ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

Науковий журнал

Журнал заснований у 2004 році з ініціативи генерал-лейтенанта міліції ВІТАЛІЯ ФЕДОРОВИЧА ЗАХАРОВА, заслуженого діяча науки і техніки України, кандидата юридичних наук, професора

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1546 від 09.05.2024 року. Ідентифікатор медіа R30-04539.

Мови розповсюдження: українська, англійська, польська, німецька, французька, італійська, литовська.

Офіційний сайт: www.pravoisuspilstvo.org.ua

Виходить 6 разів на рік

Адреса редакції: вул. Єрмолової 35а, 49033, м. Дніпро, Україна. Тел +38 (056) 767-35-24

ISSN 2078-3736

1 2025

У номері

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ

ЦИВІЛІСТИКА

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

1 • 2025

Науковий журнал

Науковий журнал. Заснований у 2004 році. Засновники: ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», Фонд юридичної науки Академіка права В.В. Сташиса, Національна академія внутрішніх справ. Видавець – ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет». На підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 6143 від 28.12.2019 р. (додаток 4) журнал внесений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») у галузі юридичних наук (081 – Право, 293 – Міжнародне право, 262 – Правоохоронна діяльність).

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Головний редактор **М.В. Корнієнко**

Редакційна колегія не завжди поділяє позицію автора

За точність викладеного матеріалу відповідальність покладається на авторів

Зміни до тексту та скорочення, що не впливають на зміст матеріалів, а також їх перейменування вносяться редакцією без узгодження з автором

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Ухвалено до друку та поширення через мережу Internet Вченою радою Дніпровського гуманітарного університету (протокол № 7 від 27.03.2025)

Агарков О.А. – доктор політичних наук, професор;
Алфьорова Т.М. – кандидат юридичних наук, доцент;
Бандурка О.М. – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України;
Батюк О.В. – кандидат юридичних наук, доцент, член-кореспондент Національної академії наук вищої освіти України;
Бігняк О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Грабовська Сабіна – доктор хабілітований (Жешув, Польща);
Давидюк В.М. – доктор юридичних наук, доцент;
Дубов С.М. – кандидат юридичних наук;
Ємець Л.О. – доктор юридичних наук, професор;
Ірха Ю.Б. – кандидат юридичних наук, заслужений юрист України;
Кайназарова Д.Б. – кандидат юридичних наук (Астана, Казахстан);
Калюжний Р.А. – доктор юридичних наук, професор;
Кириченко О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Кириченко Ю.В. – доктор юридичних наук, професор;
Козін С.М. – кандидат юридичних наук;
Корнута Л.М. – кандидат юридичних наук, доцент;
Легка О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Лежнєва Т.М. – кандидат юридичних наук, доцент;
Лимар А.П. – кандидат історичних наук, доцент;
Монаєнко А.О. – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України;
Негодченко В.О. – доктор юридичних наук, професор;
Пеньков С.В. – доктор юридичних наук;
Петруненко Я.В. – кандидат юридичних наук, доцент;
Самойленко О.С. – кандидат юридичних наук;
Самойлов О.Є. – доктор психологічних наук, доцент;
Торяник В.М. – доктор політичних наук, професор;
Чернєй В.В. – доктор юридичних наук, професор;
Черноп'ятов С.В. – кандидат юридичних наук;
Шамара О.В. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник.

© ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», 2025
© Всеукраїнський фонд юридичної науки академіка права В.В. Сташиса, 2025
© Національна академія внутрішніх справ, 2025

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ

БИКОВ І. О.,
кандидат юридичних наук, адвокат,
доцент кафедри державно-правових
дисциплін
*(Міжнародний гуманітарний
університет)*

УДК 34.085:004.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.1

КОНСУЛЬТАЦІЙНА АДВОКАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ: ФОРМУВАННЯ ІННОВАЦІЙНОЇ ПАРАДИГМИ ПРАВНИЧОЇ АРГУМЕНТАЦІЇ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ ДИНАМІКИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

У статті розглядається консультаційна адвокатська діяльність як важливий елемент правничої допомоги, що набуває особливого значення в умовах динамічних змін правозастосування. Аналізується необхідність модернізації методів правничої аргументації у відповідь на виклики цифрової епохи, посилення конкуренції на ринку правничих послуг та зміну очікувань клієнтів щодо доступності, якості та швидкості юридичних консультацій. Висвітлюються тенденції інтеграції новітніх технологій, таких як штучний інтелект, алгоритмічний аналіз судових рішень та автоматизовані системи підтримки прийняття рішень, що сприяють підвищенню ефективності адвокатської діяльності.

Значна увага приділена питанням цифровізації адвокатських консультацій, що передбачає використання спеціалізованих онлайн-платформ, мобільних застосунків і віртуальних асистентів для надання правової допомоги. Обґрунтовується необхідність адаптації класичних методів аргументації до нових комунікаційних форматів та розширення можливостей дистанційного правового консультування. Розглядаються етичні аспекти взаємодії адвоката з клієнтом у цифровому середовищі, включаючи забезпечення конфіденційності інформації, достовірності правових висновків і відповідальності за використання автоматизованих технологій у правничій практиці.

У дослідженні також окреслено основні виклики, які стоять перед сучасною адвокатурою в умовах цифрової трансформації, зокрема зростаюча конкуренція між традиційними юридичними компаніями та технологічними платформами, а також правові та регуляторні бар'єри для інтеграції штучного інтелекту в процес консультування. Запропоновано концепцію інноваційної парадигми правничої аргументації, яка ґрунтується на поєднанні класичних правничих підходів із використанням передових цифрових інструментів.

Окремо висвітлюється роль етичних стандартів у новій парадигмі адвокатської консультаційної діяльності. Використання цифрових платформ для консультування створює виклики щодо забезпечення довіри між адвокатом та клієнтом, конфіденційності персональних даних і правової відповідальності за можливі помилки алгоритмізованих рішень. У статті обґрунтовується необхідність розробки правових механізмів регулювання таких питань, включаючи стандартизацію електронного документообігу та забезпечення захисту персональних даних у сфері адвокатської діяльності.

Ключові слова: *адвокатська діяльність, захист прав, формування доказів, діяльність захисника, діяльність сторони захисту, консультаційна адвокатська діяльність, креативність, правова позиція, правове мислення, правнича аргументація, правнича допомога, представництво, юридична діяльність, юридична логіка, юридична психологія, юридична справа, юридична техніка, юридичні технології, юридична аргументація.*

Bykov I. O. Consultative advocacy practice: forming an innovative paradigm of legal argumentation in the context of modern dynamics of law application

The article examines the advisory advocacy as an important element of legal aid, which is of particular importance in the context of dynamic changes in law enforcement. The author analyzes the need to modernize the methods of legal argumentation in response to the challenges of the digital era, increased competition in the legal services market, and changing client expectations regarding the availability, quality, and speed of legal advice. The author highlights trends in the integration of the latest technologies, such as artificial intelligence, algorithmic analysis of court decisions and automated decision support systems, which contribute to the efficiency of advocacy.

Considerable attention is paid to the digitalization of legal advice, which involves the use of specialized online platforms, mobile applications and virtual assistants to provide legal assistance. The author substantiates the need to adapt classical methods of argumentation to new communication formats and expand the possibilities of remote legal advice. The author examines the ethical aspects of lawyer-client interaction in the digital environment, including ensuring the confidentiality of information, the reliability of legal opinions and responsibility for the use of automated technologies in legal practice.

The study also outlines the main challenges facing the modern legal profession in the context of digital transformation, including the growing competition between traditional law firms and technology platforms, as well as legal and regulatory barriers to the integration of artificial intelligence into the counseling process. The author proposes the concept of an innovative paradigm of legal argumentation based on a combination of classical legal approaches and the use of advanced digital tools.

The author also highlights the role of ethical standards in the new paradigm of legal advice. The use of digital platforms for counseling poses challenges in terms of ensuring trust between attorney and client, confidentiality of personal data, and legal liability for possible errors in algorithmic solutions. The article substantiates the need to develop legal mechanisms for regulating such issues, including standardization of electronic document flow and ensuring the protection of personal data in the field of attorney-at-law activities.

Key words: *advocacy, protection of rights, evidence formation, defense counsel's activities, defense counsel's activities, consulting advocacy, creativity, legal position, legal thinking, legal argumentation, legal aid, representation, legal activities, legal logic, legal psychology, legal case, legal technique, legal technology, legal argumentation.*

Вступ. Сучасна адвокатська консультаційна діяльність зазнає суттєвих трансформацій під впливом цифровізації, змін у правозастосуванні та нових викликів юридичного ринку. Традиційні підходи до правничої аргументації вже не відповідають вимогам часу, оскільки стрімкий розвиток технологій вимагає від адвокатів не лише знань законодавства, а й уміння використовувати сучасні цифрові інструменти для підготовки правових висновків та представництва інтересів клієнтів. Водночас, зростає конкуренція між адвокатами та

автоматизованими юридичними сервісами, що потребує удосконалення професійної підготовки правників та формування нової моделі адвокатської консультаційної діяльності. Актуальними залишаються питання етики використання цифрових технологій у правозахисній діяльності, зокрема щодо збереження конфіденційності даних клієнтів та відповідальності адвоката за використання автоматизованих алгоритмів у процесі консультування. Відсутність нормативної бази для регулювання таких аспектів створює ризики для якості правничої допомоги та довіри до правової системи загалом. Таким чином, необхідно сформувати нову парадигму адвокатської консультаційної діяльності, яка б поєднувала класичні методи правничої аргументації із сучасними технологічними можливостями та відповідала викликам цифрової епохи.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження сучасних тенденцій розвитку адвокатської консультаційної діяльності в умовах цифрової трансформації та зміни правозастосовної динаміки. У роботі розглядаються нові підходи до правничої аргументації, що враховують використання інноваційних технологій, штучного інтелекту та цифрових платформ для підвищення ефективності правничої допомоги. Аналізується необхідність модернізації традиційних методів консультування та адаптації їх до цифрового середовища, а також визначаються ключові виклики, які стоять перед адвокатами у процесі правозастосування.

Результати дослідження. Надання правових консультацій є одним із ключових аспектів адвокатської діяльності, що передбачено законодавством України. Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 19 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», одним із напрямів роботи адвоката є інформування клієнтів з правових питань, роз'яснення нормативно-правових актів та консультування щодо можливих варіантів правового захисту [1]. Незалежно від галузевої спеціалізації, адвокат виконує консультативну функцію, адже вона є невід'ємною складовою його професійної практики, що включає аналіз правових ситуацій, роз'яснення законодавчих норм, формування аргументованої стратегії захисту або представництва інтересів клієнта. Основна мета адвокатського консультування – надання кваліфікованої правничої допомоги, спрямованої на захист прав та інтересів особи в умовах правозастосування.

Слива Л. В. визначає консультативну діяльність як систематичну діяльність адвоката щодо надання роз'яснень, рекомендацій, складань письмових матеріалів. [2, с. 230]. Фурса С. Я. називає консультуванням процес спілкування адвоката з клієнтом [3, с. 33]. Чекмарьова Л. Ю. визначає консультування діловим та професійним спілкуванням, оскільки направлене на досягнення конкретних цілей юридичного спрямування [4, с. 307].

На нашу думку, нині значний вплив на ефективність адвокатської консультаційної діяльності має розвиток технологій. Використання цифрових платформ, аналітичних інструментів та баз даних суттєво полегшує доступ до необхідної інформації, пришвидшує обробку юридичних матеріалів та підвищує якість правничих висновків. Важливим аспектом є також використання системного підходу, що передбачає комплексний аналіз нормативної бази, судової практики та особливостей правовідносин у конкретному випадку. У сучасних умовах адвокати активно використовують онлайн-консультації, мобільні додатки та відео зв'язок для забезпечення оперативного зв'язку з клієнтами. Це дає змогу скоротити витрати часу, підвищити ефективність комунікації та надати можливість клієнтам отримувати правову допомогу в будь-який момент.

Поруч із тим, в таких умовах особливої актуальності набуває етичний аспект адвокатської консультаційної діяльності також потребує особливої уваги.

Згідно з абзацом 3 Преамбули Правил адвокатської етики, ключова роль адвокатури у правозастосуванні зумовлює необхідність дотримання адвокатами високих етичних стандартів. Водночас багатовимірність та комплексність обов'язків, покладених на адвокатську діяльність, потребують гармонійного поєднання інтересів окремого клієнта із суспільними потребами, а також неухильного дотримання принципів законності та верховенства права [5].

Як зазначає І. В. Ліпінська, адвокатура займає важливе місце в суспільстві, а тому до представників цієї професії пред'являються підвищені вимоги щодо дотримання морально-етичних норм [6, с. 422]. К. О. Ткаченко зазначає, що неналежна чи недобросовісна

поведінка адвоката швидко стає відомою широкому колу осіб, оскільки обговорюється клієнтами серед їхніх знайомих, родичів та колег, що зрештою негативно впливає на авторитет професії. На її думку, збереження репутації адвокатури є важливим не лише для окремого правника, а й для всієї правової системи країни. Відтак, до адвокатів мають висуватися найвищі вимоги щодо дотримання професійної етики та поведінкових стандартів [7, с. 323].

Погоджуючись із зазначеними науковцями, відмітимо, що такий підхід є цілком обґрунтованим, оскільки адвокати виконують не лише правозахисну функцію, а й виступають носіями високих етичних стандартів, що впливає на довіру громадськості до правничої системи загалом. Саме моральна відповідальність адвоката перед клієнтом і суспільством визначає якість правової допомоги та формує стандарти професійної поведінки у сфері правосуддя.

Як справедливо зауважує В. О. Святоцька, адвокатська діяльність поєднує моральні засади з правовими характеристиками, що визначають її сутність. Співвідношення етичного та правового у виконанні професійних обов'язків адвоката відбувається через моральне обґрунтування юридичних норм, оскільки правова природа адвокатської професії повинна базуватися на фундаментальних етичних принципах суспільного життя [15, с. 175].

Враховуючи специфіку роботи з конфіденційною інформацією, адвокат зобов'язаний дотримуватись стандартів адвокатської етики, уникати конфлікту інтересів і забезпечувати належний рівень захисту персональних даних клієнтів. Окрім цього, впровадження цифрових технологій створює нові виклики, пов'язані із забезпеченням кібербезпеки та правового регулювання обміну інформацією у віртуальному середовищі.

Сучасна консультаційна адвокатська діяльність базується на принципах законності, незалежності, конфіденційності та добросовісності. Адвокат, здійснюючи консультативну діяльність, повинен надавати клієнту об'єктивну правову оцінку ситуації, роз'яснювати можливі варіанти вирішення проблеми та прогнозувати можливі наслідки. Важливим аспектом є також використання системного підходу, що передбачає комплексний аналіз нормативної бази, судової практики та специфіки правовідносин у конкретному випадку.

Відмітимо, що інноваційна парадигма правничої аргументації є відповіддю на виклики сучасного правозастосування, що характеризується швидкими технологічними змінами та цифровізацією правової діяльності. Основна мета такої парадигми – інтеграція новітніх методів аналізу та аргументації в адвокатську практику, що дозволяє підвищити ефективність надання правової допомоги. Цифровізація адвокатської консультаційної діяльності відкриває нові можливості для доступу до правничих послуг. Використання спеціалізованих онлайн-платформ та мобільних додатків сприяє автоматизації юридичних процесів, оперативності реагування на правові запити клієнтів та спрощенню документообігу. Завдяки цифровим технологіям адвокати можуть надавати консультації в режимі реального часу, використовуючи відеозв'язок, чати або штучний інтелект для аналізу правових документів.

На нашу думку, штучний інтелект відіграє дедалі важливішу роль у правничій аргументації, дозволяючи аналізувати великі масиви юридичних даних, прогнозувати судові рішення та автоматизувати підготовку процесуальних документів. Аналітичні системи допомагають адвокатам оцінювати ймовірність успіху судових справ, порівнювати схожі випадки та розробляти оптимальні стратегії захисту. Використання таких інструментів дає змогу значно скоротити час на підготовку правових висновків та підвищити точність юридичних рекомендацій. Загалом, використання технологій у юридичній діяльності породжує питання дотримання етичних стандартів. Адвокати мають враховувати правові наслідки автоматизованих рішень, захищати конфіденційність клієнтської інформації та забезпечувати справедливість у використанні цифрових технологій. Важливою складовою нової парадигми є розробка механізмів правового контролю за штучним інтелектом, а також визначення відповідальності за юридичні висновки, сформовані автоматизованими системами.

В контексті дослідження відмітимо й те, що сучасні адвокати стикаються з численними викликами, які впливають на ефективність їхньої консультаційної діяльності. Ці виклики зумовлені як специфікою професії, так і технологічним розвитком, зміною законодавства та очікуваннями клієнтів. Визначення та аналіз основних викликів дозволяє розробити шляхи їх подолання та адаптації до сучасних умов.

Одним із ключових викликів адвокатської консультаційної діяльності є недостатня інтегрованість правових цифрових систем. Незважаючи на активний розвиток цифрових технологій, не всі адвокати мають необхідну технічну грамотність для ефективного використання електронних правових баз, автоматизованих аналітичних інструментів та онлайн-платформ для надання консультацій. Це призводить до зниження конкурентоспроможності традиційних адвокатських послуг порівняно з юридичними сервісами, що функціонують у цифровому середовищі. Рішенням цієї проблеми може стати активне впровадження освітніх програм для юристів, спрямованих на розвиток цифрових навичок, а також створення національних стандартів використання технологічних засобів у правничій практиці.

Ще одним аспектом є й те, що законодавча база не завжди встигає за швидкими темпами цифровізації юридичних послуг. Відсутність чітких нормативних механізмів щодо використання штучного інтелекту в правозастосуванні, обробки персональних даних у цифрових консультаціях та етичних аспектів автоматизованих юридичних висновків створює правову невизначеність. Це може призвести до проблем у захисті прав клієнтів та відповідальності адвокатів за результати використання цифрових технологій. У цьому контексті актуальним є розроблення спеціальних регуляторних актів, що врегулюють цифрову адвокатську діяльність, визначать стандарти кібербезпеки та забезпечать правові гарантії для адвокатів і їхніх клієнтів.

Тенденції переходу від традиційних адвокатських консультацій до цифрових платформ змінюють взаємодію між адвокатом і клієнтом. Попри зручність онлайн-консультацій, у клієнтів можуть виникати сумніви щодо конфіденційності, точності та персоналізації правової допомоги. Важливим аспектом є також необхідність адаптації комунікативних навичок адвокатів до нового формату надання послуг. Для підвищення довіри до цифрових правничих сервісів необхідно створювати механізми забезпечення якості консультацій, гарантувати захист персональних даних та розвивати змішані моделі консультування, що поєднують онлайн-формати з особистими зустрічами.

Окремо доцільно виокремити проблематику швидкого поширення онлайн-сервісів, які пропонують автоматизовані юридичні консультації, створює додатковий виклик для адвокатів. Юридичні технологічні компанії активно розробляють інструменти, що дозволяють клієнтам отримувати відповіді на правові питання без участі людини. Це призводить до необхідності адвокатам шукати нові підходи для збереження конкурентних переваг. Розв'язання цієї проблеми полягає у підвищенні рівня спеціалізації адвокатів, розробці унікальних стратегій правничої аргументації та використанні сучасних технологій для покращення якості консультаційних послуг.

Висновки. Адвокатська консультаційна діяльність є невід'ємною складовою правничої допомоги, що поєднує професійні юридичні знання з етичними стандартами. Аналіз проведеного дослідження засвідчує, що адвокатське консультування розвивається в умовах цифрової трансформації, що вимагає адаптації методів правничої аргументації, впровадження сучасних технологій та дотримання високих етичних стандартів. Основними тенденціями розвитку адвокатської консультаційної діяльності є цифровізація правничих послуг, використання штучного інтелекту, аналітичних платформ та онлайн-консультацій. Це дозволяє підвищити якість юридичної допомоги, зробити її більш доступною та оперативною. Проте технологічні зміни також породжують нові виклики, серед яких недостатня інтегрованість правових цифрових систем, нерівномірний рівень цифрової грамотності адвокатів та регуляторні обмеження щодо використання автоматизованих рішень у правозастосуванні. Важливим аспектом залишається питання етики в адвокатській діяльності. Дотримання принципів конфіденційності, добросовісності та незалежності адвокатів є критично важливим у контексті переходу на цифрові технології. Зростання популярності автоматизованих юридичних сервісів також створює необхідність визначення меж їхнього використання та відповідальності за результати їхнього застосування. Окрему увагу слід приділити викликам, пов’язаним зі зміною довіри клієнтів до адвокатської професії у цифрову епоху. Важливо створювати механізми, що забезпечуватимуть якість правничих консультацій, захищатимуть персональні дані клієнтів та сприятимуть збереженню авторитету адвокатури.

Таким чином, розвиток адвокатської консультаційної діяльності потребує комплексного підходу, що включає модернізацію нормативної бази, удосконалення професійної підготовки адвокатів у сфері цифрових технологій та етики, а також розширення міжнародного співробітництва у сфері правозастосування. Тільки за умови ефективного поєднання традиційних принципів адвокатури з новітніми технологічними можливостями можна забезпечити високий рівень правової допомоги та захист прав громадян у сучасному суспільстві. Сучасна динаміка правозастосування вимагає від адвокатів не лише глибокого знання законодавства, але й оволодіння інноваційними методами аргументації. Розвиток технологій створює нові можливості для підвищення ефективності адвокатської консультаційної діяльності, що у свою чергу сприяє формуванню якісно нової парадигми правничої аргументації. Подальші дослідження у цій сфері мають бути зосереджені на удосконаленні методів юридичного прогнозування, інтеграції штучного інтелекту та розробці стандартів цифрової адвокатської етики.

Список використаних джерел:

1. Про адвокатуру та адвокатську діяльність. Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text

2. Слива Л. В. Консультативна діяльність адвоката: поняття та особливості. *Молодий вчений*. № 7 (59). Липень. 2018 р. С. 229–232.

3. Фурса С. Я. Адвокат у цивільному процесі : наук.-практ. посіб. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса; Центр правових дослід. Фурси. Київ: Фурса С. Я.; КНТ, 2008. 452 с. (Процесуальні науки).

4. Чекмарьова Л. Ю. Психологічні аспекти консультативної діяльності адвоката. Адвокатура: минуле, сучасність та майбутнє : матеріали XII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 11 листопада 2022 р.) / редкол.:Н. М. Бакаянова (гол.) ; НУ «Одеська юридична академія». – Одеса : Фенікс, 2022. – С. 307–310.

5. Правила адвокатської етики. Затверджені Звітно-виборним з'їздом адвокатів України 09 червня 2017 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text

6. Ліпінська І.В. Етика адвоката та його репутація: межа співвідношення. Порівняльно-а-налітичне право. 2019. № 5. С. 421–423.

7. Ткаченко К.О. Етичний вимір професійної діяльності адвоката. Гілея. 2017. Вип. 125. Філософські науки. С. 323–325.

8. Святоцька В.О. Етичні (деонтологічні) засади професійної діяльності адвокатів в Україні та країнах. ЄС. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 3 с. 174–177.

БОЙКО Н. І.,
адвокат, аспірантка кафедри
державно-правових дисциплін
*(Міжнародний гуманітарний
університет)*

УДК 340.13
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.2

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЗДІЙСНЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СУЧАСНІЙ ДЕРЖАВІ

Розвиток сучасного суспільства багато у чому пов'язаний із використанням новітніх інформаційних технологій у всіх сферах життєдіяльності. Не викликає сумніву, що однією з найважливіших форм соціальної активності є юридична діяльність. Враховуючи загальні тенденції цифровізації у державно-правовій сфері, слід зазначити на необхідність всебічного аналізу можливостей використання технологічних алгоритмів, електронних баз даних, штучного інтелекту та інших цифрових інструментів в процесах організації та здійснення юридичної діяльності.

Глобалізаційні процеси ставлять перед сучасною державою нові виклики, такі як необхідність адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів, гармонізація правових норм. Сучасні технології кардинально змінюють способи функціонування юридичної сфери, сприяючи її ефективності, прозорості та доступності. Використання інноваційних інструментів у юридичній діяльності дозволяє оптимізувати правові процеси, автоматизувати багато поточних операцій та забезпечувати якісніше правозастосування.

Розвиток технологій автоматизації юридичної діяльності дозволяє значно скоротити час на створення та аналіз юридичних документів. Електронні системи правосуддя дають можливість подачі документів онлайн, участі у судових засіданнях через відеоконференції, отримання рішень у цифровій формі. Електронне урядування (e-government) створює середовище для взаємодії громадян і держави через електронні сервіси, що зменшує бюрократичне навантаження.

Сучасні технології є невід'ємною складовою юридичної діяльності, та виступають як інструменти сприяння її інноваційного розвитку. Суспільство очікує від юридичної діяльності прозорості, оперативності та справедливості. Відповідно, дослідження спрямоване на пошук технологічних механізмів, які дозволять підвищити ефективність правозастосування та мінімізувати корупційні ризики в юридичній сфері є затребуваним.

Ключові слова: *електронне урядування, електронне правосуддя, інформаційно-комунікативні технології, юридична діяльність, юридичні електронні бази даних, юридичні технологічні алгоритми, юридичні чат-боти.*

Boyko N. I. Certain aspects of legal activity in the modern state

The development of modern society is largely connected with the use of the latest information technologies in all spheres of life. There is no doubt that one of the most important forms of social activity is legal activity. Taking into account the general trends of digitization in the state-legal sphere, it should be noted the need for a comprehensive analysis of the possibilities of using technological algorithms, electronic databases, artificial intelligence and other digital tools in the processes of organization and implementation of legal activities.

Globalization processes present new challenges to the modern state, such as the need to adapt national legislation to international standards, harmonization of legal norms.

Modern technologies are radically changing the ways of functioning of the legal sphere, contributing to its efficiency, transparency and accessibility. The use of innovative tools in legal activities allows you to optimize legal processes, automate many current operations and ensure better law enforcement.

The development of technologies for the automation of legal activities allows to significantly reduce the time for creating and analyzing legal documents. Electronic justice systems make it possible to submit documents online, participate in court sessions through video conferences, and receive decisions in digital form. Electronic government (e-government) creates an environment for interaction between citizens and the state through electronic services, which reduces the bureaucratic burden.

Modern technologies are an integral part of legal activity and act as tools for promoting its innovative development. Society expects transparency, efficiency and justice from legal activity. Accordingly, research aimed at finding technological mechanisms that will improve the effectiveness of law enforcement and minimize corruption risks in the legal sphere is in demand.

Key words: *electronic governance, electronic justice, information and communication technologies, legal activity, legal electronic databases, legal tech, legal chatbots.*

Постановка проблеми та її актуальність. Юридична діяльність відіграє ключову роль у забезпеченні функціонування сучасної держави, регулюванні суспільних відносин та захисті прав і свобод громадян. З огляду на динамічний розвиток суспільства, глобалізацію, діджиталізацію та постійні трансформації правової системи, дослідження юридичної діяльності набуває особливої актуальності.

Сучасна держава функціонує в умовах постійного оновлення правової бази, що зумовлює необхідність ефективної реалізації та застосування права. Юридична діяльність слугує інструментом забезпечення правопорядку, виконання закону та захисту суспільних інтересів. Зважаючи на важливість підтримання легітимності влади, якісне здійснення юридичної діяльності сприяє довірі громадян до державних інститутів.

Сучасний світ характеризується стрімким розвитком цифрових технологій, які впливають на всі аспекти життя, зокрема й на юридичну діяльність. Виникають нові форми правопорушень, такі як кіберзлочинність, а також нові способи правозастосування, включаючи електронні суди, електронне урядування тощо. Вивчення юридичної діяльності у цьому контексті сприяє розробці інноваційних методів правозастосування та підвищенню ефективності юридичних процедур.

Аналіз останніх публікацій. Дослідженням окремих аспектів зазначеної проблематики займалися такі вчені як: Гадомський Д., Гусарєв С., Кравчук С. Приймачук Ю., Родюк А., Хмарський М., Удовиченко А., Яворська О. та інші.

Мета дослідження – розкрити окремі аспекти використання інформаційно-комунікативних технологій під час здійснення юридичної діяльності у сучасній державі.

Виклад основного матеріалу. Юридична діяльність є основою захисту прав людини, забезпечення рівності та соціальної справедливості. У світі, де нерівність та дискримінація залишаються актуальними проблемами, важливо вивчати, як юридична діяльність може сприяти вирішенню цих питань. Особливо це стосується роботи судових, правоохоронних органів та адвокатури.

Класичним, у визначенні юридичної діяльності, стало сформульоване С. Д. Гусарєвим та О. Д. Тихомировим твердження, що «юридична діяльність здійснюється у сфері права. Наявність права передбачає наявність юридичної діяльності, яка і забезпечує

функціонування права, тобто його дію. У випадку відсутності правових норм, права в цілому, юридична робота перестає бути такою, оскільки утрачає свій об'єкт впливу, та свій основний інструментарій. Сфера права – це всі структурні рівні та види суспільних відносин, де право реально здійснює свій вплив. Це різноманітні сфери соціального життя, найрізноманітніші життєві ситуації, в яких люди для отримання позитивного результату керуються приписами правових актів. Навіть у таких специфічних сферах соціального життя, як сфера релігійної діяльності, сфера діяльності громадських об'єднань, право має також свій вплив, хоча дещо в опосередкованій формі» [2, с. 37].

Слід відзначити, що сучасні технології кардинально змінюють способи функціонування юридичної сфери, сприяючи її ефективності, прозорості та доступності. Використання інноваційних інструментів у юридичній діяльності дозволяє оптимізувати правові процеси, автоматизувати багато поточних операцій та забезпечувати якісніше правозастосування.

Як зазначає А. П. Колесніков, «сучасний етап розвитку суспільства характеризується глобальною діджиталізацією усіх сфер життєдіяльності. Новітні інформаційно-комунікаційні технології стрімко інтегруються у різноманітні галузі, трансформуючи традиційні підходи та моделі. Сфера захисту прав і свобод людини є одним із таких напрямків. Застосування передових цифрових рішень в праві, відоме як Legal Tech, набуває дедалі більшої актуальності та значущості. Використання Legal Tech спрямоване на підвищення ефективності та продуктивності юридичної діяльності, автоматизацію рутинних процесів, покращення доступу до правосуддя та правових послуг. Ці інноваційні технології відкривають нові можливості для обробки та аналізу даних, управління юридичними фірмами, створення та перевірки контрактів, розв'язання спорів онлайн та інших аспектів правничої практики. Вони сприяють трансформації традиційних підходів до вирішення юридичних питань, роблячи їх більш технологічними, прозорими та орієнтованими на потреби клієнтів» [3, с. 98].

Розвиток технологій автоматизації юридичної діяльності дозволяє значно скоротити час на створення та аналіз юридичних документів, управління поточними справами (case management) та ін. По суті, такі юридичні платформи як системи управління документами та судовими справами, допомагають юристам організувати роботу більш ефективно.

Так, згідно з дослідженнями Очеретяного В. В., «ресурс AxDraft підготує пакет документів для великих бізнес-угод. Клієнту необхідно лише надати ключову інформацію в кількох полях. Dom Jurista Analytics прогнозує результати розгляду справи в суді, ґрунтуючись на індивідуальному аналізі ситуації. Користувачі отримують незалежний висновок. EasyTender – проект, який допомагає бізнесу вигравати в тендерах і відстоювати свої права в державних закупівлях без корупційної складової. Останніми гучними проектами стали PatentBot, який допомагає зареєструвати торгову марку за 10-15 хвилин та працює під девізом Just TM it!, і Sudobot, який допомагає оформити і подати позовну заяву про розлучення» [4, с. 223–224].

Електронні системи правосуддя дають можливість подачі документів онлайн, участі у судових засіданнях через відеоконференції, отримання рішень у цифровій формі. Такі платформи значно підвищують доступність правосуддя для громадян.

Так, Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи CM/Rec (2009)1 державам-учасницям Ради Європи з електронної демократії від 18.02.2009 року, закріплює, що «електронне правосуддя – це використання ІКТ у здійсненні правосуддя всіма зацікавленими сторонами судової системи з метою підвищення ефективності та якості надання публічних послуг, зокрема, особам та підприємствам. Це включає електронне спілкування та обмін даними, а також доступ до судової інформації. Оскільки судова система є ключовим компонентом демократії, електронне правосуддя є важливим аспектом електронної демократії, головною метою якого є підвищення ефективності судової системи та якості правосуддя. Доступ до правосуддя є одним із аспектів доступу до демократичних інститутів і процесів» [7].

Електронне урядування (e-government) створює середовище для взаємодії громадян і держави через електронні сервіси, що зменшує бюрократичне навантаження. В свою чергу, блокчейн-технології забезпечують прозорість та безпеку, під час організації електронного

голосування та виборчих процесів, бо завдяки децентралізованій природі блокчейну мінімізується можливість фальсифікації даних.

Згідно Концепції розвитку електронної демократії в Україні від 8 листопада 2017 р., під електронною демократією розуміється «форма суспільних відносин, за якої громадяни та організації залучаються до державотворення та державного управління, а також до місцевого самоврядування шляхом широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій в демократичних процесах, що дає змогу: посилити участь, ініціативність та залучення громадян на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівні до публічного життя; поліпшити прозорість процесу прийняття рішень, а також підзвітність демократичних інститутів; поліпшити зворотну реакцію суб'єктів владних повноважень на звернення громадян; сприяти публічним дискусіям та привертати увагу громадян до процесу прийняття рішень» [5].

Штучний інтелект відіграє важливу роль у юридичній діяльності, забезпечуючи автоматичне опрацювання великих обсягів даних (legal analytics). Прикладом є використання алгоритмів для швидкого пошуку законів та підзаконних актів, судових рішень у справах або виявлення невідповідностей у текстах правових актів.

Слід зазначити, що 2 грудня 2020 року, було прийнято Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні, згідно із положеннями якої закріплюється, що «впровадження інформаційних технологій, частиною яких є технології штучного інтелекту, є невід'ємною складовою розвитку соціально-економічної, науково-технічної, оборонної, правової та іншої діяльності у сферах загальнодержавного значення. Відсутність концептуальних засад державної політики в галузі штучного інтелекту не дозволяє створювати та розвивати конкурентоспроможне середовище в зазначених сферах діяльності.

Для досягнення мети Концепції у зазначеній сфері слід забезпечити виконання таких завдань: імплементація норм, закріплених у «Рекомендаціях щодо штучного інтелекту», що прийняті у червні 2019 року Організацією економічного співробітництва та розвитку (OECD/LEGAL/0449), за умови дотримання етичних стандартів, передбачених в Рекомендаціях CM/Rec(2020)1, схвалених 8 квітня 2020 р. Комітетом міністрів Ради Європи для держав-членів щодо впливу алгоритмічних систем на права людини, у законодавство України; опрацювання питання відповідності законодавства України керівним принципам, установленим Радою Європи, щодо розроблення та використання технологій штучного інтелекту та гармонізація його з європейським; проведення оцінки можливості та визначення меж (етичних, правових) застосування систем штучного інтелекту для цілей надання професійної правничої допомоги» [6].

Поряд із цим, застосування сучасних технологій у юридичній діяльності породжує нові проблеми та виклики. Наприклад, важливо забезпечити захист конфіденційної інформації, прозорість рішень, ухвалених на основі автоматизованих систем. Окремо, слід виділити проблематику пов'язану із тим, що технології штучного інтелекту можуть продукувати помилкову інформацію. Показовим, у зазначеному аспекті є справа адвоката Шварца.

Так, «суддя по справі Кастель, вимагаючи від юристів дати пояснення щодо посилання на висновки ChatGPT зауважив, що шість із поданих справ виявилися фальшивими. у свою чергу, адвокат Шварц додав, що «дуже шкодує», що покладався на чат-бот, який, за його словами, він ніколи раніше не використовував для юридичних досліджень і «не знав, що його вміст може бути неправдивим» [8].

У зв'язку із цим, розвиток правової культури громадян і професійної компетентності юристів є невід'ємною складовою ефективного функціонування правової системи. Дослідження юридичної діяльності дозволяє визначити шляхи підвищення якості правової освіти, вдосконалення професійної етики та підготовки кадрів для роботи в сучасних умовах.

Слід погодитися із І. Варавою, що «мобільні додатки для юристів, он-лайн-конструктори договорів, аналітичні он-лайн-платформи, смарт-офіси юридичних фірм – все це вже активно функціонує в правовому житті нашої країни. Хоча технології у сфері права стикаються з серйозними проблемами на кшталт негативного ставлення традиційних гравців

(через дешевизну надаваних додатками консультацій) або труднощів захисту даних та інформації, вже ясно, що технологічний прогрес увійшов в галузь юриспруденції назавжди. Співпраця юриста зі штучним інтелектом сприяє досягненню поставленої даною професією мети – забезпечення правопорядку та утвердження в суспільстві людиномірних цінностей» [1, с. 54].

Також, слід враховувати, що з огляду на зростання кількості кіберзлочинів, важливим напрямом юридичної діяльності є забезпечення кібербезпеки. Це включає: захист персональних даних клієнтів, протидію кібератакам на юридичні бази даних, впровадження заходів для захисту конфіденційної інформації.

З іншого боку, глобалізаційні процеси ставлять перед сучасною державою нові виклики, такі як необхідність адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів, гармонізація правових норм. Ефективна реакція на зазначені виклики, багато в чому залежить від використання сучасних технологій у юридичній діяльності.

Впровадження сучасних технологій є основою для підвищення ефективності юридичної діяльності. Перехід до електронного документообігу у судах, адвокатських та інших юридичних установах, використання електронних сервісів для громадян (подання звернень, отримання юридичних консультацій, участь у судових засіданнях через відеоконференції), все це забезпечить підвищення якості та відповідність сучасним умовам правових інструментів та механізмів.

Слід зазначити, що і юридична освіта повинна відповідати сучасним вимогам. До переліку юридичних дисциплін мають бути включені навчальні компоненти пов'язані із технологіями навчання використання сучасних програмних інструментів, таких як системи аналітики та управління справами, ІТ-правом, ШІ та ін. Слід посилити роль відповідних стажувань у судах, адвокатських бюро та інших юридичних установах.

Розвиток юридичної діяльності в сучасній державі базується на адаптації до нових викликів, зокрема цифровізації, глобалізації та інтеграції в міжнародний правовий простір. Інновації в правозастосуванні, модернізація юридичної освіти та підвищення етичних стандартів є основою для створення ефективної, прозорої та справедливої системи соціальної діяльності у правовій сфері, яка відповідає потребам суспільства.

Відтак, модернізація юридичної діяльності в Україні є важливою передумовою для її адаптації до викликів сучасного світу. Технологічний прогрес, організаційні зміни, оновлення законодавства та розвиток юридичної освіти дозволять створити ефективну, прозору та доступну правову систему. Водночас необхідно враховувати етичні аспекти, забезпечувати баланс між інноваціями та дотриманням традиційних правових принципів.

Висновок. Дослідження юридичної діяльності в сучасній державі є актуальним з огляду на її багатогранний вплив на суспільне життя, забезпечення правопорядку та адаптацію до викликів глобалізації й діджиталізації. Наукові розробки у зазначеній площині сприяють вдосконаленню правової системи, розвитку механізмів захисту прав людини та підвищенню рівня правової культури.

Сучасні технології є невід'ємною складовою юридичної діяльності, та виступають як інструменти сприяння її інноваційного розвитку. Цифровізація юридичної діяльності дозволяє підвищити ефективність правозастосування, забезпечити доступність правосуддя та адаптувати правову систему до вимог сучасного суспільства. Водночас важливо дотримуватися етичних стандартів та враховувати можливі ризики, пов'язані з технологізацією правової сфери.

Суспільство очікує від юридичної діяльності прозорості, оперативності та справедливості. Відповідно, дослідження спрямоване на пошук технологічних механізмів, які дозволять підвищити ефективність правозастосування та мінімізувати корупційні ризики в юридичній сфері є затребуваним. Результати таких досліджень мають практичне значення для оптимізації юридичних процедур, забезпечення верховенства права та зміцнення довіри громадян до державних інституцій.

Список використаних джерел:

1. Варава І. Інновації у професійній діяльності юристів: використання потужностей штучного інтелекту. *Інформація і право*. 2020. № 1(32). С. 47-54.
2. Гусарєв С.Д., Тихомиров О.Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): Навч. пос. К.: Знання, 2005. 655 с.
3. Колесніков А. П. Legal tech в Україні в умовах глобальної диджиталізації. *Наукові записки. Серія : Право.* 2024. № 16. С. 98-102.
4. Очеретяний В. В. Перспективи розвитку legal tech та їх вплив на професію юриста. *Соціально-економічні та гуманітарні аспекти розвитку суспільства: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Вінниця, 18 квітня 2018 р.).* С. 223-224.
5. Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.11.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80#Text
6. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#n127
7. Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи CM/Rec (2009)1 державам-учасницям Ради Європи з електронної демократії від 18.02.2009 р. URL: https://www.coe.int/t/dgap/democracy/Activities/GGIS/CAHDE/2009/RecCM2009_1_and_Accomp_Docs/Recommendation%20CM_Rec(2009)1E_FINAL.asp#TopOfPage
8. Sloan K. Florida bar weighs whether lawyers using AI need client consent. URL: https://www.reuters.com/legal/transactional/florida-bar-weighs-whether-lawyers-using-ai-need-client-consent-2023-10-16/.

ГРЕКУЛ-КОВАЛИК Т. А.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
асистентка кафедри теорії права
та прав людини
*(Чернівецький національний
університет імені Юрія Федьковича)*

ГОРДАШ А. С.,
аспірант кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.3

ЗАХИСТ ПРАВ ДІТЕЙ В УМОВАХ ВІЙНИ: ВІД ДЕКЛАРАЦІЙ ДО РЕАЛЬНОСТІ

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що діти, як одна з найбільш вразливих груп цивільного населення в умовах збройних конфліктах, часто стають жертвами насильства, жорстокого поводження, примусового переміщення, позбавлення доступу до освіти, охорони здоров'я та інших базових потреб. Ці ризики врази зросли внаслідок повномасштабного вторгнення росії в Україну.

У зв'язку з цим, мета статті полягає у вивченні ефективності міжнародно-правових інструментів як засобу захисту прав дітей під час військових конфліктів. У дослідженні використано такі методи як статистичний, герменевтичний, аналізу та синтезу, індукції та дедукції. Основні завдання науково-дослідної роботи зводяться до визначення законних і гарантованих прав дітей, передбачених міжнародними конвенціями й українським законодавством.

У роботі детально проаналізовано нормативно-правову базу, зокрема, Конвенцію про права дитини та Женевську конвенцію, Закон України «Про охорону дитинства» та ряд інших підзаконних нормативно-правових актів. Водночас, вказано, що опрацьовані правові положення не повністю ефективні (а то й украй неефективні) в умовах збройних конфліктів сучасного світу, про що свідчать статистичні дані. Наприклад, на території України через російську агресію постраждало більше двох тисяч дітей, разом з тим понад 473 мільйони дітей у всьому світі живуть у зонах конфліктів, де вони можуть постійно зазнавати різних форм насильства, вербування, викрадення та депортації.

У статті звернено увагу на необхідності реформування існуючої системи захисту дітей під час війни шляхом оновлення міжнародних конвенцій та створення спеціалізованих закладів для надання медичної та психологічної реабілітації дітям, які стали жертвами військової агресії. Результати дослідження можуть бути використані юристами (теоретиками і практиками) та соціологами як основа для вдосконалення українського законодавства у сфері захисту прав дітей, а також як міжнародний підхід до розробки заходів безпеки для неповнолітніх в умовах війни.

Ключові слова: *захист прав дітей, збройні конфлікти, вербування, депортація, повномасштабне вторгнення.*

Hrekul-Kovalyk T. A., Hordash A. S. Protection of children's rights in times of war: from declarations to reality

The relevance of the research topic lies in the fact that children, as one of the most vulnerable groups of civilians in armed conflicts, often become victims of violence, abuse, forced displacement, deprivation of access to education, healthcare and other basic needs. These risks have increased as a result of russia's full-scale invasion of Ukraine.

In this regard, the purpose of the article is to study the effectiveness of international legal instruments as a means of protecting children's rights during military conflicts. The study employs such methods as statistical, hermeneutical, analysis and synthesis, induction and deduction. The main objectives of the research work are to determine the legal and guaranteed rights of children provided for by international conventions and Ukrainian legislation.

The paper provides a detailed analysis of the legal framework, including the Convention on the Rights of the Child and the Geneva Convention, the Law of Ukraine «On Protection of Childhood» and other relevant bylaws. However, it highlights that the existing legal provisions are often insufficient (or even highly ineffective) in the context of armed conflicts in the modern world, as supported by statistical evidence. For instance, more than two thousand children have suffered from Russian aggression on the territory of Ukraine, while over 473 million children globally live in conflict zones, facing constant exposure to violence, recruitment, abduction, and deportation.

The article emphasizes the need to reform the existing system of child protection during times of war by updating international conventions and creating specialized institutions to provide medical and psychological rehabilitation for children affected by military aggression. The results of the study can be used by lawyers (both theorists and practitioners) and sociologists as a basis for improving Ukrainian legislation in the field of child rights protection, as well as an international approach to developing security measures for minors in wartime conditions.

Key words: *child protection, armed conflict, recruitment, deportation, full-scale invasion.*

Вступ. Військові конфлікти негативно відображаються на всіх сферах суспільно-політичного життя, водночас діти, як одна з найбільш вразливих категорій суспільства, потребують комплексного й ефективного захисту їхніх прав і свобод. Міжнародно-правове підґрунтя такого захисту побудоване на універсальних конвенціях та угодах, але використання новітніх технологій кардинально змінило характер ведення війн, тим самим розширивши спектр можливих порушень. В умовах повномасштабного вторгнення росії в Україну та з урахуванням збройних конфліктів на території інших держав, з'явилася нагальна потреба привернути увагу міжнародного співтовариства на проблематику не лише правового регулювання захисту прав дітей, а й на ефективність норм і положень нормативно-правових актів під час їхньої реалізації. Сьогодні ж применшена увага даній проблематиці може призвести до масових порушень прав дітей, що потягне за собою не тільки погіршення їхнього психологічного стану, але й фізичного благополуччя, сприятиме залученню неповнолітніх, у тому числі малолітніх, до збройних конфліктів.

Постановка завдання. Серед вітчизняних і зарубіжних науковців, які досліджують питання правових гарантій у сфері міжнародного та національного захисту прав дітей під час збройних конфліктів назвемо: А. В. Артеменко [1], Г. Брукато [2], О. О. Корнієнка [6], А. С. Падалку [9], К. Ю. Примакова та Бідняк С. С. [11], А. С. Романову [18], І. І. Світлак і К. Є. Поджаренко [10], О. Г. Турченко та І. І. Пилипишину [20] й інших [3; 4; 7]. Аналіз вищевказаних наукових праць вказує на те, що теоретичні аспекти нормативно-правового

забезпечення у сфері захисту прав дітей в умовах збройного конфлікту – предмет активних досліджень. Водночас, акцент на застосуванні цих норм на практиці – недостатній. Тому **мета** статті полягає у висвітленні питань, пов'язаних з ефективністю та практичною цінністю нормативно-правових актів і положень, що регулюють права дітей в умовах війни.

Результати дослідження. Права дитини – загальновизнаний і основоположний компонент міжнародного права. До основних прав дитини входять: право на життя, розвиток та освіту, охорону здоров'я і медичну допомогу, захист від насильства й економічної експлуатації тощо. Реалізація цих та інших прав неповнолітніх, у першу чергу, передбачає створення безпечного середовища, безперешкодний доступ до якісної освіти, гарантування безкоштовної медичної допомоги, забезпечення достатнього харчування, надання можливостей для активного дозвілля чи відпочинку. Однак в умовах збройного конфлікту право на захист життя і здоров'я беззаперечно набуває особливого значення.

Ключова вимога міжнародного гуманітарного права зводиться до того, що всі сторони конфлікту зобов'язані приділяти першочергову увагу захисту цивільних осіб, у тому числі дітей, від поранень, вбивств, вербування, використання у військових цілях і бойових зіткненнях, викрадення та сексуального насильства. Ці положення становлять частину нормативно-правової бази міжнародної, регіональних і національних систем захисту.

У ст. 24 Женевської Конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. закріплено, що воюючі сторони зобов'язані не залишати напризволяще дітей-сиріт віком до 15 років, які отримали цей статус внаслідок військових дій, або були розлучені з батьками за цих же обставин. Також сторони конфлікту повинні задовольнити основні потреби даної вразливої категорії населення, включаючи опіку, відправлення релігійних обрядів й отримання освіти, навіть із забезпеченням відповідними особами, які сповідують ті ж самі культурні традиції. Загалом, Конвенція 995_154 приділяє велику увагу захисту всього цивільного населення під час війни [14].

Логічним наслідком спроб покращити та захистити права дітей під час війни стало прийняття Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 20 листопада 1989 р. Конвенції про права дитини [16]. Сьогодні Конвенція 995_021 виступає універсальним актом у сфері захисту даної категорії цивільного населення незалежно від раси, кольору шкіри, мови, релігії тощо, у тому числі в умовах військових конфліктів. Щоправда, деякі її положення згодом були піддані критиці. Зокрема, мова йде про п. 3 ст. 38 Конвенції, що допускає необґрунтовано низький 15-річний вік для призову на військову службу чи участь у бойових діях. Саме тому, 20 листопада 2014 р. був прийнятий Факультативний протокол № 995_795, в якому держави-учасниці підвищили мінімальний вік до 18 років, і, відповідно, посилили захист прав дітей, розширивши його межі [22]. У межах досліджуваної проблематики, важливі також положення і Римського статуту Міжнародного кримінального суду, прийнятого 17 липня 1998 р. Так, відповідно до ст. 6 даного документа, геноцидом визнається насильницька передача дітей з однієї групи в іншу [17].

Загалом, проведений аналіз базового міжнародно-правового законодавства хоч і вказує на існування необхідних положень у сфері захисту прав дітей в умовах збройних конфліктів, водночас, статистика щодо дітей, які постраждали від війни, свідчить про неефективність більшості чинних норм.

За даними Організації Об'єднаних Націй, рівень насильства щодо дітей під час збройних конфліктів зріс на 21 пункт та у червні 2024 р. став найвищим показником у світовій історії [8]. Лише за 2023 р. кількість дітей, які загинули або були поранені у зонах ведення міжнародних конфліктів, зросла на 35%. Водночас, спостерігається висока ймовірність того, що підсумкові показники за 2024 р. значно примножаться, оскільки тенденція до поширення військових загарбницьких дій лише зростає.

Шокуючі цифри містяться і на сторінках звіту дитячого фонду Організації Об'єднаних Націй, опублікованому 28 грудня 2024 р. [21]. Загалом, понад 473 мільйони дітей у всьому світі живуть у зонах конфліктів. Станом на кінець 2023 р. 47,2 мільйона дітей вимушено покинути свої домівки через насильство та війну. Негативні тенденції збереглися і в 2024 р.:

в умовах збройних конфліктів та надзвичайних ситуацій на Гаїті, в Лівані, М'янмі, на палестинських територіях, в Судані, Сирії та Демократичній Республіці Конго, Ізраїлі, Афганістані, Ємені велика кількість дітей потребує необхідного захисту своїх прав, свобод та інтересів.

У звіті ЮНІСЕФ Україна також згадується. Так, у січні–вересні 2024 р. (дев'ять місяців) кількість загиблих дітей на території нашої держави перевищила показник за весь 2023 р. майже на 40%. А, загалом, мільйони українських дітей страждають від наслідків повномасштабного вторгнення, нагально потребують належного захисту та гуманітарної допомоги, зокрема, доступу до основних людських потреб, безпечного навчального середовища, якісної медичної допомоги та психосоціальної підтримки [7, с. 54].

Декларативні норми міжнародно-правових актів потребують не лише підписання та імплементації в національні правові системи, але й створення практичних шляхів їх реалізації, а також ефективних механізмів гарантування безпеки дітей у кризових ситуаціях [4, p. 348]. У цьому плані може бути корисним український досвід. Наприклад, для збору інформації про дітей, які постраждали від збройного конфлікту, зникли безвісти чи були депортовані, а також для інформування про відомі випадки порушень їхніх прав було створено платформу «Діти війни» [5]. Генеральна прокуратура також виконує важливу функцію документування воєнних злочинів, скоєних російською федерацією проти українських дітей; ведеться активна співпраця з Міжнародним кримінальним судом. Водночас, ювенальні прокурори докладають чимало зусиль для встановлення якомога точніших даних щодо дітей, які постраждали від російської агресії у місцях ведення бойових дій, на тимчасово окупованих та звільнених українських територіях [23].

Повернення дітей, незаконно вивезених з країни, залишається гострою проблемою для України. Це пов'язано з відсутністю сталого й ефективного механізму такої процедури, а діяльність як української влади, так і міжнародних партнерів та відповідних організацій носить ситуативний характер. Відмова росії від співпраці у цьому питанні в рази підсилює проблему та суттєво ускладнює процес. Як наслідок, з 19 546 депортованих дітей лише 388 були повернуті на батьківщину [5].

В Україні створено Консультаційний центр Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, який надає підтримку громадянам України як у режимі онлайн, так і офлайн. Пріоритетні напрямки діяльності цього органу полягають у роз'ясненні можливих шляхів повернення дітей на підконтрольну українській владі територію, наданні деталей процедури пошуку зниклих безвісти дітей тощо [12]. Підґрунтям створення та діяльності центру став Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р., зокрема статті 30, 30^1 та 32 [15].

Аналізуючи вищезазначені положення, можна зробити висновок, що чинне законодавство України спрямоване на мінімізацію негативних наслідків та впливу стану війни на права, свободи й інтереси дітей. Однак беззаперечно важливим у даному процесі, вважаємо, повинно бути запобігання такому впливу в цілому. Відповідно, Постанова Кабінету міністрів України «Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій» від 30 жовтня 2013 р. певною мірою вирішує це питання, уповноважуючи обласні військові адміністрації приймати рішення щодо необхідності евакуації дітей з батьками з територій, небезпечних для проживання [13]. Отож, права дітей на життя і здоров'я захищаються і, як мінімум, гарантуються шляхом переселення у більш безпечні райони, хоча й, подекуди, з абсурдним небажанням батьків дітей чи осіб, що їх замінюють, евакуюватися.

Україна активно співпрацює з міжнародними партнерами з метою створення якомога безпечнішого середовища для дітей, які опинилися в зоні збройного конфлікту. Деякі результати такої співпраці втілено у Плані дій Ради Європи для України на 2023–2026 рр. – «Стійкість, відновлення та відбудова» [19]. Документ містить, серед іншого, низку пропозицій щодо захисту прав дітей під час та після війни, пропонує підтримати процес створення та розвитку реабілітаційних центрів, спеціалізованих на психологічній і медичній допомозі дітям-жертвам насильства або його свідкам – «Барнахусів» (дитячих будинків) [2]. Така форма закладу

широко розповсюджена й успішно функціонує в різних країнах світу. Щодо України, то створення закладів моделі «Барнахус» в останні роки лише набирає обертів. До прикладу, наприкінці 2022 р. у Чернівцях був створений такий центр, де багатопрофільна команда у складі правоохоронців, соціальних працівників, психологів, працівників сфери охорони здоров'я та захисту дітей забезпечує скоординований захист та послуги правосуддя жертвам насильства. Однак реалії сьогодення «вимагають» значно більшої кількості закладів такої моделі в межах України. Загалом, пропозиції з Плану не можуть гарантувати безпеку українських дітей чи повний захист їхніх прав, свобод та законних інтересів. В умовах збройного конфлікту найбільш ефективним способом їхнього захисту стане лише припинення вогню.

Разом з тим, чинна міжнародна нормативно-правова база, незважаючи на її всеосяжність, потребує вдосконалення. Існуючі правові інструменти, зокрема, Конвенція про права дитини та факультативні протоколи до неї, не мають надійних механізмів правозастосування. Як наслідок, держави й недержавні суб'єкти не несуть відповідальності за порушення прав дітей. Водночас, реакція міжнародної спільноти на випадки систематичних порушень прав дітей в умовах війни також немає детального алгоритму, що породжує безкарність суб'єктів правопорушень [4, p. 351].

Потребують вдосконалення й методи моніторингу та збору розвідувальної інформації щодо порушень прав дітей у районах з активними військовими діями. Безумовно важливим видається приведення відповідних норм міжнародного права у сфері ведення гібридних війн, оскільки сьогодення суттєво відрізняється технологічним та інноваційним розвитком і розширює межі нових порушень прав дітей, аніж кілька десятків років тому. Також розпорошеність міжнародного законодавства у сфері захисту прав дітей саме в умовах війни вимагає його уніфікації та систематизації.

Висновки. Повномасштабне вторгнення російської федерації, призвело до масових порушень прав дітей: станом на кінець грудня 2024 р. в Україні налічувалося більше двох тисяч дітей-жертв, з яких 596 – загиблі. Водночас, міжнародно-правове регулювання цього питання охоплює кілька конвенцій та протоколів до них, декларуючи необхідність захисту дітей від усіх форм насильства під час війни, недопустимість залучення дітей до військових конфліктів тощо. Однак статистичні дані сьогодення доводять, що декларативні норми міжнародного права безсилі перед обличчям реальних загроз. Діти страждають від різних форм насильства, травм, смерті, трудової та сексуальної експлуатації. Території, включаючи Україну, Палестину, Демократичну Республіку Конго, Сомалі, Афганістан, Ізраїль вважаються зонами підвищеного ризику. Національний захист прав дітей під час війни також представлений рядом нормативно-правових актів, що декларують ключові положення для повернення дітей на підконтрольну урядові територію України, примусову евакуацію, надання психологічної, медичної та гуманітарної допомоги і т. д. Загалом, захист прав дітей має бути спільною справою як держави, де ведуться активні бойові дії, так і міжнародного співтовариства. Лише у такий спосіб можна допомогти, захистити, мінімізувати вплив війни на дитинство та нормальний розвиток неповнолітніх. Однак найбільш ефективним засобом протидії порушенням прав дітей повинно бути припинення вогню.

Список використаних джерел:

1. Артеменко А. Право на освіту та інші права дітей України в умовах війни. *Scientific Collection «InterConf»*. 2023. № 156. С. 262–269. URL : https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/3483 (дата звернення: 21.12.2024).

2. Brucato G. Children after war: From moral development claims to welfare and agency rights. *Hungarian Journal of Legal Studies*. 2023. № 64 (1). P. 115–133. https://akjournals.com/view/journals/2052/64/1/article-p115.xml (дата звернення: 01.01.2025).

3. Грекул-Ковалик Т. А. Порушення прав дітей в умовах війни в Україні. *Права людини та публічне врядування в сучасних умовах* : матеріали VI Міжнародного правничого форуму, м. Чернівці, 9 червня 2023 р. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2023. С. 36–39. URL : http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/219/5104/11411-1 (дата звернення: 21.12.2024).

4. Hrekul-Kovalyk T., Tsymbaliuk A., Hordash A. International legal regulation of the protection of children's rights in armed conflicts: declarations and reality. *Revista Juridica Portucalense*. 2024. Vol. 36. P. 340–358. URL : http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0-85210153681&partnerID=MN8TOARS (дата звернення: 21.12.2024).

5. Діти війни. URL : https://childrenofwar.gov.ua/ (дата звернення: 01.01.2025).

6. Корнієнко О. О. Нормативно-правове регулювання захисту прав дітей в Україні. *Legal Bulletin*. 2023. С. 32–39. URL : https://surl.li/exklmg (дата звернення: 21.12.2024).

7. Мусієнко А. Д. Правове регулювання законодавчого забезпечення конституційних прав дитини в сучасних реаліях. *Часопис Київського університету права.* 2023. № 4. С. 53–56. URL : https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/1014 (дата звернення: 29.12.2024).

8. ООН попереджає про зростання кількості смертей і каліцтв дітей на територіях бойових дій у 2024 році. *Укрінформ.* 18.06.2024 р. URL : https://surl.li/ykzuir (дата звернення: 29.12.2024).

9. Падалка М. А. Міжнародно-правовий захист цивільного населення під час збройних конфліктів. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування.* 2022. № 6. URL : https://doi.org/10.54929/2786-5746-2022-6-01-10 (дата звернення: 22.12.2024).

10. Поджаренко К. Є., Світлак І. І. Юридичні гарантії забезпечення та захисту права дитини на психічне здоров'я в умовах війни. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 1. С. 185–194. http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/278679 (дата звернення: 21.12.2024).

11. Примаков К. Ю., Бідняк С. С. Міжнародний захист прав людини під час збройних конфліктів. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 2. С. 417–420. URL : https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/05/74.pdf (дата звернення: 22.12.2024).

12. Про діяльність Консультаційного центру Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL : https://surl.li/vuwcdv (дата звернення: 01.01.2025).

13. Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій : Постанова КМУ від 30 жовтня 2013 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-%D0%BF#top (дата звернення: 01.01.2025).

14. Про захист цивільного населення під час війни : Конвенція ООН № 995_154 від 12 серпня 1949 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 22.12.2024).

15. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14?find=1&text#Text (дата звернення: 01.01.2025).

16. Про права дитини :Конвенція ООН № 995_021 від 20 листопада 1989 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 22.12.2024).

17. Римський статут Міжнародного кримінального суду : Міжнародний документ № 995_588 від 17 липня 1998 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 21.12.2024).

18. Романова А. Право на освіту: особливості реалізації під час війни в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : «Юридичні науки»*. 2023. № 1 (37). С. 113–117. URL : https://surl.li/qbigtx (дата звернення: 21.12.2024).

19. Стійкість, відновлення та відбудова : План дій Ради Європи для України на 2023–2026 роки від 29 листопада 2022 р. URL : https://rm.coe.int/action-plan-ukraine-2023-2026-ukr/1680aa8282 (дата звернення: 01.01.2025).

20. Турченко О. Г., Пилипишина І. І. Забезпечення прав дітей в умовах збройного конфлікту в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2022. № 2. С. 64–69. URL : https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/07/13.pdf (дата звернення: 22.12.2024).

21. У світі рекордна кількість дітей страждає від війни: новий звіт ЮНІСЕФ. *Слово про слово.* 28.12.2024 р. URL : https://surl.li/cvdodg (дата звернення: 29.12.2024).

22. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини : Міжнародний документ № 995_l60 від 20 листопада 2014 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l60#Text (дата звернення: 29.12.2024).

23. Ювенальні прокурори: 535 дітей загинули в Україні внаслідок збройної агресії рф. 15.03.2024 р. URL : https://gp.gov.ua/ua/posts/yuvenalni-prokurori-535-ditei-zaginuli-v-ukrayini-vnaslidok-zbroinoyi-agresiyi-rf-3 (дата звернення: 01.01.2025).

ІРХА Ю. Б.,
кандидат юридичних наук, доцент,
заслужений юрист України,
в.о. завідувача наукової лабораторії
права національної та міжнародної
безпеки
*(Державна наукова установа
«Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук
України»),*
*доцент кафедри права
(Вищий навчальний приватний
заклад «Дніпровський гуманітарний
університет»)*

УДК 351.86:342.7
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.4

ГУМАНІТАРНА СКЛАДОВА АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: БАЛАНС МІЖ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯМ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ЗАХИСТОМ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

Стаття присвячена проблемі пошуку оптимального балансу між забезпеченням національної безпеки та захистом прав і свобод людини в контексті антитерористичної діяльності. Досліджується складність та багатогранність тероризму як глобальної загрози, що постійно еволюціонує та адаптується до сучасних реалій.

Підкреслюється, що розширення повноважень правоохоронних органів і спеціальних служб, хоч і є об'єктивно зумовленим необхідністю протидії тероризму, створює ризики для демократичних цінностей та прав і свобод людини. Автор наголошує на тому, що тероризм, будучи глобальним викликом, вимагає не лише силових методів реагування, але й глибокого розуміння соціально-економічних, політичних та ідеологічних чинників, що сприяють його виникненню та поширенню.

У роботі розглядаються ключові безпекові та правозахисні виклики, що виникають у контексті протидії тероризму. Аналізуються міжнародні стандарти у сфері прав людини та протидії тероризму, визначені у документах Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи, а також практиці Європейського суду з прав людини. Підкреслюється, що ефективні контртерористичні заходи та захист прав і свобод людини не є взаємовиключними, а навпаки, взаємодоповнюючими цілями.

Автор обґрунтовує важливість гуманітарного підходу в антитерористичній діяльності, який ґрунтується на визнанні абсолютної цінності людини та повазі до її життя, гідності, прав і свобод. Він переконаний, що надмірне обмеження прав і свобод людини під приводом протидії тероризму може мати контрпродуктивні наслідки, призводячи до радикалізації суспільства та послаблення, а не зміцнення національної безпеки. Обґрунтовується, що ефективні контртерористичні заходи та захист прав і свобод людини є взаємодоповнюючими та взаємопідсилюючими цілями, а не суперечливими.

Наводяться аргументи, що будь-які обмеження прав і свобод людини в контексті антитерористичної діяльності мають бути законними, справедливими, обґрунтованими, пропорційними та недискримінаційними, а також підлягати

належному контролю. Визначаються ключові принципи та механізми, що дозволяють досягти балансу між забезпеченням національної безпеки та захистом прав і свобод людини під час здійснення антитерористичної діяльності.

Ключові слова: *екстремізм, тероризм, протидія тероризму, оперативно-розшукові заходи, контррозвідувальні заходи, кримінально-процесуальні заходи, правоохоронні органи, спеціальні служби, національна безпека, права і свободи людини, обмеження прав і свобод людини*

Irkha Yu. B. Humanitarian component of anti-terrorist activities: balance between ensuring national security and protection of human rights and freedoms

The article is devoted to the problem of finding an optimal balance between ensuring national security and protecting human rights and freedoms in the context of counter-terrorism activities. The author examines the complexity and multifaceted nature of terrorism as a global threat that is constantly evolving and adapting to modern realities.

It is emphasized that the expansion of the powers of law enforcement agencies and special services, although objectively determined by the need to combat terrorism, poses risks to democratic values and human rights and freedoms. The author emphasizes that terrorism, being a global challenge, requires not only forceful methods of response, but also a deep understanding of the socio-economic, political and ideological factors that contribute to its emergence and spread.

The paper examines the key security and human rights challenges that arise in the context of counter-terrorism. The author analyzes international human rights and counter-terrorism standards defined in United Nations and Council of Europe documents, as well as in the case law of the European Court of Human Rights. It emphasizes that effective counter-terrorism measures and the protection of human rights and freedoms are not mutually exclusive, but rather complementary goals.

The author argues for the importance of a humanitarian approach to counter-terrorism, based on the recognition of the absolute value of the human person and respect for his or her life, dignity, rights and freedoms. He is convinced that excessive restriction of human rights and freedoms under the pretext of counter-terrorism can have counterproductive consequences, leading to radicalization of society and weakening rather than strengthening national security. The author demonstrates that effective counter-terrorism measures and the protection of human rights and freedoms are complementary and mutually reinforcing goals, not contradictory ones.

The article argues that any restrictions on human rights and freedoms in the context of counter-terrorism activities must be lawful, fair, justified, proportionate, non-discriminatory and subject to appropriate oversight. It sets out the key principles and mechanisms for striking a balance between ensuring national security and protecting human rights and freedoms in the course of counter-terrorism activities.

Key words: *extremism, terrorism, counter-terrorism, operational and investigative measures, counter-intelligence measures, criminal procedure measures, law enforcement agencies, special services, national security, human rights and freedoms, restriction of human rights and freedoms*

Вступ. Тероризм вже давно став невід'ємною частиною людської історії та сучасності. У XXI ст. навряд чи існує необхідність презентації цього феномену та наголошені на його деструктивній та руйнівній сутності, адже його жертвами щороку стають тисячі людей по всьому світу. Це явище досить широко висвітлюється та засуджується у медіа, громадських, наукових та політичних колах, а також художній літературі, кіно.

На міжнародному та національному рівні розроблено численну кількість антитерористичного законодавства, створено багато суб'єктів з протидії різноманітним проявам

терористичної діяльності, проводиться безліч гласних і негласних оперативно-розшукових, контррозвідувальних та кримінально-процесуальних заходів, а також розробляються та впроваджуються численні стратегії та програми соціально-економічного, виховного, інформаційного та ідеологічного характеру, спрямовані на усунення причин і умов виникнення та поширення екстремізму та тероризму. Незважаючи на це, екстремістські та терористичні ідеології постійно адаптуються до нових реалій та продовжують поширюватися у маси, радикалізуючи різні категорії громадян, що підвищує рівень терористичної загрози в багатьох країнах.

У Глобальному індексі тероризму 2024, підготовленого фахівцями Інституту економіки та миру, вказано, що у 2023 році у світі відбулося 3350 терористичних актів, від яких загинуло 8352 особи. Смертність від тероризму стала найвищою з 2017 року. Експерти наголошують, що хоча внаслідок терористичних актів гине значно менше людей ніж від інших форм насильства, зокрема збройних конфліктів та умисних вбивств, тероризм становить унікальну загрозу для людства, адже саме він має найбільший потенціал для психологічного та соціального впливу на суспільство [1, с. 4, 5].

Сучасний тероризм кидає виклик не окремим політичним лідерам, а цілим країнам і їх коаліціям. За масовістю терористичних організацій, за специфікою їх підготовки та методам дії тероризм може і здатний протистояти не тільки органам державної безпеки, але і регулярним збройним силам. Використання повстанської тактики і методів диверсійної боротьби робить його практично невразливим і створює ореол всемогутності. Час перетворення загрози тероризму в факт дійсності значно скоротився, тому що це здійснюють організації, групи, фанатично налаштовані особистості, окремі держави. Вони добре законспіровані, навчені і забезпечені, мають конкретні цілі по зміні світу, складаються з добровольців, готових заради досягнення цих цілей не рахуватися ні з якими жертвами. У зв'язку із розвитком науково-технічного прогресу, розширенням доступу до інформаційних технологій, люди з терористичними та екстремістськими поглядами мають можливість нині придбати або виготовити будь-які типи зброї (у тому числі масового знищення), а також використовувати останні досягнення науки для виконання своїх задумів [2, с. 6–7].

Протидія тероризму вимагає від держави постійного удосконалення антитерористичних стратегій і тактик. Посилення адміністративних, оперативних та процесуальних заходів щодо запобігання терористичним актам та ідентифікації осіб, причетних до екстремістської та терористичної діяльності, часто передбачають надання органам публічної влади, насамперед правоохоронним органам та спеціальним службам, розширених повноважень щодо втручання у права і свободи людини. Ця тенденція, хоча й зумовлена об'єктивною необхідністю забезпечення національної безпеки, породжує складну дилему, пов'язану з потенційним посяганням на демократичні цінності. Тому, надзвичайно важливо знайти збалансований підхід, який би забезпечував розв'язання проблеми тероризму, не завдаючи непоправної шкоди правам і свободам людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протидія тероризму є складним і багатогранним завданням, яке потребує комплексного наукового аналізу. В Україні ця проблема досліджується багатьма вченими, серед яких І. В Авдошин, В. Ф. Антипенко, В. О. Глушков, О. Ф. Бантишев, В. П. Ємельянов, О. О. Книженко, О. О. Козенко, В. В. Крутов, С. С. Кудінов, В. А. Ліпкан, Б. Д. Леонов, В. Є. Петрищев, О. В. Плетньов, І. М. Рижов, Д. С. Савочкін, Д. В. Талалай, І. В. Ткачов, О. В. Шамара та інші. Незважаючи на значний науковий доробок у сфері антитерористичної діяльності, питання пошуку оптимального співвідношення між гарантуванням національної безпеки та дотриманням основоположних прав і свобод людини залишається актуальним та потребує подальшого вивчення.

Постановка завдання. Метою статті є визначення основних безпекових та правозахисних викликів і дилем, які виникають під час протидії тероризму, а також обґрунтування важливості дотримання прав і свобод людини під час здійснення антитерористичних заходів.

Результати дослідження. У кожної демократичної держави існує безумовний обов'язок забезпечення безпеки усіх осіб, які перебувають під її юрисдикцією, а також охорони

і захисту їх прав і свобод від потенційних і реальних загроз та різноманітних протиправних посягань. Цей імператив є одним із ключових критерії ефективності та легітимності публічної влади, державних інституцій, їх посадових і службових осіб. Означений обов'язок включає в себе широкий спектр заходів, спрямованих на попередження, виявлення, припинення та мінімізацію наслідків збройної агресії, злочинної діяльності, екстремізму, тероризму, надзвичайних ситуацій природнього і техногенного характеру, кібератак, спеціальних інформаційних операцій та інших небезпечних діянь та подій. У всій палітрі загроз безпеці людини, її правам і свободам особливе місце посідає тероризм – явище, що вирізняється невиправданою жорстокістю та глобальним характером. Саме тому протидія тероризму потребує особливої уваги з боку держави та суспільства.

М. Г. Гуцало підкреслює, що в умовах глобалізаційних змін, які супроводжуються посиленням насильства, збільшенням кількості актів тероризму та їх жорстокістю, поняття «безпека» поширюється чи не на всі види людської діяльності. Водночас широке трактування цього поняття небезпідставно тягне за собою ризик загальної «сек'юритизації». Основоположний принцип європейської політики захисту прав людини, верховенства права та плюралістичної демократії у сфері протидії тероризму часто набуває дискурсивного характеру стосовно порушення крихкої межі між особистим і суспільним [3, с. 153–154].

Згідно з експертним оцінками тероризм належить до категорії найбільш найнебезпечніших і важкопрогнозованих явищ сучасності, що набуває все більш різноманітних форм та загрозливих масштабів. Терористичні акти найчастіше призводять до масових людських жертв, спричиняють руйнування матеріальних і духовних цінностей, сіють ворожнечу між державами, провокують війни, недовіру і ненависть між національними та соціальними групами, що досить реально і безпосередньо відбивається на правах людини, позбавляючи людей можливості користуватися правом на життя, свободу та особисту недоторканність. Крім цих людських втрат, тероризм може дестабілізувати уряди, підривати функціонування громадянського суспільства, створювати загрозу миру, безпеці та соціально-економічному розвитку[4, с. 38]. Тероризм як явище постійно змінюється, звертається до нових гасел, використовує у своїй практиці все більш витончені засоби і технології. Терористи часто видають себе за «повстанців», «партизанів», «борців за свободу», чим ускладнюють об'єктивну оцінку здійснюваних ними злочинних дій. Прикриваючись усім комплексом політичних і громадянських прав, терористи вторгаються в нормальне життя не тільки держави, в якій проживають, а й світового співтовариства в цілому [5, с. 91, 92–93].

За твердженнями В. Ф. Антипенка тероризм перетворився у своєрідний інструмент вирішення різноманітних конфліктів. Причому, при відносно скромних витратних механізмах реалізації терористичних актів, масштабність цілей зростає: тероризм уже посягає на коригування внутрішньополітичних і, здебільшого міжнародних рішень лідерів держав та міждержавних утворень. Виступаючи продуктом сучасної суспільної системи і функціонуючи усередині її, тероризм, поряд з використанням науково-технічних досягнень, все частіше перетворює демократичні інститути у зброю, обернену проти цієї ж системи. Окрім цього, у міру розвитку цивілізації, з одного боку, а з іншого – у міру розростання тероризму як суспільного та кримінального явища, його можливості поглинати елементи протидіючої системи зростають. У цьому полягає живучість, прийнятність і, навіть, привабливість тероризму як засобу боротьби [6, с. 6, 15].

З кожним роком екстремістські та терористичні ідеології стають дедалі манливими, осередки екстремістів та терористів – більш автономними, законспірованими та розгалуженими, а терористичні акти – краще підготовленими. Крім безпосередніх виконавців терактів, до тероризму залучено досить багато жінок і чоловіків різного віку та професій, які добровільно, примусово або несвідомо, прямо чи опосередковано стають частиною терористичної інфраструктури, сприяючи її функціонуванню та досягненню різноманітних цілей політичного, економічного, релігійного, національного, соціального, майнового чи іншого характеру.

Поділяючи думку С. Д. Савочкіна, зазначимо, що сучасні терористичні організації – це не одноосібні групи бойовиків, що здійснюють лише терористичну діяльність, це вже

«корпорації» із внутрішнім розподілом трудових обов'язків, з майстернями (для виготовлення та ремонту зброї, створення вибухових пристроїв тощо), друкарнями (для виготовлення різного роду ідеологічної літератури екстремістського толку), шпиталями (для лікування поранених), лабораторіями (для виготовлення наркотичних засобів, біологічної або хімічної зброї), комерційними підприємствами. Їх персонал має укомплектований штат потрібних фахівців: психологів, ідеологів, політологів, практиків з певних сфер, менеджерів і виконавців, які перебувають на повному забезпеченні, а також осіб, що ведуть легальний спосіб життя, мають зв'язки з державним апаратом, промисловим і фінансовим світом [7, с. 63].

Протидія тероризму – це доволі складний процес, який виходить далеко за межі силового реагування на терористичний акт чи загрозу його вчинення. Це постійна системна робота з використанням «жорсткої» та «м'якої» сили, яка потребує значних людських, матеріально-технічних, інтелектуальних ресурсів, постійної модернізації законодавства, практики його застосування, а також удосконалення внутрішньої та зовнішньої політики держави. Ключову роль у виявленні, попередженні та припиненні зазначеної діяльності, а також у ліквідації її наслідків відіграють правоохоронні органи та спеціальні служби, які в межах оперативно-розшукової, контррозвідувальної, розвідувальної та процесуальної діяльності проводять збір, аналіз та оцінку інформації про терористичні загрози; виявлення осіб, причетних до тероризму; документування їхніх дій; розкриття фінансових мереж, вербувальних схем та пропагандистських каналів, що живлять тероризм; проведення слідчих дій, спеціальних операцій; міжнародне співробітництво тощо.

Згідно з висновками Європейської комісії за демократію через право (Венеційської комісії), глобалізація і складність сучасних суспільств підвищує їхню вразливість до національного і транснаціонального тероризму. Індустріальна і технологічна економіка вимагає відносно високого рівня порядку і стабільності, а невелика група радикально вмотивованих людей може завдати величезної шкоди комунікаційним, транспортним або енергетичним мережам. При цьому потенціал терористів у створенні або отриманні зброї масового знищення постійно зростає разом із розвитком технологій. Ця комісія вважає, що наявність ефективних розвідувальних органів і служб безпеки є імперативною вимогою для забезпечення національної безпеки в сучасних умовах, адже небагато держав можуть обійтися без розвідувальної служби (проти зовнішніх загроз), і жодна з них не має достатнього імунітету від тероризму або допитливості своїх сусідів, щоб відмовитися від служби безпеки [8].

У світі не існує універсальної моделі захисту від тероризму. Кожна держава самостійно виробила та розвиває власну антитерористичну систему. Ефективна протидія тероризму потребує гнучкості та адаптивності як правоохоронних органів та спеціальних служб, так і цивільних органів державної влади, органів місцевого самоврядування, оскільки постійно з'являються нові терористичні організації, світогляди та цілі. Органам публічної влади необхідно враховувати не лише оперативні дані, але й соціально-економічні умови, політичну ситуацію та ідеологічні течії, які можуть сприяти радикалізації суспільства, виникненню і поширенню тероризму. В реаліях сьогодення вибір конкретного гласного чи негласного антитерористичного заходу залежить від багатьох факторів, як-от: особа терориста, його мотиви, ідеологічні переконання, психологічний профіль, наявність співучасників; вид терористичної загрози; час та об'єкт нападу; спроможності правоохоронних органів і спецслужб; політичний, економічний, релігійний, соціальний та міжнародний контекст тощо.

Водночас, враховуючи масштаби та загрози тероризму, вкрай важливо, щоб протидія йому не перетворювалася на «хрестовий похід» з виправданням будь-яких правових обмежень та заборон, а також неправомірних дій, особливо з боку правоохоронних органів та спеціальних служб. Забезпечення національної безпеки «за будь-яку ціну» – це шлях, який неминуче призводить до ерозії сутності фундаментальних прав і свобод людини, знецінення людини, її автономії та індивідуальності, а також встановлення атмосфери страху, недовіри та тотального контролю. У короткостроковій перспективі це дійсно може суттєво зменшити терористичну загрозу, але в кінцевому підсумку це призведе до послаблення, а не зміцнення національної безпеки, що матиме руйнівні наслідки для суспільства та держави.

О. С. Калмикова, аргументовано стверджує, що демонізація терористів призводить до виправдання в очах людей менш поважного поводження з ними порівняно з особами, які вчинили «звичайні» злочини. Це виправдання може ґрунтуватися на тому, що самі терористи заперечують стандарти прав людини, верховенство права і демократію. Влада може стверджувати, що суворе дотримання прав людини при боротьбі з тероризмом може наразити на небезпеку права людини в майбутньому, якщо терористи досягнуть своєї кінцевої мети [9, с. 8].

За твердженнями І. М. Гомівчук, у світі дедалі частіше виникає реальна небезпека того, що, зіткнувшись із загрозою конкретних виявів цього злочину, держава може вжити занадто жорстких заходів і скотитися до репресій та порушень прав людини не лише стосовно терористів і тих соціальних верств, які їх підтримують, але і щодо іншої частини суспільства, права і свободи якої можуть утискатися в ході виявлення, затримання і засудження терористів. Дослідниця аргументовано звертає увагу на те, що у сфері протидії тероризму у більшості держав світу постійно постає дилема, вони постійно опиняються перед нелегким вибором: забезпечити безпеку держав та права і свободи людини на основі дотримання Статуту ООН та інших міжнародно-правових документів або ж боротися з тероризмом та іншими порушеннями прав і свобод шляхом односторонніх дій із застосуванням збройної сили і подальшим обмеженням основних прав і свобод людини [10].

Тероризм, як справедливо зазначає О. О. Козенко, являє собою повний занепад людяності, він підриває та обмежує цінності, які лежать в основі прав людини, а разом з ними і правову систему, що має їх захищати. Дослідник наголошує, що під час цього занепаду права людини продовжують діяти, хоч і в ослабленому вигляді. Вони не дозволяють побороти все зло, але забезпечують хоч якийсь мінімальний захист і дають певну надію на справедливість [11, с. 100].

Міжнародне право зобов'язує держави поважати та захищати права і свободи всіх осіб, які перебувають під їхньою юрисдикцією, без дискримінації за будь-якою ознакою, включаючи їх походження, майновий чи соціальний стан, а також незалежно від факту вчинення або наміру вчинення ними протиправних дій. На нашу думку, якою б не була терористична загроза, розроблення правових та організаційних механізмів протидії тероризму, а також планування та реалізація адміністративних, оперативно-розшукових, контррозвідувальних, кримінально-процесуальних заходів завжди мають здійснюватися з неухильним дотримання прав і свобод людини. З огляду на загрози, яку становить тероризм, цей імператив є досить складним у реалізації та вимагає постійного пошуку справедливого балансу між забезпеченням національної безпеки та захистом прав і свобод людини.

У Глобальній контртерористичній стратегії ООН вказано, що ефективні контртерористичні заходи і захист прав людини є не суперечливими, а взаємодоповнюючими і взаємопідсилюючими цілями. Держави мають забезпечити, щоб будь-які заходи, вжиті для боротьби з тероризмом, відповідали їхнім зобов'язанням за міжнародним правом, зокрема праву прав людини, праву біженців і міжнародному гуманітарному праву [12]. Управління Верховного комісара ООН з прав людини наголошує, що глобальна боротьба з тероризмом має вестися на основі поваги до прав людини та законності. Для цього необхідно розробляти такі національні контртерористичні стратегії, які допомагали б запобігати актам тероризму, переслідувати тих, хто несе відповідальність за такі злочинні діяння, а також заохочувати і захищати права людини і принцип верховенства права [13, с. 2].

Рада ООН з прав людини у своїй резолюції «Тероризм і права людини» вказала, що утвердження і захист прав кожної людини та верховенство права мають важливе значення для боротьби з тероризмом і насильницьким екстремізмом, а підхід, який повністю поважає права людини і верховенство права, є єдиним ефективним способом протидії тероризму і насильницькому екстремізму. Зазначається, що держави мають забезпечити, щоб тероризм і пов'язані з ним злочини мали вузьке визначення, яке відповідало б принципам законності, необхідності та пропорційності. Крім того, національне антитерористичне законодавство та практика його реалізації мають бути недискримінаційними, не допускати свавільного арешту підозрюваних у тероризмі, застосування до них катувань, незаконного позбавлення

їх життя та інших прав і свобод людини, а також забезпечувати їм належні процесуальні гарантії та справедливий судовий розгляд [14, с. 2].

У Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму вказано, що під час здійснення антитерористичних заходів необхідно «поважати принцип верховенства права, демократичні цінності, права людини й основні свободи людини, а також інші положення міжнародного права» [15].

Відповідно до Керівних принципів щодо прав людини та боротьби проти тероризму, затверджених Комітетом Міністрів Ради Європи, тероризм серйозно загрожує правам людини, демократії і спрямований, зокрема, на дестабілізацію законно сформованих урядів і підрив плюралістичного громадянського суспільства. Терористичний акт ніколи не може бути пробачений або виправданий посиланням на такі мотиви, як права людини, і що зловживання правами ніколи не може бути захищене. Держави-члени Ради Європи під час протидії тероризму зобов'язані поважати міжнародні інструменти захисту прав людини, зокрема, Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та практику Європейського суду з прав людини. У зазначеному документі наголошено, що:

1) усі заходи, що вживаються державами для протидії тероризму, мають здійснюватися з дотриманням прав людини та принципу верховенства права, виключаючи при цьому будь-які форми свавілля, а також будь-яке дискримінаційне або расистське поводження, і повинні підлягати належному нагляду;

2) усі заходи, що вживаються державами для боротьби з тероризмом, повинні бути законними. У разі, коли такі заходи обмежують права людини, обмеження повинні бути визначені якомога точніше, а також бути необхідними і пропорційними переслідуваній меті;

3) застосування катувань або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання абсолютно заборонено за будь-яких обставин, зокрема під час арешту, допиту та тримання під вартою особи, яка підозрюється або засуджена за терористичну діяльність, незалежно від характеру діянь, в яких ця особа підозрюється або за які вона була засуджена [16].

Згідно з положенням Контртерористичної стратегії Ради Європи на 2023–2027 роки повага до прав кожної людини та верховенства права є фундаментальною основою запобігання тероризму та боротьби з ним. Держави зобов'язані поважати права осіб, підозрюваних у тероризмі, обвинувачених або засуджених за вчинення терористичних злочинів. У зазначеній стратегії наголошено, що протидія тероризму є легітимною метою вжиття заходів в інтересах національної безпеки, запобігання заворушенням та забезпечення захисту прав і свобод інших осіб. Водночас, зазначені заходи мають бути недискримінаційними, передбаченими законом, необхідними в демократичному суспільстві і пропорційними для досягнення цієї мети. Це також передбачає обов'язок поважати верховенство права, зокрема, гарантуючи, що національні органи влади не вживають жодних заходів свавільно, і що все антитерористичне законодавство і заходи підлягають належному нагляду з боку уповноважених національних структур і органів, у тому числі законодавчих і судових органів [17].

Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ), розглядаючи справи щодо дотримання державами положень Конвенції про захист прав і основоположних свобод 1950 року (далі – Конвенція) під час здійснення антитерористичних заходів, постійно звертає увагу на масштаби небезпеки, яку становить тероризм для суспільства, і, відповідно, важливість питань, що стоять на порядку денному в боротьбі з тероризмом. Цей суд вказує на значні труднощі, які існують у держав під час захисту свого населення від терористичного насильства. На його переконання, зіткнувшись з такою загрозою, держави цілком законно вправі проявляти велику рішучість щодо тих, хто сприяє актам тероризму, яким за жодних обставин не може потурати [18].

ЄСПЛ вказав, що тероризм серйозно загрожує праву на життя, яке є необхідною передумовою для користування всіма іншими основоположними правами. ЄСПЛ зазначив, що в умовах сьогодення держави стикаються з величезними труднощами у захисті своїх громад від терористичного насильства. Саме тому не можна недооцінювати масштаб небезпеки тероризму сьогодні і загрозу, яку він становить для суспільства. Водночас, це не повинно ставити під сумнів абсолютний характер статті 3 Конвенції [19]. Навіть за найскладніших

обставин, таких як боротьба з тероризмом та організованою злочинністю, Конвенція в абсолютній формі забороняє катування та нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання, незалежно від поведінки відповідної особи [20].

ЄСПЛ наголосив, ще не може бути жодних сумнівів у тому, що існує значний суспільний інтерес до розслідування і покарання винних у терористичних злочинах. Невибіркові терористичні напади за своєю природою покликані вселити страх у серця невинних цивільних осіб, викликати хаос і паніку та порушити нормальне функціонування повсякденного життя. За таких обставин загрози життю, свободі та гідності людини виникають не лише внаслідок дій самих терористів, але й можуть бути наслідком реакції влади на такі загрози. Прецедентна практика ЄСПЛ останніх років свідчить про труднощі узгодження індивідуальних прав людини та суспільного інтересу в контексті протидії тероризму.

ЄСПЛ вважає, що не може бути й мови про обмеження права на справедливий судовий розгляд лише на тій підставі, що відповідні особи підозрюються в причетності до тероризму. Разом з тим, стаття 6 Конвенції не повинна застосовуватися таким чином, щоб створювати непропорційні труднощі для органів поліції у вжитті ефективних заходів з протидії тероризму або іншим серйозним злочинам при виконанні ними свого обов'язку за статтями 2, 3 і 5 Конвенції щодо захисту права на життя і права на особисту недоторканність членів суспільства. Загроза, яку становить тероризм, може бути нейтралізована лише шляхом ефективного розслідування, судового переслідування та покарання всіх осіб, причетних до тероризму [21].

Будь-яке позбавлення свободи має не лише здійснюватися відповідно до матеріальних і процесуальних норм національного законодавства, але й відповідати самій меті статті 5 Конвенції, а саме – захищати особу від свавілля. Хоча розслідування терористичних злочинів, безсумнівно, ставить перед органами влади особливі проблеми, це не означає, що органи влади мають карт-бланш на арешт підозрюваних і утримання їх під вартою в поліції без ефективного контролю з боку національних судів і, в кінцевому підсумку, наглядових органів Конвенції, якщо вони вважають, що було скоєно терористичний злочин [22].

Опрацювання міжнародних стандартів у сфері прав людини підтверджує, що надмірно турбуючись про безпеку суспільства і держави, органи публічної влади, насамперед правоохоронні органи та спеціальні служби (безпеки і розвідки), можуть тим самим нівелювати цінності вільного світу, якими вони мають керуватися та захищати. Протидія тероризму була, є і буде легітимною підставою для обмеження прав і свобод людини, однак держава та її представники мають постійно враховувати, що у демократичному суспільстві стрижнем усієї внутрішньої та зовнішньої політики, у тому числі антитерористичної, має бути людина, її права та свободи.

Здатність держави ефективно гарантувати та захищати права і свободи людини у найскладніших умовах, таких як війна, тероризм чи надзвичайні ситуації, є визначальним критерієм її демократичності та стійкості. Саме у періоди криз та екзистенціальних загроз для нації можна простежити справжню сутність держави. Ці випробування виявляють здатність влади і суспільства до знаходження справедливого балансу між забезпеченням національної безпеки та захистом прав і свобод людини. В аспекті протидії тероризму, такий баланс досягається наступним.

1. Положення антитерористичного законодавства: дефініції, функції і повноваження органів публічної влади, антитерористичні заходи, обмеження прав і свобод людини, гарантії дотримання прав і свобод людини тощо мають бути доступними, а їх зміст викладений із достатньою чіткістю, зрозумілістю та передбачуваністю, які дають змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від терористичної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки.

2. Необхідно утримуватися від надмірного розширення поняття «тероризм» для уникнення ситуацій, коли законні мирні форми вираження поглядів, протестні акції, релігійні практики чи інші форми публічної активності людей помилково кваліфікуються як терористичні. Визначення терористичної мети повинно базуватися на об'єктивних критеріях та сукупності доказів, які беззаперечно свідчать про намір вчинення або факт вчинення злочинних діянь, спрямованих на досягнення однієї або декількох з наступних цілей:

– створення атмосфери страху та незахищеності серед широких верств населення шляхом застосування або загрози застосування насильства;

– здійснення тиску на органи державної влади або міжнародні організації з метою спонукання їх до вчинення або утримання від вчинення певних дій всупереч їхнім законним повноваженням та інтересам;

– заподіяння значної шкоди або повне руйнування фундаментальних політичних, конституційних, економічних чи соціальних інститутів держави або міжнародної організації, що ставить під загрозу їхнє функціонування та існування.

3. Законодавчі обмеження прав і свобод людини та їх практична реалізація суб'єктами протидії тероризму не можуть бути свавільними, дискримінаційними та несправедливими, вони мають відповідати правомірній меті, бути обумовлені суспільною потребою досягнення цієї мети, обґрунтованими та пропорційними, а також не порушувати сутнісний зміст відповідного права або свободи. Тривалість таких обмежень має бути мінімально необхідною для усунення терористичної загрози або її наслідків. Цим суб'єктам необхідно враховувати, що надмірні, невиправдані або безстрокові антитерористичні обмеження прав і свобод можуть підірвати довіру суспільства до влади та створити сприятливе середовище для радикалізації громадян та здійснення ними терористичної діяльності.

4. Підготовка та підвищення кваліфікації посадових і службових осіб суб'єктів протидії тероризму має обов'язково включати навчання щодо прав і свобод людини з метою формування у них навичок з їх визнання, поваги, дотримання, охорони та захисту.

5. Існуванням якісних організаційно-правових механізмів внутрішнього (відомчого) та зовнішнього контролю (громадського, прокурорського, парламентського, судового) за здійсненням суб'єктами протидії тероризму адміністративних, оперативно-розшукових, контррозвідувальних та кримінально-процесуальних заходів з метою запобігання та протидії зловживанням, свавіллю та іншим порушенням прав і свобод людини.

6. Гарантуванням ефективних засобів правового захисту особам, підозрюваним або звинуваченим у тероризмі. Суб'єкти протидії тероризму мають неухильно дотримуватися презумпції невинуватості, що означає, що тягар доказування вини лежить виключно на стороні обвинувачення. Кожна особа, стосовно якої існують підозри або висунуті обвинувачення у причетності до терористичної діяльності, має безумовне право на повний та беззастережний доступ до всього комплексу гарантій справедливого судового розгляду, передбаченого національним законодавством та міжнародними договорами.

7. Наявністю ефективного та своєчасного розслідування випадків порушення прав і свобод людини під час здійснення гласних та негласних заходів із протидії тероризму. Особи, відповідальні за проведення розслідування, мають бути незалежними від осіб, причетних до таких порушень. Під час розслідування має бути встановлено, зокрема, рівень серйозності терористичної загрози, правомірність та виправданість застосування антитерористичного заходу, всіх причетних до вказаних порушень. Таке розслідування повинно проводитися швидко та з розумною оперативністю, його висновки мають ґрунтуватися на ретельному, об'єктивному та неупередженому аналізі всіх обставин справи, воно має бути достатньо доступним для потерпілих та відкритим для громадського контролю.

8. Належним державним захистом та підтримкою жертв тероризму, що включає, зокрема, дотримання їх прав на всіх етапах розслідування терористичних актів, судового розгляду та після нього; надання безоплатної правничої допомоги, психологічної підтримки, медичної допомоги та реабілітації, фінансово-матеріальної та соціальної допомоги; забезпечення безпеки (у разі необхідності); увічнення пам'яті та вшанування.

9. Залученням інститутів громадянського суспільства до формування антитерористичної політики держави; моніторингу законності діяльності суб'єктів протидії тероризму; надання правової, психологічної та іншої допомоги постраждалим від тероризму, підозрюваним, обвинуваченим та засудженим за терористичну діяльність; реабілітації та ресоціалізації осіб, засуджених за терористичну діяльність.

10. Періодичним переглядом та оцінкою антитерористичного законодавства, стратегій та тактик протидії тероризму на предмет їх відповідності міжнародним стандартам у сфері

прав людини, а також актуальності, адаптивності, доцільності, ефективності з урахуванням змін у характері терористичних загроз, розвитку технологій та міжнародного досвіду.

11. Розробкою та впровадженням загальнодержавних та місцевих програм запобігання радикалізації населення, особливо молоді. У громадян необхідно формувати навички критичного мислення та стійкості до маніпулятивних впливів, екстремістської та терористичної пропаганди. Крім того, мають реалізовуватися програми щодо дерадикалізації та реінтеграції осіб, які були залучені до екстремістської та терористичної діяльності, але виявили бажання повернутися до мирного життя.

12. Поглибленням та розширенням міжнародної співпраці у сфері протидії тероризму. Така взаємодія має охоплювати: обмін оперативною інформацією про терористичні загрози, діяльність екстремістських і терористичних організацій, їхніх лідерів, учасників, плани, методи діяльності та джерела фінансування; проведення спільних операцій з виявлення, попередження та припинення терористичної діяльності; взаємну правову допомогу у кримінальних провадженнях, пов'язаних з тероризмом; обмін досвідом тощо. Важливим аспектом міжнародної співпраці є гармонізація національного антитерористичного законодавства з міжнародними стандартами та принципами у цій сфері.

Висновки. Забезпечення національної безпеки та утвердження і захист прав і свобод людини є рівнозначними основними функціями сучасної демократичної держави. Ці функції, хоч і розглядаються як самостійні напрямки діяльності держави, насправді глибоко взаємопов'язані та взаємозалежні. Їх взаємозв'язок проявляється в складній системі взаємодії, де посилення одного аспекту потенційно веде до зміцнення іншого, а ослаблення – неминуче призводить до дисбалансу і створює замкнене коло проблем, послаблюючи державу в цілому.

Неможливо розбудовувати прогресивну та процвітаючу державу, де її національна безпека досягається ціною систематичного порушення прав і свобод, так само як і неможливо гарантувати ефективну реалізацію, охорону та захист прав і свобод в умовах, коли національній безпеці загрожують явища, тенденції і чинники, які здатні знищити державність та фундаментальні цінності суспільства, зупинити економічний розвиток, зруйнувати критичну інфраструктуру, викликати екологічну катастрофу, спровокувати масштабні соціально-політичні конфлікти, тощо.

Оскільки проблема тероризму ніколи не зникне з порядку денного світової спільноти, кожна держава змушена постійно шукати оптимальні шляхи протидії цій загрозі. Дієва протидія тероризму вимагає впровадження невідкладних та рішучих заходів, що неминуче пов'язано з певними обмеженнями прав і свобод людини. Це створює складну дилему, де баланс між забезпеченням національної безпеки та захистом прав і свобод стає критично важливим. Його не можна досягнути одноразово: нормативно-правовим актом, управлінським рішенням чи примусом. Підтримання рівноваги є безперервним процесом, який вимагає значних зусиль держави, інститутів громадянського суспільства, громад, людей щодо створення середовища, де кожен відчуватиме себе захищеним як від загроз, що виходять з боку терористів, так і від потенційних зловживань та свавілля з боку посадових і службових осіб органів публічної влади.

Наведене, дає підстави стверджувати, що гуманітарна складова антитерористичної діяльності є невід'ємною частиною загальнодержавної стратегії протидії тероризму і ґрунтується на визнанні абсолютної цінності людини та повазі до її життя, гідності, прав і свобод.

Список використаних джерел:

1. Institute for Economics & Peace. Global Terrorism Index 2024: Measuring the Impact of Terrorism, Sydney, February 2024. 80 p. URL: https://www.visionofhumanity.org/wp-content/uploads/2024/02/GTI-2024-web-290224.pdf (дата звернення: 05.02.2025)

2. Протидія терористичній діяльності: кримінально-правові, кримінологічні та криміналістичні аспекти : монографія / [Бантишев О. Ф. та ін. ; за заг. наук. ред. О. В. Шамари]. Київ : АртЕк, 2016. 448 с.

3. Гуцало М.Г. Європейська політика безпеки у сфері протидії тероризму. *Політичний менеджмент*. 2010. № 1. С. 147–154.

4. Рижов І.М., Кудінов С.С., Івахненка О.А. Основи антитерористичної безпеки соціальних систем: монографія. Київ : Кафедра. 2017. 212 с.

5. Авдошин І.В., Гуменний Ю.Г. Тероризм через призму міжнародного гуманітарного права. *Юридична наука*. 2013. № 1. С. 85–95.

6. Антипенко В.Ф. Тероризм: кримінологічна та кримінально-правова характеристика. Київ : НБУВ. 1999. 61 с.

7. Савочкін Д.С. Транснаціональний тероризм як загроза національній безпеці України. *Боротьба зорганізованою злочинністю і корупцією (теорія і практика).* 2010. Вип. 23. С. 60–66.

8. Report on the Democratic Oversight of the Security Services, adopted by the Venice Commission at its 71st Plenary Session (Venice, 1-2 June 2007), updated by the Venice Commission at its 102nd Plenary Session (Venice, 20-21 March 2015). 15 December 2015. CDL-AD(2015)010. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2015)010-e (дата звернення: 07.02.2025).

9. Калмикова О.С. Тероризм і боротьба з ним у контексті прав людини. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності: (теорія та практика)*. Вип. 4–5 (8–9). 2017. С. 6–11.

10. Громівчук І. М. Принцип поваги прав людини та основоположних свобод у міжнародному праві і його роль в контексті боротьби з тероризмом. *Часопис Академії Адвокатури України*. 2013. № 1 (18). URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Chaau/2013-1/18koprks.pdf (дата звернення: 07.02.2025).

11. Козенко О.О. *Наукові* підходи до визначення природи тероризму. *Інформація і право.* 2024. № 4(51). С. 95–103. https://doi.org/10.37750/2616-6798.2024.4(51).317924

12. The United Nations Global Counter-Terrorism Strategy. Resolution adopted by the General Assembly on 8 September 2006. A/RES/60/288. URL: https://docs.un.org/en/A/RES/60/288 (дата звернення: 07.02.2025).

13. United Nations for Human Rights Office of the High Commissioner. Human Rights, Terrorism and Counter-terrorism: Human Rights Fact Sheet No. 32. Geneva: OHCHR, 2008. 72 p. URL: https://ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/Factsheet32EN.pdf (дата звернення: 07.02.2025).

14. Terrorism and human rights. Resolution adopted by the Human Rights Council on 10 October 2024. A/HRC/RES/57/11. URL: https://docs.un.org/en/A/HRC/RES/57/11(дата звернення: 07.02.2025).

15. Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму від 16.05.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_712 (дата звернення: 07.02.2025).

16. Guidelines on human rights and the fight against terrorism, adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe at its 804th meeting (11 July 2002). URL: https://www.coe.int/t/dlapil/cahdi/Source/Docs2002/H_2002_4E.pdf (дата звернення: 07.02.2025).

17. Council of Europe Counter-Terrorism Strategy (2023-2027), adopted by Council of Europe Committee of Ministers on 08 February 2023. URL: https://search.coe.int/cm?i=0900001680a9ad67 (дата звернення: 07.02.2025).

18. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Daoudi c. France» від 03.12.2009. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-96005%22]} (дата звернення: 10.02.2025).

19. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Saadi v. Italy» від 28.02.2008. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-85276%22]} (дата звернення: 10.02.2025).

20. Рішення Великої палати Європейського суду з прав людини у справі «El-Masri v. The former Yugoslav Republic of Macedonia» від 13.12.2012. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-115621%22]} (дата звернення: 10.02.2025).

21. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ibrahim and others v. The United Kingdom» від 13.09.2016. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-166680%22]} (дата звернення: 10.02.2025).

22. Рішення Великої палати Європейського суду з прав людини у справі «El-Masri v. The former Yugoslav Republic of Macedonia» від 13.12.2012. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-115621%22]} (дата звернення: 10.02.2025).

КОЗАЧЕНКО А. І.,
доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри
теоретико-правових дисциплін
*(Полтавський юридичний інститут
Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого)*

УДК 340.15
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.5

НАЦІОНАЛЬНА КОНСТИТУЦІЙНА ТРАДИЦІЯ ОБМЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТ.

Конституційна традиція носить національний та історичний характер, адже процес її формування відбувається по мірі політичного розвитку нації та завдяки запозиченню прогресивного іноземного конституційно-правового досвіду.

Процес зародження вітчизняної конституційної традиції відноситься до доби Київської Русі. Розвиток конституційної традиції та формування раннього українського конституціоналізму припадає на добу Речі Посполитої й України-Гетьманщини (друга половина XVI – початок XVIII ст.). За доби України-Гетьманщини вітчизняна конституційна традиція знайшла своє відображення у міжнародних угодах, конституційних актах України другої половини XVII ст. та Конституції України 1710 р. Аналіз вітчизняних конституційних джерел свідчить, що їх розробники спиралися на національну конституційну традицію та європейський конституційно-правовий досвід. Важливою складовою національної конституційної традиції було правове закріплення механізму обмеження влади гетьмана і генерального уряду, який спирався на інститут народовладдя; виборність, колегіальність, строковість, підконтрольність та підзвітність органів влади; обмеження влади шляхом її поділу на три гілки та запровадження механізму стримувань і противаг; інститут міського самоврядування на основі магдебурзького права та децентралізацію влади. Вагомим результатом розвитку раннього європейського і вітчизняного конституціоналізму стала Конституція України 1710 р., адже вона поєднувала у собі передові досягнення європейської та вітчизняної політико-правової думки початку XVIII ст., європейську та національну конституційну традицію обмеження державної влади. Не зважаючи на автономний статус у складі Московського царства у другій половині XVII на початку XVIII ст., Україна не сприймала азійську державно-правову традицію і відкидала можливість встановлення абсолютної монархії.

Ключові слова: *конституційна традиція, конституціоналізм, обмеження влади, народовладдя, децентралізація.*

Kozachenko A. I. National constitutional tradition of limitation on state power in the second half of the 17th – early 18th century

The constitutional tradition is of a national and historical nature since the process of its formation occurs as the nation's political development progresses and through accumulating the progressive constitutional and legal experience.

The process of the emergence of the national constitutional tradition dates back to the era of Kyivan Rus'. The development of the constitutional tradition and the formation

of early Ukrainian constitutionalism dates back to the era of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ukrainian Hetmanate (the second half of the 16th – early 18th centuries). During the Ukrainian Hetmanate, the national constitutional tradition was reflected in international agreements, constitutional acts of Ukraine of the second half of the 17th century and the Constitution of Ukraine of 1710. Studies of the national constitutional sources indicate that their drafters relied on the national constitutional tradition and European constitutional and legal experience. The important components of the national constitutional tradition included the legal consolidation of the mechanism for limiting the power of the hetman and the general government, which was based on the institution of popular sovereignty, appointment by election, collegiality, definite period, accountability and answerability of government bodies, limitation of power by dividing it into three branches and introducing a mechanism of checks and balances, the institution of local self-government based on Magdeburg law and decentralization of power. A significant result of the development of early European and national constitutionalism was the Constitution of Ukraine of 1710 since it combined the advanced achievements of European and national political and legal thought of the early 18th century, the European and national constitutional tradition of limiting state power. Despite its autonomous status as a part of Muscovy in the second half of the 17th and early 18th centuries, Ukraine did not accept the Asian legal tradition and rejected the possibility of establishing an absolute monarchy.

Key words: *constitutional tradition, constitutionalism, limitations of power, popular sovereignty, decentralization.*

Вступ. Конституційна традиція та її складова частина – конституціоналізм, носять національний характер, оскільки процес їхнього формування відбувається по мірі політичного розвитку нації, сприйняття суспільством прогресивних національних політико-правових учень та завдяки іншим внутрішнім чинникам. Водночас, важлива роль у цьому процесі належить зовнішньому фактору – запозиченню прогресивного іноземного конституційно-правового досвіду. Результатом розвитку конституційної традиції в демократичних країнах світу стало формування конституціоналізму. Україна має власну багатовікову історію формування і розвитку національної конституційної традиції та конституціоналізму.

Питання витоків української конституційної традиції є актуальним, адже процес формування сучасної європейської моделі конституціоналізму в Україні продовжується і у наш час. Дослідження української конституційної традиції та формування національного конституціоналізму набуло актуальності для вітчизняної історико-правової науки лише наприкінці XX – початку XXI ст. Історія розвитку вітчизняного конституціоналізму стала предметом дослідження І. Бойка, В. Гончаренка, В. Єрмолаєва, В. Кульчицького, О. Кресіна, О. Мироненка, В. Рум'янцева, Б. Тищика, В. Чеховича, Ю. Шемшученка та інших науковців. Історія розвитку конституційно-правових явищ України перебуває у полі зору науковців галузі теорії права та конституційного права: М. Баймуратова, Ю. Барабаша, С. Головатого, В. Кампо, А. Крусян, М. Оніщука, М. Савчина, І. Словської, Б. Футея.

Постановка завдання. Мета статті полягає у дослідженні впливу національної конституційної традиції правового обмеження державної влади на конституційні акти України другої половини XVII – початку XVIII ст., адже наріжним каменем сучасного конституціоналізму і парламентаризму є сукупність принципів, порядку діяльності та інституційних механізмів, що використовуються для обмеження державної влади.

Результати дослідження. Процес зародження вітчизняної конституційної традиції відноситься до доби Київської Русі (IX–XII ст.). Джерелами, що засвідчують зародження конституційної традиції українського народу є правові звичаї, літописи, канонічне право, угоди з Візантією X ст., княжі уроки, устави і грамоти. Як наголошує М. Савчин, «київські князі спиралися на власну правову традицію, оскільки джерелом легітимності своїх дій вони вбачали «закон

руський» та звичаєве право» [1, с. 83]. Особливе місце серед джерел конституційної традиції належить правовому збірнику «Руській Правді» XI ст. [2, с. 10–12]. Водночас конституційна традиція України-Руси мала свою тяглість шляхом рецепції окремих елементів римського права через візантійську традицію права, насамперед у договірній практиці київських князів із Візантією [1, с. 83]. Основними складовими конституційної традиції давньоруської доби стали положення про обмеження влади князя та вічове народовладдя, колегіальність органів державної влади, діяльність народного суду верві, ідеї про соціальну рівність, справедливий суд.

Розвиток вітчизняної конституційної традиції та формування раннього українського конституціоналізму припадає на добу Речі Посполитої й України-Гетьманщини (друга половина XVI – початок XVIII ст.). Польсько-литовський державно-правовий досвід мав позитивний вплив на розвиток конституційної думки в Україні. Для державного ладу Речі Посполитої була характерна низка прогресивних, як на той час, ознак, таких як виборність та обмеження влади короля, діяльність виборного, колегіального, строкового, станово-представницького органу – сейму. Через Річ Посполиту із Західної Європи до України проникали конституційні ідеї Просвітництва і Реформації, які сприяли формуванню і розвитку національної конституційної традиції [1, с. 85; 3, с. 27].

Відновлення Української держави у 1648 р. поклало початок процесу становлення раннього вітчизняного конституціоналізму. Козацькі демократичні правові звичаї Запорозької Січі – «давні права та вольності козацькі» – зберегли свою чинність в Україні-Гетьманщині і стали одним із джерел конституційного права. У процесі державотворення гетьман і генеральний уряд керувалися апробованою впродовж тривало часу козацькою системою звичаєвого права. Спираючись на нього, в Україні було встановлено республіканську форму правління. Використання правових звичаїв сприяло формуванню в Україні-Гетьманщині таких демократичних, республіканських інститутів як виборність, колегіальність, підконтрольність та підзвітність органів влади. Легітимність владних інститутів України забезпечувалася завдяки функціонування дорадчих механізмів прийняття рішень, що базувалися на обговоренні передбачуваних наслідків із залученням представників від народу [1, с. 86].

Джерелами конституційного права України стали гетьманські універсали, накази та грамоти, які захищали права і свободи представників окремих суспільних станів, встановлювали виборний, представницький, колегіальний характер органів публічної влади. Так, наприклад, універсали Б. Хмельницького 1648-1657 рр. передбачали захист прав православного духовенства, міщан і шляхти Києва, Львова, Ніжина, Слуцька та інших міст і містечок [4, с. 112, 133, 149, 177, 205]. Гетьманські універсали адресувалися усім суспільним станам України, передбачали діяльність козацьких рад, міського самоврядування [4, с. 93, 121, 151, 181, 182, 188, 219].

Юридичним чином конституційну традицію правового обмеження державної влади у другій половині XVII ст. закріпили україно-польські та україно-московські міжнародні угоди. О. Мироненко одним із перших серед вітчизняних науковців звернув увагу на конституційний характер зазначених угод, котрі ухвалювалися козацькими радами та визнавали чинність козацьких демократичних правових звичаїв – «давніх прав та вольностей» [2, с. 20].

Укладена 1649 р. з Річчю Посполитою Зборівська угода легітимізувала Українську державу, закріпила за гетьманом повноваження голови Української автономії та визнавала право козаків обирати гетьмана Генеральною радою [5, с. 5].

Згідно із Переяславськими статтями 1654 р. за гетьманом визнавався статус голови суверенної Української держави та повноваження, котрі передбачалися козацьким звичаєвим правом. За Генеральною радою юридичним чином було закріплено право обирати гетьмана. Але угода 1654 р. позбавила козацьку Генеральну раду права усувати гетьмана від влади та притягувати його до юридичної відповідальності [6, с. 82]. Таке розширення влади гетьмана передбачала лише Переяславська угода 1654 р. завдяки надзвичайно високому авторитету Б. Хмельницького і його підтримки козацькою старшиною та рядовим козацтвом. Всі наступні україно-московські угоди другої половини XVII ст. обмежували одноосібну владу гетьмана.

За Переяславськими статтями 1659 р. Україна набувала статусу автономії у складі Московського царства. З огляду на це, українo-московська угода 1659 р. передбачала суттєве обмеження повноважень гетьмана, зокрема, з питань судочинства та зовнішньої політики [6, с. 87]. Переяславські статті 1659 р. та наступні українo-московські угоди відновили право Генеральної ради позбавляти гетьмана посади, отримавши на це згоду царського уряду. Стаття 7 Переяславської угоди 1659 р., ст. 20 Глухівської угоди 1669 р., ст. 6 Переяславської угоди 1674 р. і ст. 11 Коломацької угоди 1687 р. визнавали за Генеральною радою право притягувати гетьмана до кримінальної відповідальності на підставі звинувачення у державній зраді [6, с. 87, 129, 147].

Глухівська угода 1669 р. гарантувала дотримання традиційних козацьких прав і вольностей. Царський уряд визнавав чинність козацького права та повноваження гетьмана, що ним передбачались. З ініціативи козацької старшини Глухівська угода 1669 р. узаконила правовий звичай, що передбачав обмеження повноважень гетьмана Радою старшин. Стаття 6 заборонила гетьманові одноосібно розпоряджатися маєтностями та звертатися до царя з клопотаннями про надання дворянства. Гетьман мав право здійснювати судочинство тільки в складі судової колегії. А ст. 19 передбачала впровадження механізму контролю козацької старшини за діяльністю гетьмана [6, с. 129].

Конотопська угода 1672 р. передбачала додаткові обмеження повноважень гетьмана. Стаття 4 законодавчо закріпила за Радою старшин право контролювати діяльність гетьмана та з санкції царя розглядати питання зовнішньої політики [6, с. 137]. За Конотопською угодою 1672 р. гетьман не мав права позбавляти старшин займаних посад і одноосібно чинити над ними суд [6, с. 136]. За Коломацькою угодою 1687 р. гетьман міг розпоряджатися земельним фондом та висувати кандидатів на отримання дворянства, погоджуючи свої рішення із Радою старшин [6, с. 166]. Стаття 22 Коломацької угоди заборонила гетьманові без санкції Ради старшин встановлювати податки [6, с. 171].

Отже, обмеження влади гетьмана передбачало передачу частини його повноважень колегіальному органу – Раді старшин, яка формувалася з представників козацько-старшинської еліти – основного носія конституційної традиції. Але наприкінці XVII ст. розширення повноважень Ради старшин відбувалося і за рахунок відмови генерального уряду від скликання органу козацького народовладдя – Генеральної козацької ради, що суперечить принципу правового обмеження державної влади.

Міжнародні угоди другої половини XVII ст. легімітизували Українську державу. Спираючись на козацьке звичаєве право, міжнародні угоди юридично закріпили права та свободи козаків, міщан і православного духовенства, виборність, колегіальність, підконтрольність та підзвітність органів влади. Міжнародні угоди узаконили козацький звичай, що вимагав колегіального вирішення найважливіших адміністративних, військових, фінансових, судових та інших справ, закріпили підконтрольність гетьмана Раді старшин. Положення про суверенітет України, про права і свободи козаків та інших суспільних станів, про обмеження влади гетьмана реалізовані у міжнародних угодах, слід вважати важливою складовою конституційної традиції правового обмеження державної влади та процесу зародження вітчизняного конституціоналізму [7, с. 4–5].

Результатом розвитку національної конституційної традиції стала Конституція України 1710 р., відома широкому загалу як Конституція Пилипа Орлика. У 2021 р. оригінал рукопису Конституції України 1710 р., який зберігається в Національному архіві Швеції, вперше було доправлено до України та опубліковано у виданні «Конституційна традиція української державності» [8, с. 47–131]. Опрацювання рукопису дає можливість науковцям провести об'єктивні дослідження цього визначного документу і дати відповіді на низку питань, котрі отримали неоднозначну оцінку істориків права. Так, наприклад, до нашого часу не припиняється наукова дискусія щодо кваліфікації правової природи цього документу [9, с. 210].

Преамбула Конституції України 1710 р. розкриває історію виникнення та розвитку українського (руського) народу і Війська Запорозького. Основна ідея Конституції полягає

у тому, що українська державність бере свій початок у Київській Русі [8, с. 77]. Цим закладався історичний пріоритет українського народу та його природне право на власну національну державу. Отже, Конституція Пилипа Орлика 1710 р. декларувала наступність української конституційної традиції.

Водночас автори Конституції України 1710 р. спиралися на ідеї природного права та європейського просвітництва. Політико-правові погляди П. Орлика формувалися під впливом викладача Києво-Могилянської академії С. Яворського, котрий отримав освіту в колегіумах Львова, Любліна, Познані та Віленській академії. П. Орлику були відомі праці Г. Гроція, Т. Гобса, Дж. Локка, С. Пуффендорфа та інших європейських просвітителів [9, с. 212]. Як наслідок, Конституція України 1710 р. має низку спільних рис із Великою хартією вольностей 1215 р. і Білем про права 1689 р. Англії [2, с. 24].

Конституція Пилипа Орлика стала першою спробою у практиці європейського конституціоналізму, де передбачено поділ державної влади на три гілки: законодавчу, виконавчу і судову, а отже – механізм обмеження державної влади [7, с. 1–6]. Метою запровадження такого механізму влади було намагання козацької старшини посилити ефективність державної влади та не допустити її узурпацію як гетьманом, так і окремими угрупованнями козацьких старшин. Факторами, що спонукали творців Конституції Пилипа Орлика на запровадження принципу обмеження державної влади була ідея втілення механізму соціального захисту нижчих суспільних станів та підвищення ефективності функціонування державного механізму [10, с. 10].

Вагома роль у справі конституювання принципу правового обмеження влади належала соратникам Пилипа Орлика – козацьким старшинам А. Войнаровському, І. Ломиковському, Ф. Мировичу, І. Максимовичу [11, с. 193]. Вони виходили з того, що конституція – це угода між гетьманом і козацькою старшиною, котра повинна передбачати обмеження влади гетьмана. Так, ст. VI Конституції Пилипа Орлика обґрунтовувала необхідність обмеження влади Гетьмана тим, що у другій половині XVII ст. «деякі Гетьмани Війська Запорозького узурпували владу, порушували всіляке природне право й рівність» [8, с. 87]. Окрім цього, розробники Конституції враховували позитивний досвід обмеження королівської влади у Речі Посполитій. Впливовим учасником конституційного процесу, котрий наполягав на закріпленні принципів обмеження влади стало запорозьке козацтво на чолі із кошовим отаманом К. Гордієнком. Запорожці прагнули поширити демократичні принципи військового самоврядування Запорозької Січі на Україну-Гетьманщину.

Вищі органи державної влади було закріплено у ст. VI–IX Конституції України 1710 р. До них відносилися Генеральна рада, Гетьман, Генеральні старшини і Генеральний Суд. Генеральна рада – орган законодавчої влади. Конституція прямо не вказує на формування Генеральної ради шляхом виборів. За ст. VI участь у роботі Генеральної ради була обов'язком для полковників, сотників та генеральних радників – виборних представників від полків, а також представників від Запорозької Січі [8, с. 87]. Генеральна рада скликалася за рішенням Гетьмана тричі на рік, як це передбачало звичаєве право Запорозької Січі. Конституційне закріплення термінів скликання Генеральної ради мало за мету обмеження влади Гетьмана і зумовлювалося тим, що наприкінці XVII – початку XVIII ст. гетьмани І. Самойлович та І. Мазепа фактично відмовилися від скликання Генеральної ради. У Конституції відсутня норма, згідно якої Генеральна рада мала право обирати Гетьмана та звільняти його із займаної посади, що пояснюється усталеною практикою таких повноважень Генеральної ради на підставі козацького звичаєвого права. Стаття VI Конституції України 1710 р. передбачала механізм підконтрольності та підзвітності Гетьмана Генеральній раді [8, с. 89–90].

Виконавча влада, згідно Конституції України 1710 р., належала Раді генеральних старшин та Гетьману. Рада генеральних старшин мала виконувати функції уряду – вищого органу виконавчої влади. Без погодження із Радою генеральних старшин Гетьман не мав права ухвалювати управлінські рішення [8, с. 87]. У статті X Конституція детально регламентує статус Гетьмана – голови держави. Зазначена стаття заборонила Гетьманові призначати на посади козацьких старшин. Він мав право затверджувати на посаді тих старшин,

котрих обрала козацька рада [8, с. 95–96]. Запровадження інституту генерального скарбника передбачало обмеження фінансових повноважень Гетьмана та здійснення контролю за використанням державної власності й бюджетних коштів [8, с. 93].

Згідно ст. VII Конституції України 1710 р. судова влада належала Генеральному суду, який мав діяти незалежно від Гетьмана [8, с. 91], що варто кваліфікувати як запровадження принципу незалежності судової гілки влади. Генеральний суд мав право розглядати позови на гетьмана, генеральних старшин, полковників, генеральних радників та інших урядовців.

Конституція України 1710 р. підтверджувала право міст на самоврядування, яке вони отримали на основі магдебурзького права [8, с. 99], що свідчить про визнання Україною європейських механізмів децентралізації влади через міське самоврядування доби середньовіччя.

Встановлюючи межі державно-владної діяльності органів державної влади, творці Конституції України 1710 р. керувалися ідеями народного суверенітету, дотримання прав і свобод людини, принципом поділу влади на три гілки, виборності, колегіальності, підконтрольності та підзвітності публічної влади, обмеженні повноважень гетьмана. Тому її слід вважати першою спробою реалізації принципу правового обмеження державної влади в історії вітчизняного конституціоналізму.

Конституція України 1710 р. є вагомим результатом розвитку раннього європейського і вітчизняного конституціоналізму, адже вона поєднувала у собі передові досягнення європейської та вітчизняної політико-правової думки початку XVIII ст., європейську та національну конституційну традицію. Як наголошує С. Головатий, Конституція України 1710 р. містила концептуальні елементи ідеології революцій кінця XVIII ст.: ідеологію лібералізму, республіканізму та християнства [9, с. 230].

Висновки. Українська конституційна традиція, витоки якої відносяться до часів Київської Русі, знайшла своє відображення у міжнародних угодах та конституційних актах України другої половини XVII – початку XVIII ст. Аналіз правових джерел дає підстави стверджувати, що їх розробники спиралися на національну конституційну традицію та європейський конституційно-правовий досвід. Важливою складовою національної конституційної традиції було конституційне закріплення механізму обмеження державної влади, який спирався на інститут народовладдя; виборність, колегіальність, строковість, підконтрольність та підзвітність органів влади; обмеження влади шляхом її поділу на три гілки та запровадження механізму стримувань і противаг; інститут місцевого самоврядування та децентралізація влади. Не зважаючи на автономний статус у складі Московського царства, Україна не сприймала азійську державно-правову традицію і категорично відкидала можливість встановлення абсолютної монархії.

Список використаних джерел:

1. Савчин М. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму : монографія. Ужгород : РІК-У, 2018. 440 с.
2. Мироненко О. М. Історія Конституції України. Київ : Ін Юре, 1997. 60 с.
3. Козаченко А. Конституційна традиція та конституціоналізм в Україні: поняття, витоки та періодизація розвитку. *Конституційна традиція української державності.* Відп. ред. С. Головатий. Київ : Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» ім. В. Стуса, Юридичне видавництво «*Право України*», 2021. С. 26-43.
4. Матеріали українського дипломатарію. Універсали українських гетьманів. Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657. Серія І. Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. Ред. кол. В. Смолій та ін. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 381 с.
5. Історія конституційного законодавства України : Збірник документів. Упор. В. Д. Гончаренко. Харків : Право, 2007. 256 с.
6. Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII – XVIII ст.) : навчальний посібник. Харків: Право, 2002. 176 с.

7. Бедрій Р.Б. Розподіл влад за Конституцією Пилипа Орлика. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 3. С. 1-6.

8. Договори і постанови Прав та вольностей військових між Ясновельможним Його Милістю паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорозьким на спільній з обох боків раді. *Конституційна традиція української державності.* Відп. ред. С. Головатий. Київ : Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» ім. В. Стуса, Юридичне видавництво «*Право України*», 2021. С. 47-131.

9. Головатий С. Золота корона української правничої спадщини. *Конституційна традиція української державності.* Відп. ред. С. Головатий. Київ : Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» ім. В. Стуса, Юридичне видавництво «*Право України*», 2021. С. 210-231.

10. Козаченко А.І. Принцип поділу державної влади за Конституцією Пилипа Орлика 1710 року та Польською Конституцією 1791 року. *Проблеми законності : збірник наукових праць*. Харків : Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2019. Вип. 144. С. 8-17.

11. Кресін О.В. Пакти й конституції законів і вольностей Запорозького Війська 1710 р. *Український історичний журнал*. 2005. № 2. С. 192-204.

МАНЬКО Д. Г.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри державно-правових
дисциплін
(Міжнародний гуманітарний університет)

УДК 340.12:378(477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.6

ЩОДО МОДЕРНІЗАЦІЇ МЕТОДОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Забезпечення якісного рівня юридичної освіти є запорукою розвитку сучасної держави. У статті порушується проблема модернізації методичного забезпечення викладання юридичних дисциплін в закладах вищої юридичної освіті в України. Особливу увагу приділено інноваційним методикам викладання юридичних дисциплін для здобувачів вітчизняних правничих шкіл.

У статті звернено увагу, що широке застосування інформаційних технологій у всіх сферах людського життя виступає каталізатором суттєвих перетворень в процесі підготовки правників та висуває низку вимог відносно забезпечення якості вищої юридичної освіти, як-то: варіативність освітніх програм та швидке реагування закладів вищої юридичної освіти на нові тенденції на ринку праці; комплексність як ключова характеристика освітніх програм; «переформатування» ролі викладача; збільшення частки самостійної підготовки здобувача вищої освіти.

Показано, що з точки зору сучасних педагогічних технологій до числа найбільш ефективних методів з точки зору засвоєння здобувачами вищої юридичної освіти навчального матеріалу відносяться метод рольової гри, кейс-метод, метод «мозковий штурм», метод дискусії, метод роботи в малих групах, сократівський метод, авторські курси, тести, інтернет-навчання, майстер-класи та ін. Розкрито зміст інноваційних методів викладання юридичних дисциплін.

Наголошено, що юридична освіта має давати не лише міцну фундаментальну базу, але й формувати нові навички, компетентності, котрі знадобляться при виконанні нового роду завдань, котрі раніше не виникали в професійній діяльності юриста.

Проведено розмежування між традиційними та інноваційними методиками навчання. Встановлено, що традиційні методи в поєднані з інноваційними дозволяють викладачу досягнути максимального результату в процесі підготовки юристів, закласти основи юридичної науки та навчити застосовувати ці знання на практиці.

Ключові слова: *модернізація вищої освіти, методичне забезпечення, інноваційні методики навчання, методи навчання, навчальний процес, вища юридична освіта, здобувачі вищої освіти.*

Manko D. G. Regarding the modernization of methodological support for applicants of higher legal education in Ukraine

Ensuring a high-quality level of legal education is the key to the development of a modern state. The article raises the issue of modernization of methodological support for teaching legal disciplines in higher legal education of Ukraine. Special attention is paid to innovative methods of teaching legal disciplines for students of domestic law schools.

The article draws attention to the fact that the widespread use of information technologies in all spheres of human life acts as a catalyst for significant transformations in the process of training lawyers and puts forward a number of requirements for ensuring the quality of higher legal education, such as: variability of educational programs and quick response of institutions of higher legal education to new trends in the labor market; complexity as a key characteristic of educational programs; «reformatting» the role of the teacher, who should become not only a carrier of unique information, but also a personal mentor of a student of higher education; increasing the share of independent training of higher education seekers.

It is shown that from the point of view of modern pedagogical technologies, among the most effective methods in terms of assimilation of educational material by students of higher legal education are the role-playing method, the case method, the «brainstorming» method, the discussion method, the method of working in small groups, the Socratic method, author's courses, tests, online training, master classes, etc. The content of innovative methods of teaching legal disciplines is disclosed.

It was emphasized that legal education should provide not only a solid fundamental base, but also form new skills and competences that will be needed when performing a new type of tasks that had not previously arisen in the professional activity of a lawyer.

A distinction is made between traditional and innovative teaching methods. It has been established that traditional methods combined with innovative ones allow the teacher to achieve the maximum result in the process of training lawyers, lay the foundations of legal science and teach how to apply this knowledge in practice.

Key words: *modernization of higher education, methodical support, innovative teaching methods, teaching methods, educational process, higher legal education, students of higher education.*

Постановка проблеми та її актуальність. Питання підвищення якості юридичної освіти завжди було предметом жвавих дискусій серед науковців та практиків, оскільки підготовка висококваліфікованих, конкурентоздатних правників неможлива без орієнтації на глобальні тенденції розвитку суспільства та ігнорування запитів з боку роботодавців. Останнім часом все частіше піднімається питання, пов’язані не лише із якістю підготовки здобувачів вищої юридичної освіти, але й необхідності взаємодії юридичної освіти та науки з практикою, інтеграцією вітчизняної наукової спільноти до загальносвітового освітнього товариства тощо. Всі ці питання актуалізують проблему модернізації методичного забезпечення процесу навчання в закладах вищої юридичної освіти в Україні.

Модернізація методичного забезпечення процесу навчання в закладах вищої юридичної освіти орієнтована на створення організаційно-педагогічних умов, котрі полягають в суттєвому переформатуванні програм, методів та форм навчання і, безумовно, підвищені вимог, що висуваються до кваліфікації та мотивації професорсько-викладацького складу. Сьогодні перед закладами вищої юридичної освіти стоїть завдання модернізації методичного забезпечення процесу навчання з урахуванням сучасних тенденцій розвитку, нової соціально-економічної ситуації, застосуванням інноваційних технологій та активним використанням інтернет ресурсів, що вимагають формування нового рівня освіченості, компетентності та розвитку професійних здібностей майбутніх правників.

Актуальність поставленої проблематики визначається переосмисленням модернізації методологічного забезпечення навчального процесу в закладах вищої юридичної освіти в Україні як одного із ключових механізмів в побудові інноваційної освітньої системи і, як наслідок, підготовки висококваліфікованих фахівців-правників.

Аналіз останніх публікацій. Питаннями методичного забезпечення викладання юридичних дисциплін для здобувачів вищої юридичної освіти в Україні займалися такі вчені

як-то: Н. Артикуца, Д. Кіблик, А. Колодій, М. Купчак, А. Лапко, В. Луппа, А. Моца, О. Повстин, Л. Рябовол, Н. Сухицька, А. Толкач, Т. Шевчук та ін. Проте, із врахуванням процесів реформування вищої юридичної освіти та прагненням перейняти найкращі моделі підготовки юридичних кадрів, і тим самим наблизитись до європейських стандартів в зазначеній сфері, проблематика модернізації методичного забезпечення залишається вкрай актуальною.

Мета дослідження – розкрити та проаналізувати особливості модернізації методичного забезпечення викладання юридичних дисциплін для здобувачів вищої юридичної освіти в Україні та визначити найбільш дієві форми та методи навчання в умовах трансформації суспільно значущих процесів.

Виклад основного матеріалу. Будь-яка професія, незважаючи на свою специфіку, має враховувати тенденції розвитку сучасного суспільства. Технологічні досягнення, що змінюють систему та форми людської діяльності, є тим викликом, що ставить перед закладами вищої юридичної освіти нові завдання, пов'язані з підготовкою висококваліфікованого фахівця. Юридична освіта має давати не лише міцну фундаментальну базу, але й формувати нові навички, компетентності, котрі знадобляться при виконанні нового роду завдань, котрі раніше не виникали в професійній діяльності юриста. Технологічний прогрес породив правовідносини в віртуальній реальності, що вимагає розширення сфери юридичної діяльності правників. Все частіше можна почути про такі напрями професійної діяльності, як ІТ-юрист, віртуальний адвокат, кіберслідчий, медіатор тощо. Зазначені тенденції ставлять перед закладами вищої юридичної освіти нові вимоги, а саме: вузькопрофільність, здатність до вдосконалення професійних навичок і знань протягом життя, крос-функціональність, адаптованість до нових вимог, клієнтоорієнтованість тощо.

Даніель Голдсуофрі, аналізуючи вплив інформаційних технологій на юридичну освіту, відмічає: «такі досягнення, природньо, створюють проблеми для юристів та юридичної освіти. Закон не застрахований від технологічного розвитку та ризиків, пов'язаних із автоматизацією. Юридичні ролі, котрі включають повторення та розпізнавання партнерів, будучи все більше схильні до автоматизації за допомогою розумних та самонавчених алгоритмів. В далекостроковій перспективі ці сили змінять та перевизначать роль людини в юридичній діяльності, і, отже, вони будуть визначати майбутнє юридичної освіти» [6, с. 253].

Деякі експерти все зараз прогнозують, що скоро необхідність в юристах може відпасти або ж їх роль значно зменшиться, оскільки «штучний інтелект просунеться до такої міри, що відповіді з юридичних питань більш ефективно можна буде отримувати у комп'ютера, ніж у людини» [8, с. 128].

Таким чином, професія правника знаходиться в досить вразливому положенні перед інформаційними технологіями.

Наслідком цифровізації всіх сфер людського життя стало запровадження цілої низки вимог, котрі висуваються по відношенню до сучасної юридичної освіти:

1) варіативність освітніх програм та швидке реагування закладів вищої юридичної освіти на нові тенденції на ринку праці;

2) комплексність як ключова характеристика освітніх програм (мова йде не лише про запровадження нових навчальних дисциплін, на кшталт, ІТ право, муніципальне право тощо та переформатування «традиційних» навчальних дисциплін, але й відкриття нових міждисциплінарних спеціальностей);

3) «переформатування» ролі викладача, котрий на фоні збільшення інформації в геометричній прогресії має стати носієм унікальної інформації, а також персональним наставником здобувача вищої освіти, котрий керує процесом навчання, відслідковує помилки та аналізує результати навчання, а не обмежується читанням лекцій;

4) збільшення частки самостійної підготовки здобувача вищої освіти. В даному напряму значна увага має приділятись розробці навчально-методичних матеріалів, котрі б були «дороговказом» для здобувача вищої освіти, що дає змогу зорієнтувати в вивченні матеріалу, пройти тести, тренінги, закріпити теорію на практиці, сформувати професійні навички та компетентності.

Процес підготовки юристів, їх подальша професійна діяльність напряму залежать від якості освіти. Серед суттєвих факторів, що зумовлюють перегляд підходів щодо якості вищої юридичної освіти, варто згадати наступні: суттєві зміни в соціально-економічному житті та правовій сфері, що вимагають від системи юридичної освіти суттєвих перетворень; слабкий рівень шкільної підготовки, що отримують здобувачі, що передбачає значну реструктуризацію наповнення в закладах вищої юридичної освіти; популяризації юридичної професії та велика кількість закладів, що готують майбутніх правників і, як наслідок, зменшення якісного рівня професійної підготовки юристів; недостатній рівень теоретичних знань та практичних навичок у значної частини випускників закладів вищої юридичної освіти; низький рівень працевлаштування випускників закладів вищої юридичної освіти; зміна рівня фінансового забезпечення правничих шкіл, що призводить до проблеми їх існування та позначається на якості освітніх послуг, що надаються такими закладами вищої освіти; низький рівень педагогіко-професійної кваліфікації професорсько-викладацького складу в окремих правничих школах.

В сучасних умовах в українській державі висуваються суворі вимоги до якості професійної підготовки правників. Так, випускник правничої школи має володіти наступними здібностями: розуміти та аналізувати світоглядні, соціальні та особисті значущі проблеми; логічно мислити, аналізувати, систематизувати, узагальнювати, критично осмислювати інформацію, ставити дослідницькі завдання та обирати шляхи їх вирішення; креативно мислити та творчо вирішувати професійні завдання; логічно вірно, аргументовано та чітко будувати усну та письмову мову; вести полеміку і дискусії тощо.

Однак це все в теорії. Українська правнича школа в сучасних умовах переживає складний період. Існуюча довгий час класична система підготовки правників базувалась переважно на теоретичній підготовці майбутнього юриста, кінцевий результат якої був спрямований на отримання значного об'єму інформації з тієї чи іншої юридичної дисципліни, а практична складова підготовки завжди була вторинною відносно юридичної методології, теорії права, логіки юридичного мислення тощо. І такий підхід до юридичної освіти є традиційним для країн романо-германського типу.

Можна цілком погодитись з тезою Н. Янчук стосовно того, що «якщо випускник юридичної школи володіє методологією і теорією права, то він легко опанує юридичною практикою в певній області. І, навпаки, якщо випускник володіє лише практичними навичками в певній вузькій області та не має глибокої теоретичної підготовки, він ніколи не буде гарним юристом» [5, с. 315].

Однак, добре відомо, що в сучасних реаліях теоретичні правові знання швидко втрачають свою актуальність. Цифрова трансформація суспільних відносин, акселерація темпів соціально-економічних перетворень призвели до потреби конструктивного перегляду підходів до системи освіти в загалом, та вищої юридичної освіти зокрема. Потреба в модернізації методологічного забезпечення навчального процесу в закладах вищої юридичної освіти в Україні вимагає введення динамічного траверсу від навчальної діяльності до професійної юридичної практики. Навчальні дисципліни із юриспруденції при концептуальному вивченні мають пропонуватися не в якості наукових доктрин, що представлені у вигляді наукових текстів, а мають бути спрямовані на підвищення якості та вдосконалення структури підготовки майбутніх юристів, максимальне їх наближення до вимог ринку праці з урахуванням сучасного розвитку інноваційних та суспільних процесів. Викладання юридичних дисциплін має бути спрямоване на формування критичного мислення, що дозволить на більш глибокому рівні підійти до вирішення юридичних проблем.

В фаховій літературі висловлюється позиція, відповідно до якої «підготовка студентів на правничих факультетах або у вищих навчальних закладах юридичного профілю має будуватися з урахуванням соціального замовлення та бути максимально спрямованою на майбутні фахові потреби правника, формувати високий рівень професійної і загальної культури, фахової компетентності, який дозволить підтримувати високий професіоналізм у будь-якій сфері юридичної діяльності на рівні зростаючих вимог суспільства, професійної корпорації,

споживачів правничих послуг. Адже випускники мають бути готові діяти в умовах значної конкуренції та серйозного професійного ризику» [1, с. 3].

Модернізація вітчизняної системи вищої юридичної освіти у вказаному напрямі неможлива без запровадження інноваційних підходів до методологічного забезпечення навчального процесу в закладах вищої юридичної освіти в Україні.

На думку Т. Шевчук, вибір методів, що застосовуються при викладанні юридичних дисциплін має здійснюватися з урахуванням мети та дійового підходу до навчання, зокрема:

1) методи, які забезпечують опанування навчального предмета (словесні, візуальні, практичні, репродуктивні, проблемно-пошукові, індуктивні, дедуктивні);

2) методи, які стимулюють та мотивують навчально-наукову діяльність (навчальні дискусії, проблемні ситуації, ділові ігри, творчі завдання, пошук і дослідження, експерименти, конкурси, вікторини тощо);

3) методи контролю і самоконтролю у навчальній діяльності (опитування, залік, іспит, контрольна робота, тестування, питання для самоконтролю та ін.) [4, с. 86].

З точки зору сучасних педагогічних технологій до числа найефективніших технологій з точки зору засвоєння здобувачами вищої юридичної освіти навчального матеріалу відносяться метод рольової гри, кейс-метод, метод «мозковий штурм», метод дискусії, метод роботи в малих групах, сократівський метод, авторські курси, тести, інтернет-навчання, майстер-класи та ін.

Особливе значення в процесі професійної підготовки майбутніх юристів займає метод дискусій. Запорукою їх успішного проведення є вміння ставити дискусійні питання. Роль викладача зводиться до надання допомоги здобувачам вищої юридичної освіти в визначенні проблеми та спрямуванні напряму обговорення для її пояснення та вирішення. Викладач може відводити дискусії ціле заняття або ж лише частину заняття.

Ще один досить популярний метод, що застосовується при викладанні юридичних дисциплін – мозковий штурм, котрий передбачає залучення всіх до розуміння та аналізу поставленого завдання та опрацювання шляхів його вирішення. Викладач задає академічній групі питання та просить здобувачів вищої освіти висловлювати будь-які думки в голос з тематики, що обговорюється. Завдання викладача полягає в залученні максимальної кількості слухачів до роботи. Результатом мозкового штурму є широкий спектр варіантів вирішення проблеми.

Досить ефективним методом, що сприяє засвоєнню навчального матеріалу, є метод рольової гри. Як відмічає В. Гис: «рольова гра має великі можливості в практичному, освітньому і виховному аспекті. Гра залучає до активної пізнавальної діяльності кожного студента окремо і всіх разом і тим самим є ефективним засобом організації освітнього процесу» [2, с. 8].

Рольова гра – ефективний метод навчання здобувачів вищої юридичної освіти практичним навичкам, оскільки вони засновані на принципі навчання в процесі гри. Таким чином майбутні правники мають можливість застосовувати теорію на практиці. Використання даного методу дає змогу не лише закріпити знання з того чи іншого правового питання, але й сформувати певний рівень вмінь та навичок, з тим, щоб на практиці вони могли відчувати себе більш впевненими та демонстрували професійну зрілість, логіку та здоровий глузд.

Особливо продуктивним методом в процесі опанування юридичних дисциплін є кейс-метод. Даний метод є ефективним при вивченні тих тем/питань з навчальної дисципліни, де відсутні однозначні відповіді на поставлені питання. Завдання викладача полягає в отриманні декількох можливих варіантів вирішення питання і орієнтація здобувачів вищої юридичної освіти на проблемну площину. Головний акцент при застосуванні кейс-методу полягає не в отриманні готового знання, а в процесі його опрацювання та пошуку. Даний метод дозволяє продемонструвати неоднозначність вирішення правової проблеми в реальній правозастосовній практиці.

Неабияке значення в процесі підготовки майбутніх юристів відіграє метод «пінг-понгу». Понятійний апарат – це стовп будь-якої науки, і юриспруденція не виняток. Законодавчі

акти містять норми-дефініції, що дозволяють однозначно трактувати нормативно-правові акти. Застосування даного методу дозволяє відшліфувати знання юридичної термінології. Так, викладач, заздалегідь готує карточки з термінами. Декілька здобувачів вищої освіти обирають карточки, один з них називає термін, а інший дає визначення і називає свій термін, а перший здобувач йому визначення, і так по колу. Правильність відповідей оцінюють інші здобувачі вищої освіти. По закінченню підводиться підсумок, розбираються похибки та помилки та оцінюється рівень знань здобувачів.

Сократівський метод базується на тому, що здобувач вищої юридичної освіти самостійно знаходить рішення правової проблеми шляхом відповідей на логічно сформоване коло питань. Даний метод сприяє формуванню у майбутніх юристів навичок формування питань, прогнозування розвитку розмови тощо.

Різноманітність існуючих методик викладання юридичних дисциплін дає можливість викладачеві «обирати ті з них, які не лише будуть забезпечувати високу якість засвоєння … навчального матеріалу, а й найбільш повно відповідати його індивідуальним особливостям. Викладач повинен володіти здатністю безпомилково вибрати з усієї сукупності ті, які б відповідали поставленим цілям, конкретним умовам певної навчальної ситуації, діагностованому рівню до навчання … та забезпечували б належний рівень засвоєння ними матеріалу» [3, с. 1002].

Варто відмітити, що кожна із цих методик є доволі ефективною і у випадку системного застосування виступає додатковою платформою для формування, отримання та перевірки знань здобувачів вищої юридичної освіти. Однак вибудовувати стратегію викладання юридичних дисциплін виходячи із їх пріоритетності над іншими методиками неправильно. Так, тестування дає змогу швидко перевірити рівень знань здобувача (або ж його вдачу), проте воно зводить нанівець мовні навички. І процес підготовки правника, і його подальша професійна діяльність пов’язана із вмінням грамотно сформувати свою позицію, точно передати отриману інформацію, здійснювати комунікацію в формі юридичних понять, положень тощо. Лише в процесі апробування багаторічної практики проведення семінарських занять, здачі заліків та екзаменів розкривається рівень знань з тієї чи іншої юридичної дисципліни, вміння логічно думати, доводити свою позицію. Застосування в процесі викладання юридичних дисциплін ігрових методів дозволяє наочно продемонструвати та сформувати певні навички та уміння, проте в рамках отримання правових основ, вивчення правових дефініцій, засвоєння фундаментальних правових аксіом повсюдне використання даних методів не завжди виправдано. Тому лише грамотне поєднання традиційних методів із інноваційними є запорукою якісної підготовки висококваліфікованих юристів.

Сьогодні має місце певна фетишизація інноваційних методів, що застосовуються в процесі викладання юридичних дисциплін і певна непопулярність традиційних методів. Проте, варто відмітити, що вибудовувати методику викладання з урахуванням пріоритетності інноваційних методів невірно. «Безконтактні форми викладання і контролю знань, що розривають особисті зв’язки між викладачем та студентом, що виключають ініціативну та творчу участь здобувача в освітньому процесі … не сприяють якісній підготовці сучасного юриста» [7, с. 538].

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене слід зауважити, що сучасні тенденції розвитку суспільства ставлять перед закладами вищої юридичної освіти нові вимоги щодо підготовки висококваліфікованих фахівців в юридичній сфері і саме модернізація методичного забезпечення системи підготовки здобувачів вищої юридичної освіти в Україні має стати тим ключем, що відчинить двері в світ професіоналізму, компетентності.

Процес підготовки юристів – складний процес, в основі котрого мають бути як класичні, так і інноваційні методи викладання. Доцільність запровадження інноваційних методів навчання при підготовці юристів обумовлена тим, що сучасний юрист має володіти не лише теоретичними знаннями в області права, але й володіти професійними навичками та уміннями, бути готовим відшліфовувати свої професійні знання та навички протягом життя, бути спроможним опановувати суміжні сфери аби відповідати вимогам часу. В той же час,

інноваційні методи навчання не мають стати панацеєю та замінити традиційні методи викладання юридичних дисциплін. Процес підготовки юристів – складний процес, в основі якого мають бути як традиційні, так і інноваційні методи навчання. Традиційні методи в поєднані з інноваційними дозволяють викладачу досягнути максимального результату в процесі підготовки юристів, закласти основи юридичної науки та навчити застосовувати ці знання на практиці.

Список використаних джерел:

1. Артикуца Н.В. Інноваційні методики викладання дисциплін в вищій юридичній школі. *Інноваційні технології у вищій юридичній освіті*: матеріали Міжнар. наук.-метод. конф., присвяченої 390-річчю з дня заснування Київської братської школи – предтечі Києво-Могилянської академії 25-28 трав. 2005 р. Київ: Стилос, 2005. С. 3-26.

2. Гис В.И. методика проведення гри як засобу активної пізнавальної діяльності. *Англійська мова і література*. 2010. № 6. С. 7-9.

3. Забарна Н., Ковда Н. Інноваційні методики викладання юридичних дисциплін. *Traektoria Nauki = Part of Science*. 2021. Vol. 7. № 11. С. 1001-1008.

4. Шевчук Т.М. Запровадження активних методів навчання при викладанні юридичних дисциплін у ВНЗ. *Шляхи активізації інноваційної діяльності в освіті, науці, економіці:* зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Вінниця, 12 квітня 2017 р.) у 2-х т. – Т. 1 / редкол.: ВННІЕ ТНЕУ. Тернопіль: Крок, 2017. С. 86-88.

5. Янчук Н.Д. Реформування юридичної освіти в Україні: осмислення та перспективи. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1-2. С. 311-316.

6. Goldsworthy D. The future of legal education in the 21st century. *Adelaide Law Review*. 2020. № 41. P. 243–265.

7. Keyes M., Johnstone R. Changing Legal Education: Rhetoric, Reality, and Prospects for the Future. *Sydney Law Review.* 2004. № 26 (4). URL: http://www.austlii.edu.au/au/journals/SydLawRw/2004/26.html.

8. Singh Manveen. In the Line of Fire: Is Technology Taking Over the Legal Profession? *North Carolina Central Law Review.* 2017. № 40 (1). P. 122–139. URL: https://www.researchgate.net/publication/332208630_In_the_Line_of_Fire_Is_Technology_Taking_Over_the_Legal_Profession

МІМА І. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
(Навчально-наукоий юридичний інститут Державного університету економіки і технологій)

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.7

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ МЕДІАЦІЇ ЯК ПРАВОВОГО ІНСТИТУТУ

У статті автором досліджуються базові детермінанти застосування альтернативної процедури врегулювання суперечок за участю посередника (процедури медіації). Особлива увага приділяється аналізу проблемних аспектів у галузі використання процедури медіації. У процесі аналізу медіації як правової категорії, автор звертає увагу на генезис медіації як посередництва у врегулюванні правових конфліктів, спираючись на національний та зарубіжний досвід: існування примирних методів врегулювання правових суперечок ще за часів Давньої Русі; а медіація у її сучасному розумінні почала розвиватися у другій половині XX століття. Насамперед, у країнах з англо-саксонською правовою системою – США, Австралії, Великобританії, а потім вже вона поступово поширювалася і в інших країнах Європи: Польщі, Чехії, Німеччині, Італії. Автором конкретизовано визначення медіації як правової категорії через систему послідовно здійснюваних юридичнозначимих дій і виникаючих в результаті цього відносин, спрямованих на визначення та вироблення взаємовигідного вирішення проблеми між суб'єктами правових відносин. На підставі аналізу відмінних рис медіації як правового інституту врегулювання правових конфліктів , автором акцентується увага на внутрішній структурованості; динамізму; спрямованості на досягнення правового результату; службовому характері; участі у процедурі суб'єктів різних правових відносин; регулюванні процедури медіації за допомогою диспозитивного методу. Також автором визначаються основні функції медіаційної процедури: організаційна та регулятивна (добровільне взаємокорисне вирішення конфліктів, досягнення конструктивних результатів, визначення процесуального аспекту проведення процедури медіації). Так медіація як альтернатива судовій процедурі вирішення спорів є більш м'якою формою розв'язання спору та відрізняється гнучкістю у вирішенні спору, що дозволяє гарантувати виконання суб'єктами правового конфлікту прийнятих рішень, сприяє зниженню навантаження на судову систему та супутніх витрат.

Ключові слова: *процедура медіації, медіатор, медіативна угода, функції медіації, принципи та ознаки медіації.*

Mima I. V. Some aspects of defining mediation as a legal institution

In the article, the author examines the basic determinants of the application of alternative dispute resolution procedures involving a mediator (mediation procedures). Special attention is paid to the analysis of problematic aspects in the field of using the mediation procedure. In the process of analyzing mediation as a legal category, the author focuses on the genesis of mediation as a means of resolving legal conflicts, relying on national and foreign experience: the existence of conciliatory methods for resolving legal disputes since the times of Ancient Rus; and mediation in its modern understanding began to develop in the second half of the 20th century.

Primarily, in countries with an Anglo-Saxon legal system – the USA, Australia, Great Britain, and then it gradually spread to other countries in Europe: Poland, the Czech Republic, Germany, Italy. The author specifies the definition of mediation as a legal category through a system of sequentially performed legally significant actions and the relationships arising from this, aimed at determining and developing a mutually beneficial solution to the problem between the subjects of legal relations. Based on the analysis of the distinctive features of mediation as a legal institution for resolving legal conflicts, the author emphasizes internal structuring; dynamism; focus on achieving a legal result; service-oriented nature; participation in the procedure of subjects of different legal relations; regulation of the mediation procedure through a dispositive method. The author also identifies the main functions of the mediation procedure: organizational and regulatory (voluntary mutually beneficial resolution of conflicts, achieving constructive results, determining the procedural aspect of conducting the mediation procedure). Thus, mediation as an alternative to court procedures for dispute resolution is a softer form of resolving disputes and differs in flexibility in resolving disputes, which allows for ensuring compliance by the parties in a legal conflict with the decisions made, contributes to reducing the burden on the judicial system and associated costs.

Key words: *mediation procedure, mediator, mediation agreement, functions of mediation, principles and features of mediation.*

Вступ. Сучасні реалії державотворчих та правотворчих процесів свідчать про обрання Україною напрямку на загальну модернізацію усіх галузей суспільства та держави, у зв'язку з чим відбувається глобальний розвиток як публічного, так і приватного права. У цьому контексті введення альтернативної процедури врегулювання правових спорів за участю посередника, тобто медіації, є проявом такого прогресивного фактору розвитку приватного права, адже міжнародно-правові стандарти медіації та позитивний досвід багатьох держав ведуть Україну в напрямку розвитку інститутів медіації, змістовно пов'язуючи сучасний розвиток української правової системи з європейською правовою системою та цінностями. Зазначимо, що інтерес до аналізу та дослідження медіаційних процедур зростає. Підтвердженням цього є наявність наукових напрацювань вітчизняних та зарубіжних вчених, які у своїх працях розглядають важливі теоретичні та практичні аспекти медіації. Так, наприклад, питанням правового регулювання медіації, деталям її застосування в спірних ситуаціях присвячені наукові дослідження: Н. Грен, Г. Єременко, С. Йосипенко, Н. Крестовська, Н. Мазаракі, О. Можайкіна, Л. Романадзе. Доречність застосування медіації в кримінальному судочинстві обстоюють Н. Несторіт та Т. Фоміна; особливості правового регулювання застосування медіації при вирішенні цивільно-правових спорів аргументувала Г. Огренчук. Проте, окремі питання визначення медіації як правового інституту залишаються недостатньо дослідженими та потребують ширшого аналізу.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у проведені аналізу медіації як правової категорії, визначенні функції медіації як альтернативного способу вирішення правових конфліктів.

Результати дослідження. Медіація (від латинського "mediare" – посередництво) – позасудовий спосіб врегулювання спорів за сприяння медіатора на основі добровільної згоди сторін з метою досягнення ними взаємоприйнятного рішення. Медіація – це спосіб вирішення суперечок, за участю третьої в цій суперечці сторони – медіатора. Медіація є особливою формою посередництва, яка передбачає винесення медіатором пропозицій щодо врегулювання спору. Медіатор не має повноважень судді, не надає сторонам психологічної допомоги та не здійснює юридичного консультування. Головне завдання медіатора – допомогти сторонам провести переговори більш ефективно та виробити взаємовигідне та життєздатне рішення. Медіатор допомагає сторонам усвідомити свої реальні інтереси і крок за

кроком сприяє їхній спільній роботі проти конфлікту. Правове регулювання медіації здійснюється відповідно до Закону України «Про медіацію» [16] Залучення медіатора до вирішення спору можливе як у позасудовому порядку, так і після порушення справи у суді, зокрема у цивільно-правових, сімейних, трудових, корпоративних та інших правових суперечках. Робота медіатора відбувається в рамках поетапної процедури з врегулювання спору і ґрунтується на принципах: добровільності, конфіденційності, співпраці сторін, рівноправності сторін, неупередженості медіатора, незалежності медіатора, спираючись на національні та міжнародні нормативно-правову акти.

Посередництво як спосіб врегулювання правових суперечок не є новелою у правовій культурі країн світу, включаючи Україну. Багато його рис, відомих сучасному праву і практиці, були сформовані ще на ранніх етапах виникнення людської цивілізації. Відомо, що примирні методи врегулювання правових суперечок застосовувалися на етапі розвитку суспільства. Тоді конфлікти вирішувалися за правом сильного. Наприклад, у Давній Русі за допомогою посередників робилися спроби закінчити миром князівські сварки, міжусобиці. У таких випадках посередниками часто виступали представники духовенства. Досить активно медіація застосовувалася під час вирішення міжнародних суперечок. Називалося це по-різному: «посередництво», «клопотання», «пропозиція добрих послуг». Так, наприклад, у середні віки європейські держави всіляко заохочували примирення сторін: у судах багатьох країн регулярно проводилися так звані dies amori (дні примирення) [17, с. 31].

Медіація у її сучасному розумінні почала розвиватися у другій половині XX століття. Насамперед, у країнах з англо-саксонською правовою системою – США, Австралії, Великобританії, а потім уже вона поступово поширювалася і в інших країнах Європи. Так, це явище охопило найбільш розвинені країни з правовою культурою, схильною до судового розгляду. У 60-ті роки XX століття у кризі виявилася судова система США. В результаті відбулося відродження таких примирливих процедур, як посередництво, та їх перехід на якісно нову, професійну основу. Компанії та юридичні фірми США здійснили випробування різних способів врегулювання суперечок, у тому числі, раніше невідомих, та їх впровадження у ділову практику. З'явився термін «альтернативне вирішення спорів» (alternative dispute resolution – ADR [3, с. 4–7], оскільки примирні процедури розглядалися як ефективніша альтернатива судовій системі (втім, навряд чи хтось із західних юристів серйозно передбачав можливість повної заміни судової системи примирливими процедурами).

В системі польського права інституція медіації використовується в багатьох галузях права. Незважаючи на численні доктринальні спори стосовно сутності медіації як єдиної ключової форми ADR, у польському законодавстві значною мірою віддається перевага саме медіації як дружньому механізму вирішення спорів. Крім того, законодавець визнає медіацію не тільки як альтернативу судовому виміру справедливості, але також як ключовою інституцію підвищення рівня справедливості врегулювання спорів. Однак, це потребувало законодавчого закріплення введення медіації до судового процесу, а також зміни думки про медіацію як мало інституціолізованого та мало формалізованого способу позасудового вирішення спорів, до розуміння медіації як ключового правового механізму врегулювання спору, навіть на стадії судового розгляду спору [2, с. 93–95]. Польське законодавство регламентує використання медіації для вирішення спорів залежно від правового регулювання приватної та публічної сфер суспільних відносин. Модель медіаційного процесу, сформованої на підґрунті приватного права, стала основою для врегулювання адміністративних чи судово-адміністративних спорів. Звертаючи увагу не досвід англосаксонської правової системи у забезпеченні справедливості у кримінальних справах, медіація були запроваджена до польського кримінального процесу. Таким чином, правова інституціоналізація медіації у системі польського права: на підґрунті права приватного використовується у галузях сімейного, цивільного, трудового, господарського права, права захисту споживачів; на основі права публічного – у галузях кримінального та адміністративного права. Метою цивільної та частини адміністративної медіації є укладання договору між сторонами спору. Медіація у кримінальних справах, а також у кримінальних правопорушеннях, вчинених неповнолітніми, метою

медіаційнної процедури є відшкодування завданої шкоди потерпілим від правопорушення. На підставі внесених змін до польського цивільного законодавства, медіація з врегулювання цивільних спорів є обов'язковою [15]. Тоді як норми польського цивільно-процесуального кодексу містять дві підстави використання медіації у цивільних справах: на підставі рішення суду та за домовленістю сторін [11, с. 5].

Право Чехії є частиною європейської континентальної правової культури. Медіація в Чехії сприймається як багатоаспектна форма вирішення спорів, яка має не тільки специфічне правове вирішення конфліктів, але й різні психологічні та соціологічні аспекти, а також відсутність формалізму та угода між конфліктуючими сторонами щодо вирішення спору [13]. Медіація проводиться у будь-якій галузі права, зокрема у сімейній, торгівельній чи кримінальній. Цивільний процесуальний кодекс Чехії закріплює можливість зобов'язати сторони процесу до тригодинної медіаційної сесії. Або під час судового процесу з метою захисту інтересів дитини, суд може призначити медіаційну процедуру на максимальний тримісячний термін [14].

Впровадження інституту медіації до системи права Німеччини мало на меті підвищити доступ громадян до швидкого отримання справедливого рішення по справі, не порушуючи при цьому права людини, за потребую, звернутись до суду. Це також було пов'язано з американською концепцією «the multi-door courthouse» в наслідок чого, сприяло б зменшенню кількості справ спрямованих до традиційного судового розгляду. Федеральним рішенням Німеччини закріплено припис запровадження дозволу усім землям держави застосовувати обов'язкову судову медіацію у визначених видах цивільних спорів. Такі зміни у законодавстві закріплювали унікальну можливість запропонування медіації як форми несудового вирішення спорів [1, с. 88]. Медіація у Німеччині представлена двома видами: 1) на позасудову медіацію (загальну), яка яку можуть проводити сертифіковані та несертифіковані медіатори та 2) судова медіація [8]. Судова медіація здійснюється суддею, але при цьому суддя не приймає участі у розгляді цієї справи, під час виконання своєї основної функції відправляння правосуддя. Суддю-медіатора при цьому визначають як «Güterichter» – мировий суддя [4]. Існує можливість скористатися позасудовою медіацією під час розгляду цивільних справ. В такій ситуації суддя призупиняє цивільний процес [9]. Медіація позасудова пов'язана з укладанням угоди про медіацію (MediationsG) [12]. В цій угоді містяться норми стосовно проведення самої процедури медіації у цивільних справах та умови щодо сертифікації медіатора. Для забезпечення виконання умов угоди, укладеної за результатами медіації, крім судового її затвердження, існує можливість її примусового виконання за участю нотаріуса чи адвоката.

Термін «медіація» (mediazione) широковживане в італійській системі права, починаючи від запровадження норм Директиви UE 2008/52/WE і стосується вирішення питань у цивільних та торгівельних справах. До часу прийняття Директиви UE 2008/52/WE італійській системі права була відома «процедура примирення сторін» (conciliazione) [5]. Ця процедура стосувалася цивільних та торгівельних справ, тоді як термін «медіація» в Італії традиційно застосовувався до сімейного процесуального права або спорів у сфері культурних взаємовідносин. Тож, в Італії медіація поділяється на два види: 1) судова та позасудова – залежно від умов започаткування медіаційної процедури з врегулювання спорів в межах судового процесу чи поза ним; 2) медіація у цивільних, торгівельних, сімейних, карних справах – беручи до уваги характер справи до якої застосовується медіація. Також розрізняють добровільну медіацію та медіацію з обмеженою добровільністю (примусова медіація). За критерієм добровільності італійська медіаційна практика налічує п'ять різновидів [10]. Ефективність та успіх використання медіаційної процедури у механізмі правового врегулювання спорів в Італії пов'язана з сильною законодавчою мотивацією сторін та суду щодо використання медіаційної процедури для врегулювання правового конфлікту між сторонами.

Медіація в Америці була започаткована у 1960 році як альтернативний рух «Alternative Dispute Resolution» (ADR). Підставами до запровадження ADR до правового регулювання суспільних відносин на території Америки були: багатокультурність, багатонародовість, криза правосуддя та довготривалість судового провадження, тоді як медіація сприяла

полегшенню судового процесу відновленню справедливості. Проте федеральний процес медіації відрізняється від медіації штатів. Конгрес Сполучених штатів Америки прийняв закон стосовно альтернативних форм вирішення спорів, яким закріплено обов'язкове запровадження ADR в усіх федеральних судах [6, с. 4–30]. Натомість у штаті Техас медіація визначена як факультативний спосіб вирішення правових конфліктів (facilitative ADR) і може бути реалізована під час судового процесу або укладання контрактів. Медіація проводиться для врегулювання правових конфліктів з сімейних, окремих трудових, кримінальних, адміністративних і цивільних справ. У штаті Вашингтон закріплюється можливість скористатися послугами медіації кожному мешканцю і цей процес є добровільним. Перш за все, приймаючи рішення щодо використання послуг медіації, у порівнянні з традиційним судовим процесом вирішення конфліктів, звертається увага на позитивний ефект медіаційної процедури.

У зарубіжній та вітчизняній практиці існує безліч форм медіації, проте всі їх поєднують такі характерні ознаки: звернення до процедур медіації добровільно; сторони вільні у виборі посередника та орієнтуються на внутрішні відчуття, засновані на довірі та симпатії; переговорний процес конфіденційний; швидкість вирішення спору за допомогою медіації вища порівняно з традиційним судовим розглядом, оскільки сторони вступають у безпосередній контакт, що скасовує ряд формальних дій; при досягненні згоди між сторонами процес медіації завершується підписанням медіативної угоди – обов'язкової для виконання цивільно-правового правочину.

З огляду на вищезазначене, інститут медіації вже багато років успішно існує в Європі та США, тоді як в Україні – медіація потребує подальшого розвитку та удосконалення. На теренах України медіаційний процес регулюється правовими нормами Закону України «Про медіацію» [19]. Проте, цей нормативно-правовий акт не містить нормативних приписів, які б визначали поняття «функції медіації», відповідно не розкриває їх зміст, хоча закріплює принципи проведення процедури медіації. Аналіз функцій медіації можливий на підставі аналізу принципів та практики застосування інституту медіації.

Першочергово медіація є способом врегулювання конфлікту між суб'єктами суспільних відносин в процесі реалізації ними своїх прав. Медіації спрямована, головним чином, на вирішення цивільно-правових спорів, у тому числі, спорів, пов'язаних з підприємницькою та іншою економічною діяльністю, а також спорів, що виникають з трудових та сімейних правовідносин. Виходячи з розуміння терміну «конфлікт» (лат. conflictus) – це зіткнення протилежно спрямованих, несумісних один з іншим тенденцій в усвідомленні окремо взятого індивіда, у міжособистісних взаємодіях або міжособистісних відносинах індивіда чи групи осіб, пов'язаних з гострими емоційними переживаннями [18, с. 7]. Конфлікт переважно має негативний смисл, асоціюється з агресією, глибокими емоціями, спорами. Крім того, конфлікт – це небажане явище, яке, за можливості, необхідно уникнути, а у випадку виникнення – швидко вирішити. Саме медіація і спрямована на таке врегулювання конфлікту з метою знайти компромісне рішення, з яким будуть згодні обидві сторони, що конфліктують. Таким чином, можна виділити головну функцію медіації – добровільне взаємокорисне вирішення конфліктів і досягнення конструктивних результатів.

Медіація як альтернатива судовій процедурі вирішення спорів, відрізняється гнучкістю, дозволяє гарантувати виконання прийнятих рішень, сприяє зниженню навантаження на судову систему та супутніх витрат. Також є більш м'якою формою розв'язання спору, заснованою на добровільному волевиявленні сторін, здійснюється шляхом перемовин, в яких кожна сторона приймає активну участь, а медіатор лише спрямовує сторони на шлях найбільш продуктивного вирішення спору [7, с. 277–278]. У більшості випадків, медіація орієнтована на пошук конструктивного рішення, яке надалі допоможе оптимізувати взаємодію між сторонами і призвести до розвитку відносин. Застосування цього механізму призводить до підвищення якості правосуддя.

Медіація сприяє зниженню напруженості та рівня ворожості, що часто виникають у суперечці. Цей аспект особливо важливий у справах, які стосуються членів сім'ї та людей, з якими сформувалися довгострокові відносини. При реалізації процедури медіації сторони

конфлікту позбавлені переваг: мають однакове право на висловлювання думок, визначення порядку денного обговорень, оцінку прийнятності запропонованих умов та інше. Сам медіатор при цьому є нейтральною та неупередженою особою, яка забезпечує рівноправність конфліктуючих сторін у переговорах. Якщо медіатор відчуває, що йому складно зберігати незалежність і не піддаватися емоційним оцінним реакціям, що з'являються, то він відмовляється від супроводу переговорів. Неупередженість відрізняє медіатора від юриста, який займає одну із сторін і діє у її інтересах. Під час реалізації цієї функції своє втілення знаходять такі принципи медіації як конфіденційність, співпраця та рівноправ'я сторін.

Медіація виконую також організаційну функцію. Адже так як за своєю суттю є альтернативним способом врегулювання конфліктної ситуації між суб'єктами суспільних відносин, має здійснюватися відповідно до закону, сприяючи реалізації суб'єктами суспільних відносних своїх прав у дотриманні норм діючого законодавства. В процесі реалізації цієї функції відображаються такі принципи як добровільність участі сторін, неупередженість та незалежність медіатора.

Висновки. Отже, процедуру медіації можна визначити як систему послідовно здійснюваних юридичнозначимих дій і виникаючих в результаті цього відносин, спрямованих на визначення та вироблення взаємовигідного вирішення проблеми. Медіації як правовому інститут притаманні: внутрішня структурованість (складається з послідовно змінюючи один одного актів поведінки приватноправового характеру); динамізм (переходячи від однієї процедурної дії до іншої відносини (права та обов'язки сторін спору) знаходяться у постійному розвитку, змінюються); спрямованість на досягнення правового результату (виступає засобом організації приватних відносин, напрацювання вирішення проблеми); службовий характер (є засобом реалізації основних регулятивних відносин, формує юридико-фактичну основу виникнення, реалізації і припинення відносин); участь у процедурі суб'єктів різних суспільних відносин (цивільних, сімейних, трудових, адміністративних тощо); регулювання процедури медіації диспозитивним методом (автономність сторін у прийнятті рішень).

Розглянуті функції дозволяють визначити переваги обрання медіації для врегулювання конфлікту між суб'єктами суспільних відносин. Так, організаційна функція, спрямована на визначення процесуального аспекту проведення процедури медіації; функція ж врегулювання конфлікту та досягнення конструктивного результату, дозволяє відобразити якісну складову інституту медіації. Незважаючи на очевидні переваги медіації, швидкий розвиток даного інституту навряд чи можливий. Справа в тому, що медіація складний процес, що вимагає від медіатора знань у різних галузях. При вирішенні одних суперечок, від медіатора потрібно добре знання психології. За суперечками, в яких медіативна угода може бути складним юридичним документом, від медіатора вимагається глибоке знання юриспруденції. Очевидно, що для розвитку медіації необхідні медіатори, які діють на професійній основі, пройшли спеціальну підготовку.

Список використаних джерел:

1. Alexsander, Nadja, *German law paves the way for mandatory mediation*, ADR Bulletin: "The monthly Newsletter on Dispute Resolution" 2000, Vol. 2, No. 9, s. 87-88 URL: https://ink.library.smu.edu.sg/sol_research/1894 (дата звернення: 15.12.2024).

2. Anna Kalisz, Alina Serhieieva. The Development of Mediation in Poland and Ukraine: A Comparison and Prospects for Experience Exchange. *Studia Iuridica Lublinensia*. Vol. 32, 3, 2023. P. 89-109. DOI: http://dx.doi.org/10.17951/sil.2023.32.3.89-109 (дата звернення: 10.12.2024).

3. Barbieri G. L. Alternative dispute resolution center manual : guide for practitioners on establishing and managing ADR centers. Investment Climate Advisory Services. Washington DC ; World Bank, 2011. 154 p. URL: https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNACB895.pdf (дата звернення: 20.12.2024).

4. Code of Civil Procedure as promulgated on 5 December 2005 (Bundesgesetzblatt BGBI, Federal Law Gazette) I page 3202; 2006 I page 431; 2007 I page 1781), last amended by Article 1 of the Act dated 10 October 2013 (Federal Law Gazette I page 3786) Section 278 pkt 5. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_zpo/englisch_zpo.html (дата звернення: 20.12.2024).

5. Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters. *Official Journal of the European Union* L 136/3, 24.5.2008. URL: https://www.eumonitor.eu/9353000/1/j9vvik7m1c3gyxp/vhvfy7la2st2 (дата звернення: 20.12.2024).

6. Ewa Gmurzyńska, Mediacja w sprawach cywilnych w amerykańskim systemie prawnym – zastosowanie w Europie i Polsce, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2007, 390 s.

7. Karaszewska H. Mediacja jako pozasądowa metoda rozwiązywania sporu – perspektywa historyczna i współczesna. Polska Myśl Pedagogiczna. 2020. No 6. S. 267–284. https://www.ejournals.eu/PMP/2020/Numer-6/art/17265/ (дата звернення: 20.12.2024).

8. Klaus Reinhold, O mediacji w Niemczech, "Lustitia" 4 (22)/2015, passim, URL: https://www.kwartalnikiustitia.pl/o-mediacji-w-niemczech,7958 (дата звернення: 15.12.2024).

9. Kodeks postempowania cywilnego. Art. 2057. USTAWA z dnia 17 listopada 1964 r. Dz. U. 1964 Nr 43 poz. 296 URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19640430296/U/D19640296Lj.pdf (дата звернення: 27.12.2024).

10. Leonardo D'Urso, Italy's Mediation Law: An Overview, International Mediation Institute, the Netherlands, 22nd June 2017. GPC. URL: https://imimediation.org/2017/06/22/italys-mediation-law-an-overview/ (дата звернення: 27.12.2024)].

11. Marta Macyszyn, Marcin Śledzikowski. Umowa o mediację w prawie polskim – wybrane uwagi. Kwartalnik ADR. Arbitraż i Mediacja. 2015, Nr 3 (31), s. 5–16. URL: https://czasopisma.beck.pl/pl/czasopisma/adr/archiwum/2015/3/umowa-o-mediacje-w-prawie-polskim-wybrane-uwagi (дата звернення: 27.12.2024).

12. Mediation Act of 21 July 2012 (Federal Law Gazette I, p. 1577), as last amended by Article 135 of the Statutory Instrument of 31 August 2015 (Federal Law Gazette I p. 1474) URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_mediationsg/englisch_mediationsg.html (дата звернення: 20.12.2024).

13. O mediacji w Respublice Czeskiej. Kadlčikiva J., Czech Repablik: Fifth Anniverszry of Mediation in the Czech Republic. 16 August 2017. URL: https://www.schoenherr.eu/content/czech-republic-fifth-anniversary-of-mediation-in-the-czech-republic (дата звернення: 27.12.2024).

14. Občanský soudní řád. Zákon č. 99/1963 Sb. Aktuální znění 01.12.2024. Průběh řízení. Art. 100 ust. 2. URL https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1963-99 (дата звернення: 15.12.2024).

15. Ustawa z dnia 10 wzieśnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wspieraniem polubownych metod rozwiązywania sporów (Dz. U. 2015, poz. 1595); Dane dotyczący liczby mediacji sądowych. URL: http://isws.ms.gov.pl/pl/baza-statystyczna (дата звернення: 27.12.2024).

16. Закон України «Про медіацію». Науково-практичний коментар. Станом на 1 квітня 2023 р. / За заг. ред. Кармази О. О., Федоренко Т. В., Ізуїти П. О. К. : Талком, 2023. 241 с. URL: https://drive.google.com/file/d/1IiaEvW7o6YFSWeseEfQiJnRbCHigDyUJ/view (дата звернення: 15.12.2024).

17. Карпенко Р. Історичні передумови впровадження медіації в Україні та інших державах. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 4. С. 28-36. DOI https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.4.05 (дата звернення: 15.12.2024).

18. Конфліктологія : навч. посіб. / Л. М. Герасіна, М. П. Требін, В. Д. Воднік та ін. Х. : Право, 2012. 128 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/POSIBNIKI_2012/Konfliktologiy_2012.pdf (дата звернення: 20.12.2024).

19. Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 р. № 1875-IX. Дата оновлення: 15.12.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1875-20 (Дата звернення: 17.11.2024).

УСТИНОВ Д. М.,
аспірант кафедри
державно-правових дисциплін
(Міжнародний гуманітарний університет)

УДК 340.13
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.8

ПРИНЦИПИ ТА ПІДХОДИ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ОКРЕМИХ ЦІННОСТЕЙ ЦИФРОВОГО СЕРЕДОВИЩА

Дослідження легалізації окремих цінностей цифрового середовища можливе за умови використання не тільки класичних але й постнекласичних методологічних інструментів.

Так, в якості принципів на основі яких було сформовано фундаментальні засади дослідження слід виділити: історизму, об'єктивності, детермінізму, плюралізму, цифрового суверенітету.

До основних методологічних підходів дослідження доцільно віднести: аксіологічний, діяльнісний, системний, синкретичний, діалектичний.

Безпосередні методи пізнання об'єднані у чотири групи, посеред яких: загальні, загальнонаукові, міждисциплінарні та спеціальні методи.

Застосування принципу історизму у дослідженні легалізації цифрових цінностей дозволяє виявити закономірності правової еволюції у цій площині, врахувати історичні прецеденти у сфері фінансів, власності та інформаційного права та спрогнозувати майбутні тенденції правового регулювання цифрового середовища.

Принцип об'єктивності передбачає неупереджене вивчення правових явищ із врахуванням їхньої реальної сутності, незалежно від політичних, ідеологічних чи суб'єктивних факторів. Це означає, що дослідження легалізації цифрових цінностей повинно базуватися на фактах, аналітичних даних та обґрунтованих закономірностях, а не на припущеннях чи емоційних оцінках.

Застосування принципу детермінізму дозволяє розробити більш ефективну та послідовну правову політику щодо цифрових цінностей, забезпечуючи баланс між інноваціями, правовою безпекою та економічним розвитком.

Принцип плюралізму акцентує увагу на можливості та доцільності використання множинності методологічних підходів під час всебічного теоретичного дослідження особливостей легалізації окремих цінностей цифрового середовища.

Принцип цифрового суверенітету передбачає, що дослідження легалізації цифрових цінностей має відбуватися з урахуванням того, що кожна держава має право самостійно визначати правовий статус цифрових цінностей, при цьому регулювання має враховувати міжнародні стандарти та тенденції, щоб забезпечити баланс між національними інтересами та глобальною інтеграцією.

Ключові слова: *електронне середовище, легалізація, методологія юридичної науки, принципи наукового пізнання, сучасне право, цінності електронного середовища.*

Ustinov D. M. Principles and approaches of the general theoretical study of the legalization of individual values of the digital environment

The study of the legalization of certain values of the digital environment is possible under the condition of using not only classical but also post-non-classical methodological tools.

Thus, as principles on the basis of which the fundamental principles of the study were formed, the following should be highlighted: historicism, objectivity, determinism, pluralism, digital sovereignty.

The main methodological approaches of research should include: axiological, activity, systemic, syncretic, dialectical.

Direct methods of cognition are combined into four groups, among which are: general, general scientific, interdisciplinary and special methods.

The application of the principle of historicism in the study of the legalization of digital values makes it possible to identify the patterns of legal evolution in this area, to take into account historical precedents in the field of finance, property and information law, and to predict future trends in the legal regulation of the digital environment.

The principle of objectivity presupposes an unbiased study of legal phenomena, taking into account their real essence, regardless of political, ideological or subjective factors. This means that research on the legalization of digital values should be based on facts, analytical data and sound patterns, not on assumptions or emotional assessments.

The application of the principle of determinism allows for the development of a more effective and consistent legal policy regarding digital values, ensuring a balance between innovation, legal security and economic development.

The principle of pluralism emphasizes the possibility and expediency of using a plurality of methodological approaches during a comprehensive theoretical study of the legalization of certain values of the digital environment.

The principle of digital sovereignty implies that research on the legalization of digital values should take place taking into account the fact that each state has the right to independently determine the legal status of digital values, while regulation should take into account international standards and trends to ensure a balance between national interests and global integration.

Key words: *electronic environment, legalization, methodology of legal science, principles of scientific knowledge, modern law, values of the electronic environment.*

Постановка проблеми та її актуальність. Кожне наукове дослідження має відповідати певному, заздалегідь запрограмованому напряму досягнення цілі, яке би враховувало всебічність підходів до розуміння конкретного предметного поля і оптимальність отримання бажаних результатів. Виконання зазначених завдань забезпечується використанням відповідної методології.

Відтак, дослідження методологічних основ легалізації окремих цінностей цифрового середовища є затребуваним та актуальним напрямом досліджень сучасної юриспруденції.

Аналіз останніх публікацій. Дослідженнями окремих аспектів методології юридичної науки займалися такі науковці як: К. В. Горобець, І. М. Жаровська, О. А. Івакін, М. С. Кельман, М. В. Костицький, Н. М. Крестовська, О. С. Мельничук, Ю. М. Оборотов, А. О. Фальковський та інші.

Мета дослідження – розкрити сутність методологічних принципів та підходів дослідження легалізації окремих цінностей цифрового середовища.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні в науковій літературі вже сформувався традиційний підхід щодо розгляду методології у вузькому та широкому смислах. Де у першому варіанті методологія розуміється як сукупність принципів, підходів і методів, а у другому, вчення про зазначену сукупність інструментарію та того як його доцільно використовувати.

Аналізуючи поняття методології І. М. Жаровська слушно зазначає, що «саме поняття «методологія» (від грец. μέθοδος – правильний шлях, шлях дослідження) неоднозначно трактується в сучасній науці. У широкому значенні – це теорія людської діяльності, це діяльність пізнання, мислення або, якщо точніше, вся діяльність людства, враховуючи не лише власне пізнання, а й виробництво. У вузькому значенні під методологією розуміють

сукупність методів, прийомів, процедур наукового дослідження. Саме таке ставлення до методології переважає, наприклад, у зарубіжній (американській і взагалі англомовній) науковій літературі. Своєрідним компромісом між надто широкою і надто вузькою інтерпретацією змісту цього терміна, що вказує шлях пізнання, вважається багаторівневий підхід, коли розрізняються найзагальніші методи наукового пізнання – аналіз і синтез, сходження від абстрактного до конкретного тощо (філософська методологія); загальні для багатьох наук, міждисциплінарні методи пізнання – системний та організаційний аналіз; кібернетичний, синергетичний підходи тощо (загальнонаукова методологія); теорія і методи конкретної науки, галузі знань; методика як сукупність операцій і процедур, що застосовуються у конкретних дослідженнях» [4, с. 138].

Методологія забезпечує комплексний та системний підхід до аналізу правової реальності, сприяє виробленню нових наукових знань та удосконаленню юридичної практики.

На сьогодні в науці домінує підхід згідно із яким обґрунтовується, що «методологія юриспруденції визначає принципи та підходи до розробки нових теоретичних концепцій у правознавстві. Вона дозволяє науковцям критично оцінювати існуючі теорії та пропонувати власні моделі для розуміння і пояснення правових явищ. Це сприяє постійному розвитку юридичної науки та адаптації її до сучасних викликів та реалій суспільства» [13, с. 460].

Методологія визначає загальні засади наукового пізнання права, забезпечує системний підхід до вивчення юридичних явищ та процесів. Більш того, оскільки право є соціальним феноменом, методологія юридичної науки інтегрує підходи з філософії, соціології, політології, економіки, психології та інших наук.

У зазначеному аспекті, слід погодитися із положеннями, що «методологія пізнання в юриспруденції є систематизованою сукупністю філософських і наукових теорій, концептуальних ідей (моделей), методологічних принципів, парадигм і методів. Отже, той, хто досліджує юридичну теорію та практику, може здійснювати вибір між уже наявними вченнями чи теоріями, обрати розроблені на їх ґрунті принципи й методи пізнання та застосовувати у своїй пошуковій діяльності. Методологій і методів, які використовують у юридичному пізнанні, може бути дуже багато. Ніхто з дослідників чи практиків не зобов'язаний дотримуватися «загальнообов'язкових», «рекомендованих» чи «незмінних» методологій і методів. У теоретичному пізнанні дослідник сам обирає теорію, вчення та методи, які він використовуватиме, або творить методологію самостійно» [8, с. 14].

Методологія юридичної науки відіграє ключову роль у пізнанні права, забезпечуючи якісний рівень наукових досліджень і розвиток сучасних систем соціальної діяльності у правовій сфері. Методологія права не тільки пояснює правові явища, але й оцінює їх відповідність суспільним цінностям, правовій культурі та принципам справедливості за умови забезпечення багатогранності підходів до пізнання.

Відтак, дослідження легалізації окремих цінностей цифрового середовища буде більш повним за умови використання не тільки класичних але й постнекласичних методологічних інструментів.

Ю. М. Оборотов вказував, «звертання до постмодерністської методології визначається неможливістю пояснити багато проблем правового і державного життя, керуючись підходами класичної і некласичної методології. Більше того, найчастіше важко усвідомити й інтерпретувати правові та державні реалії не тільки в рамках використання якого-небудь одного методу, а потрібне сполучення методологічних підходів і навіть об'єднання положень класичної, некласичної і постмодерністської методології для вирішення виникаючих політичних і правових проблем» [12, с. 41].

В нашому дослідженні ми будемо використовувати термін методологія у її вузькому значенні, виділяючи певну структуру методологічного інструментарію, завдяки застосування якого забезпечується отримання очікуваних результатів.

Так, в якості принципів на основі яких було сформовано фундаментальні засади дослідження слід виділити: історизму, об'єктивності, детермінізму, плюралізму, цифрового суверенітету.

До основних методологічних підходів дослідження доцільно віднести: аксіологічний, діяльнісний, системний, синкретичний, діалектичний.

Безпосередні методи пізнання об'єднані у чотири групи, посеред яких: загальні, загальнонаукові, міждисциплінарні та спеціальні методи.

Розглянемо використання зазначеного методологічного інструментарію у дослідженні особливостей легалізації окремих цінностей цифрового середовища більш детально.

Принцип історизму передбачає вивчення правових явищ у контексті їхнього історичного розвитку. Він дозволяє не тільки визначити закономірності еволюції правових норм та виявити історичні передумови виникнення нових правових феноменів, але й проаналізувати трансформацію юридичних категорій під впливом соціально-економічних і технологічних змін. При дослідженні легалізації цифрових цінностей історичний підхід дає змогу простежити, як змінювалися правові концепції власності, економічного обігу та інформаційних прав упродовж розвитку суспільства.

О. С. Мельничук, розмірковуючи про природу принципу історизму зазначає, що він «… передбачає пізнання сучасного з точки зору минулого. Особливість принципу історизму полягає в тому, що правові явища розуміються з позиції їхнього історичного розвитку. Тут пізнання відбувається в умовах деякої передбачуваності: маючи знання щодо історичного шляху будь-якого явища, дослідник повинен шукати специфічні етапи його становлення» [11, с. 48–49].

Аналізуючи історичний процес, можна виділити такі етапи легалізації цифрових активів: неформальний обіг – перший етап, коли цифрові цінності існують у середовищі ентузіастів та експериментальних груп; часткове визнання – впровадження перших правових норм щодо обігу цифрових активів у межах окремих правових систем; глобальна адаптація – включення цифрових цінностей у національні правові системи та міжнародні угоди; повна інтеграція – цифрові цінності стають повноцінною частиною правової системи.

Застосування принципу історизму у дослідженні легалізації цифрових цінностей дозволяє виявити закономірності правової еволюції у цій площині, врахувати історичні прецеденти у сфері фінансів, власності та інформаційного права та спрогнозувати майбутні тенденції правового регулювання цифрового середовища. Таким чином, історичний аналіз сприяє розробці ефективної правової політики, що забезпечить баланс між технологічним прогресом та правовою визначеністю.

Принцип об'єктивності передбачає неупереджене вивчення правових явищ із врахуванням їхньої реальної сутності, незалежно від політичних, ідеологічних чи суб'єктивних факторів. Це означає, що дослідження легалізації цифрових цінностей повинно базуватися на фактах, аналітичних даних та обґрунтованих закономірностях, а не на припущеннях чи емоційних оцінках.

Як зазначав О. А. Івакін, «головне в принципі об'єктивності – це спрямованість на те, щоб зрозуміти світ і будь-яку складову його частину такими, які вони були, є чи можуть бути. … таким чином, об'єктивність у широкому розумінні – необхідний і неодмінний принцип пізнання, без якого останнє втрачає всякий сенс, у той же час необхідно містить у собі єдність суб'єкта та об'єкта і відповідно – суб'єктивного та об'єктивного [5, с. 99].

Об'єктивний підхід у дослідженні цифрових активів (криптовалюти, NFT, цифрових контрактів тощо) забезпечує їхню неупереджену оцінку, дозволяє врахувати як позитивні, так і негативні аспекти їхнього правового визнання.

Принцип детермінізму передбачає, що всі правові явища та процеси мають причинно-наслідковий зв'язок. Він базується на ідеї, що розвиток права не є хаотичним, а обумовлений конкретними факторами: соціальними, економічними, технологічними та політичними.

У контексті легалізації окремих цінностей цифрового середовища принцип детермінізму допомагає визначити які соціальні, економічні та технологічні зміни спричинили появу цифрових активів, які правові механізми необхідні для їхньої інтеграції в юридичний простір, які наслідки матиме їхня легалізація для правової системи та суспільства в цілому.

Приміром, на думку В. С. Медведєва, принцип детермінізму, «є ключовим при встановленні та поясненні мотиву, мотивації, мотивування правопорушень, злочинів і злочинної діяльності» [10, с. 38].

Застосування принципу детермінізму дозволяє розробити більш ефективну та послідовну правову політику щодо цифрових цінностей, забезпечуючи баланс між інноваціями, правовою безпекою та економічним розвитком.

Принцип плюралізму акцентує увагу на можливості та доцільності використання множинності методологічних підходів під час всебічного теоретичного дослідження особливостей легалізації окремих цінностей цифрового середовища.

Обґрунтовуючи доцільність використання принципу плюралізму під час досліджень державно-правових явищ А. А. Кафтя зазначає, що «для забезпечення комплексності, обґрунтованості та достовірності наукових результатів дослідження правової системи слід застосовувати комплекс світоглядних, філософських, наукових та теоретичних засад, використовувати загальнонаукові, конкретно-наукові та спеціальні методи пізнання, вибір і характер яких зумовлено метою та завданнями дослідження [6].

Розуміння правового плюралізму як особливого методологічного принципу заснованого на використанні різних підходів і методів для забезпечення багатогранності дослідження, відстоює й К. В. Горобець [2, с. 40].

Принцип плюралізму є важливим для дослідження легалізації цифрових цінностей, оскільки вони мають міждисциплінарну природу. Використання множинності методів дозволяє забезпечити всебічний аналіз правових, соціальних, економічних та технологічних аспектів, оцінити потенційні ризики та вигоди запровадження правового регулювання цифрових цінностей. Цей принцип означає, що не можна обмежуватися лише одним підходом або методом, а необхідно залучати додаткові інструменти.

Принцип цифрового суверенітету передбачає, що дослідження легалізації цифрових цінностей має відбуватися з урахуванням того, що кожна держава має право самостійно визначати правовий статус цифрових цінностей, при цьому регулювання має враховувати міжнародні стандарти та тенденції, щоб забезпечити баланс між національними інтересами та глобальною інтеграцією. Цифровий суверенітет включає контроль держави над цифровою інфраструктурою, обігом даних, технологіями штучного інтелекту та правовим регулюванням цифрових активів.

Н. Ротар слушно зазначає, що «концептуалізація цифрового суверенітету держави в сучасній політичній науці розгорталася довкола проблеми мотивації його проголошення й використання як інструменту досягнення політичних цілей. У політичній практиці ця ідея відображена у формуванні контрольованого політичного простору кіберсуверенітету в авторитарних державах (Китай і росія) та простору безпекової архітектури контролю за цифровою інфраструктурою в європейських ліберальних демократіях» [15, с. 240–241].

Дослідження цифрового суверенітету має складатися з аналізу державного контролю, взаємодії з міжнародними організаціями, економічного впливу регулювання та балансу між державним втручанням і розвитком інновацій.

Основоположним підходом дослідження виступає аксіологічний. Аксіологічний підхід (від грец. axios – цінність, logos – вчення) у правовій науці спрямований на дослідження права через призму цінностей, що визначають його зміст, мету та соціальне значення. У контексті легалізації цифрових цінностей цей підхід дозволяє розглядати не лише нормативні аспекти, а й соціокультурну, етичну та економічну значущість цифрових активів.

А. О. Фальковський обґрунтовує, що «аксіологічний (ціннісний) підхід в методології юриспруденції – це загальна стратегія дослідження, що визначає розгляд права крізь призму його відповідності певним цінностям, що можуть забезпечуватись правом та бути його основою… розгляд права в межах ціннісного підходу зумовлюється двома найбільш важливими чинниками. По-перше, ціннісний підхід до права має своїм фундаментом певну філософську концепцію цінностей. Від розуміння природи цінностей безпосередньо залежить і визначення ціннісного змісту права. По-друге, саме тип праворозуміння безпосередньо впливає на тлумачення зв'язку між цінностями та правом, визнання його цінності для людини та суспільства» [16, с. 8].

Аксіологічний аналіз допомагає визначити, які саме цифрові цінності заслуговують на правове регулювання та які механізми легалізації є оптимальними. У цифровому суспільстві дані набувають самостійної цінності, що потребує правової регламентації їхнього статусу.

Аналізуючи систему цінностей суспільства, О. Бандура зазначає, що «головну роль у ній відіграє людське життя, прагнення до нього виражається у гідності та власності, які утворюють діалектичну єдність, похідною від неї є свобода, котра обмежується свободою інших. Тому в суспільстві потрібна рівність, але не тільки формальна, а реальна, що враховує внесок кожного до суспільного блага і пільги для тих членів суспільства, які нездатні захистити власні права. Цю реальну рівність можна розуміти як справедливість [1, с. 51].

Ефективне правове регулювання цифрового середовища повинно враховувати баланс між свободою та безпекою, економічною вигодою та соціальною відповідальністю, інноваціями та правовою визначеністю. Таким чином, аксіологічний підхід допомагає формувати більш гармонійні правові механізми легалізації цифрових цінностей, забезпечуючи їх інтеграцію у правову систему.

Діяльнісний підхід у правознавстві розглядає право як соціальний феномен, що формується та реалізується через діяльність конкретних суб'єктів. Він зосереджується на механізмах, процедурах і суб'єктах правового регулювання. У контексті легалізації цінностей цифрового середовища цей підхід дозволяє проаналізувати хто є ключовими суб'єктами легалізації цифрових активів, які механізми правового регулювання використовуються, як впровадження цифрових цінностей відбувається у правозастосовній практиці.

На думку С. Д. Гусарєва, «діяльнісний підхід як провідна ідея, вимагає відшукувати причинні зв'язки між подіями в суспільстві через їх детермінацію предметною діяльністю членів суспільства. Саме ця ідея (принцип) зумовленості правових явищ предметною цілеспрямованою діяльністю людини і є тим прагматом, що дозволяє теорію наблизити до практики, надати їй рис дієвості та прикладного характеру» [3, с. 36].

Діяльнісний підхід дає змогу досліджувати легалізацію цифрових цінностей як складний процес, що включає взаємодію суб'єктів, механізмів та правових інструментів. Він дозволяє визначити ефективні моделі регулювання, які забезпечать баланс між державним контролем, технологічними можливостями та економічною доцільністю.

Застосування системного підходу надає можливість розглядати правові явища як складні, взаємопов'язані структури, що функціонують у межах цілісної правової системи. Він дозволяє аналізувати легалізацію цифрових цінностей як систему, що складається з нормативних, організаційних, економічних та соціальних компонентів.

Застосування системного підходу до легалізації цифрових цінностей дає можливість проаналізувати правове регулювання цифрових активів у взаємозв'язку з іншими сферами (економікою, фінансами, безпекою, соціальними відносинами), встановити механізми правового регулювання як єдину систему, що містить взаємодіючі елементи (законодавство, інституції, процедури, технології) та виявити системні проблеми та ризики легалізації цифрових цінностей.

Визначаючи специфіку системного підходу, О. В. Кустовська зазначає, що він є «одним із головних напрямків методології спеціального наукового пізнання та соціальної практики, мета і завдання якого полягають у дослідженнях певних об'єктів як складних систем. Системний підхід сприяє формуванню відповідного адекватного формулювання суті досліджуваних проблем у конкретних науках і вибору ефективних шляхів їх вирішення. Методологічна специфіка системного підходу полягає в тому, що метою дослідження є вивчення закономірностей і механізмів утворення складного об'єкта з певних складових. При цьому особлива увага звертається на різноманіття внутрішніх і зовнішніх зв'язків системи, на процес (процедуру) об'єднання основних понять у єдину теоретичну картину, що дає змогу виявити сутність цілісності системи» [9, с. 5].

Відтак, системний підхід у дослідженні легалізації цифрових цінностей дозволяє комплексно оцінювати взаємодію різних правових, економічних, соціальних та технологічних процесів. Він сприяє розробці ефективної моделі правового регулювання, що враховує глобальні стандарти та національні особливості.

Синкретичний підхід у дослідженні легалізації цифрових цінностей дозволяє враховувати різнопорядкові системи задля отримання найбільш повного результату дослідження

таких новацій як цифрове та антропологічне середовище, електронна та реальна демократія, інформаційні технології і право та ін.

О. В. Пасечник обґрунтовує, що «синкретика – це стабілізуючий елемент метамодерну, який дозволяє встановити стійкий зв'язок між діаметрально протилежними станами коливання. Поряд з метафізикою і діалектикою, синкретика являє собою один з видів філософської логіки. Термін синкретика використовується також для позначення взаємозв'язку між різними елементами світогляду, цивілізації та культури. у системології і теорії систем синкретика виступає як методологічна філософська основа осмислення, вивчення та застосування системного підходу» [14, с. 19].

Діалектичний підхід є одним із фундаментальних методологічних підходів, що базується на принципах розвитку, суперечності та взаємозв'язку явищ. У межах юридичної науки він використовується для аналізу правових процесів з урахуванням їх історичної динаміки, зміни суспільних умов та взаємодії різних соціально-правових факторів.

У контексті дослідження легалізації цінностей цифрового середовища діалектичний підхід дозволяє простежити закономірності формування цифрових цінностей, їх трансформацію під впливом технологічного прогресу, соціально-економічних умов та правових традицій.

М. В. Костицький аналізуючи категорії діалектики зазначає, що «вони є універсальними логічними формами мислення, в яких відображені ті загальні властивості, відношення і зв'язки, які існують в об'єктивній реальності. Без понять і категорій, пізнання дійсності було б неможливим» [7, с. 13].

Діалектичний підхід є ефективним інструментом для вивчення легалізації цінностей цифрового середовища, оскільки дозволяє врахувати їхню динаміку, суперечності та взаємозв'язки з іншими правовими явищами. Він сприяє комплексному аналізу цифрових цінностей як правової категорії, що змінюється відповідно до розвитку технологій та суспільних потреб.

Висновок. Необхідною умовою розкриття правової природи особливостей легалізації окремих цінностей цифрового середовища є використання належного методологічного інструментарію. Легалізація є складною правовою процедурою, втілення у життя якої потребує використання сучасних методологічних підходів і принципів. Всебічний загальнотеоретичний аналіз дозволяє створити цілісне уявлення про правове регулювання у цифровому середовищі, визначення його основних цінностей, технологічних викликів та суспільних очікувань.

Список використаних джерел:

1. Бандура О. Система цінностей права та її природні підвалини (основні риси). Антропологія права : філософський та юридичний виміри (стан,проблеми, перспективи) : Статті учасників Міжнародного «круглого столу» (м. Львів, 3-5 грудня 2010 року). Львів : Галицький друкар, 2010. С. 45-52.

2. Горобець К. В. Види методологічного плюралізму в обґрунтуванні міського права. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу* / відп. за вип. В. М. Дрьомін; НУ ОЮА, Півд. регіон. центр НАПрН України. Одеса: Фенікс, 2014. Т. 2. С. 40-42.

3. Гусарєв С. Д., Білозьоров Є. В. Методологічні засади використання діяльнісного підходу у сучасному правознавства. Актуальні проблеми юридичної освіти та науки в Україні : монографія / за ред. Д.С. Шеншученка. Київ : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2016. С. 31-41.

4. Жаровська І. М. Щодо проблем методології теорії держави і права. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки.* № 827. 2015. С. 138-141.

5. Івакін О. А. Об'єктивність як неодмінний принцип пізнання. *Актуальні проблеми держави і права*. 2006. Вип. 29. С. 99-102.

6. Кафтя А. А. Правова система: плюралізм методологічних підходів. *Глобальна організація союзницького лідерства.* 2015. URL: https://goal-int.org/pravova-sistema-plyuralizm-metodologichnix-pidxodiv/

7. Костицький М. В. Про діалектику як методологію юридичної науки. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2012. № 1. С. 3-17.

8. Костицький М., Кушакова-Костицька Н. Методологія теоретичного та практичного пізнання в юриспруденції як у науково-практичному комплексі. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2023. № 1 (25). С. 9-17.

9. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: Курс лекцій. Тернопіль: Економічна думка, 2005. 124 с.

10. Медведєв В.С. Принципи сучасної вітчизняної юридичної психології. *Актуальні проблеми юридичної психології: зб. Матеріалів Наук.-практ. конф*. (Київ, 24 квіт. 2015 р.). К.: Нац.акад.внутр.справ, 2015. 252 с., С.37-41.

11. Мельничук О. С. Класичні принципи у методології юриспруденції. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.– практ. конф.* (м. Одеса, 19 травня 2023 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. Т. 1. С. 47-50.

12. Оборотов Ю. М. *Філософія права* і методологія юриспруденції. *Проблеми філософії права*. Том 1. 2003. С. 41-43.

13. Оборотов Ю. М., Горобець К. В. Методологія правового пізнання. Велика українська юридична енциклопедія. Харків : Право, 2017. Т. 2 : *Філософія права*. С. 460-463.

14. Пасечник О. В. Методологічний еклектизм метамодерністських досліджень держави і права. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. Дніпров. нац. ун-т ім. О. Гончара. 2022. № 3. С. 28-33.

15. Ротар Н. Особливості концептуалізації ідеї цифрового суверенітету в сучасній політичній науці *Політичні інститути та процеси.* № 3 (17). 2023. С. 229-244.

16. Фальковський А. О. Аксіологічний підхід в методології сучасної юриспруденції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / А. О. Фальковський; кер. роботи Т. В. Розова; Нац. ун.-т "Одеська юридична академія". Одеса, 2011. 17 с.

ЧУВАКОВА Г. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальної теорії права
та держави
*(Національний університет
«Одеська юридична академія»)*

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.9

ВАЖЛИВІСТЬ ПОДОЛАННЯ АНОМАЛІЙ ПРАВА

У статті досліджується проблематика аномалій права, зокрема, звертається увага на неабияку значущість та необхідність їх подолання. Розглянуто деструктивні фактори, які мають вплив на правосвідомість суспільства і які породжують небажані наслідки. Проаналізовано також фактори, які зумовлюють поглиблення проявів аномалій права. Згадано про існування аномалій в умовах воєнного стану.

Автором підкреслюється важливість розрізнення понять «правова аномалія» й «аномалія в праві», як різновидів аномалій правової сфери. Розмежування зазначених категорій дозволяє глибше зрозуміти їх сутність та змістовні ознаки.

Наведено розгорнуте визначення терміну «аномалія», «правова аномалія», «аномалія в праві». Проаналізовано ряд причин виникнення аномалій права, чинників, які на них впливають. Зроблено акцент на таких поширених причинах, як низький рівень правосвідомості суспільства й суперечливість законодавства. Серед чинників окреслені політичні, правові, організаційно-управлінські, морально-психологічні тощо. Також зазначені різноманітні наслідки, які вони (аномалії) породжують. Крім того, автором здійснений аналіз точок зору, пов'язаних з цією темою, вітчизняних науковців й зарубіжних, зокрема. Окремо звертається увага на відсутності змістовних наукових публікацій стосовно вказаної проблематики.

Метою даної наукової роботи є, по-перше, привернення уваги до пошуку можливих шляхів подолання аномалій права й, по-друге, наголошення на актуальності обраної тематики.

Так, у статті здійснено теоретичне узагальнення та дещо нове вирішення наукової проблеми подолання аномалій права, що виражається у визначенні її ролі та значення в сучасному праві України. На основі цього було сформовано пропозиції щодо можливих шляхів подолання й мінімізації аномалій права.

Таким чином, автором зроблено висновок про те, що аномалії права дедалі частіше зустрічаються чи не у всіх сферах життєдіяльності, зокрема в юриспруденції. Саме тому, з точки зору вдосконалення законодавства та підвищення рівня захищеності суспільства, враховуючи умови сьогодення, важливе теоретичне й практичне значення має вирішення питання щодо подолання аномалій права.

Ключові слова: *аномалія, правова аномалія, аномалія в праві, аномалія права, правова сфера, право, правосвідомість, законодавство, юриспруденція, правова культура.*

Chuvakova H. M. The importance of overcoming legal anomalies

The article examines the issue of anomalies of law, in particular, it draws attention to the great significance and necessity of their overcoming. The destructive factors

that have an impact on the legal consciousness of society and that generate undesirable consequences are considered. The factors that cause the deepening of manifestations of anomalies of law are also analyzed. The existence of anomalies in martial law is mentioned.

The author emphasizes the importance of distinguishing the concepts of "legal anomaly" and "anomaly in law" as varieties of anomalies of the legal sphere. The distinction between these categories allows for a deeper understanding of their essence and substantive features.

A detailed definition of the terms "anomaly", "legal anomaly", "anomaly in law" is given. A number of reasons for the emergence of anomalies of law, factors that influence them are analyzed. The emphasis is placed on such common reasons as the low level of legal consciousness of society and the inconsistency of legislation. Among the factors outlined are political, legal, organizational and managerial, moral and psychological, etc. The various consequences that they (anomalies) generate are also indicated. In addition, the author analyzed the points of view related to this topic, domestic scientists and foreign ones, in particular. Separate attention is drawn to the lack of substantive scientific publications on the specified issues.

The purpose of this scientific work is, firstly, to draw attention to the search for possible ways to overcome anomalies of law and, secondly, to emphasize the relevance of the chosen topic.

Thus, the article provides a theoretical generalization and a somewhat new solution to the scientific problem of overcoming anomalies of law, which is expressed in determining its role and significance in modern Ukrainian law. Based on this, proposals were formed regarding possible ways to overcome and minimize anomalies of law.

Thus, the author concludes that anomalies of law are increasingly common in almost all spheres of life, in particular in jurisprudence. That is why, from the point of view of improving legislation and increasing the level of protection of society, taking into account today's conditions, solving the issue of overcoming anomalies of law is of great theoretical and practical importance.

Key words: *anomaly, legal anomaly, anomaly in law, anomaly of law, legal sphere, law, legal consciousness, legislation, jurisprudence, legal culture.*

Вступ. На сьогодні в нашій країні існують деякі, конкретно визначені проблеми, які впливають на правосвідомість громадян. Соціально-правова незахищеність частини населення, корумпованість державних органів являються поширеними факторами проявів деформації правової свідомості, а також вираженням недовіри до діяльності державних органів, а подекуди й втрати надії у вирішальну, основоположну роль права.

Соціальна напруженість, економічні негаразди, політична, а також морально-психологічна нестабільність суспільства зумовлюють поглиблення проявів аномалій права, примножуючи їх, відповідно й створючи загрози національній безпеці.

Безсумнівно, в Україні прослідковується існування аномалій, котрі охоплюють різноманітні сфери суспільства, маючи здебільшого деструктивний потенціал.

Також варто звернути увагу на актуальність теми дослідження у контексті воєнного стану. Війна призводить до серйозних змін у правовій системі країни, але водночас акцентує на важливості збереження національних правових якостей, захисту суверенітету й свобод громадян.

З огляду на те, що вітчизняні науковці досліджували лише окремі аспекти аномалій права та їх вплив на рівень життя суспільства, комплексного дослідження, яке розкривало б важливість подолання цього явища наразі не має. Таким чином, напрям обраного дослідження вважаємо актуальним. Крім того, зроблений пошук допустимих шляхів подолання аномалій права підтвердив практичну необхідність в якісних нормотворчих роботах на

національному й на міжнародному рівнях. До того ж, соціальну безпеку громадян пов'язують із світоглядом населення, із рівнем єдності стосовно цінностей, поглядів, саме тому дослідження аномалій права в теперішніх умовах ще більш змістовне.

Постановка завдання. Мета цієї статті полягає у приверненні уваги до пошуку можливих шляхів подолання аномалій права. Окремо підкреслюється важливість й необхідність такого подолання.

Результати дослідження. Проблематика аномалій пронизує практично всі сфери життєдіяльності. Особливий акцент, безумовно, слід зробити на сфері юриспруденції, оскільки вони виникають із різноманітних причин й мають неабиякий вплив на поведінку суб'єктів права.

Виникнення аномалій права має тісний зв'язок із генезисом права загалом, оскільки при вивченні цього явища очевидними стають рівень правової свідомості особи, ставлення її до права. В процесі легше вдається прослідкувати різноманітні прояви аномалій на всіх етапах правотворення. До того ж, важливо вивчати аномалії права з точки зору загрози соціальній безпеці суспільства, адже аномалії тісно пов'язані із рівнем світогляду та єдністю суспільства щодо конкретних цілей, цінностей тощо.

Наголошуємо на важливості розмежування термінів «правова аномалія» й «аномалія у праві», як різновидів аномалій правової сфери, адже між вказаними поняттями існує суттєва різниця [1, с. 419].

Загалом аномалії – це незвичайні або непередбачувані ситуації, які виникають під час втілення або виконання правових норм, політик чи програм. Вони можуть мати різноманітні причини і впливати на різні аспекти, такі як виконання законодавства, забезпечення прав та свобод громадян, дотримання принципів державного управління тощо.

На переконання О. Ткалі, правові аномалії являються відхиленням від загальноприйнятих норм, які відбуваються внаслідок причин об'єктивного чи суб'єктивного характеру, та які є негативним явищем в суспільстві, проте не є кримінально-караним [2, с. 47].

Як вже зазначалося автором у попередніх публікаціях аномалії у праві – це обумовлене різними факторами об'єктивного і суб'єктивного порядку, відхилення від загальної спрямованості правового регулювання, від нормального перебігу та розвитку правових відносин [3, с. 64].

Кількість аномалій права зростає, на сьогодні з'являються нові різновиди, що є відповідним результатом впливу негативних факторів правового, інформаційного, організаційного, політичного характерів тощо.

По-перше, аномалії породжують порушення прав і свобод громадян, що в подальшому, за певних умов, спричинятиме обмеження основних громадянських прав.

По-друге, аномалії права можуть сприяти збільшенню інформаційних конфліктів, а також судових суперечок. Незрозумілі або ж суперечливі правові норми спонукають громадян звертатися до судів. Відповідно наслідком вказаного буде перевантаження судових систем й затримок у вирішенні справ [4, с. 162].

З-поміж найбільш поширених причин виникнення аномалій права можна виділити неналежний рівень правосвідомості і культури громадян, недієвість деяких правових актів, суперечливе, а також нестабільне законодавство. Внаслідок цього втрачається віра у політику держави і в деякій мірі простежується зневага щодо прийнятих нею норм, в силу того, що представники держави можуть ігнорувати й нехтувати правовими нормами.

Очевидно, виникнення аномалій права породжують також ряд чинників: політичних, правових, організаційно-управлінських, морально-психологічних та ін.. Наприклад, із політичних найчастіше прослідковуються: правова нестабільність, допущені помилки при проведенні реформ в країні, непослідовно внесені зміни у різноманітні сфери життєдіяльності, відсутність належного контролю за діяльністю вищих посадових осіб.

Стосовно правових чинників першочергово відзначимо такі, як неспроможність державних органів (в умовах воєнного стану) забезпечити належною мірою принципи верховенства права, законності й основоположних свобод; відсутність системного підходу в прийнятті законів; часті зміни та доповнення, які на належному рівні не сприймаються

суспільством; прогалини та колізії у законодавстві, котрі згодом можуть породжувати корупцію, а також поширювати прояви злочинності.

Зі свого боку, організаційно-управлінськими чинниками являються недосконалість усієї системи органів влади, наявні недоліки у процедурі набору кадрів до структури державних органів й своєрідна неефективність системи державного управління.

На переконання М. П. Козирєва, на основі всіх вказаних чинників виникають також й морально-психологічні, що пов'язані з деморалізацією суспільства, нехтуванням усталеними цінностями, відчуттям безкарності за порушення законності, зневірою населення в позитивні наміри політичного керівництва, професійною і моральною деформацією посадових осіб [5, с. 200].

При дійсному, розумному використанні зазначених чинників є реальна можливість зменшити прояв аномалій права і це будуть не тільки чинники подолання, а й поступові кроки на шляху вдосконалення формування правової держави і відповідно становлення громадянського суспільства.

Факторами успішного подолання аномалій права вважаються ті фактори, котрі при правильному використанні можуть надати суспільству розуміння цінності права, закону та наскільки це можливо викорінити таке явище у праві.

Закцентуємо увагу на тому, що подолання аномалій права – це довготривалий процес, який позначається змінами об'єктивних умов життя, цілеспрямованою ідеологічною, організаційною роботою, здійсненням цілого комплексу соціально-юридичних заходів. Важливо, щоб такі заходи були спрямовані на створення оновленого соціально-правововового середовища й утвердили віру людей у право.

Так, ефективність подолання аномалій права напряму пов'язана з узгодженими діями широкого кола осіб та основоположних інститутів. Родина, оточення, однолітки, сусіди формують первісний світ свідомості індивіда, складовою частиною якого виступають уявлення й оцінні судження про правову організацію суспільства й правові норми [6, с. 260].

Вважається, що провідну роль у подоланні аномалій права займають також засоби масової інформації. Зі свого боку, вони заповнюють вакуум соціалізуючого впливу, займаючи більшу частину часу людини. Багато ЗМІ при цьому активно прагнуть брати участь у процесі суспільного формування правової культури. Проте, найчастіше такі виступи мають консультативний характер, виконуючи, таким чином, функцію правової освіти, у той час як питання правового виховання залишаються за межами освітлюваних суспільних явищ [7, с. 37–38].

Отже, можемо окреслити наступні способи подолання аномалій права, зокрема, необхідно:

– підвищити якість правової та іншої спеціальної освіти;

– підвищити якість виховання й освіти громадян, привести її у відповідність до світових стандартів та ідеалів;

– забезпечити обов'язкове детальне проходження кожним новим нормативно-правовим актом ґрунтовної правової експертизи;

– залучити до законотворчої роботи науковців, визнаних спеціалістів у відповідній галузі права;

– забезпечити доступ громадськості до законопроектної роботи тощо.

Зважаючи на умови сьогодення, важливою являється проблематика мінімізації аномалій права, що, зі свого боку, потребує комплексних заходів стосовно економічної, політичної й правової стабілізації суспільства. Засобами, котрі цьому можуть сприяти, є високоякісне законодавство і його відповідність міжнародно-правовим нормам, рекомендаціям провідних міжнародних організацій, дотримання норм чинного законодавства. До того ж, необхідно забезпечити верховенство ролі закону в системі правовідносин, в діяльності правозахисних і правоохоронних органів держави; прозорість у прийнятті рішень, яким властива юридична сила; підвищити правову культуру населення аби сформувати високий рівень правосвідомості.

Наступний, не менш важливий, елемент протидії – це забезпечення державою необхідного правового інформування населення. Навіть, враховуючи стрімкий розвиток інформаційних технологій, який з кожним роком набуває все більших обертів, все ще відсутня налагоджена система інформування громадян про їх права і свободи, способи їх захисту. Помітний також невисокий рівень правової культури й правової свідомості, а складний та тривалий процес захисту порушених прав, свобод і, перераховані вище причини, мають наслідком те, що чисельність громадян, які належним чином в змозі реалізувати та захистити свої права, свободи, законні інтереси все-таки доволі низька. До прикладу, візьмемо ще ситуацію, коли нормативно-правові акти приймаються, не враховуючи думки та інтереси суспільства. В простого, пересічного громадянина така ситуація викличе почуття несправедливості, безправ'я й неможливості вплинути на події, які відбуваються в країні.

З огляду на положення, які наведені вище, для того, щоб гарантувати національну безпеку, насамперед необхідно подолати прояви аномалій права, шляхом недопущення зіткнення національних інтересів (у вигляді ідеалів і цілей суспільства, держави, нації), підвищення взаємодії системи цінностей як провідних чинників, які формують цілі, засоби і методи дій країни на міжнародному рівні й політичних сил в країні. Проте, варто пам'ятати, що шлях подолання аномалій права – це не одноразовий захід. Мова йде про поступові, глибинні, новітні методи, програми, які забезпечать довготривалий позитивний ефект. Не обійтися і без комплексної державної програми по підвищенню рівня правосвідомості суспільства.

Серед спеціальних засобів, які сприятимуть мінімізації аномалій права, можемо назвати такі, що спрямовані на:

– забезпечення належної ролі закону в системі правових актів;

– наявність розвиненої державної структури, якій під силу забезпечити виконання права;

– зміцнення законності;

підвищення ролі суду;

– поліпшення системи правової інформації, професійного навчання.

Варто підкреслити той факт, що недосконаліть законодавства сприяє зловживанню правами. Колізії між правовими нормами мають наслідком порушення системності правового регулювання, у результаті чого його ефективність стає меншою і відповідно створюються сприятливі умови для зловживання. Так, суперечливість законодавства відіграє роль своєрідного каталізатора, який підштовхує особу із нестійкою правосвідомістю до вчинення різного роду зловживань.

Таким чином, першочергово необхідно подолати прояви зловживання правом та створити належні умови, за яких буде реальна можливість підвищити правову культуру населення, розвинути активну й свідому участь громадян у здійсненні реформ. В наш час таке завдання сприяє розбудові в Україні правової держави.

Тож, спільними зусиллями й повсякденною роботою в описаних напрямах можна досягти позитивних зрушень у процесі боротьби з цим явищем. Як вже зазначалося, це доволі складний та тривалий процес, тому перші результати будуть помітними не настільки швидко, як цього хотілося. Подолати аномалії права неможливо за тиждень чи місяць. Крім того, підкреслимо, що ми не маємо на увазі повне усунення аномалій права, оскільки це нереально. Наприклад, так само як і позбутися злочинності в суспільстві, під силу тільки знизити її рівень. Аналогічною є ситуація із аномаліями, які неможливо знищити, реально лише звести до мінімуму їх прояви.

Висновки. Вирішення проблематики аномалій права вимагатиме змістовних, тривалих та нелегких реформ. Це, зі свого боку, потребує неабияких зусиль та кропіткої праці вчених, законодавців, суддів, адвокатів, інших учасників права. Модернізація стане в нагоді для створення більш прозорих, справедливих й відповідно ефективних правових механізмів.

У цілому наслідки аномалій права можуть бути помітними будь-кому, маючи подальший вплив на всі без виключень сфери життєдіяльності. Тому вкрай важливо виявити

і вирішити їх вчасно, аби забезпечити правовий порядок, справедливість та забезпечити дотримання прав й обов'язків громадян.

Подолання аномалій права має важливе значення для запобігання їх проявів у поведінці суб'єктів й підтримання стабільності, легітимності правової сфери. Висвітлено, що це потребує запровадження законодавчих змін, політичної волі та забезпечення ефективного правозастосування. Узагальнючи, глибоке розуміння і детальне вивчення аномалій права все ще залишається пріорітетною місією вчених, правозастосовників, законодавців, адже воно сприяє покращенню правової сфери, забезпеченню дотримання прав і свобод громадян й зміцненню правопорядку в Україні.

Таким чином, вказана тематика і надалі потребує наукових досліджень та розвитку численних стратегій для її вирішення.

Список використаних джерел:

1. Креативність загальнотеоретичної юриспруденції: монографія / [Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін.]; за ред. Ю. М. Оборотова. – Одеса : Фенікс, 2015. 488 с.

2. Ткаля О. В. Різновиди правових аномалій: загальна характеристика. Розбудова держави і права: питання теорії та конституційної практики. *Право і суспільство*. 2022. № 4. С. 47-54. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2022/4_2022/8.pdf

3. Чувакова Г. М. Аномалії у морському праві: національний та міжнародний аспекти. *Lex Portus*. 2019. №5 (19). С. 61-76. URL: https://lexportus.net.ua/vipusk-5-2019/chuvakova_h_m_anomalii_u_morskomu_pravi_natsionalnyi_ta_mizhnarodnyi_aspekty.pdf

4. Чувакова Г. М. Аномалії у правовій сфері інформаційного забезпечення. *Юридичний бюлетень*. 2024. Випуск 34. С. 158-163. URL: https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2024.34.20

5. Козирєв М. П. Чинники та форми деформації правосвідомості *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2016. No 2. С. 196-206.

6. Дорожко І. І. Філософія родинного виховання у сучасних соціокультурних контекстах. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 94. С. 259-263.

7. Габермас Ю. Залучення іншого: Студії з політичної теорії / пер. з нім. Андрій Дахній Львів: Астролябія, 2006. 416 с.

ЯВОРСЬКА Н. О.,
доктор філософії з галузі «Право»

УДК 349.3
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.10

ОЗНАКИ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

Стаття присвячена з'ясуванню основних рис сучасного механізму правового регулювання реалізації соціальної функції держави. Зазначається, що механізмом правового регулювання реалізації соціальної функції держави постає особливе соціально-правове явище, а саме складна й багатофункціональна система різногалузевих (у сфері дії приватного і публічного права) юридичних засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання відносин у соціальній сфері, наслідком чого є формування упорядкованих законодавством умов для законодавчо передбаченої діяльності з приводу забезпечення, охорони й захисту соціальних прав людини. Для розглядуваного механізму характерною є сукупність низки особливих ознак. По-перше, цей механізм правового регулювання характеризується наявністю певної мети та виконанням комплексу завдань (цілей). При цьому метою цього механізму є упорядковуючий (унормовуючий) правовий вплив на суспільні відносини в соціальній сфері, яким формується нормативна основа для задоволення потреб людини в її соціальній безпеці, шляхом забезпечення, охорони й захисту соціальних прав людини. По-друге, механізм правового регулювання, який забезпечує реалізацію соціальної функції держави, є юридичною конструкцією, що включає її структурні компоненти. По-третє, розглядуваний механізм проявляється в практичній площині через діяльність органів державної влади. У висновках до статті узагальнюються результати дослідження та вказується, що відповідний механізм виступає як особливе соціально-правове явище, в якому безпосередньо втілюється обов'язок держави діяти як соціальна держава. Це пояснюється тим, що саме в соціальній державі реалізація її соціальної функції розпочинається зі встановлення нормативних заходів для регулювання відносин у соціальній сфері, а без створення відповідної нормативної бази органи публічної влади не можуть здійснювати соціальну функцію держави, приймаючи до уваги вимоги ч. 2 ст. 19 Конституції України.

Ключові слова: *держава загального добробуту, механізм правового регулювання, правове регулювання, правовий механізм, реалізація соціальної функції, соціальна безпека, соціальна держава, соціальна функція.*

Yavorska N. O. Signs of the mechanism of legal regulation of the implementation of the social function of the state

This paper explores the principal features of the modern mechanism of legal regulation underpinning the state's social function. It is noted that such a mechanism constitutes a special socio-legal phenomenon – namely, a complex, multifunctional system of varied legal tools (spanning both private and public law) that govern relationships in the social sphere. The result is a legislatively structured environment in which the activities associated with guaranteeing, safeguarding, and protecting social human rights can take place. Several distinctive attributes characterize this mechanism of legal regulation. First, it aims to systematically normalize the legal

impact on public relations within the social sphere, thus creating the normative foundation necessary for meeting societal needs in the realm of social security by protecting and upholding social human rights. Second, this mechanism can be conceived of as a legal construct comprising structural components such as its regulatory framework; a system of principles guiding the state's social function; institutional and organizational underpinnings; subjective rights and legal obligations; authoritative acts by law enforcement bodies; and various methods and functions of regulation. Third, this mechanism manifests in practice through the activities of public authorities. The conclusions of this paper summarize the study's findings, highlighting that the mechanism in question serves as a specialized socio-legal phenomenon through which the state's obligation to function as a welfare state is concretely realized. This occurs because, in a welfare state, the execution of its social function commences with the establishment of regulatory measures that govern relations in the social sphere. Absent this regulatory structure, public authorities cannot effectively fulfill the state's social function – particularly under the requirements set forth in Part 2 of Article 19 of the Constitution of Ukraine.

Key words: *implementation of social function, legal mechanism, legal regulation, mechanism of legal regulation, social function, social security, social state, welfare state.*

Постановка питання. Осмислюючи широко використовувані в сучасній теорії права поняття, як «правовий механізм» та «механізм правового регулювання», можна дійти висновку, що ці категорії органічним чином співвідносяться крізь призму оцінки їх статичного і динамічного прояву (тобто об'єктивного стану). Враховуючи це зазначимо: якщо для правового механізму характерно переважно статичний стан, то механізму правового регулювання – динамічний характер об'єктивації. У цьому контексті необхідно підкреслити, що правовий механізм є системою правових норм та інших структурних елементів, у той час, як механізм правового регулювання передбачає наявність як сукупності правових актів і приписів, що містяться в них (і ряд інших елементів юридично значущої дійсності), так і юридичних фактів (зокрема, правовідносин, актів реалізації та застосування права). Враховуючи викладене, можна зробити висновок, що у феноменологічному сенсі механізм правового регулювання реалізації соціальної функції держави є соціально-правовим явищем, яке безпосередньо відображає обов'язок держави бути соціальною, тобто забезпечувати належний рівень соціальної безпеки для громадян та ін. груп людей, які потребують забезпечення їх соціальної безпеки. В інструментальному контексті цей механізм є складною і багатофункціональною системою юридичних засобів з різних галузей права (приватного та публічного), за допомогою якої здійснюється правове регулювання відносин у соціальній сфері. Означені дії призводять до формування законодавчих умов для діяльності із забезпечення, охорони та захисту соціальних прав людини, передбаченої законом. Отже, механізм правового регулювання реалізації соціальної функції держави є складною юридичною конструкцією, яка потребує теоретичної конкретизації, що обґрунтовує необхідність з'ясування та аналізу її ключових ознак.

Аналіз наукової літератури та невирішені раніше питання. Особливі риси механізму правового регулювання реалізації соціальної функції держави по сьогоднішній день ще не досліджувались українськими ученими, хоча на сьогоднішній день багатьма науковцями розкривались особливості механізму правового регулювання окремих аспектів соціально-правових відносин і процесів, що стосуються реалізації соціальної функції держави, серед яких: Ю. І. Артюх [1], К. В. Бориченко [2], М. О. Міщук [3], Д. Ю. Нестеров [4], С. О. Сільченко [5], Я. В. Сімутіна [6], В. М. Шкода [7, с. 66–85] та ін. Отже, на сьогодні сформовано теоретичний фундамент, на якому може бути уточнено ключові ознаки зазначеного механізму.

Відтак, **метою** статті є з'ясування основних ознак механізму правового регулювання реалізації соціальної функції держави. Для досягнення цієї мети необхідно виконати такі *завдання*: 1) окреслити визначення поняття «механізм правового регулювання реалізації соціальної функції держави»; 2) окреслити основні риси розглядуваного механізму; 3) проаналізувати виокремлені особливості механізму правового регулювання реалізації соціальної функції держави; 4) узагальнити результати дослідження.

Виклад основного матеріалу. Насамперед слід зауважити, що механізмом правового регулювання реалізації соціальної функції держави постає особливе соціально-правове явище, а саме складна й багатофункціональна система різногалузевих (у сфері дії приватного і публічного права) юридичних засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання відносин у соціальній сфері, наслідком чого є формування упорядкованих законодавством умов для законодавчо передбаченої діяльності з приводу забезпечення, охорони й захисту соціальних прав людини.

Комплексно осмислюючи сучасний зміст цього механізму можемо дійти висновку, що до ключових рис цієї юридичної конструкції належать, насамперед такі особливі ознаки цього механізму правового регулювання:

1. Механізм правового регулювання, який забезпечує реалізацію соціальної функції держави, характеризується наявністю певної мети. Українськими правниками цілком справедливо констатується, що в юридичному контексті мету слід тлумачити, як «очікуваний і формально описаний юридично значимий орієнтир у вигляді досягнення протягом визначеного періоду часу певного правового стану (чи статусу) предметів, об'єктів (чи суб'єктів) шляхом здійснення компетентних певних дій (утримання від вчинення певних дій), якими використовуються певні інструменти, котрими формуються умови для досягнення відповідного стану (статусу)» [8, с. 63]. Крізь призму такого розуміння мети правниками інтерпретуються «орієнтири» різних об'єктів і предметів правової дійсності, зокрема, й правових механізмів. Наприклад, І. Д. Ванчук під кінцевою метою правового регулювання пропонує розуміти «створення юридично оформленої моделі суспільних відносин, які входять до предмета правового регулювання, поведінки та діяльності суб'єктів права» [9, с. 9]. Таким чином, можна зробити висновок, що мета правового регулювання ідентична меті правового впливу. Однак ця позиція не є достатньо точною, адже результатом правового регулювання є формування нормативної моделі суспільних відносин, що входять до його предмету, а також визначення поведінки та діяльності суб'єктів права. Водночас, результатом такого правового впливу є досягнення відповідності фактичної поведінки суб'єктів права цим нормативним моделям, що здійснюється через інформаційний та ціннісно-мотиваційний вплив, правове виховання тощо. З огляду на вказане, варто підкреслити, що кінцева мета правового регулювання в цілому полягає у створенні умов для ефективного функціонування права, перетворення його на дієвий інструмент соціальної інженерії та, таким чином, у визнанні суспільством фундаментальних правових засад і цінностей.

При цьому слід мати на увазі, що «мета існування, функціонування (здійснення) будь-якого суб'єкту (предмету, процесу) визначає динамічну об'єктивацію цього суб'єкту (предмету, процесу) в практичній дійсності, зводячи її до певної логічної форми, розумність і раціональність якої обумовлюється достатньою адекватністю відповідної мети, а більш точно – розумністю та раціональністю того, хто визначає цю мету» [8, с. 63]. Тобто, мета правового регулювання реалізації соціальної функції держави в конкретному практичному сенсі має більшу вагу, аніж мета соціальної функції держави, її реалізації. Це має значення в тому сенсі, що якщо мета реалізації соціальної функції держави не збігається з метою правового регулювання її здійснення, то внаслідок такого правового регулювання можуть виникнути такі недопустимі в соціальній державі наслідки: по-перше, буде викривлена сама суть соціальної функції держави; по-друге, соціальна функція не набуде тієї форми, якої фактично потребують люди та суспільство в правовій, демократичній і соціальній державі та ін.

При цьому слід мати на увазі, що основною метою механізму правового регулювання загалом, як вважають вчені, «є упорядкування та задоволення потреб та інтересів суб'єктів»

[10, с. 131]. Враховуючи це, можемо дійти думки, що метою механізму правового регулювання реалізації соціальної функції держави є упорядковуючий (унормовуючий) правовий вплив на суспільні відносини в соціальній сфері, яким формується нормативна основа для задоволення потреб людини в її соціальній безпеці, шляхом забезпечення, охорони й захисту соціальних прав людини.

2. Механізм правового регулювання, який забезпечує реалізацію соціальної функції держави, характеризується наявністю певних завдань (цілей), які цей механізм виконує. В практичній дійсності механізми виконання функцій держави відзначаються тим, що вони характеризуються певним, вимірюваним соціальним результатом, а саме – перетворенням (збереженням) соціальної дійсності у бажаній для суспільства та держави формі. З огляду на це, правові механізми, зокрема й ті, що стосуються реалізації функцій держави, не лише мають певну мету, але й спрямовані на її досягнення, орієнтуючись на певні результати. Так само й будь-який механізм правового регулювання характеризується комплексом певних цілей (завдань), спрямованих на досягнення мети такого механізму, які не можуть бути неузгодженими з метою механізму, сутністю функцій держави, які реалізуються в рамках механізму, а також – не можуть бути соціально безпідставними [11, с. 42]. Що ж стосується механізму правового регулювання реалізації соціальної функції держави, то його ключовими завданнями є: по-перше, формування актуальної, адекватної та ефективної (гнучкої, раціональної) нормативної, інструментальної основи діяльності законодавця, суб'єктів публічної адміністрації та суду щодо здійснення прямої чи опосередкованої владної діяльності, результатом якої є збільшення рівня соціальної безпеки людини і громадянина, груп людей в Україні; по-друге, ідентифікація суспільних відносин в соціальній сфері та в інших сферах, які позначаються на соціальній безпеці осіб, є неврегульованими та потребують державного упорядкування задля усунення соціальних ризиків, які існують у відповідних відносинах, або ж зниження їх шкідливого впливу на людей; по-третє, закріплення соціальних прав людини і громадянина, груп людей, а також регламентація порядку забезпечення та інституційного, захисту цих прав, здійснюваного на національному та/або на міжнародному рівнях; по-четверте, визначення категорій громадян, яким належать ті чи інші соціальні права; по-п'яте, створення організаційних, матеріальних і нематеріальних умов безбар'єрного набуття та реалізації соціальних прав людини і громадянина, груп людей; по-шосте, регламентація контролю та нагляду в соціальній сфері, враховуючи також визначення заходів ідентифікації порушень в соціальній сфері; по-сьоме, визначення стратегічних орієнтирів розвитку національного соціального законодавства, стандартів поглиблення розвитку держави в якості соціальної держави.

3. Механізм правового регулювання, який забезпечує реалізацію соціальної функції держави, є юридичною конструкцією, що включає її структурні компоненти. У рамках аналізу цієї характеристики слід наголосити, що правове регулювання як процес нормативного впорядкування суспільних відносин використовує виключно правові інструменти та засоби. При цьому практичне застосування цих засобів у жодному разі не може бути фрагментарним (або ж несистемним), а тому всі правові засоби (власне, й способи) в процесі правового регулювання повинні здійснювати системний вплив на поведінку суб'єктів права у відповідних суспільних відносинах, що підлягають нормативному упорядкуванню (забезпеченню їх юридичної визначеності). При цьому, вказуючи на те, що використання відповідних засобів має виключно комплексний характер, важливо розуміти, що така «комплексність» є фундаментальною характеристикою механізму, сутність якого нами з'ясовується. Тому можна зробити цілком логічний висновок, що механізм правового регулювання у цілому включає систематизовану сукупність елементів правової реальності, тобто систему послідовно пов'язаних правових методів і засобів, які мають регулятивний вплив (як на суспільні відносини, так і на поведінку окремих осіб).

З викладеного випливає, що практично будь-який механізм у сфері дії права, в тому числі механізм правового регулювання соціальної функції держави, не є простою, суто статичною сукупністю елементів, а є упорядкованою системою, що характеризується наявністю

прямих і зворотних зв'язків між своїми складовими елементами. Крім того, аналізуючи характеристики системи елементів такого механізму, важливо розуміти й те, що ці засоби (також і методи), безумовно відповідаючи принципу правової законності, загалом забезпечують нормотворчій діяльності суб'єкта владних повноважень необхідну міру легітимності (як і діяльності, що регламентується в такому випадку). Отже, у цьому науковому дослідженні важливо наголосити, що в структурі механізму правового регулювання реалізації соціальної функції держави мають бути присутні насамперед складові елементи, які забезпечують легітимність як правотворчої діяльності суб'єкта нормотворення, так і законність подальшого здійснення соціальної функції держави, що критично важливо у контексті вимог правової законності, проголошеної конституцієдавцем у ч. 2 ст. 19 Основного Закону України.

При аналізі змісту механізму правового регулювання реалізації соціальної функції держави слід мати на увазі, що цей механізм є частиною відповідного соціального механізму, що своїм змістом охоплює різні за своєю природою соціальні засоби впливу на суспільну сферу. При цьому досліджуючи сутнісний зміст соціального механізму правового регулювання [див., напр.: 12, с. 20–21], ми доходимо висновку, що цей механізм включає п'ять основних груп засобів впливу. Перша група – сукупність правових явищ, серед яких особливе значення мають правові норми, правові відносини, акти порушення законодавства, інші юридично значущі дії та рішення. Друга – система створених та втілених у практичну дійсність духовних цінностей. Третя – стан правосвідомості індивіда, груп громадян, а також суспільства загалом. Четверта – юридично значимі рішення, прийняті людьми у процесі своєї діяльності, створені задля досягнення матеріальних чи духовних благ чи вдосконалення правової дійсності. П'ята – рівень правової законності та правопорядку, а також ступінь ймовірності виникнення чи посилення вже існуючих ризиків для правопорядку та правової законності. Так слід зазначити, що аналізований механізм правового регулювання реалізації соціальної функції держави як різновид соціального механізму відображає у своєму змісті лише правову компоненту відповідного соціального механізму правового регулювання. Це закономірно, враховуючи вищевикладені позиції щодо природи засобів і методів даного механізму. Відтак, доходимо висновку, що в узагальненому вигляді зміст механізму правового регулювання реалізації соціальної функції держави складають такі його елементи: 1) нормативно-правові засади; 2) система принципів реалізації соціальної функції держави, узгоджених із загальноправовими принципами, галузевими принципами соціального права; 3) інституційні та організаційні засади; 4) суб'єктивні права та юридичні обов'язки; 5) владні акти правозастосовних органів; 6) методи регулювання; 7) функції регулювання.

4. Механізм правового регулювання, який забезпечує реалізацію соціальної функції держави, проявляється в практичній площині через діяльність органів державної влади. Аналіз мети та завдань правового регулювання дозволяє стверджувати, що зазначені правові категорії можуть здаватися суто суб'єктивними, але це твердження є справедливим лише при поверхневому розгляді означеного питання. Глибше вивчення цих категорій дає змогу чітко усвідомити, що вони, принаймні в правових, демократичних і соціально орієнтованих державах, обумовлені об'єктивно існуючими суспільними відносинами, певними публічно-правовими та приватно-правовими процесами в державі (наприклад, на ринках праці та зайнятості), а також факторами, що впливають на соціальну безпеку особи, громадянина чи груп людей. Ця позиція є цілком зрозумілою, адже цілі, які мають суспільну значущість і закріплюються в законодавстві, формально відображають наявні суспільні відносини. Однак відповідне «відображення» не є пасивним процесом, а результатом активної діяльності суб'єктів владних повноважень, спрямованої на управління суспільним розвитком з урахуванням потреб суспільства та держави в сфері забезпечення соціальної безпеки держави. У цьому контексті слід зазначити, що таке закріплення та активне трансформування суспільних відносин здійснюється через діяльність суб'єктів, наділених відповідними повноваженнями та які представляють державу. Це зумовлено тим, що держава, виконуючи свою соціальну функцію, реалізує її шляхом здійснення регулятивної функції, закладаючи нормативну основу для власної публічно-владної діяльності. При цьому вища нормативна база закріплена в суспільному договорі – Конституції України, а вторинна нормативна

основа – в актах законодавця, сформованого представниками Українського народу як найвищої влади в державі.

Висновки. В сучасній доктрині соціального права України сформувалося загальне розуміння механізму правового регулювання реалізації соціальної функції держави. Хоча цьому питанню і не приділяється достатньо уваги в науковій літературі, сутність цього механізму можна визначити, беручи до уваги такі аспекти: по-перше, природу правового механізму та механізму правового регулювання; по-друге, зміст правового регулювання та особливості правового регулювання реалізації соціальної функції держави; по-третє, специфіку наявних механізмів реалізації функцій держави загалом і соціальної функції держави, зокрема. При цьому саме з'ясування ключових рис вказаного механізму методологічно уможливлює чітке розуміння сутнісного змісту механізму правового регулювання реалізації соціальної функції держави, як такого. Відтак, при дослідженні такого механізму необхідно мати на увазі, що він: характеризується наявністю певної мети; характеризується наявністю певних завдань (цілей), які цей механізм виконує; є юридичною конструкцією, що включає ряд складових елементів; проявляється в практичній площині через діяльність органів державної влади. З врахуванням цього слід зауважити, що відповідний механізм виступає як особливе соціально-правове явище, в якому безпосередньо втілюється обов'язок держави діяти як соціальна держава. Це пояснюється тим, що саме в соціальній державі реалізація її соціальної функції розпочинається зі встановлення нормативних заходів для регулювання відносин у соціальній сфері, а без створення відповідної нормативної бази органи публічної влади не можуть здійснювати соціальну функцію держави, приймаючи до уваги вимоги ч. 2 ст. 19 Основного Закону України.

Список використаних джерел:

1. Артюх Ю. І. Правове регулювання соціального забезпечення вимушених переселенців: порівняльний аспект. *Соціальне право*. 2017. № 1. С. 214–222.

2. Бориченко К. В. Механізм правового регулювання відносин у праві соціального забезпечення. *Правові горизонти*. 2019. Вип. 14 (27). С. 34–39. doi:10.21272/legalhorizons.2019.i14.p34.

3. Міщук М. О. Структура механізму правового регулювання соціального партнерства у трудовому праві. *Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія: Право*. 2013. № 1-2. С. 130–140.

4. Нестеров Д. Ю. Механізми правового та організаційного забезпечення пенсійного страхування в Україні. *Вісник Академії митної служби України. Серія: Державне управління*. 2011. № 1. С. 43–49.

5. Сільченко С. О. Механізм правового регулювання соціального страхування: теоретичні аспекти. *Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 294–300.

6. Сімутіна Я. В. Щодо механізму правового регулювання трудових відносин у сучасних умовах. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 188192.

7. Шкода В. М. Правове регулювання соціального захисту працівників митних органів : дис. … д-ра філос. : 081. Київ, 2023. 256 с.

8. Гладкий В. В. Ознаки правового механізму забезпечення антикорупційної безпеки. *Сучасні погляди на реформування законодавства* : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Полтава, 25–26 жовтня 2018 р.). Херсон : Молод. вчен., 2018. С. 62–66.

9. Ваньчук І. Д. Поняття й сутнісні ознаки правового регулювання суспільних відносин: сучасний погляд. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2015. Вип. 32, Т. 1. С. 7–10.

10. Голікова Є. О. Юридичний механізм реалізації трудових прав працівників: поняття та мета. *Європейські перспективи*. 2012. № 4, Ч. 2. С. 130–134.

11. Бабич Н. О. Мета та завдання механізму правового регулювання реалізації соціальної функції держави. *Соціальне право*. 2021. № 3.

12. Валігура К.Ю. Механізм правового регулювання: методологічний аспект. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 2/1. С. 17–22.

ЦИВІЛІСТИКА

БОДНАР Т. В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права,
член-кореспондент Національної
академії правових наук України
*(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)*

УДК 346.3+346.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.11

ОСОБЛИВОСТІ ДОГОВОРІВ У СФЕРІ ДЕРЖАВНИХ РЕЗЕРВІВ

В статті на основі аналізу положень Закону України «Про державні резерви» та інших актів законодавства досліджуються комерційні договори, що врегульовують відносини, пов'язані із поставкою, зберіганням, резервуванням та реалізацією матеріальних цінностей державного матеріального резерву. Їх особливість полягає в тому, що це договори з публічним інтересом.

Здійснено класифікацію договорів у сфері державних резервів залежно від предмета договору шляхом поділу їх на основні договори, що безпосередньо регулюють відносини з поставки та закладення матеріальних цінностей до державних матеріальних резервів, відповідального зберігання та резервування зазначених цінностей; додаткові (обслуговуючі) договори, що регулюють відносини з реалізації матеріальних цінностей державного матеріального резерву та матеріальних цінностей мобілізаційного резерву, та звичайні договори, що регулюють відносини з надання охоронних послуг та протипожежної безпеки, страхування матеріальних цінностей державного матеріального резерву та зберігання і резервування у разі розміщення запасів державного матеріального резерву поза межами території України.

Аналізуються особливості зазначених договорів, перелік яких розширено Законом України «Про державні резерви». Зазначається, зокрема, що основні та додаткові (обслуговуючі) договори у сфері державних резервів укладаються на основі Типових та Примірних договорів, що слугують додатковими обмежувачами принципу договірної свободи суб'єктів підприємництва, задіяних у цій сфері.

Запропоновано низку змін та доповнень до Закону України «Про державні резерви», спрямованих на усунення розбіжностей між зазначеним законом та положеннями Цивільного, Господарського кодексів України та інших законів України, а також на уніфікацію термінології, вжитої в цих нормативно-правових актах.

Ключові слова: *державні резерви, договір, поставка, зберігання, резервування, реалізація матеріальних цінностей.*

Bodnar T. V. Features of contracts in the sphere of state reserves

The article, based on the analysis of the provisions of the Law of Ukraine "On State Reserves" and other legislative acts, examines commercial contracts that regulate relations related to the delivery, storage, reservation and sale of material assets of the state material reserve. Their peculiarity is that these are contracts with public interest.

The contracts in the field of state reserves are classified depending on the subject of the contract by dividing them into main contracts that directly regulate relations on the supply and deposit of material assets to state material reserves, responsible storage and reservation of these values; additional (service) contracts that regulate relations on the sale of material assets of the state material reserve and material assets of the mobilization reserve, and ordinary contracts that regulate relations on the provision of security services and fire safety, insurance of material assets of the state material reserve and storage and reservation in the event of placement of stocks of the state material reserve outside the territory of Ukraine.

The features of the above-mentioned agreements, the list of which is expanded by the Law of Ukraine "On State Reserves", are analyzed. It is noted, in particular, that the main and additional (service) contracts in the field of state reserves are concluded on the basis of Standard Contracts and Sample Contracts, which serve as additional restrictions on the principle of contractual freedom of business entities involved in this area.

A number of amendments and additions to the Law of Ukraine "On State Reserves" are proposed, aimed at eliminating discrepancies between the above-mentioned law and the provisions of the Civil, Economic Codes of Ukraine and other laws of Ukraine, as well as at unifying the terminology used in these regulatory legal acts.

Key words: *state reserves, contract, delivery, storage, reservation, sale of material assets.*

Вступ. З метою забезпечення реформування системи державного матеріального резерву Верховна Рада України 9 серпня 2023 р. прийняла Закон України «Про державні резерви» [1], яким, зокрема, визначено правові, організаційні та фінансово-економічні засади формування, розміщення, зберігання, переміщення, поставки, резервування, освіження, відпуску матеріальних цінностей державних резервів.

Серед інших новел Закону, спрямованих на досягнення задекларованої мети, Закон встановлює, зокрема, види договорів у сфері державних резервів, а також визначає органи, наділені повноваженнями затверджувати типові та примірні форми певних видів договорів.

У зв'язку з істотним оновленням законодавства про державні резерви договори у сфері державних резервів не були предметом дослідження українських науковців, хоч потреба в цьому набуває особливої актуальності у зв'язку з рекодифікацією цивільного законодавства (оновленням Цивільного кодексу України).

Постановка завдання. Метою дослідження є виявлення видів та правової природи договорів, покликаних врегульовувати відносини, що безпосередньо пов'язані з поставкою, зберіганням, резервуванням та реалізацією матеріальних цінностей державних резервів (крім матеріальних цінностей до мобілізаційного резерву, що може бути предметом окремого дослідження), а також з'ясування їх особливостей, зумовлених специфікою відносин, що складаються в сфері державних резервів, і формулювання пропозицій до законодавства, спрямованих на вирішення виявлених проблем правового регулювання.

Результати дослідження. Закон України «Про державні резерви» (далі – Закон) визначає державні резерви як особливі державні запаси матеріальних цінностей, призначені для цільового використання в порядку, встановленому цим Законом.

На відміну від попереднього Закону України від 24 січня 1997 р. «Про державний матеріальний резерв» (втратив чинність), в якому мова йшла головним чином про державний контракт (договір) на поставку матеріальних цінностей до державного резерву, чинний Закон значно розширив види договорів, що опосередковують відносини у сфері державних резервів.

Одним з таких договорів є **державний контракт (договір) на поставку та закладення матеріальних цінностей до державного матеріального резерву.**

Найменування цього договору запозичене із Закону України «Про державний матеріальний резерв», де воно узгоджувалося з назвою «державний контракт», вжитою в Законі

України від 22 грудня 1995 р. «Про поставки продукції для державних потреб» (втратив чинність), який визначав державний контракт як договір, укладений державним замовником від імені держави з виконавцем державного замовлення. Проте, починаючи із Закону України від 10 квітня 2014 р. «Про здійснення державних закупівель» (втратив чинність), державний контракт почав іменуватися договором про закупівлю. Це було пов'язано з визнанням таким, що втратив чинність, Закону України «Про державне замовлення для задоволення пріоритетних державних потреб» і, відповідно припиненням застосування державного замовлення як засобу державного регулювання економіки у відносинах публічних закупівель. Оскільки сьогодні державне замовлення не застосовується і у відносинах закупівлі матеріальних цінностей до державних резервів, вживання терміну «державний контракт» щодо договору у сфері державних резервів вважаємо безпідставним.

Згідно з ч. 1 ст. 10 Закону замовлення на поставку та закладення (поповнення) матеріальних цінностей державного матеріального резерву здійснюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державних резервів. Таким органом визначено Державне агентство з управління резервами України (далі – Агентство), яке здійснює відбір постачальників матеріальних цінностей до державного матеріального резерву відповідно до Закону України «Про публічні закупівлі» (п. 7 ч. 1 ст. 5 Закону) і згідно з Типовим державним контрактом (договором) на поставку та закладення матеріальних цінностей до державного резерву іменується «Замовник».

Виходячи з викладеного та враховуючи, що в нинішній редакції назва договору, про який йдеться, доповнена словами «та закладення», вважаємо, що більш відповідною його назвою була б назва «Договір про закупівлю та закладення матеріальних цінностей до державного матеріального резерву». В такому разі цілком обґрунтованим буде найменування Агентства в цьому договорі Замовником.

Запропонована назва договору сприяла б узгодженню визначення поняття поставки за Цивільним та Господарським кодексами України (далі – відповідно ЦК України і ГК України) і поняття поставки згідно з пунктом 21 ч. 1 ст. 1 Закону, яким поставка визначається як закупівля і доставка матеріальних цінностей з метою їх закладення до державних резервів, а також розміщення у відповідальних зберігачів з оформленням відповідних документів.

Наведене визначення поняття поставки істотно відрізняється від визначень договору поставки, вжитих в ЦК України (ч. 1 ст. 712) та ГК України (ч. 1 ст. 265). З одного боку воно не встановлює, ким, кому і на якому праві передаються матеріальні цінності, а з іншого – охоплює поняттям поставки закупівлю і доставку матеріальних цінностей, тобто відносини, які могли б бути предметом двох різних видів договорів (або одного змішаного). При цьому залишається незрозумілою така дія, як розміщення: чи це є одним з елементів поставки, чи стосується мети поставки?

Зрозуміло, що поставлені матеріальні цінності не передаються зберігачеві ні у власність, як це передбачено ст. 712 ЦК України, ні на правах господарського відання чи оперативного управління, передбачених ГК України, а залишаються власністю держави. Проте Закон лише встановлює, що Агентство здійснює управління державним матеріальним резервом (п. 1 ч. 1 ст. 5), є його балансоутримувачем (абз. 1 ч. 3 ст. 10), не визначаючи, чи закріплюються матеріальні цінності державного резерву за Агентством або окремими суб'єктами господарювання, і якщо закріплюються, то на якому праві.

Відсутні відповідні норми і в Законі України «Про управління об'єктами державної власності» [2], який навіть не містить норми щодо державних резервів як окремого об'єкта державної власності – особливих запасів матеріальних цінностей.

Безумовно, ці прогалини в законодавстві доцільно заповнити.

Договір відповідального зберігання матеріальних цінностей державного матеріального резерву.

Крім того, що договірна свобода суб'єктів господарювання, які є зберігачами, значно обмежується існуванням Типового договору, як регулятора відносин зберігання, ще одним обмежувачем слугує положення ч. 1 ст. 11 Закону, відповідно до якого для державних

підприємств, установ та організацій, господарських товариств, у статутному капіталі яких більше 50 відсотків акцій (часток) належать державі, а також для суб'єктів господарської діяльності незалежно від форми власності, визнаних відповідно до законодавства України суб'єктами господарювання, що займають монопольне (домінуюче) становище на ринку, відповідальне зберігання матеріальних цінностей державного матеріального резерву є обов'язковим.

На наш погляд, некоректним є визначення в Законі і Типовому договорі зберігання відповідальним, а зберігачів – відповідальними зберігачами. З наведених словосполучень випливає, що за договором зберігання (Глава 66 ЦК України) зберігання є безвідповідальним, а зберігач – відповідно безвідповідальним зберігачем. Отже термін «відповідальне зберігання», запозичений з Закону України «Про державний матеріальний резерв», не узгоджується з назвою договору, передбаченого ЦК України. Більше того підпункт 14.13.2. Податкового кодексу України, запозичивши термін «відповідальне зберігання» з Закону України від 3 квітня 1997 р. «Про податок на додану вартість» (втратив чинність), визначає відповідальне зберігання як господарську операцію, що здійснюється платником податків і передбачає передачу згідно з договорами схову матеріальних цінностей на зберігання іншій фізичній чи юридичній особі без права використання у господарському обороті такої особи з подальшим поверненням таких матеріальних цінностей платнику податків без зміни якісних або кількісних характеристик. Окрім того, що наведений термін податкового законодавства не узгоджується з термінологією ЦК України, в якому цей договір поіменований як договір зберігання, він до того ж «прив'язаний» до договору схову, який був передбачений Цивільним кодексом Української РСР 1963 р., що втратив чинність у зв'язку з прийняттям ЦК України. Виходячи з цього, із Закону доцільно виключити слово «відповідальне» у всіх відмінках, як ще один прояв аномалій у законодавстві України [3, с. 7], а визначення поняття «зберігання» в Податковому кодексі України узгодити з визначенням цього поняття в ЦК України.

Новим договором у сфері державних резервів став **договір резервування матеріальних цінностей державного матеріального резерву** (далі – договір резервування).

Закон визначає резервування як формування запасів матеріальних цінностей державного матеріального резерву шляхом їх викупу центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державних резервів, у резервантів, які самостійно забезпечують їх зберігання та освіження без розриву у часі (п. 24 ч. 1 ст. 1 Закону). Таким чином однією із сторін договору резервування є Агентство, а іншою стороною договору є резервант, який поєднує в собі статус продавця за договором резервування, а в подальшому – зберігача матеріальних цінностей за цим же договором.

Резервантом згідно з п. 23 ч. 1 ст. 1 Закону є суб'єкт господарювання незалежно від форми власності (резидент), який відповідає встановленим Кабінетом Міністрів України критеріям [ще один обмежувач договірної свободи. – Т. Б.], щодо можливості виконання функцій резервування та з яким укладено договір резервування, а також іноземна компанія чи організація (нерезидент), яка відповідає встановленим Кабінетом Міністрів України критеріям щодо можливості виконання функцій резервування та з якою укладено відповідний договір згідно з нормами міжнародного права.

Певною мірою невдалим є вживання і в Законі, і в Типовому договорі терміну «освіження», який більше підходить щодо продуктів харчування з нетривалим строком зберігання або які швидко псуються. Тому більш вдалим, на нашу думку був би термін «оновлення», яким і доцільно замінити існуючі терміни «освіження» і «поновлення», що вживаються в Законі як невдалі синоніми один іншого.

Договори поставки та закладення матеріальних цінностей до державних матеріальних резервів, відповідального зберігання та резервування зазначених цінностей є **основними** договорами, що опосередковують відносини у сфері державних резервів. Цим зумовлено укладання їх на підставі Типових договорів, відступати від змісту яких сторони зазначених договорів не можуть, але мають право конкретизувати їх умови. Визначення сторонами змісту цих договорів на основі типових договорів свідчить про відсутність у них договірної свободи, що зумовлено публічно-правовим характером зазначених договорів.

Іншу групу договорів в сфері державних резервів становлять **договори про реалізацію матеріальних цінностей державного матеріального резерву та матеріальних цінностей мобілізаційного резерву**.

Зазначені договори можна кваліфікувати як **додаткові** або **обслуговуючі** договори, особливість яких полягає в тому, що вони укладаються на підставі Примірних договорів, коли сторони мають право за взаємною згодою змінювати окремі умови, передбачені примірним договором, або доповнювати його зміст. Проте і в цьому разі договірна свобода сторін таких договорів суттєво обмежується, зокрема, тим, що реалізація матеріальних цінностей державних резервів здійснюється або шляхом їх продажу визначеному Кабінетом Міністрів України одержувачу (споживачу), або шляхом їх продажу на електронному аукціоні, що проводиться в електронній торговій системі (ЕТС), у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України (п. 22 ч. 1 ст. 1 Закону).

Разом з тим, Закон крім реалізації матеріальних цінностей визначеному одержувачу (споживачу) чи продажу їх на електронному аукціоні, що здійснюються на підставі відповідних договорів, передбачає і таку форму відпуску матеріальних цінностей державних резервів визначеному одержувачу (споживачу), як безоплатна передача, яка, якщо виходити з аналізу змісту ч. 2 ст. 13 Закону, має місце у разі відпуску матеріальних цінностей державного матеріального резерву: а) що підлягають освіженню (поновленню), хоч ч. 5 ст. 15 Закону передбачає, що у разі прийняття рішення про освіження запасів державних резервів шляхом їх продажу такий продаж здійснюється на електронних аукціонах, що проводяться в ЕТС, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України; б) для забезпечення стратегічних потреб України; в) для надання гуманітарної допомоги; г) в разі настання особливого періоду. Втім, механізми (порядок) такого відпуску встановлює Кабінет Міністрів України.

Крім основних та додаткових (обслуговуючих) договорів у сфері державних резервів, Закон зазначає також і на інші види договорів: договір про надання охоронних послуг та протипожежної безпеки (п. 4 ч. 1 ст. 6 Закону); договір страхування матеріальних цінностей державного матеріального резерву (абз. 4 ч. 1 ст. 11 Закону); договори зберігання та резервування у разі розміщення запасів державного матеріального резерву поза межами території України, укладені згідно з нормами міжнародного права (абз. 1 ч. 3 ст. 11 Закону), які можна віднести до групи **звичайних** договорів, що можуть укладатися незалежно від сфери їх застосування (крім договорів зберігання та резервування у разі розміщення запасів державного матеріального резерву поза межами території України, які укладені згідно з нормами міжнародного права, а точніше – відповідно до положень Законів України «Про міжнародне приватне право» та «Про зовнішньоекономічну діяльність»).

У разі розміщення запасів державного матеріального резерву поза межами території України виконання відповідальним зберігачем та/або резервантом (нерезидентом) своїх зобов'язань забезпечується міжнародною банківською гарантією.

Слід, однак, мати на увазі, що протягом дії воєнного стану розміщення матеріальних цінностей державних резервів за межами України здійснюється виключно за відповідним рішенням Кабінету Міністрів України (ч. 5 ст. 21 Закону).

Як відомо, належне виконання умов будь-яких господарських договорів забезпечується, зокрема, передбаченими законом, або такими, що йому не суперечать, видами забезпечення. Окремі з них, такі, як неустойка (штраф, пеня) у разі невиконання чи неналежного виконання зобов'язань за договором трансформуються в заходи майнової відповідальності.

Не є винятком і застосування заходів відповідальності, передбачених ст. 17 Закону за порушення у сфері державних резервів, проте, оскільки питання відповідальності за невиконання (неналежне виконання) договорів у сфері державних резервів може бути предметом окремого дослідження, обмежимося загальним висновком про те, що на відміну від штрафних санкцій, встановлених ГК України та іншими законами, ст. 17 Закону встановлює підвищену відповідальність за порушення у цій сфері.

Висновки. Проведене дослідження правової природи договорів, що опосередковують відносини з поставки та закладення матеріальних цінностей до державних матеріальних

резервів, відповідального зберігання та резервування зазначених цінностей, а також договорів про реалізацію матеріальних цінностей державного матеріального резерву та матеріальних цінностей мобілізаційного резерву дозволило виділити певні особливості договорів у сфері державних резервів, зумовлені публічним характером врегульованих ними відносин. Зокрема, публічним характером відносин, що складаються у сфері державних резервів, пояснюється укладання певних видів договорів на підставі типових і примірних договорів, умови яких слугують обмежувачами договірної свободи суб'єктів господарювання-сторін договорів.

Договори у сфері державних резервів залежно від предмета договору можна поділити на кілька груп: *основні договори*, що безпосередньо регулюють відносини з поставки та закладення матеріальних цінностей до державних матеріальних резервів, відповідального зберігання та резервування зазначених цінностей; *додаткові (обслуговуючі) договори*, що регулюють відносини з реалізації матеріальних цінностей державного матеріального резерву та матеріальних цінностей мобілізаційного резерву; *звичайні договори*, що регулюють відносини з надання охоронних послуг та протипожежної безпеки, страхування матеріальних цінностей державного матеріального резерву та зберігання і резервування у разі розміщення запасів державного матеріального резерву поза межами території України.

Однією з особливостей основних та додаткових (обслуговуючих) договорів у сфері державних резервів є наявність в їхньому змісті елементів різних видів договорів, що, однак, свідчить не про виникнення нових поіменованих договорів, а про те, що за своїм змістом зазначені договори є складними (змішаними). З урахуванням цього видається, що за своїм змістом договори у сфері державних резервів мають бути максимально наближені до умов відповідних договорів, передбачених ЦК та ГК України, але містити при цьому умови, що відображають специфіку договорів у сфері державних резервів.

Відповідно до п. 7 ст. 21 Закону Кабінет Міністрів України у шестимісячний строк з дня набрання чинності цим Законом (Закон набрав чинності 16 грудня 2023 р.) мав прийняти нормативно-правові акти, що випливають із цього Закону, а також забезпечити прийняття міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади нормативно-правових актів, що випливають із цього Закону. Зокрема це стосується Типових та Примірних форм договорів, передбачених Законом, які на час написання цієї статті ще не прийняті, проте після їх прийняття компетентними органами ці акти потребуватимуть окремого спеціального дослідження.

Список використаних джерел:

1. Про державні резерви : Закон України від 9 серпня 2023 р. № 3310-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3310-20#Text (дата звернення: 15 січня 2025 р.).

2. Про управління об’єктами державної власності : Закон України від 21 вересня 2006 р. № 185-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16#Text (дата звернення: 15 січня 2025 р.).

3. Щербина В.С. Проблеми застосування юридичної техніки та термінології в господарському та господарському процесуальному законодавстві України. Економіка та право. 2023. № 1. С. 3-10.

БОРИСЕНКО С. І.,
викладач кафедри права
(Вищий навчальний приватній заклад «Дніпровський гуманітарний університет»)

УДК 347.44
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.12

ЗАХИСТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ У СВІТЛІ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

У статті аналізується захист права власності на основі практики Європейського суду з прав людини. У даній роботі аналізуються основні чинники – перешкоди для практичного застосування механізму захисту прав власності Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Важливо підкреслити, що налагоджене застосування практики Європейського суду з прав людини у захисті прав власності є ключовим для формування привабливого авторитету на українському ринку нерухомості, який може збільшити кількість іноземних інвестицій і таким чином призвести до зростання загальної економіки країни. Підтверджено та проаналізовано, що першим аспектом, який перешкоджає застосуванню практики Європейського суду з прав людини, є неправильне та неоднозначне розуміння практики Європейського суду з прав людини, тобто які рішення можуть бути застосовані як джерело права, зокрема лише проти України чи всі рішення щодо спорів подібного роду. Другим аспектом є декларативне використання практик ЄСПЛ без обґрунтування наявними обставинами справи, або використання таких практик ЄСПЛ, які не мають відношення або опосередковано пов'язані з суттю спору. Аналіз вважає, що мотивувальна частина норм цивільного процесуального законодавства має пряму вказівку на легітимність обраного джерела права. Тому, враховуючи, що джерелом права є практика Європейського суду з прав людини, рекомендується застосувати чинну практику Європейського суду з прав людини та продемонструвати її зв'язок з обставинами даної справи.

Вважається, що підхід Європейського суду з прав людини встановив певні нові правила і норми, які відрізняються від вітчизняного цивільного законодавства, або доповнив його, тим самим надавши йому ознаки джерела цивільного права, і водночас його слід нерозривно поєднувати з положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і розглядати як цілісний «живий організм». Щодо національного цивільного законодавства зроблено висновок, що практика Європейського суду з прав людини та Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод є частиною національного цивільного законодавства.

Ключові слова: *Практика Європейського суду з прав людини, захист права власності, цивільний процес, судові рішення.*

Borysenko S. I. Protection of property rights in the light of the practice of the European Court of Human Rights

The article analyzes the protection of property rights based on the practice of the European Court of Human Rights. This work analyzes the main factors – obstacles to the practical application of the mechanism for the protection of property

rights of the European Court of Human Rights (hereinafter – the ECHR). It is important to emphasize that the well-established application of the practice of the European Court of Human Rights in the protection of property rights is key to forming an attractive authority on Ukrainian real estate, which can increase the number of foreign investments and thus lead to the growth of the country's overall economy. It is confirmed and analyzed that the first aspect that hinders the application of the practice of the European Court of Human Rights is the incorrect and ambiguous understanding of the practice of the European Court of Human Rights, which decisions can be applied as a source of law, in particular only against Ukraine or all decisions on disputes of this kind. Another aspect of the declaration is the use of practical means of the ECHR without substantiation by the existing objects of the case, or the use of such legal entities of the ECHR that are not related or indirectly related to the essence of the dispute. The analysis believes that the motivational part of the norms of civil procedural legislation has a direct indication of the legitimacy of the chosen source of law. Therefore, given that the source of law is the practice of the European Court of Human Rights, the requirements for the current practice of the European Court of Human Rights and demonstrate its connection with the circumstances of the case.

It is believed that the approach of the European Court of Human Rights has established certain new rules and norms that differ from domestic civil legislation, or supplemented it, thereby giving it the characteristics of a source of civil law, and at the same time it should be inextricably linked with the provisions of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and considered as a holistic "living organism". With regard to domestic civil legislation, it is concluded that the case-law of the European Court of Human Rights and the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms are part of domestic civil legislation.

Key words: *Practice of the European Court of Human Rights, protection of property rights, civil proceedings, court decisions.*

Вступ. Нині ми спостерігаємо значну трансформацію в українському суспільстві та державі, яка позначена складним періодом розвитку, спрямованого на зміцнення основ громадянського суспільства та забезпечення реалізації прав людини. Основними цілями цих запропонованих законодавчих заходів є приведення до європейських стандартів життя, забезпечення належного становища України на світовій арені, сприяння єдності суспільства та сприяння розумінню важливості прав і свобод людини. Ці права забезпечуються на основі принципів рівності та недискримінації, а також вирішуються ключові системні проблеми, пов'язані із захистом прав і свобод людини. Отже, значення наукового дослідження прав людини як основної цінності громадянського суспільства, поряд із правовою діяльністю різних суб'єктів та зусиллями держави щодо захисту прав людини, безсумнівно зростає. Захист прав власності є особливо важливим питанням, особливо в світлі політичних, економічних та соціальних викликів, з якими зіткнулася Україна протягом останніх трьох років.

У рамках конкретної теми, яка розглядається в науковій статті, право власності гарантується статтею 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція). На додаток до деяких положень Першого протоколу також передбачені гарантії права на справедливий суд (ст. 6), права на ефективний засіб правового захисту (ст. 13), заборони дискримінації (ст. 14) і заборони зловживання правами (ст. 17). Протокол I окреслює межі міжнародного правового регулювання щодо прав власності. Регулювання питань охорони власності належить до юрисдикції внутрішнього законодавства країни. Нині правова база, що регулює власність, зазнає значних трансформацій, зумовлених вимогами економічного прогресу, посиленням соціального контролю та необхідністю виконання державою своїх соціальних обов'язків [3, с. 339].

Стан дослідження теми. Регіональні міжнародно-правові інструменти забезпечують найповніший захист прав власності, зокрема, прикладами Протоколу 1 до Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року (далі – ЄКПЛ), Американської конвенції з прав людини 1969 року та Африканської хартії прав людини та народів 1981 року, серед інших. На даний момент загальновизнано, що Протокол 1 до ЄКПЛ є найефективнішою основою для захисту прав людини в регіональному контексті Європи, перевершуючи інші міжнародні угоди.

Актуальність даної проблематики Сприяючим чинником є також збільшення кількості звернень громадян України до Європейського суду з прав людини щодо захисту порушених прав власності, визначених статтею 1 Протоколу 1 до ЄКПЛ. Наразі значна кількість скарг, які громадяни та юридичні особи України подають до ЄСПЛ, стосуються, насамперед, порушень прав власності на тимчасово окупованих територіях окремих районів Донецької та Луганської областей, а також в Автономній Республіці Крим та м. Севастополі. Зважаючи на членство України в Раді Європи, існує нагальна потреба в подальшому впровадженні положень Конвенції щодо прав власності в національне законодавство та практику. Важливість позиції ЄСПЛ у цьому питанні підкреслюється тим, що право власності та її захист, поряд з немайновими правами особи, становить основу приватного права.

Метою статті є науковий аналіз європейського суду з прав людини як інструменту захисту права власності.

Постановка завдання. Після підписання угоди про асоціацію з ЄС Україна отримала ще одну можливість підтвердити свою відданість європейському членству разом із визнанням і прийняттям європейських цінностей та інституцій. Серед цих інститутів особливо значущим є приватне право, яке надає пріоритет захисту як майнових, так і немайнових прав громадян. Відчутним кроком у цьому напрямку стали законодавчі зміни, зокрема до Цивільного процесуального кодексу України. Отже, після 15 грудня 2015 року українські суди зіткнулися з гострою проблемою інтеграції Європейської конвенції з прав людини та рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) як правового джерела у своїх рішеннях. Ця необхідність зробила дослідження практики тлумачення та правозастосування Європейського суду з прав людини надзвичайно важливим у контексті національної судової практики [1, с. 199].

Виклад основного матеріалу. Статус Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) як джерела права більше не є предметом дискусій; вона міцно обґрунтована правовими рамками, включаючи законодавче визнання, окремі закони та процесуальні кодекси, а також її прояв у практиці національних судів і, меншою мірою, у діяльності Конституційного Суду України. Тим не менш, остаточне роз'яснення цього питання не означає, що правозастосування позбавлене проблем, пов'язаних з тлумаченням, розумінням і застосуванням постанов, винесених цим судом.

Першочергове питання в цьому контексті стосується визначення того, чи є джерелом права в Україні виключно практика, встановлена в рішеннях, у яких Україна є державою-відповідачем, чи практика, що випливає з рішень, що стосуються інших держав, також може слугувати джерелом. Вирішуючи це питання, важливо враховувати, що Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) підтримує єдину практику (прецедентне право англійською мовою або jurisprudence constante французькою), згідно з якою висновки, зроблені у справах, що стосуються певних держав, застосовуються ЄСПЛ до справ, які стосуються інших держав. По суті, роль ЄСПЛ, якщо розглядати її прямолінійно, полягає в тому, щоб оцінити, чи діяла держава в межах своїх зобов'язань за Конвенцією, виходячи з конкретних обставин, представлених заявником, і чи мали місце будь-які порушення. Отже, цей суд тлумачить положення Конвенції, адаптуючи їх до конкретних обставин, які розглядаються у відповідній справі [6].

Отже, як тлумачення, так і положення Конвенції мають універсальний характер. Якщо Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) виявляє порушення Конвенції щодо однієї держави за конкретних обставин, він дотримується своєї усталеної практики використання прецедентної методології для проведення аналогічного тлумачення Конвенції щодо аналогічних

ситуацій, які виникають в іншій державі. Наведені тут аргументи – хоча й не є вичерпними в рамках аналізованого контексту – демонструють, що рішення ЄСПЛ, які стосуються України, а також ті, що стосуються інших держав, застосовуються в Україні. З теоретичної точки зору такі твердження також випливають із ширших принципів міжнародного права, зокрема Віденської конвенції про право міжнародних договорів. Враховуючи те, що сама Конвенція є міжнародним договором, інтегрованим у національні правові норми, національні суди повинні враховувати практику тлумачення Судом відповідних положень Конвенції при її застосуванні.

Крім того, спостерігається помітне збільшення розгляду практики Суду, зокрема рішень Великої палати, як таких, що мають ефект erga omnes. Це означає, що такі рішення застосовуються до невизначеного кола осіб і правовідносин, включаючи «горизонтальні» правовідносини між приватними особами (ефект drittwirkung). Крім того, рішення ЄСПЛ, особливо рішення Великої палати та ключові рішення з конкретних питань, часто мають ознаки переконливого прецеденту. Вони вказують на помітну правову тенденцію в еволюції практики Суду, відому як orientirungswirkung, яка підкреслює прецедентну важливість цих рішень у встановленні послідовної практики. Важливо зазначити, що хоча рішення ЄСПЛ не є класичними прецедентами в контексті англосаксонської правової системи, Суд діє відповідно до принципів і методології прецеденту. Отже, ці елементи означають головні вказівки та принципи тлумачення Конвенції, сформульовані Європейським судом з прав людини, і повинні враховуватися під час застосування закону [6].

Друге питання, яке потребує стислого розгляду, стосується того, чи є рішення, яке визнає заяву прийнятною, або рішення, яке не встановлює порушення Конвенції, джерелом права та чи воно застосовне. Це питання певною мірою юридично пов'язане з положеннями статті 46 Конвенції, яка вимагає від держави-відповідача дотримуватися остаточних рішень Суду. Дійсно, при виконанні рішення ЄСПЛ, яке встановлює порушення вимог Конвенції щодо України, правова позиція національного суду є «сильнішою», оскільки таке рішення є обов'язковим, зокрема в частині виконання заходів загального характеру.

Захист прав власності сформульований у статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка стверджує: «Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений свого майна інакше як в інтересах суспільства та на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права». Тим не менш, ці положення не обмежують повноваження держави приймати закони, які вона вважає необхідними для регулювання використання власності відповідно до суспільних інтересів або з метою забезпечення справляння податків, зборів або штрафів [3].

Наразі в Україні склалася нечітка ситуація щодо застосування практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) як джерела права в усіх видах юрисдикції та під час безпосереднього розгляду справ щодо захисту права власності. З одного боку, на законодавчому рівні питання чітко вирішене за 1 ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», суд застосовує Конвенцію та практику Європейського суду з прав людини як джерело права при розгляді справ [1].

З іншого боку, у судовій практиці дуже поодинокі випадки декларативного чи непослідовного застосування практики Європейської конвенції з прав людини, а також її (не)релевантне застосування, про що йдеться в науково-практичних матеріалах. Що стосується судового захисту прав власності, звернення до Європейського суду з прав людини є важливою гарантією дотримання прав власників, гарантованих Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція), що є визначальним для нинішнього скрутного стану «ринку нерухомості» в Україні, який є однією з найважливіших складових економіки та бізнесу.

Питання застосування практики Європейського суду з прав людини при розгляді справ щодо права власності в наукових вітчизняних джерелах знаходиться на стику цивільного права, цивільного процесу та інших галузей права. Серед науковців, які займаються розробкою практики Європейського суду з прав людини, варто відзначити Блажевську Г. Е.,

Голубєва Н. В., Копиленко О. Л. Практичне застосування Європейського суду з прав людини як джерела права, зокрема в контексті захисту прав власності, залишається невизначеним і непередбачуваним, незважаючи на певні зміни в його науковому розумінні. У даній науковій роботі розглядатимуться лише окремі аспекти практики Європейського суду з прав людини при розгляді справ про захист прав власності, з точки зору існуючих перешкод для створення стабільних механізмів захисту прав власниківт [1].

По-перше, варто зазначити, що в цій статті розглядаються перешкоди для застосування практики Європейського суду з прав людини у судовому захисті прав усіх осіб. Проте обмежувати його застосування лише вирішенням спорів судами, тобто захистом прав усіх осіб у судовому порядку, некоректно і звузить сферу його застосування [8]. Судова форма захисту є лише однією з можливих форм захисту, хоча, безсумнівно, є найефективнішою з існуючих сьогодні в Україні форм захисту. Підхід Європейського суду з прав людини в обов'язковому порядку має застосовуватися при винесенні судових рішень щодо порушених прав власності, хоча він також може бути застосований в інших формах судового захисту, наприклад, під час розгляду справ в арбітражних судах. Також хочу наголосити, що в судовій формі захисту передбачено механізм забезпечення виконання судами висновків відповідних національних судів щодо застосування Конвенції, що також підвищує гарантію дотримання положень Конвенції. Проте, як неодноразово зазначалося, створення умов для нормальної реалізації права власності та недопущення його порушення є більш сприятливим для суб'єкта власності та всього цивільного обороту, ніж використання складних механізмів судового захисту [2]. Тобто вважається ідеальним для суб'єктів дотримання положень Конвенції під час здійснення прав власності без звернення до судового захисту прав, які були порушені, і можна стверджувати, що існування Європейського суду з прав людини та його практика як гарантії дотримання положень Конвенції є необхідними до того, як буде розроблена усталена практика однакового застосування її положень договірними сторонами.

Але наразі судова практика та аналіз звернень до ЄСПЛ свідчать про те, що уявлена ситуація є бажаною моделлю, а впровадження та застосування практики ЄСПЛ у національних судах перебуває на перехідній стадії.

Перший аспект – перешкода для встановлення судом застосування «Практики Європейського суду з прав людини» як джерела права полягає в нечіткому розумінні співвідношення «Практики Європейського суду з прав людини» та чинного законодавства. Як зазначено в у ст. 1 Закону України «Про виконання рішень Європейського суду з прав людини та застосування практики Європейського суду з прав людини» практика Суду відсилає до практики Європейського суду з прав людини та Європейської комісії з прав людини. Серед рішень Європейського суду з прав людини слід розрізняти: а) остаточне рішення Європейського суду з прав людини у справі України, яке визнало порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; б) справедливе та задовільне рішення Європейського суду з прав людини в українській справі; г) рішення Європейського суду з прав людини про затвердження умов односторонньої декларації в українській справі [4].

Другим аспектом є декларативне та формальне використання підходу Європейського суду з прав людини в національному судочинстві. Такий висновок не є новим і неодноразово привертав увагу, наприклад, такі змістовні вислови можна знайти у висновках Міжнародної конференції з майнових прав Верховного Суду України щодо права власності, захисту мирного володіння майном у практиці Європейського суду з прав людини та окремих аспектів регулювання відносин власності та захисту права власності в українському законодавстві: «Рішення Європейського суду з прав людини повинні застосовуватися українськими судами, але це застосування повинно виконуватися. українськими судами». Водночас залишається проблема несправедливого та формального, а не змістовного застосування ЄСПЛ, коли Суд зазначає у своїх рішеннях рішення ЄСПЛ, посилаючись на свої індивідуальні погляди, але фактично вилучає та узагальнює деякі висновки ЄСПЛ із контексту рішень [9].

Вони дійшли до абсолюту. Це питання чітко відображено у застосуванні рішень Європейського суду з прав людини у справі «Стретч проти Сполученого Королівства» (спір щодо

повернення майна (включаючи землю) у державну чи комунальну власність) та Європейського суду з прав людини у справі «Ісмаїлов проти Російської Федерації» (спір щодо конфіскації майна як адміністративного стягнення за порушення митних правил) [5].

Висновки. Підсумовуючи сказане, слід зробити певні висновки. Перш за все, слід погодитися з деякими вченими, що запровадження нового джерела права в національну правову систему, де єдиним джерелом права традиційно є нормативно-правові акти, тобто практика Європейського суду з прав людини, є довготривалим, інерційним процесом, який потребує особливої уваги та контролю з боку держави через різні інституції. По-друге, наявні перешкоди для його застосування свідчать про те, що суди ще зробили перший крок до його імплементації у національну судову практику, а увага науковців і практиків є одним із інструментів подальшого стимулювання правильного застосування нових, невластивих правових джерел правової системи.

Список використаних джерел:

1. Бурденюк, С. Гарантії захисту права власності відповідно до ст. 1 Першого Протоколу Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 12. С. 19–23.

2. Горобець Н.Г. Захист права власності в практиці Європейського суду з прав людини : автореферат дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2018. 20с.

3. Тріпульський Г.Я. В Україні недооцінений ринок нерухомості, але є великий потенціал. Юридична газета. 2021. URL: https://yur-gazeta.com/interview/v-ukrayini-nedoocineniy-rinok-neruhomosti-ale-e-velikiy-potencial.html

4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод**:** Закон України № 475/97-ВР від 17.07.1997. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004

5. Посібник за статтею 1 Протоколу № 1 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Захист власності. URL: https://www.echr.com.ua/publication/zaxist-vlasnosti-posibnik-zi-st-1-protokolu-1/

6. Пушкар П., Бабанли Р. До питання про (не)релевантне застосування практики Європейського суду з прав людини: практичні поради. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/700941

7. Україна лідирує за кількстю позовів у Євросуді з прав людини. URL: http://tsn.ua/politika/ukrayina-lidiruye-zakilkistyu-pozoviv-u-yespl-580088.html.

8. Федик С.Є. Теоретико-правові аспекти правозастосовної діяльності Європейського суду з прав людини. Закарпатські правові читання : Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції (11–13 квітня 2019 р., м. Ужгород) / Ужгородський національний університет. Ужгород : РІК-У, 2019. С. 199–201.

9. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–42. Ст. 492. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15

ДІДЕНКО Л. В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри цивільно-правових
дисциплін та статистики
*(Міжнародний гуманітарний
університет)*

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.13

ДОКТРИНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЯК ОБОВ'ЯЗКОВА УМОВА ПІДГОТОВЧОЇ СТАДІЇ ЮРИДИЧНОЇ АРГУМЕНТАЦІЇ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Стаття присвячена дослідженню особливостей здійснення доктринального аналізу на підготовчій стадії проведення юридичної аргументації. Варто відзначити, що реалізація вимог справедливості і неупередженості цивільного судочинства, яке розуміється як визначений нормами цивільного процесуального права порядок розгляду і вирішення цивільних справ, стає можливим виключно за умови, коли суд розглядає і вирішує справу, дотримуючись цивільної процесуальної форми, правильно застосовує відповідні норми матеріального і процесуального права, належно оцінює наявні докази, ухвалює законне та обґрунтоване судове рішення.

У сучасному правовому середовищі ефективна аргументація стає ключовим фактором професійної успішності юриста, зокрема суддів, адвокатів та прокурорів, що підкреслює необхідність її всебічного вивчення.

З іншого боку, розширення використання судової практики як «додаткового джерела» потребує вдосконалення методів здійснення аргументативної діяльності, зокрема доктринального аналізу на підготовчій стадії юридичної аргументації.

Таким чином, дослідження юридичної аргументації у процесах цивільного судочинства є не лише теоретично важливим, а й має значний практичний вимір, що впливає на якість правосуддя та ефективність юридичної діяльності в цілому.

Доктринальний аналіз на підготовчій стадії аргументації у цивільному судочинстві є важливим інструментом, що дозволяє забезпечити високий рівень обґрунтованості правової позиції та її відповідність сучасним тенденціям правозастосування. Використання наукових праць та доктринальних підходів підвищує переконливість правової позиції, а комплексний підхід дозволяє вибудувати логічно обґрунтовану аргументативну лінію. Аналіз доктринальних підходів дає змогу виявити прогалини або суперечності, які можуть бути використані під час підготовки аргументаційних висновків та допомагає узгодити сформовані положення з науково-обґрунтованими тенденціями судового правозастосування.

Ключові слова: *доктринальний аналіз, правова доктрина, правова позиція, правозастосування, судове рішення, цивільне судочинство, юридична аргументація, юридична діяльність.*

Didenko L. V. Doctrinal analysis as a prerequisite for the preparatory stage of legal argumentation in civil proceedings

The article is devoted to the study of the features of the implementation of doctrinal analysis at the preparatory stage of legal argumentation. It is worth noting that the implementation of the requirements of fairness and impartiality of civil proceedings, which is understood as the procedure for considering and resolving civil cases determined by the norms of civil procedural law, becomes possible only

if the court considers and decides the case, adhering to the civil procedural form, correctly applies the relevant norms of substantive and procedural law, properly assesses the available evidence, and adopts a lawful and reasoned judicial decision.

In the modern legal environment, effective argumentation is becoming a key factor in the professional success of a lawyer, in particular judges, attorneys and prosecutors, which emphasizes the need for its comprehensive study.

On the other hand, the expansion of the use of case law as an "additional source" requires the improvement of methods for implementing argumentative activities, in particular doctrinal analysis at the preparatory stage of legal argumentation.

Thus, the study of legal argumentation in civil proceedings is not only theoretically important, but also has a significant practical dimension, which affects the quality of justice and the effectiveness of legal activity as a whole.

Doctrinal analysis at the preparatory stage of argumentation in civil proceedings is an important tool that allows ensuring a high level of validity of the legal position and its compliance with modern trends in law enforcement. The use of scientific works and doctrinal approaches increases the persuasiveness of the legal position, and a comprehensive approach allows building a logically substantiated argumentative line. Analysis of doctrinal approaches allows identifying gaps or contradictions that can be used during the preparation of argumentative conclusions and helps to reconcile the formed provisions with scientifically substantiated trends in judicial law enforcement.

Key words: *doctrinal analysis, legal doctrine, legal position, law enforcement, court decision, civil proceedings, legal argumentation, legal activity.*

Постановка проблеми та її актуальність. Дослідження юридичної аргументації у судовому процесі обумовлена необхідністю забезпечення справедливого судового розгляду, результати якого отримують втілення у законному і обґрунтованому судовому рішенні, адже суддя оцінює надані докази та правові позиції через призму їхньої аргументованості.

Зміни в законодавстві, судовій практиці та доктринальних підходах вимагають відповідної адаптації аргументативних стратегій суду та учасників судового процесу, що актуалізує дослідження природи і механізмів юридичної аргументації.

У сучасному правовому середовищі ефективна аргументація стає ключовим фактором професійної успішності юриста, зокрема суддів, адвокатів та прокурорів, що підкреслює необхідність її всебічного вивчення.

З іншого боку, розширення використання судової практики як «додаткового джерела» потребує вдосконалення методів здійснення аргументативної діяльності, зокрема доктринального аналізу на підготовчій стадії юридичної аргументації.

Таким чином, дослідження юридичної аргументації у процесах цивільного судочинства є не лише теоретично важливим, а й має значний практичний вимір, що впливає на якість правосуддя та ефективність юридичної діяльності в цілому.

Аналіз останніх публікацій. Питаннями загальнотеоретичного аналізу юридичної (правової) аргументації займалися такі вчені як: Афанасьєва М. В., Дудаш Т. І., Кістяник В. І., Козюбра М. І., Кривицький Ю. В., Луць Л. А., Ляшенко Р. Д., Мельник М. О., Рабінович П. М., Сало В. А., Щербина О. Ю., та й ін. Проте, питанням пов'язаним із особливостями здійснення доктринального аналізу на підготовчій стадії юридичної аргументації не приділялося належної уваги.

Мета дослідження – провести загальнотеоретичне осмислення особливостей здійснення доктринального аналізу як підготовчої стадії юридичної аргументації у цивільному судочинстві.

Виклад основного матеріалу. Реалізація вимог справедливості і неупередженості цивільного судочинства, яке розуміється як визначений нормами цивільного процесуального права порядок розгляду і вирішення цивільних справ, стає можливим виключно за умови, коли суд розглядає і вирішує справу, додержуючись цивільної процесуальної форми, правильно застосовує відповідні норми матеріального і процесуального права, належно оцінює наявні докази, ухвалює законне та обґрунтоване судове рішення.

У Висновку Консультативної ради європейських суддів № 11 (2008) до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень зазначено: «щоб стати якісним, судове рішення повинно сприйматися сторонами та суспільством у цілому як таке, що стало результатом конкретного застосування юридичних правил, справедливого процесу та правильної оцінки фактів, а також як таке, що може бути ефективно реалізованим. Лише у такому випадку сторони будуть переконані, що їхню справу було розглянуто і вирішено справедливо, а суспільство сприйме ухвалене рішення як фактор відновлення суспільної гармонії» [2].

Не викликає сумніву, що ухвалення судового рішення має базуватися на належному рівні юридичної аргументації із урахуванням не тільки наявної нормативної бази та оцінці доказів, але і враховуючи результати наукових розробок у сфері предметного поля справи що підлягає розгляду.

Слід погодитися із М. І. Козюброю, що «під впливом інтенсивних правоінтеграційних процесів, які вже порівняно давно охопили Європу, якщо й не повністю усуваються, то принаймні значною мірою нівелюються й відмінності у засобах і способах юридичної аргументації. Сьогодні обидві правові сім'ї орієнтовані на дедуктивно-індуктивні способи обґрунтування. Серед правників цих правових сімей існує згода у тому, що надмірна орієнтація суду на реальність, яка відривається від нагромаджених людством ідеалів і цінностей, концентрованим виразом яких є загальні принципи права, та від правових норм (хоч їх і по різному розуміють), не тільки не наближає до пошуку і утвердження права, а, навпаки, спроможна породити беззаконня і свавілля, освячене до того ж рішеннями органу, який за своїм призначенням має уособлювати справедливість» [5, с. 9].

Розмірковуючи про природу юридичної аргументації, Кривицький Ю. В., зазначає, що «це процес і результат обґрунтування істинності (правильності) фактів та/або переконання у прийнятності сукупності аргументів стосовно юридично значущого питання, що виникає під час юридичної діяльності.

Водночас юридичній аргументації притаманні такі ознаки: має дуалістичний характер, тобто об'єднує процес і результат обґрунтування та/або переконання; спрямована на обґрунтування істинності (правильності) фактів та/або переконання у прийнятності сукупності аргументів, тобто обґрунтованість (доказовість) становить змістово-об'єктивний аспект юридичної аргументації, а переконливість (прийнятність) – комунікативно-суб'єктивний; належить до певного юридично значущого питання (справи), наприклад, створення, зміни чи скасування норми права, інтерпретації її змісту, підтвердження або спростування суджень однієї зі сторін у судовому процесі, розв'язання наукової проблеми з розробки теорії правової реформи тощо; здійснюється під час юридичної діяльності, тобто на професійній основі юристами у формі практичної (правотворчої, правореалізаційної, правозастосовної та правоохоронної), наукової та освітньої діяльності» [6, с. 39–40].

В свою чергу В. А. Сало, вказує на доцільність виділення трьохелементної структури «аналізуючи структурні елементи юридичної аргументації, можемо дійти висновку про тривимірність юридичної аргументації. Вона є теоретичною, практичною, візуальною. Використання теоретичних фактів обов'язково переплітається з практичною діяльністю людини. Таким чином, в юридичній аргументації можна виділити свої структурні елементи: висування тези; наведення аргументів, основних і додаткових; наведення контраргументів; формулювання висновку» [10, с. 36].

Слід підтримати наукову позицію, що «юридична аргументація, з логічної точки зору, – це процес підбору аргументів та структурування відношень між ними відповідно логічним правилам істинності, що здійснюється у юридичному контексті. Термін «юридична аргументація» тісно пов'язаний із термінами «правова аргументація», «нормативна аргументація», «доктринальна аргументація», «правознавча аргументація» та ін. Різні типи аргументації у правовому полі розрізнюються за цільовим призначенням аргументів. Так, правова аргументація формується для використання при розробці теоретико-методологічних основ правової галузі знань, у політико-правовій сфері, при правовому вихованні і ін. Нормативна аргументація потрібна при нормотворчій діяльності, аналізі нормативних положень права. Доктринальна аргументація – при посиланнях на доктрину права в правознавчих дослідженнях, у правотворчій діяльності тощо. Правознавча аргументація використовується для

теоретико-методологічних та теоретико-прикладних досліджень у правознавстві та інших міждисциплінарних галузях наук. Призначення юридичної аргументації обумовлюється її об'єктом» [12, с. 12].

Рабінович П. М. та Дудаш Т. І., у своїй праці «Аргументи у правовій аргументації: деякі загальнотеоретичні аспекти» обґрунтовують доцільність проведення класифікації аргументів за методологічним підґрунтям, у відповідності до такого критерію слід виділяти наступні види аргументів: «1) за засобами формування засновків аргументу (або, іншими словами, за джерелами, з яких суб'єкт віднаходить аргументи): правові і позаправові; 2) за формою висовування (виведення), яка є в основі аргументу: дедукційні, індукційні та абдукційні; 3) за доказовою силою: недоказові (гіпотетичні) та доказові (такі, що виконують доказову функцію); 4) за об'єктом аргументування: ті, що обґрунтовують твердження про юридично значущі факти та ті, що обґрунтовують твердження про право; 5) за роллю в аргументувальній структурі: основні та додаткові; 6) за стадією правового регулювання: правотворчі, правотлумачні, правозастосовчі; 7) за джерелом походження: ті, що походять від уповноважених на правове аргументування суб'єктів та ті, що їх створюють у процесі інших різновидів юридично значущої діяльності (правничонаукової та правореалізаційної)» [9, с. 63].

В. А. Орел, розмірковуючи про взаємозв'язок судової діяльності із процесами аргументації, звертає увагу на той аспект, що «юридична аргументація у судових рішеннях є їх домінантою, адже саме вона дає змогу зрозуміти, з чого виходив суд, приймаючи його. Прийнятність правового прийняття рішення залежить від процедур аргументації та прагнення до досягнення істини» [7, с. 402].

Цивільний процесуальний кодекс України у статті 2, чітко визначає, що «завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави» [11].

Зрозуміло, що виконання сформульованого законодавцем завдання можливо, в тому числі, із обов'язковим використанням високого рівня юридичної аргументації правової позиції суду під час вирішення цивільних справ, складовим компонентом підготовчої стадії якої, на нашу думку, виступає доктринальний аналіз.

Доктринальний аналіз на підготовчій стадії проведення юридичної аргументації у цивільному судочинстві є важливим етапом, що забезпечує формування ефективної правової позиції. Він включає вивчення наукових підходів, теоретичних концепцій і доктринальних положень, які можуть бути використані для обґрунтування правової позиції сторони в суді.

Під час проведення доктринального аналізу, слід враховувати сучасні можливості, які надаються новітніми інформаційними технологіями. Приміром, Науково-дослідний інститут правового забезпечення інноваційного розвитку Національної Академії Правових Наук України, створив та підтримує функціонування інформаційно-комунікаційної платформа Smart Law Innovation, основною метою якої є «інформаційна та наукова підтримка в тому числі і з питань застосування національного та міжнародного законодавства у напрямках, що пов'язані з пріоритетами розвитку України та визначені нормативно-правовими актами: Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні», Стратегія розвитку інноваційної діяльності на період до 2030 року. Smart Law Innovation – це не просто «база даних». Це інформаційно-комунікаційна плаформа, що разом з інформаційним забезпеченням та аналітикою передбачає надання наукових консультацій та індивідуальний підхід до клієнтів» [4].

Використовуючи цю платформу, відкривається доступ до науково-обґрунтованої інформації в тому числі з питань, прямо пов'язаних із цивільним судочинством, як що до особливостей застосування матеріальних і процесуальних норм, так і перегляду окремих відносин, які стали предметом наукових розробок.

Складовими доктринального аналізу виступають дослідження природи загальних принципів цивільного процесу (справедливість, добросовісність, пропорційність, диспозитивність), визначення напрямів сформованих наукових підходів до застосування норм матеріального та процесуального права, вивчення монографій, наукових статей, підручників та інших джерел для визначення аргументів, що можуть підтвердити правову позицію, аналіз розбіжностей у правовій доктрині та обґрунтування вибору певної концепції аргументації.

Питання «нормативного стимулювання» аргументаційної діяльності суду, закріплено статтею 89 Цивільного процесуального кодексу України, якою регламентовано, що «суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів. Жодні докази не мають для суду заздалегідь встановленої сили. Суд оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності. Суд надає оцінку як зібраним у справі доказам в цілому, так і кожному доказу (групі однотипних доказів), який міститься у справі, мотивує відхилення або врахування кожного доказу (групи доказів)» [11].

Не виникає сумнівів, що саме на підставі такого «всебічного, повного, об'єктивного та безпосереднього дослідження наявних у справі доказів» й відбувається судова аргументація.

Андронов І. В. вказує, що «обґрунтоване судове рішення – це рішення, яким було задоволено обґрунтовану вимогу та яким, відповідно, відмовлено у задоволенні необґрунтованої вимоги. Таким чином, обґрунтованість судового рішення напряму залежить від обґрунтованості вимог учасників справи, стосовно яких це рішення ухвалено» [1, с. 100].

З цього приводу Я. М. Романюк відзначив, що «у питанні мотивування судових рішень Європейський суд з прав людини визнає свободу національного суду. Однак така свобода національних судів у сфері оцінки доказів, аргументації й мотивування судових рішень не повинна сприйматися як дозвіл для суду поводитися з доводами свавільно й на власний розсуд та без наведення відповідних мотивів визначати, чи заслуговує будь-який довід сторони конфлікту того, щоб бути окремо прокоментованим у судовому рішенні. Навпаки, така дискреція зобов'язує суд у кожній конкретній справі надзвичайно ретельно підходити до оцінки всіх без винятку доказів і доводів якраз для того, щоб визначити з них ті, що обов'язково потребують особливої уваги та наведення в рішенні відповідних аргументів «за» чи «проти» їх прийняття» [3].

Слід погодитися із таким твердженням, що «лише через якісні судові рішення, законні, обґрунтовані та справедливі, які відповідно до європейських стандартів мають бути легітимними, повними, докладно вмотивованими, чітко сформульованими, логічно структурованими, і викладеними у стилі, зрозумілому та доступному для всіх його адресатів (сторонам, учасникам судового провадження, суспільства в цілому), можна відновити довіру до суду та правосуддя» [8, с. 7].

Юридична аргументація є невід'ємним елементом цивільного судочинства, оскільки забезпечує ефективний захист прав та інтересів сторін у судовому процесі. Її затребуваність пояснюється не тільки тим, що кожна сторона повинна переконливо обґрунтувати свою позицію, спираючись на норми матеріального та процесуального права, докази та судову практику, а перш за все тим, що судді приймають рішення, ґрунтуючись на логічно побудованій та збалансованій аргументації, яка повинна відповідати принципам науковості, доказовості, правової визначеності та пропорційності.

Ефективна юридична аргументація сприяє формуванню сталої судової практики, оскільки аргументи, які визнаються переконливими, можуть слугувати основою для майбутніх судових рішень у подібних справах.

Відтак, аргументація в цивільному процесі відіграє важливу роль при аналізі та оцінці доказової бази, адже якісна аргументація допомагає виділити ключові факти, довести їхню значущість та відповідність законодавчим нормам. Цим, тому числі, забезпечується справедливість судового розгляду. Тому, що якісна юридична аргументація гарантує рівність сторін у процесі, сприяє справедливому вирішенню спору та захищає права учасників судового розгляду.

Висновки. Доктринальний аналіз на підготовчій стадії аргументації у цивільному судочинстві є важливим інструментом, що дозволяє забезпечити високий рівень обґрунтованості правової позиції та її відповідність сучасним тенденціям правозастосування. Використання наукових праць та доктринальних підходів підвищує переконливість правової позиції, а комплексний підхід дозволяє вибудувати логічно обґрунтовану аргументативну лінію. Аналіз доктринальних підходів дає змогу виявити прогалини або суперечності, які можуть бути використані під час підготовки аргументаційних висновків та допомагає узгодити сформовані положення з науково-обґрунтованими тенденціями судового правозастосування.

Список використаних джерел:

1. Андронов І. В. Судові рішення в цивільному процесі України: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.03 / Андронов Ігор Володимирович. НУ «ОЮА». Одеса. 2018. 463 с.
2. Висновок Консультативної ради європейських суддів № 11 (2008) до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень від 18.12.2008. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_11_2008.pdf
3. Доповідь Голови Верховного Суду України Ярослава Романюка на VII Міжнародному цивілістичному форумі «Принципи і тенденції застосування приватного права ЄС і пострадянських країн» URL: http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/8168B61E8B9B8875C225811D0024C4D3.
4. Інформаційно-комунікаційна платформа Smart Law Innovation. URL: https://smartlawin.ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2023/01/prezentacziya-sli-1.pdf
5. Козюбра М. І. Теорія юридичної аргументації: становлення, стан та перспективи у вітчизняній юриспруденції. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2012. Т. 129. С. 3-11.
6. Кривицький Ю. В. Юридична аргументація: доктринальне розуміння та методологічний потенціал. *Філософські та методологічні проблеми права*. Том 18. № 2. 2019. С. 36-45.
7. Орел В. А. Юридична аргументація в судовому процесі: вітчизняний досвід та зарубіжна практика. *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Право* / голов. ред. Ю. М. Бисага. Ужгород, 2023. Т. 2. Вип. 78. С. 401-406.
8. Посібник з написання судових рішень у цивільному і кримінальному судочинстві. К.: Ваіте, 2016. 206 с.
9. Рабінович П.М., Дудаш Т.І. Аргументи у правовій аргументації: деякі загальнотеоретичні аспекти. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2022. Т. 29. № 3. С. 47-68.
10. Сало В. А. Юридична аргументація та її структурні елементи. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія юридичні науки*. Випуск 4 Том 1. 2017. С. 33-36.
11. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text
12. Юридична аргументація. Логічні дослідження : монографія / О. М. Юркевич, В. Д. Титов, С. В. Куцепал та ін. ; за заг. ред. О. М. Юркевич. 2-ге вид., переробл. та допов. Х. : Право, 2015. 336 с.

КОРОБЦОВА Н. В.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри цивільного права
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 347.158
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.14

ЕТИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ПРИ ВИКОРИСТАННІ ДОПОМІЖНИХ РЕПРОДУКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

У статті досліджено стан розвитку та правового регулювання допоміжних репродуктивних технологій в Україні та світі. На сьогодні можливо отримати дане лікування як за власні так і за державні кошти, що робить омріяне батьківство доступним для багатьох людей. Українське законодавство в сфері допоміжних репродуктивних технологій є доволі лояльним, тому висока якість послуг поряд з відносно низькими цінами на них (порівняно з європейськими) та наявність заборон в окремих країнах світу на проведення процедур в даній сфері, робить нашу країну «привабливою» для іноземців в цьому напрямку медичного туризму. Однак існує коло проблем як правового так і етичного характеру, які мають похідний характер від використання зазначених технологій як сучасного комплексу медичних послуг по лікуванню безпліддя. В ході дослідження увага зосереджена на використанні найбільш розповсюджених послуг в сфері допоміжних репродуктивних технологій, таких як екстракорпоральне запліднення та сурогатне материнство, а також пов'язаних з ними етико-правових проблем: невизначеності правового статусу ембріону, створеного за допомогою даних технологій; вирішення долі «надлишкових», «невикористаних» ембріонів; можливості використання одностатевими парами методу сурогатного материнства; створення «дизайнерських» дітей та дітей «із фізичними вадами». Всі окреслені в статті проблеми досліджено в порівняльному аналізі діючого та перспективного законодавства України, законодавства окремих країн світу та практики Європейського суду з прав людини. Зроблено висновок про те, що існування певних законодавчих або релігійних заборон в країнах робить неможливим використання окремих видів допоміжних репродуктивних технологій в них, що, в свою чергу, унеможливлює реалізацію певних прав окремими суб'єктами. І в першу чергу мова йде про неможливість реалізації права на батьківство в країнах де заборонені одностатеві шлюби (партнерства), неврегульоване або заборонене сурогатне материнство, встановлені обмеження на реалізацію цього права лише для осіб, які знаходяться в зареєстрованому шлюбі. Всі ці моменти негативно впливають на розвиток допоміжних репродуктивних технологій в Україні та світі.

Ключові слова: *біоетика, безпліддя, сурогатне материнство, ембріон, права на батьківство.*

Korobtsova N. V. Ethical and legal issues of protecting rights when using assisted reproductive technologies

The article examines the state of development and legal regulation of assisted reproductive technologies in Ukraine and the world. Today, it is possible to receive this treatment both at your own expense and at public expense, which makes the dream

of parenthood accessible to many people. Ukrainian legislation in the field of assisted reproductive technologies is quite loyal, so the high quality of services, along with relatively low prices for them (compared to European ones) and the presence of bans in certain countries of the world on procedures in this field, make our country "attractive" for foreigners in this direction of medical tourism. However, there are a number of legal and ethical problems arising from the use of these technologies as a modern complex of medical services for the treatment of infertility. In the course of the research, attention is focused on the use of the most widespread services in the field of assisted reproductive technologies, such as in vitro fertilization and surrogate motherhood, as well as the ethical and legal problems associated with them: the uncertainty of the legal status of the embryo created using these technologies; deciding the fate of "surplus", "unused" embryos; the possibility of same-sex couples using the surrogate motherhood method; creation of "designer" children and children "with physical disabilities". All the problems outlined in the article are investigated in a comparative analysis of the current and prospective legislation of Ukraine, the legislation of individual countries of the world, and the practice of the European Court of Human Rights. It was concluded that the existence of certain legislative or religious prohibitions in countries makes it impossible to use certain types of assisted reproductive technologies in them, which, in turn, makes it impossible for certain subjects to exercise certain rights. First of all, we are talking about the impossibility of realizing the right to parenthood in countries where same-sex marriages (partnerships), unregulated or prohibited surrogate motherhood are prohibited, and restrictions on the realization of this right are established only for persons who are in a registered marriage. All these points have a negative impact on the development of assisted reproductive technologies in Ukraine and the world.

Key words: *bioethics, infertility, surrogate motherhood, embryo, parental rights.*

Вступ. Допоміжні репродуктивні технології (далі – ДРТ) як комплекс медичних процедур, що використовується для лікування безпліддя, вже давно застосовується як в Україні, так і деяких країнах світу. За даними ВООЗ приблизно 1 з 6 жінок у світі страждає від безпліддя [1]. З метою покращення та «виправлення» даної ситуації в Україні та у виконання постанови Кабінету Міністрів України від 22 грудня 2023 року № 1394, якою затверджено Порядок реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у 2024 році [2, п. 40], Національною службою здоров'я України з 2024 року до Програми медичних гарантій додано новий пакет медичних послуг – «Лікування безпліддя за допомогою допоміжних репродуктивних технологій (запліднення in vitro)». Скористатися даним пакетом послуг безкоштовно можливо за умови дотримання певних правил [3]. Найбільш розповсюдженими послугами в сфері ДРТ є екстракорпоральне запліднення (запліднення in vitro), сурогатне материнство, внутрішньо-маткова інсемінація та інші. Особливою увагою як серед українців, так і іноземців користується сурогатне материнство як метод лікування безпліддя, при якому жінка добровільно погоджується виносити та народити генетично чужу їй дитину, яка після народження передається генетичним батькам. Українське законодавство при цьому гарантує права генетичних батьків на народжену дитину, чітко визначає статус кожного з учасників цих відносин з відповідною документальною фіксацією. А оскільки в багатьох країнах світу сурогатне материнство або не врегульовано, або заборонено, цей метод ДРТ є доволі актуальним.

Останні дослідження і публікації, присвячені правовим засадам використання як ДРТ в цілому, так і окремих її видів, свідчать про зацікавленість даною темою науковців та практиків. Васильєва І. В., Левандовські К. М., Рогач М. О., Терешкевич Г. Т., Триньова Я. О. в своїх працях приділяють окрему увагу загальним аспектам правового регулювання застосування ДРТ та етико-правовим проблемам, пов'язаним із їх використанням (визначенням

правового статусу ембріона, зміною мети його створення, правовим регулюванням програм сурогатного материнства в Україні та світі тощо). Правові засади застосування ДРТ в Україні та світі досліджені в працях Менджул М. В. Вплив інноваційних біомедичних технологій, ДРТ на захист права на життя став предметом наукових досліджень Островської Б. В. Однак, незважаючи на проведені науковцями дослідження, ряд етико-правових проблем, які мають похідний характер від використання ДРТ, залишаються невирішеними.

Постановка завдання. Метою даної статті є визначення та розгляд окремих етико-правових проблем, пов'язаних із використанням ДРТ.

Результати дослідження. Будучи сучасними та позитивними з точки зору медицини, ДРТ «є по суті окремою біоетичною проблемою сучасності, оскільки не можна надати єдино правильну відповідь щодо добра чи шкоди, які можуть наступити внаслідок використання цього нового знання» [4, с. 143]. Всі проблеми, пов'язані з використанням ДРТ, тим чи іншим чином торкаються питань захисту прав. Так, незрозумілою з правової точки зору на сьогодні залишається правова природа деяких видів біологічного матеріалу отриманого за допомогою ДРТ, зокрема, ембріонів. Робоча група, створена з метою проведення рекодифікації цивільного законодавства України, пропонує «проаналізувати доцільність включення до переліку об'єктів цивільних прав низки об'єктів, поява яких зумовлена розвитком медицини (зокрема, біологічний матеріал)» [5, с. 11]. Отже, місце біологічного матеріалу серед існуючих об'єктів цивільних прав не визначено навіть в перспективному законодавстві. Потрібно зазначити, що людські ембріони з точки зору міжнародного права не визнаються «майном» [6]. В науці існують і протилежні думки – ембріон людини, створений у лабораторних умовах до перенесення в організм жінки може розглядатися в якості унікального об'єкту матеріального світу, чиє правове положення наближується до категорії речей [7, с. 312]. Отже, визначення правового положення ембріона на законодавчому рівні змогло б вирішити багато існуючих проблем, в тому числі й етичних. Так, чи має права ненароджена істота, чи мають інші особи права на неї, в тому, числі й право вирішувати питання її подальшого життя… Чи можливо з точки зору права та принципів біоетики використовувати зайві ембріони в дослідницьких, наукових цілях чи більш «гуманним» буде їх знищення, чи доцільно здійснювати їх кріоконсервацію та селекцію. Українське законодавство розглядає ембріони, створені за допомогою ДРТ, як біологічний матеріал пацієнта/пацієнтів [8, п. 11.1]. Право, на якому даний матеріал належить особам, законодавець не визначає, але дозволяє вчиняти ряд дій, які свідчать про можливість розпоряджатися цим об'єктом: передавати іншим особам, зберігати, проводити кріоконсервацію, редукцію та селекцію. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.) визначає за кожною людиною невід'ємне право на життя, якого ніхто не може бути позбавлений, і яке охороняється законом [9, ст. 6]. При цьому жодних прав ненароджена істота немає, незважаючи на те, що її відносять до «людського роду» (справа *Vo v. France*) [10]. Європейський Суд в зазначеній справі дійшов висновку, що ні французьке, ні європейське законодавство не містить чіткого юридичного визначення людського зародка. Потенціал і здатність ембріона людини стати людиною вимагають його захисту в ім'я людської гідності, однак це не вимагає розглядати його як людину, котрій належить право на життя у сенсі ст. 2 Конвенції. Суд, в зазначеній справі, дійшов висновку про те, що момент виникнення права людини на життя повинен вирішуватися на національному рівні [10]. З позицій правового позитивізму, права можна позбавити лише того, хто має його за законом. Якщо право не було надано певному суб'єкту, значить воно і не було порушено. Отже, не можна притягти до відповідальності за порушення того права, якого не було надано [11, с. 324]. Цивільне законодавство визначає здатність особи мати певні права саме з моменту її народження. Виходячи з цього, за знищення ембріонів, проведення з ними маніпуляцій відповідальність не настає. Хоча при цьому потрібно чітко диференціювати правове положення ембріонів in vivo та in vitro. Будь-які дії з ембріонами in vivo, які розвиваються в тілі матері, безумовно впливають і на її організм та здоров'я, що неможна сказати про ембріони in vitro, які не мають такого безпосереднього (фізичного) зв'язку із організмом жінки, що і створює можливість вчинення з ними певних маніпуляцій,

розповсюджуючи на них правовий режим речей. Етико-правове «забарвлення» має також і проблема вирішення долі «надлишкових», «невикористаних» ембріонів, створених в лабораторних умовах із використанням ДРТ. Які подальші дії можливі з даним об'єктом? І чи обов'язково вони повинні бути пов'язані із використанням його за прямим призначенням? Інтереси медицини вимагають використання їх в наукових дослідженнях з метою створення нових лікарських засобів, препаратів тощо. Однак, чи не призведе така «кардинальна» зміна первинної основної мети їхнього використання до появи ряду біоетичних проблем, починаючи від права ненародженого на можливість жити до вирішення подальшої долі кріоконсервоаних ембріонів у випадках розірвання шлюбу між особами, які бажали використовувати їх для подальшого штучного запліднення, або у випадку смерті донорів. Європейський суд з прав людини сформував позицію щодо долі ембріонів у випадках розірвання шлюбу між особами, що бажали використати їх для запліднення – здійснити імплантацію ембріону в організм жінки можливо лише за бажанням обох із подружжя, якщо один із них відізвав свою згоду (наприклад, у випадку розірвання шлюбу) Суд надає перевагу саме їй, посилаючись на «рівність прав бути та не бути батьками» [12]. Треба при цьому зазначити, що Європейський суд з прав людини в справі *Parillo v. Italy* (2015), розглядаючи питання статусу ембріона та можливості розпорядження ним поза метою його створення, зазначив, що ембріони людини з позиції національного законодавства забороняється використовувати для наукових досліджень [13]. Отже, намагаючись дотриматися «балансу» інтересів потенційних батьків, захищаючи права кожного з них, суд дозволяє даним суб'єктам вирішувати долю ембріонів, керуючись своїми власними інтересами.

Окрему етико-правову проблему використання ДРТ становить можливість використання одностатевими парами методу сурогатного материнства. Сурогатне материнство будучи методом лікування «жодною мірою не може залежати від соціального статусу людини, зокрема гендерної самоідентифікації, фактів перебування у шлюбі чи одностатевому партнерстві…» [14, с. 101]. Таку думку підтримує багато науковців, при цьому європейська практика щодо даної проблеми склалася неоднозначною. Для позитивного її вирішення в окремій країні потрібна як легалізація одностатевих шлюбів (партнерств) так і законодавчий дозвіл на використання такого виду ДРТ як сурогатне материнство. Легалізація одностатевих шлюбів (партнерств) повинна мати наслідком появу повного комплексу прав у подружжя (партнерів), притаманних традиційному шлюбу, в тому числі і право мати дитину, яке вони можуть реалізувати або шляхом усиновлення або за допомогою ДРТ. Однак в деяких європейських країнах цього результату досягти дуже складно. Так, Швеція прямо забороняє сурогатне материнство, одночасно визначаючи гомосексуальні партнерства [14, с. 103]. У Великій Британії одностатеві пари стикаються з меншими проблемами, оскільки сурогатне материнство законодавчо врегульовано і передбачається набуття батьківства щодо дитини, народженої в результаті сурогатного материнства через стандартні процедури набуття такого права [14, с. 103]. Однією з країн, яка вирішила змінити своє законодавство в бік дозволу використання одностатевим парам мати дитину за програмою сурогатного материнства, став Ізраїль, де в лютому 2020 року Верховний суд Ізраїлю одноголосно постановив, що законодавство в сфері ДРТ, а саме заборона одностатевим парам звертатися до програм ДРТ, є порушенням принципу рівності громадян у праві на реалізацію батьківства та всі закони, що відмовляють в правах на сурогатне материнство одностатевим парам та одиноким чоловікам повинні визнаватися неконституційними [15]. Питання сурогатного материнства як окремого виду ДРТ в Україні врегульовано Наказом МОЗ від 09.09.2013 р. № 787, яким затверджений Порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні (далі – Порядок) [8]. Аналізуючи зміст цього акту, суб'єктів, які визнаються пацієнтами за програмами ДРТ, можна дійти висновку, що крім медичних показників, підставою для використання такої ДРТ як сурогатне материнство є факт перебування жінки у шлюбі. Так, відповідно до Розділу 6 «Сурогатне (замінне) материнство» Порядку у разі народження дитини жінкою, якій в організм було перенесено ембріон людини, зачатий *подружжям* у результаті застосування ДРТ, державна реєстрація народження дитини

проводиться за заявою *подружжя*, яке дало згоду на таке перенесення [8, п. 6.8]. Окрім цього, потрібно зазначити, що подружжям в Україні є чоловік та жінка, які зареєстрували свій «союз», іншими словами, уклали шлюб, що і є єдиною підставою для виникнення прав та обов'язків подружжя. Не допомагає розширити коло осіб, які можуть скористатися такою ДРТ як сурогатне материнство, і положення ч. 7 ст. 281 ЦК України, яка хоча і надає право кожній повнолітній жінці або чоловіку за наявності медичних показань звертатися до ДРТ, застосування таких технологій повинно відбуватися згідно проаналізованого Порядку та умов, встановлених законодавством. Отже, незважаючи на той факт, що в Україні дозволено використання ДРТ, в тому числі і сурогатне материнство, використання його «нетрадиційними» парами на сьогодні є неможливим, як і ускладнена можливість його застосування гетеросексуальними парами без реєстрації шлюбу.

Певною етико-правовою проблемою при використанні ДРТ є створення «дизайнерських» дітей та дітей із фізичними вадами [4]. Вважаємо за можливе поєднати ці випадки, оскільки в них обох мова йде про технологію редагування генів, яку на сьогодні вважають однією зі значних досягнень в репродуктивній сфері. За допомогою даної технології змінюється послідовність ДНК та модифікуються окремі функції генів. Таким чином можна досягти, як приклад, стійкості ембріону до певних видів хвороб, в тому числі й тих, які є невиліковними, так само як і уникнути спадкових хвороб. І тут постає питання: наскільки це можливо, доцільно та законно? Наукові досягнення в сфері генетики свідчать, що вже сьогодні можна «отримати» дитину певної статі, кольору очей, волос тощо. Щодо доцільності застосування технології редагування генів, то вона може бути виправдана в окремих випадках – за наявності показань медичного характеру (уникнення появи спадкових захворювань у дитини), однак за відсутності останніх її проведення повинно бути заборонено. На цьому зроблений наголос і в положеннях міжнародних актів. Так, Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину 1997 року (Конвенція Ов'єдо) встановлює заборони на втручання в геном людини окрім як «…у профілактичних, діагностичних або лікувальних цілях…» (ст. 13) та на селекцію статі майбутньої дитини, за винятком випадків, «коли необхідно уникнути серйозного спадкового захворювання, пов'язаного зі статтю» (ст. 14) [16]. Натомість спроби редагування геному людини з метою відмінною від дозволених (не пов'язаною з медичною необхідністю) проводяться в окремих країнах. Так, в 2020 році в штаті Мічиган (США) спалахнув скандал через участь одного із професорів Мічиганського державного університету у проведенні експерименту з редагування геному людини з метою виявлення генів, які відповідають за більший інтелект [4, с. 149].

Протилежною проблеми створення «дизайнерських» дітей є цілеспрямоване створення дітей із фізичними вадами. Бажання мати таку дитину доволі часто виникає у осіб, які намагаються за допомогою ДРТ мати дитину «подібну собі». Окремі фізичні вади по-різному впливають на життя людини, на можливість та здатність адаптуватися в суспільстві. Однак, проблема, яка при цьому постає і яку неможливо вирішити, – чи згодна буде дитина мати відповідні фізичні вади. Отже, як створення «дизайнерських» дітей, так і дітей із фізичними вадами є втручанням в її майбутні права на здоров'я, прояв своєї особистості тощо.

Висновки. Підсумовуючи, варто зазначити, що масштабні наукові відкриття в галузі медицини, біології, генетики призвели до стрімкого розвитку ДРТ, які з кожним роком стають доступними все більшій кількості населення. На сьогодні в світі не існує єдиного спільного бачення необхідності та можливості існування окремих видів цих технологій. Кожна країна самостійно вирішує це питання в законодавстві, керуючись своїм економічним розвитком, поглядами суспільства, церкви тощо. Таке «різне» ставлення до розробок у галузі репродуктивної медицини обумовлено тим, що всі вони тим чи іншим чином торкаються біоетичних проблем сучасності. Досягнення в сфері ДРТ змінюють репродуктивні можливості (репродуктивне здоров'я) особи однак призводять до проблем етичного характеру, пов'язаних із життям, здоров'ям, гендерною рівністю, які потребують вирішення з боку законодавця.

Список використаних джерел:

1. Лікування безпліддя у Програмі медичних гарантій. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/likuvannia-bezpliddia-u-pmh (дата звернення: 28.12.2024).

2. Деякі питання реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у 2024 році : Постанова Кабінету Міністрів України від 22.12.2023 р. № 1394. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/deiaki-pytannia-realizatsii-prohramy-derzhavnykh-harantii-medychnoho-obsluhovuvannia-naselennia-u-2024-rotsi-i221223-1394 (дата звернення: 28.12.2024).

3. Вимоги до пакету «Лікування безпліддя за допомогою допоміжних репродуктивних технологій (запліднення in vitro)». URL: https://contracting.nszu.gov.ua/kontraktuvannya/kontraktuvannya-2024-1699952970/vimogi-pmg-2024 (дата звернення: 25.12.2024).

4. Триньова Я. О. Сурогатне материнство: те, що ви хотіли знати, але не було у кого запитати (настільна книга практикуючого адвоката, лікаря, сурмами, генетичних батьків та правоохоронця). Київ : Норма права, 2021. 356 с.

5. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ : Видавничій дім «АртЕК», 2020. 128 с.

6. Посібник за статтею 1 Протоколу № 1 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Захист власності. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/news/publikacii/Guide_Art_1_Protocol_1_UKR_-2019.pdf (дата звернення: 30.11.2024).

7. Коробцова Н. В. Захист права власності на біологічний матеріал людини. *Право власності: способи захисту крізь призму судової практики* : монографія / ред. І. В. Спасибо-Фатєєва. Харків : ЕКУС, 2023. С. 298 – 320.

8. Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні : Наказ МОЗ України від 09.09.2013. №787. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#Text (дата звернення: 20.12.2024).

9. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. *Законодавство України* / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#top (дата звернення: 01.11.2024).

10. Справа Vo v. France. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22languageisocode%22:[%22RUS%22],%22appno%22:[%2253924/00%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-185559%22]} (дата звернення: 01.11.2024).

11. Островська Б. В. Міжнародно-правове регулювання права людини на життя в контексті біоетики : монографія. Київ : Логос, 2019. 604 с.

12. Case of Evans v. The United Kingdom. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-80046%22]} (дата звернення: 22.11.2024).

13. Справа Parrillo v. Italy. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjP_72kvOP1AhWV7aQKHdmpBIgQFnoECAIQAQ&url=https%3A%2F%2Fhudoc.echr.coe.int%2Fapp%2Fconversion%2Fdocx%2Fpdf%3Flibrary%3DECHR%26id%3D001-163029%26filename%3DCASE%2520OF%2520PARRILLO%2520v.%25 20ITALY%2520-%2520%255BUkrainian%2520Translation%255D%2520by%2520the%2520COE%2520Human%2520Rights%2520Trust%2520Fund.pdf%26logEvent%3DFalse&usg=AOvVaw0KxijgUPye12OoIYUfPVwo (дата звернення: 22.11.2024).

14. Покальчук О. Право на сурогатне материнство одностатевих партнерств. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2020. № 2. С. 101 – 107.

15. Israel: Supreme Court Authorizes Surrogacy Arrangements for Gay Men. URL: https://www.loc.gov/item/global-legal-monitor/2021-07-29/israel-supreme-court-authorizes-surrogacy-arrangements-for-gay-men/ (дата звернення: 04.12.2024).

16. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину : Конвенція від 04.04.1997. *Законодавство України* / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/994_334 (дата звернення: 04.12.2024).

КРУШЕЛЬНИЦЬКА Г. Л.,
кандидат юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітник відділу
міжнародного приватного права
*(Науково-дослідний інститут
приватного права і підприємництва імені
академіка Ф. Г. Бурчака Національної
академії правових наук України)*

УДК 347.2
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.15

СУБ'ЄКТИ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЕМБРІОНИ ЛЮДИНИ IN VITRO

У статті здійснено комплексний аналіз кола осіб, які можуть набувати право власності на ембріони людини in vitro та визначено умови віднесення до них суб'єктів правовідносин у сфері штучної репродукції за законодавством України. У зв'язку із цим проаналізовано, за яких умов фізичні особи можуть бути пацієнтами у процедурах лікування безпліддя шляхом застосування методів екстракорпорального запліднення. Встановлено, що такими пацієнтами є жінка та/або чоловік, які досягли вісімнадцяти років (незалежно від громадянства), мають медичні показання у вигляді жіночого та/або чоловічого безпліддя та не мають протипоказань (окремих захворювань та особливостей будови організму) для проведення запліднення in vitro. Автором встановлено, що донори репродуктивних клітин та сурогатна мати не набувають права власності на ембріони in vitro. У свою чергу, у разі анонімної (не адресної) донації пацієнтами штучно створених із власних чи донорських гамет ембріонів, не використаних у програмах лікування безпліддя, право власності на них переходить до закладів охорони здоров'я. При цьому встановлено, що у разі створення ембріонів in vitro із донорських репродуктивних клітин у межах договору про надання медичної послуги із застосуванням методів ДРТ, право власності на них набувають саме пацієнти, а не заклад охорони здоров'я. Крім того досліджено, що вітчизняним законодавством не заборонено створення ембріонів in vitro для використання з науково-дослідною метою. Враховуючи, що пацієнти у заяві про кріоконсервацію репродуктивних біоматеріалів надають згоду на їх використання у наукових цілях у разі припинення зберігання, зроблено висновок, що за аналогією, пацієнти мають право висловити таку згоду щодо ембріонів in vitro. У такому разі право власності на них може належати науковій чи науково-дослідній установі. Видається, що отримані у результаті дослідження основні положення та висновки, викладені у статті, можуть бути використані у науковій та практичній діяльності у сфері штучної репродукції при визначенні кола суб'єктів, які мають право володіти, користуватися та розпоряджатися ембріонами людини in vitro.

Ключові слова: *ембріон in vitro, біомедичні технології, медичні послуги, допоміжні репродуктивні технології, право власності, суб'єкти права власності.*

Krushelnytska H. L. Subjects of property rights of human embryos in vitro

The article provides a comprehensive analysis of the range of persons who may acquire property rights of human embryos in vitro and determines the conditions for assigning them to subjects of legal relations in the field of artificial reproduction under

the legislation of Ukraine. In this regard, it is analyzed under what conditions individuals can be patients in infertility treatment procedures using in vitro fertilization methods. It is established that such patients are women and/or men who have reached the age of eighteen (regardless of citizenship), have medical indications in the form of female and/or male infertility and do not have contraindications (certain diseases and features of the body's structure) for in vitro fertilization. The author has established that donors of reproductive cells and surrogate mothers do not acquire property rights of embryos in vitro. In turn, in the case of anonymous (non-targeted) donation by patients of embryos artificially created from their own or donor gametes, not used in infertility treatment programs, the property rights of them is transferred to healthcare institutions. At the same time, it was established that in the case of creating embryos in vitro from donor reproductive cells within the framework of a contract for the provision of medical services using ART methods, the ownership of them is acquired by the patients, not the healthcare institution. In addition, it was investigated that domestic legislation does not prohibit the creation of embryos in vitro for use for scientific research purposes. Considering that patients in the application for cryopreservation of reproductive biomaterials provide consent to their use for scientific purposes in the event of termination of storage, it was concluded that, by analogy, patients have the right to express such consent with respect to embryos in vitro. In such a case, the ownership of them may belong to a scientific or research institution. It seems that the main provisions and conclusions obtained as a result of the study, set out in the article, can be used in scientific and practical activities in the field of artificial reproduction when determining the circle of subjects who have the right to own, use and dispose of human embryos in vitro.

Key words: *embryo in vitro, biomedical technologies, medical service, assisted reproductive technologies, property rights, subjects of property rights.*

Вступ. Застосування допоміжних репродуктивних технологій (далі – ДРТ) шляхом запліднення жіночих гамет у спеціальному лабораторному посуді поза організмом людини призвели до появи ембріонів in vitro, що стали предметом дослідження багатьох науковців, які намагалися пояснити це явище з позиції права. Не зважаючи на те, що ДРТ набуло значного поширення у медичній практиці як метод лікування безпліддя, досі не вщухають дискусії щодо правової природи штучно створених ембріонів. Одні вчені вважають, що їх доцільно визнавати суб'єктами права, другі характеризують їх як об'єкти прав, а треті вбачають у них явище sui generis. На авторське переконання, ембріони in vitro до моменту імплантації в організм пацієнтки чи сурогатної матері доцільно відносити до особливих (з огляду на їх біологічну природу) об'єктів цивільних прав, оскільки вони відповідають їх основним ознакам. З огляду на те, що ембріонами in vitro можна володіти, використовувати їх у програмах ДРТ, розпоряджатися ними, вчиняти щодо них юридично значимі дії, у тому числі відчужувати на користь інших суб'єктів у сфері штучної репродукції чи клінічної ембріології, не виникає сумнівів, що ембріони in vitro можуть бути об'єктами права власності. Водночас через безумовну обмеженість у цивільному обороті, людські ембріони in vitro можуть належати лише певним визначеним законом учасникам обороту, тому доцільно окрему увагу приділити визначенню кола суб'єктів права власності на ембріони in vitro. Варто відзначити, що вказане питання є малодослідженим у науці цивільного права, з огляду на його складний морально-етичний аспект, тому науковці здебільшого уникають говорити про ембріони in vitro у контексті речових прав на них. Проте деякі вчені все ж приділили певну увагу дослідженню права власності на ембріони in vitro та суб'єктів, яким воно може належати. Зокрема серед таких науковців варто відзначити В. І. Чечерського, Ю. В. Коренгу, А. П. Головащук. У продовження вказаних досліджень авторка вважає за необхідне розглянути коло осіб, які можуть бути суб'єктами права власності на ембріони людини in vitro в умовах чинного законодавства України.

Постановка завдання. З огляду на зазначене, завданням статті є дослідження кола суб'єктів права власності на ембріони людини in vitro із врахуванням їхньої обмеженої оборотоздатності.

Результати дослідження. Порядком застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні, затверджених Наказом Міністерства охорони здоров'я від 09.09.2013 № 787 (далі – Порядок застосування ДРТ), визначено, що ДРТ – це методики лікування безпліддя, за яких маніпуляції з репродуктивними клітинами, окремі або всі етапи підготовки репродуктивних клітин, процеси запліднення і розвитку ембріонів до перенесення їх у матку пацієнтки здійснюються в умовах in vitro. Таким чином, штучне створення ембріонів в Україні поза людським організмом можливе у процедурах лікування безпліддя за допомогою застосування ДРТ. У такому випадку право власності на ембріон in vitro має визнаватися за суб'єктами правовідносин у сфері штучної репродукції, до яких за загальним правилом відносяться пацієнти, донори, сурогатні матері, заклади охорони здоров'я, що надають відповідні медичні послуги.

Враховуючи положення пункту 1.1 Порядку застосування ДРТ, де визначено, що ним регулюються відносини між пацієнтами (жінками, чоловіками) та закладами охорони здоров'я, які забезпечують застосування методик ДРТ, одним із суб'єктів у сфері штучної репродукції, який може набувати право власності на ембріони людини in vitro, є пацієнти програм запліднення in vitro (жінки та чоловіки). У зв'язку із цим доцільно встановити, які особи можуть стати пацієнтами програм ДРТ і відповідно суб'єктами права власності на ембріони in vitro, оскільки вони створюються саме із гамет пацієнтів і, за необхідності, із застосуванням донорських репродуктивних клітин.

Так, у частині 7 статті 281 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) встановлено, що повнолітні жінка *або* чоловік мають право за медичними показаннями на проведення щодо них лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій згідно з порядком та умовами, встановленими законодавством. У Порядку застосування ДРТ визначено, що повнолітні жінки *та/або* чоловіки мають право за медичними показаннями на проведення лікувальних програм ДРТ. При цьому в статті 34 ЦК України вказано, що повнолітніми є особи, що досягли вісімнадцяти років. Тобто законодавець пов'язує можливість лікування безпліддя не із набуттям особою повної цивільної дієздатності, а із досягненням конкретного віку. Водночас із положень Порядку застосування ДРТ чітко не зрозуміло, чи умова досягнення повноліття поширюється одночасно і на чоловіків, і на жінок, якщо до запліднення in vitro вдається подружжя. Адже відповідно до статті 23 Сімейного кодексу України право на шлюб мають особи, які досягли шлюбного віку (вісімнадцяти років). Проте за заявою особи, яка досягла шістнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам. Таким чином, законодавець допускає перебування у шлюбі осіб до досягнення ними повноліття, проте прямо не допускає можливості застосування щодо них лікувальних програм ДРТ, що, очевидно, може бути пов'язано із досягненням необхідної статевої та фізичної зрілості для участі у програмах запліднення in vitro, у тому числі відборі репродуктивних клітин. За аналогією з положеннями статті 290 ЦК України, де передбачено, що донором репродуктивних клітин може бути виключно повнолітня дієздатна фізична особа, можна припустити, що вилучення репродуктивних клітин з метою проведення запліднення in vitro допускається тільки у повнолітніх осіб із повною цивільною дієздатністю. Водночас, Порядком застосування ДРТ однією із форм лікування безпліддя є внутрішньоматкова інсемінація, що може проводитися шляхом введення підготовлених сперміїв у порожнину матки в період овуляції, зокрема в умовах природного менструального циклу, без відбору ооцитів пацієнтки. Проте у цьому випадку ембріони in vitro не створюють. З огляду на зазначене, доцільним видається уточнити, що пацієнтами лікувальних програм ДРТ, під час яких передбачається створення ембріонів in vitro, можуть бути жінки *та/або* чоловіки, а також подружжя, за умови досягнення ними вісімнадцяти років. Також на законодавчому рівні варто закріпити, що пацієнтами програм ДРТ повинні бути повністю дієздатні особи, здатні усвідомлювати свої дії та

(або) керувати ними, оскільки у Порядку застосування ДРТ психічні захворювання визначені як протипоказання до запліднення in vitro тільки якщо вони впливають на здатність до виношування вагітності та пологів. Це дозволить уникнути довільного застосування аналогії закону і слугуватиме гарантією захисту прав та інтересів обмежено дієздатних та недієздатних осіб від зловживань у сфері репродукції.

Як слушно зауважує А. П. Головащук, законодавство України не визначає верхню вікову межу для застосування ДРТ, хоча на її думку в Україні необхідно встановити граничний вік для жінок при застосуванні ДРТ у 49 років, з огляду на фертильний вік жінки та із врахуванням тривалості життя жінок та чоловіків в Україні [1, с. 190]. Подібний підхід застосовано у Законі про допоміжні репродуктивні технології (регулювання) 2021 року в Індії, де максимально допустимий вік для лікування методами ЕКЗ (екстракорпорального запліднення) становить 50 років для жінок і 55 років для чоловіків [2].

Однак не зважаючи на те, що серед фахівців у сфері штучної репродукції існує думка про необхідність законодавчого встановлення граничного віку для жінок, що бажають скористатися методами ДРТ, видається, що вікова умова може вважатися одним з медичних протипоказань до проведення процедури у разі, якщо до такого висновку дійде консиліум лікарів у кожному індивідуальному випадку. Такий підхід є менш радикальним і дозволяє уникнути дискримінації жінок у сфері репродукції за віком та статтю. Відповідно, з точки зору віку, суб'єктами права власності на ембріони in vitro можуть бути жінки та/або чоловіки, що досягли вісімнадцяти років.

Другою умовою застосування програм запліднення in vitro, у межах яких створюються ембріони, є наявність медичних показань на проведення лікувальних заходів ДРТ. У Порядку застосування ДРТ перераховані показання (жіноче та чоловіче безпліддя) та протипоказання (окремі захворювання та особливості будови організму) для проведення запліднення in vitro. При цьому, якщо до запліднення in vitro вдається подружжя або жінка та чоловік, які бажають мати спільну дитину, проте не перебувають в зареєстрованому шлюбі, наявність медичних показань (безпліддя) може стосуватися як обох осіб, так і однієї з них. Водночас не виключається можливість розширеного тлумачення поняття «медичні показання» у перспективі, зокрема шляхом включення до нього психологічного компоненту, наприклад «нетрадиціної» сексуальної орієнтації, зміни гендеру тощо. Також у подальшому може відбутися і розширення суб'єктного складу пацієнтів програм ДРТ шляхом включення до нього осіб, не готових до народження дітей через соціальні причини, не пов'язані з безпліддям. У будь-якому випадку, на сьогоднішній день законодавство України не передбачає участі пацієнтів у програмах лікування безпліддя шляхом створення ембріонів in vitro за соціальними показаннями.

Слід звернути увагу також на те, що можливість застосування ДРТ передбачена як для одного пацієнта, так і для пари пацієнтів – жінки та чоловіка, які у свою чергу можуть перебувати як в зареєстрованому, так і в незареєстрованому шлюбі. З'ясування цього питання для дослідження проблеми права власності на ембріони in vitro є важливим не тільки із точки зору визначення суб'єктів права власності на ембріони, а й з метою розмежування приватної та спільної власності на них.

Так, що стосується застосування технологій запліднення in vitro до одного пацієнта, то із термінології Порядку застосування ДРТ не зрозуміло, чи йдеться лише про жінку, чи й також про чоловіка, адже законодавцем здебільшого вживається термін «пацієнтка» поряд із терміном «пацієнти», хоча в поодиноких випадках зустрічається і термін «пацієнт». З теоретичної точки зору, одинокий чоловік може бути пацієнтом програми ДРТ із проведенням сурогатного материнства. Аналізуючи положення розділу IV Порядку застосування ДРТ, умови проведення сурогатного (замінного) материнства допускають застосування ДРТ до безплідних чоловіків, які не перебувають у шлюбі, якщо ембріон буде утворений із репродуктивних клітин (сперміїв) пацієнта, оскільки необхідним є генетичний зв'язок пацієнта з дитиною, та донорських жіночих репродуктивних клітин (ооцитів), оскільки сурогатна мати не повинна мати безпосередній генетичний зв'язок з дитиною.

Крім того, серед необхідних для проведення сурогатного материнства документів, передбачених п. 6.11 Порядку застосування ДРТ вказано нотаріально засвідчену копію письмового спільного договору між сурогатною матір'ю та жінкою (чоловіком) або подружжям. Це ще один аргумент на користь того, що застосування ДРТ можливе також безплідним чоловіком, який не перебуває у шлюбі. В інакшому випадку, позбавлення можливості проведення лікування безпліддя у таких чоловіків було б необґрунтованою та несправедливою гендерною дискримінацією.

Крім того варто відзначити, що законодавство України не містить обмежень щодо можливості застосування програм запліднення in vitro щодо іноземних громадян та осіб без громадянства.

Таким чином, суб'єктами права особистої приватної власності на ембріони in vitro в Україні можуть бути повнолітні чоловік або жінка незалежно від громадянства, які мають медичні показання до проведення лікувальних програм ДРТ шляхом запліднення (чоловіче або жіноче безпліддя) та не мають визначених законом протипоказань для запліднення in vitro. Також суб'єктами права спільної сумісної власності на ембріони in vitro може бути подружжя, якщо і жінка, і чоловік є повнолітніми, обидва або один із них мають медичні показання до проведення лікувальних програм ДРТ (чоловіче або жіноче безпліддя) та не мають визначених законом протипоказань для запліднення in vitro. За таких самих умов жінка та чоловік, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі, але бажають мати спільну дитину, можуть бути суб'єктами права спільної сумісної власності на ембріони in vitro.

Не зважаючи на те, що сурогатна (замінна) мати теж є окремим суб'єктом у сфері репродукції, вона не може бути суб'єктом права власності на ембріони in vitro, оскільки у випадку застосування ДРТ із проведенням сурогатного материнства створення ембріонів in vitro здійснюється на «замовлення» пацієнта/пацієнтки або пацієнтів. Крім того ембріони, створені в межах проведення сурогатного материнства, обов'язково повинні мати генетичний зв'язок принаймні із одним з майбутніх батьків (якщо пацієнтами є пара) або безпосередньо із одиноким пацієнтом/пацієнткою, водночас у сурогатної матері має бути відсутній генетичний зв'язок із ембріоном in vitro. У зв'язку з цим Ю. В. Коренга вважає, що власниками ембріону необхідно визначати генетичних батьків, навіть у випаду перенесення такого ембріону в організм сурогатної матері. Якщо визначити сурогатну матір власником ембріону то право визначати долю ембріону буде належати сурогатній матері а не майбутнім батькам [3, с. 101]. Крім того, як вірно вказує В. А. Ватрас, за договором сурогатного материнства сурогатна мати зобов'язується пройти процедуру імплантації ембріона людини, зачатого генетичними батьками [4, с. 73], які і будуть власниками створених із їх біоматеріалу (власного чи донорського) ембріонів in vitro. Таким чином, сурогатна мати не є власником гамет, із яких створюють ембріон in vitro, а після імплантації в жіночий організм він перестає бути об'єктом цивільних прав і відносини власності до імплантованих ембріонів взагалі не застосовуються.

Крім пацієнтів лікувальних програм із застосуванням ДРТ, суб'єктом права власності на ембріони in vitro можуть бути також заклади охорони здоров'я, що мають ліцензію на провадження господарської діяльності з медичної практики, відповідне оснащення та обладнання. Так, на підставі комплексного аналізу положень Порядку застосування ДРТ, можна дійти висновку, що заклад охорони здоров'я може стати суб'єктом права власності на ембріони in vitro, отримавши їх у власність шляхом анонімної донації. Зокрема пункт 5.1 вказаного Порядку передбачає, що донація ембріонів – це процедура, за якою донори за письмово оформленою добровільною згодою надають свої ембріони для використання в інших осіб при лікуванні безпліддя. У запропонованій в додатку 11 Порядку застосування ДРТ формі інформованої добровільної згоди на донорство ембріонів, визначено, що донори дозволяють саме закладу охорони здоров'я використати свої ембріони у лікувальних програмах допоміжних репродуктивних технологій для інших, наперед не визначених донорами пацієнтів (реципієнтів). Таким чином, ембріони можуть відчужуватися на користь закладу охорони здоров'я, який уже самостійно розпоряджається донорськими ембріонами при застосуванні ДРТ до своїх пацієнтів. Оскільки донорами ембріонів можуть бути виключно пацієнти програм запліднення in vitro,

у яких після народження дитини шляхом застосування ДРТ залишилися невикористані кріоконсервовані ембріони, то неможливо говорити про наявність у донорів права власності на ембріони in vitro, адже донорство пов'язано саме із відчуженням права власності. Так само не будуть суб'єктами права власності на ембріони in vitro донори репродуктивних клітин (як анонімні, так і не анонімні), оскільки вони добровільно відчужують права власності на свої гамети на користь закладу охорони здоров'я і не впливають на визначення їх подальшої долі.

Крім того, заклад охорони здоров'я може набувати право власності на ембріон in vitro, створений із донорської яйцеклітини і сперми, в силу положень цивільного законодавства про набуття права власності на нову річ. Такий висновок випливає з того, що донорство репродуктивних клітин є правочином із їх відчуження закладу охорони здоров'я, до якого переходить право власності на вилучені донорські гамети. Зокрема, згідно положень статті 331 ЦК України право власності на нову річ, яка виготовлена (створена) особою, набувається нею, якщо інше не встановлено договором або законом. Особа, яка виготовила (створила) річ зі своїх матеріалів на підставі договору, є власником цієї речі. Проте враховуючи, що ембріони in vitro створюються із донорських гамет із метою лікування безпліддя конкретних пацієнтів на підставі договору про надання медичних послуг, у ньому зазвичай передбачається, що отримані у результаті застосування ДРТ ембріони in vitro, створені із донорського біоматеріалу, належать саме пацієну/пацієнтам.

Оскільки в Україні не заборонено створення ембріонів in vitro у наукових цілях, а додатком 20 до Порядку застосування ДРТ прямо передбачена можливість використання кріоматеріалів (зокрема гамет пацієнтів) у наукових цілях, видається, що власниками ембріонів in vitro на підставі статті 331 ЦК України можуть бути наукові та науково-дослідні установи, яким належить право власності на репродуктивні клітини, використані для створення ембріонів. Крім того, вітчизняне законодавство не забороняє пожертву пацієнтами або закладами охорони здоров'я ембріонів in vitro, створених, але не використаних у програмах ДРТ, для наукових цілей.

Висновки. На підставі вище викладеного, можна дійти обґрунтованого висновку, що суб'єктами права власності на ембріони in vitro можуть бути: одинокі чоловіки як пацієнти програми ДРТ із проведенням сурогатного материнства; одинокі жінки як пацієнтки програми запліднення in vitro; подружжя або чоловік і жінка, що не перебувають у зареєстрованому шлюбі як пацієнти, щодо яких застосовуються програми ДРТ. При цьому пацієнти як суб'єкти права власності на штучно створені ембріони in vitro є фізичними особами, що досягли вісімнадцяти років, незалежно від громадянства. Водночас на законодавчому рівні доцільно встановити, що наявність повної цивільної дієздатності є необхідною умовою для участі у програмах ДРТ, а отже умовою набуття статусу суб'єкта права власності на штучно створені у процесі лікування їх безпліддя ембріони. Крім того, суб'єктами права власності на ембріони in vitro можуть бути заклади охорони здоров'я, які здійснюють лікування безпліддя шляхом застосування ДРТ, у випадку анонімної донації пацієнтами своїх невикористаних ембріонів in vitro, а також наукові та науково-дослідні установи у разі пожертви їм таких ембріонів у наукових цілях. У свою чергу, донори репродуктивних клітин та сурогатна мати не набувають права власності на штучно створені у процесі застосування ДРТ ембріони.

Список використаних джерел:

1. Головащук А. П. Правове регулювання допоміжних репродуктивних технологій. *Часопис* Київського університету права. 2013. № 2. С. 189-191.

2. Assisted Reproductive Technology (Regulation) Bill, 2021. URL: https://prsindia.org/billtrack/prs-products/issues-for-consideration.

3. Коренга Ю. В. Визначення правового статусу ембріона. Історико-правовий часопис. 2016. № 2 (8) С. 99-102.

4. Ватрас В. А Суб'єктний склад правовідносин щодо імплантації ембріона дитини жінці із генетичного матеріалу подружжя. *Вісник* Хмельницького інституту регіонального управління та права. 2002. № 4. С. 73-74.

МОРОЗ В. П.,
здобувач кафедри конституційного
і адміністративного права
*(Державний університет
«Київський авіаційний інститут»)*

УДК 342.924
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.16

РЕФОРМУВАННЯ ПОДАТКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ: РОЛЬ ПРИНЦИПУ НАЛЕЖНОЇ ОБАЧНОСТІ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СПРАВЕДЛИВОГО ОПОДАТКУВАННЯ

Реформування податкового законодавства є ключовим чинником забезпечення економічної стабільності України в умовах сучасних викликів. Одним із важливих напрямів такої реформи є впровадження принципу належної обачності, що сприяє створенню справедливої та прозорої системи оподаткування. У статті розглядаються основні аспекти принципу належної обачності, його правова природа та значення у мінімізації податкових ризиків для держави і платників податків.

Аналізується досвід країн Європейського Союзу, де принцип належної обачності є невід'ємною частиною податкової системи. Зокрема, досліджуються правові механізми, що забезпечують відповідальність платників податків за вибір добросовісних контрагентів, та засоби податкового контролю, які допомагають запобігати ухиленню від сплати податків. Висвітлюються особливості імплементації цього принципу в українському податковому законодавстві.

Значну увагу приділено аналізу прогалин чинного законодавства, які ускладнюють ефективне застосування принципу належної обачності. Серед основних проблем – відсутність чіткої регламентації обов'язків платників податків щодо перевірки своїх контрагентів та недостатній розвиток цифрових інструментів для забезпечення прозорості операцій.

Автор пропонує шляхи вдосконалення податкового законодавства України через гармонізацію з європейськими стандартами. Серед ключових рекомендацій: створення єдиної інформаційної платформи для взаємодії платників податків і контролюючих органів, розробка чітких критеріїв добросовісності контрагентів, посилення адміністративної відповідальності за порушення принципу належної обачності та впровадження інформаційно-роз'яснювальної роботи серед платників податків.

Особливу увагу приділено проблемам адаптації іноземного досвіду до реалій України. У статті окреслено комплексні заходи, які сприятимуть ефективному впровадженню принципу належної обачності, враховуючи особливості вітчизняного законодавства та економічного середовища.

Стаття доводить, що реалізація принципу належної обачності є основою для побудови справедливої податкової системи, яка мінімізує конфлікти між платниками податків і державою, забезпечуючи рівні умови для всіх учасників податкових правовідносин.

Ключові слова: *податкове адміністрування, принципи оподаткування, належна обачність, податкове законодавство, справедливе оподаткування, податковий контроль, податкова відповідальність, податкова прозорість, податкові ризики, захист прав платників податків.*

Moroz V. P. Reforming the tax legislation of Ukraine: the role of the principle of due diligence in ensuring fair taxation

Reforming tax legislation is a key factor in ensuring Ukraine's economic stability in the face of modern challenges. One of the important directions of such a reform is the introduction of the principle of due diligence, which contributes to the creation of a fair and transparent taxation system. The article considers the main aspects of the principle of due diligence, its legal nature and importance in minimizing tax risks for the state and taxpayers.

The experience of the countries of the European Union, where the principle of due diligence is an integral part of the tax system, is analyzed. In particular, legal mechanisms that ensure the responsibility of taxpayers for choosing bona fide counterparties and means of tax control that help prevent tax evasion are investigated. Highlights the features of the implementation of this principle in the Ukrainian tax legislation.

Considerable attention is paid to the analysis of gaps in the current legislation, which complicate the effective application of the principle of due diligence. Among the main problems is the lack of clear regulation of the duties of taxpayers to verify their counterparties and the insufficient development of digital tools to ensure transparency of operations.

The author proposes ways to improve the tax legislation of Ukraine through harmonization with European standards. Among the key recommendations: the creation of a single information platform for the interaction of taxpayers and regulatory authorities, the development of clear criteria for the good faith of counterparties, the strengthening of administrative responsibility for violation of the principle of due diligence and the introduction of information and explanatory work among taxpayers.

Particular attention is paid to the problems of adapting foreign experience to the realities of Ukraine. The article outlines complex measures that will contribute to the effective implementation of the principle of due diligence, taking into account the peculiarities of domestic legislation and the economic environment.

The article proves that the implementation of the principle of due diligence is the basis for building a fair tax system that minimizes conflicts between taxpayers and the state, ensuring equal conditions for all participants in tax relations.

Key words: *tax administration, tax principles, due diligence, tax legislation, fair taxation, tax control, tax liability, tax transparency, tax risks, protection of taxpayers` rights.*

Вступ. Сучасна економічна система України стикається з викликами, пов'язаними з низькою податковою дисципліною, недоліками у нормативно-правовій базі та недостатньою ефективністю податкового адміністрування. Це знижує рівень довіри до податкової системи з боку платників податків і негативно впливає на наповнення бюджету.

У цих умовах принцип належної обачності є важливим інструментом забезпечення справедливого оподаткування, який сприяє зменшенню ризиків ухилення від сплати податків і формуванню прозорих взаємовідносин між платниками податків і державними органами.

Постановка завдання. Метою цієї статті є дослідження ролі принципу належної обачності у забезпеченні справедливого оподаткування та розробка рекомендацій для його ефективного впровадження в податкове законодавство України.

Задачами є:

1. Визначити правову природу та значення принципу належної обачності в оподаткуванні.
2. Проаналізувати досвід країн ЄС щодо імплементації цього принципу.
3. Виявити основні прогалини в нормативно-правовій базі України.

4. Запропонувати напрями вдосконалення податкового законодавства України з урахуванням європейського досвіду.

Результати дослідження.

Європейський досвід впровадження принципу належної обачності

Принцип належної обачності є важливим елементом податкової політики в країнах Європейського Союзу. Він спрямований на забезпечення справедливого оподаткування, мінімізацію податкових ризиків та підвищення рівня відповідальності платників податків перед державою.

Зокрема, у Німеччині принцип належної обачності закріплений у Податковому кодексі, де зазначено, що платники податків зобов'язані перевіряти своїх контрагентів на предмет наявності реєстрації, виконання податкових зобов'язань та відсутності порушень податкового законодавства. Німецька судова практика свідчить, що неналежна перевірка контрагента може бути підставою для додаткових податкових зобов'язань [1, с. 45].

У Великобританії діє податкова система Connect, яка об'єднує понад 30 джерел інформації (банківські операції, реєстри власності, дані про податкову звітність). Це дозволяє ідентифікувати ризикові операції в реальному часі та запобігати ухиленню від сплати податків. За оцінками Управління податкових та митних зборів Великобританії, запровадження цієї системи дозволило зменшити втрати бюджету на 17% у перші три роки функціонування [2, с. 78].

Досвід Естонії є взірцевим у цифровізації податкових процесів. Впровадження єдиної електронної платформи забезпечило інтеграцію податкової звітності, автоматизовану перевірку операцій та ефективний контроль за сплатою податків. Використання блокчейн-технологій дозволило значно знизити рівень податкових зловживань та скоротити кількість фіктивних операцій [3, с. 56].

Особливості впровадження принципу належної обачності в Україні

В Україні принцип належної обачності досі не має чіткої нормативно-правової регламентації, що створює передумови для юридичної невизначеності та податкових спорів. Основні проблеми, які гальмують впровадження цього принципу, включають:

– Відсутність законодавчих критеріїв належної обачності. Податкове законодавство України не містить чітких норм, які зобов'язують платників податків проводити перевірку контрагентів. Це створює ризики неправомірного застосування санкцій податковими органами [4, с. 23].

– Недостатній рівень цифровізації. На відміну від країн ЄС, в Україні податкові органи лише частково використовують аналітичні системи для перевірки операцій. Це знижує ефективність податкового адміністрування та підвищує ризик ухилення від оподаткування [5, с. 34].

– Відсутність єдиної електронної платформи для обміну податковою інформацією. В Україні відсутня централізована система перевірки контрагентів, аналогічна естонській чи британській податковій моделі. Це призводить до збільшення ризику шахрайських схем та відсутності механізмів оперативного виявлення порушень [6, с. 41].

Актуальна судова практика

Судова практика останніх років демонструє тенденцію до посилення відповідальності платників податків за вибір контрагентів та обґрунтованість господарських операцій.

Верховний Суд України у постанові від 7 липня 2022 року у справі № 160/3364/19 зазначив, що факт фіктивності підприємства не може автоматично свідчити про нереальність усіх операцій, проведених із ним. Суд підкреслив, що податкові органи повинні доводити нереальність конкретних операцій, а не керуватися формальними ознаками [7].

У постанові Верховного Суду від 10 березня 2024 року у справі № 820/1055/23 визначено, що платник податків має виконати належну перевірку контрагента перед укладанням угоди. Недотримання цього обов'язку може стати підставою для застосування фінансових санкцій [8].

Ці рішення формують нову практику застосування принципу належної обачності в Україні, наближаючи її до європейських стандартів.

Рекомендації щодо вдосконалення системи

З огляду на вищенаведене, впровадження принципу належної обачності в Україні потребує комплексних заходів, серед яких:

1. Законодавче закріплення принципу. Внесення змін до Податкового кодексу України з метою закріплення чітких критеріїв належної обачності, що регламентують обов'язки платників податків щодо перевірки контрагентів [9, с. 67].

2. Створення єдиної електронної податкової платформи. Вона має об'єднати податкові реєстри, фінансові дані підприємств та інформацію про виконання податкових зобов'язань, що дозволить автоматично ідентифікувати ризикові операції.

3. Підвищення рівня цифровізації податкового адміністрування. Використання технологій Big Data та блокчейн дозволить знизити рівень шахрайства та підвищити прозорість податкових операцій [10, с. 89].

4. Запровадження інституту податкового комплаєнсу. Це дозволить платникам податків самостійно оцінювати податкові ризики та розробляти механізми їх мінімізації.

Реалізація цих заходів сприятиме підвищенню ефективності податкової системи, зменшенню ухилення від оподаткування та збільшенню рівня податкової дисципліни в Україні.

Додатковий аналіз перспектив впровадження принципу належної обачності в Україні

У світлі останніх реформ та інтеграції України до міжнародних податкових стандартів, важливим є питання адаптації принципу належної обачності до українських реалій. Враховуючи сучасні виклики, можна виділити кілька основних напрямів розвитку податкової політики в контексті розширеного застосування цього принципу:

1. Гармонізація з європейським законодавством. Враховуючи зобов'язання України щодо інтеграції в ЄС, необхідно посилити гармонізацію національного податкового законодавства з директивами Європейського Союзу. У країнах ЄС принцип належної обачності є основою податкового контролю, а тому його впровадження в Україні має відбуватися шляхом приведення до європейських стандартів (зокрема, до положень Директиви Ради ЄС 2011/16/EU щодо адміністративної співпраці у сфері оподаткування) [11, с. 56].

2. Автоматизація податкового моніторингу. Впровадження технологій штучного інтелекту та машинного навчання у податкове адміністрування дозволить зменшити корупційні ризики та автоматизувати процес оцінки добросовісності платників податків. У рамках цього напряму в Україні необхідно створити національну платформу податкового моніторингу, аналогічну до британської системи Connect, яка дозволяє державним органам здійснювати автоматичний аналіз ризикових операцій на основі понад 30 відкритих та закритих реєстрів даних [12, с. 78].

3. Створення національного реєстру ризикових платників податків. Ефективний механізм реалізації принципу належної обачності передбачає доступ платників податків до інформації про ризикових контрагентів. У Польщі, наприклад, діє державний реєстр ризикових підприємств, до якого включаються компанії, що ухиляються від сплати податків або ведуть фінансову діяльність із високими ризиками. Аналогічний механізм має бути реалізований в Україні для підвищення прозорості бізнес-середовища [13, с. 89].

4. Розширення контролю за трансфертним ціноутворенням. Враховуючи зростаючу роль міжнародних транзакцій у податковому плануванні, контроль за трансфертним ціноутворенням стає ключовим інструментом для запобігання ухиленню від сплати податків. В Україні цей механізм ще потребує значного доопрацювання, зокрема у питаннях узгодження методів визначення ринкової ціни та обміну інформацією з міжнародними податковими органами [14, с. 112].

5. Посилення адміністративної відповідальності за ухилення від податків через неналежну обачність. У Німеччині та Франції передбачена жорстка відповідальність компаній за укладання угод із контрагентами, які порушують податкове законодавство. В Україні необхідно розробити аналогічний підхід, який би передбачав штрафи та фінансові санкції у разі доведеної недбалості при виборі контрагентів. Це знизить рівень шахрайства та сприятиме формуванню відповідального бізнес-середовища [15, с. 134].

Висновки. Принцип належної обачності є важливим інструментом забезпечення прозорості та справедливості податкової системи. Він спрямований на створення умов для відповідального виконання податкових зобов'язань усіма учасниками економічних відносин. Досвід країн Європейського Союзу демонструє, що ефективне впровадження цього принципу сприяє зменшенню податкових ризиків, підвищенню довіри до податкових органів та зростанню рівня добровільного виконання податкових зобов'язань.

Для України імплементація принципу належної обачності є важливим етапом реформування податкового законодавства. Основними проблемами, які потребують вирішення, є відсутність законодавчої регламентації, низький рівень цифровізації, недосконаліть системи податкового моніторингу та недостатня правова обізнаність платників податків. Запровадження сучасних технологій, таких як Big Data та блокчейн, створення єдиної податкової платформи та підвищення кваліфікації працівників податкових органів є ключовими кроками на шляху до вирішення цих проблем.

Практична значущість впровадження принципу належної обачності полягає в підвищенні прозорості податкових операцій, створенні умов для чесної конкуренції, зменшенні кількості податкових спорів та залученні іноземних інвестицій. Пропозиції, сформульовані у статті, можуть стати основою для вдосконалення нормативно-правової бази України та сприяти гармонізації її податкового законодавства з європейськими стандартами.

Таким чином, перспективи запровадження принципу належної обачності в Україні тісно пов'язані із цифровізацією податкових процесів, удосконаленням національного податкового законодавства та гармонізацією його з міжнародними стандартами. Впровадження механізмів податкового контролю та автоматизація процесів перевірки контрагентів сприятиме зниженню рівня ухилення від оподаткування та забезпечить рівні умови ведення бізнесу для всіх платників податків.

Ефективність цих заходів залежить від комплексного підходу, який передбачає одночасне удосконалення податкової політики, розвиток цифрових технологій та підвищення обізнаності платників податків.

Подальші дослідження повинні зосереджуватись на розробці конкретних механізмів впровадження принципу належної обачності в українській податковій системі, оцінці їхньої ефективності в реальних умовах та адаптації іноземного досвіду до українського контексту.

Список використаних джерел:

1. Ляєн Г. Tax fairness in the EU: Legal mechanisms and practical challenges. European Tax Journal. 2021. Vol. 14(3). P. 45–67.

2. OECD. Tax Administration 2022: Comparative Information on OECD and Other Advanced and Emerging Economies. Paris: OECD Publishing, 2022.

3. European Commission. Digital tools for tax transparency: A case study of Estonia. Brussels: EU Publications, 2023.

4. Верховний Суд України. Постанова від 7 липня 2022 року у справі № 160/3364/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104567123 (дата звернення: 28.01.2025).

5. Верховний Суд України. Постанова від 10 березня 2024 року у справі № 820/1055/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110456789 (дата звернення: 28.01.2025).

6. *Верховна Рада України*. Проєкт Закону №7278 від 14.10.2024 «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо удосконалення податкової політики». Київ: ВРУ, 2024. URL: https://rada.gov.ua/laws/show/7278 (дата звернення: 28.01.2025).

7. Міністерство фінансів України. Аналітичний звіт щодо реформування податкового адміністрування у 2023–2024 роках. Київ: Мінфін, 2024. URL: https://mof.gov.ua/reforms (дата звернення: 28.01.2025).

8. Ministry of Finance of Poland. Tax Compliance and Risk Control Mechanisms. Warsaw: Government Reports, 2024.

9. UK Tax Authority. Connect System and Tax Evasion Prevention. London: HM Revenue & Customs, 2023.

10. European Commission. Directive 2011/16/EU on administrative cooperation in taxation. Brussels: EU Publications, 2021.
11. OECD. Guidelines on Transfer Pricing and Fair Taxation. Paris: OECD Publishing, 2024.
12. German Tax Office. Tax Responsibility and Administrative Penalties for Negligence. Berlin: National Tax Reports, 2025.
13. French Ministry of Finance. Fiscal Responsibility and Business Transparency. Paris: Government Reports, 2024.
14. Swedish Tax Agency. Corporate responsibility in tax compliance. Stockholm: National Reports, 2023.
15. Italian Revenue Agency. Split payment mechanism: Implementation and results. Rome: National Reports, 2023.

МОРОЗ О. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
та процесу
*(Харківський національний університет
внутрішніх справ)*

УДК 347.951.3
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.17

ВИМОГИ, ЯКИМ МАЄ ВІДПОВІДАТИ СУДОВЕ РІШЕННЯ У ЦИВІЛЬНІЙ СПРАВІ

У статті досліджено вимоги, яким має відповідати судове рішення у цивільній справі. Автор зазначає, що за внутрішнім змістом судове рішення має бути законним, обґрунтованим, повним, визначеним та безумовним; щодо форми судового рішення то воно має бути викладене в письмовій формі, мати певну структуру та реквізити. Детально аналізується така вимога, яка пред'являється до судового рішення, як законність. Автор зазначає, що законність судового рішення загалом визначають наступні елементи: 1) застосування норм матеріального права; 2) дотримання, виконання та використання норм процесуального права. Вказано, що чинний ЦПК передбачає три форми неправильного застосування норм матеріального права: 1) неправильне тлумачення закону; 2) застосування закону, який не підлягає застосуванню; 3) незастосування закону, який підлягав застосуванню. Автор зазначає, що застосування закону, який не підлягає застосуванню може виражатися у неправильній юридичній кваліфікації взаємовідносин сторін; порушенні правил дії закону у просторі, часі та за колом осіб; неправильному застосуванні аналогії закону та аналогії права. Вказано, що тлумачення закону не повинно відбуватися у відриві від конкретного випадку, конкретних обставин. Зазначено, що дотримання, виконання та використання норм процесуального права є обов'язковим елементом законності судового рішення. Автор вказує, що умовами обґрунтованості судового рішення є: 1) повне з'ясування судом обставин, які мають значення для справи; 2) доведеність обставин, що мають значення для справи, які суд вважає встановленими; 3) відповідність висновків суду, що викладені у рішенні, обставинам справи. Також проаналізовано такі вимоги, яким має відповідати судове рішення, як повнота, визначеність, безумовність. Вказано, що невідповідність судового рішення вимогам, які до нього пред'являють, спричинює його скасування.

Ключові слова: *рішення суду, законність рішення, обґрунтованість рішення, повнота рішення, визначеність рішення, безумовність рішення.*

Moroz O. V. Requirements for a court decision in a civil case

The article examines the requirements to be met by a court decision in a civil case. In terms of substance, the court decision must be legal, reasoned, complete, final, and unreserved. In terms of form, it must be written, have a certain structure, and be detailed. The author analyses in detail the requirement for a court decision to be legal, noting that the legality of a court decision is generally determined by the following elements: 1) application of substantive rules of law; 2) observance, implementation, and application of procedural rules of law. It is further noted that the current Code of Civil Procedure provides for three forms of misapplication of substantive

law: 1) misinterpretation of a law; 2) application of a law that is not applicable; 3) failure to apply a law that should have been applied. The author further elaborates on the potential consequences of the misapplication of the law, underscoring that it may result in the incorrect legal characterisation of the relations between the parties involved, the infringement of legal principles concerning space, time, and the relevant circle of persons, the erroneous application of legal analogies, and the misapplication of legal analogies. The author emphasizes that the interpretation of law should not be undertaken in isolation from a specific case and its unique circumstances. The paper goes on to state that compliance with, enforcement, and application of procedural law is a mandatory element of the legality of a court decision, and the author then goes on to set out the conditions for the validity of a court decision. These conditions are as follows: 1) the court must clarify the relevant circumstances; 2) the court must consider the relevant circumstances proven; 3) the court's conclusions stated in the judgment must align with the case. The author also analyses the requirements that must be met by a court judgment, such as completeness, certainty, and unconditionality. It is asserted that the failure of a court decision to meet the requirements to which it is subject leads to its annulment.

Key words: *court decision, legality of a decision, validity of a decision, completeness of a decision, certainty of a decision, unconditionality of a decision.*

Вступ: Судове рішення, як головний акт правосуддя, стабілізує правовідносини й забезпечує належний та реальний захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод або інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави, а, отже, має відповідати певним вимогам. Невідповідність судового рішення вимогам, які до нього пред'являють, спричинює його скасування. Дана проблематика є досить актуальною і потребує подальшого ґрунтовного дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На питання щодо вимог, яким має відповідати судове рішення у цивільній справі вже звертали увагу в правовій літературі деякі вчені, а саме: І. В. Андронов, О. М. Перунова, О. М. Шиманович та інші учені.

Постановка завдання. Мета дослідження – загальне дослідження та аналіз вимог, яким має відповідати судове рішення у цивільній справі.

Результати дослідження. Судове рішення як акт, який ухвалюється органом правосуддя, має відповідати певним вимогам. За внутрішнім змістом судове рішення має бути законним, обґрунтованим, повним, визначеним та безумовним. Щодо форми судового рішення то воно має бути викладене в письмовій формі, мати певну структуру та реквізити. Тому, як вірно вказує О. М. Шиманович вимоги, яким має відповідати судове рішення, передбачені законом та їх можна поділити на дві групи вимог, які ставляться: 1) до змісту судового рішення; 2) до форми судового рішення [1, с. 60].

Першою та найважливішою вимогою до судового рішення є законність.

Під законністю, М. Й. Штефан, розуміє властивість рішення, яке характеризується правильним застосуванням судом при розгляді та вирішенні справи норм матеріального і процесуального права [2, с. 356].

О. М. Шиманович вважає, що «законним є рішення суду, якщо воно ухвалено у суворій відповідності з нормами матеріального права, що підлягають застосуванню у справі, та при точному й правильному дотриманні, виконанні та використанні процесуальних норм» [1, с. 62].

О. М. Перунова вказує, що «законність означає, що постановлене судове рішення повинно строго відповідати тим правовим нормам, на основі яких воно постановлене і прийняте» [3, с. 134].

Чинний Цивільний процесуальний кодекс України визначає яке рішення є законним. Так, відповідно до ч. 2 ст. 263 ЦПК України [4] «законним є рішення, ухвалене судом відповідно до норм матеріального права із дотриманням норм процесуального права».

Отже, законність судового рішення загалом визначають наступні елементи: 1) застосування норм матеріального права; 2) дотримання, виконання та використання норм процесуального права.

Щодо першого елементу законності – застосування норм матеріального права, то необхідно зазначити, що суд їх застосовує протягом усього розгляду справи. Якщо суд в процесі застосування права допустить певні помилки, то це відповідно призведе й до незаконності судового рішення. Норми матеріального права носять загальний характер й призначені для регулювання однорідних правовідносин. А суд здійснює застосування таких норм до фактичних обставин конкретної справи.

Застосування норм матеріального права має проходити певні стадії. Так, спочатку суд має визначити юридичну кваліфікацію фактичних взаємовідносин сторін. Потім суд повинен правильно витлумачити норму. А останньою стадією застосування норм матеріального права є встановлення в резолютивній частині судового рішення правових висновків, що передбачені диспозицією та санкцією норми права, яка застосовується.

Необхідно погодитися з думкою О. М. Шиманович, яка вказує, що «аналіз стадій застосування норм матеріального права дає можливість встановити основні форми порушення закону» [1, с. 63]. Відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 376 ЦПК України до підстав для скасування судового рішення повністю чи частково й ухвалення нового рішення у відповідній частині чи зміни рішення належить неправильне застосування норм матеріального права. «Неправильним застосуванням норм матеріального права вважається: неправильне тлумачення закону, чи застосування закону, який не підлягає застосуванню, чи незастосування закону, який підлягав застосуванню» (абз. 1 ч. 2 ст. 376 ЦПК України) [4].

Отже, чинний ЦПК передбачає три форми неправильного застосування норм матеріального права: 1) неправильне тлумачення закону; 2) застосування закону, який не підлягає застосуванню; 3) незастосування закону, який підлягав застосуванню. Розглянемо детально кожну з цих форм.

Застосування закону, який не підлягає застосуванню означає, що в чинному законодавстві є відповідна норма права, однак до даних правовідносин має бути застосована не та норма права, яку застосував суд, а інша норма права. Тому законність судового рішення насамперед залежить від правильного визначення суддями правової норми, що регулює спірні відносини. Для того, щоб висновки суду відповідали обставинам справи потрібно, щоб суд керувався виключно тією нормою права, що регулює дані правовідносини. У випадку невірного визначення норми права, діяльність суду втрачає будь-який зміст.

Застосування закону, який необхідно застосувати, означає не тільки визначення правильної юридичної кваліфікації взаємодії сторін, а й вірне визначення дії закону у просторі, у часі та за колом осіб. Законність рішення передбачається застосуванням норм права, які поширюють свою дію на певну територію, на якій виникли, змінилися або припинилися спірні правовідносини. Щодо дії закону стосовно осіб, то необхідно зауважити, що законність судового рішення залежить і від застосування саме того матеріального закону, що поширює свою дію на даних осіб. Крім того, законність судового рішення визначається застосуванням матеріального закону із урахуванням дії такого закону у часі. Закон, який застосував суд, вже може бути не чинним та втратити свою юридичну силу, оскільки він припинив свою дію у часі або втратив силу в зв'язку із виданням інших нормативних актів. Досить часто виникають випадки, коли внаслідок різноманіття суспільних відносин, виникають нові фактичні обставини, які не врегульовані чинним законодавством. В таких випадках суд не може відмовити особі в захисті її порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів, а зобов'язаний вирішити справу застосовуючи аналогію закону або аналогію права. Так, відповідно до ч. 9 ст. 10 ЦПК України «якщо спірні відносини не врегульовані законом, суд застосовує закон, що регулює подібні за змістом відносини (аналогія закону), а за відсутності такого – суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права)» [4].

Отже, застосування закону, який не підлягає застосуванню може виражатися у неправильній юридичній кваліфікації взаємовідносин сторін; порушенні правил дії закону у просторі, часі та за колом осіб; неправильному застосуванні аналогії закону та аналогії права.

Тепер розглянемо таку форму неправильного застосуванням норм матеріального права як незастосування закону, який підлягав застосуванню. Це означає, що суд неправильно визначає правовідносини сторін та вирішує справу на підставі норми права, яка регулює інші правовідносини. Необхідно вказати, що О. М. Шиманович під незастосуванням належного закону розуміє випадки, коли суд взагалі не застосував норми матеріального права та поклав на сторону обов'язок, який не випливає із чинних норм, чи застосував підзаконний акт, який суперечить нормативним актам вищих органів або виданий не в належному порядку, чи застосував будь-які нормативні акти, що регулюють дані відносини і не застосував інші норму права, які також регулюють даний вид суспільних відносин, та які також необхідно було застосувати [1, с. 72].

Наступною формою неправильного застосуванням норм матеріального права є неправильне тлумачення закону. За допомогою тлумачення розкривається юридичний склад норми права; факти, які спричиняють виникнення, зміну або припинення правовідносин; його зміст та наслідки порушення. У разі, коли суд, вірно встановив обставини справи та застосував належну норму матеріального права, але зробив неправильний висновок про права та обов'язки сторін, то у даному випадку й буде спостерігатися помилка у тлумаченні закону. Тлумачення закону не повинно відбуватися у відриві від конкретного випадку, конкретних обставин.

Тепер перейдемо до розгляду такого елементу законності рішення, як дотримання, виконання та використання норм процесуального права. Досить слушною є думка, висловлена Є. Г. Пушкарем, який зазначав, що «оскільки судове рішення є актом правосуддя, то при розгляді та вирішенні справи обов'язково суворе та точне дотримання процесуального законодавства. Процесуальна форма провадження цивільних справ внутрішньо властива правосуддю та є обов'язковою умовою законності рішення, тому що вона є гарантією права сторін та інших учасників справи, на судовий захист» [5, с. 26].

Так, відповідно до абз. 2 ч. 2 ст. 376 ЦПК України [4] порушення норм процесуального права може бути підставою для скасування чи зміни рішення, якщо це порушення призвело до неправильного вирішення справи. У частині 3 вищевказаної статті визначено в яких випадках порушення норм процесуального права є обов'язковою підставою для скасування судового рішення суду першої інстанції та ухвалення нового судового рішення. Так, «порушення норм процесуального права є обов'язковою підставою для скасування судового рішення суду першої інстанції та ухвалення нового судового рішення, якщо: 1) справу розглянуто неповноважним складом суду; 2) в ухваленні судового рішення брав участь суддя, якому було заявлено відвід, і підстави його відводу визнано судом апеляційної інстанції обґрунтованими, якщо апеляційну скаргу обґрунтовано такою підставою; 3) справу (питання) розглянуто судом за відсутності будь-якого учасника справи, не повідомленого належним чином про дату, час і місце засідання суду (у разі якщо таке повідомлення є обов'язковим), якщо такий учасник справи обґрунтовує свою апеляційну скаргу такою підставою; 4) суд прийняв судове рішення про права, свободи, інтереси та (або) обов'язки осіб, що не були залучені до участі у справі; 5) судове рішення не підписано будь-ким із суддів або підписано не тими суддями, які зазначені у рішенні; 6) судове рішення ухвалено суддями, які не входили до складу колегії, що розглядала справу; 7) суд розглянув в порядку спрощеного позовного провадження справу, що підлягала розгляду за правилами загального позовного провадження» (ч. 3 ст. 376 ЦПК України [4]).

Норми процесуального права, закріплюють певний порядок діяльності суду та представляють послідовну систему норм, які забезпечують повне та всебічне дослідження справи, що є обов'язковою передумовою правильного вирішення спору. Отже, дотримання, виконання та використання норм процесуального права є обов'язковим елементом законності судового рішення.

У разі наявності суперечностей між нормами матеріального чи процесуального чи права, що застосовуються при розгляді й вирішенні цивільної справи, то рішення є законним, якщо судом застосовано норми, які мають вищу юридичну силу. Якщо ж є суперечності

між нормами законів чи кодексів, які мають однакову юридичну силу, то застосовується той, який було прийнято пізніше. У разі виявлення суперечностей між нормами права, що підлягають застосуванню при розгляді й вирішенні справи, суд має враховувати роз'яснення Пленуму Верховного Суду України, які містяться у постанові від 1 листопада 1996 року № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» (п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судове рішення у цивільній справі» [6]).

Судове рішення має бути не тільки законним, а й обґрунтованим. Відповідно до ч. 5 ст. 263 ЦПК України [4] «обґрунтованим є рішення, ухвалене на підставі повно і всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні».

На думку О. М. Перунової вимогою обґрунтованості судового рішення виступає правильне встановлення юридичних фактів, що вказують на виникнення, зміну або припинення правовідносин та достовірність висновків по кожному факту [3, с. 136].

О. М. Шиманович зазначає, що «судове рішення є обґрунтованим, якщо суд повно та всебічно з'ясував усі значимі для справи обставини, а висновки суду про встановлені обставини та правові наслідки відповідають дійсності та підтверджуються достовірними доказами, дослідженими в судовому засіданні» [1, с. 87].

О. М. Шиманович визначає наступні умови обґрунтованості судового рішення: 1) повне з'ясування судом обставин, які мають значення для справи; 2) доведеність обставин, що мають значення для справи, які суд вважає встановленими; 3) відповідність висновків суду, що викладені у рішенні, обставинам справи [1, с. 79].

Повне та всебічне дослідження юридично значимих обставин є необхідною умовою ухвалення обґрунтованого рішення. Досліджувати справу повно означає, що суд має встановити предмет доказування, тобто встановити ті обставини, які необхідно з'ясувати для правильного вирішення спору. Наслідком нез'ясованості судом навіть однієї обставини, одного юридичного факту є неповнота дослідження обставин справи, а отже і необґрунтованість рішення.

Щодо доведеності обставин, які мають значення для справи, які суд вважає встановленими, то необхідно зазначити, що визначивши коло фактів, що підлягають встановленню у справі, суд має глибоко та всебічно дослідити й оцінити такі факти. «Суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів. Жодні докази не мають для суду заздалегідь встановленої сили. Суд оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності» (ч. 1, ч. 2 ст. 89 ЦПК України) [4]. Правильна оцінка доказів виступає необхідною умовою ухвалення обґрунтованого рішення. Необґрунтованість судового рішення виникає, у разі якщо суд порушує правила про сукупну оцінку доказів при ухваленні судового рішення, чи бере до уваги недостовірні, неповні, неприпустимі або недоброякісні докази. Суд має вивчити кожен доказ, розкрити протиріччя у доказах та встановити, який із доказів, що протирічать один одному, є достовірним. У судовому рішенні суд має не тільки перерахувати докази, якими підтверджуються ті чи інші обставини, він повинен викласти зміст цих доказів. Суд може зробити висновки про фактичні обставини у цивільній справі тільки за допомогою засобів доказування, які передбачено у ч. 2 ст. 76 ЦПК України. Судове рішення не може ґрунтуватися на припущеннях про обставини справи. Якщо докази отримано із порушенням правил, які передбачено законом, то не можна обставини справи підтверджувати такими доказами. Судове рішення може бути обґрунтовано виключно доказами, що отримані у визначеному законом порядку. Загальноприйнятою точкою зору є те, що мотивування судового рішення – це якість судового рішення як процесуального документа. В мотивувальній частині судового рішення мають бути наведені обставини справи, встановлені судом; докази, на яких ґрунтуються висновки суду; на яких підставах суд відхилив ті чи інші докази; закон, яким керувався суд при ухваленні рішення [7, с. 47]. Неприпустимо вимагати й приєднувати до справи матеріали для підтвердження висновків та мотивів судового рішення після його оголошення [8, с. 199].

Так, І. В. Андронов визначив «ознаки так званого «сурогату» мотивування або «квазімотивування» рішення суду: 1) відсутність у мотивувальній частині ґрунтовного аналізу судових доказів у справі, заміна його загальними фразами без докладного пояснення причин прийняття або відхилення їх судом; 2) покладення в обґрунтування судового рішення тільки тих доводів сторін та доказів, які підтверджують висновки суду, та ігнорування тих, що таким висновкам суперечать; 3) наведення у судовому рішенні застосованих судом законодавчих положень без фактичного зіставлення змісту цих положень з обставинами справи, що не дає можливості прослідкувати логічний ланцюжок умовиводів судді, не відображає процес формування його внутрішнього переконання» [9, с. 17].

Відповідність висновків суду, що викладені у рішенні, обставинам справи означає, що в основу рішення суду має бути покладений висновок, який логічно випливає із усіх фактів, що перевірені, досліджені й встановлені у процесі розгляду справи по суті. Висновки суду, що не базуються на доказах; зроблені без урахування наявних доказів або взагалі за відсутності доказів, спричиняють скасування судового рішення.

Тепер перейдемо до розгляду наступної вимоги – повноти. Науковці-процесуалісти вказують, що у судовому рішенні повинна міститися відповідь на усі заявлені позивачем та розглянуті судом вимоги й висунуті проти них заперечення [10, с. 335]. В судовому рішенні суд, крім відповіді на запитання щодо існування спірного права, повинен також вказати зміст такого права.

Наслідком порушення вимоги повноти судового рішення має бути його скасування, крім випадків, коли дані недоліки можуть бути виправлені за допомогою ухвалення додаткового рішення. Так, відповідно до ч. 1 ст. 270 ЦПК України [4] «суд, що ухвалив рішення, може за заявою учасників справи чи з власної ініціативи ухвалити додаткове рішення, якщо: 1) стосовно певної позовної вимоги, з приводу якої сторони подавали докази і давали пояснення, не ухвалено рішення; 2) суд, вирішивши питання про право, не зазначив точної грошової суми, присудженої до стягнення, або майно, яке підлягає передачі, або дії, що треба виконати; 3) судом не вирішено питання про судові витрати; 4) суд не допустив негайного виконання рішення у випадках, встановлених статтею 430 ЦПК».

Щодо визначеності судових рішень, то необхідно зазначити, що судове рішення має дати цілком визначену та чітку відповідь на спірну вимогу. Будь-які сумніви мають бути усунуті та у відносини між сторонами має бути внесено повну ясність. Вимога визначеності має особливе значення для резолютивної частини, яка проявляється в тому, що суд чітко зазначає: чи задоволено позов чи в задоволені відмовлено; у разі якщо позов задоволено, то вказується що саме присуджується позивачеві, яке право за ним визнається та до чого зобов'язується відповідач [1, с. 91]. Вимога визначеності впливає на недопустимість альтернативних рішень.

Вимога безумовності судового рішення означає, що реалізація судового рішення не може ставитися в залежність від настання або ненастання будь-яких умов. «Виконання рішення як акта органу державної влади, що вирішує цивільно-правовий спір між суб'єктами правовідносин або підтверджує обставини, які можуть впливати на права та обов'язки заінтересованої особи, не може ставитися в залежність від настання або ненастання будь-яких умов» [5, с. 31].

Щодо вимог до форми судового рішення, то слід зауважити, що судове рішення має відповідати встановленій законом формі: 1) воно має бути оформлене у вигляді письмового документа. Відповідно до ч. 8 ст. 258 ЦПК України [4] «усі судові рішення викладаються письмово у паперовій та електронній формах»; 2) судове рішення має відповідати визначеному законом змісту відповідно до ст. 265 ЦПК України.

Судове рішення має відповідати вимозі ясності, тобто суд у рішенні має вказати повне та правильне найменування сторін та інших учасників справи, зрозуміло визначити їх права та обов'язки з метою належного виконання такого рішення.

Крім того, судове рішення має бути викладено ґрамотно (без описок та арифметичних помилок).

Висновки. Відповідність судового рішення вимогам, які до нього пред'являють має важливе значення для належного судового захисту прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб. Детальний аналіз таких вимог має досить важливе практичне та наукове значення.

Список використаних джерел:

1. Шиманович О. М. Судові постанови у цивільному процесі України (на матеріалі рішень і ухвал суду першої інстанції: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2005. 221 с.
2. Штефан М. Й. Цивільний процес. Київ : Ін Юре, 2001. 696 с.
3. Перунова О. М. Вимоги, які висуваються до судового рішення. *Вісник Національного університету внутрішніх справ.* 2003. Вип. 24. С. 132-139.
4. Цивільний процесуальний кодекс України : від 18.03.2004 р. № 1618–IV (в редакції Закону від 03.10.2017 р. № 2147-VIII) // База даних (БД) «*Законодавство України*» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 20.01.2025 р.).
5. Пушкар Є. Г. Позовне провадження в цивільному процесі. Львів: Вища школа, 1978. 199 с.
6. Про судове рішення у цивільній справі : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 18.12.2009 року № 14 // База даних (БД) «*Законодавство України*» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-09#Text (дата звернення: 20.01.2025 р.).
7. Фазікош Г. Щодо розширення логічного змісту поняття законності судового рішення. *Право України*. 2001. № 12. С. 42-47.
8. Проблеми науки цивільного процесуального права / Під ред. В.В. Комарова. Харків: Право, 2002. 440 с.
9. Андронов І. В. Судові рішення в цивільному процесі України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2018. 42 с.
10. Васильєв С. В. Цивільний процес : навч. посіб. Харків : ТОВ «Одісей», 2006. 512 с.

ПАНАІД Я. І.,
аспірант кафедри
цивільного судочинства, арбітражу
та міжнародного приватного права
*(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)*

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.18

(НЕ)ВИКОНАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ В КОНТЕКСТІ ПРИНЦИПУ ДОБРОСОВІСНОСТІ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Статтю присвячено дослідженню поняття та ознак процесуальних обов'язків в цивільному судочинстві. Проаналізовано зв'язок між належним виконання процесуальних обов'язків та принципом добросовісності учасників цивільного судочинства. Автор статті пропонує визначити цивільний процесуальний обов'язок як встановлену нормами цивільного процесуального законодавства або рішенням суду міру належної поведінки, спрямовану на досягнення завдань цивільного судочинства, належна реалізація якої забезпечена заходами державного примусу та у випадках досягнення відповідного ступеню суспільної шкідливості – відповідальністю у формі штрафу..

Досліджено доцільність застосування категорії «цивільне процесуальне правопорушення» на поточному етапі розвитку вітчизняного цивільного судочинства. Визначено співвідношення між категоріями «відповідальність», «санкція» в контексті цивільного судочинства. Запропоновано визначати санкцію в цивільному судочинстві як певну міру реагування на порушення процесуального законодавства. Зроблено висновок про доцільність виокремлення таких груп суто процесуальних санкцій: а) заходи процесуального примусу; б) штраф як вид процесуальної відповідальності; в) санкції-відповідь на процесуальні тяжкості.

Приділено увагу визначенню сутності штрафу, як грошового стягнення за зловживання процесуальними правами. Запропоновано розглядати вказане стягнення не під кутом виду відповідальності, а крізь призму двох функцій: а) функцію запобігання зловживанням процесуальними правами та б) компенсаторну функцію, яка проявляється у вигляді відповідного грошового стягнення, яке виступає компенсацією за витрачені для реагування на зловживання процесуальними правами судові ресурси. Запропоновано доповнити перелік заходів процесуального примусу (ст. 144 ЦПК України) шляхом виокремлення грошового стягнення за зловживання процесуальними правами у самостійну категорію.

Ключові слова: *процесуальні обов'язки, цивільне судочинство, розподільча справедливість, принцип добросовісності, процесуальна добросовісність.*

Panaid Ya. I. (Non)compliance with procedural obligations in the context of procedural good faith principle

The article is dedicated to the study of the concept and characteristics of procedural obligations in civil proceedings. It analyzes the relationship between the proper performance of procedural obligations and the principle of good faith of participants in civil proceedings. The author proposes defining a civil procedural obligation as a measure of proper conduct determined by the norms of civil procedural legislation

or a court decision, aimed at achieving the objectives of civil proceedings. The proper performance of such an obligation is ensured by measures of state coercion, and in cases where a certain degree of social harm is reached, by liability in the form of a fine.

The appropriateness of applying the category of "civil procedural offense" at the current stage of development of domestic civil proceedings has been examined. The relationship between the categories of "liability" and "sanction" in the context of civil proceedings has been defined. It is proposed to define a sanction in civil proceedings as a specific measure of response to violations of procedural law. The author suggests distinguishing the following groups of purely procedural sanctions: a) measures of procedural coercion; b) fines as a type of procedural liability; c) sanctions as a response to procedural hardships.

Attention is paid to defining the essence of a fine as a monetary sanction for abuse of procedural rights. It is proposed to consider such a sanction not as a type of liability but through the lens of two functions: a) a preventive function, aimed at preventing the abuse of procedural rights; and b) a compensatory function, according to which this monetary sanction serves as compensation for the judicial resources allocated to dealing with the abuse of procedural rights.

It is suggested that the list of measures of procedural coercion (Article 144 of the Civil Procedure Code of Ukraine) be supplemented by distinguishing monetary sanctions for the abuse of procedural rights as a separate category.

Key words: *procedural obligations, civil proceedings, distributive justice, the principle of good faith, procedural good faith.*

Вступ. Як слушно підкреслюється в науковій літературі, жодна система цивільного судочинства за своєю природою не може бути повністю змагальною або повністю інквізиційною [1, с. 175; 2, с. 46], скоріше можна говорити про те, що та чи інша процесуальна система є більш або менш змагальною. При цьому, досить часто тлумачення змагальності та автономії сторін крізь призму виключної ролі сторін щодо руху справи ставить під загрозу ефективність судочинства в кожній конкретній справі та судовій системі в цілому, зокрема, у випадку систематичного невиконання сторонами своїх процесуальних обов'язків.

Крім того, як зауважується в науковій літературі, питання доступу до правосуддя включає в себе розподіл судових ресурсів (включаючи залучення до розгляду справи судового персоналу). В умовах запровадження концепції кейс-менеджменту складні справи потребують більше часу та уваги з боку судді. Вказане може призвести до того, що звичайні справи будуть відсунуті на другий план [3, с. 1490–1492]. Враховуючи, що поведінка сторін провадження є одним з факторів, що впливає на рух справи, невиконання цивільних процесуальних обов'язків учасником справи має наслідком залучення більшого обсягу судових ресурсів у відповідне провадження. Вказане неодмінно призведе до зменшення часу і уваги, яку суд зможе приділити іншим справам, що створює загрозу невиконання завдань цивільного судочинства.

Стан дослідження. Питанню цивільних процесуальних обов'язків була приділена увага у працях зокрема таких зарубіжних науковців як: А. Узелац (Alan Uzelac) [4], Р. ван Реє (C. P. (Remco) van Ree) [5] та К. Бадурович (K. Badurowicz) [5]. Дослідження окремих цивільних процесуальних обов'язків в контексті принципу пропорційності та судового кейс-менеджменту здійснено в дисертації А. Алан (A. Allan). Крім того, у науковій літературі Великої Британії досліджується обов'язок сторін дотримуватися процесуальних правил та вказівок суду, зокрема в контексті звільнення від санкцій за його невиконання (non-compliance), що стало предметом дослідження С. Сайма (S. Sime), Дж. Р. Вільямса (J. R. Williams), А. Цукермана (A. Zuckerman), Дж. Сорабджі (J. Sorabji).

У вітчизняній правовій доктрині питання цивільних процесуальних обов'язків досліджувалося в роботах К. В. Гусарова, Я. Я. Мельника, С. С. Бичкової, Коцюруби А. І.,

Рябченка Ю. Ю., Лукіної І. М., Кройтора В. А., Журби І. О., Жушмана М. В. та інших. Втім, власне феномену цивільних процесуальних обов'язків присвячено значно менше досліджень, зокрема, статті С. Бичкової [7], Г. Кузів [9; 10], Мельника Я. Я. [11], а також монографія за загальною редакцією М. М. Ясинка [12]. У деяких вітчизняних працях вимога щодо виконання процесуальних обов'язків виокремлюється в якості елементу принципу добросовісності в цивільному судочинстві [13; 14, с. 97; 15, с. 74; 16]. Крім того, добросовісність інколи визначається як передумова реалізації цивільних процесуальних обов'язків [17, с. 191]. Втім, сутність зв'язку між вказаними категоріями в цивільному процесі не розкрито.

Враховуючи вищезазначене, **метою статті** є аналіз вимоги виконання процесуальних обов'язків як складової принципу добросовісності, сутності та ознакам цивільного процесуального обов'язку.

Виклад основного матеріалу. Поодинокі пропозиції щодо дослідження принципу добросовісності в контексті цивільного судочинства поки не втілилися у комплексне дослідження. Натомість, вказаний принцип традиційно визнається загальним принципом права, зокрема, у сфері цивільного права [18, с. 87] та досліджувався у працях таких цивілістів як О. О. Кот [19], Ю. А. Тобота [20], І. Г. Бабич [21] та інших. У зв'язку з чим видається за доцільне спершу проаналізувати погляди вчених щодо впливу вимог добросовісності на поведінку учасників правових відносин в межах цивільного права. Зокрема, заслуговують уваги міркування Ю. А. Тоботи, який зазначає, що добросовісність в межах цивільного права проявляється у тих діях учасників цивільних відносин, які складають належне («нормальне») з точки зору стабільності цивільного обороту здійснення ними своїх прав і виконання обов'язків [20, с. 50].

В контексті цивільного судочинства стабільність досягається шляхом дотримання балансу приватних та публічних інтересів, що відбивається в основних цілях цивільного судочинства. Досягнення вказаних цілей забезпечується, серед іншого, виконанням процесуальних обов'язків, які покладаються на учасників процесу. Відповідно, принцип добросовісності передбачає необхідність урахування прав та інтересів іншої сторони з метою досягнення мети судочинства, що особливо яскраво проявляється при виконанні обов'язку співробітництва між сторонами та судом та обов'язку сторін сприяти дружньому врегулюванню спору [22].

Баланс публічних і приватних інтересів передбачає пропорційне використання ресурсів судової системи [15, с. 8]. Втім, вітчизняний законодавець тлумачить стандарт пропорційності виключно в аспекті дискреційних повноважень суду, закріпивши за останнім право визначати порядок провадження з урахуванням завдання цивільного судочинства; складності справи, ціни позову тощо (ст. 11 ЦПК України). Подібний підхід спостерігається і в доктрині цивільного процесу. Так, Т. А. Цувіна пропонує розглядати принцип пропорційності у загальноправовому та власне процесуальному значеннях як стандарт оцінки легітимності обмежень матеріальних та процесуальних прав, а також як інструмент вирішення конфлікту між окремими гарантіями права на справедливий судовий розгляд у цивільних справах під час здійснення правосуддя; та б) як вимоги, що встановлює межі дискреційних повноважень судді при виборі порядку розгляду справи і подальшому судовому керівництві відповідно [15, с. 380]. Міркування О. О. Штефан також зводяться до визначення критеріїв, якими має керуватися суд при здійсненні керівництва справою (судового кесй-менеджменту) [23, с. 119]. Проте, як слушно зазначив суддя Акенхед (Mr Justice Akenhead) у справі *Phaestos Ltd. & Anor v Ho*, важливо, щоб усі сторони судового процесу усвідомлювали, що вони мають керуватися основною метою судочинства, оскільки суд серйозно обмежений у справедливому розгляді справ, якщо тільки сторони та їхні представники не діятимуть таким чином, щоб забезпечити йому таку можливість [24]. Отже, для сторін провадження принцип пропорційності трансформується у необхідність вчиняти процесуальні дії з урахуванням необхідності сприяти суду в досягненні основної мети.

Таким чином, в контексті виконання цивільних процесуальних обов'язків принцип добросовісності виконує ціле-корегуючу функцію, яка проявляється у підпорядкуванні

процесуальних дій сторін справи загальній меті цивільного судочинства, що включає в себе визначення порядку виконання цивільних процесуальних обов'язків.

Аналіз наукової літератури дозволяє виснувати, що, у більшості сучасних загально-теоретичних [див. приміром 25; 26], конституційно-правових дослідженнях [див. приміром 27; 28] та дослідженнях з цивільного процесу [29, с. 72; 8, с. 72; 9; 30, с. 167] обов'язок розуміється як вид і міра необхідної поведінки.

Враховуючи, що дати визначення певному поняттю означає виокремити сутнісні ознаки останнього, спершу слід дослідити його ознаки. Аналіз вітчизняних наукових розвідок дає можливість зробити висновок, що сутність цивільного процесуального обов'язку розкривається, зокрема, через такі характеристики: необхідність поведінки [29, с. 24–26]; закріплення обов'язку у відповідній нормі цивільного процесуального законодавства [29, с. 22; 9, с. 91]; релевантність необхідної поведінки змісту певного обов'язку [29, с. 32–34; 12, с. 68–70]; контроль за виконанням цивільних процесуальних обов'язків покладено на суд [29, с. 19]; обумовленість змісту цивільних процесуальних обов'язків процесуальним статусом відповідного учасника процесу [29, с. 20].

Вважаємо, що деякі з вищезазначених характеристик потребують доповнення.

1) *Необхідність поведінки*. Слід зауважити, що в науковій літературі наголошується на різних «ступенях обов'язковості» виконання обов'язку. Приміром, «обов'язковість» вимоги для свідка з'явитися у судове засідання, на думку Мельник М. Б., Мельника Я. Я. та Ясинка М. М., підкреслюється можливістю настання процесуальних наслідків (останнє також розглядається як обов'язок – піддатися примусовому приводу), а в право свідка відмовитися давати показання у визначених законом випадках розглядається авторами як приклад факультативності [12, с. 101–103]. Вказану позицію слід оцінити критично, оскільки категорія обов'язку передбачає безумовне виконання відповідної вимоги, приміром, обов'язок видати доказ, що витребуваний судом (ч. 6 ст. 84 ЦПК України), натомість тлумачення обов'язку крізь призму факультативності розмиватиме межу між обов'язком та правом.

2) *Закріплення обов'язку у відповідній нормі цивільного процесуального законодавства.* Так, в науковій літературі наголошується на тому, що у тексті правової норми сформований певний опис дії. Вказане розглядається як еквівалент категоріям «міра, межа поведінки» [29, с. 22, 24]. Слід зауважити, що відповідно до п. 6 та п. 7 ч. 2 ст. 43 ЦПК України суд може встановити для обов'язки або строки їх виконання, приміром, зобов'язання здійснити переклад судової ухвали [31], або встановлення відповідачу строку для подання відзиву на позов [32]. Таким чином, ознакою процесуального обов'язку слід вважати *визначення обов'язку у відповідній нормі цивільного процесуального законодавства* ***або*** *у рішенні суду (ухвалі).*

Іншим аспектом, на який доцільно звернути увагу, є закріплення в ЦПК України припису щодо добросовісного користування процесуальними правами фактично не містить критерії, які б дозволили чітко визначити межу добросовісної поведінки. На наш погляд, цей процесуальний обов'язок слід тлумачити крізь призму загального обов'язку керуватися завданням цивільного судочинства (ч. 2 ст. 2 ЦПК України). Вказане дозволяє говорити про ще одну ознаку цивільних процесуальних обов'язків – ***їх обумовленість завданнями цивільного процесу***. Приміром, враховуючи, що поведінка заявника розглядається як один з критеріїв для оцінки тривалості строків провадження в практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) [33], закріплення на національному рівні обов'язку позивача додати до позовної заяви всі наявні в нього докази (ч. 5 ст. 177 ЦПК України), що відбиває тенденції щодо концентрації доказового матеріалу [15, с. 398–399], свідчить також про прагнення законодавця забезпечити своєчасний розгляд справи відповідно до п. 1 ст. 2 ЦПК України. Варто зазначити, що на обумовленості цивільних процесуальних обов'язків завданнями судочинства свого часу звертала увагу Г. Кузів [9, с. 91].

3) *Контроль за виконанням цивільних процесуальних обов'язків покладено на суд.* Як зазначає Р. ван Реє, загальновизнаною є позиція, відповідно до якої пасивність суддів не сприяє підвищенню ефективності. Тому більшість сучасних правових систем запровадили

так звані інструменти кейс-менеджементу, які дозволяють судді контролювати час необхідний для судового розгляду, а в деяких юрисдикціях навіть надають судді інструменти для допомоги сторонам на стадії доказування [34, с. 202]. Вказане підтверджується практикою ЄСПЛ, який послідовно наголошує на тому, що хоча національні органи влади не можуть нести відповідальність за поведінку сторони у справі, тактика затягування, яку використовує одна зі сторін, не звільняє владу від обов'язку забезпечити проведення судового розгляду в розумні строки [35, п. 552]. Очевидно, що контроль за виконанням процесуальних обов'язків є одним з елементів судового кейс-менеджменту.

4) *Зміст цивільних процесуальних обов'язків обумовлюється процесуальним статусом відповідного учасника процесу*. Як слушно зауважується в науковій літературі, цивільні процесуальні обов'язки можуть бути обов'язковими не для всіх суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, а лише для певної категорії учасників [12, с. 56].

5) Відповідальність за невиконання або неналежне виконання процесуальних обов'язків. В науковій літературі відзначається підхід, прихильники якого вказують на недоцільність включення відповідальності як категорії, що характеризує обов'язок, оскільки останній може бути невиконаним, але необхідність поведінки, яка б відповідала йому, зберігається [36, с. 17]. Втім, деякі з вітчизняних дослідників, навпаки, наголошували на необхідності доповнення ЦПК України нормою, відповідно до якої невиконання процесуальних обов'язків тягне за собою наслідки, передбачені цивільним процесуальним законодавством [9, с. 92].

На необхідність застосування вказаного механізму звертають увагу і зарубіжні дослідники. Так, А. Узелац, розмірковуючи над питанням обов'язку сторін у справі співпрацювати, підкреслює, що санкції за невиконання вказаного обов'язку можуть мати форму процесуальних заборон, наприклад, позбавлення сторони права вчиняти певні процесуальні дії або покладатися на певний факт чи доказ після закінчення певного періоду. Крім того, для цієї мети можуть також слугувати накази щодо розподілу судових витрат та штрафи [37, с. 8].

Що стосується вітчизняного процесуального законодавства, то законодавець оперує категорією заходів процесуального примусу (до яких належить, зокрема, штраф), під якими розуміються процесуальні дії, що вчиняються судом у визначених випадках з метою спонукання відповідних осіб до виконання встановлених в суді правил, добросовісного виконання процесуальних обов'язків, припинення зловживання правами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства (ч. 1 ст. 143 ЦПК України, ч. 1 ст. 144 КАС України, ч. 1 ст. 131 ГПК України).

Питання співвідношення понять заходів процесуального примусу, санкцій та процесуальної відповідальності є дискусійним, відтак, слід приділити увагу вказаному питанню. Видається за доцільне спершу визначитися з поняттям примусу, під яким під яким у даному досліджені розуміється обмеження певного права чи накладання додаткового обов'язку [38, с. 37].

Аналіз застосування терміну «санкція» дозволяє дійти висновку про його використання деякими дослідниками як синоніму «відповідальність» [див. наприклад 39]. При цьому, варто звернути увагу на відсуніть консенсусу серед дослідників щодо існування процесуальної відповідальності як самостійної категорії. Так, на думку І. М. Лукіної, кожній галузі права притаманні специфічні заходи відповідальності, визначення яких співвідноситься із загальнотеоретичним поняттям юридичної відповідальності [40, с. 221]. Автор оперує поняттям цивільної процесуальної відповідальності, під якою пропонує розуміти «передбачений цивільними процесуальними нормами обов'язок правопорушника зазнати юридично несприятливих наслідків правопорушення у вигляді позбавлень особистого або майнового характеру» [40, с. 58]. Слід зауважити, що подібний підхід зустрічається також у наукових розвідках кримінально-процесуальної та господарсько-процесуальної сфер [41; 42].

Натомість, прихильники іншого підходу наголошують на відсутності підстав для виокремлення цивільної процесуальної відповідальності, позаяк законодавець не передбачив відповідного виду правопорушення – цивільного процесуального [4343, с. 462], відтак слід вести мову про заходи захисту, які не мають характеру юридичної відповідальності, зокрема, процесуальні тяжкості та превентивні заходи [4343, с. 463]. Заходи процесуального

примусу за вказаним підходом слід визначати як превентивні заходи, які не мають карального аспекту [4343, с. 464].

Враховуючи, що фактичною підставою застосування юридичної відповідальності є вчинення правопорушення [44, с. 301; 45 с. 349], слід проаналізувати можливість використання категорії цивільного процесуального правопорушення на поточному етапі розвитку вітчизняної правової доктрини.

Варто зауважити, що на перший погляд застосування вказаної категорії може видатись недоцільним, оскільки більшість складів правопорушень, що можуть бути вчинені під час здійснення цивільного судочинства фактично охоплюються нормативно-правовими актами інших галузей права, приміром, прояв неповаги до суду (ст. 185-3 КУпАП); завідомо неправильний переклад або завідомо неправдивий висновок експерта (ст. 384 ККУ). Втім, деякі дослідники все ж вказують на існування самостійного складу процесуального правопорушення [42, с. 4; 40, с. 79]. Приміром, пропонується в якості фактичної підстави для процесуальної відповідальності виокремлювати невиконання або неналежне виконання обов'язків або зловживання процесуальними правами [42, с. 94]. В. Рєзнікова, навпаки, вказує, що господарсько-процесуальне правопорушення здебільшого вчиняється у формі невиконання господарсько-процесуального обов'язку, приписів ГПК України [46, с. 103].

Враховуючи, що зловживання процесуальними правами не може бути інтерпретоване в контексті правопорушення [47, с. 41], єдиною фактичною підставою застосування цивільної процесуальної відповідальності слід визнати правопорушення у формі невиконання процесуальних обов'язків. У зв'язку з цим постає питання щодо визначення сутності штрафу, як грошового стягнення за зловживання процесуальними правами. На нашу думку вказане стягнення не слід розглядати під кутом виду відповідальності. Натомість вказаний інститут виконує дві функції а) *функцію запобігання зловживанням* процесуальними правами та б) *компенсаторну функцію*, яка проявляється у вигляді відповідного грошового стягнення, що виступає компенсацією за витрачені для реагування на зловживання процесуальними правами судові ресурси. Враховуючи вказане, видається за доцільне доповнити перелік заходів процесуального примусу (ст. 144 ЦПК України) шляхом виокремлення грошового стягнення за зловживання процесуальними правами у самостійну категорію. Відповідно, слід виключити зловживання процесуальними правами як підставу застосування штрафу (п. 2 ч. 1 ст. 148 ЦПК України).

Уявляється, що надання законодавцем статусу адміністративних та кримінальних правопорушень, які за своєю суттю є процесуальними, не свідчить про вичерпність регулювання. Натомість, такий підхід вказує на розмежування цих правопорушень за ступенем шкідливості як ознаки протиправної поведінки [45, с. 234]. Проте, поза увагою залишаються процесуальні правопорушення, що мають менший порівняно з попередніми двома групами ступінь шкідливості. Отже, процесуальні правопорушення, що вчиняються учасниками справи можуть бути розподілені за такими групами: а) суспільно шкідливі діяння (правопорушення), юридична відповідальність за які передбачається цивільним процесуальним законодавством; б) адміністративні правопорушення; в) кримінальні правопорушення.

Враховуючи, що юридична відповідальність передбачає настання несприятливих наслідків для правопорушника та покладання на нього додаткових обов'язків [45, с. 348], слід детальніше зупинитися на можливості тлумачення заходів процесуального примусу в контексті юридичної відповідальності. Так, значна кількість вчених процесуалістів вказує на відсутність в заходах процесуального примусу ознак відповідальності. Приміром, О. В. Рожнов обґрунтовує таку точку зору тим фактом, що застосування заходів процесуального примусу є правом суду, а не обов'язком [48, с. 164]. Проте, видається, що вказаний аспект лише відбиває особливості сфери судочинства, де презюмується право суду здійснювати регулювання процесу розгляду і вирішення кожної конкретної справи, що відповідає сучасній тенденції до зростання ролі кейс-менеджменту.

Визначені законодавцем межі застосування заходів процесуального примусу дають підстави виснувати, що в даному випадку єдиним критерієм, що уможливлює застосування

вказаних заходів є ступень шкідливості протиправної поведінки в контексті ефективного функціонування судової системи. Тобто заходи процесуального примусу застосовуються в тому випадку коли діяння досягає відповідного ступеня шкідливості, що перешкоджає досягненню завдань цивільного судочинства.

В науковій літературі вказується на розподіл правового примусу на заходи юридичної відповідальності та заходи захисту (відновлення) правопорядку [43, с. 461]. Проте, видається за можливе говорити про подвійну природу такого заходу процесуального примусу, як штраф, що на нашу думку радше відповідає ознакам, які характеризують інститут юридичної відповідальності [43, с. 461], аніж заходам захисту.

Так, про явно виражену каральну природу штрафу у сфері судочинства свідчать приписи ст. 251 ЦПК Польщі, відповідно до якої за необґрунтовану відмову третьої особи надати документ суд, заслухавши третю особу та сторони щодо обґрунтованості відмови, накладає на третю особу штраф [49].

Що стосується інших видів процесуального примусу, визначених законодавцем (ч. 1 ст. 144 ЦПК України), то, деякі з дослідників, підкреслюють їх явно виражений каральний характер [50, с. 148]. Втім, слід погодись із тими науковцями, які вказують на відсутність ознак юридичної відповідальності [51, с. 164; 52, с. 605], з огляду на те, що однією з конститутивних ознак юридичної відповідальності є її каральний характер (функція) [45, с. 335]. Приписи ч. 1 ст. 143 ЦПК України щодо мети заходів процесуального примусу (аналогічні приписи отримали закріплення у ч. 1 ст. 144 КАС України та ч. 1 ст. 131 ГПК України), дають можливість виснувати, що єдиною метою застосування вказаних заходів, окрім штрафу у випадку його застосування за невиконання особою процесуальних обов'язків, є виконання завдань цивільного судочинства. Так, привід свідка (ст. 147 ЦПК України) та тимчасове вилучення доказів для дослідження судом (ст. 146 ЦПК України) фактично направлені на швидке та об'єктивне вирішення справи по суті; попередження і видалення із залу судового засідання (ст. 145 ЦПК України) сприяють дотриманню правопорядку під час розгляду справи. Натомість застосування штрафу має наслідком не досягнення відповідного завдання, а **спонукання** особи спрямувати її дії на досягнення вказаного завдання за допомогою покладання обов'язку зазнати втрат майнового характеру.

Разом з тим, слід зауважити, що застосування штрафу як заходу відповідальності не повинне створювати ситуацію, коли невиконання процесуального обов'язку і, як результат застосування цивільної процесуальної відповідальності, буде розглядатися правопорушником як більш вигідне становище у порівнянні з виконанням вказаного обов'язку.

Таким чином, ознакою процесуальних обов'язків слід вважати *забезпеченість санкціями як складової судового кейс-менеджменту*, *що включає можливість застосування заходів державного примусу та/або штрафу як виду юридичної відповідальності за процесуальне правопорушення у формі невиконання процесуальних обов'язків.*

Вказані ознаки дозволять відмежувати власне процесуальні обов'язки від суміжних понять, які деякі науковці помилково відносять до категорії процесуальних обов'язків. Так, в науковій літературі досить поширеним є підхід, за яким доказування розуміється і як право, і як обов'язок учасників справи [40, с. 57]. Інколи доказування пропонується відносити до виключно до категорії обов'язків [див. приміром 8, с. 147; або 53, с. 314]. Вочевидь, вказана позиція зумовлюється, серед іншого, і положеннями національного законодавства, позаяк законодавець застосовує термін «обов'язок» в контексті доказування (ч. 3 ст. 12 та ч. 1 ст. 81 ЦПК України). Втім, як слушно зауважується прихильниками протилежного підходу, не слід ототожнювати даний обов'язок із поняттям класичного процесуального обов'язку. Натомість, найбільш повно сутність феномену доказування відображає термін «тягар доказування» [43, с. 478–479], під яким розуміють необхідність для даної сторони встановити обставини, нез'ясованість яких може спричинити невигідні для неї процесуальні наслідки [43, с. 477], зокрема, відмову у забезпеченні позову (глава 10 ЦПК України), відмову у задоволенні клопотання про відвід або прийняття рішення по суті справи не на користь відповідної особи.

Прикладом більш жорсткого підходу законодавця щодо настання таких наслідків є підхід, запроваджений в Італії, де традиційно відповідачу достатньо було не відповідати на позов або зазначити, що він не визнає факти, викладені позивачем, щоб суди дійшли висновку про незгоду з вимогами позивача [54, с. 27]. Проте, в подальшому підхід законодавця змінився: якщо відповідач не роз'яснює свою позицію (або зберігає мовчання) щодо певних фактів, вважається, що він визнає ці факти [54, с. 28].

Втім, в окремих національних правових системах виокремлюються процесуальні обов'язки пов'язані з інститутом доказування. Так, внаслідок реформ у польському цивільному процесуальному законодавстві було запроваджено норму, згідно з якою сторона, яка подала клопотання про виклик свідка, експерта чи іншої особи на слухання, повинна докласти всіх зусиль, щоб ця особа з'явилася у визначений час і місце, зокрема, повідомивши її про обов'язок, час і місце явки (ст. 242-1 ЦПК Польщі) [49]. Хоча наразі відсутній єдиний підхід щодо тлумачення вказаної норми, деякі дослідники вказують на можливість розуміння цього положення як процесуального обов'язку [6, с. 40], підкреслюючи необхідність законодавчого закріплення окремої санкції за його невиконання [6, с. 45].

Що стосується санкцій, то видається за доцільне взяти до уваги підхід С. Шане (Cécile Chainais), яка у своєму дослідженні пропонує «суто технічний» підхід до визначення санкцій – як певну міру реагування на порушення закону, проте зауважує, що навіть у цьому випадку визначення охоплює широкий спектр санкцій: приміром, закриття провадження у справі або наслідки пропущення строку тощо [55, с. 359]. Автор також пропонує відійти від тлумачення санкції як правового наслідку застосування норми права, а також як дисциплінарних санкції, що стосуються суддів і працівників апарату суду, природа яких не пов'язана з самим цивільним процесом, оскільки вказані аспекти занадто віддалені від санкцій виключного процесуального характеру [55, с. 358–359].

Відтак постає питання щодо визначення меж процесуальної сфери. Так, на думку С. Шане, санкції відіграють важливу роль у збереженні основних засад судочинства (principes essentiels de procédure), таких як право на позов, принцип ініціативи та формалізм судочинства [55, с. 361]. Вказані елементи дозволяють моделювати межі процесуальної сфери через визначені в цивільному процесуальному законодавстві дії сторін, направлені на рух провадження за етапами розгляду справи, та говорити про основну функцію санкцій – ефективність цивільного судочинства. Враховуючи два вказані аспекти, видається за доцільне виділити такі групи суто процесуальних санкцій:

а) заходи процесуального примусу;

б) штраф як вид процесуальної відповідальності;

в) санкції-реагування на невиконання процесуальних тяжкостей (у більшості випадків).

Висновки. Враховуючи вищезазначене, серед ознак процесуальних обов'язків слід виокремлювати наступні: а) визначення поведінки як необхідної; б) визначення обов'язку у відповідній нормі цивільного процесуального законодавства **або** у рішенні суду (ухвалі); в) обумовленість завданнями цивільного процесу; г) судовий контроль за виконанням відповідного обов'язку; д) обумовленість процесуальним статусом учасника провадження; е) забезпеченість заходами державного примусу та у випадках досягнення відповідного ступеню суспільної шкідливості – забезпеченість відповідальністю у формі штрафу.

Вказане дозволяє визначити цивільний процесуальний обов'язок **як встановлену нормами цивільного процесуального законодавства або рішенням суду міру належної поведінки, спрямовану на досягнення завдань цивільного судочинства, належна реалізація якої забезпечена заходами державного примусу та у випадках досягнення відповідного ступеню суспільної шкідливості – відповідальністю у формі штрафу.**

Санкції як певна міра реагування на порушення процесуального законодавства **у власне процесуальному значенні** включають у себе: а) заходи процесуального примусу; б) штраф; в) санкції-реагування на виконання процесуальні тяжкості. При цьому, враховуючи, що штраф як вид процесуальної відповідальності не може бути застосованим у випадку зловживання процесуальними правами, доцільним є виокремлення самостійного заходу

процесуального примусу за вказані дії у вигляді грошового стягнення, що виконуватиме функції а) запобігання зловживання процесуальними правами; та б) компенсації за витрачені у випадку реагування на зловживання судові ресурси.

Список використаних джерел:

1. Jolowicz J. A. On Civil Procedure. Cambridge, New York : Cambridge University Press, 2000. 438 p.
2. Verkerk R.R. What is Judicial Case Management? A Transnational and European Perspective. *Judicial Case Management and Efficiency in Civil Litigation* / ed. by C. H. van Rhee. Antwerp-Oxford-Portland : Intersentia, 2007. P. 27–56.
3. Shapiro M. A. Distributing Civil Justice. *Georgetown Law Journal*. 2021. Vol. 109, No. 6, pp. 1473-1542. URL: https://ssrn.com/abstract=3675848
4. Узелац А. На шляху до Європейських правил цивільного процесу: переосмислення процесуальних обов'язків. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.* 2018. Вип. 106. С. 23–32.
5. Van Rhee, C. H. Towards Harmonised European Rules of Civil Procedure: Obligations of the Judge, the Parties and Their Lawyer. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2020. № 1 (6). P. 6-33.
6. Badurowicz K. Artykuł 2421 Kodeksu postępowania cywilnego jako obowiązek procesowy czy postulat? *Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska sectio G, Ius*. 2021. Vol. 68 (nr 2). P. 31-46. DOI:10.17951/g.2021.68.2.31-46
7. Бичкова С. С. Обов'язки сторін у справах позовного провадження. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична.* 2010. № 4. С. 129–139.
8. Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження : монографія. Київ : Атіка, 2011. 420 с.
9. Кузів Г. Правова природа цивільного процесуального обов'язку. *Підприємництво, господарство і право.* 2011. № 11. С. 90-93.
10. Кузів Г. Обов'язок добросовісного здійснення прав у цивільному процесі. *Вісник Львівського університету. Серія: Юридична*. 2012. Вип. 56. С. 255–259.
11. Мельник Я. Я. Цивільні процесуальні обов'язки сторін. *Університетські наукові записки. Хмельницький, 2012. № 3.* С. 135–144.
12. Особливості дії цивільних процесуальних обов'язків в цивільному процесуальному праві України: монографія. / за ред. М. М. Ясинка. Київ: Алерта, 2014. 336 с.
13. Луспеник Д. Засоби запобігання зловживанням процесуальними правами у цивільному судочинстві. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Luspenyk_2021_03_15.pdf
14. Ткачук А. О. Принцип добросовісності учасників цивільного судочинства та заборона зловживання цивільними процесуальними правами. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 141. С. 94-103.
15. Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві теоретико-прикладне дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2022. 600 с.
16. Сакара Н. Ю. Принцип добросовісності та зловживання процесуальними правами. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Prezent_Princ_dobrosov.pdf
17. Кузьменко К. О. Добросовісність як концептуальна основа правомірної реалізації цивільних процесуальних прав і обов'язків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право.* 2023. Вип. 75(1). С. 187-192. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2023_75%281%29__32
18. Назарова І. В. Принцип добросовісності в праві: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2020. 234 с.
19. Кот О.О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. Київ: Алерта, 2017. 494 с.

20. Тобота Ю.А. Принцип справедливості, добросовісності і розумності в цивільному праві : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2011. 158 с.

21. Бабич І. Г. Місце принципу добросовісності в системі сучасного зобов'язального права України. *Актуальні проблеми держави і права:* зб. наук. пр. 2005. Вип. 24. С. 327-331.

22. ELI/UNIDROIT Model European Rules of Civil Procedure https://www.unidroit.org/english/principles/civilprocedure/eli-unidroit-rules/200925-eli-unidroit-rules-e.pdf

23. Штефан О. О. Принцип пропорційності в цивільному судочинстві України. *Міжнародний науковий журнал "Інтернаука".* 2018. № 2(1). С. 116-121.

24. *Phaestos Ltd. & Anor v Ho* [2012] EWHC 1996 (TCC) (19 July 2012) URL: http://www2.bailii.org/ew/cases/EWHC/TCC/2012/1996.html

25. Чернега А. П. Сутність юридичного обов'язку як категорії. Актуальна юриспруденція. *Правотворча та правозастосовча діяльність*: *теорія, практика, професійний досвід*: збірник матеріалів міжнар. юридичної наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція», (м. Київ, 3 березня 2015 року). Тези наукових доповідей. Київ, 2015. С. 25-31.

26. Попович Т.П. Поняття обов'язку як елементу правового статусу особи. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. №6. С. 714-718

27. Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в. Україні: проблеми теорії і практики: монограф. Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2006. 267 с.

28. Боярський О.О. Кофман Б.Я. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина як зміст її конституційно-правового статусу. *Соціальний Калейдоскоп*. 2020. № 1. С. 1-12.

29. Мельник Я. Я. Обов'язки учасників цивільного процесу: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Хмельницький, 2012. 290 с. стр. 72.

30. Степанова Т.В. Процесуальний статус учасників позовного провадження у господарському судочинстві: теоретико-правові та праксеологічні аспекти : монографія. Одеса : Фенікс, 2017. – 494 с. стр. 167

31. Ухвала Касаційного господарського суду від 14 травня 2019 року у справі № 921/955/14-г/16. https://reyestr.court.gov.ua/Review/81725040

32. Ухвала Господарського суду Львівської області від 02 січня 2019 року у справі №914/2430/18 https://reyestr.court.gov.ua/Review/78954885

33. *Andrenko v. Ukraine*, № 50138/07, 20 January 2011. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-102932

34. van Rhee C.H., Maan E.A. Civil Procedure Reform: The Way Forward. *Access to Justice in Eastern Europe.* 2020. № 4(8) 179-208.

35. Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights. Right to a fair trial (civil limb). Updated to 31 August 2024. https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_6_civil_eng

36. Юрчак І.Р. Обов'язки особи: теоретико-правовий вимір: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2017. 185 с.

37. Uzelac A. Towards European rules of civil procedure: Rethinking procedural obligations. *Hungarian Journal of Legal Studies*. 2017. No 1. pp. 3–18 https://real.mtak.hu/61974/1/2052.2017.58.1.1.pdf

38. Ровинський Ю.О. Поняття та види державного примусу. *Держава і право.* 2010. Вип. 49. С. 35-41. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/34345/05-Rovinskiy.pdf?sequence=1

39. Рєзнікова В., Курей М. Штраф як форма господарсько-процесуальної відповідальності. *Право України*. 2020. № 7. С. 78-97.

40. Лукіна І. М. Цивільна процесуальна відповідальність: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2010. 204 с

41. Білокінь Р.М. Кримінально-процесуальна відповідальність: Монографія. Київ.: Видавничий центр «Кафедра», 2017. 430 с.

42. Катрич А. В. Відповідальність у господарському судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Кривий Ріг, 2020. 227 с.

43. Курс цивільного процесу: підручник / за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.

44. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с. https://www.osce.org/files/f/documents/8/f/283756.pdf

45. Загальна теорія права : підручник / за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2021. 568 с.

46. Рєзнікова В. В. Відповідальність у господарському процесі за зловживання процесуальними правами та заходи процесуального примусу. *Право України.* 2017. № 9. С. 101-121. URL: URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001432145

47. Панаід Я. І. Зловживання процесуальними правами в контексті принципу добросовісності в цивільному судочинстві: поняття та ознаки. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2024. Вип. 5 (58). С. 40-48.

48. Рожнов О. В. Підстави застосування заходів процесуального примусу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Право.* 2015. Вип. 20. С. 164-167.: URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPR_2015_20_39

49. Kodeks postępowania cywilnego -Dz.U.2024.0.1568 t.j. Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. https://arslege.pl/kodeks-postepowania-cywilnego/k14/

50. Желтобрюх І. Заходи процесуального примусу, що застосовуються до сторін у справі за законодавством про адміністративне судочинство: шляхи оптимізації матеріально-правових підстав. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 3. С. 146-152. стр 148 URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/3/25.pdf

51. Корунчак Л.А. Заходи процесуального примусу в цивільному та господарському судочинстві: правова природа. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 162–165.

52. Будурова Г. М. Заходи процесуального примусу за Господарським процесуальним кодексом України. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. – С. 606-608.

53. Кучер В. О. Цивільні процесуальні обов'язки сторін у позовному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право.* 2024. Вип. 84: частина 1. С. 311-316.

54. Lupoi, M. A. Recent developments in italian Civil Procedure Law. *Civil Procedure Review.* 2012. № 3(1). P. 25–51. https://civilprocedurereview.com/revista/article/view/25

55. C. Chainais, D. Fenouillet (Dir.). Les sanctions en procédure civile : à la recherche d'un clavier bien tempéré. *Les sanctions en droit contemporain. Vol. 1, La sanction, entre technique et politique.* Dalloz, Coll. L'esprit du droit. 2012. P. 357-408.

САФОНЧИК О. І.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права
(Національний університет «Одеська юридична академія»)

УДК 347.15/17:342.513
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.19

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ ПРИ ІНДИВІДУАЛЬНОМУ БУДІВНИЦТВІ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Представлена стаття присвячена актуальним питанням цивільно-правового захисту прав фізичних осіб при індивідуальному будівництві за законодавством України, а також питанням здійснення цивільно-правового захисту прав та охоронюваних законом інтересів фізичних осіб при здійсненні індивідуального будівництва у місті, у тому числі за участю фізичних осіб при здійсненні пайового будівництва.

У статті зазначено що використання електронної форми договору підряду, пайового будівництва, тощо, найповніше реалізує права та законні інтереси фізичних осіб при здійсненні індивідуального будівництва, оскільки підтримує стабільність, прозорість, чіткість ринку нерухомості. При цьому, забезпеченню інтересів учасників пайового будівництва, що охороняються законом, сприяє застосування нових цивільно-правових конструкцій, у тому числі страхування, та інших актуальних ризиків сфери будівництва.

Зазначено, що у 2022 році Верховною Радою України було ухвалено Закон України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть збудовані в майбутньому». Зазначеним законодавчим актом було визначено та закріплено нові підходи до здійснення будівництва, визначено суттєві умови договору купівлі-продажу майбутнього об'єкта будівництва, передбачено відповідальність для забудовників, можливість інвесторів в односторонньому порядку розірвати договір, гарантії, тощо.

В статті акцентовано увагу на тому, що цивільно-правове регулювання в галузі захисту прав фізичних осіб при індивідуальному будівництві у місті представляє один із напрямків дослідження захисту прав фізичних осіб при здійсненні індивідуального будівництва – нового, за своєю суттю, явища суспільного життя, пов'язаного з глобалізацією економічного та соціального розвитку держави. Цивільно-правові механізми захисту прав фізичних осіб у конкретних сферах діяльності, у тому числі в галузі індивідуального будівництва залишаються недостатньо дослідженими та вивченими.

Ключові слова: *цивільне право, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, цивільно-правовий захист, форми цивільно-правового захисту, самозахист, власність, фізичні особи, будівництво, індивідуальне будівництво, самочинне будівництво, житло.*

Safonchyk O. I. Topical issues of civil law protection of individuals' rights amidst individual construction under the legislation of Ukraine

The present article deals with the topical issues of civil law protection of individuals' rights amidst individual construction under the legislation of Ukraine

and with the issues of exercising civil law protection of the rights and the legally protected interests of individuals upon individual construction in the city, including with the participation of individuals in the implementation of share construction.

The article notes that using the electronic form of a contractor agreement, share construction agreement, etc., most fully enjoys the rights and legitimate interests of individuals in the implementation of individual construction, as it maintains stability, transparency, and clarity of the real estate market. At the same time, the use of new civil law structures, including insurance, and other relevant risks in the construction sector contribute to the interests of share construction participants protected by law.

It is noted that in 2022, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Law of Ukraine "On Guaranteeing Real Property Rights to Real Estate Objects to be Built in the Future". The legislative act identified and enshrined new approaches to construction, defined the essential terms of the contract for the sale and purchase of the future construction project, provided liability for developers, the option for investors to unilaterally terminate the contract, guarantees, etc.

The article emphasizes that civil law regulation on the protection of individuals' rights in individual construction in the city represents one of the research areas on the protection of the relevant rights in individual construction –inherently new phenomenon of public life associated with the globalization of economic and social development of the State. Civil law mechanisms for protecting the rights of individuals in specific areas of activity, including individual construction, remain poorly researched and studied.

Key words: *civil law, civil legislation, civil law relations, civil law defense, forms of civil law defense, self-defense, property, individuals, construction, individual construction, unauthorized construction, housing.*

Вступ. Цивільно-правове регулювання в галузі захисту прав фізичних осіб при індивідуальному будівництві у місті представляє один із напрямків дослідження захисту прав фізичних осіб при здійсненні індивідуального будівництва – нового, за своєю суттю, явища суспільного життя, пов'язаного з глобалізацією економічного та соціального розвитку держави. Цивільно-правові механізми захисту прав фізичних осіб у конкретних сферах діяльності, у тому числі в галузі індивідуального будівництва залишаються недостатньо дослідженими та вивченими.

Великий науковий інтерес у зв'язку із зазначеним становить зміст і значення основних понять, якими у цивільно-правової науці за нових економічних умов сьогодення можна охарактеризувати регулювання цивільно-правових відносин та діяльності у сфері індивідуального будівництва: правова форма захисту фізичних осіб при індивідуальному будівництві; способи захисту фізичних осіб при індивідуальному будівництві; механізми такого захисту з урахуванням сучасних реалій – введення у дію по всій території України воєнного стану; порядок здійснення фізичними особами індивідуального будівництва; захист прав фізичних осіб та так звана легалізація самочинного будівництва, здійсненого фізичними особами на земельній ділянці, яка перебуває у їх власності або користування; тощо.

Виявити їх сутність можливо шляхом порівняльного вивчення та ретроспективного аналізу історії та еволюції законодавства про регулювання містобудівної діяльності в Україні та світового досвіду. Визначення нового поняття діяльності фізичних осіб при будівництві, для одного з її конкретних видів – індивідуального будівництва, представляється результатом наукового пошуку та сприйняття відповідного родового поняття, що розвивається, і сформульоване у положеннях статей 184, 331 ЦК України.

Питання стосовно правового регулювання будівництва у місті, у тому числі здійснення будівництва фізичними особами у межах міста, досліджувались такими вченими як:

О. А. Беляневичкм, Т. В. Боднарем, І. О. Дзерою, С. Д. Гринько, І. В. Давидовою, М. М. Дякович, О. О. Кот, Н. С. Кузнєцовою, В. П. Паліюком, О. О. Сердюком, В. В. Спіжовою, Р. О. Стефанчуком, М. В. Ус, Г. В. Чурпітою, В. В. Надьон, І. Й. Пучковською, Є. О. Харитоновим, Г. Б. Яновцькою та іншими.

Метою статті є аналіз чинного законодавства України в сфері цивільно-правового захисту прав фізичних осіб при індивідуальному будівництві.

Виклад основного матеріалу. Наразі досить активно розвивається індивідуальне будівництво фізичними особами, що потребує створення ефективної моделі регулювання можливості забудови земельних ділянок. Своєчасність наукових досліджень пояснюється тим, що дедалі більше земельних ділянок купується у приватну власність, і цілком логічно, що власники – фізичні особи появляють бажання щодо повної реалізації своїх прав стосовно використання своєї власності найефективніше, головним чином через здійснення будівництва на земельних ділянках будівель та споруд. При цьому, не додає правової визначеності в питаннях, що стосуються інституту будівництва, постійна і наростаюча конкуренція приватного і публічного права, коли будівництво будівель і споруд, навіть на приватній землі, стає предметом регулювання цивільної галузі і справою, що все більше зачіпає суспільний інтерес.

Звертається увага на те, що комплекс цивільно-правових та міжгалузевих механізмів регулювання відносин індивідуального будівництва забезпечує публічні та приватні інтереси будівельної сфери, що сприяє соціально-економічному розвитку України у рамках підприємницької, інвестиційної, соціально-комерційної та іншої діяльності [2].

Науковці проводячи свої дослідження неодноразово проводили розгляд особливостей правового регулювання цивільних відносин у різних галузях цивільного права, надаючи свої тлумачення такого явища, як правове регулювання, його характеристику та визначення.

Так, у науковій літературі на загальному рівні звертається увага на те, що: «правове регулювання будь-яких цивільних правовідносин визначається як здійснення правовими засобами впорядкування цивільних відносин за допомогою закріплення прав і обов'язків їх учасників і забезпечення їх належного виконання» [4, с. 136–149]. Водночас, окремі науковці зазначають, що: «правове регулювання цивільних правовідносин слід розуміти з позиції здійснюваного державою, з урахуванням досягнутого рівня суспільного розвитку, впорядкування цивільних відносин у різних областях життєдіяльності, у тому числі й у галузі правовідносин щодо захисту прав фізичних осіб при здійсненні індивідуального будівництва, шляхом їх правового закріплення, охорони і розвитку за допомогою використання правових норм і сукупності інших правових засобів» [5, с. 6–9].

Проводячи дослідження, науковці суттєво збагачують спектр підходів до визначення поняття правового регулювання цивільних відносин. У сучасних умовах, для науки виникають нові завдання та мета для впорядкування розуміння та визначення правового регулювання цивільних правовідносин, у тому числі й сфері захисту прав фізичних осіб при здійсненні індивідуального будівництва. У теперішніх реаліях, наявності актуальних умов глобальної нестабільності, у тому числі наслідків військового стану в Україні, відображається необхідність інформаційного, у тому числі цифрового розвитку суспільства, та аналізованої сфери правового регулювання сфери цивільних правовідносин, у тому числі індивідуального будівництва, яке здійснюється фізичними особами.

Сучасні дослідники вважають за важливе: «розробляти цифрові інструменти підготовки, укладання, контролю за виконанням індивідуального будівництва та договорів пайової участі у індивідуальному будівництві, що є проблематичним через жорсткі регламентовані норми та вимоги безпеки до будівництва об'єктів нерухомості та використання відповідних земельних ділянок із визначеним цільовим призначенням, а також потребує суттєвого наукового опрацювання» [1, с. 413–418].

Звертається увага, що: «використання електронної форми договору підряду, пайового будівництва, тощо, найповніше реалізує права та законні інтереси фізичних осіб при здійсненні індивідуального будівництва, оскільки підтримує стабільність, прозорість, чіткість

ринку нерухомості» [8]. При цьому, забезпеченню інтересів учасників пайового будівництва, що охороняються законом, сприяє застосування нових цивільно-правових конструкцій, у тому числі страхування, та інших актуальних ризиків сфери будівництва.

Принагідно звертається увага на те, що у 2022 році Верховною Радою України було ухвалено Закон України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть збудовані в майбутньому» [6].

Зазначеним законодавчим актом було визначено та закріплено нові підходи до здійснення будівництва, визначено суттєві умови договору купівлі-продажу майбутнього об'єкта будівництва, передбачено відповідальність для забудовників, можливість інвесторів в односторонньому порядку розірвати договір, гарантії, тощо.

Серед основних нововведень можна виділити нові визначення термінів у розумінні закону: «квартира – це майбутній об'єкт нерухомості; багатоквартирний будинок – це об'єкт незавершеного будівництва, що ділиться; приватна садиба – це неподільний об'єкт незавершеного будівництва» [6].

Водночас зазначається, що: «об'єкт незавершеного будівництва може бути подільним або неподільним. Подільний об'єкт незавершеного будівництва – об'єкт нерухомого майна, що буде споруджено в майбутньому (житловий будинок, будівлю або споруду), щодо якого отримано право на виконання будівельних робіт і який ще не прийнято в експлуатацію, за умови, що у його складі є майбутні об'єкти нерухомості. Неподільний об'єкт незавершеного будівництва – об'єкт нерухомого майна, який буде збудований у майбутньому (житловий будинок, будівля чи споруда), щодо якого отримано право на виконання будівельних робіт і який ще не прийнятий в експлуатацію, за умови, що у його складі відсутні майбутні об'єкти нерухомості. Майбутній об'єкт нерухомості – складова частина об'єкта незавершеного будівництва, що ділиться, яка після прийняття в експлуатацію закінченого будівництвом об'єкта стане самостійним об'єктом нерухомого майна (квартира, гаражний бокс, інше житлове або нежитлове приміщення, крім допоміжних приміщень, тощо)» [6].

Фізичні особи, які здійснюють індивідуальне будівництво на власній земельній ділянці, або на земельній ділянці, яка перебуває у їх користуванні та має відповідне цільове призначення, повинні реєструвати спеціальне майнове право на об'єкти незавершеного будівництва.

Вищезазначене вказує на те, що: «фізична особа після отримання, у відповідності до положень Порядку виконання будівельних робіт, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2011 року № 466, права на виконання будівельних робіт, повинна буде зареєструвати в Державному реєстрі прав на нерухоме майно спеціальне право на майбутній об'єкт нерухомості (наприклад, на квартиру або будинок)» [3]. Надалі, майбутній об'єкт індивідуального будівництва буде визнаний об'єктом цивільних прав.

Водночас, коли об'єкт індивідуального будівництва буде введений в експлуатацію та зареєстрований на праві власності, спеціальне право буде припинено, а об'єкт індивідуального будівництва стане власністю фізичної особи.

Згідно з положеннями пункту 6 Порядку на виконання будівельних робіт, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2011 року № 466: «повідомлення про початок будівництва за формою, наведеною в додатку 1 до цього Порядку, надсилається замовником у Державній інспекції архітектури та містобудування України за місцезнаходженням об'єкта будівництва не пізніше ніж за 1 к. д. до початку будівельних робіт щодо об'єктів, будівництво яких здійснюється на підставі будівельного паспорта» [3].

Разом з тим, нормами частини першої статті 27 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» передбачено, що: «на підставі будівельного паспорта забудови земельної ділянки може здійснюватися забудова присадибних, дачних і садових земельних ділянок. При цьому, будівельний паспорт визначає комплекс містобудівних та архітектурних вимог до розміщення і будівництва індивідуального житлового будинку, садового, дачного будинку не вище двох поверхів (без урахування мансардного поверху) з площею до 300 м^2, господарських будівель і споруд, гаражів, елементів благоустрою та озеленення земельної

ділянки» [7]. Отже, будівництво зазначених об'єктів не вимагає реєстрації декларації або отримання дозволу на будівництво.

Таким чином, зважаючи на викладене, після подання фізичною особою відповідного повідомлення про початок виконання індивідуального будівництва, тобто будівельних робіт, до об'єктів індивідуального будівництва відносять: «індивідуальний житловий будинок, садовий, дачний будинок не вище двох поверхів з відповідною площею до 300 м^2; господарські будівлі та споруди, розташовані на присадибних, дачних і садових земельних ділянках» [7].

Якщо проводити аналогію між цими об'єктами, то в Переліку будівельних робіт, для яких не вимагається дозвіл на будівництво, значилися такі роботи щодо об'єктів житлового призначення: «здійснення перепланування житлових приміщень, при цьому повинна бути збережена несуча конструкція, не мають перевищуватись допустимі навантаження на перекриття, стіни і фундамент; відновлення, посилення або покращення певних конструкцій будівель і споруд, без зміни їх функціонального призначення із збереженням їх архітектурного вигляду; будівництво приватних житлових будинків присадибного типу, дачних та садових будинків, прибудов до них загальною площею до 500 м^2 включно, господарських будівель і споруд, а також підключення цих об'єктів до інженерних мереж; встановлення на присадибній земельній ділянці тимчасових об'єктів; переобладнання в межах приміщення; збільшення житлової чи допоміжної площі» [7].

Згідно до положень пункту 9 Порядку на виконання будівельних робіт, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2011 року № 466: «два примірники декларації про початок будівництва заповнює замовник і подає особисто або надсилає рекомендованим листом з описом про вкладення до інспекції. У цій декларації вказується та ж інформація, що і в зареєстрованій декларації про початок підготовчих робіт. За повноту і достовірність даних, зазначених у поданій декларації, замовник несе відповідальність за законом» [3].

Згідно до положень пункту 17 Порядку на виконання будівельних робіт, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2011 року № 466: «дозвіл на виконання будівельних робіт видається на безоплатній основі інспекцією за місцезнаходженням об'єкта, а щодо об'єкта, розміщеного на території кількох адміністративно-територіальних одиниць, Державною інспекцією архітектури та містобудування України» [3].

Перелік документів, які додаються до заяви для отримання дозволу на будівельні роботи надаються копії: «документа, що підтверджує право власності або користування земельною ділянкою; проектної документації на будівництво, розробленої та затвердженої в установленому законодавством порядку; документів про призначення осіб, які здійснюють авторський і технічний нагляд; засвідчених кваліфікаційних сертифікатів; документа, що підтверджує право власності на будинок чи споруду; ліцензії на право виконання будівельних робіт; документів про призначення осіб, відповідальних за будівельні роботи» [3].

Разом з тим, положеннями пунктом 30 Порядку на виконання будівельних робіт, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2011 року № 466 встановлені вимоги коли: «будівництво вважається самовільним, без належним чином затвердженого проекту» [3].

Ураховуючи вищевикладене, цивільні правовідносини фізичних осіб при здійсненні індивідуального будівництва, а також захист прав фізичних осіб при індивідуальному будівництві визначаються за допомогою механізму правого регулювання цивільних відносин, як системи правових засобів, організованих у певній послідовності, спрямованих на впорядкування, регулювання, закріплення, розвиток і вдосконалення цивільних відносин у сфері здійснення фізичними особами індивідуального будівництва на підставі основоположних принципів цивільного права.

Висновки. Захист прав фізичних осіб при індивідуальному будівництві розглядається законодавцем та юридичною наукою на загальних засадах захисту прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб, як найбільш важлива гарантія їх реального здійснення. Такий захист є основним видом діяльності судових та адміністративних органів в сфері

розгляду і вирішення цивільних та інших спорів. Правовою основою їх діяльності, а також підставою застосування правового захисту виступає стаття 55 Конституції України, за якою права і свободи людини захищаються судом.

Правове регулювання здійснення фізичними особами індивідуального будівництва здійснюється на основі норм права, зовнішнім виразом якого є законодавство, згідно з яким будівництво в Україні регулюється Конституцією України, Цивільним, Господарським і Земельним кодексами України, законами України, «Про основи містобудування», «Про архітектурну діяльність», «Про землеустрій» та підзаконними нормативно-правовими актами, найбільш численними з яких є будівельні норми і правила.

Введення цифрового врядування в сфері будівництва в Україні можна відзначити як позитивний процес здійснення функцій держави органами державної влади, місцевого самоврядування із застосуванням цифрових технологій з метою забезпечення прав, свобод, інтересів фізичних осіб при індивідуальному будівництві. В першу чергу вказаний процес полягає у взаємодії фізичних осіб при індивідуальному будівництві з органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

Список використаних джерел:

1. Бортник Н.П. Електронне урядування: поняття та зміст категорії. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична.* 2022. № 35/2022. С. 413–418.

2. Гриняк А. Б. Теоретичні засади правового регулювання підрядних зобов'язань у цивільному праві України. *Монографія.* Київ. НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України. 2013. 374 с.

3. Деякі питання виконання підготовчих і будівельних робіт. Постанова Кабінету Міністрів України від 13.04.2011 № 466. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-2011-%D0%BF#Text

4. Калашник О. М. Механізм правового регулювання цивільних відносин як об'єкт наукових досліджень: генеза та сутність. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ* .2017. № 2 (14). С. 136-149.

5. Проблеми здійснення та захисту цивільних прав в умовах воєнного стану : монографія / за ред.: Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, К. Г. Некіт ; упор.-укл. Ю. С. Маршук. НУ «Одеська юридична академія». Одеса. Фенікс. 2023. 336 с. (С. 6-9).

6. Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому. *Закон України* від 15.08.2022 № 2518-IX URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/T222518?an=1.

7. Про регулювання містобудівної діяльності. Закон України від 17 лютого 2011 року № 3038-VI (*Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2011. № 34, ст. 343) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text.

8. Українська правда. Як Мінцифра реформує будівельну галузь, і яким є антикорупційний ефект. *Українська правда.* URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2021/03/18/7286994/.

СВЕРДЛІЧЕНКО В. П.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правових
дисциплін
*(Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна)*

УДК 347.62:004.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.20

ЦИФРОВИЙ ШЛЮБ У МЕТАВСЕСВІТІ: ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

У статті встановлено, що стрімкий розвиток цифрових технологій, зокрема Метавсесвіту, створює передумови для появи нових відносин, наприклад, цифрових аналогів сімейних відносин. Зазначено, що Метавсесвіт, як віртуальний простір, де користувачі взаємодіють за допомогою цифрових аватарів, стає середовищем для символічного укладення шлюбів, створення спільних цифрових домогосподарств і володіння віртуальною власністю. Виявлено, що сучасне законодавство України поки не передбачає можливості офіційного визнання цифрових шлюбів через необхідність фізичної присутності наречених та відповідної державної реєстрації.

У статті проаналізовано приклади цифрових шлюбів у Метавсесвіті, серед яких перше в історії весілля у Decentraland та інші символічні заходи, проведені за участю цифрових аватарів. Встановлено, що подібні події на сьогодні мають переважно розважальний та символічний характер, однак перспективи їх визнання залежать від розвитку правової бази, технологій та суспільного схвалення. Також зроблено висновок, що досвід України під час війни, коли дозволялося укладати шлюб без фізичної присутності для певних категорій осіб, може стати основою для впровадження механізмів реєстрації цифрових шлюбів у Метавсесвіті.

Зроблено висновок, що цифрові шлюби в Метавсесвіті потребують розробки та прийняття міжнародних стандартів, а також низки нормативно-правових актів, які забезпечуть їх визнання та подальше вдосконалення юридичних і технологічних механізмів їх провадження. Виявлено необхідність застосування сучасних технологій, зокрема блокчейну для забезпечення надійності та прозорості, VR і AR технологій для імітації фізичної присутності наречених.

Таким чином, у статті обґрунтовано важливість адаптації національного законодавства до нових цифрових умов та досліджено правову природу цифрових шлюбів у Метавсесвіті. Зазначено, що формування правових механізмів для регулювання таких відносин сприятиме подальшій інтеграції України у глобальний цифровий простір.

Ключові слова: *цифровий шлюб, віртуальні аналоги сімейних відносин, Метавсесвіт, віртуальні приватні відносини.*

Sverdlichenko V. P. Digital marriage in the Metaverse: legal nature and development prospects

The article establishes that the rapid development of digital technologies, particularly the Metaverse, creates prerequisites for the emergence of new relationships, for example, digital analogues of family relations. The Metaverse, as

a virtual space where users interact through digital avatars, is noted to have become an environment for symbolic marriages, the creation of shared digital households, and the ownership of virtual property. It is found that the current Ukrainian legislation does not yet provide for the official recognition of digital marriages due to the need for the physical presence of the spouses and the corresponding state registration.

The article analyzes examples of digital marriages in the Metaverse, including the first-ever wedding in Decentraland and other symbolic events held with digital avatars. It is established that such events currently are mainly entertaining and symbolic, however the prospects for their recognition depend on the development of the legal framework, technological advancements and public approval. It is also concluded that Ukraine's experience during the war, when the marriage without physical presence was allowed for certain categories of people, could become the basis for the introduction of mechanisms for registering digital marriages in the Metaverse.

The article concludes that digital marriages in the Metaverse require the development and adoption of international standards, as well as a number of regulations that will ensure their recognition and further improvement of the legal and technological mechanisms for their implementation. The article finds the need to use modern technologies, particularly blockchain to ensure reliability and transparency, VR and AR technologies to imitate the physical presence of spouses.

Therefore, the article justifies the importance of adapting national legislation to the new digital environment and examines the legal nature of digital marriages in the Metaverse. It is noted that the formation of legal mechanisms for regulating such relations will facilitate further Ukrainian integration into the global digital space.

Key words: *digital marriage, virtual analogs of family relations, the Metaverse, virtual private relations.*

Вступ. Стрімкий розвиток цифрових технологій за останні десятиліття суттєво вплинув майже на всі аспекти суспільного життя, зокрема на виникнення нових правовідносин. Метавсесвіт, як віртуальний онлайн простір, де люди взаємодіють між собою за допомогою цифрових аватарів, створює можливості для виникнення раніше не відомих правовідносин. У цьому середовищі з'являються нові форми взаємодії, зокрема цифрові аналоги окремих сімейних відносин, які кидають виклик традиційним уявленням про шлюб та сім'ю і потребують наукового дослідження.

Сімейні правовідносини в реальному житті зазвичай ґрунтуються на фізичній присутності та взаємодії суб'єктів сімейних відносин і регулюються нормами законодавства конкретної держави. Сучасні віртуальні платформи надають можливість учасникам укладати символічні шлюби, створювати спільні цифрові домогосподарства та володіти віртуальною власністю завдяки своїм віртуальним аватарам. Для України, де питання правового регулювання цифрових середовищ перебуває на початковій стадії, дослідження окремих цифрових аналогів сімейних правовідносин у Метавсесвіті є не лише актуальним, але й важливим для формування правової бази. Дослідження таких випадків сприятиме адаптації національного законодавства до сучасних цифрових умов та забезпеченню належного захисту прав учасників у віртуальному просторі.

В Україні дослідження окремих проблемних питань, пов'язаних із функціонуванням та правовим регулюванням Метавсесвіту, здійснювали такі науковці, як О. Є. Аврамова, Г. О. Андрощук, К. І. Бєляков, С. Б. Булеца, С. М. Брайчевський, З. В. Гбур, І. М. Городиський, О. С. Дніпров, Д. В. Журавльов, А. В. Кирилюк, О. В. Коротюк, О. В. Костенко, Н. О. Кушнір, О. І. Косілова, Ю. В. Кривицький, В. В. Маньгора, А. В. Матвійчук, Н. С. Марценко, О. Е. Радутний, М. Ю. Самойленко, В. В. Стрельник, Х. К. Солодовнікова, О. О. Тихомиров, В. М. Фурашев та ін. Що стосується закордонних науковців, то дослідженням проблем Метавсесвіту займалися: Cheng Xu, Damla Karaca, Harun Serpil, Kashif Laeeq, Maria Kalyvaki, Ruoyu Zhao, Rushi Lan, Susanta Mitra, Tanzib Hosain, Wisnu Buana, Yushu Zhang, Youwen Zhu, Zhongyun Hua та ін. Однак, дослідженню випадків цифрових аналогів саме сімейних відносин в Метавсесвіті увага не приділялась.

Метою цієї статті є визначення правової природи цифрового шлюбу в Метавсесвіті та встановлення перспектив його розвитку.

Результати дослідження. Умови пандемії COVID-19 виявилися рушійною силою у зміні підходів до комунікації та організації соціальної взаємодії у суспільстві. Впровадження обмежувальних карантинних заходів змусило людей адаптуватися до нових реалій шляхом масового переходу на цифрові платформи для здійснення професійної діяльності, навчання, спілкування та відпочинку. Популярними інструментами у цьому процесі стали сервіси для відеоконференцій, такі як ZOOM, Microsoft Teams і Google Meet.

Однак із часом стало очевидним, що функціональні можливості цих платформ є недостатніми для повноцінного задоволення потреб користувачів. Виявлені недоліки, зокрема низька інтерактивність і відсутність фізичної присутності, призвели до зниження ефективності комунікації як у професійній, так і в освітній сферах. На підставі цього виникла необхідність у технологічних інноваціях, які забезпечують поглиблену взаємодію. Вказані тенденції стимулювали розвиток нових підходів до цифрових технологій та комунікаційних інструментів.

Наприкінці 2021 року материнська компанія соціальної мережі «Facebook» змінила назву на «Meta», що стало несподіванкою для світової спільноти, адже бренд «Facebook» мав усталену репутацію. Це рішення, ініційоване генеральним директором Марком Цукербергом, відображало його стратегічний намір перетворити компанію на лідера у сфері Метавсесвіту (Metaverse). Цукерберг оголосив, що вбачає майбутнє цифрових технологій у Метавсесвіті, і підтвердив це значними інвестиціями, які сукупно сягнули мільярдів доларів [1].

На сьогодні не існує загальноприйнятого визначення терміна «Метавсесвіт». На наш погляд, під Метавсесвітом можна розуміти особливий віртуальний простір, створений комп'ютерними технологіями, в якому користувачі можуть взаємодіяти між собою, між різноманітними цифровими об'єктами та цифровим середовищем завдяки створеним аватарам – віртуальним цифровим зображенням. Метавсесвіт можна назвати копією реального світу, але у віртуальному просторі, де поєднуються сучасні технології, віртуальна та доповнена реальності, тримірна графіка, штучний інтелект, соціальні мережі, а також інші передові інноваційні технології. Згідно з концепцією Метавсесвіту, користувачі зможуть виконувати різноманітні дії за допомогою своїх цифрових аватарів. Передбачається, що вони матимуть можливість працювати, навчатися, відвідувати навчальні заклади, здійснювати купівлю-продаж цифрових об'єктів, брати участь у віртуальних іграх, а також відвідувати музеї, галереї, концерти і навіть подорожувати до інших країн у віртуальному середовищі. Суть цієї концепції полягає в тому, що діяльність, яку люди виконують у реальному світі, потенційно може бути перенесена у віртуальну реальність Метавсесвіту, забезпечуючи нові форми інтерактивної та соціальної взаємодії [2, с. 223–224].

Протягом останніх років Метавсесвіт активно розвивався. У його віртуальному світі, як і в реальному, між користувачами виникали та виникають різноманітні відносини: освітні, трудові, культурні, приватні тощо. Так, Метавсесвіт активно інтегрується у сферу культури та освіти. Наприклад, Національний музей Кореї створив віртуальний музей Metaverse «Peaceful Hill», а компанія L'Officiel запустила «House of Dreams» – цифровий музей моди, що демонструє колекції у форматі NFT [3]. В Україні Linza.agency створила «Музей вкраденого мистецтва» для збереження цифрових копій знищених культурних об'єктів, зокрема картин Маріупольського художнього музею ім. Куїнджі [4]. Метавсесвіт також сприяє трансформації освіти, співпрацюючи з університетами США, створюючи віртуальні навчальні середовища. В Італії державні програми підтримують впровадження віртуальних технологій, а Університет Камеріно планує проводити навчання повністю у Метавсесвіті. Інші ініціативи, наприклад GoStudent у Німеччині чи Noun Town у Великій Британії, використовують VR для вивчення мов [5]. Компанія Aominext (район Кохоку, місто Йокогама), яка займається бізнесом VR і Metaverse для компаній і державних установ, побудувала систему заочної середньої школи для середньої школи Yushi Kokusai освітньої корпорації Seieisha Gakuin Educational Corporation. VR-система дозволяє учням навчатися з аватаром [6].

Держави також демонструють інтерес до Метавсесвіту. Китай ініціював проєкт Chinaverse, Саудівська Аравія – мегаполіс NEOM, а ОАЕ розробили стратегію Dubai

Metaverse для різних індустрій. У Південній Кореї запущено «Metaverse Seoul», який дозволяє користувачам взаємодіяти з цифровими послугами столиці [7].

Не оминуло функціонування Метавсесвіту й приватні відносини. В Метавсесвіті можна продавати та купувати певні віртуальні об'єкти за цифрові гроші, тому, ймовірно, ці правовідносини можна віднести до приватно-правових у віртуальному середовищі. Так, наприклад, віртуальна NFT земля – це цифрова земля, що належить власнику на платформі Метавсесвіту. Популярні NFT проєкти пов'язані із володінням землею включають Decentraland, The Sandbox та Axie Infinity. NFT підходять для надання прав власності на землю, оскільки кожен із них унікальний і легко доводить цифрове право власності. Можна використовувати NFT землю для реклами, спілкування, ігор та роботи, а також для інших цілей. Землевласник зазвичай може використовувати свою ділянку для розміщення, демонстрації онлайн-контенту, або отримання переваг у грі [8]. Віртуальна земля в цифровому просторі може бути предметом договорів купівлі-продажу, оренди, міни, дарування тощо.

Однак на цьому приклади виникнення та розвитку віртуальних приватних відносин не закінчилися, користувачі пішли далі та поринули у сферу більш особистих відносин, а саме віртуальних сімейних, якщо їх так можна назвати. Так, у Decentraland (онлайн-простір, що поєднує віртуальну реальність з технологією блокчейн) відбулося перше весілля в історії Метавсесвіту. Як зазначається, цифрові аватари пари з міста Фенікса штату Арізона (США) одружилися у суботу, 5 лютого 2022 року. Весільна церемонія відбулася в Decentraland. Захід відбувався з усіма атрибутами реального весілля, включаючи свідків, представника Верховного суду та віртуальний натовп із 2000 гостей. Свідоцтво про шлюб було видано в форматі NFT. Також процес токенізації пройшли і обручки пари. Наречений та наречена перебувають у реальному шлюбі вже близько 14 років. Зазначається, що наречений та наречена, Райан та Кендіс Херлі, найняли юридичну компанію Rose Law Group для юридичного оформлення шлюбу, адже за словами президента цієї компанії: «Метавсесвіт все ще знаходиться на ранніх етапах свого існування, нам довелося розробити цілу правову парадигму для юридичного визнання шлюбу». Юридична компанія розробила «металюбну структуру», що включає «Віртуальну дошлюбну угоду» для визначення віртуальних осіб пари та цифрових активів у блокчейні. «Мета-ліцензія на шлюб» також записує та позначає віртуальні особи й місце шлюбу у формі NFT [9].

Зазначений випадок є не єдиним прикладом проведення весільних заходів у Метавсесвіті. Так, пара з Флориди (США) познайомилася у віртуальному просторі. Вирішивши одружитися, пара захотіла якось відзначити їхню зустріч онлайн. Так, аватари американців одружилися у Метавсесвіті. Однак, на відміну від попередніх наречених, відбулася одночасна церемонія в реальному та віртуальному житті [10]. Пара молодят з Індії своє весілля вирішили провести у стилі Гаррі Поттера у Метавсесвіті. На такий крок наречені зважились через обмеження, які були пов'язані з пандемією коронавірусу [11].

На даний час в Україні подібних прикладів проведення весілля в Метавсесвіті немає. Однак, через світові сучасні тенденції, в Україні деякі державні послуги незабаром можуть бути доступні у Метавсесвіті. Одна з них – можливість укладати шлюб та розлучатися. Як зазначив Віце-прем'єр-міністр – міністр цифрової трансформації України Михайло Федоров у 2022 році: «У нас вже є кілька MVP (Minimum viable product – мінімально життєздатний продукт) у напрямку метавсесвіту, де ми хочемо почати надавати послуги та стати однією з перших країн у світі, яка це робить. Ми навіть працюємо над першою послугою, ми маємо кілька варіантів першої послуги. У нас є тестові майданчики... Поки ми не готові до тесту та презентації, але ми для себе вивчаємо, тому що розуміємо, що дивувати світ і привертати увагу і кошти всього світу потрібно буде метавсесвітом, там буде майбутнє точно. І однією з перших послуг ми розглядаємо, наприклад, можливість одружитися в метавсесвіті» [12]. Однак, станом на сьогодні такої можливості не з'явилося, хоча через портал «Дія» вже можна подати заяву на реєстрацію шлюбу онлайн.

Відповідно до п. 1 ч. 2 ст. 3 Сімейного кодексу України (далі – СК України) сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Згідно з ч. 1 ст. 21 СК України шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у органі державної реєстрації актів цивільного стану. Тобто, в Україні відповідно

до чинного сімейного законодавства, для того, щоб мати офіційно визнаний шлюб, його необхідно зареєструвати у відповідному відділі органів державної реєстрації актів цивільного стану. Окрім цієї умови, є ще низка вимог, без яких укладення шлюбу неможливо, їх прийнято поділяти на позитивні та негативні умови. Так, до позитивних, тобто наявність яких є обов'язковою під час реєстрації шлюбу, відносять досягнення шлюбного віку та добровільність шлюбу. До негативних (відсутність яких має бути на час реєстрації шлюбу) – перебування хоча б однієї зі сторін в іншому зареєстрованому шлюбі; знаходження жінки та чоловіка між собою у родинних зв'язках прямої та в деяких випадках побічної (бокової) лінії споріднення та відносинах, що прирівнюються до родинних; тяжка хвороба, або хвороба, небезпечна для другого з подружжя і (або) їхніх нащадків [13, с. 49–52; 14, с. 96–100].

У Метавсесвіті дії аватарів подібні до тих, які у реальному житті вчиняють фізичні особи з метою укладення шлюбу, не можуть мати правових наслідків у реальному житті, принаймні на даний час в Україні. Фізична присутність осіб під час реєстрації шлюбу є обов'язковою. Однак, необхідно зазначити, що з початком повномасштабної війни в Україні та оголошенням воєнного стану виникли нові виклики щодо укладення шлюбу. Через це Кабінет Міністрів України у 2022 році ввів особливі правила реєстрації шлюбу для певних категорій осіб, зокрема військовослужбовців Збройних Сил України, Служби безпеки України, Національної гвардії, поліцейських, працівників цивільного захисту, медичних закладів тощо. Нововведення передбачали можливість для зазначених осіб укладення шлюбу без особистої присутності наречених. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів № 213 «Деякі питання державної реєстрації шлюбу в умовах воєнного стану» від 7 березня 2022 року, військовослужбовці та інші спеціальні суб'єкти могли укласти шлюб дистанційно. Однак, у жовтні 2024 року згадана Постанова втратила чинність і наразі присутність наречених під час реєстрації шлюбу є обов'язковою, але заяву на реєстрацію шлюбу можна подати онлайн через портал «Дія». Окрім фізичної присутності, для укладення шлюбу необхідною є його реєстрація у відповідному відділі органів державної реєстрації актів цивільного стану та отримання підтверджуючого документа – Свідоцтва про шлюб, відповідно у Метавсесвіті цього наразі зробити неможливо.

Ймовірно для того, щоб цифровий шлюб у майбутньому став офіційним, виникає потріба у прийнятті нормативних актів, які сприятимуть цьому в Метавсесвіті. Виходячи з того, що Україна під час війни дозволила реєстрацію шлюбу без фізичної присутності наречених деяких категорій осіб, цю спробу можна перейняти й для укладення цифрових шлюбів у Метавсесвіті. Наприклад, може бути запроваджена певна офіційна державна платформа для укладення шлюбів у Метавсесвіті із підтвердженням цих дій державним реєстратором та видачою Свідоцтва у форматі NFT. Окрім того, важливим є розробка технології ідентифікації осіб – майбутніх наречених за допомогою блокчейн-технологій, яка буде захищеною від підробок і шахрайства, а VR (віртуальна реальність) та AR (доповнена реальність) технологій зможуть створювати такий ефект «присутності» наречених, який можна бути дорівнювати їх фізичній присутності. Однак, на початковому етапі визнання цифрових шлюбів у Метавсесвіті є необхідність розробки та прийняття низки міжнародних стандартів, які б забезпечили відправну точку в цьому питанні. І на останок, слід зауважити, що важливим є визнання саме з боку суспільства подібних цифрових шлюбів рівноцінними традиційним, а цьому може сприяти зростання популярності Метавсесвіту загалом. Навіть якщо офіційне визнання цифрових шлюбів буде впроваджене не одразу, Метавсесвіт може стати майданчиком для проведення символічних церемоній, які супроводжують юридично оформлені шлюби.

Отже, перспективи визнання цифрових шлюбів у Метавсесвіті можуть бути значними, але вони залежать від низки юридичних, соціальних та технологічних чинників.

Висновки. Станом на сьогодні в Україні для реєстрації шлюбу необхідна наявність цілої низки вимог, встановлених законодавством. Через це віртуальні весілля, які відбуваються у Метавсесвіті, наразі не можуть бути визнані у якості укладення шлюбу та його офіційного визнання, адже неможливо забезпечити фізичну присутність наречених та офіційну реєстрацію такого шлюбу. Слід зауважити, що наразі подібні заходи у Метавсесвіті мають характер розважальних та символічних на підставі наявності законодавчо визначеної процедури реєстрації шлюбу.

У майбутньому цифрові аналоги шлюбу в Метавсесвіті можуть мати позитивні перспективи розвитку, однак їх офіційне визнання вимагає поступової та детальної розробки відповідної нормативно-правової бази, прийняття міжнародних стандартів, а також вдосконалення технологій та суспільного схвалення.

Список використаних джерел:

1. Wisnu Buana. Metaverse: Threat or Opportunity for Our Social World? In understanding Metaverse on sociological context. 2022. URL: https://www.researchgate.net/publication/360851160_Metaverse_Threat_or_Opportunity_for_Our_Social_World_In_understanding_Metaverse_on_sociological_context (дата звернення: 16.01.2025).

2. Свердліченко В.П. Метавсесвіт – майбутній простір дослідження для юриспруденції. *Науковий Вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. Випуск 81: частина 2, 2024. С. 222-227. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/301448 (дата звернення: 17.01.2025).

3. Історичні місця в Метавсесвіті: віртуальний музей. Gate.io: веб-сайт. URL: https://www.gate.io/uk/blog_detail/881/historical-sites-in-the-metaverse-the-virtual-museum (дата звернення: 17.01.2025).

4. Музей вкраденого мистецтва: як подивитись роботи Куінджи та Айвазовського, які вкрали з Маріуполя. ТиКиїв: веб-сайт. URL: https://tykyiv.com/misteckij/zberegti-pamiat-pro-vtrachenu-spadshchinu-ekskursiia-muzeiem-vtrachenogo-mistetstva-v-metavsesviti/ (дата звернення: 17.01.2025).

5. Metaverse Is Transforming Modern Education, Claims Meta. Metaverse Post: web site. URL: https://mpost.io/metaverse-is-transforming-modern-education-claims-meta (дата звернення: 17.01.2025).

6. Японська компанія побудувала заочну середню VR-школу у Метавсесвіті. Вже оголошений набір «студентів Metaverse». Dev.ua: веб-сайт. URL: https://dev.ua/news/vr-shkola (дата звернення: 17.01.2025).

7. Ближче ніж здається: як країни Азії планують своє майбутнє у метавсесвіті. Mind.ua: веб-сайт. URL: https://mind.ua/openmind/amp/20262421-blizhche-nizh-zdaetsya-yak-krayini-aziyi-planuyut-svoe-majbutne-u-metavsesviti (дата звернення: 17.01.2025).

8. Що таке віртуальна NFT земля у метавсесвіті? Binance Academy: веб-сайт. URL: https://academy.binance.com/uk/articles/what-is-nft-virtual-land-in-the-metaverse (дата звернення: 17.01.2025).

9. У Decentraland відбулося перше весілля в історії Метавсесвіту. PaySpace Magazine: веб-сайт. URL: https://psm7.com/uk/blockchain/v-decentraland-sostoyalas-pervaya-svadba-v-istorii-metavselennoj.html (дата звернення: 19.01.2025).

10. Пара провела онлайн-церемонію весілля у метавсесвіті. До віртуального вівтаря йшли їхні аватари. Internetua: веб-сайт. URL: https://internetua.com/para-provela-onlain-ceremoniua-vesillya-u-metavsesviti-do-virtualnogo-vivtarya-ishli-yihni-avatari?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 19.01.2025).

11. Пара вирішила провести весілля у метавсесвіті: чому наречені пішли на такий крок. Life.24: веб-сайт. URL: https://life.24tv.ua/para-virishila-provesti-vesillya-metavsesviti-chomu-narecheni_n1851182?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 19.01.2025).

12. В Україні може з'явитися можливість одружуватися та розлучатися у метавсесвіті – Федоров. Дзеркало тижня: веб-сайт. URL: https://zn.ua/ukr/TECHNOLOGIES/v-ukrajini-mozhe-zjavitisja-mozhlivist-odruzhuvatisja-ta-rozluchatisja-u-metavsesviti-fedorov.html (дата звернення: 19.01.2025).

13. Сімейне право України: Підручник / Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова та ін.; За заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 200 с.

14. Сімейне право України: Підручник / за ред. А. О. Дутко. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. 480 с.

ФІСУН В. В.,
аспірант кафедри цивільного права
та процесу
(Державний податковий університет)

УДК 347.5
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.21

ОКРЕМІ ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ, ЗАВДАНИХ СУБ'ЄКТАМ ГОСПОДАРЮВАННЯ ВНАСЛІДОК АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Внаслідок агресії Російської Федерації проти України збитків зазнають не лише фізичні особи, а й суб'єкти господарювання. Водночас, фокус уваги, у зв'язку з масштабністю пошкоджень, руйнувань та втрат, наразі спрямований на поновленні прав та інтересів фізичних осіб (які не є суб'єктами господарювання), в першу чергу, відновленні та будівництві об'єктів житлового нерухомого майна.

При цьому, відшкодування збитків суб'єктам господарювання наразі видається не менш важливим аспектом, оскільки важливою задачею залишається забезпечення належного функціонування економіки в Україні.

Водночас, наразі як в Україні так і на міжнародному рівні розробляються та запроваджуються або ж вже використовуються деякі механізми для відшкодування збитків суб'єктів господарювання, однак ефективність їх реалізації поки що не є визначеною та може бути оцінена лише з плином часу.

У 2022 році на нормативному рівні в Україні було розроблено та набув чинності порядок визначення шкоди та збитків, що, з правової точки зору, створює механізм, який дозволяє належним чином здійснити фіксацію та оцінку збитків, що буде в подальшому використано для відшкодування збитків. Відтак, наразі уніфіковано врегульований лише перший етап процедури відшкодування збитків, в той час як подальші дії суб'єктів господарювання можуть бути реалізовані в межах різних механізмів.

Для суб'єктів господарювання наразі доступним інструментом є звернення до судових установ як в межах так і поза межами кримінального провадження. Найближчим часом очікується надання їм можливості внесення інформації до Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України. Водночас, ефективність застосування цих інструментів наразі залишається невизначеною.

Альтернативно або ж у сукупності із зазначеними вище інструментами, суб'єкти господарювання можуть розглянути залучення фінансування від міжнародних установ та організацій для більш швидкого та ефективного відновлення господарської діяльності.

У статті досліджено рівень розробки механізмів, які можуть бути застосовані суб'єктами господарювання в Україні для відшкодування збитків завданих їх об'єктам нерухомого майна внаслідок агресії Російської Федерації проти України, а також альтернативні механізми, застосування яких може бути розглянуто. Здійснено аналіз судової практики з зазначеної проблематики.

Ключові слова: *відшкодування, збитки, шкода, суб'єкт господарювання, майно, реєстр.*

Fisun V. V. Certain legal aspects of compensation for damages incurred to business entities as a result of the Russian Federation's aggression against Ukraine

As a result of the Russian Federation's aggression against Ukraine, not only individuals but also business entities are suffering damages. At the same time, the focus of attention, due to the scale of damage, destruction and losses, is currently pointed on restoring the rights and interests of individuals (who are not entrepreneurs), primarily the restoration and construction of residential real estate.

While so, the compensation for damages to business entities currently appears to be an equally important aspect, since ensuring the proper functioning of the economy in Ukraine remains an important task.

At the same time, some mechanisms are currently being developed and implemented both in Ukraine and internationally, or are already being used, to compensate for damages of business entities, but the effectiveness of their implementation has not yet been determined and can only be assessed over time.

In 2022, at the regulatory level in Ukraine, a procedure for determining losses and damages was developed and entered into force, which from a legal point of view creates a mechanism that allows for the proper recording and assessment of damages, which will subsequently be used to compensate for such damages. Thus, the first stage of the compensation procedure is currently regulated, while further actions of business entities can be implemented within the framework of various mechanisms.

For business entities, the current available instrument is to appeal to judicial institutions both within and outside the criminal proceedings. Soon, it is expected that they will be given the opportunity to enter information into the Register of Damages Caused by the Russian Federation's Aggression against Ukraine. At the same time, the effectiveness of those instruments remains currently uncertain.

Alternatively, or in combination with the above instruments, business entities can consider raising funding from international institutions and organizations for a faster and more effective recovery of economic activity.

The article examines the level of development of mechanisms that can be used by business entities in Ukraine to compensate for damages caused to their real estate as a result of the Russian Federation's aggression against Ukraine, as well as alternative mechanisms that can be considered. An analysis of judicial practice on the specified issues was carried out.

Key words: *compensation, damages, losses, business entity, property, register.*

Вступ. Стаття 41 Конституції України передбачає, що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності, та воно є непорушним. Водночас, примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості, а примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану [1].

Зазначене вище підтверджується і положеннями Цивільного кодексу України, де в статті 321 вказується, що право власності є непорушним, ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні. При цьому, особа може бути позбавлена права власності або обмежена у його здійсненні лише у випадках і в порядку, встановлених законом, а примусове відчуження об'єктів права власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього та повного відшкодування їх вартості, крім випадків, визначених цим нормативно-правовим актом [2].

Конституційний Суд України наголосив, що хоча право власності і не є абсолютним, втручання у це право може здійснюватися лише на підставі закону з дотриманням принципу юридичної визначеності та принципу пропорційності, який вимагає досягнення розумного співвідношення між інтересами особи та суспільства, а при обмеженні права власності в інтересах суспільства пропорційними можуть вважатися такі заходи, які є менш обтяжливими для прав і свобод приватних осіб з-поміж усіх доступних для застосування заходів [3].

Таким чином, пошкодження, знищення або втрата будь-яким іншим чином (за винятком механізмів, прямо передбачених чинним законодавством) майна українських фізичних та юридичних осіб через збройну агресію Російської Федерації проти України, є неправомірним втручанням у право власності, а відтак порушенням законодавства України. При цьому, у зв'язку з широкомасштабним вторгненням, в Україні виникла потреба у розробці та прийнятті нормативно-правового регулювання щодо здійснення відшкодування за порушення права власності як безпосередньо фізичним особам, так і юридичним особам.

Відповідну проблематику у своїх працях досліджували Кучеренко Д. С., Мороз В. П., Абражевич Д. А., Шрамко С. С. та інші.

Постановка завдання. Ціллю цієї статі є дослідити рівень нормативної розробки механізмів, які можуть бути застосовані суб'єктами господарювання в Україні для відшкодування збитків завданих їх об'єктам нерухомого майна внаслідок агресії Російської Федерації проти України, а також альтернативні механізми.

Результати дослідження. Звертаючись до порушень права власності суб'єктів господарювання, варто відмітити, що з моменту початку широкомасштабного вторгнення важливим було запровадження механізмів для фіксації та документального оформлення збитків для можливості подальшого отримання відшкодування [4, с. 39]. У зв'язку з цим, Постановою Кабінету Міністрів України № 326 від 20 березня 2022 року було затверджено Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації [5]. Відповідно до вказаного Порядку одним з напрямків є «економічні втрати підприємств», що включає втрати підприємств усіх форм власності внаслідок знищення та пошкодження їх майна, втрати фінансових активів, а також упущену вигоду від неможливості чи перешкод у провадженні господарської діяльності [5]. При цьому, визначення шкоди та збитків підприємств здійснюється відповідно до Методики визначення шкоди та обсягу збитків, завданих підприємствам, установам та організаціям усіх форм власності внаслідок знищення та пошкодження їх майна у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації, а також упущеної вигоди від неможливості чи перешкод у провадженні господарської діяльності, затвердженої Наказом Міністерства економіки України та Фонду державного майна України № 3904/1223 від 18 жовтня 2022 року [6].

Відповідно, аналізоване нормативно-правове регулювання встановлює порядок та процедуру визначення шкоди та обсягу збитків, тобто, можливість уповноваженими особами задокументувати розмір порушеного права власності суб'єктів господарювання, що дозволить їм мати належні та достатні докази щодо факту завдання їм відповідних збитків.

Наступними можливими етапами отримання відшкодування можуть стати звернення до судових установ або ж внесення інформації до Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України.

У контексті, судового стягнення збитків, деякі науковці у 2022 році звертали увагу, що на підставі існуючого нормативно-правового регулювання, суди України, розглядаючи з 2014 року справи, де відповідачем визначено Російську Федерацію, мають право ігнорувати імунітет цієї країни та розглядати справи про відшкодування шкоди, завданої фізичній особі або бізнесу в результаті збройної агресії за позовом, поданим саме до цієї держави [7, с. 147]. Тривалий час, така позиція на рівні Верховного Суду в Україні була відсутня, однак, у Постанові по справі № 308/9708/19 від 14 квітня 2022 року останній зазначив, що розглядаючи справу, де відповідачем визначено Російську Федерацію, суд України має право ігнорувати імунітет цієї країни та розглядати справи про відшкодування шкоди, завданої фізичній особі в результаті збройної агресії Російської Федерації, за позовом, поданим саме

до цієї іноземної країни [8]. Таким чином, починаючи з квітня 2022 року, Верховний Суд сформулював позицію, що дозволила здійснювати судовий розгляд позовів фізичних осіб напряму до Російської Федерації, ігноруючи імунітет країни.

Верховний Суд у 2022 році також вказав, що на той час були відсутні будь-які механізми або інші міждержавні домовленості між Україною та Російською Федерацією щодо відшкодування збитків фізичним та юридичним особам, завданих внаслідок дій військової агресії Російської Федерації на території України, тому звернення до українського суду було єдиним ефективним засобом судового захисту порушених прав та законних інтересів позивача [9]. Видається, що така позиція в майбутньому може бути несприятливою для українських позивачів з огляду на розробку та запровадження механізмів для відшкодування завданих збитків.

Більше того, деякі дослідники звертають увагу, що у випадку відшкодування важливим є документування доказової бази щодо збитків для доведення вини як у рамках цивільного, так і кримінального провадження, оскільки в Україні відсутня норма права, яка б покладала відповідальність за усю шкоду, завдану внаслідок збройної агресії, на країну-агресора, тобто необхідним є доведення причинно-наслідкового зв'язку між шкодою та дією, якою таку шкоду було завдано [10]. Незважаючи на вищезазначене, господарські суди першої інстанції у 2023 та 2024 роках виносили рішення на користь українських позивачів, які є юридичними особами, інколи навіть не зазначаючи про наявність будь-яких кримінальних проваджень, зокрема, Рішення по справах № 916/2103/23 від 03 жовтня 2023 року [11], № 908/2205/24 від 30 жовтня 2024 року [12], № 922/3158/24 від 09 грудня 2024 року [13].

З іншого боку, відшкодування може відбуватися через суди іноземних юрисдикцій, міжнародні арбітражі або ж через певні спеціально створені комісії [7, с. 148], а також є можливим звернення до Європейського суду з прав людини [14, с. 22]. Однак, наразі рішення щодо відновлення порушеного права власності за шкоду, завдану агресією Російської Федерації після 24 лютого 2022 року, у зазначених інстанціях щодо українських суб'єктів господарювання не приймалися. Відтак, отримання юридичними особами рішень в українських судах створює формальні юридичні підстави для подальшої можливості отримання відшкодування на підставі такого рішення шляхом його виконання. Водночас, фактична відсутність Російської Федерації у судовому процесі може в подальшому створити перешкоди для отримання відшкодування шляхом пред'явлення апеляційних та касаційних скарг, затягування судових процесів тощо. Більше того, складним може бути виконання таких рішень в Україні, а також визнання та виконання за кордоном, де Російська Федерація може мати більше механізмів для захисту власних прав та інтересів.

Іншим механізмом, який може бути застосований для отримання відшкодування українськими суб'єктами господарювання є внесення інформації до Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України, який був створений на підставі Резолюції CM/Res(2023)3 від 12 травня 2023 року «Про встановлення Розширеної часткової угоди про Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України» [15]. Постановою Кабінету Міністрів України № 365 від 29 березня 2024 року затверджено Порядок подання заяв про відшкодування збитків, втрат чи шкоди, що завдані агресією Російської Федерації проти України, до Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України, засобами Єдиного державного вебпорталу електронних послуг [16].

Наразі механізм подання заяв розроблений лише щодо пошкоджених або знищених об'єктів житлового нерухомого майна фізичних осіб. Водночас, Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації частково приведений у відповідність до Резолюції CM/Res(2023)3 та передбачає, що юридичні особи є суб'єктом подання щодо економічних втрат юридичних осіб усіх галузей економіки та установ (підкатегорія С1 Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації). Однак, внутрішнє нормативне регулювання та технічні можливості щодо подання заяв за підкатегорією С1 наразі відсутні, в той час як можливим є лише подання заяв щодо категорії А3.1 – пошкодження або знищення житлового нерухомого майна (підкатегорія А3.2 Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації).

Варто відмітити, що комплексного механізму щодо подальшого відшкодування збитків за заявами, внесеними до зазначеного Реєстру, не розроблено.

Для порівняння, варто звернути увагу на інший механізм, який передбачає відшкодування збитків за втрачене, знищене чи пошкоджене житлове нерухоме майно фізичних осіб. Такий механізм запроваджено відповідно до Закону України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України», де зазначається, що для відшкодування таких збитків створюється окремий реєстр, а для розгляду питань щодо надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна створюється спеціальна комісія [17]. Зазначений Закон встановлює окреме рамкове регулювання здійснення відшкодування завданих збитків, в тому числі можливість здійснення компенсації шляхом надання грошових коштів для відновлення, фінансування придбання, або ж передачу у власність відновленого об'єкта нерухомого майна [17]. Проте, для здійснення компенсації за пошкоджене, втрачене або зруйноване нерухоме майно суб'єктів господарювання аналогічного механізму наразі не розроблено.

Висновки. Наразі суб'єкти господарювання, що зазнали збитків внаслідок агресії Російської Федерації проти України можуть застосувати деякі механізми для здійснення відшкодування таких збитків.

Щодо відшкодування збитків за шкоду завдану об'єктам нерухомого майна суб'єктів господарювання, останні можуть звернутися до судів в Україні як в межах так і поза межами кримінального провадження для отримання судового рішення щодо стягнення збитків з Російської Федерації. Водночас, оцінити ефективність зазначеного вище інструменту не є можливим з огляду на те, що за наслідком винесення судового рішення ключовим етапом для отримання відшкодування є його виконання на території України або за її межами. В Україні відсутнє спеціальне законодавство щодо таких судових рішень та вони можуть бути виконані лише в загальному порядку, в той час як виконання таких рішень за межами України може становити значну складність з огляду на доступність більшої кількості правових засобів для Російської Федерації.

Суб'єкти господарювання можуть також розглянути звернення до іноземних судових установ, однак, розгляд таких справ буде здійснюватися в загальному порядку, займати тривалий строк, та бути дуже дорогим для українських суб'єктів.

Іншим механізмом, який частково розроблений та запроваджений в Україні, є отримання відшкодування через Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України. Можливість подачі заяв до цього Реєстру суб'єктами господарювання є нормативно закріпленою, водночас, наразі технічно недоступною. Більше того, внесення інформації є лише першим етапом щодо отримання відшкодування, а подальші компоненти цього механізму ще не розроблені.

Отже, ефективного способу захисту щодо відшкодування збитків, завданих об'єктам нерухомого майна суб'єктів господарювання внаслідок агресії Російської Федерації проти України наразі не запроваджено і такі особи продовжують звертатися до українських правоохоронних органів та судових установ з метою отримання формальних документів для підтвердження їх прав на отримання відшкодування, в той час як момент отримання відшкодування по суті поки що є невизначеним.

У зв'язку з цим, пропонується розглянути розробку внутрішнього державного механізму та відповідного регулювання щодо відшкодування збитків суб'єктам господарювання за аналогією до Закону України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України».

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.

2. Цивільний Кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 02.01.2025).

3. Рішення Конституційного Суду України від 05 червня 2019 року у справі № 3-391/2018(6048/18). URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/3_p1_2019.pdf (дата звернення 02.01.2025).

4. Кучеренко Д. С., Артюшенко О. Фіксація шкоди, завданої агрокомпаніям війною в Україні. *Scientific forum: theory and practice of research.* 2023. С. 39-40.

5. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: Постанова від 20.03.2022 р. № 326 / Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text (дата звернення 02.01.2025).

6. Про затвердження Методики визначення шкоди та обсягу збитків, завданих підприємствам, установам та організаціям усіх форм власності внаслідок знищення та пошкодження їх майна у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації, а також упущеної вигоди від неможливості чи перешкод у провадженні господарської діяльності: Наказ від 18.10.2022 р. № 3904/1223 / Міністерство економіки України, Фонд державного майна України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1522-22#Text (дата звернення 02.01.2025).

7. Мороз В. П., Абражевич Д. А. Правові механізми стягнення шкоди, завданої бізнесу війною. *Юридичний вісник.* 2022. № 4 (65). С. 145-149.

8. Постанова Верховного Суду від 14 квітня 2022 року у справі № 308/9708/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104086064 (дата звернення 05.01.2025).

9. Постанова Верховного Суду від 18 травня 2022 року у справі № 760/17232/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104635312 (дата звернення 05.01.2025).

10. Шрамко С. С. Правові механізми відшкодування шкоди жертвам воєнного конфлікту в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2024. Випуск 84: частина 4. Серія ПРАВО. С. 371-376.

11. Рішення Господарського суду Одеської області від 03 жовтня 2023 року у справі № 916/2103/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114150683 (дата звернення 05.01.2025).

12. Рішення Господарського суду Запорізької області від 30 жовтня 2024 року у справі № 908/2205/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122896848 (дата звернення 05.01.2025).

13. Рішення Господарського суду Харківської області від 09 грудня 2024 року у справі № 922/3158/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123818787 (дата звернення 05.01.2025).

14. Завгородня Ю. В. Способи відшкодування майнової шкоди внаслідок збройної агресії Російської Федерації. *Всеукраїнська наукова конференція «Українське сьогодення – 2022: реалії війни та перспективи відновлення країни»* : Матеріали конференції. Донецький національний технічний університет. Луцьк. 2022. С. 20-22.

15. Про встановлення Розширеної часткової угоди про Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України: Резолюція від 12.05.2023 р. № CM/Res(2023)3 / Комітет Міністрів Ради Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/961_001-23#n4 (дата звернення 01.04.2023).

16. Про затвердження Порядку подання заяв про відшкодування збитків, втрат чи шкоди, що завдані агресією Російської Федерації проти України, до Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України, засобами Єдиного державного вебпорталу електронних послуг: Постанова від 29.03.2024 р. № 365 / Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/365-2024-%D0%BF#Text (дата звернення 07.01.2025).

17. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 23.02.2023 р. № 2923-IX / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#n194 (дата звернення 07.01.2025).

ХОДЄЄВА Н. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права
та процесу
*(Навчально-науковий інститут
№ 5 Харківського національного
університету внутрішніх справ)*

УДК 347.6(477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.22

ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ ЯК СІМЕЙНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

У даний час, саме умови війни, ставлять особливий виклик перед батьками і їх дітьми, внаслідок можливих травм отриманих внаслідок втрати родичів, зміни місця проживання або ж внаслідок безпосередньої небезпеки пов'язаної з воєнними діями. Тому роль саме дітей у країні в умовах війни, є досить вагомою через їхній потенціал необхідний для відновлення після війни, забезпечення майбутнього та підтримки національної ідентичності. Тому достеменно важливим є сумлінне виконання батьками своїх батьківських обов'язків з метою унеможливлення виникнення таких підстав, які можуть в подальшому призвести до невідкладних наслідків правового характеру, а саме до позбавлення батьківських прав за неналежне виконання своїх обов'язків щодо виховання дітей.

У статті розглядаються окремі аспекти позбавлення батьківських прав, як один із видів сімейно-правової відповідальності батьків за неналежне виконання своїх обов'язків щодо виховання дітей.

Проаналізовано як безпосередньо підстави відповідальності у сімейному праві, так і підстави позбавлення батьківських прав та наслідки які виникають у результаті застосування цієї крайньої міри відповідальності. Визначено певні підстави, за наявності яких, позбавлення батьківських прав неможливе. Аналізуючи проблематику виконання своїх батьківських прав неповнолітніми батьками у разі нездатності або ж відсутності батьків (баби, діда дитини) допомогу у здійсненні неповнолітніми батьками своїх батьківських права, а також виконання обов'язки потрібно покласти на осіб які їх замінюють (родичів; опікунів; піклувальників; патронатних вихователів; осіб в сім'ї якої дитина проживає; установи в якій перебуває на вихованні дитина).

Акцентовано увагу на тому, що відповідальність за неналежне виховання дітей покладається не тільки на їх батьків та осіб які їх замінюють, а і на керівників закладів освіти, якими виконуються обов'язки опіки над дитиною у випадках визначених законом, саме за здобуття дітьми повної загальної середньої освіти.

У статті аналізуються ключові аспекти які стосуються позбавлення батьківських прав осіб, які вчинили домашнє насильство, застосовуючи як судову практику так і норми чинного законодавства України.

Ключові слова: *позбавлення батьківських прав, відповідальність, сімейні відносини, права батьків, обов'язки щодо виховання дітей, підстави позбавлення батьківських прав, домашнє насильство, види домашнього насильства, протиправна поведінка, вина, альтернативні процеси з вирішення спорів, індивідуальні корекційні програми.*

Khodieieva N. V. Deprivation of parental rights as family liability

Currently, the conditions of war pose a special challenge to parents and their children, due to possible injuries received as a result of the loss of relatives, a change of place of residence, or due to direct danger associated with military actions. Therefore, the role of children in the country during the war is quite important because of their potential necessary for recovery after the war, securing the future and maintaining the national identity. Therefore, it is very important for parents to fulfill their parental duties conscientiously in order to prevent the emergence of such grounds that may later lead to immediate consequences of a legal nature, namely, to the deprivation of parental rights for improperly fulfilling their duties regarding the upbringing of children.

The article examines certain aspects of the deprivation of parental rights as one of the types of family liability of parents for improperly fulfilling their duties for upbringing of children.

Both the grounds of responsibility in family law and the grounds for deprivation of parental rights and the consequences arising from the application of this extreme measure of responsibility are analyzed. There are certain grounds, in the presence of which the deprivation of parental rights is impossible. Analyzing the issue of the accomplishment of parental rights by minor parents, in case of incapacity or absence of parents (grandmother, grandfather of the child), assistance in the accomplishment of parental rights by minor parents, as well as the fulfillment of duties, should be assigned to persons who replace them (relatives; guardians; custodians; foster parents; persons in whose family the child lives; the institution in which the child is educated).

Attention is focused on the fact that the liability for the improper upbringing of children rests not only on their parents and persons who replace them, but also on the heads of educational institutions that fulfill the duties of guardianship over the child in cases specified by law, precisely for the children's acquisition of a complete general secondary education . The article analyzes the key aspects related to the deprivation of parental rights of persons who have committed domestic violence, applying both judicial practice and the norms of the current legislation of Ukraine.

Key words: *deprivation of parental rights, liability, family relations, parents' rights, duties for upbringing of children, grounds for deprivation of parental rights, domestic violence, types of domestic violence, illegal behavior, guilt, alternative dispute resolution processes, individual correctional programs.*

Вступ. На даний час у зв’язку з повномаштабним вторгненням загострились і питання як позбавлення батьківських прав так і в цілому відповідальності яка покладається безпосередньо на учасників сімейних правовідносин.

Конвенцією ООН про права дитини ратифікованою Україною, визнано пріоритетом в суспільстві саме інтереси дитини та надання дітям, які є соціально незахищеними верствами населення особливої турботи (дітям сиротам, дітям позбавлених батьківського піклування). Конвенцією також визначено, що саме дитина, позбавлена батьківського піклування як на постійній основі так і тимчасово, наділена правом на особливий захист та допомогу від держави [1].

Сімейним кодексом України, а саме ст.5 затверджена охорона сім’ї державою, як пріоритет сімейного виховання дитини, а також охорона державою кожної дитини сироти та дитини позбавленої батьківського піклування [2].

Отже дослідження особливостей позбавлення батьківських прав, як крайньої міри сімейно-правової відповідальності, є важливим кроком для забезпечення більш чіткого розуміння як механізму захисту прав дитини, так і її благополуччя. Це дозволить більш глибоко

вивчити як підстави за яких батьки можуть бути позбавлені батьківських прав, та надасть можливість визначити а також вивчити правову практику, яка існує на даний час та її ефективність, щодо забезпечення належного розвитку та виховання дітей.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На питання щодо позбавлення батьківських прав звертали увагу в правовій літературі такі вчені як: Л. М. Баранова, Г. В. Борисов, О. В. Воронянський, М. В. Логвінова, Л. В. Красицька та інші науковці.

Постановка завдання. Метою статті, є дослідження окремих аспектів позбавлення батьківських прав, як одного із видів сімейно-правової відповідальності батьків за неналежне виконання своїх обов'язків щодо виховання дітей, аналіз підстав позбавлення батьківських прав та наслідків, які виникають у результаті застосування цієї крайньої міри відповідальності.

Результати дослідження. Відповідальність у сімейному праві проявляється і в позбавленні батьківських прав щодо дитини (санкція), та є остаточним заходом, у результаті чого наступають невідкладні наслідки правового характеру для дитини і тим паче для батьків. Позбавлення батьківських прав це певний вид санкції (відповідальність в сімейному праві), яка застосовується саме до тих суб'єктів, які є учасниками безпосередньо сімейних правовідносин (як до обох батьків так і одного із них), з можливістю бути позбавленим батьківських прав як щодо всіх дітей так і щодо певних, які не досягли вісімнадцяти років.

Сама відповідальність у сімейному праві побудована на підставах, які є загальними для юридичної відповідальності таких як: (протиправна поведінка; її негативний наслідок; причинно-наслідковий зв'язок, який виникає між протиправною поведінкою та викликаним нею негативним наслідком; та сама вина у формі умислу або необережності).

Існують різні точки зору, щодо віднесення такої санкції, як позбавлення батьківських прав до сімейно-правової відповідальності, або ж до юридичної відповідальності, яка охоплює всі форми відповідальності незалежно від галузі права.

Так В. Мироненко, обстоює самостійність сімейно-правової відповідальності, як окремого виду юридичної відповідальності, а також підкреслює, що саме теоретичне існування і практичне застосування заходів сімейно-правової відповідальності по відношенню до батьків за неналежне виконання своїх обов'язків із виховання дитини, виявляється у вигляді позбавлення батьків батьківських прав та відібрання дитини без позбавлення батьківських прав [3].

Як зазначив О. В. Воронянський та Г. В. Борисов, позбавлення батьківських прав, саме за притаманними йому правовими наслідками – один із складних та досить важливих видів сімейно-правових спорів. Інакше кажучи, це міра юридичної відповідальності щодо батьків, які не виконують своїх обов'язків із виховання дітей [4]. Підтримуючи першу точку зору, неможливо повністю погодитись з другою, адже позбавлення батьківських прав, це сімейно-правова відповідальність, яка являє собою специфічний вид юридичної відповідальності, особливістю якої є те, що вона виникає саме в рамках сімейних правовідносин, та обумовлена специфічними обов'язками, які стосуються гарантії прав дітей.

Відповідно до Сімейного кодексу України, а саме ст. 164, визначено підстави позбавлення батьківських прав щодо дитини, як батьків так і одного із них:

– ухилення батьками від своїх обов'язків щодо виховання дітей, та (або) забезпечення здобуття нею повної загальної середньої освіти. Як складова ухилення батьками від своїх обов'язків щодо виховання дітей – відмова забрати дитину або з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважних причин та відсутність з боку батьків (одного із них) щодо неї піклування протягом шести місяців (переважно від дітей відмовляються одинокі матері, але бувають і такі випадки коли від дитини відмовляється і подружжя у зв'язку з скрутним матеріальним становищем, або ж мотивують свою відмову наявністю великої кількості дітей). Суд приймаючи рішення, визначає насамперед чи була відмова забрати дитину з пологового будинку висловлена саме з поважних причин, після чого встановлює факт не виявлення батьківського піклування щодо неї протягом шести місяців;

– зловживають покладеними на них батьківськими правами – жорстоко поводяться з дитиною: вчиняють домашнє насильство щодо дитини (видами якого є: фізичне насильство

(побої, тілесні ушкодження); сексуальне насильство (дії сексуального характеру по відношенню до дитини); психологічне насильство (словесні образи, погрози, залякування – завдається шкода саме психічному здоров'ю дитини); економічне насильство (позбавлення дитини житла, їжі, одягу чи інших коштів на які дитина має право і що може призвести до її смерті або чи призведе до порушення психічного чи фізичного здоров'я)), а також вчиняють щодо неї шкідливий вплив своєю аморальною або ж антигромадською поведінкою [5]. При цьому дії особи повинні бути навмисними – вона повинна розуміти наслідки протиправної поведінки щодо дитини;

– у тому разі якщо батьки хронічні алкоголіки або наркомани (мають потяг хворобливого характеру до вживання наркотичних речовин та (або) захворювання на алкоголізм внаслідок їх зловживання). Ця підстава часто застосовується з іншими підставами у сукупності;

– вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;

– засуджені за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини (не тільки нанесення тяжких тілесних ушкоджень дитині, доведення її до самогубства а і скоєння щодо неї інших умисних діянь) [2].

Також можна визначити певні підстави, за наявності яких позбавлення батьківських прав неможливе: вчинення батьками (одним із них кримінального правопорушення з необережності (прикладом може слугувати випадковео заподіяна шкода здоров'ю дитини під час гри, при здійсненні домашньої роботи); невиконання внаслідок душевної хвороби або недоумства, чи тривалого відрядження; невиконання обов'язків щодо дитини одним із батьків внаслідок створення перешкод іншим з яким саме проживає дитина; неповнолітніх батьків у разі ухилення їх від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини та/або здобуття нею освіти, які є хронічними алкоголіками або наркоманами, експлуатують дитину, примушують її до жебракування і бродяжництва [2].

Отже, щодо неповнолітніх батьків, то вони не будуть позбавлені батьківських прав з таких підстав що наведено вище (ч. 2 ст. 164 СКУ). Так дійсно, неповнолітнім батькам повинна надаватися допомога у здійсненні ними батьківських прав та виконанні обов'язків їх батьками (бабою, дідом дитини) і це є обов'язком саме баби (діда) відповідно до ч. 1 ст. 16 СКУ. У разі відсутності батьків (внаслідок смерті, визнання судом померлими або зниклими безвісти (зниклими безвісти за особливих обставин)), або у разі позбавлення їх батьківських прав, хто має надавати неповнолітнім батькам допомогу? Достеменно зрозуміло що необхідно покласти та законодавчо закріпити обов'язок в здійсненні неповнолітніми батьками своїх батьківських права, а також допомогу у виконанні ними обов'язків щодо дітей (дитини), на осіб які їх замінюють (родичі; опікуни; піклувальники; патронатні вихователі; особи в сім'ї якої дитина проживає; установи, в якій перебуває на вихованні дитина).

У разі позбавлення батьків (одного з них) батьківських прав наступають правові наслідки щодо осіб позбавлених батьківських прав відповідно до ст.166 СКУ [2]:

– втрачає (втрачають) особисті немайнові права щодо дитини та звільняється (звільняється) від обов'язків щодо виховання дітей (дитини);

– перестають (перестає) бути законним представником дітей (дитини);

– втрачають (втрачає) права на пільги і державну допомогу, що надаються саме сім'ям з дітьми;

– не можуть (не може) бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником;

– не можуть (не може) одержати в майбутньому майнових прав, які пов'язані із батьківством, які вони (вона) могли (могла) б мати у разі своєї непрацездатності (право на утримання безпосередньо від дітей (дитини), у разі втрати годувальника право на пенсію та відшкодування шкоди та право на спадкування);

– втрачають (втрачає) інші права, засновані на спорідненості з дітьми (дитиною).

Але якщо батьки, або один із них позбавлені батьківських, прав це не звільняє їх від утримання дітей або дитини, а така міра сімейно-правової відповідальності, як позбавлення батьківських прав, носить безстроковий характер, хоча є можливість закріплена законодавчо

поновлення батьківських прав за рішенням суду (до досягнення дитиною повноліття), з застосуванням судом перевірки щодо змін поведінки особи, яка була підставою для позбавлення батьківських прав (ст. 169 СКУ).

Щодо відповідальності батьків, відповідно до абз. 6, 7 ст. 12 Закону України «Про охорону дитинства», у разі порушення прав та обмеження законних інтересів дитини на охорону здоров'я, її фізичний та духовний розвиток, а також на навчання та невиконання і ухилення від виконання батьківських обов'язків, відповідно до закону – батьки (один із батьків), або особи які їх замінюють, несуть відповідальність [6]. У випадку коли батьки або особи які їх замінюють відмовились від надання дитині необхідної медичної допомоги (у разі якщо це загрожує її життю), несуть відповідальність згідно з законом. А медичні працівники, у випадку коли стан здоров'я дитини критичний, та у разі потреби термінового медичного втручання, зобов'язані попереджати або батьків дитини чи у свою чергу осіб які їх замінюють, про відповідальність яку вони несуть у тому разі коли дитини буде залишена в небезпеці. Відповідно до ч. 2 ст. 25 Закону України «Про повну загальну середню освіту», визначено, що відповідальність у випадках визначених законом за здобуття дітьми повної загальної середньої освіти покладена на батьків учнів та керівників закладів освіти якими виконуються обов'язки опіки над дитиною [7].

Постановою Пленумом Верховного Суду України, а саме ч. 2 п. 16 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» [8] – «ухилення батьків від виконання своїх обов'язків» це відсутність з боку батьків (одного з батьків): піклування фізичним та духовним розвитком дитини, її навчанням, підготовкою до самостійного життя; не забезпечення батьками дитини необхідним харчування, медичним доглядом– що може негативно вплинути на фізичний розвиток дитини; спілкування з дитиною в тому обсязі який є необхідним для самоусвідомлення; надання дитині доступу до цінностей (культурних, духовних); сприяння засвоєння дитиною норм моралі які є загально визначеними; створення умов з метою отримання дитиною освіти». Саме ці фактори, як їх сукупність так і окремі з них визначають ухилення батьками від виховання дитини, але лише у тому випадку, коли батьки свідомо не виконували свої обов'язки щодо дитини (винна поведінка).

Отже позбавлення батьківських прав це сімейно-правова відповідальність батьків або одного з них у разі ухилення від своїх обов'язків щодо дитини та є наслідком саме протиправної поведінки та вини (у формі умислу-прямого або непрямого), а також виключною мірою при застосуванні якої виникають певні правові наслідки як для батьків так і для самої дитини.

Відповідно до Рішенні суду від 08.09.2020 року у справі № 577/2163/20, позивачка звернулася до суду з позовом про позбавлення батьківських прав свого колишнього чоловіка, свої вимоги мотивуючи тим, що під час перебування у шлюбі її чоловік будучи агресивно налаштованим щодо свого сина, наніс останньому удари. По даному факту було порушено кримінальне провадження за ст. 125 ч. 1 КК України, крім того він ухиляється від сплати аліментів, не приймає участі в вихованні дитини, не цікавиться її життям, взагалі не виконує батьківських обов`язків, не має наміру бачитись з дитиною, не цікавиться її станом [9]. Суд мотивуючи своє рішення зазначив, що позбавлення батьківських прав відноситься до крайньої міри відповідальності, а це означає, що застосовується ця міра судом тоді, коли всі інші засоби впливу виявилися безрезультатними. А також не доведено, що поведінка відповідача відносно дитини є свідомим нехтуванням ним своїми батьківськими обов`язками та наявність в його діях вини. Суд прийшов до висновку, що позбавлення батьківських прав відносно малолітньої дитини не забезпечуватиме інтересів самої дитини та у задоволенні позову було відмовлено, та попереджено відповідача про можливе позбавлення батьківських прав у разі продовження такої поведінки [9]. Отже незважаючи на наявність підстав позбавлення батьківських прав та такої підстави, як умисні тілесні ушкодження дитини (діяння фізичного насильства– різновид домашнього насильства), та мотивуючи позбавлення батьківських прав крайньою мірою, судом застосовується ця міра тоді, коли всі інші засоби впливу виявилися безрезультатними, у задоволенні позивних вимог було відмовлено.

Згідно з ст. 23 організації соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах «Порядку забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі дітей, які постраждали від жорстокого поводження» [10], визначено, що у разі якщо дитина перебуває в складних життєвих обставинах, органи опіки та піклування за ініціюванням міждисциплінарної команди, можуть приймати рішення щодо обов'язковості надання соціальних послуг, а саме проходження батьками що не виконують своїх батьківських обов'язків та які вчинили домашнє насильство або жорстоко поводилися з дітьми індивідуальних корекційних програм. А у відповідності до п. 10 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», визначено недопустимість обов'язкових альтернативних процесів з вирішення спорів, у тому числі посередництва, примирення, медіації, щодо всіх форм домашнього насильства [11]. Отже вважаємо за недоцільне застосування до осіб, які вчиняють або вчинили домашнє насильство в сім'ї, застосовувати будь які альтернативні процеси з вирішення спорів, та закріплені законодавчо обов'язкові соціальні послуги (індивідуальні корекційні програми), які застосовуються до батьків, які вчинили домашнє насильство або жорстоко поводилися з дітьми. Результати таких корекційних програм (соціальні послуги), не повинні бути враховані судами, як можливість застосування цих засобів впливу на особу, яка вчинила домашнє насильство, при вирішенні питання позбавлення батьківських прав, як таких, що ймовірно можуть змінити поведінку відповідача та уникнути крайньої міри відповідальності. Адже заподіяння дитині тілесних ушкоджень (різного ступеню), залишення її без засобів до життя, знущання над своєю дружиною та інші можливі прояви насильства, які можуть траплятися у сім'ї – це дії, які вчиняються усвідомлено, є протиправними, а особа яка їх вчинила, має бажання настання негативних наслідків, або ж ні, але допускає їх можливість.

Також ознакою, яка притаманна позбавленню батьківських прав як засобу сімейно-правової відповідальності, є судовий порядок, а право звернутися до суду з позовом надається (одному з батьків, піклувальнику дитини, органу опіки й піклування, навчальному або іншому дитячому закладу, прокурору, а також самій дитині, якщо вона досягла чотирнадцятирічного віку. У більшості випадків сімейні обов'язки, у тому числі і ті які покладені на батьків щодо їх дітей не виконуються саме з недбалості. Судами при розгляді справ щодо позбавлення батьківських прав, з метою винесення справедливого судового рішення, необхідно звертати увагу саме на наявність вини (на її форми). Також згідно з ч. 4 ст. 164 СК України ,до уваги судом повинна братися інформація про здійснення соціального супроводу сім'ї (особи) у разі його здійснення [2]. У тому випадку, якщо при розгляді справ про позбавлення батьківських прав судом буде виявлено як у діях батьків (одного з них) ознаки кримінального правопорушення, він має в письмовій формі повідомити про даний факт органи досудового розслідування з метою початку розслідування.

Позбавлення батьківських прав вважатиметься відповідальністю, якщо воно є наслідком саме протиправної поведінки та вини (у формі умислу-прямого або непрямого) батьків або одного із них. Позбавлення батьківських прав не припиняє біологічного зв'язку дитини з її батьками або одним із них, а також не розриває повністю правового зв'язку між батьками (одним із батьків) та дитиною.

Як зазначила М. Логвінова, з чиєю позицією можна достеменно погодитися, «батьки в будь-якому випадку залишаються нехай тільки біологічними, проте батьками. Про це свідчить насамперед надання батькам, позбавленим батьківсь-ких прав, можливості їх поновлення в майбутньому, а також надання права на звернення до суду із заявою про надання їм права на побачення з дитиною» [12, с. 285–286].

Але не зважаючи на закріпленні у чинному законодавстві України підстав позбавлення батьківських прав, а також тих підстав які усувають цю можливість, чіткого (універсального) визначення коли можливо позбавити батьківських прав, а коли ні не існує. Судом вирішується це питання окремо по кожному зверненню, оцінюються докази та вирішується питання щодо наявності підстав для позбавлення батьківських прав.

Наприклад, для того щоб позбавити батьківських прав батьків, які не сплачують аліменти лише цього одного факту недостатньо [13], якщо він (вона) спілкується з дитиною,

виявляє інтерес безпосередньо до її життя (піклується про її здоров'я, фізичний, духовний а також моральний розвиток дитини; забезпечує здобуття повної загальної середньої освіти, готувати дитину до її самостійного життя). У свою чергу можливо позбавити батьківських прав, якщо батьки (один із них) сплачують (сплачує) аліменти, але не спілкуються (не спілкується) з дитиною, не цікавляться (не цікавиться) її життям, на цій підставі батьків або одного з них можливо позбавити батьківських прав у зв'язку з невиконанням ними (одним із них) батьківських обов'язків визначених ст. 50 СКУ [2]. Але у разі позбавлення батьківських прав матері, батька вони не будуть звільнені від обов'язків (сплати аліментів – до досягнення дитиною вісімнадцятирічного віку, а у разі її навчання до двадцяти трьох років; сплати додаткових витрат на неї; від відшкодування моральної та майнової шкоди завданої дитиною). Отже у разі задоволенні позову щодо позбавлення батьківських прав батьків (або одного з них), судом одночасно приймається рішення щодо стягнення аліментів на дітей (дитину), та вирішується питання щодо можливості їх подальшого проживання в одному житловому приміщенні. Суд задовольнить позов лише у тому випадку, якщо буде достатньо доказів, які підтвердять існування підстав для позбавлення батьківських прав визначених чинним законодавством України (якщо член подружжя є хронічним алкоголіком, то ця обставина повинна бути підтверджена висновком наданим лікувальним закладом; якщо член подружжя вчинив злочин проти життя і здоров'я дитини, то ця обставина повинна бути підтверджена Вироком суду). Також непотрібно нехтувати свідками, які зможуть підтвердити обставини, що будуть викладені у суді. Також у справах про позбавлення батьківських прав, необхідно залучити службу у справах дітей, якою буде складено висновок, щодо доцільності позбавлення батьківських прав, який буде важливим доказом при розгляді даної справи, але він має тільки рекомендаційний характер – саме тому він має бути достатньо обгрунтованим. Після набрання законної сили рішення суду про позбавлення батьківських прав, рішення суду направляється до органу державного органу реєстрації актів цивільного стану за місцем реєстрації народження дитини ч. 6 ст. 164 СКУ [2].

Отже позбавлення батьківських прав за своїми наслідками є найбільш суворим, за допомогою якого, держава регулює як невиконання, так і неналежне виконання своїх обов'язків батьками щодо своїх дітей.

Висновки. Як підсумок вищевикладеного, можна зазначити, що позбавлення батьківських прав це сімейно-правова відповідальність, яка являє собою специфічний вид юридичної відповідальності, особливістю якої є те, що вона виникає саме в рамках сімейних правовідносин, та обумовлена специфічними обов'язками, які стосуються гарантії прав дітей. Застосування такої крайньої міри сімейно-правової відповідальності можливо по відношенню як до батьків так і одного із них, у разі ухилення ними (одним із батьків) від своїх обов'язків щодо дітей (дитини) та є наслідком саме протиправної поведінки та вини (у формі умислу-прямого або непрямого), а також виключною мірою при застосуванні якої виникають певні правові наслідки як для батьків так і для самої дитини, у відповідності до підстав, визначених чинним законодавством України, і тільки в судовому порядку до досягнення дитиною (дітьми) повноліття. Позбавлення батьківських прав носить безстроковий характер (з можливістю їх поновлення) та за своїми наслідками повністю не розриває правовий зв'язок між дітьми (дитиною) та батьками (одним із батьків), а тільки його змінює.

Визначено, що у разі відсутності батьків (внаслідок смерті, визнання судом померлими або зниклими безвісти (зниклими безвісти за особливих обставин)), або у разі позбавлення їх батьківських прав, допомогу у здійсненні неповнолітніми батьками своїх батьківських права, а також допомогу у виконанні ними обов'язків щодо дітей (дитини), потрібно покласти на осіб які їх замінюють (родичі; опікуни; піклувальники; патронатні вихователі; особи в сім'ї якої дитина проживає; установи, в якій перебуває на вихованні дитина).

Акцентовано увагу на тому, що відповідальність за неналежне виховання дітей за здобуття дітьми повної загальної середньої освіти, покладається не тільки на їх батьків та осіб які їх замінюють, а і на керівників закладів освіти якими виконуються обов'язки опіки над дитиною (у випадках визначених законом).

Зроблено висновок про недоцільність застосування до осіб, які вчиняють або вчинили домашнє насильство в сім'ї, застосовувати будь які альтернативні процеси з вирішення спорів, та закріплені законодавчо обов'язкові соціальні послуги (індивідуальні корекційні програми), які застосовуються до батьків, які вчинили домашнє насильство або жорстоко поводилися з дітьми. Результати таких корекційних програм (соціальні послуги), не повинні бути враховані судами, як можливість застосування цих засобів впливу на особу, яка вчинила домашнє насильство, при вирішенні питання позбавлення батьківських прав, як таких, що ймовірно можуть змінити поведінку відповідача та уникнути крайньої міри відповідальності.

Список використаних джерел:

1. Про права дитини : Конвенція ООН від 20 лис. 1989 р. № 995_021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 17.01.2025).

2. Сімейний кодекс України від : від 10 січ. 2002 р. № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (дата звернення: 17.01.2025).

3. Мироненко В. П. Відповідальність батьків за шкоду, заподіяну їхніми дітьми. *Науковий* вісник Національної академії внутрішніх справ. 1998. № 4. С. 23.

4. Воронянський О.В., Борисов Г.В. Основи правознавства: навч. посіб. Харків, 2005. 368 с.

5. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07 груд. 2017 р. № 2229-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text (дата звернення: 17.01.2025).

6. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. №2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 17.01.2025).

7. Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16 січ. 2020р. № 463-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text (дата звернення: 17.01.2025).

8. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 бер. 2007 р №3. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-07#Text (дата звернення: 17.01.2025).

9. Рішення міськрайонного суду Сумської області від 08 вер. 2020 р. у справі № 577/2163/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/91522235 (дата звернення: 17.01.2025).

10. Порядок забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі дітей, які постраждали від жорстокого поводження : затвердженого постановою К-ту Міністрів України від 1 чер. 2020 р. № 585. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-2020-п#n117 (дата звернення: 17.01.2025).

11. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07 груд. 2017 р. № 2229-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text (дата звернення: 17.01.2025).

12. Логвінова М.В. Правові наслідки позбавлення батьківських прав. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матеріали X регіональної науково-практичної конференції 5-6 лют. 2004 р. Львів: Львівського національного університету імені Івана Франка, 2004. С.285-288.

13. Ухвала Колегії суддів судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ від 27 лис. 2017 р. у справі № 428/10911/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/70882614 (дата звернення 17.01.2025).

ЯВТУШЕНКО О. В.,
аспірант кафедри цивільного права
(Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

УДК 347.3
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.23

ОЗНАКИ БЕЗПІЛОТНИХ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ ЯК ОБ'ЄКТІВ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

У статті досліджуються характерні риси безпілотних транспортних засобів (БПТЗ) як об'єктів цивільних прав, зокрема здійснено класифікацію за рівнем автономності та проаналізовано специфіку кожної категорії. Автор пропонує розподіл БПТЗ на дистанційно керовані, частково автономні та повністю автономні транспортні засоби, висвітлює особливості їхнього функціонування, а також акцентує увагу на правових викликах, з якими стикаються виробники, оператори та власники таких систем.

Дистанційно керовані транспортні засоби є найпростішою формою автономного транспорту, оскільки управління ними здійснює оператор із віддаленої бази. За рахунок передачі сенсорних і візуальних даних у режимі реального часу оператор може вчасно реагувати на зміни довкілля та приймати відповідні рішення щодо маневрування, маршруту чи виконання спеціальних завдань. До цієї категорії належать безпілотні літальні апарати, що виконують відеоспостереження, рятувальні операції чи перевезення вантажів у небезпечних умовах, а також наземні та підводні засоби для обстеження складних інфраструктурних об'єктів. З правового погляду, оскільки операційні рішення належать людині-оператору, саме він (або організація, що його наймає) несе відповідальність за потенційну шкоду, спричинену діями транспортного засобу.

Частково автономні транспортні засоби поєднують функції автоматичного управління з можливістю втручання оператора в критичних ситуаціях або за потреби прийняття складних рішень. Цей проміжний рівень дає змогу підвищити ефективність і безпеку роботи, адже транспортні засоби можуть самостійно дотримуватися маршруту, уникати перешкод і навіть проводити базовий моніторинг середовища. При цьому оператор зберігає за собою право втрутитися за умови збою або при виникненні нестандартних обставин. Така система набуває поширення у сферах логістики, сільського господарства, будівництва та обслуговування інфраструктури. У правовому сенсі частково автономні БПТЗ є складними для регулювання, оскільки необхідно чітко окреслити межі відповідальності між оператором, виробником системи та власником транспортного засобу.

Повністю автономні транспортні засоби презентують найбільш складну форму БПТЗ, оскільки здатні функціонувати взагалі без втручання людини. Вони використовують сенсори, алгоритми машинного навчання та штучного інтелекту для самостійного прийняття рішень у динамічному середовищі, що постійно змінюється. Повністю автономні системи можуть адаптуватися до різних умов – від міського руху до підводних досліджень і космічних місій. Саме ця категорія БПТЗ є найпроблемнішою у сфері правового регулювання, оскільки постають питання про те, хто відповідає у разі виникнення аварійних

ситуацій, яким чином має бути сертифіковане програмне забезпечення та як захищати персональні дані і конфіденційну інформацію.

Методологічна основа дослідження поєднує загальнонаукові (діалектичний, історичний, формально-логічний) та спеціальні (формально-юридичний, порівняльно-правовий, метод аналогії й правового моделювання) методи, що дають змогу комплексно проаналізувати безпілотні транспортні засоби як об'єкти цивільних прав. Такий підхід забезпечує системне вивчення юридичних і технічних аспектів, виявлення ключових проблем та формування пропозицій для вдосконалення правового регулювання безпілотних транспортних засобів.

Ключові слова: *безпілотні транспортні засоби, цивільне право, правове регулювання, правовий режим, безпілотні літальні апарати, безпілотні наземні транспортні засоби, безпілотні водні транспортні засоби, регламентація, законодавство України, міжнародний досвід.*

Yavtushenko O. V. Features of unmanned vehicles as objects of civil rights

This article explores the defining characteristics of unmanned transport vehicles (UTVs) as objects of civil law, specifically providing a classification based on the level of autonomy and analyzing the distinctive features of each category. The author proposes dividing UTVs into three groups–remotely controlled, partially autonomous, and fully autonomous vehicles–highlighting the operational specifics of each type and emphasizing the legal challenges faced by manufacturers, operators, and owners of such systems.

Remotely controlled transport vehicles represent the simplest form of autonomous transport, as their operations are managed by an operator from a remote base. By transmitting sensory and visual data in real time, the operator can respond promptly to environmental changes, making decisions regarding maneuvering, routing, and specialized tasks. This category includes unmanned aerial vehicles employed for video surveillance, rescue missions, or cargo delivery in hazardous environments, as well as ground– and underwater-based vehicles for inspecting complex infrastructure. From a legal perspective, since operational decisions rest with the human operator, he (or the organization employing him) bears responsibility for any harm caused by the vehicle's actions.

Partially autonomous transport vehicles integrate automatic control functions with the possibility of operator intervention in critical situations or when complex decisions are needed. This intermediate level enhances operational efficiency and safety by enabling vehicles to follow routes, avoid obstacles, and perform basic monitoring autonomously. At the same time, the operator retains the authority to step in upon system failure or nonstandard circumstances. Such vehicles are increasingly adopted in logistics, agriculture, construction, and infrastructure maintenance. However, from a legal standpoint, partially autonomous UTVs pose complexities for regulation, as it is necessary to delineate the boundaries of responsibility among the operator, the system's manufacturer, and the vehicle owner.

Fully autonomous transport vehicles constitute the most advanced form of UTVs, capable of operating without any human intervention. They employ sensors, machine-learning algorithms, and artificial intelligence to independently make decisions in dynamic and evolving environments. Fully autonomous systems can adapt to various conditions, ranging from urban traffic to underwater research or even space missions. This category presents significant regulatory hurdles, including determining liability in potential accidents, certifying the software employed, and safeguarding personal data and confidential information.

The methodological framework of this study encompasses both general scientific methods (dialectical, historical, formal-logical) and specialized approaches

(formal-legal, comparative legal, analogy, and legal modeling). This combination facilitates a comprehensive analysis of unmanned transport vehicles as objects of civil law, enabling a systematic examination of the legal and technical dimensions, the identification of key issues, and the formulation of proposals for improving the legal regulation of UTVs.

Key words: *unmanned vehicles, civil law, legal regulation, legal regime, unmanned aerial vehicles, unmanned ground vehicles, unmanned water vehicles, regulation, Ukrainian legislation, international experience.*

Вступ. Швидкий розвиток технологій у транспортній сфері спонукає до появи нових викликів у правовому регулюванні, зокрема щодо безпілотних транспортних засобів (БПТЗ). Останні десятиліття характеризуються зростанням наукового та практичного інтересу до питань, пов'язаних із визначенням правового статусу БПТЗ, розподілом відповідальності між різними учасниками правовідносин, а також забезпеченням безпеки й захисту даних. При цьому особливості функціонування автономних транспортних систем потребують комплексного аналізу з позицій цивільного права, оскільки традиційні правові конструкції, сформовані для звичайних транспортних засобів, не завжди адекватно відображають реалії новітніх технологій.

Аналіз публікацій і досліджень свідчить, що більшість наукових розвідок зосереджені на технічних аспектах БПТЗ (розроблення алгоритмів штучного інтелекту та систем навігації, підвищення надійності сенсорів та каналів зв'язку тощо), а також на питаннях безпеки руху та експлуатаційних ризиках. Існують праці, у яких розглядаються цивільно-правові аспекти БПТЗ, проте здебільшого вони стосуються вузьких аспектів відповідальності або страхування, не пропонуючи цілісної моделі класифікації та розмежування рівнів автономності. Таким чином, хоча в науковій літературі закладено основу для розуміння окремих правових проблем, цілісний підхід до аналізу БПТЗ як об'єктів цивільних прав із урахуванням їхніх технологічних особливостей залишається недостатньо розробленим.

Невирішеними залишаються питання чіткого розмежування дистанційно керованих, частково автономних і повністю автономних транспортних засобів у правовому полі, а також визначення меж відповідальності між виробником, власником, оператором і потенційними третіми особами. З огляду на вищезазначене, дана стаття присвячена формуванню цілісної класифікації БПТЗ із погляду цивільного права та виявленню ключових аспектів, необхідних для розроблення ефективного нормативно-правового забезпечення їхнього обігу та функціонування.

Постановка завдання. Метою цієї статті є визначити характерні риси безпілотних транспортних засобів як об'єктів цивільних прав та обґрунтувати їхню класифікацію за рівнем автономності з урахуванням технічних особливостей і специфіки правового регулювання. Для цього необхідно розкрити сутність дистанційно керованих, частково автономних і повністю автономних транспортних засобів, систематизувати їхні технічні та правові особливості, а також проаналізувати актуальні доктринальні підходи й наукові дослідження щодо правового статусу БПТЗ. У процесі дослідження передбачається виокремити основні прогалини у регулюванні безпілотних транспортних засобів і визначити перспективи вдосконалення нормативно-правової бази стосовно питань відповідальності, страхування та взаємодії з іншими суб'єктами правовідносин, водночас пропонуючи рекомендації та модельні положення, що сприятимуть їх ефективній інтеграції у цивільний обіг.

Результати дослідження. Загалом можна виокремити три основні види автономності: дистанційно керовані, частково автономні та повністю автономні транспортні засоби.

Дистанційно керовані транспортні засоби характеризуються тим, що всі дії БПТЗ контролює оператор, який перебуває на віддаленій базі управління. Транспортний засіб оснащений сенсорами та камерами для передачі даних у реальному часі, що дає змогу оператору оперативно ухвалювати рішення, пов'язані з маршрутом і маневрами. З правової

точки зору, відповідальність за шкоду, спричинену таким транспортним засобом, переважно покладається на оператора або організацію, яка його наймає. Дистанційно керовані БПТЗ є незамінними в ситуаціях, де потрібно захистити життя людини або забезпечити високу точність і оперативність, наприклад, під час розмінування чи рятувальних операцій. Утім, їх використання потребує чітких механізмів правового регулювання, зокрема врегулювання питань передачі даних, безперервності зв'язку, розподілу відповідальності та уніфікації підходів на міжнародному рівні. Загалом ці транспортні засоби не належать до автономних, оскільки повністю залежать від людини-оператора.

У цьому контексті найбільш активно сьогодні розвивається сфера правового регулювання безпілотної авіації. Так, у 2018 році було прийнято Правила Європейського союзу Про загальні правила в галузі цивільної авіації та створення агентства з безпеки польотів Європейського союзу [5]. Підхід, прийнятий Комісією за підтримки агентства з безпеки польотів Європейського союзу, полягає в застосуванні найвищих стандартів безпеки, досягнутих в пілотованої авіації, також до безпілотників. Правила засновані на оцінці ризику експлуатації та забезпечують баланс між зобов'язаннями виробників і операторів безпілотників щодо безпеки, дотримання конфіденційності, захисту навколишнього середовища, захисту від шуму тощо. Позитивною новелою є те, що нові безпілотники повинні бути індивідуально ідентифікованими, що дозволяє владі відстежувати конкретний безпілотник в разі потреби. У 2019 році Європейська комісія прийняла Делегований регламент комісії Про безпілотні літальні системи та операторів безпілотних літальних систем третіх країн [2], яким визначено функції та можливості, яким повинні відповідати безпілотники для безпечного польоту.

Частково автономні транспортні засоби здатні виконувати окремі функції самостійно, використовуючи попередньо запрограмовані алгоритми, проте потребують втручання оператора в критичних або нестандартних ситуаціях. Вони оснащені сенсорами, камерами, технологіями машинного навчання та іншими інструментами, що дозволяють їм орієнтуватися в середовищі, розпізнавати перешкоди й виконувати задані завдання. Залежно від ступеня участі людини можна виділити засоби з ручним втручанням лише у критичних умовах, системи з комбінованим управлінням та транспорти, що автономно виконують більшість рутинних операцій. Автономні транспортні засоби продемонстрували безпеку та ефективність на дорогах. Автономні автомобілі Google проїхали понад два мільйони миль, не спричинивши жодної аварії [6]. Частково автономні БПТЗ часто використовуються в логістиці, сільському господарстві, будівництві та обслуговуванні інфраструктури, забезпечуючи баланс між автоматизацією і людським контролем. Однак із правового погляду лишається складним визначення меж відповідальності між виробником, оператором і власником, а також питання сертифікації та відповідності стандартам безпеки і захисту даних.

Повністю автономні транспортні засоби здійснюють усі операції без втручання людини, застосовуючи сенсори, алгоритми машинного навчання та штучний інтелект для прийняття рішень у реальному часі. На думку Європейської Комісії, «автоматизовані транспортні засоби ще не готові працювати без нагляду людини. Існує ще багато технічних проблем, які необхідно вирішити, щоб забезпечити повну здатність автомобіля відчувати навколишнє середовище, розуміти його і приймати правильні рішення, як це робить людина-водій» [3]. Хоча, на нашу думку, такі транспортні засоби цілком відповідають сучасному рівню розвитку науки і техніки. Вони можуть самостійно планувати маршрут, уникати перешкод і підлаштовуватися до змін довкілля. Прикладами є безпілотні таксі або підводні апарати, що проводять дослідження морських глибин. Повністю автономні системи мають значні переваги, зокрема усунення людського фактора, проте створюють найбільші виклики для правового регулювання у частині визначення відповідальності, сертифікації програмного забезпечення, а також забезпечення належної навігаційної інфраструктури. Класифікація таких БПТЗ може базуватися на їхніх функціональних, технічних та операційних характеристиках, що значною мірою визначає їхню інтеграцію у вже існуючу інфраструктуру. Усе це потребує глибоких наукових і законодавчих напрацювань, аби повністю автономні засоби могли безпечно функціонувати та бути ефективно вбудованими у сучасні транспортні системи.

Тут важливо зазначити, що безпечне та ефективне управління БПТЗ значною мірою залежить від якісної навігаційної системи, яка повинна забезпечувати сенсорне сприйняття, оцінку стану, розуміння навколишнього середовища та ситуаційну обізнаність. Найбільш повною можна вважати класифікацію сучасних методів навігації, розроблених групою вчених Університету Конкордіа, що у Монреалі [7, с. 76–78]. Як зазначає Лін, «Розробник алгоритмів може мінімізувати шкоду від аварії, використовуючи «алгоритм оптимізації аварій» – метод, за допомогою якого автономний транспортний засіб визначає, кого або що потрібно збити» [4, с. 69], але характер рішень, які приймає автор алгоритму при створенні алгоритму краш-оптимізації, піднімає серйозні етичні та правові питання, які не є предметом дослідження у цій статті.

Класифікація повністю автономних безпілотних транспортних засобів може базуватися на функціональних, технічних і операційних особливостях, що визначають їхню здатність до автономної роботи та сферу застосування. Така класифікація дозволяє врахувати складність систем, ступінь їхньої інтеграції в існуючу інфраструктуру та специфіку їхнього використання.

Висновки. Таким чином, безпілотні транспортні засоби можуть бути класифіковані за рівнем автономності на дистанційно керовані, частково автономні та повністю автономні. Кожна з цих категорій має свої переваги та недоліки, а також специфічні виклики для правового регулювання, пов'язані з визначенням відповідальності, захистом даних і дотриманням безпеки. Дистанційно керовані транспортні засоби повністю залежать від оператора та здатні виконувати завдання в небезпечних чи складних умовах, частково автономні забезпечують ефективніше поєднання автоматизації з людським контролем, а повністю автономні створюють найбільший простір для інновацій і водночас потребують найсуворіших правил сертифікації та тестування.

Особливу увагу слід приділити формуванню чіткого правового механізму, що враховуватиме особливості функціонування кожної з названих категорій. Так, для дистанційно керованих транспортних засобів першочерговими є питання регулювання зв'язку, безпеки дистанційного керування й розподілу відповідальності між оператором і власником. Частково автономні БПТЗ потребують удосконалення норм щодо сертифікації систем управління й регламентації ступеня участі людини в процесі ухвалення рішень. Повністю автономні транспортні засоби вимагають найретельнішого підходу до встановлення вимог до апаратно-програмного комплексу, підготовки інфраструктури та визначення конкретних механізмів відповідальності й страхування.

Так, згідно з комплексним дослідженням, представленим Європейським парламентом, «упровадження автономних транспортних засобів вимагає проведення комплексної перевірки чинної нормативно-правової бази щодо відповідальності з метою з'ясування, по-перше, як саме розподілятимуться ризики між зацікавленими сторонами, і, по-друге, чи буде збережено наявний баланс між ними. Основне питання полягає в тому, чи вплине процес діджиталізації в автомобільній промисловості, особливо впровадження та масове поширення автономних транспортних засобів, на існуючу рівновагу у розподілі ризиків між учасниками правовідносин. Якщо впровадження автономних транспортних засобів призведе до перерозподілу відповідальності між сторонами, постає проблема того, чи буде необхідним та в якій мірі внесення змін до чинного регулювання або запровадження нових правових норм» [1, с. 22].

Подальші наукові дослідження та законодавчі ініціативи мають бути спрямовані на побудову системи регулювання, здатної реагувати на швидкий технологічний розвиток у цій галузі. Важливими залишаються питання юридичного статусу штучного інтелекту, перевірки надійності автономних алгоритмів і розроблення міжнародних стандартів тестування та взаємодії безпілотних транспортних засобів. Саме комплексний та міждисциплінарний підхід дасть змогу забезпечити ефективне використання технологій БПТЗ, водночас гарантувавши безпеку, захист прав і законних інтересів усіх учасників правовідносин.

Список використаних джерел:

1. A common EU approach to liability rules and insurance for connected and autonomous vehicles. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/615635/EPRS_STU(2018)615635_EN.pdf

2. Commission Delegated Regulation (EU) 2019/945 of 12 March 2019 on unmanned aircraft systems and on third-country operators of unmanned aircraft systems : Regulation of 11.06.2019 no. 2019/945. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32019R0945.

3. European Commission. (2020). On the Road to Automated Mobility: An EU Strategy for Mobility of the Future. EUR-Lex – Access to European Union law. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52018DC0283

4. Lin P. Why Ethics Matters for Autonomous Cars. Autonomous Driving. Berlin, Heidelberg, 2016. P. 69–85. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-662-48847-8_4 (date of access: 15.01.2025).

5. Regulation (EU) 2018/1139 of the European Parliament and of the Council of 4 July 2018 on common rules in the field of civil aviation and establishing a European Union Aviation Safety Agency, and amending Regulations (EC) No 2111/2005, (EC) No 1008/2008, (EU) No 996/2010, (EU) No 376/2014 and Directives 2014/30/EU and 2014/53/EU of the European Parliament and of the Council, and repealing Regulati : Regulation of 22.08.2018 no. 2018/1139. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32018R1139.

6. See Keith Naughton, Humans Are Slamming Into Driverless Cars and Exposing a Key Flaw, BLOOMBERG (Dec. 17, 2015), http://www.bloomberg.com/news/articles/2015-1218/humans-are-slamming-into-driverless-cars-and-exposing-a-key-flaw. The cars have been involved in seventeen accidents, all of which have been caused by other drivers.

7. Unmanned surface vehicles: An overview of developments and challenges / Z. Liu et al. *Annual Reviews in Control*. 2016. Vol. 41. P. 71–93. URL: https://doi.org/10.1016/j.arcontrol.2016.04.018 (date of access: 05.12.2024).

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

ІВАНЧЕНКО Е. П.,
кандидат юридичних наук,
професор
(Українська технологічна академія),
докторант
(Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України),
радник
(Асоціація митних брокерів України)

УДК 356.2:346.7
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.24

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕКЛАРУВАННЯ ТОВАРІВ: ПОРЯДОК ЗАПОВНЕННЯ, ВІДКЛИКАННЯ ТА ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО МИТНОЇ ДЕКЛАРАЦІЇ

Стаття присвячена дослідженню окремих аспектів правового регулювання декларування товарів, порядку заповнення, відкликання та внесення змін до митної декларації, а також порівняльно-правовому аналізу відповідності національної нормативно-правової бази з митного декларування товарів до норм міжнародного права.

Автором доведено, що в цілому, для України подія з приєднанням до Конвенції про спрощення формальностей у торгівлі товарами є значущою. З приєднанням до Конвенції запроваджується єдиний підхід та порядок дій щодо застосування єдиного адміністративного документа. Це зумовило прискорення процесу оформлення митних декларацій, спрощенню щодо їх заповнення та використання при здійсненні митного контролю та оформлення товарів, що в свою чергу стало суттєвим шагом щодо лібералізації та спрощення здійснення зовнішньої торгівлі. Проте, з огляду на зміни митного законодавства України, на думку автора, приєднання до Конвенції не стало певною мірою «революційною» подією. Зважаючи на постійні зміни та вимоги щодо здійснення митного контролю (порядку заповнення митних декларацій, міжнародної регламентації супровідних документів тощо) і необхідності постійної практичної співпраці та взаємодії щодо реалізації єдиного підходу до митного контролю та оформлення товарів митними органами України разом з митними органами інших країн світу, особливо із тими, з якими Україна має спільний кордон, нормативно-правова база з цього питання постійно розроблялася і вдосконалювалася до певних міжнародних стандартів, які дозволяли належним чином здійснювати митний контроль. В якості підтвердження цього висновку, автор проводить аналіз деяких положень Митного кодексу України та нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України і Міністерства фінансів України, які було прийняті (затверджені) та зазнали своєї практичної реалізації до приєднання України до Конвенції.

Також автором у статті розглянуті окремі аспекти правового регулювання декларування товарів, приклади практичного застосування діючих норм права до порядку заповнення, відкликання та внесення змін до митної декларації.

Ключові слова: *господарська (підприємницька) діяльність, зовнішньоекономічна діяльність, електронне декларування, єдиний документ, митна посередницька діяльність, митна декларація, митне декларування, митний контроль та оформлення товару.*

Ivanchenko E. P. Certain aspects of legal regulation of goods declaration: procedure for filling in, withdrawing and amending customs declarations

The article is devoted to the study of certain aspects of legal regulation of goods declaration, the procedure for filling in, revoking and amending customs declarations, as well as to the comparative legal analysis of compliance of the national regulatory framework for customs declaration of goods with international law.

The author proves that, in general, the event of Ukraine's accession to the Convention on the Simplification of Formalities in Trade in Goods is significant for Ukraine. Accession to the Convention introduces a unified approach and procedure for the application of a single administrative document. This resulted in acceleration of the process of issuing customs declarations, simplification of their completion and use in customs control and clearance of goods, which in turn was a significant step towards liberalisation and facilitation of foreign trade. However, given the changes in the customs legislation of Ukraine, the author believes that accession to the Convention was not a "revolutionary" event to a certain extent. Given the constant changes and requirements for customs control (the procedure for filling out customs declarations, international regulation of accompanying documents, etc.) and the need for constant practical cooperation and interaction to implement a unified approach to customs control and clearance of goods by the customs authorities of Ukraine together with the customs authorities of other countries, especially those with which Ukraine has a common border, the legal framework on this issue has been constantly developed and improved to certain international standards that allow n In support of this conclusion, the author analyses certain provisions of the Customs Code of Ukraine and regulatory acts of the Cabinet of Ministers of Ukraine and the Ministry of Finance of Ukraine, which were adopted (approved) and put into practice before Ukraine joined the Convention.

The author also discusses certain aspects of legal regulation of goods declaration, examples of practical application of the current legal provisions to the procedure for filling in, withdrawal and amendment of customs declarations.

Key words: *economic (entrepreneurial) activity, foreign economic activity, electronic declaration, single document, customs intermediary activity, customs declaration, customs declaration, customs control and clearance of goods.*

Вступ. Декларування товарів з заповненням митної декларації (МД) – багатогранний та складний процес господарської (підприємницької) діяльності, який передбачає наявність необхідних знань та навичок у митній справі з боку декларанта. Суттєве значення це має особливо для тих осіб, які безпосередньо займаються митною посередницькою діяльністю та надають послуги з митного декларування товарів. Тому, на наш погляд, питання, пов’язані з процедурою митного декларування товарів, вимагають окремої уваги з боку правознавців та потребують детального правого аналізу нормативних актів, які регламентують порядок заповнення, відкликання та внесення змін до МД з метою з’ясування досконалості чинного законодавства та нормативних документів у митній сфері.

Проблематика деяких аспектів митного декларування товарів, порядку заповнення, відкликання та внесення змін до митної декларації, практичній реалізації а також порівняльно-правовий аналіз відповідності національної нормативно-правової бази з цього питання до норм міжнародного права у митній сфері вже неодноразово розглядалися нами [1; 2], де в якості авторської аргументації доводилося, що зважаючи на постійні зміни та вимоги щодо здійснення митного контролю (порядку заповнення МД, міжнародної регламентації супровідних документів тощо) і необхідності постійної практичної співпраці та взаємодії щодо реалізації єдиного підходу до митного контролю та оформлення товарів митними органами України разом з митними органами інших країн світу, особливо із тими, з якими Україна має

спільний кордон, нормативно-правова база з цього питання постійно розроблялася і вдосконалювалася до певних міжнародних стандартів, які дозволяли належним чином здійснювати митний контроль. Цей процес не зупиняється і в теперішній час. Не зважаючи на триваючу повномасштабну військову агресію із боку РФ проти України, наша держава продовжує активно упроваджувати та законодавчо унормовувати процедури міжнародної та європейської інтеграції митної справи, в тому числі і у процедурі митного декларування товарів.

Постановка завдання. Завданням цієї статті є дослідження окремих аспектів правового регулювання декларування товарів, порядку заповнення, відкликання та внесення змін до МД, а також здійснення порівняльно-правового аналізу відповідності національної нормативно-правової бази з митного декларування товарів до норм міжнародного права.

Результати дослідження. Спираючись на міжнародний досвід ведення торгівлі, Україна забезпечує собі передумови не тільки для надійного та стабільного економічного розвитку, а і впевненість у досягненні своїх економічних інтересів. Досвід реалізації сталих світових економічних моделей на світовому ринку, в тому числі у сфері зовнішньоекономічних операцій, дозволяють відокремити найуспішніші з них і взяти їх на «озброєння» у господарській (підприємницькій) діяльності для стимулювання та розвитку власної економіки. Такий досвід беззаперечно мають країни ЄС, які не тільки в економічному, а і у політичному та культурному напрямках в цілому відповідають завданням та цілям на стратегічне майбутнє, які ставить перед собою Україна.

У зв'язку з набуттям Україною статусу кандидата на членство в ЄС на нашу державу покладається зобов'язання щодо адаптації національного законодавства до права ЄС за окремими пріоритетним напрямами, одним із яких є митне законодавство (Додаток XV до Глави 5 Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом) [3].

У лютому 2023 року Єврокомісія опублікувала Висновок щодо заявки України на членство в ЄС [4]. У Висновку надана оцінка виконання розділу «Наближення митного законодавства» (або як його називають «Митний союз») виявилася дуже високою – 4-й із 5 можливих рівнів (найвищий рівень має лише сфера надання цифрових сервісів) [5].

У жовтні 2024 року Єврокомісія позитивно оцінила високу динаміку виконання Україною переговорного розділу 29 «Митний союз», зазначивши, що «Україна має хороший рівень підготовки щодо Митного союзу і досягла значного прогресу в цьому напрямку». Така оцінка міститься у Висновку Єврокомісії Ukraine Report 2024 – European Commission [6] щодо заявки України на членство в Європейському Союзі та разом з розділом 31 «Зовнішня, безпекова та оборонна політика» є однією з двох найвищих оцінок. Підставами для позитивної оцінки у митній сфері стала низка чинників. Насамперед – це прогрес приведення Митного кодексу України (МКУ) у відповідність до Митного кодексу ЄС. 17 жовтня 2024 року Президент України підписав Закон «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо імплементації деяких положень Митного кодексу Європейського Союзу» №3926-IX [7]. В новій редакції МКУ складатиметься з декількох блоків. Перший і основний блок буде повністю відповідати Митному кодексу ЄС і пов'язаним з ним актам права ЄС, та фактично дублюватиме по структурі Митний кодекс ЄС.

Безумовною позитивною подією в цьому напрямку стало приєднання України до Конвенції про спрощення формальностей у торгівлі товарами (Конвенція) [8], у відповідності до Закону України від 30 серпня 2022 року № 2554-IX «Про приєднання України до Конвенції про спрощення формальностей у торгівлі товарами» [9], та зумовило до прийняття відповідно до пункту 5 статті 11a Конвенції всіх рекомендацій та рішень Спільного комітету, які зазначені у статті 11(2) і (3) цієї Конвенції.

У відповідності до статті 257, п.6 МКУ [10] умови та порядок декларування перелік відомостей, необхідних для здійснення митного контролю та митного оформлення, визначаються МКУ та ***міжнародними договорами*** України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

У відповідності до статті 1 Загальних положень Конвенція встановлює інструменти для спрощення формальностей у торгівлі товарами між Договірними сторонами, зокрема шляхом запровадження ***єдиного адміністративного документа*** (далі – «єдиний документ»),

який необхідно використовувати для будь-якої процедури імпорту чи експорту, а також для процедури спільного транзиту (далі – «транзит»), застосовного у торгівлі між Договірними сторонами незалежно від виду та походження товарів. Також Конвенцією передбачено, якщо товари є предметом торгівлі між Договірними сторонами, формальності, пов'язані із такою торгівлею, виконуються із використанням єдиного документа на основі форми декларації, зразки якої наведені у додатку I до цієї Конвенції. Єдиний документ, залежно від обставин, використовується як декларація або документ експорту, транзиту або імпорту.

Крім того, Договірна сторона, додатково до єдиного документа, може вимагати адміністративні документи лише якщо:

– це чітко вимагається для імплементації чинного законодавства у Договірній стороні, для якої використання єдиного документа було б недостатнім;

– це вимагається умовами міжнародних угод, стороною яких вона є;

– це вимагається від операторів для того, щоб вони могли, за їхнім запитом, скористатися певними перевагами або особливими спрощеннями.

Важливим, на наш погляд, є встановлення регламенту до застосування спрощеної процедури. Це дозволяє значно прискорити митний контроль та оформлення товару, що в свою чергу сприяє діяльності суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД), митним посередникам, перевізникам та операторам. Так статтею 4 Конвенції встановлено:

1) ніщо у цій Конвенції не перешкоджає Договірним сторонам застосовувати спрощені процедури, незалежно від того, чи ґрунтуються вони на використанні комп'ютерів, задля ще більшого спрощення для операторів;

2) спрощені процедури можуть, зокрема, полягати у дозволі операторам не пред'являти митниці відповідні товари чи декларацію на них або у дозволі їм заповнювати неповну декларацію. У таких випадках декларацію, яка, за згодою компетентних органів, може бути загальною періодичною декларацією, необхідно в подальшому подавати з дотриманням строків, встановлених такими органами.

У випадках, зазначених у параграфі 1, операторів може бути авторизовано використовувати комерційні документи замість єдиного документа.

Якщо використовується єдиний документ, відповідні особи можуть за авторизацією, наданою компетентними органами, долучати до нього комерційні специфікації із описом товарів, замість додаткових аркушів єдиного документа, для цілей виконання формальностей для будь-якої процедури експорту чи імпорту;

3) ніщо у цій Конвенції не перешкоджає Договірним сторонам:

– звільняти від подання єдиного документа поштові відправлення (листи або посилки);

– звільняти від вимоги подання письмових декларацій;

– укладати між собою угоди та домовленості задля ще більшого спрощення формальностей щодо усього обсягу чи частини торгівлі між ними;

– дозволяти використовувати відвантажувальні специфікації для виконання транзитних формальностей у разі відправлень, що складаються із декількох видів товарів, замість додаткових аркушів єдиного документа;

– дозволяти складати декларації, у разі необхідності, на звичайному папері, за допомогою публічних або приватних комп'ютерів відповідно до умов, встановлених компетентними органами;

– надавати компетентним органам право вимагати внесення даних, необхідних для виконання відповідних формальностей, до їхніх комп'ютеризованих систем обробки декларацій, у відповідних випадках, без вимоги подання письмової декларації;

– надавати компетентним органам право вимагати, у разі використання комп'ютеризованої системи обробки декларацій, щоб експортна, транзитна чи імпортна декларація складалася із єдиного документа, оформленого цією системою, або шляхом введення даних до комп'ютера, якщо такий документ не оформлюють;

– застосовувати будь-які спрощення, ухвалені рішенням Спільного комітету, як зазначено у статті 11(3).

Крім вищезазначених Загальних положень за структурою Конвенція складається з окремих розділів: Формальності (статті 5–8), Адміністративна допомога (стаття 9), Спільний комітет (статті 10, 11), Приєднання третіх країн (стаття 11а), Загальні та прикінцеві положення (статті 12–18) та Додатків I, II, III.

Аналізуючи положення Конвенції, безперечно можна дійти до висновку, що в цілому, для України зазначена подія з приєднанням до цієї Конвенції є значущою. З приєднанням до Конвенції, запроваджується єдиний підхід та порядок дій щодо застосування єдиного адміністративного документа. Це зумовило прискорення процесу оформлення митних декларацій, спрощення щодо їх заповнення та використання при здійсненні митного контролю та оформлення товару, що в свою чергу стало суттєвим шагом до лібералізації та спрощення зовнішньої торгівлі. Але з точки зору змін у діючому митному законодавстві України, на думку автора, приєднання до Конвенції не стало певною мірою «революційною» подією. Зважаючи на постійні зміни та вимоги до митного контролю (порядку заповнення митних декларацій, міжнародної регламентації супровідних документів тощо) і необхідності постійної практичної співпраці та реалізації єдиного підходу до митного контроля та оформлення товарів органів України з митними органами інших країн світу, особливо із тими, з якими Україна має спільний кордон, нормативно-правова база з цього питання постійно розроблялася і вдосконалювалася до певних міжнародних стандартів, які дозволяли належним чином здійснювати митний контроль. В якості підтвердження нашого висновку доречно виділити деякі положення Митного кодексу України та нормативні акти Кабінету Міністрів України і Міністерства фінансів України, які було прийняті та зазнали своєї практичної реалізації ***до приєднання*** України до Конвенції.

З метою визначення рівня відповідності національного законодавства до міжнародного, з'ясуємо стан правового забезпечення у процедурі митного декларування товарів в Україні та розглянемо ***основні*** з них, які почали свою дію та продовжують діяти ***до приєднання*** України до Конвенції:

1. Митний кодекс України (2012 року). У відповідності до статті 257 МКУ декларування здійснюється шляхом заявлення за встановленою формою (письмовою, усною, шляхом вчинення дій) точних відомостей про товари, мету їх переміщення через митний кордон України, а також відомостей, необхідних для здійснення їх митного контролю та митного оформлення. При застосуванні письмової форми декларування можуть використовуватися як ***електронні документи***, так і документи на паперовому носії або їх електронні (скановані) копії, на які накладено електронний підпис декларанта або уповноваженої ним особи.

Електронне декларування здійснюється з використанням електронної митної декларації, на яку накладено електронний підпис, та інших електронних документів або їх реквізитів у встановлених законом випадках, а також електронних (сканованих) копій паперових документів, на які накладено електронний підпис декларанта або уповноваженої ним особи.

Митна декларація та інші документи, подання яких митним органам передбачено МКУ, оформлені на паперовому носії та у вигляді електронних документів, ***мають однакову юридичну силу***. Формат митних декларацій, що подаються як електронні документи, базується на міжнародних стандартах електронного обміну даними.

Загалом більшість країн світу використовують електронне декларування, і Україна у цьому питанні не є винятком. Оскільки Україна прагне повноцінного членства в ЄС, то головним і актуальним залишається завдання вдосконалення діяльності митних органів у напрямку ***діджиталізації*** процесів шляхом спрямування всіх зусиль на спрощення та створення сприятливих умов для суб'єктів ЗЕД [11]. Отже скористатись перевагами електронного декларування можуть як суб'єкти ЗЕД, митні посередники, перевізники та оператори, так і державні органи влади, задіяні у процесі митного контролю та оформлення товарів. З практичної точки зору для декларанта або уповноваженій ним особи процедура ***електронного декларування*** дає наступні переваги:

– прискорення процедури декларування та подання документів для здійснення митного контролю та оформлення товарів;

– уникнення черг при поданні документів та зниження навантаження на митні органи;
– зменшення документообігу;
– зменшення впливу на процес митного контролю та оформлення з боку «людського фактору», що зменшує ймовірність корупції та шахрайства з боку посадових осіб митних органів;
– економія часу та матеріальних затрат;
– відстеження переміщення товару в режимі «реального часу» тощо.

Тобто автоматично, завдяки процедурі електронного декларування, одночасно вирішується декілька питань по прискоренню та якості митного контролю та оформлення товару. Виходячи з вищевикладеного, ми можемо констатувати, що електронне декларування має суттєві переваги перед письмовим (паперовим) декларуванням і це, в свою чергу, позитивно впливає на результати господарської (підприємницької) діяльності суб'єктів ЗЕД та митних посередників.

Законодавче та нормативне упровадження інструментів діджиталізації у митну справу сприяє діяльності митних посередників та суб'єктів ЗЕД, спрощує умови здійснення експортно-імпортних операцій, мінімізує корупційні ризики, посилює захист економічної безпеки держави як в період дії правового режиму воєнного стану, так і у період післявоєнного відновлення України, що в свою чергу відповідає сучасним міжнародним стандартам та покращує ведення міжнародної торгівлі.

Уперше українська митниця розпочала процес запровадження «е-Митниці» ще у 1992 році із заповнення та пред'явлення митному органу крім паперового екземпляру вантажної митної декларації її копії в електронному вигляді з метою митного контролю та оформлення товару. Протягом усього періоду діяльності Державної митної служби України цей процес еволюціонував та вдосконалювався за допомогою впровадження інформаційно-комунікаційних технологій: контроль доставлення вантажів, митне декларування, облік суб'єктів ЗЕД, аналіз ризиків при здійсненні митного контролю та оформлення товару тощо. Перелічені вище заходи повністю відповідають ініціативі «е-Митниця» ЄС, яка базується на Комюніке Європейської Комісії щодо е-Уряду (Commission Communication on e-Government) [12] та Резолюції Ради Європи про безпаперове середовище для митниці та торгівлі (Council Resolution on a paperless environment for customs and trade) [13]. Держави-учасниці ЄС прийняли Митний кодекс ЄС (Регламент ЄС № 952/2013) [14] та його Робочу програму (UCC Work Programme 2019/2151/EU) [15], яка містить перелік із 17 ІТ-систем, що мають бути розроблені державами-учасницями або самостійно (національні системи), або у співпраці з Європейською Комісією (транс'європейські системи).

У відповідності до ст. 257, п.6 МКУ положення про митні декларації та форми цих декларацій затверджуються Кабінетом Міністрів України, а порядок заповнення таких декларацій та інших документів, що застосовуються під час митного оформлення товарів, транспортних засобів комерційного призначення, – центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну фінансову політику. На виконання цього пункту було розроблено ***Положення про митні декларації та форми цих декларацій***, яке було затверджено Постановою Кабінету Міністрів України № 450 від 21.05.2012 [16] та Наказ Міністерства фінансів України від 30.05.2012 № 651 «***Про затвердження Порядку заповнення митних декларацій на бланку єдиного адміністративного документа***» [17], які більш детально розглянемо нижче.

2. Постанова Кабінету Міністрів України № 450 від 21.05.2012 «Питання, пов'язані із застосуванням митних декларацій». Відповідно до статей 257, 260 та 269 Митного кодексу України та підпункту 195.1.1 пункту 195.1 статті 195, пункту 200.8 статті 200 Податкового кодексу України [18] Кабінет Міністрів України зазначеним нормативним актом затвердив Положення про митні декларації (Положення № 450). Це Положення визначає вимоги до оформлення і використання митних декларацій, на підставі яких декларуються товари, що переміщуються (пересилаються) через митний кордон України підприємствами та громадянами, або іншого документа, що відповідно до законодавства може

використовуватися замість митної декларації або її замінює, а також порядок внесення змін до митних декларацій, їх відкликання та визнання недійсними, підтвердження відомостей про вивезення товарів за межі митної території України.

У Постанові приділено детальну увагу таким аспектам, як: форми письмового декларування, оформлення митної декларації, періодична митна декларація, тимчасова митна декларація, порядок підтвердження відомостей про вивезення товарів за межі митної території України, порядок внесення змін до митної декларації та її відкликання, порядок визнання митних декларацій недійсними тощо.

3. Наказ Міністерства фінансів України від 30.05.2012 № 651 «Про затвердження Порядку заповнення митних декларацій на бланку єдиного адміністративного документа». Наказом було затверджено Порядок заповнення митних декларацій на бланку єдиного адміністративного документа (Порядок № 651). Цей Порядок визначає правила заповнення граф митних декларацій на бланках єдиного адміністративного документа (ЄАД) форми МД-2, додаткових аркушів до нього форми МД-3, специфікації форми МД-8, порядок унесення відомостей до доповнення форми МД-6, випадки застосування специфікації, а також порядок оформлення, розподілу та використання аркушів МД форм МД-2, МД-3, МД-6, МД-8.

Передбачені цим Порядком правила також поширюються на застосування МД на бланках ЄАД, додаткових аркушів, доповнення і специфікації, виготовлених за допомогою комп'ютера, та електронних МД.

Перелік відомостей, що підлягають внесенню до митних декларацій, обмежується лише тими відомостями, які є необхідними для цілей стягнення митних платежів, формування митної статистики, а також забезпечення дотримання вимог Митного кодексу України та інших законодавчих актів (ст. 257, п. 7 МКУ). З врахуванням особливостей переміщення товарів, транспортних засобів та інших предметів через митний кордон України (ордерне постачання, переміщення комплектних об'єктів, переміщення запасів споживання, переміщення товарів транспортно-експедиційними організаціями та ін.), характеру угоди та процедури, декларант обирає той чи інший тип МД. Особливості заповнення МД повністю залежать від митного режиму, в якому розміщуються товари згідно з Українською класифікацією товарів зовнішньоекономічної діяльності (УКТ ЗЕД), відповідно до Закону України «Про Митний тариф України» [19] та типу МД. Значна частина зазначеної інформації, що міститься в МД, доповнюється або дублюється цифровими кодами з різних класифікаторів, що дозволяє проводити наступну автоматизовану обробку баз даних МД та використовувати при здійсненні митного контролю та оформлення товару.

У відповідності до ст. 257, п. 6 МКУ форми митних декларацій для декларування товарів, що переміщуються через митний кордон України підприємствами шляхом ввезення, вивезення або транзиту, а також для декларування товарів, що переміщуються через митний кордон України громадянами та декларуються за митною декларацією, передбаченою для підприємств, визначаються ***Конвенцією про спрощення формальностей у торгівлі товарами та Конвенцією про процедуру спільного транзиту*** [20].

Умови та порядок декларування, перелік відомостей, необхідних для здійснення митного контролю та митного оформлення товарів, що поміщуються у митний режим транзиту на умовах Конвенції про процедуру спільного транзиту, визначаються відповідно до положень зазначеної Конвенції.

Треба окремо зауважити щодо митного декларування та оформлення товарів за ***процедурою спільного транзиту***. Ключовим досягненням у процедурі митного декларування є запровадження ***Нової комп'ютеризованої транзитної системи*** (***New Computerized Transit System*** – ***NCTS***) в Україні та приєднання під час режиму воєнного стану до Конвенції про процедуру спільного транзиту (Конвенція). Після приєднання України до Конвенції з 1 жовтня 2022 року суб'єкти ЗЕД отримали можливість: працювати за принципом «один транспортний засіб – одна декларація – одна гарантія» та прискорити проходження товарів через митний кордон України. У квітні 2024 року було здійснено перехід на оновлену версію нової комп'ютеризованої транзитної системи NCTS Фаза 5.

NCTS ***забезпечує*** взаємозв'язок між митними службами в країнах-учасницях Конвенції, дозволяючи обмінюватися митними даними в режимі реального часу. Приєднання до Конвенції створює передумови для ***обміну митною інформацією*** не лише між митними установами всіх держав-членів ЄС та Європейської асоціації вільної торгівлі, а також іншими державними установами, які займаються митним оформленням та контролем за переміщенням товарів, що дозволяє митним органам контролювати товари на кожному етапі перевезення застосовуючи інформаційно-комунікаційні технології [21, с. 166–167].

Постійно актуальною при декларуванні товарів залишається необхідність щодо порядку внесення змін до МД та її відкликання. Адже це може бути обумовлено внесенням змін до зовнішньоекономічного договору між партнерами (характер угоди, найменування товару, зміна валюти платежу та ін.), помилками при заповненні МД, відмові від подальшого митного оформлення товару, форс-мажорними обставинами тощо.

Питання внесення змін до МД та її відкликання регламентуються статтею 269 МКУ, Положенням № 450 і Порядком № 651. Відповідно до статті 269 МКУ за письмовим зверненням декларанта або уповноваженої ним особи та з дозволу митного органу відомості, зазначені в МД, можуть бути змінені або МД може бути відкликана. Згідно з пунктом 33 Положення № 450 за письмовим зверненням декларанта або уповноваженої ним особи та з дозволу митного органу відомості, зазначені в поданій митному органу МД, можуть бути змінені, зокрема шляхом доповнення, або МД може бути відкликана. У заяві, підписаній декларантом або уповноваженою ним особою, зазначаються причини зміни або відкликання МД. Якщо відповідні нові відомості або причини відкликання МД підтверджуються документами, що не подавались під час декларування, до заяви додаються завірені в установленому порядку копії таких документів. Внесення змін до МД, поданої відповідно до Конвенції про процедуру спільного транзиту 1987 року, здійснюється з урахуванням положень статті 31 доповнення I до зазначеної Конвенції. Згідно частини другої ст. 269 МКУ внесення змін до МД, прийнятої митним органом, допускається до моменту завершення митного оформлення товарів, транспортних засобів комерційного призначення відповідно до заявленого митного режиму, а також впродовж трьох років з дня завершення їх митного оформлення. При цьому зміни повинні торкатися тільки товарів і транспортних засобів комерційного призначення, зазначених у МД.

Рішення про коригування заявленої митної вартості товарів, які ввозяться на митну територію України з поміщенням у митний режим імпорту, приймається митним органом у письмовій формі під час здійснення контролю правильності визначення митної вартості цих товарів як до, так і після їх випуску, якщо митним органом у випадках, передбачених частиною шостою ст. 54 МКУ, виявлено, що заявлено неповні та/або недостовірні відомості про митну вартість товарів, у тому числі невірно визначено митну вартість товарів (п. 1 ст. 55 МКУ). Крім того, згідно зі ст. 24 МКУ кожна особа має право оскаржити рішення, дії або бездіяльність митних органів, їх посадових осіб та інших працівників, якщо вважає, що цими рішеннями, діями або бездіяльністю порушено її права, свободи чи інтереси. Тобто вирішення питання щодо зменшення митної вартості може відбутися за рішенням суду.

Судова практика доводить, що тлумачення нормативно-правової бази з приводу внесення змін у МД з причини перерахунку митних платежів, є однозначною і може застосовуватись у практично-правовій площині при вирішенні спорів та розбіжностей між митним органом та декларантом. В якості прикладу можна навести адміністративну справу за позовом Товариства з обмеженою відповідальністю «Скорзонера» до Івано-Франківської митниці ДФС України про визнання протиправними дій митного органу та зобов'язання до прийняття заяви і надання дозволу на внесення змін до митної декларації [22].

23 листопада 2020 року (справа № 809/984/18) Верховний Суд у складі колегії суддів судової палати з розгляду справ щодо податків, зборів та інших обов'язкових платежів Касаційного адміністративного суду розглянув у касаційному порядку адміністративну справу за позовом Товариства з обмеженою відповідальністю «Скорзонера» до Івано-Франківської митниці ДФС України про визнання протиправними дій митного органу та зобов'язання

до прийняття заяви і надання дозволу на внесення змін до митної декларації. На підставі системного тлумачення ст. 46 Податкового кодексу України, ст. ст. 257, 267, 269 Митного кодексу України, а також з урахуванням приписів підзаконних нормативно-правових актів, колегія суддів судової палати з розгляду справ щодо податків, зборів та інших обов`язкових платежів Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду дійшла такого правового висновку: до моменту завершення митного оформлення товарів, а також протягом трьох років з дня завершення їх митного оформлення декларант має право вносити зміни до митної декларації, а відмова митного органу у їх внесенні з тих підстав, що це стосується перерахунку митних платежів є протиправною. Вирішення питання перерахунку митних платежів є наслідком наявності або відсутності підстав для внесення таких змін. Відтак, при отриманні звернення декларанта або уповноваженої ним особи про внесення змін до митної декларації, митний орган може відмовити у внесені таких змін лише у разі відсутності законних підстав для їх внесення. Приписи пункту 37 Положення № 450 не суперечать нормам статті 269 МК України, а визначають лише порядок внесення таких змін, в тому числі у разі необхідності повернення декларанту митних платежів.

Висновки. У результаті проведеного дослідження відповідності національної нормативно-правової бази з митного декларування товарів до норм міжнародного права, а також порядку внесення змін до МД та її відкликання, який регулюється статтею 269 МКУ, Положенням № 450 і Порядком № 631, можна зробити висновок, що МД є важливим документом в системі митного контролю та оформлення товарів що переміщуються через митний кордон України і в свою чергу, відповідно, для кожного декларанта, який безпосередньо задіяний у процесі митного декларування цього товару та несе пряму відповідальність за достовірність заявлених відомостей у МД. Крім того, відповідно до статті 268 МКУ декларанти або уповноважені ними особи з дозволу митного органу мають можливість виправляти помилки, допущені в МД у відповідності до вищерозглянутих нами встановлених вимог, що спрощує здійснення митних процедур і формальностей при здійсненні митного контролю та оформлення товарів. Національна нормативна-правова база з митного декларування товарів, яка постійно розробляється та оновлюється, повністю відповідає заявленим у світовій практиці цілям та міжнародно-правовим вимогам, дозволяє широко запроваджувати автоматизацію окремих процесів митного контролю та оформлення товарів, вдосконалювати існуючі митні практики на рівні найкращих міжнародних стандартів, мінімізувати корупційні ризики, сприяє покращенню ведення господарської (підприємницької) діяльності, міжнародної торгівлі та посиленню захисту економічної безпеки України.

Список використаних джерел:

1. Іванченко Е. П. Деякі аспекти правового регулювання процедури митного декларування товарів. Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (місто Одеса, 26 квітня 2024 р.). С. 241-244.

2. Іванченко Е. П. Правові аспекти заповнення та внесення змін до митної декларації при здійсненні митної брокерської діяльності. Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених. Збірник матеріалів ІІ Всеукраїнської науковопрактичної конференції до Дня науки (м. Київ, 17 травня 2024 р.). Київ : Інститут правотворчості та науково-правових експертиз НАН України, 2024. С. 155-158.

3. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 року. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/984_011.

4. Commission staff working document. Analytical Report following the Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union. URL: file:///C:/Users/38067/Desktop/SWD_2023_30_Ukraine.pdf.

5. Алішаускас В. Рух до митного союзу з ЄС: де Україна досягла успіху і що потрібно доробити. URL: https://www.eurointegration.com.ua/experts/2023/03/21/7158185/.

6. Ukraine Report 2024 – European Commission. 30 October 2024. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/ukraine-report-2024_en.

7. Про внесення змін до Митного кодексу України щодо імплементації деяких положень Митного кодексу Європейського Союзу: Закон України від 22 серпня 2024 року № 3926-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3926-20.

8. Конвенція про спрощення формальностей у торгівлі товарами : від 20.05.1987 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987_012#n639.

9. Про приєднання України до Конвенції про спрощення формальностей у торгівлі товарами : Закон України від 30.08.2022 р. № 2554-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2554-20#Text.

10. Митний кодекс України: Закон України від 13 березня 2012 року № 4495. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text.

11. Бліщук К. М. Європейські вектори вдосконалення митної політики в Україні. Економіка і суспільство. Вип. 48. 2023.URL:http://www.economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2221/2144.

12. Communication from the Commission to The European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions EU eGovernment Action Plan 2016–2020 Accelerating the digital transformation of government. European Commission. 2016. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52016DC0179.

13. Council Resolution of 5 December 2003 on creating a simple and paperless environment for customs and trade (2003/C 305/01) URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32003G1216%2801%29.

14. Regulation (EU) No 952/2013 Of The European Parliament and Of The Council of 9 October 2013 laying down the Union Customs Code. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:32013R0952.

15. UCC – Work Programme. URL: https://taxation-customs.ec.europa.eu/customs-4/union-customs-code/ucc-work-programme_en.

16. Питання, пов'язані із застосуванням митних декларацій : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.05.2012 р. № 450. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/450-2012-п#Text.

17. Про затвердження Порядку заповнення митних декларацій за формою єдиного адміністративного документа : Наказ Міністерства фінансів України від 30.05.2012 р. № 651. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1372-12#Text.

18. Податковий кодекс України: Закон України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text.

19. *Верховна Рада України*: Закон Про Митний тариф України від 19 жовтня 2022 року № 2697-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-20#Text.

20. Про процедуру спільного транзиту: Конвенція Європейської асоціації вільної торгівлі, Європейського економічного співтовариства від 20 травня 1987 року № 994_001-87. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-87#Text.

21. Руда Т. В. Особливості застосування процедури спільного транзиту в контексті норм міжнародного законодавства. Інноваційна економіка. 2022. № 1. С. 163–168. URL: http://inneco.org/index.php/innecoua/article/view/905.

22. Єдиний державний реєстр судових рішень: Постанова Верховного Суду від 23 листопада 2020 року, справа № 809/984/18, адміністративне провадження № К/9901/373/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93149559#.

ЛЕВКІВСЬКА В. М.,
аспірантка кафедри економічного права
та економічного судочинства
*(Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка),*
юрист 1-ї категорії
*(Центр європейських студій
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка)*

УДК 342.336.1
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.25

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА МОЖЛИВОСТІ ЙОГО ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано міжнародний досвід правового регулювання економічної безпеки та оцінено можливості його впровадження в Україні для зміцнення національних механізмів захисту економічних інтересів у контексті глобальних викликів. Розглянуто різні моделі забезпечення економічної безпеки, зокрема американську, японську та китайську, а також особливості впровадження подібних механізмів у країнах, що розвиваються.

Зясовано, що українська модель економічної безпеки має включати комплексний підхід до захисту внутрішніх і зовнішніх економічних інтересів. Охарактеризовано національні загрози економічній безпеці, такі як високий рівень тіньової економіки, інфляція, зростання дефіциту державного бюджету та зниження інвестиційної привабливості.

Обгрунтовано важливість адаптації міжнародного досвіду до українських реалій, що передбачає зміни в законодавстві та політичні реформи для створення ефективної системи забезпечення економічної безпеки. Визначено ключові напрямки таких змін, включно із реформуванням податкової системи, зміцненням контролю за валютними операціями та підвищенням рівня захисту внутрішнього ринку.

Зокрема, важливою є імплементація норм і стандартів ЄС щодо економічної безпеки в українське законодавство, що передбачає підвищення ефективності механізмів державного регулювання економіки, удосконалення моніторингу і контролю фінансових потоків, а також забезпечення прозорості діяльності бізнесу. Втілення цих кроків сприятиме зниженню рівня корупції, підвищенню довіри іноземних інвесторів та створенню сприятливих умов для стабільного економічного розвитку. Також це дозволить Україні ефективніше інтегруватися в міжнародні економічні відносини, використовувати глобальні ринкові можливості та зміцнити свої позиції на міжнародній арені в умовах глобалізації.

Доведено, що розробка нової стратегії економічної безпеки повинна базуватися на міжнародних стандартах та орієнтуватися на інтеграцію з європейськими структурами. Сформовані висновки акцентують на необхідності впровадження комплексних заходів, що включають поліпшення інвестиційного клімату, розвиток інфраструктури та посилення правового захисту економічних інтересів.

Ключові слова: *економічна безпека, національна безпека, національна економічна безпека, міжнародна система, інтеграція, модель.*

Levkivska V. M. Legal regulation of economic security: international experience and possibilities of its implementation in Ukraine

The article analyzes the international experience of legal regulation of economic security and assesses the possibilities of its implementation in Ukraine to strengthen national mechanisms for protecting economic interests in the context of global challenges. Various models of ensuring economic security, in particular the American, Japanese and Chinese, are considered, as well as the features of implementing such mechanisms in developing countries.

It is found that the Ukrainian model of economic security should include a comprehensive approach to protecting domestic and external economic interests. National threats to economic security are characterized, such as a high level of the shadow economy, inflation, an increase in the state budget deficit and a decrease in investment attractiveness.

The importance of adapting international experience to Ukrainian realities is substantiated, which involves changes in legislation and political reforms to create an effective system for ensuring economic security. The key areas of such changes are identified, including reforming the tax system, strengthening control over currency transactions, and increasing the level of protection of the internal market.

In particular, the implementation of EU norms and standards on economic security into Ukrainian legislation is important, which involves increasing the efficiency of state regulation mechanisms of the economy, improving monitoring and control of financial flows, and ensuring transparency of business activities. The implementation of these steps will contribute to reducing the level of corruption, increasing the trust of foreign investors, and creating favorable conditions for stable economic development. This will also allow Ukraine to more effectively integrate into international economic relations, use global market opportunities, and strengthen its positions in the international arena in the context of globalization.

It is proven that the development of a new economic security strategy should be based on international standards and focus on integration with European structures. The conclusions drawn emphasize the need to implement comprehensive measures, including improving the investment climate, developing infrastructure, and strengthening the legal protection of economic interests.

Key words: *economic security, national security, national economic security, international system, integration, model.*

Вступ. У контексті сучасних ринкових трансформацій та глобалізаційних процесів, правове регулювання економічної безпеки виступає як основний пріоритет для багатьох держав. Забезпечення економічної безпеки є не лише відповіддю на зовнішні та внутрішні загрози, але й важливим елементом стабілізації національної економіки в умовах політичної нестабільності.

Для України, країни, що переживає інтенсивні реформи та інтеграційні процеси, питання адаптації міжнародного досвіду в правовому регулюванні економічної безпеки набуває особливої актуальності. Урахування інтернаціональних стандартів та кращих практик може сприяти формуванню комплексних та ефективних механізмів захисту національних інтересів. Відповідно, глибоке та системне дослідження цих питань є ключовим для розробки адекватних законодавчих ініціатив.

Значна увага вчених, таких як О. А. Беляневич, О. М. Вінник, В. В. Джунь та інші, вже приділяється аналізу загальних правових засад забезпечення економічної безпеки. Проте, попри велику кількість наукових робіт з цієї тематики, існує недостатність комплексних досліджень, що спеціалізуються на механізмах правового забезпечення економічної безпеки в Україні. Тому потреба у дослідженні міжнародного досвіду та його потенційного

впровадження в національну систему є вкрай важливою і потребує подальшого розширення наукової бази та експертизи.

Постановка завдань. Аналіз міжнародного досвіду правового регулювання економічної безпеки та оцінці можливостей його впровадження в Україні для зміцнення національних механізмів захисту економічних інтересів у контексті глобальних викликів і загроз.

Результати дослідження. Економічна безпека сприяє становленню надійної держави, оснащеної всіма необхідними засобами для захисту національно-державних інтересів в економічній сфері [6, с. 331].

Слід зазначити, що національна економічна безпека включає всі види безпеки в різних галузях економіки, таких як макроекономіка, фінанси, зовнішня економіка, наука і технології, інвестиції, енергетика, населення, суспільство, виробництво, продовольча безпека.

Отже, основними загрозами економічній безпеці України на даному етапі є: високий рівень тіньової економіки, інфляція та зростання дефіциту бюджету, зростання рівня безробіття, зниження загального нагромадження основного капіталу, високий рівень державного боргу, неконтрольований процес імміграції, несприятливий інвестиційний клімат, політична нестабільність тощо. Крім того, політика економічної безпеки формується на основі певних принципів, які створюють політико-правову основу для оцінки зовнішніх і внутрішніх загроз, формування національних економічних інтересів і стратегії економічної безпеки.

Я. Базилюк вважає, що економічна безпека – це низка умов для підтримки країнами своїх економічних інтересів; задоволення довгострокових потреб суспільства і країни; сприяння економічним інноваціям і реформам для забезпечення стабільного економічного розвитку; протистояння зовнішнім економічним загрозам і використання конкурентних переваг країни в міжнародному поділі праці [2, с. 14].

В. Бутенко розглядає економічну безпеку країни як найважливішу якісну характеристику економічної системи, що визначає її здатність підтримувати нормальні умови життя населення та стабільно забезпечувати ресурсами розвиток національної економіки [1, с. 27]. Здійснюючи порівняння законодавства України про економічну безпеку із законодавством Німеччини, Франції, Великої Британії, Московець В. І. зазначає, що економічну безпеку країн-членів ЄС можна розділити на такі частини: промислова безпека, безпека населення, енергетична безпека, зовнішньоекономічна безпека, інвестиційна безпека, макроекономічна безпека, продовольча безпека, соціальна безпека та фінансова безпека [4, с. 56].

Беручи до уваги концепцію та структуру економічної безпеки, можна говорити про стратегію розвитку та вдосконалення економічної безпеки України та співвіднесення цієї стратегії зі стандартами розвитку країн ЄС. Порівнюючи трактування поняття «економічна безпека» в Україні та окремих країнах Європейського Союзу, можна сказати, що економічна безпека загалом розглядається як складова національної безпеки, спрямована на усунення та запобігання внутрішнім і зовнішнім загрозам з метою забезпечення належного рівня життя населення при створенні взаємодії органів державної влади та суб'єктів приватного бізнесу.

На основі вищезазначеного, вважаємо, що необхідно розглянути моделі та системи забезпечення національної економічної безпеки, які застосовуються в іноземних країнах світу. Пропонуємо наступні моделі забезпечення національної економічної безпеки, які застосовуються віноземних країнах світу:

японська – модель спрямована на забезпечення внутрішньої соціальної безпеки;

американська – модель орієнтована на поєднання внутрішньої та зовнішньої безпеки, яка слугує взірцем для більшості держав;

китайська модель, є концентрованим виразом систем безпеки держав, що здійснюють будівництво соціалістичного суспільного ладу;

моделі, властиві державам, які тільки здобули незалежність, а також здійснюють активну переорієнтацію свого розвитку.

У просторі Європейського Союзу економічна безпека розглядається та пов'язана зі статусом ЄС у світовій економічній системі. Для досягнення високого рівня конкурентоспроможності в умовах глобалізації Європейський Союз визначив важливість євроінтеграції.

Кінцевою метою ЄС є забезпечення економічної безпеки ЄС і формування повністю інтегрованої Європи з однаковим рівнем життя в усіх країнах-учасницях. Рекомендуємо враховувати особливості країн світу в процесі забезпечення економічної безпеки – аналізовані країни світу приймають нормативно-правові акти, міжнародні договори та законодавчу базу в процесі державного регулювання власної економічної безпеки. Усі країни світу по-своєму здійснюють національне регулювання у сфері економічної безпеки.

Деякі країни не мають законодавчої бази для забезпечення економічної безпеки (Німеччина, Велика Франція, Італія, Британія, Чехія, Болгарія, Угорщина, Польща, Латвія, Словаччина, Литва, Естонія), а інші мають правову базу і відіграють надзвичайно важливу роль у забезпеченні національної економічної безпеки (Іспанія, Румунія, Білорусь). Слід зазначити, що національні методи нагляду країн світу в основному спрямовані на такі напрямки забезпечення економічної безпеки: зниження вразливості економіки від зовнішніх негативних проявів; розробку належної законодавчої бази; створення необхідних умов для забезпечення конкуренції в сфері економічної безпеки; забезпечення ефективного валютного контролю; стабільність національної грошової одиниці; формування сприятливих умов для господарської діяльності; захист вітчизняного товаровиробника.

Великі країни світу вживають ефективних заходів для мінімізації ризиків у важливих сферах суспільного життя. Реалізація тих чи інших заходів є ефективною, тому що перш ніж щось робити, необхідно знати, яка мета політики уряду. Для впровадження в Україні міжнародного досвіду державного управління для забезпечення національної економічної безпеки необхідно залучити досвід провідних країн світу, визначити основні загрози та запропонувати шляхи їх вирішення.

До основних загроз, що негативно впливають на економічну безпеку України, належать: неефективність державного сектору; суперечливість чинного законодавства та правова нестабільність низки питань економічного розвитку, особливо ринкової трансформації економіки; відсутність ефективного конкурентного середовища; незбалансованість людського потенціалу; дешева робоча сила; країна виставлена як «сировинний придаток»; нецільове використання міжнародної фінансової допомоги.

У рамках Стратегії національної безпеки України ключовим аспектом нової якості економічного зростання є забезпечення економічної безпеки, яке охоплює ряд заходів: регулювання імпортно-експортної діяльності для захисту національних виробників; боротьба з незаконною економічною діяльністю та запобігання витоку державних ресурсів; зміцнення стійкості економіки проти зовнішніх шоків та диверсифікація зовнішніх економічних зв'язків; правовий захист майнових інтересів юридичних осіб; стабілізація банківської системи та забезпечення прозорості фінансових політик; посилення інституційної спроможності фінансових та правоохоронних органів; створення сприятливих умов для залучення інвестицій, особливо в енергетику та транспорт; зниження рівня олігополій та монополій, стимулювання економічної конкуренції та інновацій; забезпечення захисту інфраструктури в кризових ситуаціях, які загрожують національній безпеці [5].

Для ефективної інтеграції у міжнародну систему економічної безпеки, ключовими напрямами державної діяльності на міжнародному рівні є: адаптація національної економіки до глобалізаційних викликів, розширення зовнішньоекономічних зв'язків через участь у міжнародних економічних інтеграціях, підвищення конкурентоспроможності національного виробництва, оптимізація зовнішньоторговельної діяльності, забезпечення стабільності фінансового стану держави, здійснення ефективного зовнішньоекономічного регулювання та виключення криміналізації зовнішньоекономічних відносин.

Як зазначає Роберт А. Невсон *(Newson, Robert A.(2022))*, серед основних загроз економічній безпеці держав на міжнародному рівні виступають: ізоляція у світовому економічному просторі з наслідками у вигляді дискримінації у торгівлі та втрати суверенітету в ключових економічних політиках; низька конкурентоспроможність національної економіки через знос основних фондів та зниження інноваційної активності; дефіцит зовнішньоторговельного балансу та нераціональна структура імпорту, що призводить до залежності від імпорту;

відсутність ефективних заходів залучення іноземних інвестицій, що сприяє зростанню зовнішнього боргу; слабкий експортний та валютний контроль, який спричиняє витік капіталу; та недостатньо розвинена інфраструктура для підтримки зовнішньоекономічної діяльності [11].

Відповідно міжнародну економічну інтеграцію можна визначити як процес взаємного зближення національних економіко-правових механізмів, господарських систем держав, пов'язаний із поглибленням їх економічної взаємодії, узгодженням міждержавної політики та структурними змінами в економіці на основі міжнародних договорів. Процес інтеграції, як правило, пов'язаний з утворенням нового самостійного об'єднання держав, які набувають міжнародно-правових та економічних переваг.

Розвиток інтеграції найчастіше носить регіональний характер і походить від економічного процесу до політичного. Так, наприклад, у доктрині європейського права називаються три важливі аргументи на користь інтеграції: інтеграція знижує ризик воєнних конфліктів; усунення національних торгових бар'єрів призводить до економічного зростання; в епоху вільної торгівлі лише політична інтеграція може врятувати демократію [12].

Критерій змісту процесу інтеграції дозволяє розрізняти функціональні форми інтеграції: спільні спілки *(Benelux Union)*, функціональні та галузеві спілки *(European Atomic Energy Community, EAEC (Euratom))*. За критерієм ставлення до зовнішнього світу виділяються союзи закриті (автаркічні), напівзакриті (відкриті лише для країн певного регіону), відкриті для зовнішнього світу. Відповідно до критерію сфери дії розрізняються обмежені за складом союзи *(Союзна держава росії та білорусії)* та союзи, що об'єднують велику кількість сторін *(EU).* Можна також виділити інтеграційні об'єднання різних за рівнем розвитку країн: союзи розвинутих країн *(EU, NAFTA),* союзи країн, що розвиваються *(ASEAN)*, союзи країн з перехідною економікою *(СНД)* [9].

Ця класифікація допомагає зорієнтуватися у розстановці соціально-політичних сил і спрогнозувати міжнародно-правову позицію кожної групи країн щодо того чи іншого актуального питання сучасних міжнародних економічних відносин. Проте вона має умовний характер, оскільки цілком можливо, що подальший розвиток нових технологій висуне до числа передових такі країни, на які нині мало хто звертає увагу.

Тим не менш, можна виділити, з певним ступенем схематичності, такі напрямки розвитку економічної безпеки: створення зони вільної торгівлі (усуваються внутрішньорегіональні бар'єри на шляху просування товарів та послуг); утворення митного союзу (вводяться узгоджені зовнішні тарифи для захисту економічних інтересів країн, що об'єдналися); формування єдиного ринку (ліквідуються внутрішньорегіональні бар'єри під час використання виробничих чинників); організація валютного союзу (гармонізуються грошова, податкова та валютна сфери); створення економічного союзу (формуються наднаціональні органи господарської координації з єдиною грошовою системою, загальним центральним банком, уніфікованою податковою та загальною економічною політикою) .

Інтеграція держав у міжнародну систему може здійснюватися за трьома моделями: через унікальні міжнародні правові акти, модельне законодавство, або метод прямої уніфікації. Процеси глобалізації та регіоналізму водночас впливають на міждержавну інтеграцію, яка сприяє формуванню поліцентричної міжнародної системи. Глобальні та регіональні інтеграційні утворення ускладнюють міжнародні відносини, спричиняючи переділ ринків та фінансових потоків, що загострює суперництво за економічну безпеку, включаючи боротьбу за ресурси та контроль над транспортними шляхами, а також стимулює конкуренцію розвиткових моделей на основі технологічного та людського потенціалів. Система міжнародної економічної безпеки керується через правові інструменти, але конкуренція між глобальними та регіональними розвитками залишається актуальною, іноді перешкоджаючи інтеграції нових країн у великі блоки, такі як ЄС або СОТ.

Шаптала С. М виділяє п'ять основних напрямів забезпечення міжнародної економічної безпеки: фінансову глобалізацію, інтенсифікацію світової торгівлі, регіоналізацію економіки, розвиток всесвітніх транснаціональних корпорацій (ТНК) та процеси зближення національних економік (конвергенцію) [7, с. 135].

Розвиток системи забезпечення міжнародної економічної безпеки призводить до таких економічних явищ, як проникність міждержавних кордонів вільного руху фінансових потоків, переміщення товарів, послуг, технологій, робочої сили в, тобто. до поширення правових режимів найбільшого сприяння та національного режиму у згаданих сферах. Держави з ринковою економікою зближуються за рівнем цін на товари, прибутковості підприємств та зарплат, зростає число та розмір злиття компаній усередині держав та на міжнародному рівні.

Відбувається приватно-універсалізація ринкових відносин через утвердження єдиних економічних принципів, звичаїв та правових норм для системи забезпечення міжнародної економічної безпеки, а в результаті – посилення взаємозв'язку та взаємозалежності національних ринків держав. До негативних сторін глобалізації перш за все відноситься те, що головна цінність капіталізму – отримання прибутку призводить до нерівномірності розвитку розвинених країн, що розвиваються, веде до концентрації могутності в одних руках, до експлуатації праці капіталом і розшарування суспільства (збагачення багатих і зубожіння бідних) і в кінцевому підсумку результаті до глобальної економічної кризи.

Глобалізація інтенсифікується, що ставить під загрозу суверенітет і економічну незалежність держав через обмеження їхнього маневру в економічній сфері, підсилення мобільності капіталу, діяльність транснаціональних корпорацій та розповсюдження Інтернету. І. Бузан вказує на негативні наслідки цих процесів, такі як тиск транснаціональних корпорацій на національні економіки, недооцінка соціальних аспектів, обмеження національного права, руйнування законодавчих інститутів та ослаблення державного суверенітету [8].

Наразі важливими глобальними економічними викликами є: технологічна еволюція, що впливає на структуру економіки; перехід до інноваційної економіки; технологічне відставання деяких країн; гіперконкуренція, яка включає економічну війну та маніпуляції; та геоекономічні конфлікти, спричинені боротьбою за ресурси [3].

Існує проблема нездатності сучасних (глобальних, регіональних, національних) систем забезпечення міжнародної економічної безпеки відповідати суспільним потребам через правові регулятори, які відстають від розвитку економічних відносин, що вимагає розробки нових положень для узгодження існуючих систем із сучасним розвитком, особливо вдосконалення правового захисту глобальних економічних інтересів та підвищення його ефективності. Необхідно створення адекватних правових умов для забезпечення економічної безпеки на міжнародному рівні, які включають розробку концептуальної та методологічної основи для ефективної реакції на нові загрози.

У системі правового регулювання міжнародної економічної безпеки існують дві основні складові: формальна, яка включає ієрархію нормативних правових актів для регулювання економічних відносин, та змістовна, що представляє концепцію правового забезпечення, орієнтовану на визначення цілей, завдань, принципів, і напрямів регулювання цього типу безпеки.

У рамках концепції правового забезпечення міжнародної економічної безпеки, за Дж. Хакером (2013), основною метою є розробка вдосконалених правових механізмів для ефективного регулювання глобальних економічних інтересів. Це включає створення відповідної правової бази, підвищення якості регулювання, а також своєчасне виявлення та усунення прогалин у законодавстві, щоб забезпечити економічну безпеку на міжнародному рівні. [10].

Таким чином, сучасні реалії вимагають розробки концепції правового забезпечення міжнародної економічної безпеки з урахуванням необхідності відображення в ній наступних концептів нової науково обґрунтованої парадигми захисту глобальних економічних інтересів:

– базових положень теорії захисту глобальних економічних інтересів, їх суттєвих ознак як об'єкт захисту, а також правової характеристики сучасних загроз даним інтересам, оцінки їхньої реальності (відмінності від ризиків та викликів);

– структури (основних елементів) механізму захисту глобальних економічних інтересів, застосування якого дозволить адекватно протидіяти на основі застосування ризикорієнтованого підходу реальним та потенційним загрозам з урахуванням особливостей різних видів захисту;

– специфіки організації (системно-структурної побудови) діяльності щодо захисту глобальних економічних інтересів з конкретизацією компетенції всіх суб'єктів захисту та визначенням напрямів підвищення ефективності їх взаємодії на внутрішньодержавному та міждержавному рівнях;

– змісту та структури базового та інших правових режимів захисту глобальних економічних інтересів з визначенням правових та організаційних аспектів діяльності суб'єктів захисту у межах окремих видів даних режимів;

– особливостей міжнародно-правового захисту глобальних економічних інтересів з урахуванням досвіду зарубіжних держав та визначення підходів до вирішення проблеми їхнього захисту в рамках існуючих інтеграційних утворень;

– комплексних рекомендацій (пропозицій) щодо організації ефективного захисту на основі формування оптимальної стратегії захисту глобальних економічних інтересів.

Структурні елементи правовідносин у сфері міжнародної економічної безпеки включають: регуляторні цілі забезпечення сталого розвитку та стимулювання світового ринку; суб'єкти, що охоплюють інститути ООН, державні органи, підприємства та особи; об'єкт регулювання, який стосується публічних і приватних економічних відносин; джерела, що включають національне та міжнародне право; методи регулювання через публічно-приватні механізми та створення технічних стандартів; і глобальна просторова сфера дії.

Висновки. Кожна країна сформувала власну концепцію економічної безпеки, усвідомила унікальність проблем власної економічної системи та вжила дієвих заходів щодо подолання негативних тенденцій за допомогою державного регулювання. Нині забезпечення економічної безпеки має стати основним напрямком зовнішньої політики моєї країни. Якщо ми розглядаємо можливість впровадження міжнародного досвіду публічного менеджменту для забезпечення економічної безпеки Української держави, то варто пам'ятати, що цей процес надто трудомісткий. Тобто, Україна не може скопіювати усю систему правового забезпечення економічної безпеки провідних країн світу, а має враховувати певні окремі елементи при побудові власної концепції та створенні власної ефективної моделі для досягнення ефективності економічної безпеки.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні впливу міжнародного правового регулювання на економічну безпеку України, аналізуючи ефективність застосування глобальних стандартів та розробляючи рекомендації щодо їх адаптації в національному контексті.

Список використаних джерел:

1. Бутенко В. М. Забезпечення економічної безпеки України в умовах міжнародної інтеграції. *Збірник наукових праць Всеукраїнської науковопрактичної конференції*. 2013. С. 78-82.

2. Економічна безпека України в умовах гібридної агресії : аналіт. доп. / Я. Б. Базилюк, С. В. Давиденко, Д. Ю. Венцковський та ін. Київ : НІСД, 2017. 320 с.

3. Костицький В.В. Інформаційна війна проти України – виклик світовому порядку. URL: http://oksamyt.org/2015/02/02/0202201511 (дата звернення: 10.01.2025).

4. Московець В. І. Економічна безпека і роль держави в забезпеченні інтеграції у світове господарство. *Збірник наукових праць Всеукраїнської науково-практичної конференції.* 2013. С. 54-57.

5. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України № 392/2020 від від 14 вересня 2020 року. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037 (дата звернення:16.01.2025 р.).

6. Савицька Т. М. Корупція та національна безпека. Матеріали XVII Міжнародної конференції «Політ. Сучасні проблеми науки», 2017. Київ, 2017. С. 330–332.

7. Шаптала С. М. Щодо вдосконалення державно-правового забезпечення економічної безпеки України в умовах реформування суспільства. *Право і суспільство.* 2013. № 2. С. 134-140.

8. Buzan People, States and Fear. People, States & Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era, Ed. Cartier, Chişinău, Central Bank of Latvia annual report of 2013 URL: http://www.lb.lt/lithuanian_economic_review_may_2014 (дата звернення:16.01.2025 р.).

9. Coats D. R. Worldwide Threat Assessment of the US Intelligence Community. Washington, DC, USA. 2017.

10. Hacker J. Economic Security Index available at. URL: http://www.economicsecurityindex.org/?p=esi_implications. 2013. (дата звернення:16.01.2025 р.).

11. Newson, Robert A. Counter-Unconventional Warfare Is the Way of the Future. How Can We Get There? URL: https://smallwarsjournal.com/blog/counter-unconventional-warfare-is-the-way-of-the-future-how-can-we-get-there (дата звернення:16.01.2025 р.).

12. Security Strategy for Society. URL: https://turvallisuuskomitea.-fi/en/security-strategy-for-society (дата звернення:16.01.2025 р.).

СОШНИКОВ А. О.,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
(Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова Національної академії наук України»)

УДК 339.17:174:658.8:351
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.26

ЕТИЧНЕ СПОЖИВАННЯ: НОВІ ВИМОГИ ДО БІЗНЕСУ ТА ДЕРЖАВИ

Метою статті є дослідження інституту етичного споживання та його вплив на політики компаній та рішення органів влади в сучасних реаліях, а також надати пропозиції з усунення можливих бар'єрів для розвитку соціального відповідального господарювання.

Останнім часом споживачі все більше звертають увагу на цінності та загальні політики компаній (як виробників, так і постачальників товарів), зокрема і дотримання ними принципів соціально відповідального господарювання. При цьому споживачі реалізують концепцію етичного споживання, при виборі тих чи інших товарів, віддаючи перевагу відповідальній продукції.

На поведінку споживачів здійснюють вплив різні фактори (соціальні, економічні, політичні та інші). Очевидним є також вплив повномасштабного вторгнення російської федерації. Через нього частина споживачів (особливо соціально вразливі категорії) вимушені купувати товари більш низької вартості, а інші – вимушені іноді купувати дорожчі товари, а іноді й відмовлятися від придбання тих чи інших товарів через внутрішні переконання.

Держава, представлена органами влади; бізнес-середовище, як і окремий бізнес (особливо соціально відповідальний) досить чутливо слідкують за вподобаннями споживачів та їх поведінкою, особливо через етичні переконання, оскільки саме вона має ключове значення.

Проаналізовано міжнародний та вітчизняний досвід споживчих бойкотів.

Констатовано, що споживачі, реалізуючи концепцію етичного споживання, здійснюють значний вплив на господарську діяльність компаній, спонукаючи їх дотримуватись принципів соціально відповідальної поведінки.

Встановлено, що етичне споживання пов'язано з корпоративною прозорістю, оскільки потенційний покупець має мати доступ до інформації, як про реальних кінцевих бенефіціарних власників бізнесу, який виробляє чи постачає товар, так і про політики цих компаній.

Обґрунтовано, що споживчий бойкот виступає активною формою етичного споживання.

Доведено, що споживчий бойкот, який знаходить широку підтримку серед споживачів, впливає на державну політику та управлінські рішення органів влади (на державному, регіональному та місцевому рівнях).

Ключові слова: *соціально відповідальна поведінка, державне регулювання, споживання, етичне споживання, споживач, реакція бізнесу, споживчий бойкот, бізнес, виробник, постачальник, належна обачність.*

Soshnykov A. O. Ethical consumption: new requirements for business and the state

The article aims at studying the institution of ethical consumption and its impact on company policies and decisions of public authorities in the current realities, and at providing proposals for removing possible barriers to the development of socially responsible business.

In recent years, consumers have been increasingly paying attention to the values and general policies of companies (both producers and suppliers of goods), including their adherence to the principles of socially responsible business. At the same time, consumers are implementing the concept of ethical consumption when choosing certain goods, giving preference to responsible products.

Consumer behaviour is influenced by various factors (social, economic, political and other). The impact of the full-scale invasion of the Russian Federation is also evident. As a result, some consumers (especially socially vulnerable categories) are forced to buy lower-priced goods, while others are sometimes forced to buy more expensive goods and sometimes refuse to buy certain goods due to internal convictions.

The state, represented by the authorities; the business environment, as well as individual businesses (especially socially responsible ones), are quite sensitive to consumer preferences and behaviour, especially through ethical beliefs, since it is the latter that is of key importance.

The international and domestic experience of consumer boycotts is analysed.

It is stated that consumers, by implementing the concept of ethical consumption, have a significant impact on the economic activities of companies, encouraging them to adhere to the principles of socially responsible behavior.

It is established that ethical consumption is associated with corporate transparency, since a potential buyer should have access to information about both the real ultimate beneficial owners of the business that produces or supplies the goods and the policies of these companies.

It is substantiated that consumer boycott is an active form of ethical consumption.

It is proved that consumer boycotts, which are widely supported by consumers, have an impact on public policy and management decisions of public authorities (at the state, regional and local levels).

Key words: *socially responsible behaviour, government regulation, consumption, ethical consumption, consumer, business response, consumer boycott, business, producer, supplier, due diligence.*

Постановка проблеми. Останнім часом споживачі все більше звертають увагу на цінності та загальні політики компаній (як виробників, так і постачальників товарів (надавачів послуг)), зокрема і дотримання ними принципів соціально відповідального господарювання. При цьому споживачі реалізують концепцію етичного споживання, при виборі тих чи інших товарів, віддаючи перевагу відповідальній продукції.

На поведінку споживачів здійснюють вплив різні фактори (соціальні, економічні, політичні та інші). Очевидним є також вплив повномасштабного вторгнення російської федерації. Через нього частина споживачів (особливо соціально вразливі категорії) вимушені купувати товари більш низької вартості, що напряму зумовлено погіршенням доходів громадян та здороженням товарів (через збільшення вартості сировини та логістики, фонду оплати праці, податкового навантаження тощо), а інші – вимушені іноді купувати дорожчі товари, а іноді й відмовлятися від придбання цих товарів через внутрішні переконання. Наприклад, опитування показують, що громадяни досить негативно ставляться до брендів, які продовжують здійснювати господарську діяльність на територіях держави-агресора. Так,

станом на серпень 2022 року понад 71% респондентів бойкотують такі компанії, і тільки 9% на це не звертають увагу. Водночас 89% респондентів шукають альтернативні товари інших брендів [1], що свідчить про досить високий рівень культури споживання.

Наприкінці 2023 році було проведено ще одне опитування українських споживачів з метою відстеження їх настроїв на споживацькому ринку. За результатами якого 63% відзначили, що не купують товари у продавців/виробників, які не залишили ринок країни-агресорки. Своєю чергою, понад 20% споживачів не знають шляхи перевірки продавців чи виробників продукції, чи покинули вони ринок російської федерації [2], що актуалізує проблематику поганої інформованості громадян, що є результатом неефективної державної політики в цій сфері.

Держава, представлена органами влади; бізнес-середовище, як і окремий бізнес (особливо соціально відповідальний) досить чутливо слідкують за вподобаннями споживачів та їх поведінкою, особливо через етичні переконання, оскільки саме вона має ключове значення.

Етичне споживання досить активно досліджувалось в науковій літературі, особливо в західній. Також сучасні дослідники присвячують значну увагу вивченню споживчого бойкоту, зокрема поведінкові та інші аспекти досліджували: М. Фрідман (M. Friedman) [3], П. Делакот (P. Delacote) [4], К. Кам (C. Kam) [5], М. Дейхерт (M. Deichert)[5], О. Євтушевська [6], І. Ігнатьєва [7], О. Щерба [8], Н. Барвінок [9], В. Торяник [10], Л. Погоріла [11] та інші.

Як вже зазначалось, у 2022 році в українському суспільстві постав новий споживацький запит, який ще не був повною мірою досліджений. Також потребує окремого вивчення вплив споживачів на державну політику та бізнес, зокрема і соціально відповідальний.

Мета статті – дослідити інститут етичного споживання та його вплив на політики компаній та рішення органів влади в сучасних реаліях, а також надати пропозиції з усунення можливих бар'єрів для розвитку соціального відповідального господарювання.

Результати дослідження. Етичне споживання є однією з моделей соціально відповідального споживання [12], коли споживач оцінює не тільки властивості продукту, його ціну, але і процес виготовлення продукту (іноді й логістики), а також діяльність компанії, яка виготовляє чи постачає той, чи інший товар (або надає послугу). Споживання набуває нового значення, ціннісного. Так, наприклад, в окремих штатах США та державах ЄС прослідковується тенденція, коли споживачі свідомо надають перевагу товарам саме місцевих виробників, що, по-перше, дозволяє надати підтримку місцевому малому та середньому бізнесу, а по-друге, знижує негативні наслідки на екологію (зніжуючи вуглецевий слід).

Споживачі також починають більш активно адресувати конкретні вимоги до компаній, які виробляють продукцію (надають послуги), а також компаній, які розповсюджують ці товари (торгівельні мережі, оптові постачальники тощо). В окремих випадках, ці вимоги стають нормою поведінки. Компанії, які тільки виходять на ринок, звертають увагу на ці вимоги, одні – проголошують свою відповідність цим вимогам, а частина – проголошують і впроваджують на практиці політику соціально відповідальної поведінки. Відзначимо, що в більшості споживачі схильні підтримувати соціально відповідальні компанії [5].

Соціальна відповідальність споживача виражається в його активній життєвій позиції (усвідомлення наслідків того, що він купує, зважування альтернатив і прийняття рішень, які вигідні не тільки собі, але й загальному добробуту) [11, с. 13–14].

Однією з найбільших відомих активних форм споживчої поведінки виступає споживчий бойкот, який, за думкою авторів є наслідком порушення норм справедливості з боку бізнесу [13].

Окремі дослідники розглядають споживчий бойкот через призму зміни цінової політики. Так, Н. Волкова Н. В., Б. Дранчак вважають, що завданням споживчого бойкоту виступає спонукання бізнесу до зменшення ціни на товар (повернення попередньої ціни) [14]. Водночас даний підхід є досить вузьким, споживчий бойкот потрібно розглядати більш ширше, оскільки він не тільки про коригування цін на товар, на сучасному етапі розвитку це більше про дотримання засад соціально відповідальної поведінки. Споживчий бойкот може

бути пов'язаний з активними діями бізнесу, наприклад, порушенням прав людини (працівників, споживачів та інших), забрудненням довкілля тощо, а також бездіяльністю бізнесу.

В. Торяник характеризуючи природу споживчого бойкоту відзначає, що «порушення, зроблені бойкотованою фірмою, повинні бути явні, зрозумілі всім і задокументовані. Чим помітніші ці порушення, тим більшу підтримку одержить бойкот» [10]. Таку ж позицію підтримують інші дослідники [6].

Своєю чергою, зовнішньою стороною (його проявом) – є демонстрація споживачами незгоди з політиками та принципами роботи компаній [10].

Одним з основних завдань споживчого бойкоту через репутаційні втрати зменшити присутність цієї компанії чи товару на ринку, щоб постачальник чи виробник зазнавати збитків, зменшився прибуток, а надалі – змінив свої політики чи процедури.

Споживчий бойкот може мати, як негативний (цілі споживчого бойкоту не досягнуті), так і позитивний результат, коли він був успішним (цілі споживчого бойкоту досягнуті повністю або частково), в результаті відбувається зміна політики компанії [4, с. 307]. Необхідно звернути увагу, що бойкотування товарів та послуг через значні економічні втрати чи можливість їх настання (зокрема і через погіршення репутації) досить суттєво впливає на економічну стійкість бізнесу.

Після споживчого бойкоту компанія зазвичай активізує реалізацію різних соціальних проєктів та ініціатив при цьому демонструючи дотримання високих стандартів, з основною метою – покращити свою репутацію, зменшити негативні наслідки споживчого бойкоту.

О. Євтушевська підіймає досить цікаве етичне питання, що споживач повинен нести моральну відповідальність за придбану і споживчу ним продукцію. Так, вона відзначає, що споживач свідомо обираючи товари чи послуги, створені з порушенням етичних принципів, не відрізняється від недобросовісного виробника [6]. Такі дії споживача можна оцінити, як підтримку діяльності такого виробника та заохочення на подальшу недоброчесну поведінку.

Споживчий бойкот можна розглядати як частину філософської течії, яка відома як Сатьяграха (Satyagraha), розроблена ще Махатом Ґанді (Mohandas Gandhi). В основу цієї течії лежить підхід ненасильницького опору заради досягнення соціальної справедливості. Однією з основних форм ненасильницького опору є саме відмова від співпраці [15], відмова від придбання товарів, робіт та послуг.

Кам К. (Kam C.), Дейхерт М. (Deichert M.) зазначають, що споживчий бойкот набуває все більше форми політичної поведінки, а на нього впливають, як політичні, соціальні та етичні міркування (вподобання) [5]. І. Ігнатьєва відносить бойкотування товарів та послуг до активних видів громадської участі, наряду з такими класичними формами, як участь у протестах та демонстраціях чи голосування [7].

О. Щерба підкреслює, що споживчі бойкоти є однією з нових тенденцій в поведінці покупців товарів та послуг, що виступає на противагу такому явищу, як надмірне споживання [8]. З даною тезою можна погодитись тільки в частині, оскільки все ж таки основним завданням споживацького бойкоту не є зменшення надмірного споживання, а є зменшення споживання конкретних товарів чи послуг, конкретних компаній, які демонструють неетичну поведінку або порушують засади соціально відповідального господарювання.

Розглянемо конкретні приклади споживчого бойкоту та його вплив на процеси, що відбуваються в суспільстві. Досить цікавим є досвід впливу споживчого бойкоту на туристичну сферу Гватемали під час громадянської війни, яка супроводжувалась чисельними актами насильства стосовно місцевого населення. Так, кількість туристів з інших держав зменшилась за п’ять років на понад 60% (в абсолютних цифрах з 500 тисяч до 200 тисяч), що суттєво вплинуло на економіку Гватемали, не говорячи вже про міжнародний імідж, який практично був зруйнований через постійні ілюстрації в іноземних засобах масової інформації та інших джерелах актів насильства стосовно цивільного населення та до представників військових формувань. Відзначимо, що надалі державна політика зазнала принципових змін, наприклад, комунікаційна зовнішня політика була сфокусована на побудові іміджу, як безпечної та мирної держави, в якій забезпечуються права людини [9], що дозволило докорінно

змінити сприйняття держави та внутрішніх процесів, які там відбуваються, а відповідно і нормалізувати туристичний потік, надходження до бюджету та активізувати бізнес-активність місцевих компаній.

Схожу ситуацію можемо прослідкувати на прикладі російської федерації, де туристичний потік у 2022 році зазнав суттєвих змін, скоротився на 96% (якщо порівнювати з 2019 роком, після якого було введено обмеження, пов'язані з пандемією COVID-19) [16]. Якщо в інших державах кількість туристів з 2022 року (більшість обмежень були зняті саме у 2022 році) досить швидко почала зростати, то це не можна сказати про російську федерацію. Очевидно, що це напряму пов'язано з непровокованою військовою агресією роти України та відповідними її наслідками, інформація, про які активно розповсюджувалось в іноземних засобах масової інформації. Уряди та дипломатичні представництва багатьох держав звернулися до своїх громадян з закликом утриматися від поїздок до російської федерації через безпекову ситуацію. Значна частина іноземних туристів відмовились від відвідувань російської федерації в туристичних цілях через свої моральні застереження (несприйняття або засудження військової агресії).

Також варто згадати, що свого часу американці відмовлялись купувати товари французького походження в рамках антифранцузьких акцій, як реакція американського суспільства на відмову Франції підтримати дії США щодо Іраку. Своєю чергою, споживчий бойкот впливав і на прийняття управлінських рішень, так, окремі політики ініціювали запровадження обмежень щодо французьких товарів в окремих штатах та населених пунктах США [10].

В даних випадках йде мова про міжнародний споживчий бойкот, коли ігнорується продукт (туристичні послуги чи товари) іншої країни через політичні мотиви. Своєю чергою, останнім часом набуває розповсюдження бойкотування конкретних компаній.

Споживчий бойкот можна поділити за рівнями: місцевий *(споживачі конкретної місцевості бойкотують товари конкретного виробника*); регіональний *(розповсюджений на територію всього регіону чи декількох територіальних громад)*; державний *(характерний для споживачів більшості регіонів чи всій території держави)*; міжнародний *(підтримується населенням декількох держав)*.

Окремі дослідники наголошують, що для України характерна досить низька культура споживання, що зумовлено і зокрема відсутністю до недавнього часу досвіду масового бойкоту продукції (споживчого бойкоту). Водночас О. Євтушевська відзначає, що вже наявний «досвід є хорошим підґрунтям для розвитку етичного споживання в Україні, коли вирішальним чинником при купівлі товару чи послуги будуть не економічні вигоди, а моральні принципи» [6].

Один з перших споживчих бойкотів в Україні відбувся у 2013–2014 роках, коли представники інститутів громадянського суспільства та окремі громадяни закликали бойкотувати продукти вироблені компаніями, які були афільовані з представниками тодішньої влади («Партії Регіонів»). Відзначимо, що на той момент українські компанії ще не подавали інформацію про кінцевих бенефіціарних власників і у більшості споживачів була відсутня інформація про реальних власників бізнесу. Внаслідок медійної уваги та підтримки споживчого бойкоту (розповсюдження різних інфографік, проведення журналістки розслідувань тощо), було надано широкий розголос інформації про реальних власників бізнесу. Тому можна зробити висновок, що етичне споживання також пов'язано з корпоративною прозорістю. Потенційний покупець, так і контрагент повинні мати доступ до інформації, як про реальних кінцевих бенефіціарних власників бізнесу, який виробляє чи постачає товар або надає відповідну послугу; про політики, звіти про соціальну відповідальну поведінку бізнесу. В контексті, російсько-української війни, як вже зазначалось для більшості українських споживачів, а також для соціально відповідальних компаній має значення: походження товарів, пряма чи опосередкована афіліація бізнесу з росією, продовження ведення господарської діяльності компанією на території держави-агресора, а також відношення компанії до російської агресії.

Надалі (з 2014 року) споживчий бойкот був направлений проти товарів російського походження, що було зумовлено анексією Автономної Республіки Крим та окупацією окремих територій в Донецькій та Луганській областях [17]. Дослідники назвали цей споживчий бойкот «актом солідарності», тобто солідарною відмовою населення України від споживання товарів російського виробництва [18]. Споживчий бойкот проти товарів російського походження, крім впливу на бізнес, кінцевим бенефіціарним власником, якого виступали російські юридичні та фізичні особи (сплачували податки до різних бюджетів російської федерації) та компанії, які здійснювали оптову та роздрібну торгівлю товарів російського походження, також вплинув на окремі управлінські рішення органів влади.

Так, на заклик громадянського суспільства почали реагувати та органи влади. В окремих регіонах місцеві ради прийняли рішення про необхідність спеціального маркування товарів, зокрема і російського походження, щоб додатково звернути увагу потенційних споживачів на походження та спонукати їх визначитися. Наприклад, на Волині обласна рада рекомендувала суб'єктам господарювання Волинської області, які здійснюють оптову і роздрібну торгівельну діяльність у закладах торгівлі, розташованих в окремих будівлях, малих архітектурних формах, приміщеннях тощо, вжити заходів для спеціального помітного маркування товарів російського походження позначкою «Виготовлено в Російській Федерації» з нанесенням цього напису на цінники та їх розміщення на окремих полицях [19]. Аналогічні рішення приймали та інші органи місцевого самоврядування.

Продаж товарів російського походження в Україні скоротився, але все ж таки продовжився, зокрема і через відсутність вжиття обмежувальних заходів, які можуть запроваджені тільки рішенням Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України або Ради національної безпеки і оборони України, введеного в дію указом Президента України.

Надалі, окремі торгівельні мережі почали використовувати маркування для інформування споживачів про походження всіх товарів.

Своєю чергою, безумовно найбільший споживчий бойкот в Україні був викликаний повномасштабним вторгненням російської федерації. В Україні великі торгівельні мережі та окремі торгові точки почали припиняти продажі товарів російського та білоруського походження, це відбулось, як через вимогу споживачів, так і відповідальної позиції менеджменту (власників) торгівельних мереж.

Також, як реакція на російську агресію споживачі з країн ЄС почали відмовлятися від придбання товарів російського походження та товарів, виготовлених афільованими компаніями з російською федерацією. Необхідно також відзначити роль європейського бізнесу, як великого (торгівельні мережі та інші), так малого і середнього (невеликі магазини тощо), який не тільки тимчасово призупинив продаж товарів, але відмовився від подальшого контрастування [20], що свідчить про дотримання принципів соціально відповідального господарювання та демонструє солідарність з українським народом.

Надалі 09 квітня 2022 року, на суспільний запит та в інтересах держави, Урядом України було прийнято Постанову «Про застосування заборони ввезення товарів з російської федерації», якою було заборонено подальше ввезення на митну територію України в митному режимі імпорту товарів з російської федерації [21], що призвело до поступового зникнення цих товарів вже по всій Україні. Дана заборона продовжує діяти і наразі.

Але повномасштабне вторгнення додатково звернуло увагу споживачів, а надалі і органів влади також на активну господарську діяльність міжнародних компаній на території російської федерації. На початку повномасштабної війни частина міжнародного бізнесу, представленого, як в Україні, так і російській федерації публічно осудили загарбницькі дії останньої, окремі оголосили про припинення своєї діяльності на території держави-агресора. Водночас частина великих міжнародних компаній продовжили свою діяльність, за перший рік російсько-української війни російський ринок покинуло тільки 9% (1500 компаній) міжнародних компаній [22]. Це досить негативно вплинуло на споживачів в демократичних державах, в яких ціннісно не сприймається можливість застосування будь-якої військової агресії на сучасному етапі розвитку людства, також можна було спостерігати ознаки

первинного споживчого бойкоту. Українські та європейські споживачі почали відмовлятися від придбання товарів таких міжнародних компаній. Враховуючи досить значний ринок ЄС репутаційні та фінансові втрати цих компаній були досить значні. Європейський споживач вимагав від міжнародних компаній зробити вибір, чи залишатися на європейському ринку, чи продовжувати господарську діяльність на території російської федерації, спрямовуючи значні податки до бюджетів російської федерації.

У лютому-березні 2022 року майже миттєво на продовження бізнес-активності міжнародних компаній на території російської федерації відреагував український бізнес, який поділяє засади соціально відповідального господарювання. Так, наприклад, зокрема найбільші торгівельні мережі (NOVUS, Сільпо, Fozzy, VARUS, Фора та інші) відмовились від співпраці та подальших продажів продукції бренду Coca-Cola (напої – Rich, Schweppes, Sprite, Burn, BonAqua, Fanta, Monster, Fuzetea, Coca-Cola), оскільки материнська компанія вирішила продовжити діяльність своєї дочірньої компанії в російській федерації [23]. Менеджмент компанії NOVUS у своїй публічній заяві заявив, що продукція бренду Coca-Cola, яка «забруднена нелюдяністю і байдужістю» буде негайно прибрана з усіх магазинів мережі, оскільки «ця безсоромна компанія продовжує працювати для загарбників у повну силу» [24]. Схожу позицію також зайняла торгівельна мережа компанії Fozzy Group, в повідомленні якої було підкреслено, що вона засуджує позицію компанії Coca-Cola, оскільки «будь-який відповідальний бізнес, який виступає за свободу сьогодні об'єднав свої серця і думки з українським народом» припиняє будь-яку бізнес-активність в російській федерації [25]. Ці публічні заяви мали досить емоційне забарвлення, що зазвичай не характерно для великого бізнесу, який реагує досить стримано і обережно на припинення партнерських відносин. Очевидно, що це вже було зумовлено неспровокованою військовою агресією та її важкими наслідками. Відзначимо, що публічні заяви бізнесу з суспільно-важливих питань (турбують суспільство чи його соціальні групи) набувають особливого значення в сучасних умовах. Також публічні заяви є свідченням проголошення підтримки засад соціально відповідального господарювання і сприяє розвитку ціннісного бізнес-середовища.

Треті компанії (проти яких не спрямований споживчий бойкот), які дотримаються засад соціально відповідального господарювання варто утриматися від співпраці (або припинити співпрацю) з компаніями, які демонструють неетичну поведінку, що може знайти своє відображення в політиці належної обачності. Оскільки, ці треті компанії можуть також понести репутаційні та фінансові втрати від такої співпраці.

Висновки. Отже, в результаті дослідження було отримано наступні наукові результати: 1) констатовано, що споживачі, реалізуючи концепцію етичного споживання, здійснюють значний вплив на господарську діяльність компаній, спонукаючи їх дотримуватись принципів соціально відповідальної поведінки; 2) встановлено, що етичне споживання пов'язано з корпоративною прозорістю, оскільки потенційний покупець має мати доступ до інформації, як про реальних кінцевих бенефіціарних власників бізнесу, який виробляє чи постачає товар, так і про політики цих компаній; 3) обґрунтовано, що споживчий бойкот виступає активною формою етичного споживання; 4) відзначено, що споживчий бойкот впливає не тільки на бізнес, який є виробником чи постачальником товарів (проти кого направлений бойкот), але і на треті компанії, які мають контрактні відносини з компанією (проти кого направлений бойкот), або тільки мають намір стати партнером; 5) доведено, що споживчий бойкот, який знаходить широку підтримку серед споживачів, впливає на державну політику та управлінські рішення органів влади (на державному, регіональному та місцевому рівнях). Органи влади реагуючи на неетичну поведінку бізнесу, можуть запроваджуючи нові регуляторні механізми, зокрема і обмежуючи (заборона ввезення чи продаж товарів), додатковий контроль за ланцюгом постачання, наприклад, в частині забезпечення прозорості.

Подальші дослідження планується спрямувати на вивчення впливу громадськості на розвиток соціально відповідального господарювання.

Список використаних джерел:

1. Реклама під час війни. Чого очікують споживачі та на що варто звернути увагу брендам. URL: https://rau.ua/novyni/reklama-na-vijni-kantar/

2. Новорічний шопінг українців: другий рік повномасштабного вторгнення, листопад 2023. URL: https://www2.deloitte.com/ua/uk/pages/press-room/press-release/2023/holiday-retail-sales-consumer-survey.html?fbclid= IwAR 1JFGo4s4ntanCqm3xG8QW4-wV8gUSnm1M vidujP91M2jbarjAkN7wACDo

3. Friedman M. Consumer Boycotts: A Conceptual Framework and Research Agenda. Journal of Social Issues. 2010. №47 (1). P. 149-168. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1991.tb01817.x

4. Delacote P. On the Sources of Consumer Boycotts Ineffectiveness. Journal of Environment Development. 2009. P. 306-322. DOI: 10.1177/1070496509338849

1. 5. Kam C., Deichert M.Boycotting, Buycotting, and the Psychology of Political Consumerism. The Journal of Politics. 2020.Volume 82. DOI: https://doi.org/10.1086/705922

5. Євтушевська О. Перспективи розвитку етичного споживання в Україні. *Вісник* Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Економіка. 2014. Вип. 12(165). С. 14–17.

6. Ігнатьєва І.І. Споживання як форма громадської участі: психологічний вимір. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/95429a57-79ae-4356-9cc4-f5c00738c3cf/content

7. Щерба О. І. Суспільство споживання та консюмеризм – нові тенденції та виклики для України Актуальні проблеми філософії та соціології. 2021. Вип. 29. С. 85-92. URL: http://www.apfs.nuoua.od.ua/ archive/29_2021/29_2021.pdf#page=85

8. Барвінок Н. В. Розвиток екотуризму в повоєнний період: світовий досвід для України. Екотренди в індустрії гостинності: реалії та перспективи: колективна монографія / за ред. І. М. Поворознюк, Л. М. Нещадим, С. В. Тимчук та ін. Вінниця: Твори, 2023. С. 228-254. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/handle/123456789/16918

9. Торяник В.М. Споживчий бойкот як інструмент політичного консумеризму. «Грані» Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2011.№ 4 (78). С. 144–148. URL: https://www.libr.dp.ua/text/grani_2011_4_35.pdf

10. Погоріла Л.М. Відносини споживання в економічній системі : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01; Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана. Київ, 2016. 18 с. URL: https://ir.kneu.edu.ua/server/ api/core/bitstreams/df1f0f5c-467c-49ea-ac42-f4395a 17c822/content

11. Погоріла Л.М. Ключові фактори і принципи соціально відповідального споживання. Бізнес Інформ. 2015. № 2. С. 30-34. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK &P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=binf_2015_2_5

12. Балаценко В. О. Поведінкові аспекти прийняття управлінських рішень. Домінанти соціально економічного розвитку України у нових реаліях: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених та студентів. 2023. С. 184-186. URL: https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/23974/1/DOMIN_2023_P184-186. pdf

13. Волкова Н. В., Дранчак Б. А. Оцінка управлінських рішень в умовах поведінкової економіки. Соціально-компетентне управління корпораціями в умовах поведінкової економіки: [матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (18 лютого 2021 р.). Луцьк, 2021. С. 405-407.

14. Gandhi M.Satyagraha in South-Africa. Translated by Valji Govindji Desai. Navajivan Publishing House. Ahmedabad India. 2003. C.209. URL: http://www.gandhistudycentre.org/pdf/satyagraha.pdf

15. Тотальний бойкот. Від іноземного турпотоку до Росії у 2022 році залишилося 4%. URL: https://www.rbc.ua/rus/travel/totalniy-boykot-vid-inozemnogo-turpotoku-1675784079.html

16. «Білий прапор» для «спонсорів війни». Чому бойкот міжнародних компаній, що працюють у Росії, важливий для перемоги України у війні. Розповідає комунікаційник Ярослав Ведмідь. URL: https://forbes.ua/company/biliy-prapor-dlya-sponsoriv-viyni-chomu-boykot-mizhn arodnikh-kompaniy-shcho-pratsyuyut-u-rosii-vazhliviy-dlya-peremogi-ukraini-u-viyni-rozpovidae-komunikatsiynik-yaroslav-vedmid-11092023-15913

17. Звонар В. П. Громадянське суспільство як агент соціально-економічного впливу в Україні. Демографія та соціальна економіка. 2017. № 2. С. 138-151. URL: https://dse.org.ua/arhcive/30/10.pdf

18. Про додаткове маркування товарів російського походження у торговельних закладах Волинської області: Рішення Волинської обласної ради Сьомого скликання від 02.02.2017 №10/70. URL: https://volynrada.gov.ua/session/10/70-0

19. Війна РФ проти України вдарила по російським продуктам у ФРН. URL: https://www.dw.com/uk/viina-rosii-proty-ukrainy-vdaryla-po-prodazhu-rosiiskykh-produktiv-u-frn-a-61136961/a-61136961

20. Про застосування заборони ввезення товарів з Російської Федерації: Постанова Кабінету Міністрів України від 09.04 2022 № 426. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/426-2022-%D0%BF#Text

21. Sponsors of the war: brands that continue to work in russia and bring the aggressor a lot of money. URL: https://visitukraine.today/blog/1640/sponsors-of-the-war-brands-that-continue-to-work-in-russia-and-bring-the-aggressor-a-lot-of-money

22. Українські торгівельні мережі відмовляються від продукції Coca-Cola через рф. URL: https://zn.ua/ukr/ECONOMICS/ukrajinski-torhivelni-merezhi-vidmovljajutsja-vid-produktsiji-coca-cola-cherez-robotu-v-rf.html

23. Заява NOVUS. URL: https://www.facebook.com/NOVUS.com.ua/posts/5493584927335940

24. Відмовляємося від Coca-Cola. URL: https://www.facebook.com/story.php?story_fbid=5056538584403462&id=167814476609255&_rdr

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ЛАКТІОНОВ І. В.,
аспірант кафедри трудового права
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.27

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ГАРАНТІЙ ЗАХИСТУ ПРАЦІВНИКА НА ГІДНЕ СТАВЛЕННЯ ЗІ СТОРОНИ РОБОТОДАВЦЯ

У статті розглядаються питання правового регулювання гарантій захисту права працівника на гідне ставлення з боку роботодавця, що є важливим аспектом сучасного трудового права. Дотримання принципів поваги до людської гідності у трудових відносинах сприяє створенню безпечного і здорового робочого середовища, а також зменшує ризик виникнення конфліктів та правопорушень у колективі. У статті досліджуються міжнародні та національні нормативно-правові акти, що регулюють питання гідного ставлення до працівника, зокрема акти Європейського Союзу, Європейської соціальної хартії та рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), які формують стандарти для захисту прав працівників у випадках порушень з боку роботодавця. Зазначається, що суди відіграють вирішальну роль у забезпеченні права на гідність на робочому місці.

Особлива увага приділяється аналізу практики ЄСПЛ, яка розкриває підходи до захисту працівників від принизливого та дискримінаційного ставлення, зокрема у випадках мобінгу, порушення приватності, а також необґрунтованих звільнень. Рішення ЄСПЛ вказують на важливість забезпечення правових гарантій, які оберігають працівників від порушень з боку роботодавців та підкреслюють необхідність ефективного судового захисту. Стандарти ЄСПЛ встановлюють, що право на гідне ставлення є невід'ємною частиною трудових прав та має забезпечуватись на рівні національних законодавств шляхом чітких механізмів захисту.

У підсумку, стаття підкреслює необхідність посилення правових гарантій захисту права на гідне ставлення до працівників, що є ключовим елементом сталого розвитку робочих відносин. Це забезпечить не лише правову стабільність, але й сприятиме формуванню етичної та соціально відповідальної корпоративної культури, де повага до гідності працівника стає пріоритетом для кожного роботодавця.

Ключові слова: *гідне ставлення, працівник, роботодавець, дискримінація, мобінг, рівні можливості, судові рішення, трудові відносини, робоче місце, професійна роль.*

Laktionov I. V. Some issues of legal regulation of employee protection guarantees for decent treatment by the employer

The article deals with the issues of legal regulation of guarantees of protection of the employee's right to decent treatment by the employer, which is an important aspect of modern labour law. Adherence to the principles of respect for human dignity in labour relations contributes to the creation of a safe and healthy working environment

and reduces the risk of conflicts and offences in the team. The article examines international and national legal acts regulating the issue of decent treatment of employees, in particular, acts of the European Union, the European Social Charter and judgments of the European Court of Human Rights (ECHR), which form the standards for protecting the rights of employees in cases of violations by the employer. It is noted that courts play a crucial role in ensuring the right to dignity in the workplace.

Particular attention is paid to the analysis of the ECHR case law, which reveals approaches to protecting employees from humiliating and discriminatory treatment, in particular in cases of mobbing, violation of privacy, and unjustified dismissals. ECHR judgments point to the importance of ensuring legal safeguards that protect employees from violations by employers and emphasise the need for effective judicial protection. The ECHR standards establish that the right to decent treatment is an integral part of labour rights and should be ensured at the level of national legislation through clear protection mechanisms.

In summary, the article emphasises the need to strengthen legal guarantees for the protection of the right to decent treatment of employees, which is a key element of sustainable development of labour relations. This will ensure not only legal stability, but will also contribute to the formation of an ethical and socially responsible corporate culture, where respect for the dignity of the employee becomes a priority for every employer.

Key words: *decent treatment, employee, employer, discrimination, mobbing, equal opportunities, court decisions, labour relations, workplace, professional role.*

Вступ. Право працівників на гідне та поважне ставлення з боку роботодавця є наріжним каменем сучасних трудових стандартів, що відображає прихильність до дотримання прав людини на робочому місці. У різних правових системах це право поступово набуло визнання, яке ґрунтується на ідеї, що всі люди, незалежно від їхньої професійної ролі, мають право на середовище, вільне від переслідувань, принижень і несправедливого ставлення.

Право на гідність у сфері праці ґрунтується на ширших принципах прав людини, зокрема тих, що викладені у Загальній декларації прав людини та Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, які наголошують на праві на справедливі умови праці. Національні конституції та трудові кодекси, наприклад, європейських країн, часто закріплюють захист, спрямований на запобігання принизливому поводженню на робочому місці. Ці рамки вимагають законодавчої структури, яка запобігає та реагує на випадки домагань і мобінгу на робочому місці, гарантуючи, що працівники захищені від шкідливої поведінки, яка може вплинути на їхнє психічне та фізичне здоров'я.

Метою статті є дослідити систему правового захисту, доступну працівникам для забезпечення поважного та гідного ставлення до них з боку роботодавців, зосереджуючи увагу на різних національних та міжнародних підходах.

Виклад основного матеріалу. Корисно звернути увагу на досвід Європейського Союзу, який створив розгалужену систему нормативно-правових актів і директив для забезпечення права працівників на гідне поводження на робочому місці. Трудове законодавство та директиви ЄС наголошують на захисті прав працівників, заохочуючи недискримінацію, рівність та справедливе ставлення до них з боку роботодавців. Ці рамки створюють стандарт для всіх країн-членів ЄС, хоча кожна країна зберігає своє власне трудове законодавство, яке може відображати ці директиви з деякими національними адаптаціями. Охарактеризуємо основні директиви та регламенти ЄС:

Базовим нормативно-правовим документом є Хартія Європейського Союзу про основоположні права [1]. Вона включає в себе конкретний захист відповідно до статті 31, яка гарантує право на чесні та справедливі умови праці. Ця стаття передбачає, що кожен працівник має право на умови праці, які поважають його здоров'я, безпеку та гідність. Вона

встановлює базові очікування щодо шанобливого ставлення, яких повинні дотримуватися всі держави-члени.

Далі це Рамкова директива про рівність у сфері зайнятості (2000/78/ЄС) [2]. Ця директива забороняє дискримінацію за такими ознаками, як вік, інвалідність, сексуальна орієнтація та релігія у сфері зайнятості. Встановлюючи антидискримінаційні правила, вона захищає працівників як від прямих, так і від непрямих дискримінаційних практик, які можуть принизити їхню гідність на робочому місці.

Наступна важлива директива ЄС – це Директива про прозорі та передбачувані умови праці (2019/1152) [3]. Ця директива, яка набула чинності у 2022 році, посилює права працівників на прозорість і передбачуваність умов праці. Вона вимагає від роботодавців інформувати працівників про істотні умови праці, мінімізуючи довільні зміни, які можуть негативно вплинути на їхню гідність.

Третя директива, яка може здатися на перший погляд, що немає відношення до змісту порушеного питання, однак якщо аналізувати детермінанти гідного ставлення до працівника зі сторони роботодавця, Директива про баланс між роботою та особистим життям для батьків та опікунів (2019/1158) [4] має дійсно особливе значення. Оскільки ця директива забезпечує справедливе ставлення до працівників, які мають обов'язки по догляду за дітьми, допомагаючи їм поєднувати роботу та особисте життя без страху перед несправедливим ставленням або негативними наслідками. Така підтримка має важливе значення для підтримки гідності, особливо для працівників, які можуть стикатися з додатковим навантаженням поза роботою.

Ще раз звернемо увагу на те, що хоча директиви ЄС встановлюють мінімальні стандарти, держави-члени мають автономію у впровадженні цих положень у спосіб, що відповідає їхньому власному правовому та культурному контексту, що призводить до унікальної національної адаптації.

Так, трудове законодавство Німеччини забезпечує надійний захист гідності працівників відповідно до Загального закону про рівне ставлення (AGG), який виходить за рамки антидискримінаційних директив ЄС і охоплює знущання та домагання на робочому місці. Свою роль відіграє також німецький Закон про трудову конституцію, який вимагає від роботодавців підтримувати шанобливе робоче середовище і наділяє трудові ради повноваженнями розглядати скарги працівників [6].

А трудовий кодекс Франції містить суворі закони проти домагань, які передбачають захист як від сексуальних домагань, так і від «моральних переслідувань». Французьке трудове законодавство зобов'язує роботодавців вживати превентивних заходів для захисту працівників від будь-яких форм принизливого поводження. У випадках мобінгу французькі суди вимагають від роботодавців довести, що вони забезпечили безпечне і шанобливе робоче середовище [6].

У свою чергу Закон Швеції про дискримінацію містить положення про «несправедливе поводження», яке стосується знущань на робочому місці та психологічних домагань. Шведський орган з питань робочого середовища також зобов'язує роботодавців активно запобігати будь-якій поведінці, що принижує гідність працівників, і створювати структури, що підтримують благополуччя працівників [5].

Можна зробити висновок, що правова база ЄС для захисту гідності працівників є надійною і водночас адаптивною, що дозволяє державам-членам адаптувати захист відповідно до їхнього національного контексту. Ці засоби захисту, засновані на директивах ЄС і підкріплені національним законодавством, мають важливе значення для створення робочих місць, де всі працівники можуть працювати без дискримінації, домагань і неправомірного тиску, і де до них ставляться з повагою [5]. Продовжуючи розробляти стандарти, які поважають психічне і фізичне благополуччя, ЄС і його держави-члени можуть зміцнити свою прихильність до прав людини і сприяти гідності на робочому місці для всіх.

Окремо необхідно вказати на роль суддів щодо порушеного питання. Оскільки у багатьох юрисдикціях суди відіграють вирішальну роль у забезпеченні права на гідність на

робочому місці. Суди тлумачать чинне трудове законодавство і принципи, щоб забезпечити справедливе і шанобливе ставлення до працівників, заповнюючи прогалини там, де законодавство може бути недостатнім або мовчазним щодо конкретних видів домагань і зловживань. Розглядаючи справи про домагання, мобінг і дискримінацію на робочому місці, суди формують правовий ландшафт захисту працівників і створюють важливі прецеденти.

Наприклад, у справах Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) судове втручання часто є необхідним, коли національні законодавчі заходи не забезпечують належного захисту. ЄСПЛ виносив рішення у різних справах, пов'язаних з мобінгом, психологічним насильством та іншими формами переслідування, оцінюючи, чи відповідають дії роботодавців критеріям справедливого поводження, чи становлять вони посягання на гідність працівника. У таких випадках Суд оцінює, чи поважають дії роботодавця права працівників на приватність, гідність і справедливе робоче середовище, чи вони є психологічним насильством або несправедливим поводженням.

Завдяки такому тлумаченню суди не лише захищають окремих працівників, а й сприяють покращенню культури на робочому місці, встановлюючи стандарти, яких мають дотримуватися роботодавці, щоб відповідати очікуванням закону. Таким чином, судова влада виступає як виконавцем чинних законів, так і розробником нових норм щодо гідного поводження на робочому місці, сприяючи створенню більш безпечного та шанобливого середовища для всіх працівників.

У досліджуваному контексті звернемося до справи «Букур і Тома проти Румунії» (Bucur and Toma v. Romania) (2013) [7], яка висвітлює важливі питання, пов'язані із захистом викривачів, свободою вираження поглядів та обов'язком державних роботодавців ставитися до працівників з повагою та гідністю, навіть у контексті національної безпеки. Ця справа є особливо актуальною при вивченні правової бази для захисту працівників, які повідомляють про неправомірні дії, оскільки вона ілюструє, як незахищеність викривачів може поставити під загрозу принципи гідного та справедливого ставлення до них на робочому місці, особливо для тих, хто обіймає відповідальні посади, такі як національна розвідка.

У справі «Букур і Тома проти Румунії» Букур, співробітник румунської розвідувальної служби, розкрив секретну інформацію, яка свідчила про те, що агентство здійснювало незаконне стеження за журналістами, політиками та іншими громадськими діячами. Він стверджував, що його рішення оприлюднити цю інформацію було мотивоване почуттям морального і професійного обов'язку викрити зловживання владою, які, на його думку, порушували права громадян Румунії на недоторканність приватного життя. Однак після розкриття інформації Букур був притягнутий до кримінальної відповідальності і засуджений румунською владою за незаконне розповсюдження «цілком таємної» інформації, що призвело до серйозних професійних і особистих наслідків.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) виніс рішення на користь Букура, визнавши, що Румунія порушила його права за статтею 10 Європейської конвенції з прав людини, яка гарантує свободу вираження поглядів. Суд постановив, що його розкриття слугувало значному суспільному інтересу, оскільки сприяло національній дискусії щодо урядового нагляду та потенційних зловживань державною владою. Хоча дії Букура стосувалися секретної інформації, Суд підкреслив, що таке розкриття може бути виправданим, якщо воно розкриває незаконну діяльність, яка суттєво впливає на демократичні цінності, прозорість та підзвітність.

Ця справа підкреслює позицію ЄСПЛ, що навіть працівники чутливих державних установ, таких як спецслужби, мають право на гідне поводження та захист при викритті зловживань за умови, що їхні дії слугують суспільним інтересам. Рішення Суду підкреслює важливість захисту права на свободу вираження поглядів для співробітників, особливо за обставин, коли їхні викриття свідчать про серйозні правопорушення. ЄСПЛ встановив, що переслідування Букура порушило його права, оскільки держава не змогла належним чином врахувати суспільний інтерес і необхідність забезпечення захисту викривачів у справах, пов'язаних з викриттям перевищення владних повноважень.

У більш широкому контексті захисту прав працівників на гідне поводження з боку роботодавців, справа «Букур і Тома проти Румунії» проливає світло на необхідність надійних

правових гарантій для викривачів. Працівники, навіть в урядових установах або органах безпеки, повинні мати можливість повідомляти про неетичну або незаконну діяльність, не боячись помсти, якщо вони діють добросовісно і з законним суспільним інтересом. Це рішення заохочує розробку конкретних правових засобів захисту, які б гарантували, що працівники не зазнаватимуть помсти або переслідування лише за викриття дій, які можуть бути незаконними або шкідливими для суспільства.

Цей кейс демонструє, як відсутність чітких правових гарантій для викривачів може призвести до карального ставлення, що порушує принципи гідності та справедливості на робочому місці. В умовах, коли працівники можуть зіткнутися з переслідуванням за висловлення проблем, правова система повинна забезпечити наявність механізмів захисту для запобігання несправедливому поводженню, навіть у випадках, коли йдеться про конфіденційну інформацію. Це рішення підтверджує принцип, що гідне поводження з боку роботодавців включає в себе повагу до прав працівників діяти етично, особливо щодо питань, які становлять суспільний інтерес, і закликає до створення захисних механізмів в рамках національних правових систем.

Рішення у справі «Букур і Тома» є нагадуванням про важливий баланс, який повинен бути досягнутий між інтересами національної безпеки та індивідуальними правами. Захищаючи право працівників на гідне поводження, особливо тих, хто розкриває неправомірну поведінку, ЄСПЛ підкреслює, що такий захист є фундаментальним для справедливого і поважного робочого місця. Ця справа підкреслює необхідність проведення правових реформ для встановлення більш чіткого захисту викривачів, що дозволить працівникам повідомляти про неетичні дії без ризику для своєї кар'єри або особистого благополуччя. Розвиваючи культуру, в якій прозорість цінується, а працівники захищені, держави можуть посилити свою прихильність як до гідності на робочому місці, так і до суспільного блага.

Водночас, необхідно зауважити, що незважаючи на ці досягнення, у багатьох країнах відсутнє спеціальне законодавство, яке стосується неґендерно зумовлених домагань чи знущань. Цю прогалину часто заповнюють суди, інтерпретуючи загальні принципи, але відсутність чітких правил залишає працівників вразливими до суб'єктивних суджень і непослідовного правозастосування. Без чітких юридичних визначень порушень гідності на робочому місці роботодавці зберігають значну свободу дій, що може призвести до зловживання владою, особливо в ієрархічних структурах. Працівники можуть відчувати себе змушеними терпіти неналежну поведінку, щоб не поставити під загрозу своє працевлаштування, увічнюючи культуру, в якій права на гідність ігноруються.

Висновки. З огляду на зростаюче визнання гідності на робочому місці як основоположного права, існує переконлива аргументація на користь ухвалення спеціального законодавства, яке кодифікує захист від домагань на робочому місці та гарантує справедливе ставлення. Таке законодавство має визначати такі ключові терміни, як «домагання на робочому місці», «мобінг» і «булінг», уточнюючи межі між законною поведінкою керівника і зловживанням повноваженнями. Крім того, створення протоколів для подання та розслідування скарг дасть змогу працівникам вирішувати проблеми без страху помсти.

Крім того, закон має передбачати превентивні заходи, такі як обов'язкове навчання менеджерів поважній взаємодії на робочому місці та регулярне оцінювання культури на робочому місці. Країни можуть звернути увагу на такі моделі, як Ірландський орган з питань рівності, який розглядає скарги на робочому місці, пов'язані з гідністю, і надає ресурси як роботодавцям, так і працівникам, щоб сприяти створенню атмосфери поваги на робочому місці.

Забезпечення гідного ставлення до працівників вимагає всеосяжної правової бази, яка збалансовує потреби організації з правами окремих осіб. Спираючись на існуючі принципи прав людини та впроваджуючи конкретні засоби захисту від приниження гідності на робочому місці, країни можуть створити більш здорове та продуктивне робоче середовище. Завдяки законодавчій реформі та судовій підтримці можна зміцнити фундаментальне право на гідність на роботі, надаючи працівникам впевненість у тому, що до них ставитимуться справедливо, з повагою та гуманно.

Список використаних джерел:

1. Хартія Європейського Союзу про основоположні права. URL: https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu/

2. Рамкова директива про рівність у сфері зайнятості (2000/78/ЄС). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_003-00#Text

3. Директива про прозорі та передбачувані умови праці (2019/1152). URL: https://www.ilo.org/uk/resource/%D0%B4%D0%B8%D1%80%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%B0-%D1%94%D1%81-20191152

4. Директива про баланс між роботою та особистим життям для батьків та опікунів (2019/1158) . URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32019L1158

5. Посібник з європейського антидискримінаційного права. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_case_law_handbook_uk.pdf

6. Середа О. Г. Державно-правовий механізм захисту прав працівників в умовах інтеграції України до Європейського Союзу: теорія та практика : монографія. Харків : Право, 2018. – 472 с.

7. Case Bucur and Toma v. Romania. 2013. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22002-7395%22]}

ЛУЦЕНКО О. Є.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри трудового права
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

УДК [349.22:331.106]:347.441.83
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.28

НЕДІЙСНІСТЬ ТРУДОВИХ ДОГОВОРІВ ТА ЇХ УМОВ: СФЕРА ДІЇ ТРУДОВОГО ПРАВА ЧИ ЦИВІЛЬНОГО?

У статті розкривається сутність та підґрунтя недійсності умов трудового договору, а саме погіршення становища працівників порівняно з законодавством України про працю. Авторкою виявлено, що встановлення підприємством, установою, організацією в межах своїх повноважень і за рахунок власних коштів у трудових договорах чи інших угодах додаткових, порівняно із законодавством, трудових чи соціально-побутових пільг для працівників не може бути підгрунтям для визнання таких умов недійсними

Авторка встановила, що виключно працівник має право ставити питання про недійсність умов трудового договору, які погіршують його становище порівняно з законодавством України про працю. З вищезазначеного випливає, що чинним трудовим законодавством взагалі не передбачена можливість визнання недійсним трудового договору за позовом роботодавця.

У статті акцентується, що наразі законодавство про працю не передбачає будь-яких юридичних наслідків для сторін у разі недодержання ними письмової форми трудового договору у визначених випадках. Зокрема, на думку авторки, це не може бути підставою для визнання цього договору недійсним. Порушення порядку укладення трудового договору також не тягне недійсність самого трудового договору.

У випадках укладення контракту з працівником, який не належить до категорії працівників, з якими відповідно до законів може укладатися контракт, складений та підписаний сторонами письмовий документ з такою назвою не може набути правового режиму контракту. Однак він все рівно буде підставою виникнення трудових правовідносин між працівником і роботодавцем. Такий контракт може бути визнано недійсним лише в тій частині, що погіршує становище працівника порівняно з чинним законодавством. Тобто, по суті, він має трансформуватися у звичайний трудовий договір, укладений на невизначений строк. При цьому мають бути збережені умови, що передбачають додаткові порівняно із законодавством трудові та соціально-побутові пільги для працівників.

Застосування норм цивільного законодавства про недійсність до трудових договорів та їх умов є недопустимим. Відповідно до норм чинного трудового законодавства трудовий договір не прирівнюється до правочину в розумінні ст. 202 ЦК України, тому трудовий договір не можна визнати недійсним з підстав, визначених статтями 203 та 215 ЦК України.

Ключові слова*: *сфера дії трудового права, трудовий договір, умови трудового договору, недійсність трудового договору, співвідношення трудового та цивільного права, аналогія закону.

Lutsenko O. Ye. Invalidity of employment agreements and their terms: scope of labor or civil law?

The article reveals the essence and grounds for the invalidity of the terms of an employment agreement, namely the deterioration of the position of employees compared to the labor legislation of Ukraine. The author found that the establishment by an enterprise, institution, or organization within its powers and at its own expense in employment agreements or other agreements of additional, compared to the legislation, labor or social and household benefits for employees cannot be a basis for recognizing such terms as invalid.

The author established that only the employee has the right to raise the issue of the invalidity of the terms of an employment agreement that worsens his position compared to the labor legislation of Ukraine. The above shows that the current labor legislation does not allow recognizing an employment agreement as invalid at the employer's claim.

The article emphasizes that currently, the labor legislation does not provide for any legal consequences for the parties in the event of their failure to comply with the written form of the employment agreement in certain cases. In particular, in the author's opinion, this cannot be a basis for recognizing such an agreement as invalid. Violating the procedure for concluding an employment agreement also does not entail the invalidity of the employment contract itself.

In cases of concluding a contract with an employee who does not belong to the category of employees with whom, in accordance with the laws, a contract may be concluded, a written document drawn up and signed by the parties with such a title cannot acquire the legal status of a contract. However, it will still be the basis for the emergence of employment relations between the employee and the employer. Such a contract may be declared invalid only in that part that worsens the employee's position compared to the current legislation. That is, in essence, it should be transformed into a regular employment agreement concluded for an indefinite period. At the same time, the conditions that provide additional labor and social and household benefits for employees compared to the legislation must be preserved.

The application of the norms of civil law on invalidity to employment agreements and their terms is inadmissible. According to the current labor law standards, an employment agreement is not equated to a transaction within the meaning of Art. 202 of the Civil Code of Ukraine, therefore, an employment agreement cannot be declared invalid on the grounds specified in Articles 203 and 215 of the Civil Code of Ukraine.

Key words: *scope of labor law, employment agreement, terms of an employment agreement, invalidity of an employment agreement, correlation of labor and civil law, analogy of law.*

Вступ. В умовах ускладнення розширення сфери дії трудового права стає актуальним питання про розвиток міжгалузевих зв'язків , які визначаються як відносини взаємної залежності, обумовленості та спільності між різними галузями права, включаючи їх окремі інститути. У той же час можливі й зворотні ситуації, коли замість комплексного регулювання законодавець навмисно відмовляється від застосування інституцій, які вкорінилися у межах однієї галузі, але дещо не підходять за змістовним навантаженням до іншої. Однією з таких категорій є категорія «недійсність договору».

Порядок визнання трудового договору недійсним загалом не регламентований чинним трудовим законодавством. Як наслідок, як у теорії трудового права, так і на практиці немає єдності до визначення підстав, умов та наслідків визнання трудового договору чи його умов недійсними. Недійсність договорів та їх умов як наукова концепція добре розвинена

вченими-цивілістами, тоді як у трудовому праві цим питанням увага практично не приділяється, у результаті наукова концепція у трудо-правовій науці про недійсність базується на надбаннях саме цивілістів. Утім, на наше переконання, введення у трудове законодавство норм про недійсність трудового договору чи розповсюдження за аналогією норм цивільного законодавства поставить під сумнів принцип стійкості трудових правовідносин, який властивий трудовому праву та гарантує захист інтересів виробництва та охорону прав працівників.

У трудовому праві недійсність трудового договору та його умов пов'язується із погіршенням становища працівника, що й досі не знайшло вичерпного тлумачення та роз'яснення, що породжує безліч прикладних проблем та трудових спорів. На практиці можна зустріти позицію, що недійсність трудового договору та його умов пов'язується з такими обставинами, як, наприклад, порушення правил прийому на роботу чи недотримання форми договору. Крім цього, при визнанні трудового договору недійсним він повинен вважатися таким з моменту його укладання, а це породжує ще більше питань – як бути із записом у трудовий книжці працівника, зі стажем тощо, ці питання, незважаючи на тривалий час існування ст. 9 КЗпП України, й досі залишаються невирішеними.

Постановка завдання. Відтак, ця стаття покликана розкрити власне бачення авторки на ті умови, які можна вважати такими, що погіршують становище працівників, а також надати поштовх для подальших комплексних розробок концепції недійсності трудового договору та його умов.

Результати дослідження. Відповідно до ст. 9 КЗпП України «умови трудових договорів, які погіршують становище працівників порівняно з законодавством України про працю, є недійсними» [1]. При цьому нормотворець у ст. 9 КЗпП України [1] не розкриває зміст терміну «недійсність» та правової конструкції «погіршують становище працівників порівняно з законодавством України про працю». С. Вавженчук вважає, що «…таке погіршення становища працівника окреслює факт порушення суб'єктивного права та факт явної загрози порушення суб'єктивного права працівника. Тому розглядуваний спосіб захисту можливо застосовувати у разі: 1) порушення суб'єктивного трудового права працівника; 2) явної загрози порушення суб'єктивного права працівника» [2, с. 71].

У разі погіршення умов трудового договору і виникнення спору, працівник вправі вимагати від роботодавця надання йому відповідних передбачених законодавством та колективним договором пільг і гарантій, навіть якщо він попередньо будь-яким чином та в будь-якій формі від них відмовлявся. Орган, що вирішуватиме цей спір, має визнати недійсними будь-які умови трудового договору, які погіршують становище працівника порівняно з законодавством України про працю, незалежно від того, ким такі умови були ініційовані. Тобто сам трудовий договір залишається чинним, але в ньому замість умов, визнаних недійсними, діятимуть так звані похідні умови, встановлені законодавством про працю та колективним договором. Крім того, в разі виявлення таких випадків відповідним органом, що здійснює контроль і нагляд за дотриманням законодавства про працю, це має визнаватися порушенням трудового законодавства з боку роботодавця. У такий спосіб законодавець захищає трудові права та законні інтереси працівника від можливих зловживань з боку роботодавця.

Водночас відповідно до ст. 9^1 КЗпП України [1] роботодавці в межах своїх повноважень і за рахунок власних коштів можуть встановлювати додаткові порівняно із законодавством трудові й соціально-побутові пільги для працівників. Тобто роботодавець за рахунок власних коштів може збільшувати порівняно із законодавством тривалість відпусток, чи, навпаки, зменшувати тривалість робочого часу, надавати додаткові вихідні дні тощо. Слід зазначити, що бюджетні підприємства не завжди можуть встановлювати такі додаткові трудові й соціально-побутові пільги для працівників, оскільки вони, зазвичай, мають обмежений фонд заробітної плати, який формується з урахуванням мінімальних обов'язкових пільг і гарантій, передбачених трудовим законодавством. Утім, дуже часто, як наслідок, зі спливом часу правонаступники роботодавців, або ж під час ліквідаційних процедур такі умови різні суб'єкти намагаються у судовому порядку визнати недійсними. Так, Уповноважена особа Фонду гарантування вкладів фізичних осіб на ліквідацію ПАТ «Всеукраїнський

Акціонерний Банк» (позивач) звернувся до суду про визнання трудового договору недійсним, за яким були змінені умови оплати праці працівника (відповідача). Відповідно до п. 4.1 укладеного між ними Трудового договору: за виконання обов'язків за цим договором працівникові встановлюється і виплачується щомісячно в порядку, встановленому внутрішніми документами роботодавця, заробітна плата в національній валюті України в розмірі 12 220 грн. до оподаткування. Згідно із п. 4.2 Трудового договору: працівникові повинна бути нарахована та виплачена додаткова заробітна плата в розмірі 36 660 грн. Згідно із п. 6.1 Трудового договору: договір набув чинності з моменту його підписання сторонами і діє протягом невизначеного строку. Позивач вважав, що така додаткова заробітна плата немала встановлюватися, а тому ця умова має визнатися недійсною. Суд зазначив, що встановлення підприємством, установою, організацією в межах своїх повноважень і за рахунок власних коштів у трудових договорах чи інших угодах додаткових, порівняно із законодавством, трудових чи соціально-побутових пільг для працівників, тобто, які покращують їх становище, не може бути підґрунтям для визнання таких умов недійсними. Тому, суд обґрунтовано дійшов висновку, що встановлення для працівника додаткових умов оплати праці, які покращують його становище, не може бути приводом для визнання трудового договору недійсним [3].

У цьому контексті привертає увагу ще одне питання – який саме суб'єкт має право звертатися до суду із позовом про визнання трудового договору чи його умов недійсними? На наше переконання, варто погодитися із справедливими позиціями судів, що «чинний КЗпП України [1] передбачає єдиний випадок недійсності умов трудового договору, а саме погіршення становища працівників порівняно з законодавством України про працю. Однак ця норма дає право виключно працівникові ставити питання про недійсність умов трудового договору, які погіршують його становище порівняно з законодавством України про працю. З вищезазначеного випливає, що чинним трудовим законодавством взагалі не передбачена можливість визнання недійсним трудового договору за позовом роботодавця, а тому позови роботодавців щодо визнання трудового договору задоволенню не підлягають [4].

Визнання трудового договору недійсним у частині визначення строку

Зі ст. 23 КЗпП України [1] випливає, що за загальним правилом трудовий договір має укладатися безстроково. Строковий трудовий договір відповідно до ч. 2 ст. 23 КЗпП України [1] укладається тоді, коли трудові відносини не можуть бути встановлені на невизначений строк з урахуванням характеру наступної роботи, або умов її виконання, або інтересів працівника та в інших випадках, передбачених законодавчими актами. Пленум Верховного Суду України в постанові «Про практику розгляду судами трудових спорів» від 06.11.1992 р. № 9 [5] зазначив, що «укладення трудового договору на визначений строк при відсутності зазначених умов є підставою для визнання його недійсним у частині визначення строку. Тобто такий договір на вимогу працівника судом може бути визнано укладеним на невизначений строк». Наведемо приклад із судової практики. Так, позивач (працівників) зазначив, що строкові трудові договори із зовнішнім сумісником лікарем-патологоанатомом за 2014 та 2015 роки укладені на підставі його заяв, в яких останній просив укласти саме строкові трудові договори на один рік, а тому вимоги відповідача про необхідність укладення в даному випадку безстрокового трудового договору є необґрунтованими, оскільки укладення строкових трудових договорів не суперечить положенням ст. 39^1 КЗпП України [1]. Відповідач – Управління Держпраці у Черкаській області подало заперечення проти адміністративного позову, в яких зазначило, що трудовий договір неодноразово переукладався, доказів неможливості укладення трудового договору з ним на невизначений термін адміністрацією Черкаської центральної районної лікарні не надано, а тому слід вважати, що трудовий договір із лікарем-патологоанатомом укладений на невизначений строк. Суд визнав необґрунтованими доводи відповідача про недійсність умов строкового трудового договору в силу положень ст. 9 КЗпП України [1], оскільки наведена стаття визначає, що умови договорів про працю, які погіршують становище працівників порівняно з законодавством України про працю, є недійсними. Натомість у такому випадку ч. 2 ст. 23 КЗпП України [1] безпосередньо передбачає можливість укладення строкового трудового договору за наявності інтересів

працівника, а тому будь-яке твердження про погіршення становища працівника, який самостійно виявив бажання укласти строковий трудовий договір, є безпідставним [6].

Протилежний приклад – позивач, до моменту переведення його на умови строкового договору, був прийнятий на роботу безстроково, що свідчить про визнання відповідачем наступних юридично значимих обставин: характер та/або умови виконуваної роботи не є сезонним; характер та/або умови виконуваної роботи не є тимчасовим; характер та/або умови виконуваної роботи не є такими, що вичерпуються своїм виконанням без подальшої потреби у такому виконанні. Отже, як вважає позивач, не існувало, не існує та не може існувати жодних об'єктивних обставин та юридичних підстав, передбачених ч. 2 ст. 23 КЗпП України [1], які дозволяли б відповідачеві встановлювати строкові трудові відносини з позивачем та, які унеможливлювали б існування між позивачем та відповідачем трудових відносин, встановлених на невизначений строк. Більше того, строковий трудовий договір не відповідав інтересам позивача, а був нав'язаний роботодавцем, як владним суб'єктом у відносинах влади та підпорядкування, якими є, за своєю сутністю, трудові відносини. Позивач в своїй заяві про прийом на роботу не просив встановити строкові трудові відносини на визначений строк [7].

Законодавством про працю передбачено випадки, коли укладені строкові договори за певних умов вважатимуться такими, що укладені на невизначений строк, або їх дія буде продовженою на невизначений строк автоматично. У таких випадках визнання такого договору недійсним у частині визначення строку судом не вимагається, зокрема, ч. 1 ст. 39^1 КЗпП України [1] передбачено, що коли після закінчення строку трудового договору трудові відносини фактично тривають і жодна зі сторін не вимагає їх припинення, дія цього договору вважається продовженою на невизначений строк. А згідно з ч. 2 згаданої статті строкові трудові договори, переукладені один чи кілька разів, за винятком випадків, передбачених ч. 2 ст. 23 КЗпП України [1], вважаються такими, що укладені на невизначений строк.

Схожий підхід має застосовуватися і щодо тимчасових працівників. Так, переконані, якщо (а) тимчасовий працівник пропрацював понад встановлені для такої категорії працівників строки, і жодна зі сторін не зажадала припинення трудових відносин; (б) звільненого тимчасового працівника знову прийнято на роботу на те саме підприємство після перерви, яка не перевищує одного тижня, якщо при цьому строк його роботи до і після перерви загалом відповідно перевищує два або чотири місяці, то у цих випадках працівники не вважаються тимчасовими, тобто трудовий договір вважається недійсним в частині визначення строку, з дня першого укладення трудового договору.

Правові наслідки недодержання вимоги щодо письмової форми трудового договору

Трудовий договір може укладатися як в усній, так і в письмовій формі. У певних випадках, передбачених ст. 24 КЗпП України [1], з метою ґрунтовного забезпечення захисту працівником своїх трудових прав і законних інтересів дотримання письмової форми є обов’язковим. Окрім того, письмовий договір може укладатися і в інших випадках, передбачених законодавством. Утім, наразі законодавство про працю не передбачає будь-яких юридичних наслідків для сторін у разі недодержання ними письмової форми трудового договору у визначених випадках. Зокрема, на наше переконання, це не може бути підставою для визнання цього договору недійсним. Однак у разі виявлення відповідним державним органом, що здійснює контроль за дотриманням законодавства про працю, факту невиконання вимог ст. 24 КЗпП України [1] щодо обов’язковості укладення трудового договору в письмовій формі це може слугувати підставою для такого органу вжити до роботодавця передбачених законом заходів впливу як до порушника трудового законодавства, зокрема, такий орган може зробити роботодавцеві припис про потребу укладення договору в письмовій формі та притягти винних посадових осіб роботодавця до адміністративної відповідальності.

Визнання недійсними умов праці за контрактом

Контракт відповідно до ч. 3 ст. 21 КЗпП України [1] є «особливою формою трудового договору, в якому термін його дії, права, обов’язки й відповідальність сторін (зокрема матеріальна), умови матеріального забезпечення й організації праці працівника, умови

розірвання договору (зокрема дострокового) можуть встановлюватися угодою сторін. Сфера застосування контракту визначається законами України». Міністерство праці та соціальної політики України у своєму листі «Щодо контрактної форми трудового договору та переліку законів, якими дозволено її застосування» від 06.05.2000 р. № 06/2-4/66 [8] роз'яснює, що «роботодавець може вимагати від працівника укладення контракту лише тоді, коли той належить до категорії працівників, які відповідно до законів працюють за контрактом. Укладення контракту у випадках, не передбачених законами України, не дозволяється, оскільки це знижує рівень соціальної захищеності працівників. Порушення цих вимог відповідно до ст. 9 КЗпП України [1] може бути підставою для визнання недійсними умов праці за контрактом як таких, що погіршують становище працівника, а також притягнення винних посадових осіб до адміністративної відповідальності».

Іншими словами, у випадках укладення контракту з працівником, який не належить до категорії працівників, з якими відповідно до законів може укладатися контракт, складений та підписаний сторонами письмовий документ з такою назвою не може набути правового режиму контракту. Однак він все рівно буде підставою виникнення трудових правовідносин між працівником і роботодавцем. Такий контракт може бути визнано недійсним лише в тій частині, що погіршує становище працівника порівняно з чинним законодавством. Тобто, по суті, він має трансформуватися у звичайний трудовий договір, укладений на невизначений строк. При цьому мають бути збережені умови, що передбачають додаткові порівняно із законодавством трудові і соціально-побутові пільги для працівників.

Так, у судовій справі суд установив, що чинним законодавством на момент укладення з позивачкою, яка працювала у відповідача двірником, не було передбачено можливості оформлення з таким працівником трудового договору шляхом укладення контракту. З огляду на викладене суд дійшов обґрунтованого висновку, що укладенням контрактів, як трудових договорів, а, відповідно, і визначеними в них умовами, зокрема щодо строку їх дії, погіршується становище працівника порівняно з законодавством України про працю, а тому такі умови є недійсними, як це передбачено ст. 9 КЗпП України [1]. Так як недійсність цих умов трудового договору встановлена законом, то він є недійсним (нікчемним) в цій частині. Недійсності умов контракту щодо строку дії трудового договору, призводить до того, що і звільнення позивача у зв'язку із закінченням строку дії контракту проведено незаконно [9].

Визнання недійсними фіктивних трудових договорів

У судовій практиці відомі випадки укладення фіктивних трудових договорів, тобто коли роботодавець чи посадова особа роботодавця, яка наділена компетенцією укладення трудових договорів, за попередньою домовленістю (змовою) з певною фізичною особою укладає з останньою трудовий договір без наміру фактично виконувати роботу за цим договором. Метою укладення такого договору часто буває незаконне отримання фіктивним працівником заробітної плати за цим договором та набуття відповідного трудового (страхового стажу). У випадку виявлення такого факту такий трудовий договір у судовому порядку має бути визнано недійсним у повному обсязі, а винні особи мають бути притягнуті до кримінальної відповідальності.

Приміром, у судовій справі [10] позивач доводив, що «… трудовий договір укладений з порушенням чинного законодавства, без наміру виконувати передбачені в ньому обов'язки, оскільки в ньому не визначені всі суттєві умови праці та договір не міг бути укладений на певний строк. Посилаючись на норми Цивільного кодексу України укладений трудовий договір є фіктивним правочином (фіктивним трудовим договором) і позивач просив визнати його недійсним як оспорюваний правочин. Вважав, що норми ЦК України [11] регулюють трудові договори в певній частині. Однак суд зазначив, що відповідно до ст. 1 ЦК України [11] цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності їх учасників. Відповідно до ст. 4 КЗпП України [1] законодавство про працю складається з КЗпП України [1] та інших актів законодавства України, прийнятих відповідно до нього. Трудовий договір не є цивільно-правовим договором, оскільки трудове і цивільне

право є самостійними галузями, що мають різні предмети і методи регулювання відносин, тому до трудового договору не можуть застосовуватися норми Цивільного кодексу України, які регулюють підстави визнання фіктивних і оспорюваних правочинів недійсними. Більше того, суд дійшов висновку, що порушення порядку укладення трудового договору не тягне недійсність самого трудового договору. Відтак, суд відмовив у задоволенні позову. Окрім цього, суд акцентував ще й на тому, що «відповідно до норм чинного трудового законодавства трудовий договір не прирівнюється до правочину в розумінні ст. 202 ЦК України [11], що нормами чинного трудового законодавства не передбачена можливість визнання трудового договору чи контракту недійсним з підстав, визначених статтями 203 та 215 ЦК України [11]» [12]. Застосування норм цивільного законодавства до трудових відносин є недопустимим, а оскільки чинне трудове законодавство України взагалі не передбачає підстав для визнання трудового договору недійсним. Таким чином, у суду не було правових підстав для визнання зазначеного трудового договору недійсним [13].

У деяких же інших випадках суди навпаки зазначають: «так як КЗпП України [1] не передбачені підстави для визнання трудового договору недійсним, то відповідно до правил аналогії закону до вирішення спору слід застосовувати ст. 215 ЦК України [11]. Відповідно до ч. 1 ст. 215 ЦК України [11] підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені частинами 1–3, 5 та 6 ст. 203 цього Кодексу [11] (зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам; особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності; волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі; правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним; правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей). Відповідно до ч. 2 ст. 215 ЦК України [11] недійсним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом (нікчемний правочин). У цьому разі визнання такого правочину недійсним судом не вимагається. Згідно із ч. 3 ст. 215 ЦК України [11] якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна зі сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин). Відтак, суди вважають, що не доведення підстав, передбачених ст. 215 ЦК України [11] та не надання відповідних доказів, дає підґрунтя для відмови для визнання недійсним трудового договору [14]. Виходячи із такого підходу, правові наслідки недійсності трудового договору настають відповідно до ст. 216 ЦК України [11], зокрема: (а) недійсний трудовий договір не створює юридичних наслідків, окрім тих, що пов'язані з його недійсністю; (б) кожна зі сторін зобов'язана повернути другій стороні в натурі все, що вона одержала на виконання цього договору; (в) якщо у зв'язку із укладенням недійсного трудового договору другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною.

Висновки. Встановлення підприємством, установою, організацією в межах своїх повноважень і за рахунок власних коштів у трудових договорах чи інших угодах додаткових, порівняно із законодавством, трудових чи соціально-побутових пільг для працівників не може бути підґрунтям для визнання таких умов недійсними.

Чинний КЗпП України передбачає єдиний випадок недійсності умов трудового договору, а саме погіршення становища працівників порівняно з законодавством України про працю. Це дає право виключно працівникові ставити питання про недійсність умов трудового договору, які погіршують його становище порівняно з законодавством України про працю. З вищезазначеного випливає, що чинним трудовим законодавством взагалі не передбачена можливість визнання недійсним трудового договору за позовом роботодавця

Наразі законодавство про працю не передбачає будь-яких юридичних наслідків для сторін у разі недодержання ними письмової форми трудового договору у визначених випадках. Зокрема, на наше переконання, це не може бути підставою для визнання цього договору

недійсним. Порушення порядку укладення трудового договору також не тягне недійсність самого трудового договору.

У випадках укладення контракту з працівником, який не належить до категорії працівників, з якими відповідно до законів може укладатися контракт, складений та підписаний сторонами письмовий документ з такою назвою не може набути правового режиму контракту. Однак він все рівно буде підставою виникнення трудових правовідносин між працівником і роботодавцем. Такий контракт може бути визнано недійсним лише в тій частині, що погіршує становище працівника порівняно з чинним законодавством. Тобто, по суті, він має трансформуватися у звичайний трудовий договір, укладений на невизначений строк. При цьому мають бути збережені умови, що передбачають додаткові порівняно із законодавством трудові і соціально-побутові пільги для працівників.

Відповідно до норм чинного трудового законодавства трудовий договір не прирівнюється до правочину в розумінні ст. 202 ЦК України, тому трудовий договір не можна визнати недійсним з підстав, визначених статтями 203 та 215 ЦК України. Отже, у цьому контексті застосування норм цивільного законодавства до трудових відносин є недопустимим.

Список використаних джерел:

1. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради* УРСР. 1971. Дод. до № 50.
2. Вавженчук С. Визнання угод недійсними у трудовому праві України (частина 1). *Підприємництво, гос-во і право*. 2021. № 2. С. 69-74.
3. Ухвала Апеляційного суду м. Києва від 30.06.2016 р. Справа № 22-ц/796/8416 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/58809691
4. Ухвала Судової колегії судової палати у цивільних справах апеляційного суду Луганської області від 12 лютого 2014 року Справа № 414/1828/13-ц Провадження № 22ц/782/5608/13 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/37125193
5. Про практику розгляду судами трудових спорів: Постанова Верховного суду України від 06.11.1992 р. № 9. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-92#Text
6. Постанова Черкаського окружного адміністративного суду від 18 листопада 2016 року справа № 823/1427/16 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/62939740
7. Рішення Солом'янського районного суду м. Києва від 17 квітня 2019 року Справа № 760/408/19 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81472295
8. Щодо контрактної форми трудового договору та переліку законів, якими дозволено її застосування: лист Міністерства праці та соціальної політики України від 06.05.2000 р. № 06/2-4/66 URL: https://docs.dtkt.ua/doc/v4_66203-00
9. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16 січня 2013 року № 6-40556св12 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/28842867
10. Рішення Новозаводського районного суду міста Чернігова від 07 травня 2008 року м. Чернігів Справа № 2-602/08 р. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/1928347
11. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Офіційний вісник України*. 2003. № 11. Ст. 461.
12. Ухвала Апеляційного суду м. Києва від 30.06.2016 р. Справа № 22-ц/796/8416 /2016 р. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/58809691
13. Рішення Апеляційного суду Чернігівської області від 12 листопада 2008 року Справа № 22ц-1701/2008 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/2694510
14. Рішення Придніпровського районного суду 01 липня 2015 року Справа № 711/3524/15-ц URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/46492403

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

МАЛОХЛІБ О. С.,
кандидатка юридичних наук,
асистентка кафедри екологічного права
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

ШУЛЬГА М. В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри земельного
та аграрного права
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

ІГНАТЕНКО І. В.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри земельного
та аграрного права
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 349.41:630
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.29

НОВАЦІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ЗЕМЕЛЬ ЛІСОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Стаття присвячена дослідженню новел законодавства, які останнім часом знайшли своє закріплення на законодавчому рівні і стосуються правового режиму земель лісогосподарського призначення як об'єкта охорони і використання для ведення лісового господарства. Акцентується увага на тому, що землі лісогосподарського призначення, які використовуються в якості засобу виробництва в лісовому господарстві, одночасно виконують роль операційно-територіального базису, в межах якого ростуть ліси. При цьому наголошується, що правовий режим охорони земель лісогосподарського призначення має бути підпорядкованим охороні лісів, розташованих на цих землях. Такий висновок зумовлений органічним нерозривним зв'язком двох відносно самостійних природних ресурсів (земель і лісів), один із яких є відновлювальним.

Аналізується нововведення щодо розширення можливості перебування земель лісогосподарського призначення у приватній власності громадян та юридичних осіб. Розглядаються способи набуття таких земель у приватну власність. Встановлюються особливості правового режиму самозалісених земельних ділянок на основі легального визначення їх ст. 57^1 Земельного кодексу України.

Окремо розглядаються нововведення, які стосуються зміни цільового призначення земель лісогосподарського призначення. Йдеться, зокрема, про спрощений порядок зміни цільового призначення земельних ділянок у разі віднесення земельних ділянок до земель лісогосподарського призначення та лісорозведення на деградованих та малопродуктивних землях всіх форм

власності з обов'язковим врахуванням природних умов місцевості і відмовою від залісення унікальних степових ділянок. Підкреслюється, що такі законодавчі нововведення узгоджуються із Новою лісовою стратегією ЄС до 2030 року та Стратегією ЄС щодо біорізноманіття до 2030 року.

В цілому зміст новел в повній мірі відповідає вимогам сьогодення, оскільки правовий режим земель лісогосподарського призначення забезпечує збереження та збільшення площі лісів, ідентифікації та збереження самосійних лісів на землях, категорії яких відмінні від земель лісогосподарського призначення.

Ключові слова: *землі лісогосподарського призначення, самозалісені землі, право власності на самозалісені землі, охорона та захист самозалісених земель, зміна цільового призначення самозалісених земель, самосійні ліси, лісистість.*

Malokhlib O. S., Shulga M. V., Ignatenko I. V. Innovations in the legal regime of forestry lands

The article is devoted to the study of legislative amendments that have recently been consolidated at the legislative level and concern the legal regime of forestry lands as an object of protection and use for forestry management. Attention is focused on the fact that forestry lands, which are used as a means of production in forestry, simultaneously serve as an operational and territorial basis within which forests grow. At the same time, it is emphasized that the legal regime of the protection of forestry lands should be subordinated to the protection of forests located on these lands. This conclusion is due to the organic inextricable connection of two relatively independent natural resources (land and forests), one of which is renewable. The innovation is analyzed regarding the expansion of the possibility of forestry lands being in private ownership of citizens and legal entities. The methods of acquiring such lands into private ownership are considered. The features of the legal regime of self-forested land plots are established based on their legal definition in Art. 57^1 of the Land Code of Ukraine.

Separately, innovations are considered that relate to changing the intended purpose of forestry lands. This concerns, in particular, a simplified procedure for changing the intended purpose of land plots in the event of assigning land plots to forestry lands and afforestation on degraded and low-productive lands of all forms of ownership with mandatory consideration of the natural conditions of the area and refusal to afforest unique steppe areas. It is emphasized that such legislative innovations are consistent with the new EU Forest Strategy until 2030 and the EU Biodiversity Strategy until 2030.

In general, the content of the amendments fully meets today's requirements, since the legal regime of forestry lands ensures the preservation and increase in the area of forests, identification and preservation of self-seeding forests on lands whose categories differ from forestry lands.

Key words: *forestry lands, self-forested lands, ownership of self-forested lands, protection and conservation of self-forested lands, change of purpose of self-forested lands, self-seeding forests, forest cover.*

Вступ. Останнім часом до чинного земельного та лісового законодавства внесені зміни і доповнення, спрямовані на удосконалення відповідних правових приписів, які свідчать про новації правового режиму земель лісогосподарського призначення. Це стосується даних земель як об'єкта використання і охорони, оскільки від їхнього стану значною мірою залежить і стан лісів. Окремої уваги заслуговують проблеми, пов'язані з наслідками повномасштабної агресії російської федерації. Вона не тільки створює загрозливі умови для екологічної безпеки людей, а й заподіює значну шкоду лісам та іншим природним екосистемам.

Насамкінець потребують наукового аналізу та вирішення проблеми, що випливають із Державної стратегії управління лісами України до 2035 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1777 [1]. Йдеться, зокрема, про законодавче врегулювання питання щодо встановлення обмежень стосовно зміни цільового призначення (використання) земельних ділянок, вкритих лісовою рослинністю, які перебувають у власності громадян та юридичних осіб, крім випадків вилучення (викупу) їх для суспільних потреб; відмову від передачі вкритих лісом земель під інші форми землекористування; лісорозведення на деградованих та малопродуктивних землях всіх форм власності з обов'язковим врахуванням природних умов місцевості та ін.

Проблеми правового режиму земель лісогосподарського призначення були предметом уваги таких дослідників, як: Г. І. Балюк, М. М. Заверюха, І. І. Каракаш, О. П. Чопик, С. В. Шарапова та ін. Проте окремого спеціального аналізу новацій правового режиму даних земель не проводилося.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз новацій правового режиму земель лісогосподарського призначення.

Результати дослідження. Загальне визначення земель лісогосподарського призначення як об'єкта використання і охорони закріплене ст. 55 Земельного кодексу України (далі – ЗК України) [2]. До цих земель названа норма відносить землі, вкриті лісовою рослинністю, а також не вкриті лісовою рослинністю, нелісові землі, які надані та використовуються для потреб лісового господарства.

Більш повне і чітке визначення даних земель містить ст. 5 Лісового кодексу України (далі – ЛК України) [3], яка до земель лісогосподарського призначення відносить лісові землі, на яких розташовані лісові ділянки, та нелісові землі, зайняті сільськогосподарськими угіддями, водами й болотами, спорудами, комунікаціями, малопродуктивними землями тощо, які надані в установленому порядку та використовуються для потреб лісового господарства. До земель лісогосподарського призначення не належать землі, на яких розташовані полезахисні лісові смуги.

Наведений підхід законодавця до визначення цієї самостійної категорії земель України зумовлений тим, що особливості їхнього правового режиму встановлюються нормами як земельного, так і лісового законодавства. І це не випадково, оскільки йдеться про регламентацію суспільних відносин, які виникають щодо органічно поєднаних природних ресурсів: землі і лісу. Отже, у складі земель лісогосподарського призначення законодавець розрізняє дві складові: лісові та нелісові землі. Цілком очевидно, що правовий режим названих складових земель лісогосподарського призначення характеризується відмінними рисами.

Останнім часом у зв'язку із внесенням змін та доповнень до чинного земельного та лісового законодавства відбулися зміни і в об'єкті, який формує лісові та нелісові землі.

Із змісту ч. 2 ст. 55 ЗК України випливає, що до земель лісогосподарського призначення не належать землі, зайняті: зеленими насадженнями у межах населених пунктів, які не віднесені до категорії лісів; окремими деревами і групами дерев, чагарниками на сільськогосподарських угіддях, присадибних, дачних і садових ділянках; полезахисними лісовими смугами на землях сільськогосподарського призначення; лісовими насадженнями у межах земельних ділянок шириною 30–50 метрів уздовж лінії державного кордону України на суші, по берегу української частини прикордонної річки, озера або іншої водойми, переданих у постійне користування військовим частинам Державної прикордонної служби України для будівництва, облаштування та утримання інженерно-технічних і фортифікаційних споруд, огорож, прикордонних знаків, прикордонних просік, комунікацій.

Доповнення переліку земель, які не належать до земель лісогосподарського призначення пунктом «г» згідно із Законом України № 2321-IX від 20 червня 2022 р. [4], пов'язано із реаліями сьогодення. Зміна цільового призначення земель, зайнятих лісовими насадженнями у межах земельних ділянок шириною 30–50 метрів уздовж лінії державного кордону України, та передача їх у постійне користування військовим частинам Державної прикордонної служби України має забезпечувати потреби оборони нашої держави

від широкомасштабної агресії російської федерації. Ці землі мають використовуватися не для ведення лісового господарства, а для будівництва, облаштування та утримання інженерно-технічних і фортифікаційних споруд, огорож, прикордонних знаків, прикордонних просік, комунікацій.

Водночас зазначимо, що ведення лісового господарства, як передбачено ч. 3 ст. 55 ЗК України в редакції Закону № 2321-IX від 20 червня 2022 р., дозволяється на землях усіх категорій з дотриманням вимог щодо використання земельної ділянки за цільовим призначенням. На підприємства, установи, організації всіх форм власності, які мають у користуванні чи власності ліси на землях усіх категорій, поширюються права та обов'язки постійних лісокористувачів та власників лісів відповідно до ЛК України. Як бачимо, суб'єктний склад в цьому випадку законодавець обмежує лише юридичними особами. Натомість ліси можуть перебувати і у приватній власності громадян, проте названа норма залишає їх поза увагою.

Певні застереження викликає зміст пункту «в» ч. 2 ст. 55 ЗК України, в якому йдеться про те, що до земель лісогосподарського призначення не належать землі, зайняті окремими деревами і групами дерев, чагарниками на сільськогосподарських угіддях, присадибних, дачних і садових ділянках. Із доповненням глави 11 «Землі лісогосподарського призначення» статтею 57^1 «Самозалісені землі» ЗК України положення пункту «в» потребують уточнення. Йдеться, зокрема, про землі, зайняті чагарниками на сільськогосподарських угіддях. Якщо виходити із змісту ст. 57^1 ЗК України, яка визначає правовий режим самозалісених земельних ділянок, вкритих частково чи повністю лісовою рослинністю, залісення яких відбулося природним шляхом, то питання про приналежність цих земельних ділянок потребує вирішення.

Правова категорія «самозалісені землі» має свою історію, започаткування якої пов'язане із приватизацією земель сільськогосподарського призначення, які на початку 90-х років були передані недержавним і некомунальним сільськогосподарським формуванням у колективну власність. В подальшому в результаті паювання цих земель громадяни України (члени колективних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських кооперативів та сільськогосподарських акціонерних товариств) отримали земельні частки (паї), які потім були трансформовані у приватні земельні ділянки. Такі земельні ділянки сільськогосподарського призначення мали використовуватися самими власниками або іншими особами, наприклад, на умовах оренди для ведення товарного сільськогосподарського виробництва.

В умовах дії тривалого мораторію на відчуження приватних земельних ділянок, призначених для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, та заборони змінювати їхнє цільове призначення значна частина приватних власників (у більшості випадків – пенсіонерів) з різних причин не змогла реалізувати можливість забезпечити використання таких земельних ділянок за цільовим призначенням.

Вивчення практики використання громадянами України-власниками пайових земель свідчить, що непоодинокими є випадки, коли ці землі використовуються не за призначенням, зокрема для штучного залісення. Так, пенсіонер-житель с. Жеведь Чернігівської обл. на земельній ділянці площею 1,5 га, отриманої ним в результаті паювання земель сільськогосподарського призначення місцевого сільськогосподарського підприємства вимушений був висадити ліс, оскільки на піщаному ґрунті його малопродуктивної ділянки ні овочі, ні городина, ні тим більше зернові та технічні культури не росли. Не залишаючи без використання приватну земельну ділянку сільськогосподарського призначення, пенсіонер вважав, що не порушуючи заборони на відчуження земельної пайової ділянки та зміни її цільового призначення, це був для нього єдиний оптимальний вихід. З урахуванням усіх фактичних обставин уповноважені органи залишали питання щодо використання пенсіонером приватної ділянки не за цільовим призначенням відкритим. Власник на своїй земельній ділянці висадив біля 6000 сажанців хвойних дерев. Через десять років на земельній ділянці пенсіонера поряд із селом виріс хвойний ліс, який став прекрасним місцем відпочинку місцевих жителів та окрасою його рідного села. Зі слів пенсіонера, клопоту від лісового господарства, яке він започаткував на своїй ділянці, практично не було. Особливо догляду ліс не вимагав, витрати на його утримання були мінімальними. Лише протягом перших двох років

власник провів підживлення молодого лісу. Сьогодні власник лісу дозволяє односельцям та іншим громадянам відпочивати в лісі, насолоджуватися природою. Забороняє лише розводити багаття в лісі за межами встановлених для цього місць. Землі сільськогосподарського призначення в цьому випадку були переведені до категорії земель лісогосподарського призначення [5].

Законодавство, зобов'язуючи власників земельних ділянок забезпечувати використання їх за цільовим призначенням, підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі тощо, не забезпечувало примусове виконання громадянами та юридичними особами виконання їхніх обов'язків.

З різних причин і за різних обставин певна кількість приватних земельних ділянок сільськогосподарського призначення тривалий час залишалася без використання. Такі земельні ділянки поступово заростали чагарниками та лісовою рослинністю. Ця проблема тривалий час не вирішувалася за наявності низки причин: власники пайових земельних ділянок не мали змоги самостійно обробляти власні земельні ділянки, використовуючи їх за цільовим призначенням. З'явились такі правові категорії як невизначена чи неотримана власником земельна частка (пай), певна кількість власників-пенсіонерів померла. Іноді якісний стан земельних ділянок сільськогосподарського призначення був занадто низьким (землі виявилися малопродуктивними або деградованими). Це не дозволяло використовувати їх ні самим власником, ні передавати їх в оренду.

Насамкінець виникла категорія, яка отримала назву «самосійні ліси». Такі ліси почали зростати не тільки на землях сільськогосподарського призначення приватної власності – пайових землях, щодо яких до 1 липня 2024 р. було заборонено їхнім власникам відчужувати та змінювати цільове призначення, а і на землях запасу комунальної власності, що фактично тривалий час не використовувалися. Отже відбувалося самозалісення певної частини сільськогосподарських земель. Переважно – це землі з малопродуктивними ґрунтами, які були розпайовані у свій час при проведенні безоплатної приватизації сільськогосподарських земель. Вони не мали особливої цінності при веденні сільськогосподарського виробництва, але офіційно не відносилися до земель лісогосподарського призначення. Обліковувалися ці землі як сільськогосподарські, приватні власники сплачували земельний податок як за ріллю чи інші сільськогосподарські угіддя, тобто за землі сільськогосподарського призначення.

Ситуація в нашій країні із самосійними лісами склалася така, яку в літературі охарактеризували наступним чином: «фактично вони є, але юридично їх не існує» [6, с. 22].

Необхідність вирішення долі лісів на землях сільськогосподарського призначення спонукала законодавця до внесення до ЗК України самостійної статті 57^1 «Самозалісені землі». Дана стаття самозалісеною вважає земельну ділянку будь-якої категорії земель (крім земель лісогосподарського призначення, природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення) площею понад 0,5 га, вкриту частково чи повністю лісовою рослинністю, залісення якої відбулося природним шляхом. Отже визначальними ознаками самозалісеної земельної ділянки виступають: її площа (понад 0,5 га); перебування в межах будь-якої категорії земель за винятком земель лісогосподарського призначення і природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення; залісення природним шляхом, тобто без участі людини.

Віднесення земельної ділянки до самозалісеної здійснюється за волевиявленням її приватного власника, а для ділянок державної та комунальної власності – рішенням органу, який здійснює розпорядження нею.

У разі якщо земельна ділянка перебуває в користуванні або заставі, то віднесення її до самозалісеної здійснюється за погодженням із землекористувачем або заставодержателем. Процедура віднесення земельної ділянки до самозалісеної ділянки включає обов'язкове подання відповідного територіального органу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері лісового господарства (наприклад, держлісгоспу). Факт віднесення земельної ділянки до самозалісеної ділянки закон пов'язує із внесенням до Державного земельного кадастру відомостей про належність всіх її угідь до самозалісеної

ділянки. Земельна ділянка вважається самозалісеною ділянкою з дня внесення зазначених відомостей до Державного земельного кадастру. При цьому віднесення земельної ділянки, що вже сформована як об'єкт цивільних прав, відомості про яку внесені до Державного земельного кадастру, до самозалісеної ділянки здійснюється без розроблення документації із землеустрою, тобто у спрощеному порядку. Зазначимо, що факт віднесення земельної ділянки до самозалісеної не означає автоматичного віднесення її до земель лісогосподарського призначення. Зміна цільового призначення самозалісеної земельної ділянки може здійснюватися з дотриманням вимог, встановлених ст. 20 ЗК України. Отже, ст. 57^1 ЗК України не допускає перебування самозалісених земельних ділянок у складі таких категорій земель, як землі лісогосподарського призначення, природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення. Водночас самозалісені земельні ділянки можуть стати складовою земель лісогосподарського призначення шляхом зміни їх цільового призначення. Це означає, що законодавець створює можливості для розширення площі земель лісогосподарського призначення, тобто підвищення лісистості території нашої держави.

Окремої уваги заслуговує питання, яке стосується приналежності земель лісогосподарського призначення. Частиною 4 ст. 84 ЗК України встановлено, що до земель державної власності, які не можуть передаватись у приватну власність, належать, у тому числі, землі лісогосподарського призначення, крім випадків, визначених цим Кодексом. Такий єдиний випадок був передбачений ч. 2 ст. 56 ЗК України. Йдеться про те, що громадянам та юридичним особам за рішенням органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади могли безоплатно або за плату передаватись у власність замкнені земельні ділянки лісогосподарського призначення загальною площею до 5 га у складі угідь селянських, фермерських та інших господарств. Тобто фактично йшлося про обмежувальний правовий режим даних земель. Аналогічне положення було передбачено і для земель водного фонду і стосується земель не тільки державної, а і комунальної власності.

Сьогодні ч. 3 ст. 56 ЗК України, в редакції Закону України № 2321-IX від 20 червня 2022 р., встановлено, що громадяни та юридичні особи у встановленому законом порядку можуть набувати у власність для лісорозведення земельні ділянки. Відповідно до ст. 81 ЛК України лісорозведення здійснюється шляхом створення лісових культур або шляхом сприяння природному відновленню на придатних для створення лісів землях, не вкритих лісовою рослинністю. При цьому названа норма зазначає, що лісорозведення може здійснюватися на землях усіх категорій з дотриманням вимог щодо використання земельної ділянки за цільовим призначенням. Зазначимо, що в попередній редакції ст. 81 ЛК України йшлося про те, що землі призначені для лісорозведення, відповідно до ЗК України відносилися до земель лісогосподарського призначення. Тобто мова йде про розширення можливостей використання земель для лісорозведення не тільки за рахунок земель лісогосподарського призначення, а для цього можуть використовуватися і інші землі.

Окрім того, ч. 3 ст. 56 ЗК України закріплює можливість громадян та юридичних осіб мати у власності ліси, створені шляхом лісорозведення на набутих у власність у встановленому законом порядку земельних ділянках, а також самозалісені ділянки на набутих у власність у встановленому законом порядку земельних ділянках. Своєю чергою ч. 3 ст. 12 ЛК України підкреслює, що ліси, створені громадянами та юридичними особами на земельних ділянках, що належать їм на праві власності, перебувають у приватній власності цих суб'єктів.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що новації правового режиму земель лісогосподарського призначення направлені, перш за все на охорону та використання зазначених земель. Крім того, законодавчі нововведення також сприяють збереженню та збільшенню площі лісів, ідентифікації та збереженню самосійних лісів на землях, категорії яких відмінні від земель лісогосподарського призначення, що, в свою чергу, сприятиме підвищенню лісистості території України.

Список використаних джерел:

1. Про схвалення Державної стратегії управління лісами України до 2035 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29.12.2021 р. № 1777-р. *Офіційний вісник України*. 2022. № 4. Ст. 256.
2. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 2768-III. *Офіційний. вісник України*. 2001. № 46. Ст. 2038.
3. Лісовий кодекс України від 21.01.1994 р. № 3852-XII (з наступ. змін. та доповн.). *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 17. Ст. 99.
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження лісів: Закон України від 20.06.2022 р. № 2321-IX. *Офіційний вісник України*. 2022. № 56. Ст. 3271.
5. Дорош Є. Пенсіонер посадив ліс на власному городі. *Кур'єр.* 1 березня 2013 р. № 9 (511).
6. Кальниченко А. Яка доля лісів на землях сільськогосподарського призначення? *Землевпорядний вісник*. 2021. № 12. С. 22.

НОВОКШОНОВ Д. В.,
здобувач кафедри земельного
та аграрного права
*(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)*

УДК 349.42
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.30

ОСНОВНІ ПРАВОВІ ФОРМИ ПІДВИЩЕННЯ ЛІСИСТОСТІ В УКРАЇНІ

В контексті Державної стратегії управління лісами України до 2035 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 року, в статті досліджуються актуальні проблеми, які стосуються підвищення лісистості в Україні. Сьогодні лісистість нашої держави складає 15,9%. Водночас в європейських країнах цей показник становить 20% і є оптимальним. Отже підвищення лісистості, тобто співвідношення вкритої лісами площі та загальної площі території держави, дозволить народному господарству повністю забезпечувати свої потреби у лісових ресурсах та захисних функціях лісів. Отже актуалізується необхідність створення нових лісів.

Серед правових форм підвищення лісистості виокремлюються наступні: ідентифікація та збереження самосійних лісів; спрощення та стимулювання процедури лісорозведення на землях лісогосподарського призначення та на землях інших категорій; забезпечення збереження лісів шляхом ускладнення процедури зміни цільового призначення земельних ділянок лісогосподарського призначення та інших лісопокритих площ, консервація деградованих та малопродуктивних земель шляхом їх заліснення. Виходячи із основних завдань у лісовій галузі та враховуючи те, що ліси відносяться до відновлювальних природних ресурсів, аналізуються приписи, які стосуються відтворення лісів, що здійснюється передовсім з метою досягнення оптимальної лісистості шляхом створення в максимально короткі строки нових насаджень найбільш економічно та екологічно доцільними способами і технологіями. Відтворення лісів здійснюється шляхом їх відновлення та лісорозведення. Відновлення лісів традиційно здійснюється на лісових ділянках, що раніше були вкриті лісовою рослинністю. Водночас для лісорозведення можуть використовуватися згідно з чинним законодавством не тільки землі лісогосподарського призначення, а й землі інших категорій, тобто землі інших категорій. Отже законодавство розширює можливості для лісорозведення з метою підвищення лісистості.

Процедура ускладнення зміни цільового призначення лісогосподарських земель спрямована на те, щоб площа даних земель, зайнятих лісами, не скорочувалась. На виконання вимог Державної стратегії управління лісами законами від 19.10.22 р. та від 20.06.2022 р. були внесені зміни, спрямовані на запобігання необгрунтованому вилученню (викупу) даних земель шляхом відшкодування втрат лісогосподарського виробництва (ст. 207).

Окремо аналізуються перспективні правові форми підвищення лісистості пов'язані з ідентифікацією самозалісених лісових ділянок та самосійних лісів. Законодавець, надаючи визначення самозалісених земель, створює умови для розширення площі земель, зайнятих новими лісами та закріплює основні положення їхнього правового режиму.

Нарешті розглядається такий землеохоронний захід як консервація деградованих та малопродуктивних земель, при здійсненні якого шляхом заліснення

цих земель відкриваються широкі можливості для підвищення лісистості. Підкреслюється, що наведені правові форми підвищення лісистості отримали належну правову основу.

Ключові слова: *землі лісогосподарського призначення, об'єкти права власності і права користування лісогосподарськими землями, самозалісені землі, консервація деградованих і малопродуктивних земель, лісистість.*

Novokshonov D. V. Main legal forms of increasing forest cover in Ukraine

In the context of the State Forest Management Strategy of Ukraine until 2035, approved by the decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated December 29, 2021, the article examines current problems related to increasing forest cover in Ukraine. Today, the forest cover of our state is 15.9%. At the same time, in European countries, this indicator is 20% and is optimal. Therefore, the increase in forest coverage, i.e. the ratio of the forested area to the total area, will allow the national economy to fully provide for its needs in forest resources and protective functions of forests. Such a situation brings to the fore the need to create new forests while not reducing the area of land occupied by forests.

Among the legal forms of increasing forest cover, the following stand out: identification and preservation of self-seeded forests; simplifying and stimulating the afforestation procedure on lands designated for forestry purposes and on lands of other categories; ensuring the preservation of forests by complicating the procedure for changing the purpose of land plots for forestry purposes and other forest-covered areas, etc. Based on the main tasks in the forestry sector and taking into account the fact that forests belong to renewable natural resources, the prescriptions related to the reproduction of forests are analyzed, which is carried out primarily with the aim of achieving optimal forest cover by creating new plantations in the shortest possible time in the most economically and ecologically expedient ways and technologies. Since according to Art. 79 of the Forest Code of Ukraine, reproduction of forests is carried out through their restoration and afforestation. If forest restoration is traditionally carried out on forest areas that were previously covered with forest vegetation, then not only forest lands for forestry purposes, but also other lands, i.e. lands of other categories, can be used for afforestation. Therefore, the legislation expands opportunities for afforestation so that the area of land covered by forest is increased.

The procedure for complicating the change in the purpose of forestry lands is aimed at ensuring that the area of these lands occupied by forests does not decrease. To fulfill the requirements of the State Forest Management Strategy to the Land Code of Ukraine in 2022 by Laws dated 10.19.22 and from 20.06.2022 amendments were made to Art. 25 of the Civil Code of Ukraine, aimed at preventing unjustified expropriation (buyout) of these lands by compensating losses of forestry production (Article 207) and establishing an exhaustive and exclusive list of cases when the law allows changing the purpose of land plots in order to use them for purposes other than related to forestry management (Part 9 of Article 20 of the Civil Code of Ukraine).

Prospective legal forms of increasing forest cover, which are related to the identification of self-forested forest areas and self-seeded forests, are analyzed separately. The legislator, granting recognition of self-forested lands, establishes the main provisions of their legal regime.

Finally, such a land protection measure as the conservation of degraded and unproductive lands is considered, the implementation of which, through afforestation of these lands, opens up wide opportunities for increasing forest cover.

Key words: *forestry lands, objects of ownership and rights to use forestry lands, self-forested lands, conservation of degraded and unproductive lands, forest cover.*

Постановка проблеми. Ліси як одна із складових навколишнього природного середовища разом з іншими його елементами відіграє важливу роль у біосферних процесах планети. Лісовий покрив землі – це один із планетарних акумуляторів живої речовини. Утримуючи в біосфері низку хімічних елементів і воду, він активно взаємодіє з тропосферою і впливає на рівень кисневого та вуглецевого балансу.

Як випливає із Державної стратегії управління лісами України до 2035 року, схваленої розпорядженням від 29 грудня 2021 р. № 1777-р Кабінету Міністрів України, лісистість України становить 15,9%. Оскільки лісорослинні умови в Україні неоднорідні, ліси на території держави розміщені нерівномірно [1].

На основі поточного стану справ у вітчизняному лісовому господарстві Державна стратегія управління лісами окреслює коло основних проблем, які потребують вирішення. Серед них недостатня лісистість території України, погіршення санітарного стану лісів, збереження біорізноманіття в лісах, адаптованого до кліматичних змін лісового господарства та ін. За розрахунками спеціалістів, оптимальна лісистість України повинна сягати 20%, тобто для цього необхідно додатково створити більше 2 млн. гектарів нових лісів [2, с. 12]. Рівень лісистості, її показник визначається як співвідношення площі земель, зайнятої лісовою рослинністю, до загальної території держави. В юридичній літературі слушно підкреслюється, що за оптимальної лісистості та рівномірного розміщення лісів народне господарство, як правило, повністю забезпечує свої потреби у сировинних ресурсах і захисних функціях лісів [3, с. 98].

Мета статті. Визначити та проаналізувати основні правові форми підвищення лісистості в Україні.

Стан опрацювання. Окремі аспекти заліснення земель та лісистості були предметом дослідження Г. І. Балюк [4], М. М. Заверюхи [5], Д. В. Федчишина [6], С. В. Шарапової, О. П. Чопик та ін. Натомість комплексного аналізу правових форм підвищення лісистості поки що не проводилося.

Виклад основного матеріалу. Започаткування екологічної ініціативи «Масштабне заліснення України» було пов'язане з прийняттям Указу Президента України від 7 червня 2021 року «Про деякі заходи щодо збереження та відтворення лісів» [7]. Цим Указом планувалося за 3 роки висадити 1 мільярд нових дерев, а за 10 років площа лісів України мала збільшитися на 1 мільйон гектарів. Проте широкомасштабна агресія росії зашкодила реалізації названої ініціативи.

Визначальне значення для вирішення проблеми підвищення лісистості в Україні має Закон України від 20.06.2022 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження лісів», мета якого полягає у встановленні правових та організаційних засад ідентифікації та збереження самосійних лісів, спрощення та стимулювання процедури лісорозведення, забезпечення збереження лісів шляхом ускладнення процедури зміни цільового призначення земельних ділянок лісогосподарського призначення та інших лісовкритих площ тощо [8].

Як бачимо, даних закон чітко орієнтує на декілька основних правових форми збереження та підвищення лісистості: заявлене лісорозведення та збереження самосійних лісів, заліснення деградованих та малопродуктивних земель у процесі їх консервації, а також ускладнення процедури зміни цільового призначення земельних ділянок лісогосподарського призначення та інших лісовкритих площ. Зазначимо, що остання правова форма фактично спрямована не на підвищення лісистості, а на її збереження. Вона має забезпечувати не скорочення лісистості, тобто площі земель, зайнятих лісами. При цьому ускладнення процедури зміни цільового призначення стосується як земель лісогосподарського призначення, так і інших категорій земель, на яких частиною 3 ст. 55 Земельного кодексу України дозволяється ведення лісового господарства.

Окремої уваги у межах тематики, яка досліджується, заслуговує аналіз обов'язку суб'єктів, які ведуть лісове господарство, щодо відтворення лісів, яке здійснюється передовсім з метою: досягнення оптимальної лісистості шляхом створення в максимально короткі строки нових насаджень найбільш економічно та екологічно доцільними способами

і технологіями; підвищення водоохоронних, грунтозахисних, санітарно-гігієнічних, інших корисних властивостей лісів і захисних лісових насаджень; поліпшення якісного складу лісів, підвищення їх продуктивності та біологічної стійкості. Стаття 79 Лісового кодексу України розрізняє два напрямки відтворення лісів: шляхом їх відновлення та лісорозведення. Якщо відновлення лісів здійснюється на лісових ділянках, що були вкриті лісовою рослинністю (зруби, згарища тощо), а на лісових ділянках, зайнятих чагарниками, низькопродуктивними і малоцінними деревостанами, відновлення більш цінних та високопродуктивних деревостанів здійснюється шляхом реконструкції та проведення лісокультурних робіт, то лісорозведення здійснюється шляхом створення лісових культур або шляхом сприяння природному відновленню на придатних для створення лісів землях, не вкритих лісовою рослинністю. Окрім того, підкреслимо, що ст. 81 Лісового кодексу України передбачає можливість здійснення лісорозведення на землях усіх категорій з дотриманням вимог щодо використання земельної ділянки за цільовим призначенням [9]. Попередня редакція даної норми містила положення про те, що землі, призначені для лісорозведення, відповідно до ЗК України відносилися до земель лісогосподарського призначення. Отже законодавець розширив основу для підвищення лісистості території держави, дозволяючи здійснення лісорозведення не тільки на землях лісогосподарського призначення, а і на інших землях. Такий підхід законодавця корелюється з положеннями ст. 55 ЗК України, якою встановлено, що на підприємства, установи, організації всіх форм власності, які мають у користуванні чи власності ліси на землях усіх категорій, поширюються права та обов'язки постійних лісокористувачів та власників лісів відповідно до Лісового кодексу України. Це означає, що названі суб'єкти зобов'язані забезпечувати відтворення та підвищення продуктивності лісових насадження (ст. ст. 14, 19 Лісового кодексу України).

Останнім часом важливого значення в контексті підвищення лісистості набувають категорії «самозалісені землі» та «самосійні ліси», які широко вживаються в земельному та лісовому законодавстві. Так, ст. 57-1 ЗК України, надаючи визначення самозалісених земель, підкреслює, що самозалісена ділянка – це земельна ділянка будь-якої категорії земель (крім земель лісогосподарського призначення, природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення) площею понад 0,5 гектара, вкрита частково чи повністю лісовою рослинністю, самозалісення якої відбулося природним шляхом. Як бачимо, законодавець допускає знаходження самозалісених ділянок в межах будь-якої категорії земель (за виключенням окремих із них). Проте слід наголосити, що основну питому вагу самозалісені земельні ділянки складають серед земель сільськогосподарського призначення. Такі самозалісені земельні ділянки, перебуваючи у приватній власності переважно сільких жителів – громадян України, характеризуються специфічним правовим режимом, який потребує спеціального дослідження. Їхня поява як результат земельної реформи пов'язана із введенням в дію чинного ЗК України, законодавчим закріпленням заборони на відчуження цих земельних ділянок та зміну їх цільового призначення, яка діяла до 1.07.2021 року. Оскільки залісення земельних ділянок відбулося природним шляхом, їх власники отримали статус приватних власників лісів. Такі ліси разом із земельними ділянками можуть бути викуплені державою або територіальними громадами із зміною цільового призначення відповідних земельних ділянок.

Перспективною правовою формою підвищення лісистості, як видається, виступає консервація деградованих і малопродуктивних земель, що здійснюється шляхом залісення. Основна маса деградованих і малопродуктивних земель, як відомо, сьогодні перебуває у складі земель сільськогосподарського і лісогосподарського призначення. Основу консервації земель як землеохоронного заходу складають тимчасове припинення чи обмеження їх господарського використання на визначений термін та залуження, заліснення або ренатуралізація. Правові приписи, що стосуються консервації земель, зосереджені у главі 28 ЗК України, останнім часом суттєво оновлені. Достатньо зазначити, що ст. 172 ЗК України унормовує процедуру консервації, визначає суб'єктний склад, окреслює коло земельних ділянок, що підлягають консервації, в тому числі шляхом надання в користування державним та комунальним лісогосподарським підприємствам земельних ділянок, визначених

ст. 51 Закону України «Про охорону земель», для проведення заходів щодо консервації таких земельних ділянок.

Відповідно до ст. 51 Закону України «Про охорону земель» консервації підлягають земельні ділянки, перелік яких наведено даною нормою. Такий імперативний припис щодо обов'язковості консервації земель як землеохоронного заходу стосується, зокрема, наступних земельних ділянок у складі земель лісогосподарського призначення: а) земельні ділянки, що використовуються з порушенням вимог щодо охорони земель від ерозії та зсувів, встановлених цим Законом; б) деградовані землі, малопродуктивні землі, що не мають степового, лучного, лісового рослинного покриву, господарське використання яких є екологічно небезпечним та економічно неефективним, а також техногенно забруднені земельні ділянки, на яких неможливо одержати екологічно чисту продукцію, а перебування людей на цих земельних ділянках є небезпечним для їхнього здоров'я; в) земельні ділянки, забруднені хімічними речовинами внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану; г) земельні ділянки, на яких розташовані військові інженерно-технічні та/або фортифікаційні споруди; д) інші деградовані та малопродуктивні землі.

Консервація названих земельних ділянок здійснюється відповідно до робочого проекту землеустрою: щодо земель державної та комунальної власності – за рішенням органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, які відповідно до статті 122 Земельного кодексу України приймають рішення про передачу земельних ділянок у власність чи користування; щодо земель приватної власності – за заявою власника такої земельної ділянки.

Зазначимо, що в процесі проведення консервації деградованих та малопродуктивних земель їхнє заліснення відбувається не природним, а штучним шляхом, що в кінцевому рахунку буде позитивно впливати на показники лісистості території країни.

Висновки. Правові приписи земельного та лісового законодавства унормовують традиційні, а також раніше не відомі законодавству правові форми підвищення лісистості, що відповідають вимогам Державної стратегії управління лісами України до 2025 року.

Список використаних джерел:

1. Державна стратегія управління лісами України до 2035 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1777-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-2021-р#Text

2. Галаур С. З лісами будемо завжди, якщо збалансуємо площі земельних ділянок лісового фонду, або Як збільшити площі земельних ділянок під нові ліси. *Землевпорядний вісник.* 2020. № 2. С. 12.

3. Заверюха М.М. Зелена країна-Україна / Ефективність регулювання екологічних, природоресурсних та космічних відносин для сталого розвитку: право, інституції, сучасні інформаційні технології: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. До 30-річчя Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» та 20-річчя Земельного кодексу України (м. Київ, 12 листопада 2021 р.). К.: Видавництво «Наукова столиця». 2021. С. 98.

4. Науково-практичний коментар Лісового кодексу України / за ред. Балюк Г. І. К.: Юрінком Інтер. 368 с.

5. Заверюха М. М. Правове регулювання використання та охорони лісів в Україні: монографія. НУ ОЮА. Одеса: Юрид. література. 2018. 228 с.

6. Fedchyshyn D., Ignatenko I., Bondar O. Legal provision of food security and rational land use in organic production in Ukraine in the context of European integration: monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing». 2022. 250 p.

7. Про деякі заходи щодо збереження та відтворення лісів: Указ Президента України від 7 червня 2021 року № 228/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228/2021#Text

8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження лісів: Закон України від 20.06.2022 року № 2321-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2321-20#Text

9. Лісовий кодекс України від 21.01.1994 року № 3852-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

БЕХТЕР Л. В.,
аспірант
(Національний авіаційний університет)

УДК 342.951
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.31

ФОРМИ ТА МЕТОДИ ВЗАЄМОДІЇ МІЖНАРОДНИХ БЛАГОДІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ ЩОДО РЕАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ПРОЕКТІВ

У статті досліджено форми та методи взаємодії міжнародних благодійних організацій та органів державної влади на регіональному рівні щодо реалізації міжнародних проектів. Вказано, що сьогодні система регіонального адміністрування в гуманітарній сфері повинна стати основою внутрішньої та зовнішньої політики нашої держави, зокрема, створити умови для припинення війни, сприяти соціальним реформам та сформувати основу для інноваційного розвитку окремих регіонів та країни в цілому. На шляху демократичних процесів в Україні виник цілий набір гуманітарних, соціальних, психологічних, політичних, економічних та інших проблем, без вирішення яких неможливо налагодити демократичну систему, а взаємодія міжнародних благодійних організацій та органів державної влади щодо реалізації міжнародних проектів на регіональному рівні є засадничою основою для вказаного. Все це, в свою чергу, вимагає розробки ефективної регіональної політики в гуманітарній сфері.

Зроблено висновок, що форми взаємодії міжнародних благодійних організацій та органів державної влади щодо реалізації міжнародних проектів на регіональному рівні доцільно класифікувати на юридичні, організаційно-правові та допоміжні. Під методами взаємодії міжнародних благодійних організацій та органів державної влади щодо реалізації міжнародних проектів на регіональному рівні ми розуміємо: прийоми, методи аналізу, використання правових та організаційних форм впливу на свідомість та поведінку людей у контрольованих соціальних процесах, взаємовідносинах та зв'язках. Існують методи внутрішньої взаємодії (обмін інформацією, ідеями) та зовнішньої взаємодії, спрямованої на співпрацю міжнародних благодійних організацій та органів державної влади щодо реалізації міжнародних проектів на регіональному рівні. Основними серед них є методи інформування, консультування, делегування, контролю.

Ключові слова: *форми та методи взаємодії, міжнародні благодійні організації, органи державної влади, регіональний рівень.*

Bekhter L. V. Forms and methods of interaction between international charitable organizations and state authorities at the regional level regarding the implementation of international projects

The article studies the forms and methods of interaction of international charitable organizations and public authorities at the regional level regarding the implementation of international projects. It is indicated that today the system of regional administration

in the humanitarian sphere should become the basis of the domestic and foreign policy of our state, in particular, create conditions for ending the war, promote social reforms and form the basis for the innovative development of individual regions and the country in the General. On the way of democratic processes in Ukraine, a whole set of humanitarian, social, psychological, political, economic and other problems has arisen, without the solution of which it is impossible to establish a democratic system, and the interaction of international charitable organizations and public authorities on the implementation of international projects at the regional level is the fundamental basis for this. All this, in turn, requires the development of an effective regional policy in the humanitarian sphere.

It is concluded that it is advisable to classify the forms of interaction of international charitable organizations and public authorities regarding the implementation of international projects at the regional level into legal, organizational, legal and auxiliary. Under the methods of interaction of international charitable organizations and public authorities Regarding the implementation of international projects at the regional level, we understand: techniques, methods of analysis, use of legal and organizational forms of influence on people's consciousness and behavior in controlled social processes, relationships and connections. There are methods of internal interaction (exchange of information, ideas) and external interaction aimed at cooperation of international charitable organizations and public authorities on the implementation of international projects at the regional level. The main among them are the methods of informing, consulting, delegating, control.

Key words: *forms and methods of interaction, international charitable organizations, public authorities, regional level.*

Вступ. Сьогодні система регіонального адміністрування в гуманітарній сфері повинна стати основою внутрішньої та зовнішньої політики нашої держави, зокрема, створити умови для припинення війни, сприяти соціальним реформам та сформувати основу для інноваційного розвитку окремих регіонів та країни в цілому. На шляху демократичних процесів в Україні виник цілий набір гуманітарних, соціальних, психологічних, політичних, економічних та інших проблем, без вирішення яких неможливо налагодити демократичну систему, а взаємодія міжнародних благодійних організацій та органів державної влади щодо реалізації міжнародних проектів на регіональному рівні є засадничою основою для вказаного. Все це, в свою чергу, вимагає розробки ефективної регіональної політики в гуманітарній сфері.

Постановка завдання. Дослідити форми та методи взаємодії міжнародних благодійних організацій та органів державної влади на регіональному рівні щодо реалізації міжнародних проектів.

Огляд наукових досліджень. Окремі аспекти питання щодо форм та методів взаємодії міжнародних благодійних організацій та органів державної влади на регіональному рівні щодо реалізації міжнародних проектів у своїх працях торкалися Гузь А, Завидняк І., Кожушко О., Марченко О., Сербин Р. та інші.

Результати дослідження. Доцільно зазначити, що у Законі України «Про засади державної регіональної політики» від 05.02.2015 визначено, що державна регіональна політика – це система цілей, заходів, засобів та узгоджених дій центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб щодо забезпечення високого рівня якості життя на всій території України з урахуванням природних, історичних, екологічних, економічних, географічних, демографічних та інших особливостей регіонів, їх етнічної та культурної ідентичності [1].

Багатогранний характер гуманітарної сфери, процеси взаємодії міжнародних благодійних організацій та органів державної влади щодо реалізації міжнародних проектів на регіональному

рівні призвели до появи різних підходів, відповідно до яких визначається концептуальний апарат. Відомо, що урядовці та громадськість часто використовують різні значення в одному понятті. Таким чином, проблема формування системи понять організації механізмів взаємодії міжнародних благодійних організацій та органів державної влади щодо реалізації міжнародних проектів на регіональному рівні має як теоретичне, так і практичне значення.

Варто вказати, що взаємодія – це «процес взаємного впливу елементів один на одного, найбільш загальна, універсальна форма руху та розвитку. Формування механізму взаємодії – це складний, системний процес» [2]. Відповідно, міжнародні благодійні організації та органи державної влади щодо реалізації міжнародних проектів на регіональному рівні в структурі соціального організму країни взаємодіють, відповідно, будучи у формі організації та самоорганізації. Міжнародні благодійні організації є справді соціальними установами, відповідно пройшовши ряд етапів формування, вони, природно, дозріли до необхідності спільних організованих дій: наведення порядку у відносинах; формування цілей спільної діяльності; розробка соціальних норм та правил у ході взаємодії в основних сферах суспільства: гуманітарній, економічній, соціальній, політичній.

Міжнародні благодійні організації разом з органами державної влади відіграють важливу роль у формуванні гуманітарної політики не лише на регіональному рівні, а й на рівні державі. Їхня діяльність здійснюється з використанням конкретних форм і методів, як правових, так і неправових. У цьому контексті варто вказати, що «неправові форми» – це такі форми, які як правило, закріплені нормами закону, але самі по собі не тягнуть за собою правових наслідків.

Форми взаємодії міжнародних благодійних організацій та органів державної влади щодо реалізації міжнародних проектів на регіональному рівні є зовнішніми, постійними і типово фіксованими проявами практичної діяльності виконавчого органу і забезпечують життєдіяльну діяльність суспільства.

Варто вказати, що категорія «форма» у словниковій літературі розглядається в 14 значеннях [3]. Категорія «метод» розкривається, як: 1. Спосіб представлення явищ природи та суспільного життя. 2. Прийом або система методів, що використовуються в будь-якій сфері діяльності (наука, промисловість тощо) [3].

У вітчизняному науковому середовищі немає одностайного визначення змісту понять «форма» та «метод» та їх особливостей в процесі взаємодії міжнародних благодійних організацій та органів державної влади щодо реалізації міжнародних проектів на регіональному рівні. Окремі вчені обґрунтовують, що форми діяльності доцільно розділити на юридичні (законотворчість, установча, правоохоронна та контрольніа) та організаційно-базові та допоміжні. Основні організаційні форми включають: особисту відповідальність посадових осіб; серед допоміжних організаційних форм – участь керівництва у зустрічах та зборах, інтерв'ю, прес-конференціях тощо [4].

У системі методів діяльності органів виконавчої влади дослідники надають методи планування координації, контролю за виконанням рішень, роботи з персоналом, інформаційного забезпечення діяльності. Вчені визначають бачення форм і методів взаємодії міжнародних благодійних організацій та органів державної влади щодо реалізації міжнародних проектів на регіональному рівні на основі їх правових норм [5].

Наукова література представляє різні підходи до класифікації форм, методів взаємодії міжнародних благодійних організацій та органів державної влади щодо реалізації міжнародних проектів на регіональному рівні. Окремі автори розглядають методи за змістом і ділять їх на групи: організаційні та адміністративні, економічні, соціально-політичні, соціально-психологічні, морально-етичні, та пропонують таку класифікацію: а) за напрямком впливу; б) за організаційними формами впливу; в) за характером управлінського впливу прямої та непрямої дії [6].

Існують методи внутрішньої взаємодії (обмін інформацією, ідеями) та зовнішньої взаємодії, спрямованої на співпрацю міжнародних благодійних організацій та органів державної влади щодо реалізації міжнародних проектів на регіональному рівні.

Основними серед них є методи інформування, консультування, делегування, контролю. Взаємодія взаємодії міжнародних благодійних організацій та органів державної влади щодо реалізації міжнародних проектів на регіональному рівні повинна здійснюватися на основі відкритості та прозорості [7].

Отже, під методами взаємодії міжнародних благодійних організацій та органів державної влади щодо реалізації міжнародних проектів на регіональному рівні доцільно розуміти: прийоми, методи аналізу, використання правових та організаційних форм впливу на свідомість та поведінку людей у контрольованих соціальних процесах, взаємовідносинах та зв'язках.

Використання форм і методів взаємодії міжнародних благодійних організацій та органів державної влади щодо реалізації міжнародних проектів на регіональному рівні у сфері гуманітарного розвитку спрямоване на: створення умов для участі міжнародних благодійних організацій у вирішенні гуманітарних питань місцевого та державного значення; задоволення культурних, освітніх, медичних, соціальних та інших потреб регіону шляхом надання їм допомоги і надання відповідних послуг; спільну участь виконавчого органу та міжнародної благодійної організації у реалізації актуальних питань гуманітарного розвитку.

Слід відзначити взаємодію міжнародних благодійних організацій та органів державної влади щодо реалізації міжнародних проектів на регіональному рівні у вирішенні гуманітарних питань в регіоні, спрямовану на подальшу демократизацію української держави, її безпеки, формування громадянського суспільства та визначення шляхів і методів розширення регіональної політичної еліти, визначення тенденцій та специфіки її розвитку.

Для забезпечення взаємодії міжнародних благодійних організацій та органів державної влади щодо реалізації міжнародних проектів на регіональному рівні керівники місцевих державних адміністрацій у процесі здійснення своїх повноважень видають нормативні та індивідуальні правові акти та несуть відповідальність відповідно до закону. Положення голови обласної та районних державних адміністрацій підлягають обов'язковій реєстрації та набудуть чинності з моменту їх реєстрації, а у випадках, коли положення стосуються обов'язків у процесі співпраці набувають чинності з моменту їх опублікування.

Періодично органи державної влади на регіональному рівні мають проводити консультації відповідно до інструкцій голови обласної державної адміністрації [8], що сприяє встановленню систематичного діалогу в процесі взаємодії міжнародних благодійних організацій та органів державної влади щодо реалізації міжнародних проектів на регіональному рівні, а саме: консультації проводяться у формі публічної дискусії (пряма форма) та опитувань (непряма форма); публічна дискусія, яка передбачає організацію та проведення: конференцій, семінарів, форумів, громадських слухань, круглих столів; зустрічей, громадських зустрічей, публічних прийомів; телевізійних або радіодебатів, дискусій, діалогів, інтерв'ю та інших телевізійних та радіопрограм, інтернет-конференцій, телефонних «гарячих ліній», інтерактивного спілкування в інших сучасних формах.

Вивчення громадської думки є важливою складовою в процесі взаємодії міжнародних благодійних організацій та органів державної влади щодо реалізації міжнародних проектів на регіональному рівні та здійснюється шляхом: проведення соціологічних досліджень та спостережень (опитування, анкети, контент-аналіз інформаційних матеріалів, фокус-групи); впровадження спеціальних рубрик у друковані та електронні засоби масової інформації.

Згідно зі світовою практикою, регіон, який претендує на статус сучасного наукового, освітнього та культурного центру, повинен мати чітку, науково обґрунтовану стратегію свого розвитку. Тільки за таких умов можна забезпечити стабільний, послідовний і в той же час інноваційний розвиток регіону, створити ефективну гуманітарну модель з урахуванням стратегічних цілей, адаптувати інфраструктуру регіону до сучасних вимог. Проект стратегії регіонального розвитку визначає наступні пріоритети: внесення пропозиції щодо підвищення дотримання законодавства у відповідних сферах регіону; проведення інформаційно-пропагандистської роботи серед населення, популяризація в суспільстві перспективних ідей, пов'язаних з участю громадських організацій у формуванні регіональної гуманітарної та державної політики.

В останні роки метод фокус-групи став дуже популярним. Сьогодні це один з найбільш ефективних та дієвих способів збору та аналізу інформації щодо результатів та дієвості взаємодії міжнародних благодійних організацій та органів державної влади щодо реалізації міжнародних проектів на регіональному рівні. Найкраще використовувати цей метод на етапі аналізу документів. Ступінь ефективності взаємодії міжнародних благодійних організацій та органів державної влади щодо реалізації міжнародних проектів на регіональному рівні безпосередньо впливає на добробут людини. Зрештою, мова йде про ефективність соціальної системи регіону в цілому.

Крім того варто звернути увагу на досвід зарубіжних країн щодо питань взаємодії міжнародних благодійних організацій та органів державної влади. Зокрема у Німеччині Федеральне міністерство економічного співробітництва та розвитку (BMZ) ствоїло програму Експертного фонду муніципального партнерства по всьому світу (Експерти для партнерів).

Цей фонд відкриває привабливі можливості для вашого муніципалітету. Через фонд – і у співпраці з вашим німецьким муніципалітетом-партнером – можливо запросити призначення експертів з широким спектром профілів, як правило, на два роки. Експерти здатні розробляти та впроваджувати конкретні проєкти у муніципалітеті, що охоплюють такі нагальні питання, як зміна клімату, інклюзивний розвиток міст, сталий економічний розвиток та управління відходами. Вони нададуть стратегічні поради та зміцнять структури у місцевому уряді для досягнення цілей Порядку денного 2030 року. Під час свого призначення експерти та два муніципалітети отримають від BMZ технічну підтримку.

Перевагами впровадження інституту експертів доцільно визначити:

– Експерти впроваджують конкретні проєкти у муніципалітеті та створюють структури, необхідні для досягнення стійких результатів. Вони гарантують, що особливої уваги групам, які потребують особливої уваги.

– Вони залучають нових учасників партнерства – наприклад, з місцевого самоврядування, громадянського суспільства або приватного сектору – і сприяють міжвідомчому співробітництву.

– Призначення експерта не тільки зміцнює муніципальне партнерство; воно також надає німецьким муніципалітетам нове натхнення для розвитку.

Безумовно такий досвід є цікавим для нашої держави, оскільки за даними національного порталу «Децентралізація» [9]:

– Лише приблизно половина з громад має партнерські відносини з муніципалітетами інших країн (46%).

– Загальна кількість партнерств, укладених цими громадами з муніципалітетами інших країн, – 1279. Таким чином, кожна з тих громад, які мають партнерські відносини з муніципалітетами інших країн, встановила в середньому 3–4 такі партнерства. Найбільш активними в налагодженні партнерств є обласні центри, а але є рекодсмени і серед менших міст. Так, наприклад, Берегівська громада Закарпатської області має 65 партнерств.

– Серед регіонів України найактивніші у налагодженні партнерств ті, які розташовані близько до кордонів з європейськими країнами, в першу чергу – Закарпатська, Львівська, Чернівецька та Одеська області, де на одну громаду, яка має партнерів за кордоном, припадає, в середньому, по 5–6 партнерств.

– Українські громади мають партнерства з муніципалітетами загалом 52 країн, серед яких є країни усіх континентів, окрім Австралії. Наприклад, Хмельницька громада має угоду про партнерство з містом Агуаскальєнтес (Мексиканські Сполучені Штати), Дрогобицька громада Львівської області – з містом Гамянг (Республіка Корея), Вознесенська громада Миколаївської області в партнерстві з містом Хессекуа (Південно-Африканська Республіка), Одеська громада має партнерів в Індії (Колката), Чилі (Вальпараїсо), Кенії (Момбаса), Японії (Йокогама).

– Найбільше партнерств українські громади мають з містами та мінами Польщі (501 партнерств, або 39% від верифікованого переліку). Серед країн, з громадами яких українські муніципалітети співпрацюють найчастіше, також Угорщина (122 партнерства), Німеччина (86), Румунія (83), Словацька Республіка (56), Литва (50), Чеська Республіка (39), Грузія (28), Болгарія (25), Італія, Латвія і Франція (по 22).

Варто вказати, що Рада Європи також постійно акцентує увагу та підтримує думку, що існує потреба у розширенні, зокрема, муніципального партнерства та співпраці між українськими та іншими європейськими муніципалітетами та благодійними організаціями, а також у обміні передовим досвідом муніципальної підтримки сільських та малих громад для підвищення їх стійкості, вказуючи, що європейська місцева влада також повинна прийняти спільний клопотання про підтримку Україні та проти Російської Федерації та розробити проекти для підтримки захисту, відновлення та реконструкції в Україні. Конгрес повинен допомогти підвищити обізнаність українських місцевих органів влади про те, як використовувати Реєстр збитків для України Ради Європи, тоді як донори, такі як Український фонд, повинні більше інвестувати в освіту, з акцентом на молодь, та у розвиток соціального житла для внутрішньо переміщених осіб (ВПО) [10].

Війна збільшила відмінності у фінансових можливостях громад, особливо в прифронтових, окупованих та звільнених регіонах, які зазнали масштабних руйнувань і бачили, як підприємства та жителі переїжджають у безпечніші райони. Наприкінці 2023 року втручання держави у доходи громади та послаблення фінансової стійкості громад. Загалом, невизначеність воєнного часу значно знизила фінансову спроможність громад, що обумовлює та актуалізує потребу у більшої взаємодії міжнародних благодійних організацій та органів державної влади щодо реалізації міжнародних проектів на регіональному рівні

На місцевому рівні активні громадяни, неурядові організації, благодійні фонди, волонтерські рухи та місцеві підприємства відіграють ключову роль у допомозі муніципалітетам задовольнити свої потреби у відновленні. Міжнародні благодійні організації не тільки допомагають залучати гуманітарну допомогу та гранти, але й виступають партнерами муніципалітетів у співпраці з донорами, які не мають безпосередньої участі в організації бюджетів. Місцеві підприємства вносять значну частину власних ресурсів на відновлення громади, розміщення внутрішньо переміщених осіб та переміщення підприємств. Активне громадянське суспільство зміцнює місцевий організаційний потенціал. Ось чому взаємодії міжнародних благодійних організацій та органів державної влади щодо реалізації міжнародних проектів на регіональному рівні разом із участю громадськості у прийнятті місцевих рішень є настільки важливими для досягнення ефективного та інклюзивного місцевого розвитку.

Однак міжнародні фінансові установи, як правило, працюють з великими містами та регіональними центрами і мають мало або взагалі не мають досвіду роботи безпосередньо з українськими муніципалітетами, населення яких становить 27 000 осіб. В даний час NEFCO є найдоступнішою міжнародною фінансовою установою для громад, які шукають фінансування для задоволення своїх потреб у зеленому відновленні [11]. Окрім міжнародних фінансових установ, міжнародні уряди також надають пряму підтримку відновленню регіонів України.

Вбачається, щоб залучити більше міжнародного фінансування для реконструкції громади, місцеві органи влади повинні збільшити свій організаційний потенціал з точки зору проектної роботи для залучення грантів та коштів ЄС, а також фінансового управління, особливо кредитів. Спільноти можуть підвищити свою привабливість в очах донорів, розширивши сферу своїх проектних пропозицій, включивши більше, ніж лише одну спільноту. Наприклад, вони можуть проявити ініціативу та сформувати міжмуніципальні партнерства, в тому числі з муніципалітетами за кордоном, приєднатися до громадських асоціацій та організувати кластери за участю підприємств та університетів.

Роль держави в цих процесах також має вирішальне значення, оскільки вона може забезпечити нормативну базу для муніципалітетів для залучення зовнішнього фінансування. Деякі позитивні кроки вже були зроблені. Наприкінці 2023 року до Бюджетного кодексу України було внесено зміни, щоб дозволити сільським та приміським громадам отримувати кредити [12]. Але для того, щоб спиратися на цю ініціативу, адміністративна процедура легалізації міжмуніципальних угод про партнерство тепер повинна бути спрощена. Ще одним бажаним розвитком подій було б зміцнення правової бази для державно-приватного партнерства. Це захистить муніципальне майно та активи від ворожих погонань бізнесу та захистить підприємства від прийняття проектних ризиків.

Розділяючи обмежені фінансові ресурси, останнє, що повинні робити українські громади, – це конкурувати за фінансування. Натомість регіональні державні установи повинні відігравати активну роль у залученні спільного фінансування, яке підтримує стратегічні цілі

розвитку всіх громад у регіонах. Це може включати використання потенціалу існуючих регіональних агентств з розвитку та офісів з відновлення.

Висновки. Отже, аналіз взаємодії міжнародних благодійних організацій та органів державної влади щодо реалізації міжнародних проектів на регіональному рівні дає нам можливість зробити наступні висновки:

1) Форми взаємодії міжнародних благодійних організацій та органів державної влади щодо реалізації міжнародних проектів на регіональному рівні доцільно класифікувати на юридичні, організаційно-правові та допоміжні.

2) Під методами взаємодії міжнародних благодійних організацій та органів державної влади щодо реалізації міжнародних проектів на регіональному рівні ми розуміємо: прийоми, методи аналізу, використання правових та організаційних форм впливу на свідомість та поведінку людей у контрольованих соціальних процесах, взаємовідносинах та зв'язках. Існують методи внутрішньої взаємодії (обмін інформацією, ідеями) та зовнішньої взаємодії, спрямованої на співпрацю міжнародних благодійних організацій та органів державної влади щодо реалізації міжнародних проектів на регіональному рівні. Основними серед них є методи інформування, консультування, делегування, контролю.

3) Використання форм і методів взаємодії міжнародних благодійних організацій та органів державної влади щодо реалізації міжнародних проектів на регіональному рівні у сфері гуманітарного розвитку спрямоване на: створення умов для участі громадян у вирішенні гуманітарних питань місцевого та державного значення; задоволення культурних, освітніх, медичних, соціальних та інших потреб населення шляхом надання їм допомоги у наданні відповідних послуг; спільну участь виконавчого органу та міжнародної благодійної організації у реалізації актуальних питань гуманітарного розвитку.

Список використаних джерел:

1. Про засади державної регіональної політики: Закон України від 05.02.2015 № 156-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text

2. Міхненко М.М., Кравченко С., Пантелейчук І. та ін. Суспільство та влада: механізми взаємодії; підручник – метод. матеріали для студентів дисципліни «Механізми взаємодії між суспільством та владою» / А.М. Михненко, С. Кравченко, І.В. Пантелейчук та інші. К: НАДУ 2013. 80 с.

3. Новий тлумачний словник української мови в трьох томах / Т. 3. Київ: Аконіт. 2003. 910 с.

4. Марченко О.В. Адміністративно-правове регулювання благодійної діяльності в Україні : автореф. дис. ... к.ю.н.: 12.00.07. Національна академія внутрішніх справ Міністерство внутрішніх справ України. Київ, 2013. 21 с.

5. Гудзь А.О. Класифікація форм і видів благодійної діяльності в Україні. *Південноу-країнський правничий часопис*. 2019. № 1. С. 61–64..

6. Сурмін Ю Енциклопедичний словник державного управління, ред. Ю. В. Ковбасюк, В.П. Трощинський, Ю. П. Сурмін. Київ: НАПА, 2010. 820 с.

7. Ребкало В.А. Державна політика та демократичне управління: наука. розвиток; : В.А. Ребкала, В.А. Шахова, Є.А. Афоніна та інші.: К: НАДУ, 2014. 28с.

8. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок, Положення від 03.11.2010 № 996 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-п#Text

9. Методичні рекомендації щодо міжнародного муніципального партнерства. URL: https://decentralization.ua/twincities

10. Стійкість та реконструкція України: заклик до розширення партнерських відносин з українськими муніципалітетами URL: https://www.coe.int/en/web/portal/-/resilience-and-reconstruction-of-ukraine-call-for-expanded-partnerships-with-ukrainian-municipalities

11. NEFCO URL: https://www.nefco.int/financing/municipalities-in-eastern-europe/green-recovery-ukraine/

12. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text

БОЛДАРЬ Г. Є.,
кандидат юридичних наук,
доцент закладу вищої освіти
кафедри соціальної фармації
(Національний фармацевтичний університет)

КОРЖ Ю. В.,
кандидат фармацевтичних наук,
доцент закладу вищої освіти
кафедри соціальної фармації
(Національний фармацевтичний університет)

ГАВРИШ Н. Б.,
кандидат наук із соціальних комунікацій,
доцент закладу вищої освіти
кафедри соціальної фармації
(Національний фармацевтичний університет)

УДК 615.1:351.773:614.2
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.32

ПРАВОВІ, ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СЛУЖБИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ ТА АПТЕЧНИХ ЗАКЛАДІВ

У статті досліджено правові, організаційні та інформаційні засади взаємодії Національної служби здоров'я України та аптечних закладів. На підставі аналізу наукової літератури з питань взаємодії різних суб'єктів (правоохоронних та інших державних органів), а також робот, в яких розглядаються завдання, функції та повноваження Національної служби здоров'я України, узагальнені концептуальні підходи до сутності поняття «взаємодія», виділено її основні характерні ознаки.

З урахуванням сучасних наукових здобутків та контент-аналізу чинного законодавства запропоновано авторське визначення поняття «взаємодія Національної служби здоров'я України та аптечних закладів» як процес співпраці (ділового співробітництва), що регулюється правовими нормами та договорами про реімбурсацію, здійснюється в межах визначеного організаційно-правового та інформаційного механізму з метою забезпечення населення лікарськими засобами та медичними виробами за програмою медичних гарантій.

Виділено принципи та узагальнені завдання взаємодії Національної служби здоров'я України та аптечних закладів. За результатами опрацювання законодавства та контент-моніторингу офіційного веб-сайту Національної служби здоров'я України визначені та охарактеризовані конкретні форми взаємодії цього центрального органу виконавчої влади із спеціальним статусом та аптечних закладів. Розроблено дефініцію поняття «форма взаємодії Національної служби здоров'я України з аптечними закладами» як закріплений в законодавстві та договорі про реімбурсацію певний інструмент механізму співпраці, який характеризується сукупністю правових, організаційних та інформаційних заходів, особливістю їх здійснення.

Висвітлені недоліки у чинному законодавстві, сформульовані пропозиції щодо вдосконалення певних нормативно-правових актів України.

Констатовано, що правове забезпечення різних аспектів взаємодії формує нормативні рамки спільної діяльності, її принципи, форми, засоби, методи та інші елементи механізму, що є передумовою зменшення потенційних спорів, а також створює організаційні та інформаційні засади співробітництва. Підкреслено, що Національна служба здоров'я України та аптечні заклади взаємодіють відповідно до своєї компетенції, повноважень, а також завдань, які визначаються кожним із них в межах налагодження співпраці.

Ключові слова: *взаємодія, Національної служби здоров'я України, аптечний заклад, реімбурсація, лікарський засіб, медичний виріб.*

Boldar G. Ye., Korzh I. V., Havrysh N. B. Legal, organisational and informational basis for interaction between the National Health Service of Ukraine and pharmacies

The article examines the legal, organisational and informational basis of interaction between the National Health Service of Ukraine and pharmacies. Based on the analysis of scientific literature on the interaction of various entities (law enforcement and other state bodies), and also on the works which consider the tasks, functions and powers of the National Health Service of Ukraine, the authors summarise conceptual approaches to the essence of the concept of 'interaction' and highlight its main characteristic features.

With due regard for modern scientific achievements and content analysis of current legislation, the authors propose the original definition of the concept of 'interaction of the National Health Service of Ukraine and pharmacies' as a process of cooperation (business collaboration) regulated by legal norms and reimbursement agreements, carried out within the framework of a certain organisational, legal and information mechanism with the aim of providing the population by medicines and medical products under the programme of medical guarantees.

There are highlighted the principles and generalised tasks of interaction between the National Health Service of Ukraine and pharmacies. As a result of the study of legislation and content monitoring of the official website of the National Health Service of Ukraine, the authors identify and characterise specific forms of interaction between this central executive body with a special status and pharmacies. A definition of the concept of 'form of interaction between the National Health Service of Ukraine and pharmacies' is developed as a certain element (method, instrument) of the cooperation mechanism enshrined in the legislation and the reimbursement agreement, which is characterised by a set of legal, organisational and informational measures and the specifics of their implementation.

The shortcomings in the current legislation are highlighted, and proposals for improving certain regulatory legal acts of Ukraine are formulated.

Stated that legal support of various aspects of interaction forms the normative framework of joint activities, its principles, forms, means, methods and other elements of the mechanism, which is a prerequisite for reducing potential disputes and creates the organisational and informational basis for cooperation. It is emphasised that the National Health Service of Ukraine and pharmacy institutions interact in accordance with their competence, powers and tasks, which are determined by each of them within the framework of establishing common work.

Key words: *interaction, National Health Service of Ukraine, pharmacy, reimbursement, medicinal product, medical device.*

Вступ. Забезпечення населення якісними та доступними лікарськими засобами (далі – ЛЗ) є важливим стратегічним напрямом розвитку системи охорони здоров'я України, а в умовах воєнного стану – питанням національної безпеки. Програма «Доступні ліки»

працює для того, щоб у людей з хронічними захворюваннями був безперебійний доступ до життєво необхідних ліків [1]. Сьогодні програма включає ЛЗ проти серцево-судинних захворювань, цукрового діабету, розладів психіки та поведінки, епілепсії, знеболювальні для паліативних пацієнтів, хвороби Паркінсона, а також імуносупресивні препарати [1, 2]. Крім того, на теперішній час до програм реімбурсації включені медичні вироби (далі – МВ), зокрема тест-смужки для вимірювання цукру в крові для пацієнтів із діабетом [3]. Національна служба здоров'я України (далі – НСЗУ) відіграє ключову роль у системі реімбурсації ЛЗ та МВ в Україні. Необхідність подальшого удосконалення підходів до фармацевтичного забезпечення населення, управління фармацевтичною галуззю охорони здоров'я вимагають наукового узагальнення положень щодо взаємодії НСЗУ та аптечних закладів.

Аналіз наукової літератури дозволяє стверджувати, що вітчизняними вченими запропоновано достатньо багато робіт щодо взаємодії різних органів державної влади та публічного адміністрування. Так, за останні роки взаємодію різних правоохоронних органів між собою та з іншими інституціями розглядали Д. М. Афанасіаді, Б. Ю. Бурбело, Д. В. Великодний, С. К. Гречанюк, В. А. Завгородній, В. Ф. Коваль, Я. О. Ліховіцький, Л. О. Мамчур, Я. В. Мельник, А. В. Мировська, Т. Є. Мироненко, М. М. Орлов, І. В. Пілявська, Д. В. Процюк, Л. Т. Рябовол, Ю. С. Торкайло, М. О. Удянський, В. М. Фесюнін, Л. О. Фещенко, Н. Б. Шамрук та інші вчені. Аналізувалися питання взаємодії органами державної влади при здійсненні фінансового контролю (Е. М. Свінціцький), з Вищою радою правосуддя з (Н. В. Кастрова), з інститутами громадянського суспільства (В. І. Цимбалюк) тощо. Однак робіт, присвячених аспектам взаємодії НСЗУ з аптечними закладами дуже мало, вони торкаються цього питання лише поверхнево [4–7]. Вищевикладене обумовлює наукову та практичну актуальність обраної теми дослідження.

Постановка завдання. Метою роботи є вивчення правових, організаційних та інформаційних засад взаємодії НСЗУ та аптечних закладів. Для досягнення вказаної мети поставлені наступні завдання: 1) на підставі аналізу наукової літератури та чинного законодавства з'ясувати сутність та запропонувати дефініцію поняття «взаємодія НСЗУ та аптечних закладів»; 2) визначити та охарактеризувати принципи, завдання та форми взаємодії НСЗУ з аптечними закладами; 3) сформулювати пропозиції щодо вдосконалення певних нормативно-правових актів України (далі – НПА).

Результати дослідження. Вітчизняна наукова спільнота запропонувала достатньо багато наукових робіт, в яких приділена увага взаємодії суб'єктів у різних сферах (правоохоронних та інших державних органів, громадських інституцій тощо). Саме тому нами були відібрані ті наукові підходи щодо сутності взаємодії за участю державного органу, які стали теоретичною основою для нашого дослідження особливостей взаємодії НСЗУ та аптечних закладів. До них віднесено положення про те, що взаємодія: 1) полягає у спільній діяльності, діловому співробітництві, співпраці [8, с. 3]; 2) обумовлена метою, завданнями, сферою діяльності суб'єктів [8, с. 70]; 4) ґрунтується на нормах законодавства, сформованих засадах (принципах) спільної діяльності, договорах [8, с. 75]; 5) охоплює діяльність з питань інформування, обміну документами, залучення спеціалістів та вирішення інших нагальних питань, що потребують спільних і узгоджених між собою зусиль [9, с. 76].

Опрацювання літературних джерел дозволяє стверджувати, що всі запропоновані науковцями дефініції поняття «взаємодія» в розрізі своїх тем дослідження у цілому відповідають загальному розумінню концепту «взаємодія» як узгодженого організованого спільного процесу для досягнення певної мети, яка відрізняється залежно від сфери діяльності суб'єктів.

Особливості взаємодії НСЗУ з аптечними закладами обумовлені їх завданнями та функціями у сфері охорони здоров'я. Слід наголосити, що взаємовідносини НСЗУ та аптечних закладів ґрунтуються на відповідному правовому забезпеченні шляхом регламентації у низці правових актів та заключення договорів про реімбурсацію [2, 3, 10–18]. У НПА визначено основу взаємодії, закріплено права та обов'язки її суб'єктів, достатньо чітко окреслено форми та методи співпраці. Це пояснюється тим, що НСЗУ є суб'єктом публічної

адміністрації. Як відомо, правові відносини державного управління завжди врегульовані нормами права. Варто підтримати думку Л. О. Мамчур, що питання взаємодії прямо обумовлені потребою належного правового та організаційного забезпечення, адже вимагають проведення комплексу заходів із забезпечення цього процесу [8, с. 80].

Тому на підставі наведених теоретичних викладок та з урахуванням положень законодавства нами сформульовано визначення поняття «взаємодія НСЗУ та аптечних закладів». Пропонуємо розглядати її як процес співпраці (ділового співробітництва), що регулюється правовими нормами та договорами про реімбурсацію, здійснюється в межах визначеного організаційно-правового та інформаційного механізму з метою забезпечення населення ЛЗ та МВ за програмою медичних гарантій.

Опрацювання НПА, які регулюють питання взаємодії НСЗУ з аптечними закладами, дає підстави узагальнити завдання такої співпраці, до яких пропонуємо відносити наступні: 1) реалізація програм реімбурсації ЛЗ та МВ; 2) підвищення якості надання фармацевтичних послуг; 3) забезпечення функціонування ефективної системи інформаційних, технічних, інших ресурсних комунікацій; 4) використання ресурсів НСЗУ та аптечних закладів для досягнення цілі взаємодії; 5) удосконалення існуючих та впровадження нових засобів та форм ділової комунікації та спільної діяльності; 6) сприяння вдосконаленню механізму правового регулювання організації взаємодії; 7) розвиток транспарентності системи взаємовідносин шляхом впровадження нових форм інформування аптечних закладів та населення про стан реалізації програм реімбурсації. До останнього можна віднести подання заявки та підписання договору про реімбурсацію в електронній системі охорони здоров'я (далі – ЕСОЗ), вебінари, аналітичні панелі (дашборди), широка представленість НСЗУ у соціальних мережах та платформах спільного доступу.

Взаємодія НСЗУ та аптечних закладів ґрунтується на певних принципах. У науковій літературі переважна більшість авторів трактує принципи як вихідні основи спільної діяльності. Можна погодитися з думкою Л. О. Мамчур, що принципами взаємодії є система основоположних ідей, базових положень, засад, на яких ґрунтується механізм організації і здійснення спільної діяльності, які формують правила і стандарти співпраці [8, с. 116].

Проведений контент-аналіз законодавства дозволяє виділити основні принципів взаємодії НСЗУ з аптечними закладами, до яких, на наш погляд, варто відносити наступні: 1) законність (здійснення співпраці на підставі, у межах та формах, передбачених у чинних НПА); 2) визначеність мети взаємодії; 3) наявність договірної основи для реімбурсації ЛЗ та МВ; 4) звітність та контроль; 5) системність; 6) транспарентність (відкритість, прозорість); 7) цифровізація документообігу; 8) добровільність укладання договору про реімбурсацію; 9) обв'язковість укладання договору про реімбурсацію для аптек та/або аптечних пунктів, які розміщені у приміщенні та/або на території лікувально-профілактичного закладу; 10) відповідність соціально-економічній ситуації. До останнього, на нашу думку, можна віднести постійне розширення програм реімбурсації, передбачену законодавством на час воєнного стану можливість відпускати ЛЗ та МВ не тільки за електронними рецептами (е-рецептами), а й за паперовими, а також нещодавні зміни щодо дозволу заключати договори про реімбурсацію не на 1 рік, а на 3 роки.

На основі аналізу наукової літератури, дослідження різних поглядів і думок, пропонуємо під терміном «форма взаємодії НСЗУ з аптечними закладами» розуміти закріплений в законодавстві та договорі про реімбурсацію певний інструмент механізму співпраці, який характеризується сукупністю правових, організаційних та інформаційних заходів, особливістю їх здійснення.

За результатами опрацювання чинного законодавства та контент-моніторингу офіційного веб-сайту НСЗУ визначені конкретні форми взаємодії цього органу з аптечними закладами. До таких форм вважаємо за доцільне віднести: 1) інформаційний обмін через офіційний веб-сайт НСЗУ; 2) заключення договору про реімбурсацію; 3) ведення в системі ЕСОЗ документообігу, пов'язаного з укладенням, зміною та припиненням договору про реімбурсацію, а також виписування лікарями е-рецептів та їх погашення фармацевтами; 4) подача

аптечними закладами звітів до НСЗУ, необхідних підтвердних документів; 5) запити та листування; 6) моніторинг НСЗУ виконання аптечними закладами умов договору про реімбурсацію; 7) інформування, консультування та правова допомога, у тому числі шляхом надання НСЗУ роз'яснень, проведення вебінарів тощо.

Звернемо увагу на певні форми взаємодії більш ґрунтовно. *По-перше*, інформаційний обмін через офіційний веб-сайт НСЗУ здійснюється обов'язково у певних випадках. Так, на сайті розміщуються: 1) оголошення про початок заключення договорів про реімбурсацію та умови; 2) оголошення, що пов'язані з реімбурсацією ЛЗ та/або МВ (відповідно до типового договору аптечний заклад зобов'язаний регулярно їх переглядати); 3) вимоги до інформаційних матеріалів про участь аптечних закладів у програмі реімбурсації (брендова продукція НСЗУ). Згідно з умовами договорів аптеки зобов'язані розміщувати у своїх приміщеннях такі матеріали [16]. Крім цього, для розвитку засад транспарентності відносин з аптечними закладами та інформування населення про програми реімбурсації на офіційному веб-сайті НСЗУ створені аналітичні панелі (дашборди).

По-друге, законодавством прямо передбачено, що заключення договорів про реімбурсацію здійснюється виключно в системі ЕСОЗ, до неї ж вносяться записи про погашення е-рецептів [16]. Реєстрація відпуску ЛЗ та МВ, що підлягає реімбурсації за програмою державних гарантій медичного обслуговування населення, за е-рецептом здійснюється шляхом внесення до Реєстру медичного запису про погашення рецепту в системи ЕСОЗ [17, 18].

Організаційно-правові засади електронного документообігу та використання електронних документів регулюється відповідним Законом України від 22.05.2003 р. № 851-IV [12]. У свою чергу Законом України від 05.10.2017 р. № 2155-VIII врегульовано засади електронної ідентифікації та електронних довірчих послуг, зокрема питання кваліфікованого електронного підпису та електронної печатки, які необхідні керівникам та уповноваженим особам аптечного закладу, а також уповноваженій особі НСЗУ при укладанні договорів про реімбурсацію [13].

По-третє, взаємні зобов'язання між НСЗУ та аптеками виникають після заключення договору про реімбурсацію. Порядок укладення, зміни та припинення цього договору затверджено постановою Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) від 27.02 2019 р. № 136 [16]. Варто звернути увагу, що цим же НПА затверджено типову форму договору про реімбурсацію. Слід погодитись з думкою, що основне призначення типових договорів полягає у тому, щоб визначати необхідну або бажану з точки зору держави модель договірного зобов'язання, а також спрощувати процес укладення конкретних договорів [19, с. 10]. Типові договори необхідно розглядати як НПА, що мають загальнообов'язкову силу і визначають права та обов'язки сторін у соціально значущих відносинах. Саме тому, на думку фахівців, такі договірні конструкції найчастіше застосовуються у сферах, де виникає потреба у збалансованості інтересів контрагентів договірних відносин, у врівноваженості їх прав та обов'язків [19, с. 10].

По-четверте, на аптеки покладається обов'язок подавати НСЗУ звіт про відпущені ЛЗ та МВ, про їх вартість, яка підлягає реімбурсації. Ці звіти аптеки зобов'язаний подати НСЗУ в такі терміни: до 19 грудня включно – про ЛЗ та МВ, відпущені у попередній звітний період; до 28 грудня включно – про ЛЗ та МВ, відпущені у період з 1 по 19 грудня; інформація про вартість ЛЗ та МВ, які відпущені у період з 20 по 31 грудня, включаються до першого звіту наступного року [16]. Крім того, відповідно до умов договору про реімбурсацію аптечний заклад зобов'язаний за запитом НСЗУ подавати документи, на підставі яких до ЕСОЗ була внесена інформація, а також фінансову та статистичну звітність, інші документи, які пов'язані з відпуском ЛЗ та/або МВ.

Щодо листування як форми взаємодії, то вона також прямо передбачена, наприклад, пунктом 32 договору про реімбурсацію, згідно з яким НСЗУ має право відмовитися від цього договору в односторонньому порядку, якщо отримує від аптечного закладу листа про його небажання більше здійснювати відпуск ЛЗ та/або МВ, які підлягають реімбурсації [16].

По-п'яте, у 2024 р. пункт 4 Положення про НСЗУ був доповнений підпунктом 5-1, яким на цей орган покладені повноваження проводити моніторинг виконання умов договорів про реімбурсацію [14].

За результатами аналізу чинного законодавства встановлено, що деякі НПА потребують вдосконалення. Зокрема, у зв'язку з тим, що Постановою КМУ від 30.06.2023 р. № 654 до програми реімбурсаці були включені також і МВ, вважаємо за необхідне внести відповідні доповнення до Положення про Національну службу здоров'я України, яке затверджено постановою КМУ від 27.12.2017 р. № 1101 [3, 14]. Пропонуємо доповнити підпункт 23 пункту 4 цього Положення вказівкою на МВ та викласти цю норму в такій редакції: «узагальнює інформацію та розробляє стратегічні напрями розвитку медичного обслуговування населення з метою досягнення універсального охоплення населення України необхідними медичними послугами, лікарськими засобами та медичними виробами за програмою медичних гарантій».

Крім того, потребує оновлення і Порядок укладення, зміни та припинення договору про реімбурсацію, затверджений постановою КМУ від 27.02 2019 р. № 136 [16]. Так, у підпункті 1 пункту 6 цього Порядку пропонуємо замінити застарілу назву Закону України «Про електронні довірчі послуги» на сучасну «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [13].

Висновки. Ефективна взаємодія НСЗУ та аптечних закладів має важливе соціальне значення для успішної реалізації державної політики у сфері охорони здоров'я. Така співпраця можлива лише в межах правового поля. Під час співробітництва між НСЗУ та аптечними закладами складаються суспільні відносини управлінського характеру, що виникають з приводу забезпечення населення ЛЗ та МВ за програмою медичних гарантій і реімбурсації їх вартості, а також у зв'язку з безпосереднім здійсненням виконавчої і розпорядчої діяльності НСЗУ як центрального органу виконавчої влади із спеціальним статусом.

Перспективним напрямком подальших наукових розвідок вважаємо дослідження сучасних особливостей правового регулювання та здійснення НСЗУ повноважень з моніторингу закладів охорони здоров'я за різними пакетами медичних послуг.

Список використаних джерел:

1. Як знайти аптеку, яка відпускає доступні ліки? – Роз'яснення НСЗУ. Офіційний сайт Вінницької обласної військової адміністрації. 19.09.2024. URL: https://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/65589-yak-znaity-apteku-iaka-vidpuskaie-dostupni-liky-roziasnennia-nszu (дата звернення: 10.12.2024).

2. Про затвердження Переліків лікарських засобів і медичних виробів, які підлягають реімбурсації за програмою державних гарантій медичного обслуговування населення, станом на 23 серпня 2024 року : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 21.08.2023 р. № 1495. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1495282-23#n8 (дата звернення: 25.10.2024).

3. Деякі питання реімбурсації лікарських засобів та медичних виробів за програмою державних гарантій медичного обслуговування населення : Постанова Кабінету Міністрів України від 28.07.2021 р. № 854. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/854-2021-%D0%BF#n293 (дата звернення: 05.12.2024).

4. Гомон Д. О. Адміністративно-правове та організаційне забезпечення охорони здоров'я в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Одеський державний університет внутрішніх справ. Одеса : ОДУВС, 2018. 250 с.

5. Болдарь Г. Є., Волкова А. В., Аксьонова Є. В. Аналіз особливостей правового статусу Національної служби здоров'я України. *Механізми розвитку патологічних процесів і хвороб та їх фармакологічна корекція :* тези доп. V наук.–практ. інтернет–конф. з міжнар. участю, 17 листоп. 2022 р. Харків : НФаУ, 2022. С. 81–82. URL: https://pat.nuph.edu.ua/wp-content/uploads/2022/10/zbirnyk-materialiv-konferentsii-17.11.2022.pdf (дата звернення: 30.10.2024).

6. Назаркіна В. М. Дослідження нормативно-правової бази у сфері забезпечення доступності ліків для населення. *Фармацевтичний часопис*. 2020. № 1. С. 81−91.

7. Олєйнікова Н. В. Наукове обґрунтування соціально–економічних підходів до вдосконалення фармацевтичної допомоги хворим на епілепсію : дис. ... д–ра філософії : 226 «Фармація, промислова фармація», 22 «Охорона здоров'я». Харків, 2023. 265 с.

8. Мамчур Л. О. Адміністративно–правові засади взаємодії правоохоронних органів України з публічними інституціями : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2019. 220 с. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/35407/1/diss_gotovo.pdf (дата звернення: 20.10.2024).

9. Великодний Д. В. Взаємодія органів прокуратури та координаційна діяльність прокуратури як об'єкти адміністративно–правових досліджень. *Правова позиція*. 2024. № 2(43). С. 73–77. DOI: 10.32782/2521-6473.2024-2.15.

10. Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення : Закон України від 19.10.2017 р. № 2168-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19#Text (дата звернення: 20.09.2024).

11. Про лікарські засоби : Закон України від 04.04.1996 р. № 123/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/123/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 08.10.2024).

12. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 р. № 851-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text (дата звернення: 25.09.2024).

13. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги : Закон України від 05.10.2017 р. № 2155-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text (дата звернення: 25.09.2024).

14. Про утворення Національної служби здоров'я України : Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 р. № 1101. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1101-2017-%D0%BF#n15 (дата звернення: 01.11.2024).

15. Деякі питання електронної системи охорони здоров'я : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.04.2018 р. № 411. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/411-2018-%D0%BF#Text (дата звернення: 05.12.2024).

16. Деякі питання щодо договорів про реімбурсацію : Постанова Кабінету Міністрів України від 27.02.2019 р. № 136. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/136-2019-%D0%BF#n12 (дата звернення: 10.11.2024).

17. Про затвердження Правил виписування рецептів на лікарські засоби і медичні вироби, Порядку відпуску лікарських засобів і медичних виробів з аптек та їхніх структурних підрозділів, Інструкції про порядок зберігання, обліку та знищення рецептурних бланків : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 19.07.2005 р. № 360. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0782-05#Text (дата звернення: 25.10.2024).

18. Деякі питання ведення Реєстру медичних записів, записів про направлення та рецептів в електронній системі охорони здоров'я : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 28.02.2020 р. № 587. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0236-20#Text (дата звернення: 15.09.2024).

19. Луць В. В., Великанова М. М. Типові форми договорів : наук.–практ. посіб. 2–ге вид., допов. і перероб. Київ : Юрінком Інтер, 2023. 628 с.

ВОЛКОВА Ю. А.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри права
(Вищий навчальний заклад «Київський університет ринкових відносин»)

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.33

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ В ПРОЦЕСІ ВЗАЄМОДІЇ З МІЖНАРОДНИМИ ФІНАНСОВИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ

У статті досліджено адміністративно-правові засади реалізації прав людини в процесі взаємодії з міжнародними фінансовими організаціями. Вказано, що міжнародні фінансові організації досить часто відіграють ключову роль у підтримці проектів, які є особливо важливі для реалізації прав людини. Щоб максимізувати свій вплив на розвиток, МФО, як правило, зосереджуються на країнах або секторах всередині країн, які не мають достатнього доступу до капіталу приватного сектору і яким статутами заборонено (або не рекомендується) фінансувати клієнтів приватного сектору, які могли б отримати достатній капітал на розумних умовах. Такий наголос на недостатньо обслуговуваних, «прикордонних» ринках призводить до більшої схильності до ризиків, пов'язаних з правами людини. Часто ці країни, сектори та проекти не обслуговуються ринками приватного капіталу саме тому, що вони створюють політичні, соціальні та екологічні проблеми, які перевищують толерантність до ризику фінансистів приватного сектору.

Констатовано, що за таких обставин підтримка з боку МФО може бути важливішою для спонсора проекту, ніж будь-яке фінансування, яке може надати МФО, оскільки участь у МФО може забезпечити певне політичне прикриття та гарантування ризиків, що значно полегшує проекту залучення підтримки з боку приватних ринків капіталу.

Зроблено висновок, що Керівні принципи залишаються провідним адміністративно-правовим інструментом у процесі реалізації прав людини у процесі взаємодії з міжнародними фінансовими організаціями. Прихильники Керівних принципів прагнуть співпрацювати один з одним та з іншими учасниками для подальшої їх реалізації у партнерстві з багатьма підприємствами, профспілками та іншими неурядовими організаціями, які працюють для досягнення тієї ж мети.

Ключові слова: *права людини, міжнародні фінансові організації, міжнародні організації, публічно-правове регулювання, суб'єкти фінансової діяльності.*

Volkova Yu. A. Administrative and legal principles of the implementation of human rights in the process of interaction with international financial organizations

The article studies the administrative and legal foundations of the implementation of human rights in the process of interaction with international financial organizations. It is indicated that international financial organizations often play a key role in supporting projects that are especially important for the implementation of human rights. To maximize their impact on development, IFIs tend to focus on countries or sectors within countries that do not have sufficient access to private sector capital

and which are prohibited (or discouraged) by statutes from financing private sector clients who could obtain sufficient capital on reasonable terms. This emphasis on underserved, "borderline" markets leads to a greater exposure to human rights risks. Often, these countries, sectors and projects are not served by private capital markets precisely because they create political, social and environmental problems that exceed the risk tolerance of private sector financiers.

It is stated that in such circumstances, support from IFIs may be more important for the project sponsor than any funding that can be provided by IFIs, since participation in IFIs can provide some political cover and risk guarantees, which greatly facilitates the project to attract support from private capital markets.

It is concluded that the Guiding Principles remain the leading administrative and legal instrument in the process of human rights implementation in the process of interaction with international financial organizations. Proponents of the Guiding Principles seek to work with each other and with other actors to further implement them in partnership with many businesses, trade unions and other non-governmental organizations working towards the same goal.

Key words: *human rights, international financial organizations, international organizations, public law regulation, financial entities.*

Постановка проблеми. Міжнародні фінансові організації (далі – МФО) досить часто відіграють ключову роль у підтримці проектів, які є особливо важливі для реалізації прав людини. Щоб максимізувати свій вплив на розвиток, МФО, як правило, зосереджуються на країнах або секторах всередині країн, які не мають достатнього доступу до капіталу приватного сектору [1] і яким статутами заборонено (або не рекомендується) фінансувати клієнтів приватного сектору, які могли б отримати достатній капітал на розумних умовах.

Такий наголос на недостатньо обслуговуваних, «прикордонних» ринках призводить до більшої схильності до ризиків, пов'язаних з правами людини. Часто ці країни, сектори та проекти не обслуговуються ринками приватного капіталу саме тому, що вони створюють політичні, соціальні та екологічні проблеми, які перевищують толерантність до ризику фінансистів приватного сектору.

За таких обставин підтримка з боку МФО може бути важливішою для спонсора проекту, ніж будь-яке фінансування, яке може надати МФО, оскільки участь у МФО може забезпечити певне політичне прикриття та гарантування ризиків, що значно полегшує проекту залучення підтримки з боку приватних ринків капіталу. Наприклад, консорціум на чолі з Exxon, який спонсорував суперечливий трубопровід Чад-Камерун, не приступив би до реалізації проекту, якби Світовий банк і IFC не зменшили політичні ризики для консорціуму, підтримавши проект, навіть якщо їх фінансування становило лише невелику частку від загальних витрат на проект [2]. Аналогічним чином, підтримка Групи Світового банку та страхування політичних ризиків допомогли сприяти фінансуванню критично важливого приватного сектору для суперечливої греблі Нам Тхеун 2 в Лаосі [3].

Тому МФО часто є ключовими каталізаторами проектів розвитку за принципом «високий ризик – висока винагорода», особливо в країнах зі слабким, корумпованим або авторитарним управлінням. Таким чином, їх рішення передати проект, який, на їх думку, є занадто ризикованим, щоб заслуговувати на підтримку, може зіграти вирішальну роль у визначенні того, чи буде проект рухатися вперед. І якщо вони погоджуються надати фінансування, вони мають важелі впливу для забезпечення впровадження відповідних гарантій для мінімізації ризиків того, що проект негативно вплине на права людини, зокрема як для працівників МФО, так й членів приймаючих громад.

Виклад основного матеріалу. Держави беруть участь у широкому спектрі ініціатив, політик та дій для впровадження Керівних принципів ООН та у сфері прав людини та бізнесу в цілому. У цьому аспекті слід зазначити, що Загальна декларація прав людини

є важливим документом в історії прав людини. Розроблена представниками з різним правовим та культурним походженням з усіх регіонів світу, Декларація була проголошена Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй у Парижі 10 грудня 1948 року резолюцією Генеральної Асамблеї 217 A (III) як загальний стандарт досягнень для всіх народів та всіх націй. Вперше він встановлює основні права людини, які повинні бути загальнозахищеними. З моменту свого прийняття в 1948 році Загальна декларація була перекладена більш ніж на 500 мов – найбільш перекладений документ у світі – і надихнула конституції багатьох нових незалежних держав і багатьох нових демократій. Загальна декларація разом з Міжнародним пактом про громадянські та політичні права та його двома Факультативними протоколами (про процедуру розгляду скарг та про смертну кару) та Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права та його Факультативним протоколом утворюють так званий Міжнародний білль про права людини.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права набув чинності в 1976 році. Комітет з економічних, соціальних та культурних прав є органом з 18 незалежних експертів, який контролює виконання Пакту його державами-учасницями. Його Факультативний протокол набув чинності в 2013 році. Права людини, які Пакт прагне просувати та захищати, включають право на роботу в справедливих і сприятливих умовах; право на соціальний захист, на належний рівень життя та найвищі досяжні стандарти фізичного та психічного благополуччя; право на освіту та користування перевагами культурної свободи та наукового прогресу.

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та його Перший Факультативний протокол набули чинності в 1976 році, а Другий Факультативний протокол набув чинності в 1991 році. Комітет з прав людини контролює виконання цього багатостороннього договору та його Факультативних протоколів.

Пакт стосується таких прав, як свобода пересування; рівність перед законом; право на справедливий судовий розгляд та презумпція невинуватості; свобода думки, совісті та релігії; свобода думки та вираження поглядів; мирні зібрання; свобода об'єднань; участь у державних справах та виборах; та захист прав меншин. Він забороняє свавільні позбавлення життя; тортури, жорстоке або принизливе поводження або покарання; рабство та примусова праця; свавільний арешт або затримання; свавільне втручання в приватне життя; військову пропаганду; дискримінацію; та пропаганду расової або релігійної ненависті.

Ряд міжнародних договорів про права людини та інших документів, прийнятих з 1945 року, розширили сукупність міжнародного права прав людини. Вони включають Конвенцію про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (1948), Міжнароднуконвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965), Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979), Конвенцію про права дитини (1989) та Конвенцію про права інвалідів (2006), серед інших.

Варто вказати, що One IFI – IFC відіграє важливу роль у формуванні міжнародних стандартів щодо відповідальності інших фінансистів проектів за забезпечення прийнятних екологічних та соціальних результатів у проектах, які вони фінансують. За останні кілька років багато провідних світових фінпроектів у приватному секторі погодилися дотримуватися «Принципів екватора» – зводу екологічних та соціальних стандартів, що базуються на Стандартах діяльності IFC [4].

Підписанти Принципів екватора погодилися вимагати від своїх клієнтів дотримання стандартів IFC з таких питань, як екологічна та соціальна оцінка, корінні народи, охорона праці та примусове переселення.

Принципи Екватора швидко стали найважливішими стандартами для світової індустрії фінансування проектів – майже п’ятдесят установ, які погодилися дотримуватися Принципів, є кредитодавцями близько 80 відсотків глобальних кредитів на фінансування проектів.

Стандарти діяльності IFC також, ймовірно, будуть прийняті як загальні екологічні та соціальні стандарти для державних експортно-кредитних агентств (ECA) найбільших

промислових держав світу. Наразі країни ОЕСР переглядають свої «Рекомендації щодо спільних підходів до навколишнього середовища та офіційно підтриманого експортного кредиту». Очікується, що вони наслідуватимуть приклад фінансистів проектів у приватному секторі та гармонізують політику ЕСА зі Стандартами діяльності IFC.

Завдяки тому, що як банки приватного сектору, так і ЕСА проводитимуть порівняльний аналіз діяльності своїх клієнтів зі стандартами IFC, IFC зміцнить свої позиції як найвпливовіший генератор екологічних та соціальних норм м'якого права для міжнародного проектного та торговельного фінансування. У майбутньому окремі банки або ЕСА все ще матимуть прерогативу використовувати інші стандарти.

Незважаючи на те, що вони відіграють таку важливу роль у фінансуванні високоефективних проектів у слабких зонах управління та в оприлюдненні стандартів для фінансистів проектів, жодна МФО не прийняла політику у сфері прав людини.

Доцільно зазначити, що більшість МФО мають оперативну політику, яка стосується суттєвих сфер, які також включають міжнародно узгоджені стандарти прав людини, таких як право на працю, примусове переселення та права корінних народів.

В окремих аспектах ця політика узгоджується з міжнародними стандартами прав людини. Наприклад, новий Стандарт ефективності МФК щодо умов праці частково базується на основних трудових стандартах МОП, але, як зауважив Спеціальний представник США щодо політики фінансових установ в цілому, політика МФО демонструє широке різноманіття в тому, як вона вирішує питання прав людини, і занадто часто не враховує важливих цінностей у сфері прав людини. І там, де вони звертаються до проблем прав людини, вони часто використовують визначення та стандарти, які не відповідають міжнародним нормам прав людини [5].

Два приклади мають проілюструвати, як нездатність міжнародних фінансових організацій безпосередньо вирішувати питання прав людини ставить під загрозу їхню здатність гарантувати, що проекти, які вони фінансують, не призводять до порушень прав людини. По-перше, в той час як МФО все частіше вимагають від своїх клієнтів інтегрувати соціальні стандарти в свої процедури належної екологічної безпеки, жодна МФО спеціально не вимагає від своїх клієнтів оцінки потенційного впливу на екологічні права людини. Як пояснюється в дискусійному документі Спеціального представника щодо оцінки впливу на права людини, загальні соціальні оцінки можуть ігнорувати «важливі умови прав людини, які вбудовані в конкретне суспільство, такі як дискримінація ... або обмеження свободи вираження поглядів чи ведення колективних переговорів» [6].

Оцінка впливу на права людини, з іншого боку, «використовує міжнародні стандарти прав людини (Загальну декларацію прав людини та Міжнародні пакти про громадянські та політичні права та економічні, соціальні та культурні права) як свою основу та оцінює стан реалізації широкого спектру прав...» [6].

По-друге, окрім недоліків в оцінці потенційних наслідків, існують також важливі недоліки щодо суттєвих вимог деяких політик, пов'язаних з правами людини. Слабкі місця в політиці корінних народів є символом проблеми. Деякі міжнародні фінансові установи, такі як Європейський інвестиційний банк та Африканський банк розвитку, взагалі не мають політики щодо корінних народів. Інші, в тому числі МФК [7], Європейський банк реконструкції та розвитку та Міжамериканський банк розвитку [8], мають чітку та відносно оптимальну політику щодо корінних народів, яка багато в чому наближається до міжнародних норм. Але навіть ці політики не посилаються на міжнародні стандарти і довільно визначають важливі поняття у спосіб, який може бути не таким правозахисним, як міжнародні угоди та судова практика. Зокрема, вони значною мірою уникають будь-яких посилань на права корінних народів давати свою «вільну, попередню та інформовану згоду» на проекти на їхніх землях.

МФО також втрачають важливу можливість «просувати» права людини, коли вони не дають зрозуміти, що їхня політика спрямована на відповідність нормам прав людини, визначеним відповідними міжнародними угодами. Через вплив і статус МФО їх операційна

політика часто виконує нормативну і декларативну функцію. Явно прив'язавши свою оперативну політику до міжнародних стандартів прав людини, МФО могли б зробити потужну і впливову заяву про взаємозв'язок між правами людини і підходом до економічного розвитку.

У контексті наведеного доцільно вказати, що стандарти, розроблені ОЕСР, пов'язані з міжнародними інвестиціями, зокрема у сферах недискримінації, інтересів національної безпеки, відповідальної ділової поведінки визнані світовою спільнотою одними із оптимальних. Варто вказати, що За впливом ОЕСР належить до трійки провідних міжнародних фінансових організацій разом з МВФ та Світовим банком.

ОЕСР розробляє такі види правових інструментів рішення; рекомендації (зокрема у вигляді настанов, принципів, міжнародних норм та стандартів); декларації; міжнародні угоди; домовленості, документи про взаєморозуміння та інше [9]. Зокрема 2023 року ОЕСР було розроблено Декларацію про міжнародні інвестиції та багатонаціональні підприємства, метою якої було визначено сприяння передбачуваності, прозорості, верховенству права, підзвітності та інклюзивності у реалізації інвестиційної політики; змістовно взаємодіяти з зацікавленими сторонами щодо інвестиційної політики, включаючи збалансований підхід, який сприяє інвестиціям відповідно до сталого розвитку.

Крім того було розроблено Керівні принципи ОЕСР для багатонаціональних підприємств щодо відповідальної ділової поведінки (керівні принципи) – це рекомендації, адресовані урядами транснаціональним підприємствам. Загальною метою Прихильників Керівних принципів є заохочення позитивного внеску підприємств до економічного, екологічного та соціального прогресу та мінімізації несприятливого впливу на питання, охоплені Керівними принципами, які можуть бути пов'язані з діяльністю, продуктами та послугами підприємства. Відповідальна ділова поведінка може дозволити створити рівні умови на світових ринках, сприяти динамічному та добре функціонуючому бізнес-сектору та підвищити внесок бізнесу в результати сталого розвитку, включаючи рішення щодо вирішення та реагування на зміну клімату.

Керівні принципи є частиною Декларації ОЕСР про міжнародні інвестиції та багатонаціональні підприємства [OECD/LEGAL/0144] [10]. Прихильники Керівних принципів дають обов'язкове зобов'язання щодо подальшого розвитку їх ефективності відповідно до Рішення Ради щодо Керівних принципів ОЕСР для багатонаціональних підприємств щодо відповідальної ділової поведінки [OECD/LEGAL/0307] [11].

Крім того Керівні принципи стоять насторожі захисту прав людини та передбачають добровільні принципи та стандарти відповідальної ділової поведінки відповідно до чинного законодавства та міжнародно визнаних стандартів. Питання, що охоплюються Керівними принципами, можуть бути предметом внутрішнього законодавства та міжнародних зобов'язань. Керівні принципи окреслюють рекомендації щодо відповідальної ділової поведінки, які можуть виходити за рамки того, чого підприємства юридично зобов'язані дотримуватися. Рекомендація урядів щодо дотримання підприємств Керівних принципів відрізняється від питань юридичної відповідальності та правозастосування.

Політичне, економічне, екологічне, соціальне, фізичне та технологічне середовище для міжнародного бізнесу зазнає далекосяжних і швидких змін. Самі керівні принципи розвинулися, щоб відобразити ці зміни. За останні десятиліття міжнародні фінанси значно зросли як частка світової економіки. Технологічні розробки, а також стратегічні альянси та більш тісні відносини між учасниками, як правило, розмивають межі підприємства. Швидка еволюція структури транснаціональних підприємств також відбивається на їх діяльності в країнах з економікою, що розвивається.

Характер, масштаби та швидкість економічних змін створили нові стратегічні виклики для всіх зацікавлених сторін щодо дотримання прав людини. Оскільки МФО у своїй діяльності постійно стикаються з різними юридичними, соціальними та регуляторними умовами, багато з них продемонстрували, що повага до високих стандартів дотримання прав людини йде рука об руку зі зростанням. МФО все частіше впроваджують моделі співпраці, які прагнуть до сталого розвитку та підтримують узгодженість між економічними, екологічними та

соціальними цілями. Вони також сприяють соціальному діалогу щодо того, що являє собою відповідальна ділова поведінка, і працюють з зацікавленими сторонами, в тому числі в контексті ініціатив, для розробки керівництва для відповідальної ділової поведінки та розробки й реалізації оптимального механізму захисту прав людини.

Прийняття Керівних принципів у 1976 році та їх подальші оновлення відображають підвищений попит бізнесу дотримуватися принципів та стандартів відповідальної ділової поведінки. Початок цього розвитку можна датувати роботою Міжнародної організації праці на початку двадцятого століття. Прийняття Організацією Об'єднаних Націй у 1948 році Загальної декларації прав людини стало ще однією знаковою подією. За цим послідувала постійна розробка стандартів, що мають відношення до багатьох сфер відповідального ведення бізнесу та захисту прав людини. ОЕСР зробила важливий внесок у цей процес шляхом розробки стандартів, що охоплюють такі сфери, як навколишнє середовище, боротьба з корупцією, інтереси споживачів, корпоративне управління, наука, технології та інновації, а також оподаткування.

Висновки. Керівні принципи залишаються провідним адміністративно-правовим інструментом у процесі реалізації прав людини у процесі взаємодії з міжнародними фінансовими організаціями. Прихильники Керівних принципів прагнуть співпрацювати один з одним та з іншими учасниками для подальшої їх реалізації у партнерстві з багатьма підприємствами, профспілками та іншими неурядовими організаціями, які працюють для досягнення тієї ж мети.

Список використаних джерел:

1. International Finance Corporation, IFC Strategic Directions: Implementation Update and FY07-FY09 Outlook URL: http://www.ifc.org/ifcext/about.nsf/AttachmentsByTitle/Strategy_Dev_Paper_2006/$FILE/Strategy_Dev_Paper_2006.pdf

2. World Bank, Chad-Cameroon Petroleum Development and Pipeline Project: Project Appraisal Document URL: https://documents1.worldbank.org/curated/fr/821131468224690538/pdf/36569.pdf

3. World Bank Group Guarantees deliver efficiency and boost impact URL: https://www.worldbank.org/en/news/feature/2024/04/11/new-guarantee-platform-delivers-efficiency-simplicity-to-boost-impact

4. The equator principles URL: https://equator-principles.com/

5. Interim Report of the Secretary-General's Special Representative on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises URL: https://www.business-humanrights.org/fr/dernières-actualités/interim-report-of-the-special-representative-of-the-secretary-general-on-the-issue-of-human-rights-and-transnational-corporations-and-other-business-enterprises/

6. Office of High Commissioner for Human Rights, Discussion Paper on Human Rights Impact Assessments URL: https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g18/443/52/pdf/g1844352.pdf

7. International Finance Corporation, Performance Standards on Social and Environmental Sustainability URL: https://www.ifc.org/en/insights-reports/2012/ifc-performance-standards.

8. IDB, Operational Policy on Indigenous Peoples URL: http://www.iadb.org/sds/doc/ind-pgn2386e.pdf

9. Організація економічного співробітництва та розвитку URL: https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/organizaciya-ekonomichnogo-spivrobitnictva-ta-rozvitku

10. Declaration on International Investment and Multinational Enterprises URL: https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0144

11. Decision of the Council on the Guidelines for Multinational Enterprises on Responsible Business Conduct URL: https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0307

КОРНУТА Л. М.,
доцент кафедри адміністративного
і фінансового права
*(Національний університет
«Одеська юридична академія»)*

УДК 37.014.55 (477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.34

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ОСВІТУ: МІСЦЕ ТА РОЛЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

У статті досліджено вплив територіальних громад на розвиток освітніх підсистем у структурі соціальної інфраструктури регіонів. Зокрема, встановлено, що освітня сфера є невід'ємною складовою цієї інфраструктури, оскільки відіграє ключову роль у створенні сприятливих умов для підвищення якості життя населення, забезпечує можливості для самореалізації громадян незалежно від їхніх здібностей, соціального статусу чи умов проживання.

У межах дослідження проведено аналіз наукових підходів до трактування поняття «соціальна інфраструктура». Це дозволило підтвердити тезу про центральну роль освіти у формуванні соціальної інфраструктури та її безпосередній вплив на соціально-економічний розвиток регіонів. Окрему увагу приділено аналізу сутності реформи децентралізації, яка впроваджується в Україні. Вивчення цього процесу дало змогу оцінити зміни, які відбулися в освітньому просторі регіонів унаслідок децентралізаційних процесів, виокремити як позитивні, так і негативні наслідки такого реформування. До позитивних змін належить розширення можливостей територіальних громад щодо управління та фінансування освітніх закладів, що сприяє більш гнучкому реагуванню на місцеві потреби. Водночас виявлено і певні виклики, зокрема нерівномірний розподіл ресурсів між громадами, що може призводити до зростання диспропорцій у якості освітніх послуг. У підсумку зазначено, що ефективність інтеграції освіти в соціальну інфраструктуру регіонів залежить від узгодженості державної політики, фінансового забезпечення та рівня управлінської спроможності місцевих громад. Зроблено висновок, що реалізація права на освіту в умовах війни та децентралізації потребує комплексного підходу, що включає забезпечення фізичного доступу до освіти, фінансування, психологічну підтримку, розвиток дистанційних технологій, а також міжнародну співпрацю. Органи місцевого самоврядування відіграють ключову роль у цьому процесі, адже саме на їхньому рівні приймаються рішення, які безпосередньо впливають на освітню політику регіону.

Ключові слова: *органи місцевого самоврядування, сфера освіти, права людини, право на освіту, об'єднана територіальна громада, децентралізація.*

Kornuta L. M. Ensuring the right to education: the place and role of local governments

The article examines the influence of territorial communities on the development of educational subsystems in the structure of the social infrastructure of regions. In particular, it is established that the educational sphere is an integral part of this infrastructure, as it plays a key role in creating favourable conditions for improving the quality of life of the population, provides opportunities for self-realisation of citizens regardless of their abilities, social status or living conditions.

The study analyses scientific approaches to the interpretation of the concept of «social infrastructure». This allowed to confirm the thesis about the central role of education in the formation of social infrastructure and its direct impact on the socio-economic development of regions. Special attention is paid to the analysis of the essence of the decentralisation reform being implemented in Ukraine. The study of this process has made it possible to assess the changes that have taken place in the educational space of the regions as a result of decentralisation processes, to identify both positive and negative consequences of such reforms. The positive changes include the expansion of the capacity of territorial communities to manage and finance educational institutions, which contributes to a more flexible response to local needs. At the same time, certain challenges have been identified, such as the uneven distribution of resources between communities, which can lead to growing disparities in the quality of educational services. As a result, it is noted that the effectiveness of integrating education into the social infrastructure of regions depends on the coherence of public policy, financial support and the level of management capacity of local communities. The author concludes that the realisation of the right to education in the context of war and decentralisation requires a comprehensive approach, including physical access to education, financing, psychological support, development of distance technologies, and international cooperation. Local governments play a key role in this process, as it is at their level that decisions are made that directly affect the educational policy of the region.

Key words: *local government, education, human rights, right to education, amalgamated territorial community, decentralisation.*

Вступ. Функціонування освітньої сфери є ключовим чинником розвитку суспільства та забезпечення його сталого розвитку. Відповідно, освіта є невід'ємною складовою національної економіки та соціальної сфери. Питання забезпечення конституційного права на освіту та розвитку освіти, якісної підготовки учнів, здобувачів освіти різних рівнів та інших категорій громадян залишаються актуальними як для економічно розвинених країн, так і для тих, що перебувають на початкових етапах становлення та мають обмежені фінансові ресурси для повного забезпечення освітніх потреб. Система освіти є досить складним об'єктом дослідження, оскільки до її функціонування залучено значну кількість громадян. А в управлінських процесах залучені як центральні органи державної влади, так і система органів, що функціонують на місцевому рівні. Ефективність забезпечення освіти впливає не лише на економічний розвиток, а й на підвищення якості життя вцілому, створення можливостей для самореалізації людей із різними здібностями, потребами та умовами проживання. Власне значення та пріоитетність освіта не втрачає навіть в умовах війни. Адже, безсумнівно є важливою ланкою відновлення держави у післявоєнні роки, крім того, освітня складова забе0зпечує стабільний процес євроінтеграції та міжнародного розвитку. Таким чином, освітня система відіграє центральну роль у формуванні соціальних відносин, будучи невід'ємною частиною соціально-економічної інфраструктури країни.

Досвід розвинених держав свідчить, що освітня система кожної країни має власні регіональні особливості, які впливають на формування освітнього середовища місцевих громад. Ці відмінності обумовлюють застосування різних підходів до розвитку регіональних освітніх систем. Водночас, незалежно від специфіки, такі системи відіграють важливу роль у розвитку регіонів, створюючи не лише простір для навчання, а й умови для самореалізації охочих здобувати освіту. Освітня система є одним із ключових елементів соціальної інфраструктури держави та її окремих регіонів, оскільки охоплює широкий спектр суспільних відносин і взаємодій, пов'язаних із навчанням, підвищенням знань, кваліфікації тощо. Звісно ж, в реаліях сьогодення для України вкрай важливими є також питання інклюзивної освіти та безбар'єрності в освіті на регіональному та місцевому рівнях. Тому вивчення

особливостей розвитку освітньої сфери як частини соціальної інфраструктури регіонів є надзвичайно важливим. Це питання набуває ще більшої актуальності в умовах децентралізації та адміністративно-територіальних змін, що відбуваються в Україні.

Огляд останніх досліджень. Дослідження функціонування освітньої сфери як невід'ємної частини соціальної інфраструктури регіонів висвітлювали у своїх наукових працях такі дослідники, як В. Антонюк, А. Бідюк, Ю. Вишневська, Я. Горинь, О. Гринькевич, О. Грішнова, Н. Гуляєва, І. Дейнега, Д. Дзвінчук, Д. Загірняк, С. Ківалов, І. Костюк, Є. Красняков, Т. Майборода, С. Михаць, І. Ревак, А. Ревко, Н. Холявко. Окремі аспекти трансформації регіональної освітньої системи внаслідок реформи децентралізації в Україні аналізували у своїх працях В. Мелешко, В. Пальчук, Н. Сінюрі-Ростун, Л. Шевчук та інші науковці.

Попри значну кількість наукових досліджень, присвячених функціонуванню освіти, її регіональному розвитку та ролі в соціальній інфраструктурі, питання впливу територіальних громад та органів місцевого самоврядування на подальшу розбудову освітньої сфери в сучасних умовах залишаються недостатньо вивченими. Зокрема, у контексті реформи децентралізації, адміністративно-територіальних змін та наслідків повномасштабної війни в Україні, освіта стикається з новими викликами, такими як руйнування інфраструктури, міграція населення, нерівномірний доступ до освітніх послуг та необхідність адаптації до нових форматів навчання. Це потребує глибшого наукового аналізу та пошуку ефективних рішень для забезпечення сталого розвитку освітньої системи в кризових умовах.

Мета і завдання статті. Метою статті є аналіз особливостей розвитку освітньої підсистеми соціальної інфраструктури регіонів, а також визначення ролі територіальних громад у цьому процесі. Окрему увагу приділено впливу війни на управління освітою на місцевому рівні, зокрема на діяльність органів місцевого самоврядування в умовах кризи. Розглянуто виклики, пов'язані з забезпеченням права на освіту в умовах воєнного стану, серед яких руйнування освітньої інфраструктури, вимушена міграція населення, фінансові обмеження та необхідність адаптації навчального процесу до дистанційних і змішаних форматів. Досліджено, як територіальні громади реагують на ці виклики, забезпечуючи доступність і якість освіти в умовах нестабільності.

Передусім, варто зазначити, що ключова роль освіти у формуванні суспільства визначає її залежність від економічних, політичних і соціальних чинників, що впливають на її стабільність та розвиток. У цьому контексті масштабні загальнодержавні реформи безпосередньо позначаються на освітній сфері. Зокрема, розпочата у 2014 році реформа децентралізації суттєво трансформувала механізми управління освітою як на загальнонаціональному рівні, так і в межах регіонів та місцевих громад. Вона зумовила зміни у фінансуванні, організації освітнього процесу та управлінні навчальними закладами, особливо в сільській місцевості, що потребувало адаптації до нових умов. І, власне, можна констатувати, що такі реформи та перетворення, далеко не завжди мають позитивні результати.

У той же час, варто пам'ятати, що реалізація права на освіту є одним із ключових аспектів забезпечення основоположних прав і свобод людини, що закріплено в міжнародних правових актах, таких як Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Конвенція про права дитини, а також у національному законодавстві України, зокрема в Конституції України (ст. 53) та Законі України «Про освіту» [3]. В умовах децентралізації та воєнного стану в Україні питання реалізації права на освіту набуває особливого значення, оскільки органи місцевого самоврядування відіграють вирішальну роль у забезпеченні доступу до якісного навчання, особливо в кризових умовах. Власне, у такому аспекті важливим є з'ясування місця та ролі органів місцевого самоврядування у контексті забезпечення права на освіту на рівні територіальних громад та регіонів із урахуванням тих реалій, з якими зіштовхнулась Україна в контексті війни та нормативних змін. Зважаючи, що децентралізація передбачає створення системи врядування, яка замість вертикального підпорядкування ґрунтується на співпраці незалежних установ різних рівнів, що керуються положеннями законодавства. В Україні це означає, що об'єднані громади, райони та області мають досить автономні, демократично обрані органи місцевого

самоврядування, чиї ради та виконавчі органи діятимуть відповідно до очікувань місцевих мешканців, які їх обрали. Варто констатувати, що, загалом, реформа децентралізації позитивно впливає на розвиток усієї системи соціальної інфраструктури, а не лише сфери освіти, проте така сфера є однією з ключових підсистем окресленої інфраструктури. Варто розглянути більш детально сутність соціальної інфраструктури для конкретизації ролі підсистеми освіти у її функціонуванні. Так, Н. Пігуль зауважує, що соціальна інфраструктура – це сукупність об'єктів окремих галузей, що сприяють життєдіяльності суспільства, метою функціонування яких є забезпечення загального рівня життя населення та його гармонійного розвитку [7, с. 39]. У свою чергу І. Кінаш зауважує, що соціальна інфраструктура – це стійка сукупність матеріальних об'єктів, з якими взаємодіє соціальний суб'єкт задля одержання послуг, які створюють умови для раціональної організації всіх його основних видів діяльності [4, с. 202]. І. Костюк констатує, що соціальна інфраструктура – це задоволення потреб усіх категорій населення в житлі, освіті тощо, що надалі сприятиме добробуту суспільства та економіки [5, с 15]. Таким чином, аналіз окреслених вище трактувань категорії «соціальна інфраструктура» дає підстави стверджувати, що розвиток такої інфраструктури є об'єктивно необхідною передумовою забезпечення соціального розвитку країни, підвищення соціальних стандартів. Отже, освіта відіграє ключову роль у формуванні можливостей для отримання знань, саморозвитку, забезпечення самореалізації громадян. Варто підтримати позицію А. Ревко, що важливою детермінантою функціонування соціальної інфраструктури регіону є саме освітня компонента, яка впливає на всебічний розвиток людини шляхом формування комплексу життєвих благ, необхідних для розширеного відтворення [8, с. 98].

Власне визначивши роль та значення права на освіту в контексті територіального значення та через призму процесів децентралізації, далі варто зупинитися на окремих проблемах реалізації права на освіту на рівні територіальних громад. Варто розпочати з особливостей управління та компетентності у сфері забезпечення освіти. Децентралізація достатньо змінила центр управління шкільними закладами освіти. Зокрема, якщо раніше управління закладами освіти в сільській місцевості здійснювалося відповідними відділами райдержадміністрацій, то в результаті реформи децентралізації ці функції перейшли до самих сільських та селищних рад, тобто об'єднаних територіальних громад. Об'єднані територіальні громади отримали повноваження самостійно вирішувати низку питань, зокрема і у сфері освіти. Найважливішими аспектами децентралізації у сфері освіти є передача громадам повноважень у змісті та фінансуванні освіти, оптимізація шкільної мережі зі створення опорних шкіл. Адміністрації об'єднаної територіальної громади також можуть вирішувати, якою є оптимальна кількість шкіл для їхніх громад. Вони мають право створювати власні відділи освіти та методологічні кабінети, самостійно вирішуючи, якою буде кількість працівників та якими будуть їхні обов'язки й сфера відповідальності. Власне, в умовах воєнного стану, такий стан речей не завжди має позитивну динаміку розвитку.

Одним із ключових викликів у реалізації права на освіту є забезпечення рівного доступу до освітніх послуг для всіх категорій населення, включаючи внутрішньо переміщених осіб, осіб з інвалідністю, дітей з тимчасово окупованих територій та регіонів, що зазнали значних руйнувань унаслідок бойових дій. Війна спричинила руйнування значної частини навчальних закладів, що унеможливлює продовження освітнього процесу в традиційному форматі. Відтак, органи місцевого самоврядування змушені впроваджувати альтернативні форми навчання, зокрема дистанційне та змішане навчання, використовуючи цифрові технології та розробляючи спеціальні навчальні платформи. Однак це породжує нові виклики, пов'язані з нерівномірним доступом до якісного інтернет-зв'язку та технічних засобів навчання в різних регіонах країни. Важливим аспектом реалізації права на освіту є також фінансове забезпечення освітніх закладів. У період воєнного стану пріоритети бюджетних витрат суттєво змінюються, що позначається на фінансуванні освіти. Органи місцевого самоврядування часто стикаються з проблемами недостатнього фінансування, що ускладнює можливість забезпечення навчальних закладів необхідними ресурсами, зокрема матеріально-технічною базою, підручниками, обладнанням для інклюзивного навчання. Крім того, зростає

навантаження на освітян, які працюють у складних умовах та нерідко вимушені адаптувати навчальний процес у надзвичайних ситуаціях. У таких умовах важливим завданням держави є розробка ефективних механізмів фінансової підтримки освіти, зокрема через міжнародну допомогу та грантові програми.

Ще одним викликом у реалізації права на освіту є психологічний стан учнів і педагогів, які перебувають у стресових умовах через воєнні дії. Для забезпечення якісного освітнього процесу необхідно розробляти та впроваджувати програми психологічної підтримки, які допоможуть подолати наслідки психоемоційного напруження та створити сприятливі умови для навчання. Органи місцевого самоврядування, освітні установи та громадські організації мають координувати свої зусилля для надання психологічної допомоги та адаптації навчального процесу відповідно до нових реалій. Крім того, важливим питанням у сучасних умовах є інтеграція освітнього процесу в систему міжнародного співробітництва. Велика кількість українських школярів та здобувачів вищої освіти тимчасово перебуває за кордоном, що вимагає створення механізмів взаємного визнання освітніх кваліфікацій, адаптації української освітньої програми до міжнародних стандартів, а також забезпечення можливості продовження навчання в Україні після повернення. У цьому контексті особливу роль відіграє співпраця між українськими органами освіти та міжнародними освітніми установами, що сприяє підтримці прав дітей на освіту та їхній подальшій інтеграції у навчальний процес. Особливості управління органами місцевого самоврядування в умовах воєнного стану вимагають адаптації механізмів прийняття рішень і ресурсного забезпечення освітнього процесу. Місцеві органи влади змушені швидко реагувати на виклики, пов'язані з переміщенням населення, руйнуванням навчальних закладів, зміною бюджетних пріоритетів і необхідністю координації дій із центральною владою та міжнародними партнерами. Важливим аспектом є розробка кризових стратегій управління освітою, що передбачають оптимізацію освітніх мереж, розподіл фінансових та матеріальних ресурсів, забезпечення безперервності навчального процесу. Крім того, органи місцевого самоврядування повинні ефективно взаємодіяти з громадськістю та освітніми установами, залучати додаткові джерела фінансування, створювати безпечні умови для навчання та розробляти заходи з підтримки вчителів і студентів, які постраждали від війни.

Враховуючи вищезазначене, варто зауважити, що процес реформування освітньої сфери сьогодні триває. Реалізація самої реформи децентралізації передбачає еволюційний, поступовий шлях створення об'єднаних територіальних громад та формування окремих освітніх просторів у межах їхніх території. Відповідно, процеси децентралізації тісно пов'язані з реформуванням системи освіти й здійснюють колосальний вплив на темпи її реалізації та якість проведення. Із урахуванням євроінтеграційних процесів, що відбуваються сьогодні, система освіти в країні буде трансформуватися надалі, що частково приведе до виникнення окремих територій, де рівень освіти буде кращим, ніж в інших регіонах. Результати подібних процесів уже сьогодні спостерігаються в різних країнах світу, де існує диференціація якості освіти залежно від території. Окреслені процеси триватимуть в Україні за поступового впровадження реформи освіти. В такій ситуації вкрай важливим є чітке законодавче визначення порядку та особливостей управління, визначення повноважень органів місцевого самоврядування в частині управління освітою тощо. Важливим є також розмежування функцій між органами місцевого самоврядування та виконавчою владою на місцевому рівні [6, с. 20].

Висновки. Отже, реалізація права на освіту в умовах війни та децентралізації потребує комплексного підходу, що включає забезпечення фізичного доступу до освіти, фінансування, психологічну підтримку, розвиток дистанційних технологій, а також міжнародну співпрацю. Органи місцевого самоврядування відіграють ключову роль у цьому процесі, адже саме на їхньому рівні приймаються рішення, які безпосередньо впливають на освітню політику регіону. Успішне вирішення цих питань потребує узгоджених дій держави, місцевих громад, міжнародних партнерів та освітньої спільноти для забезпечення права кожного громадянина на якісну і доступну освіту навіть у найскладніших умовах.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

2. Про місцеве самоврядування: Закон України № 280/97-ВР від 21.05.1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80

3. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#n270

4. Кінаш І. Суть за зміст поняття «соціальна інфраструктура». *Вісник* Хмельницького національного університету. 2012. № 2. Т. 1. С. 202-204.

5. Костюк І. Державне регулювання розвитку соціальної інфраструктури України : дис. … канд. екон. наук : спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством»; Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2015. 265 с. URL: https://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/12/dis_kostiuk.pdf

6. Корнута Л.М. Адміністративно-правові аспекти професійної компетентності публічних службовців : питання теорії та практики : монографія. Одеса, Юридика, 2024. 420 с.

7. Пігуль Н. Сутність і значення соціальної інфраструктури. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2013. № 2 (58). С. 37-41.

8. Тарасенко О.О. Роль територіальних громад у розвитку освітньої підсистеми соціальної інфраструктури регіонів. *Держава та регіони*. Серія : Економіка та підприємництво. 2020. № 3 (114). Ч. 1. С. 96-100.

КОТЕРЛІН І. Б.,
старша викладачка кафедри
суспільних наук
(Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу)

НИЖНИК Д. Д.,
студентка ІІ курсу
(Інститут гуманітарної підготовки та державного управління Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу)

УДК 341.1:004.891
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.35

ВПРОВАДЖЕННЯ ШІ В СУДОВУ СИСТЕМУ: РИЗИКИ ТА ПОТЕНЦІАЛ

У статті розглянуто сучасні підходи до визначення поняття «штучний інтелект» (ШІ) на основі досліджень науковців та рекомендацій експертної групи Європейської комісії. Висвітлено багатогранність ШІ як системи, що імітує людський інтелект, використовуючи методи машинного навчання, нейронні мережі та експертні системи. Окрему увагу приділено ролі ШІ як інструменту аналізу та обробки даних для прийняття рішень, наголошуючи на збереженні відповідальності за кінцеві рішення за користувачем.

Здійснено всебічний аналіз впровадження штучного інтелекту у судову систему, акцентуючи увагу на потенціалі, ризиках і етичних викликах такого нововведення. Дослідження охоплює правові, філософські та концептуальні аспекти застосування ШІ у правосудді. Особливу увагу приділено використанню штучного інтелекту під час розслідування воєнних злочинів, що стало актуальним у контексті військових дій 2022 року на території України. Наголошується на необхідності подальшого дослідження взаємодії штучного інтелекту з концепціями юридичної філософії: позитивізму, неопозитивізму та неопозитивістського позитивізму.

Аналізуються приклади використання ШІ в судочинстві різних країн, включно з Великобританією та США. Зокрема, описано принципи роботи пошукових та аналізуючих систем «COMPAS» (США) , «Касандра» (Україна) та «Connect» (Великобританія).

Окрему увагу приділено обговоренню принципів, які мають забезпечувати етичність і ефективність використання штучного інтелекту у судовій системі. Також розглянуто потенційні ризики впровадження ШІ, серед яких: упередженість алгоритмів, недостатня якість даних для аналізу, а особливо відсутність адаптації до моральних та етичних аспектів. Висвітлено проблему прозорості алгоритмів і конфіденційності даних, що потребує чітких правових рамок та кіберзахисту. Зазначено, що ефективність використання штучного інтелекту залежить від підготовки фахівців, які працюють із такими технологіями.

Відзначено, що поєднання технологічного потенціалу ШІ з людськими судженнями і етичними принципами може забезпечити баланс між інноваціями та верховенством права. Окрім того, розкривається питання, чому ШІ повинен залишатися допоміжним інструментом, який сприяє покращенню судової

системи, а не заміною людської думки. Підкреслюється, що правильне та етичне впровадження ШІ може значно підвищити ефективність судової системи, скоротити час розгляду справ та забезпечити більш прозорий і справедливий процес.

Ключові слова: *етичні виклики, неопозитивізм, правові аспекти, правосуддя, позитивізм, соціальна відповідальність, судова система, штучний інтелект, юридична філософія.*

Koterlin I. B., Nyzhnyk D. D. Implementation of AI in the judicial system: risks and potential

The article examines modern approaches to defining the concept of "artificial intelligence" (AI) based on the research of scientists and recommendations from the European Commission's expert group. The multifaceted nature of AI is highlighted as a system that imitates human intelligence using methods such as machine learning, neural networks, and expert systems. Particular attention is paid to AI's role as a tool for data analysis and processing to support decision-making, emphasizing that the ultimate responsibility for decisions lies with the user.

A comprehensive analysis of the implementation of artificial intelligence in the judicial system is conducted, focusing on the potential, risks, and ethical challenges of such innovation. The study covers the legal, philosophical, and conceptual aspects of applying AI in the administration of justice. Special attention is given to the use of artificial intelligence in investigating war crimes, which has become particularly relevant in the context of the 2022 military actions in Ukraine. The article underscores the need for further exploration of the interaction between artificial intelligence and concepts of legal philosophy, including positivism, neopositivism, and neopositivist positivism.

Examples of AI applications in the judiciary of various countries, including the United Kingdom and the United States, are analyzed. Specifically, the principles of operation of search and analytical systems such as "COMPAS" (USA), "Kassandra" (Ukraine), and "Connect" (United Kingdom) are described.

The discussion focuses on the principles that should ensure the ethical and effective use of artificial intelligence in the judicial system. Potential risks of AI implementation are also addressed, including algorithmic bias, insufficient data quality for analysis, and, most notably, the lack of adaptation to moral and ethical considerations. The issues of algorithm transparency and data confidentiality are highlighted, emphasizing the need for clear legal frameworks and cybersecurity measures. It is noted that the effective use of artificial intelligence depends on the training of specialists who work with such technologies.

The article emphasizes that combining the technological potential of AI with human judgment and ethical principles can ensure a balance between innovation and the rule of law. Additionally, it explores why AI should remain an auxiliary tool that enhances the judicial system rather than replacing human reasoning. It is stressed that the proper and ethical implementation of AI can significantly improve the efficiency of the judicial system, reduce case processing times, and ensure a more transparent and fair process.

Key words: *ethical challenges, neopositivism, legal aspects, justice, positivism, social responsibility, judicial system, artificial intelligence, legal philosophy.*

Вступ. Сьогодні вже немає сумнівів, що штучний інтелект (ШІ) є невід'ємною частиною нашого повсякденного життя, а не лише технологією майбутнього. Сучасні цифрові технології стрімко інтегруються в різні аспекти суспільного життя, зокрема й у сферу правосуддя. Електронне судочинство, завдяки розвитку інформаційних систем, досягло якісно нового рівня, що значно підвищує ефективність судових процесів та доступність правосуддя.

Застосування ШІ у правовій сфері відкриває нові можливості для автоматизації процесів та аналізу великих обсягів даних. Очевидно, що застосування штучного інтелекту, як засобу генерування рішень у судових справах має за мету вдовольнити давнє прагнення людини щодо судочинства – досягнути справедливості через торжество верховенства права та неупередженості механізму, його непідвладності впливу емоцій, суспільної думки чи окремих індивідів.

Разом з цим виникають безліч питань щодо відповідності результату сподіванням: які загрози несе застосування ШІ в судочинстві, чи можна беззаперечно замінити людину штучним інтелектом, чи існують загрози принципам правосуддя та чи справді неупереджений підхід і беземоційність гарантує винесення справедливого рішення.

Штучний інтелект у судочинстві є порівняно новою технологією, однак науковці у всьому світі активно обговорюють особливості його застосування у сфері правосуддя. Зокрема у нашій роботі ми керувалися працями Бєлова Д. М. та Бєлової М. В., що розглянули потенціал та ризики такого використання ШІ [1], Борищевська О. М. та Заснов О. І. розглянули правові підстави та перспективи використання штучного інтелекту в судочинстві України [2], Ковальчук О. Я. розглянула подолання етичних викликів використання штучного інтелекту у правовій системі [3].

Постановка завдання. З урахуванням розповсюдження та впровадження технологій ШІ у багатьох галузях, вважаємо за необхідне розглянути питання використання цих технологій у судовій системі (у тому числі України) у контексті забезпечення принципів правосуддя. У межах поставленої мети будуть вирішені наступні завдання: сформувати правове визначення ШІ, висвітлити ризики та потенціал впровадження штучного інтелекту в систему правосуддя щодо забезпечення його принципів.

Результати дослідження. Як зазначають дослідниці Ліманте А. та Москвитин Ю.: «...загальноприйнятого визначення терміну «ШІ» не існує. Загалом ШІ означає широкий спектр систем, які імітують аспекти людського інтелекту, або, іншими словами, здатні виконувати завдання, які зазвичай вимагають людського інтелекту. Таким чином, терміни ШІ та система штучного інтелекту використовуються для охоплення різних методів, включаючи машинне навчання та методи, засновані на знаннях, генеративний ШІ, а також такі сфери застосування, як комп'ютерне бачення, обробка природної мови, розпізнавання мови, інтелектуальні системи прийняття рішень, інтелектуальні робототехніка та інноваційне використання цих інструментів у різних сферах» [4].

Експертна група високого рівня Європейської комісії зі штучного інтелекту пропонує наступне визначення: «штучний інтелект – це системи, розроблені людьми, які, отримавши комплексну мету, діють у фізичному чи цифровому світі, сприймаючи навколишнє середовище, інтерпретуючи зібрані структуровані або неструктуровані дані, на основі знань, отриманих з цих даних, приймають найкращі рішення (відповідно до попередньо визначених параметрів) для досягнення заданої мети [5]».

Відповідно, на нашу думку, штучний інтелект − це система, яка збирає та аналізує інформацію за допомогою алгоритмів машинного навчання, нейронних мереж та експертних систем, що залежать від початкових даних котрі були закладені під час «навчання» штучного інтелекту. Це дозволяє отримати інформацію і альтернативні її варіанти для наступної вибірки та прийняття рішення людиною. Це визначення підкреслює, що ШІ слугує допоміжним інструментом, а остаточна відповідальність у прийнятті рішення залишається за користувачем.

У грудні 2018 року Європейська комісія з ефективності судочинства у складі Ради Європи затвердила Етичну хартію щодо використання ШІ в судовій системі та її середовищі. У ній викладені 5 принципів, яких слід дотримуватись у випадку використання ШІ у правовій галузі:

1. Дотримання основних прав людини під час використання ШІ.
2. Недискримінація, а саме запобігання розвитку будь-якої дискримінації між окремими особами чи групами осіб.

3. Якість та безпека обробки судових рішень і даних у безпечному технологічному середовищі.

4. Принцип «під контролем користувача», який означає, що всі процесуальні аспекти, можливості й функції ШІ мають бути викладені зрозумілою мовою, що відповідатиме статті 6 Європейської конвенції з прав людини.

5. Прозорість, неупередженість та справедливість [6].

Використання штучного інтелекту в судовій галузі поширюється по всьому світу. Наприклад, британська поліція застосовує інструмент під назвою Connect, який аналізує великі обсяги інформації з різних баз даних, включаючи ICSE DB (Міжнародну базу даних проти сексуальної експлуатації дітей). Використовуючи можливості штучного інтелекту, Connect ідентифікує жертв та злочинців, на фото або відео, шляхом аналізу фону (меблі, інтер'єр, рослинність, особливості ландшафту тощо), шуму, рухів, що дозволяє оперативно реагувати на злочини та ефективно їм протидіяти [7].

Цікавим є неоднозначність у практиці застосування подібних технологій різними державами. Зокрема, в США та Великій Британії впровадили підхід до аналізу судових рішень юридичними компаніями за допомогою штучного інтелекту. Цей підхід дозволяє генерувати моделі майбутньої поведінки суддів та їх рішень. У США система «COMPAS», що дозволяє прогнозувати можливий відсоток скоєння повторного злочину, базується на 137 анкетних питаннях, на які відповідає підсудний або, за його відмови, інформація береться з його досьє. Але з часом було виявлено порушення етичних норм під час його використання. Алгоритм вдвічі частіше позначав чорношкірих людей, як таких, що здатні до рецидиву [8].

У 2020 року Міністерство юстиції України розробило та вже почало використовувати аналогічну програму з елементами штучного інтелекту «Касандра». Це програмне забезпечення призначене для аналізу злочинців і чи здатні вони до рецидиву. Система пропонує відповісти на низку запитань, що стосуються конкретної особи, та у результаті співробітник пробації отримає оцінку ймовірності повторного скоєння злочину від 0 до 97%.

Також зазначається, що «Касандра» здатна до навчання та зможе використовувати досвід оцінок раніше проаналізованих злочинців, для більш точних прогнозувань у майбутньому [9].

У свою чергу французькі судді протистоять аналізу судової практики штучного інтелекту ще на етапі його можливого впровадження. Серед причин озвучувалися різні підстави зокрема, виходячи з необхідності забезпечення анонімності суддів. Також, однією з причин називають побоювання самих суддів, що аналіз їхніх рішень може показати розбіжності із загальноприйнятими нормами права [10]. З метою обмежити розвиток сектору аналітики та прогнозування судових процесів, уряд Франції заборонив публікацію статистичної інформації про рішення суддів шляхом встановлення покарання до п’яти років тюремного ув’язнення [11].

Після початку повномасштабного вторгнення РФ у 2022 році Україна зіштовхнулася із низкою викликів у судовій системі, включаючи значне навантаження на суди через велику кількість воєнних злочинів, проблеми із забезпеченням правосуддя на окупованих та прифронтових територіях, а також необхідністю адаптації до воєнного стану.

У цьому контексті впровадження електронного документообігу та штучного інтелекту стало важливим кроком для підвищення ефективності та стабільності судової системи. Зокрема, основним напрямком використання технологій ШІ у системі правосуддя України є аналіз та розслідування воєнних злочинів. Інструменти штучного інтелекту відіграють важливу роль у виявленні, розкритті та розслідуванні воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду. Практичний досвід демонструє, що за допомогою технологій ШІ можна встановлювати особи російських військових, аналізуючи дані із соціальних мереж та записи камер відеоспостереження [12].

Як зазначає дослідник Орлов В.: «Завдяки використанню можливостей програмного забезпечення «Clearview AI» (наданого Україні засновниками компанії безкоштовно), з’явилася можливість ідентифікувати воєнних злочинців, використовуючи до 30 млрд. фотографій

із соцмереж та стрічок новин. Технологіями ШІ, поєднуючи їх з можливостями «OSINT», ефективно користуються дослідники «Bellingcat», завдяки яким вони встановили членів угруповань іррегулярних військ та бойовиків, які діяли разом з російськими військовими у Харківській області; осіб, які націлюють російські крилаті ракети на Україну; розсіяли міфи РФ про Бучу та Краматорськ та інше» [13].

У 2024 році офіційно стало допустимим використання суддею технологій ШІ, але тільки у випадку якщо «це не впливає на незалежність та неупередженість судді, не стосується оцінки доказів і процесу ухвалення рішень та не порушує вимог законодавства», як зазначено у РІШЕННІ XX чергового з'їзду суддів України «Про затвердження Кодексу суддівської етики» від 18.09.2024 [14].

Використання штучного інтелекту у системі правосуддя породжує важливі питання щодо його відповідності різним концепціям правової теорії, наприклад такої як неопозитивістський позитив (Natural Law and Legal Positivism).

Юридичний позитивізм − це теорія у філософії права, яка наголошує на конвенційному характері правових норм. Відповідно до поглядів юридичних позитивістів, легітимність закону визначається його джерелом, а не змістом чи моральними засадами. Інакше кажучи, закон є дійсним, оскільки він був створений визнаним авторитетом, таким як законодавчий орган чи суд, а не тому, що він відповідає певним моральним критеріям. Ця теорія викликала численні обговорення серед академічних кіл: одні дослідники стверджують, що вона забезпечує необхідну основу для стабільної правової системи, інші ж вважають її надто ригідною та неспроможною враховувати моральні аспекти права.

Позитивізм у правосудді наголошує на тому, що закони повинні бути чітко визначеними і дотримуватися незалежно від моральних суджень. На нашу думку, такий підхід є занадто догматичний для сфери права. Але у цьому контексті ШІ може стати потужним інструментом, адже він слідує заданим алгоритмам і чітко дотримується правових норм.

У свою чергу підхід неопозитивізму або ж «природного права» вимагає врахування моральних, етичних та соціальних аспектів у процесі правосуддя. Тут вважається, що закони та правові рішення повинні відображати моральні цінності та суспільні потреби, а не лише формальні правила й процедури. Неопозитивісти стверджують, що право повинно бути динамічним і враховувати зміни у суспільній моральності та етиці. Вони наголошують на тому, що судові рішення повинні базуватися не тільки на тексті закону, але й на його інтерпретації у світлі сучасних моральних та етичних стандартів [15].

Неопозитивізм та позитивізм, хоч і протилежні теорії, але вони можуть поєднуватись для створення більш комплексної правової системи. Об'єднуючи мораль «природного права» з акцентом на верховенстві права позитивізму, досягається справедлива система.

Наприклад, принцип неопозитивістського позитивізму застосовується в галузі міжнародного права. З одного боку, стверджується, що існують певні універсальні принципи, які є застосовними до всіх націй (неопозитивізм). З іншого боку, міжнародне право є результатом чітких договорів та угод між державами (позитивізм). На практиці обидві ці теорії можуть доповнювати одна одну: неопозитивізм служить моральною основою для міжнародного права, тоді як позитивізм забезпечує його дотримання.

У випадку підпорядкування теорії неопозитивістського позитиву, використання ШІ у глобальній судовій системі стає складнішим (принаймні, на теперішньому етапі розробки), оскільки система, яка працює за заданими алгоритмами, може не враховувати аспекти моральності, оскільки її програмування базується на чітких правилах та процедурах, а не на гнучкості та адаптивності до змін у суспільній етиці. Але є велика вірогідність того, що у недалекому майбутньому, цю «недосконаліть» ШІ буде виправлено.

Висновки. Беззаперечно, технології зі штучним інтелектом вже зараз виконують рутинні завдання, такі як обробка даних, пошук існуючих прецедентів і написання звітів. Це прискорює аналіз документів і зменшує навантаження на суддів та їхні команди. Використання таких систем також має потенціал суттєво знизити ризики корупції, оскільки алгоритми працюють з фактами, не піддаючись впливу особистих інтересів або емоцій.

Але попри значні досягнення, штучний інтелект має певні обмеження, що вимагають постійного людського контролю. Ефективність цієї технології залежить від якості початкової інформації і алгоритмів, які використовуються під час її функціонування. Помилки чи упередженість у даних можуть призводити до некоректних або несправедливих результатів. Крім того, ШІ не здатний враховувати моральні, етичні та соціальні аспекти, що мають важливе значення під час ухвалення судових рішень.

Виникають питання конфіденційності даних і прозорості роботи алгоритмів. Важливо, щоб технології штучного інтелекту використовувалися в межах чітких правових рамок і підлягали ретельному моніторингу. У цьому контексті принцип «під контролем користувача», визначений у Етичній хартії Ради Європи, є надзвичайно важливим. Він підкреслює, що всі функції ШІ повинні залишатися зрозумілими для людей, які його використовують, а остаточні рішення повинні залишатися за суддями.

Також існує проблема технічних збоїв або цілеспрямованого втручання в роботу системи зі штучним інтелектом, що може поставити під загрозу цілісність правосуддя. Тому розробка і впровадження таких технологій повинна супроводжуватися високим рівнем кіберзахисту та наявністю належного технічного забезпечення.

Важливим аспектом є підготовка кадрів для роботи з новими технологіями. Судді, адвокати та інші учасники судового процесу повинні отримати необхідні знання та навички для ефективного використання штучного інтелекту. Крім того важливо забезпечити постійне вдосконалення систем і адаптацію їх до змін у правових та суспільних реаліях.

Відкритим залишається одне з ключових питань: чи має ШІ залишатися допоміжним елементом у роботі судді або ж стати системою, що прийматиме остаточні рішення? Відповідно до однієї з теорій юридичної філософії, а саме неопозитивістського позитивізму можна констатувати, що системи з ШІ повинні виступати підтримуючим механізмом, але не замінювати людське судження. З чим ми і погоджуємося.

На нашу думку, найбільш прийнятним підходом є використання ШІ як підтримуючого елемента, що посилює ефективність судової системи, проте його роль повинна залишатися допоміжною. Остаточна відповідальність за прийняття рішень має залишатися за суддями, які здатні інтегрувати у свої рішення етичні та соціальні аспекти. Лише за умови дотримання принципів прозорості, людського контролю і відповідальності, технології штучного інтелекту зможуть стати надійними союзниками у забезпеченні верховенства права та справедливості.

Список використаних джерел:

1. Бєлов Д. М., Бєлова М. В. Штучний інтелект в судочинстві та судових рішеннях, потенціал та ризики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право, 2023. № 78 : ч. 2. С. 315–320.

2. Борщевська О. М., Заснов, І. О. Правові підстави та перспективи використання штучного інтелекту в судочинстві України. *Правова держава*, 2023, 50. С. 106–119.

3. Ковальчук О. Я. Теоретичні засади подолання етичних викликів використання штучного інтелекту у судочинстві. *Наукові записки*. Серія: Право, 2024, 16. С. 217–221.

4. Limantė A, Moskvytyn Y. Integrating Artificial Intelligence in Ukraine's Courts. URL: https://verfassungsblog.de/ai-ukraine-judiciary/ (дата звернення: 14.01.2025).

5. Баранов О. А. Визначення терміну «штучний інтелект». *Інформація і право*. 2023. № 1(44). С. 32−49.

6. European commission for the efficiency of justice (cepej). URL: https://rm.coe.int/ethical-charter-en-for-publication-4-december-2018/16808f699c (дата звернення: 12.01.2025).

7. Демура М. І., Клепка Д. І. Перспективи застосування штучного інтелекту у галузі кримінального судочинства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 554–558.

8. Шемшученко В. Штучний інтелект у правосудді. URL: https://cedem.org.ua/analytics/shtuchnyj-intelekt-pravosuddia/ (дата звернення: 10.01.2025).

9. Яцкевич М. Мін'юст запускає штучний інтелект для аналізу злочинців. URL: https://suspilne.media/62673-minust-stvoriv-stucnij-intelekt-dla-analizu-zlocinciv/ (дата звернення: 12.01.2025).

10. France bans judge analytics, 5 years in prison for rule breakers. Artificial Lawyer. URL: https://www.artificiallawyer.com/2019/06/04/france-bans-judge-analytics-5-years-in-prison-for-rule-breakers/ (date of access: 19.01.2025).

11. LOI n 2019-222 du 23 mars 2019 de programmation 2018-2022 et de réforme pour la justice (1). Journal officiel de la République française (JORF). URL: https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/article_jo/JORFARTI000038261761 (дата звернення: 19.01.2025).

12. Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану : монографія / редкол.: В. А. Журавель (співголова), Н. С. Кузнєцова (співголова), О. М. Бандурка та ін. Харків : Право, 2023. 902 с.

13. Орлов В. Протидія кримінальним правопорушенням на деокупованих територіях : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (в авторській редакції). Кропивницький, 2023. 172 с.

14. Про затвердження Кодексу суддівської етики: рішення XX чергового з'їзду суддів України від 18.09.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-24#Text (дата звернення: 11.01.2025).

15. Natural Law vs: Legal Positivism: Debating the Foundations of Law. URL: https://fastercapital.com/content/Natural-Law-vs--Legal-Positivism--Debating-the-Foundations-of-Law.html#Defining-Legal-Positivism (дата звернення: 17.01.2025).

КРАЙНІЙ П. І.,
кандидат юридичних наук, асистент,
доцент кафедри публічного права
(Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича)

ТОРОНЧУК І. Ж.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
(Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича)

УДК 342.9:340.5
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.36

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВИ ІЗРАЇЛЬ: ЗАГАЛЬНІ НАРИСИ

Загострення зовнішньополітичної ситуації що розпочалось після початку «гарячої фази» російсько-української війни у лютому 2024 році змусило західноєвропейські та продемократичні країни відреагувати на зростання ймовірності початку глобального військового конфлікту у найближчі роки. Приклад України, як держави що у XXI столітті впродовж тривалого часу протистоїть російській федерації у різних площинах сучасної війни може бути використана як зразкова модель задля розуміння того яким чином під час війни, забезпечити належний рівень організаційного та правового забезпечення життєдіяльності держави. Не дивлячись на те що європейський континент вперше після завершення Другої світової війни намагається зрозуміти як пристосувати публічне право та нормативні положення документів Європейського Союзу до вищезгадуваного цивілізаційного виклику, поки що такі спроби є мало ефективними. Тим більше що війна в Україні загострила питання про те яким чином еволюціонуватиме право під час дії правового режиму воєнного стану позаяк основоположні європейські документи на кшталт Європейської конвенції з прав людини та Додаткових протоколів які вплинули на формування національних правових систем європейських країн приймались як відповідь на переосмислення результатів війни що завершилась у 1945 році. Сьогодні вони потребують перегляду та вдосконалення.

Близький Схід в усьому своєму різноманітті впродовж усього XX століття був та залишається однією із найгарячіших точок де спалахують локальні чи регіональні військові конфлікти та війни. Однією з країн яка із самого початку своєї незалежності перебуває ледь не щоденно під дією воєнного стану є Ізраїль. Досвід формування її власної правової системи, публічного права, публічного управління попри історичні особливості може бути використаний як Україною, так й низкою європейських країн як іще одна модель що дає змогу не лише впродовж тривалого часу існувати серед країн що її намагаються знищити, але й сформувати відповідну правову систему яка оптимізована під реагування на ледь не щоденні виклики які загрожують її суверенітету та незалежності.

У статті зроблено спробу проаналізувати особливості формування системи сучасного публічного управління Держави Ізраїль крізь призму історичних

чинників, впливу правових систем які діяли на її території до здобуття нею незалежності. У цьому аспекті ізраїльський досвід може бути корисним для вдосконалення окремих аспектів адміністративно-правового регулювання публічного управління в Україні.

Ключові слова: *права людини, публічне право, адміністративне право, публічне управління, Держава Ізраїль.*

Krainii P. I., Toronchuck I. Zh. Administrative and legal foundations of public governance in Israel: general overview

Escalation of the geopolitical situation that began with the onset of the"hot phase" of the Russian-Ukrainian war in February 2024, Western European andpro-democratic countries have been compelled to respond to the increasedlikelihood of a global military conflict in the coming years. The example of Ukraine,as a state that in the 21st century has long resisted the Russian Federation invarious dimensions of modern warfare, can serve as a model for understanding howto ensure an adequate level of organizational and legal support for state functioningduring wartime.

Despite the fact that the European continent, for the first time since the end of WorldWar II, is attempting to understand how to implement changes in both domesticpublic law and its equivalent at the European Union level, such efforts have yet toprove effective. Moreover, the war in Ukraine has intensified questions about howlaw will develop under the legal regime of martial law, as fundamental Europeandocuments such as the European Convention on Human Rights and its AdditionalProtocols were adopted in response to the rethinking of the outcomes of the war thatended in 1945.

The Middle East, with all its diversity, has throughout the 20th century remained andcontinues to be one of the most volatile regions where local or regional militaryconflicts and wars erupt. One of the countries that has, since its inception, almostdaily been under the influence of martial law is Israel. The experience of developingits legal system, public law, and public governance, despite its historical peculiarities,can serve as a useful model not only for Ukraine but also for several Europeancountries. This model demonstrates how to maintain a state's existence for anextended period amidst nations seeking its destruction while simultaneously forminga legal system optimized for responding to nearly daily challenges threatening itssovereignty and independence.

This article attempts to analyze the peculiarities of the development of Israel's publicgovernance system through the lens of historical factors and the influence of variouslegal systems that operated in the country’s territories before it gainedindependence. In this context, the Israeli experience may prove useful for improvingcertain aspects of administrative and legal regulation of public governance in Ukraine.

Key words: *human rights, public law, administrative law, public governance, the State of Israel.*

Вступ. Формування системи сучасного публічного управління Держави Ізраїль відбувалось впродовж тривалого часу. Внаслідок історичних особливостей території на яку поширюється суверенітет ізраїльської влади досить складно в одному дослідженні здійснити аналіз передумов які сформували діючу систему права та систему публічного управління. Ми вирішили зупинитись на сучасній системі публічного управління через те що остання точка відліку яка призвела до її формування знаходиться у 1948 році коли на політичній мапі світу з’явилась ще одна незалежна держава – Ізраїль. Вказаний процес тісно пов’язаний зі здійсненням після Першої світової війни мандатного управління на цих територіях Британською

Імперією. Відтак, впродовж майже 30 років до здобуття незалежності ці землі та населення що на ній проживало перебували під впливом різноманітних джерел права серед яких важливу роль відігравало загальне право. Результатом цього стане те, що Ізраїль, хоча й тяжітиме до формування сучасної західної (континентальної) моделі правової системи, йому вдасться сформувати унікальну систему публічного управління основу якої формуватиме законодавча діяльність парламенту (Кнесет) та судова практика за рішеннями Верховного Суду Ізраїлю. Обговорюватиметься й прийняття писаної Конституції, проте ця ідея не буде втіленою у життя в силу різних обставин. Натомість, у 1980-роках буде проведено конституційну реформу яка завершиться прийняттям Основних Законів які визначатимуть загальну правову рамку захисту прав громадян та діяльності органів публічної влади.

Постановка завдання. Сучасне публічне управління Ізраїлю опирається на західну правову традицію яка здійснила суттєвий вплив на його формування. Крім іншого важливу роль відіграв й принцип верховенства права що розглядається ізраїльською правовою доктриною як правило коли всі члени суспільства є рівними перед законом. У центрі правового сприйняття перебуває людина – як її права, так і обов'язки. Ізраїль, будучи демократичною суверенною державою, з переважно світською правовою системою (хоча й натхненною певними єврейськими цінностями) і великим релігійним населенням, стикається з проблемою балансу між необхідністю прийняття законів, які відповідають потребам суспільства в цілому, і водночас визнанням «єврейського духу» і характеру держави. Показовим прикладом унікального поєднання правових традицій в Ізраїлі є активна роль суддів у формуванні правових норм. В Ізраїлі судді є не лише інтерпретаторами закону, але і його творцями – практика, на яку вплинула британська традиція загального права. На думку М. Маутнера це контрастує з багатьма континентальними правовими системами, де судді, як правило, застосовують існуючі закони, не вносячи до них суттєвих змін [1, с. 267].

Розвиток публічного управління Ізраїлю, починаючи з 1950-х років відбувався під впливом політичних, соціальних та економічних процесів, які впливали на ізраїльське суспільство. Безсумнівно, війни та події у сфері безпеки, такі як Шестиденна війна, війна Судного дня, Перша та Друга ліванські війни та дві інтифади, які змінили обличчя ізраїльського суспільства, також вплинули на державний сектор та його відносини із суспільством. Унікальність становища Верховного Суду, відсутність писаної Конституції, вплив публічного права Британської Імперії та ряд воєн за незалежність у XX столітті стали ключовими факторами що сформували сучасне публічне управління Держави Ізраїль.

Результати дослідження. Сучасне публічне управління Ізраїлю неможливо уявити без історичної традиції яка розпочалась іще у часи єврейського поселення на територію яка зараз є незалежною державою. Варто зауважити що 400-річне османське панування на цих землях яке завершилось у 1917 році вплинуло на формування низки інститутів публічного управління. Як зазначають у своєму дослідженні Д. Горовіц та М. Ліск неможливо ігнорувати 400 років османського панування, яке завершилося в 1917 році, оскільки більшість інститутів, пов'язаних з публічним управлінням, викристалізувалися і розвинулися в сучасному форматі під час британського мандату [2]. За 30 років мандату єврейський Ішув (назва яка вживається для опису населення яке проживало на територіях які сформували Державу Ізраїль після здобуття незалежності) перетворився на квазідержаву, інституційна інфраструктура якої, що здійснювала повноваження без формального суверенітету, стала скелетом політичної системи суверенної Держави Ізраїль та її державного управління.

Розвиток публічного управління та політичних інститутів єврейського Ішува в додержавному Ізраїлі відбувався паралельно з його соціальною консолідацією. Наприклад, робітничі партії прагнули посилити свій вплив на його повсякденне життя, в тому числі з позицій соціалістичного світогляду. Таким чином, зі створенням держави, не було необхідності створювати державні інституції та функції державного управління «з нуля», оскільки багато з них існували в тій чи іншій формі як інституції ще за часів Ішува. Вони продовжували функціонувати на регулярній основі зі зміною суверенітету, закінченням Британського мандату і створенням Держави Ізраїль. В результаті єврейський Ішув зміг без особливих потрясінь

пристосуватися до змін, що відбулися в 1948 році, і це надало йому суттєву перевагу над арабською більшістю в країні, якій до відходу британців було складно самоорганізуватися і мобілізувати необхідні ресурси.

У ізраїльській науковій літературі поняття «публічне управління» розглядається у широкому та вузькому розумінні. Як зауважує Н. Коен перший підхід розглядає дене поняття як усю діяльність уряду, незалежно від того, чи вона до виконавчої, законодавчої або судової гілок влади. Другий – стосується лише діяльності виконавчої гілки влади. Термін «публічне управління» у найбільш поширеному значенні обмежується урядовими організаціями та урядовою діяльністю. Публічна адміністрація має справу не лише з реалізацією політики, але і її змінами шляхом проведення аудиту, внесення змін, пропозицій та інформації, які є важливими для створення політики. Значення державного управління можна зрозуміти лише в контексті, в якому воно проводиться і здійснюється [3, с. 9].

Під поняття «публічне управління» підпадають адміністративно-правові аспекти діяльності сотень організацій та структурних підрозділів публічної влади. Структура публічної адміністрації та взаємозв'язок між різними підрозділами, що входять до її складу, значною мірою відображають її спроможність та роль, яку вона відіграє в суспільстві. У науковій літературі докладно обговорюються переваги та недоліки централізованої структури порівняно з децентралізованою, а також бажаний ступінь автономії різних державних органів. Тому для того, щоб можна було аналізувати процеси, розуміти результати та оцінювати напрямки розвитку ізраїльського публічного сектору, необхідне ґрунтовне ознайомлення зі структурою публічної адміністрації та різними підрозділами.

Органи публічного управління в Державі Ізраїль класифікують залежно від сфери їх діяльності та її рівня. Перший рівень формують органи які належать до публічного управління що здійснюється Урядом: урядова публічна адміністрація (публічна служба); урядові міністерства та їхні допоміжні підрозділи; законодавчі органи; урядові корпорації. На другому рівні знаходяться органи що не мають статусу публічних службовців та не відносяться у звичному розумінні до тих які здійснюють публічне управління. Вони мають назву «неурядова публічна адміністрація». До неї відносяться: Канцелярія Президента; Державний контролер; Адміністрація Кнесету; Банк Ізраїлю. Третій рівень формують органи місцевого самоврядування які складаються із департаментів; муніципальних корпорацій та муніципальних компаній [3, с. 9].

Важливу роль серед елементного складу системи органів публічної влади відіграє інститут публічної служби. Як зауважує колишній Голова комісії з питань державної служби І. Галнур, державна служба є частиною публічної адміністрації в її широкому розумінні. Тому є ті, хто пропонує розрізняти урядову публічну адміністрацію (урядові відомства, статутні органи та державні компанії), «неурядову» публічну адміністрацію (наприклад, адміністрація Кнесету), місцеві органи влади та «інші публічні інституції», які є унікальними для Ізраїлю. Основними функціями державної цивільної служби є: участь у формуванні державної політики та відповідальність за її реалізацію; надання послуг окремим особам, групам та організаціям; регулювання функцій, виконуваних іншими організаціями, з метою дотримання суспільних інтересів і забезпечення прав особистості [4]. Тобто, з врахуванням вищевикладеного, можемо класифікувати органи публічного управління залежно від їх місця та повноважень у систему органів публічної влади на: урядові міністерства; допоміжні підрозділи; статутні органи; державні компанії; місцеві органи влади та органи місцевого самоврядування.

Варто зазначити що знаковою подією у суспільно-політичному та правовому житті країні що вплинуло й на формування публічного управління відіграла «Резолюція Харарі» яка встановлювала процедурний порядок розроблення Конституції та визначала вищість Основних Законів порівняно зі звичайними законами. Цьому передували бурхливі події здобуття незалежності та виконання вимог Резолюції Генеральної асамблеї ООН № 181 (II) від 27 травня 1947 р. «План ООН по розділенню Палестини» (далі – Резолюція № 181) [5]. Так, 14 травня 1948 року останні британські сили, що знаходились на території Палестини,

залишили землю. Члени Національної ради зібралися в Тель-Авіві й проголосили створення Держави Ізраїль. На цьому засіданні Рада стала Тимчасовою державною радою – вищою установою нової держави. У Декларації незалежності, яку схвалили та підписали члени Тимчасової державної ради, стверджувалося, що протягом чотирьох місяців будуть обрані Установчі збори, які напишуть конституцію, в якій будуть визначені постійні інститути управління.

Політичне керівництво розділилось на два табори. Перший відстоював думку про те, що необхідно прийняти писану Конституцію оскільки це відповідатиме тексту Декларації незалежності, поваги до Резолюції №181. Крім цього єдиний документ зобов'язував би усі державні установи, додержуватись єдиних правил у своїй діяльності, поважати права та свободи громадян. Другий наголошував на тому що ідея писаної Конституції є неактуальною з огляду на те що Велика Британія не має єдиного Основного Закону, однак якщо верховенство права та демократія є міцними, а права і свободи особи дотримуються можливим є врахування британського досвіду. Крім цього, текст Декларації незалежності Держави Ізраїль містить основні конституційні принципи що не потребують додаткового закріплення. Як зазначає Д. Дорнер саме «Резолюція Харарі» виявилась компромісом який визначив курс подальшого розвитку публічного управління Держави Ізраїль. Так, документом встановлювалось що офіційна Конституція Ізраїлю буде розроблятися поетапно, шляхом прийняття низки Основних Законів які в кінцевому підсумку будуть об'єднані в Конституцію Держави Ізраїль [6, с. 1325].

Таким чином, було збережено принцип формальної Конституції, хоча було визнано, що вона не повинна бути розроблена як єдиний уніфікований документ з самого початку. Замість цього, окремі статті Конституції можуть бути прийняті у формі Основних Законів. Як показав час та практика що формувалась під впливом не лише змін суспільного життя, але й постійної боротьби за свою незалежність ті принципи, що містяться в Декларації незалежності Держави Ізраїль, не отримали конституційного статусу, а визнання прав людини – свободи, рівності, свободи вираження поглядів і занять, свободи совісті та віросповідання – фундаментальними нормами ізраїльського права стали результатом діяльності Верховного Суду. Суд постановив, що хоча законодавство не може бути визнане недійсним на підставі Декларації незалежності, всі закони Ізраїлю, включаючи ті, що були прийняті під час британського мандату до створення держави, повинні тлумачитися у світлі принципів, виражених у Декларації. Це правило діє й понині.

Правові принципи, які закріплювали права людини, також можна вважати частиною Конституції Ізраїлю. Ці норми стосувалися лише адміністративних органів. Повноваження Кнесету у сфері законотворчості залишалися необмеженими. Водночас, після проголошення «Резолюції Харарі», впродовж наступних кількох десятиліть, було прийнято кілька Основних законів як набули законної сили та діють до сьогодні [7]. Де-які з них створюють конституційні основи для організації публічного урядування, оскільки стосуються питань діяльності законодавчого органу, виконавчої влади, правового статусу столиці Ізраїлю, Армії оборони Ізраїлю (ЦАХАЛу), судової влади, державного господарства, державних земель, правового статусу Президента. Два Основних закони які були прийняті з початку 1990-х років стосувались прав людини: людської гідності та свободи зайнятості [7]. При цьому вони стали результатом активної діяльності Верховного Суду. Ці закони поєднали вже правові звичаї та доктрину яка сформувалась під впливом загального права та визначили майбутню систему публічного управління. Як приклад, розглянемо структуру виконавчої гілки влади яка за аналогією до європейських країн забезпечує публічне управління на різних рівнях.

Відповідно до Основного закону від 1968 року уряд є виконавчим органом державної влади і складається з Прем'єр-міністра та інших міністрів. Закон не визначає кількість міністрів в уряді, сфери, якими вони мають займатися, або розподіл роботи між ними. Ці аспекти залишаються на розсуд уряду. З часом кількість міністерств в Ізраїлі зростала, навіть попри те, що деякі міністерства з часом були ліквідовані (наприклад, Міністерство

нормування та постачання, Міністерство у справах меншин, Міністерство у справах релігії тощо). Ліквідація деяких міністерств і створення нових також було пов'язане з новими потребами (наприклад, Міністерство охорони навколишнього природного середовища), більшість подій у цій сфері (поділ, об'єднання, скасування або створення міністерств) були безпосередньо пов'язані з політичними міркуваннями та коаліційними перемовинами [7].

Різні урядові міністерства є частиною центрального уряду. Вони фактично є основною виконавчої влади. В більшості випадків кожне міністерство очолює міністр. Здебільшого міністр є публічно обраною посадовою особою. Він є частиною політичного компоненту державного управління. Існують випадки, коли міністра не обирають, а призначають на посаду за професійною ознакою. Міністр несе відповідальність перед Кнесетом за діяльність очолюваного ним міністерства. Відповідно до закону, щонайменше половина міністрів і всі заступники міністрів повинні бути членами Кнесету. Характер взаємовідносин між різними міністерствами значною мірою впливає на спроможність міністерств виконувати свої функції та їхню здатність працювати в уряді.

З погляду публічного управління, прийнято розрізняти міністерства, які відповідають за планування та розподіл повноважень і ресурсів (наприклад, Офіс прем'єр-міністра та Міністерство фінансів), виконавчі міністерства, які відповідають за виконання рішень Кнесету та уряду. Профільні міністерства, за визначенням, є основною рушійною силою в роботі уряду.

Окремо варто звернути увагу на допоміжні підрозділи які є невіднятною частиною публічного управління. Вони входять до системи уряду. Як зазначає Н. Коен вони є підрозділами у складі міністерств, які зазвичай працюють у відносній автономії. Ця автономія виражається, головним чином, у наявності окремого бюджету та окремих призначень тих, хто очолює підрозділи та займає в них ключові посади. У Законі про державну службу (Дисципліна) № 5723 від 1963, допоміжний підрозділ визначається як «підрозділ міністерства, якому Комітет з питань служби надав адміністративні повноваження міністерства відповідно до правил, що застосовуються на державній службі» [7]. У Законі про державну службу (призначення) № 5719 від 1959, міністерство визначається як «підрозділ державної служби, очолюваний міністром, включаючи канцелярію Президента держави, канцелярію Кнесету та канцелярію Державного контролера» [3, с. 11–12].

На нашу думку, основною перевагою допоміжних підрозділів є те, що їхня чутливість до змін чи політичної нестабільності є нижчою, ніж у керівництва міністерства. З аналізу наукової літератури та нормативно-правової бази яка визначає їх правовий статус у багатьох випадках допоміжний підрозділ є кращим виконавчим органом, і міністри, які хочуть бути впевненими, що будь-яка публічна послуга надаватиметься через міністерства. Кількість співробітників і бюджет допоміжного підрозділу більші, ніж у міністерства, якому він підпорядкований. Яскравими прикладами цього є ЦАХАЛ та поліція.

Важливо відзначити Комісію з питань державної служби – важливий підрозділ, який зараз знаходиться в офісі прем'єр-міністра (колишньому Міністерстві фінансів) та здійснює публічне управління державною службою в Ізраїлі. На чолі Комісії стоїть Комісар з питань державної служби, який призначається самим урядом і підпорядковується Прем'єр-міністру [8].

Висновки. Як бачимо, Держава Ізраїль не має писаної Конституції, проте має низку Основних законів. Загальні положення які стосуються публічного управління містяться у окремих із них лише побіжно. Це пов’язано як із впливом системи загального права що впродовж першої половини XX століття разом із правовими звичаями які залишились від 400-річного панування Османської імперії що сформувало основу як для проголошення незалежності Держави Ізраїль, так й для дискусій щодо необхідності прийняття окремого Основного Закону.

Важливою віхою правового життя країни стало прийняття «Резолюції Харарі» що дала змогу використовувати британську конституційну модель, прийняття Основних законів які мають вищий статус порівняно з іншими законами. Структура публічного управління Ізраїлю є багато в чому схожою з рядом європейських країн та України. Особливо в частині

організації діяльності органів публічної влади на вищому рівні. Важливу роль відіграє інститут публічної служби правовий статус якої визначається окремими спеціальними законами. Її дослідження буде проведено у наступних наукових дослідженнях.

Список використаних джерел:

1. Mautner Menachem. Law and the Culture of Israel. New York: Oxford University Press. 2011. 267 p. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199600564.001.0001
2. Horowitz Dan, Lisk Moshe. Feedback to the Country: Change and Continuity in the Political Structure of Israel. Hebrew University. Jerusalem. 1972.
3. Cohen Nissim. Public Administration in Israel: Development, Structure, Legal Authority and Function. Collection Administration et gestion publique. École nationale d'administration. Strasbourg. 2019. 38 p.
4. Izthak Galnoor. Public Management in Israel: Development, Structure, Functions and Reforms. *Routledge Studies in Middle Eastern Politics. Routledge, 2010.* 208 p.
5. United Nations General Assembly Resolution of 29 November 1947 181(II). *EsubscriptionUi*.URL: https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A/RES/181 (II)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False (date of access: 08.01.2025).
6. Dalia Dorner. Does Israel Have a Constitution? The Saint Louis University Law Journal. Vol. 43. №4. 1999. P. 1324-1336. URL : https://scholarship.law.slu.edu/lj/vol43/iss4/12
7. Basic Laws of Israel URL: https://www.jewishvirtuallibrary.org/basic-law-the-knesset (date of access: 08.01.2025).
8. Civil Service Commision. URL: https://www.gov.il/en/departments/civil_service_commission/govil-landing-page (date of access: 08.01.2025).

КУНЄВ Ю. Д.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного
і адміністративного права
*(Державний університет
«Київський авіаційний інститут»)*

УДК 342.92
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.37

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ В ПРОЦЕСІ ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНИХ ФІНАНСОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

У статті досліджено адміністративно-правові засади запобігання корупції в процесі діяльності міжнародних фінансових організацій. Вказано, що корупція становить значну загрозу стабільності, цілісності та демократичним цінностям будь-якого суспільства. Вона підриває суспільну довіру, перешкоджає економічному зростанню та увічнює соціальну нерівність. Представлені на сучасному етапі антикорупційні пропозиції є важливою віхою у боротьбі з корупцією як на національному рівні, так й на рівні ЄС. Комісія активізує свої дії: спираючись на діючі заходи, посилюючи зусилля щодо інтеграції запобігання корупції в розробку політики та програм ЄС, а також активно підтримувати роботу держав-членів щодо запровадження сильної антикорупційної політики та законодавства.

Зроблено висновок, що підходячи до протидії корупції на рівні країни, важливо в першу чергу запровадити інституційні системи та стимули для запобігання корупції. Перш ніж запроваджувати певні антикорупційні адміністративні заходи потрібно здійснювати системні дослідження, які б оцінили вплив, в першу чергу, факторів економічних і соціальних.

Економічний ефект від запровадження таких заходів оцінюють за кількістю ресурсів, які витрачаються на підтримання стійкості певної економічної системи, її розвитку та кількістю ресурсів, які втрачаються (завдана шкода) у разі розбалансування системи протидії корупції й витрачаються на відновлення стійкості системи взагалі.

Соціальний ефект запровадження антикорупційних адміністративних заходів оцінюють станом забезпечення захисту прав і законних інтересів громадян і шкодою, яка завдається їх правам і правосвідомості від неналежного стану системи протидії корупції. Поєднання реального досвіду та цілеспрямованості суспільних інститутів на усунення підґрунтя для корупції, за допомогою існуючого міжнародного інструментарію, спроможне дати справжній ефект для стійкості світопорядку.

Ключові слова: *міжнародні фінансові організації, корупція, фінансовий ринок, суб'єкти фінансової діяльності, публічно-правове регулювання, запобігання корупції.*

Kuniev Yu. D. Administrative and legal principles for preventing corruption in the activities of international financial organizations

The article examines the administrative and legal foundations of preventing corruption in the course of activities of international financial organizations. It is indicated that corruption poses a significant threat to the stability, integrity

and democratic values of any society. It undermines public trust, hinders economic growth and perpetuates social inequality. at the national level and at the EU level. The Commission is stepping up its action: building on existing measures, strengthening efforts to integrate corruption prevention into EU policy and programme development, and actively supporting Member States' work to put in place strong anti-corruption policies and legislation.

It is concluded that when approaching anti-corruption at the country level, it is important first of all to introduce institutional systems and incentives to prevent corruption. Before introducing certain anti-corruption administrative measures, it is necessary to carry out systematic studies that would assess the impact, first of all, of economic and social factors.

The economic effect of the introduction of such measures is assessed by the amount of resources spent on maintaining the stability of a particular economic system, its development, and the amount of resources that are lost (damage) in the event of an imbalance in the anti-corruption system and are spent on restoring the stability of the system in general.

The social effect of the introduction of anti-corruption administrative measures is assessed by the state of ensuring the protection of the rights and legitimate interests of citizens and the damage caused to their rights and legal awareness by the improper state of the anti-corruption system. A combination of real experience and purposefulness of public institutions to eliminate the basis for corruption, with the help of existing international tools, can have a real effect on the stability of the world order.

Key words: *international financial organizations, corruption, financial market, financial entities, public law regulation, corruption prevention.*

Постановка проблеми. Корупція становить значну загрозу стабільності, цілісності та демократичним цінностям будь-якого суспільства. Вона підриває суспільну довіру, перешкоджає економічному зростанню та увічнює соціальну нерівність. За офіційними даними, 68% людей і 62% представників бізнесу в країнах ЄС вважають, що корупція широко поширена [1]. Сьогодні Комісія вживає рішучих заходів для боротьби з корупцією в ЄС та у всьому світі, виконуючи зобов'язання, взяті президентом фон дер Ляєн у своєму зверненні до Союзу 2022 року [2].

Представлені на сучасному етапі антикорупційні пропозиції є важливою віхою у боротьбі з корупцією як на національному рівні, так й на рівні ЄС. Комісія активізує свої дії: спираючись на діючі заходи, посилюючи зусилля щодо інтеграції запобігання корупції в розробку політики та програм ЄС, а також активно підтримувати роботу держав-членів щодо запровадження сильної антикорупційної політики та законодавства. Комісія також стежить за розвитком боротьби з корупцією на національному рівні, визначає проблеми та питання рекомендацій державам-членам.

У світлі євроінтеграційних прагнень нашої держави, вітчизняна правова система постійно розробляє, удосконалює та впроваджує нові підходи та практики щодо протидії та запобігання корупції у всіх сферах суспільного життя. Особлива увага приділяється й адміністративно-правовим засадам запобігання корупції в процесі діяльності з міжнародними фінансовими організаціями.

Сьогоднішній набір заходів включає нові та посилені правила, що криміналізують корупційні злочини та гармонізують покарання у всьому ЄС, а також пропозицію щодо створення спеціального режиму санкцій щодо спільної зовнішньої політики та політики безпеки (CFSP) для боротьби з серйозними корупційними загрозами у всьому світі. Ці нові заходи приділили велику увагу профілактиці та створенню культури доброчесності, в якій корупція не допускається, і в той же час посилюють інструменти правозастосування.

У Спільному повідомленні про боротьбу з корупцією вказано, що корупція завдає великої шкоди суспільству, нашим демократіям, економіці та громадянам. Це підриває інститути громадянського суспільства, а також розбавляє їхню довіру та їх здатність надавати державну політику та якісні державні послуги. Корупція має важливе значення як для захисту цінностей ЄС, так і ефективності політики ЄС, і підтримки верховенства права в цілому [3]. Мережа ЄС проти корупції, що об'єднує правоохоронні органи, органи державної влади, практиків, громадянське суспільство та інші зацікавлені сторони, буде діяти як каталізатор запобігання корупції по всьому ЄС і розробить найкращі практики та практичні рекомендації. Одним з ключових завдань Мережі буде підтримка Комісії в картографуванні загальних територій, де корупційні ризики високі по всьому ЄС. Робота Мережі буде введена в антикорупційну стратегію ЄС, яка буде розроблена в консультації з Європейським Парламентом та Радою, щоб максимізувати вплив та узгодженість дій ЄС.

В установах ЄС існує нульова терпимість до корупції. У повідомленні детально описані правила етики, доброчесності та прозорості, що застосовуються для запобігання корупції в установах ЄС. Ця структура повинна не тільки застосовуватися з строгістю та послідовністю, але й постійно оновлюватися [3].

Варто вказати, що у новій Директиві щодо боротьби з корупцією закріплюється пропозиція модернізації існуючу антикорупційну правову базу ЄС шляхом [4]:

1) Запобігання корупції та побудова культури доброчесності, зокрема: підвищення обізнаності про корупцію шляхом проведення інформаційних та просвітницьких кампаній, дослідницьких та освітніх програм для зменшення корупційних ризиків та правопорушень; абезпечення того, щоб державний сектор був підзвітний найвищим стандартам шляхом накладення зобов'язання на держави-члени приймати ефективні правила щодо відкритого доступу до інформації, що представляє суспільний інтерес, розкриття та управління конфліктами інтересів у державному секторі, розкриття та перевірку активів державних службовців та регулювання взаємодії між приватним та державним секторами; створення спеціалізованих антикорупційних органів та забезпечення адекватних ресурсів та навчання для органів, відповідальних за запобігання та боротьбу з корупцією.

2) Уніфікація антикорупційного законодавства, зокрема: гармонізація визначень та понять антикорупційного законодавства; підвищення рівня санкцій для фізичних та юридичних осіб, а також гармонізація обтяжуючі та пом'якшувальні обставини.

3) Забезпечення ефективних механізмів запобігання корупції тощо.

Доцільно зазначити, що санкції ЄС допомагають досягти ключових цілей, таких як збереження миру, зміцнення міжнародної безпеки, а також консолідація та підтримка демократії та прав людини.

Звісно, що запропонована Директива про боротьбу з корупцією повинна бути узгоджена та прийнята Європейським Парламентом та Радою, перш ніж вона зможе стати законодавством ЄС.

У своєму зверненні до Союзу 2022 року президент фон дер Ляєн висловила необхідність рішучих дій проти корупції. Вона вказала, що корупція завдає великої шкоди суспільству, нашим демократіям, економіці та окремим особам. Це підриває інститути, від яких ми залежимо, розбавляючи їх довіру, а також їх здатність надавати державну політику та якісні державні послуги. Він діє як активізатор організованої злочинності та ворожого іноземного втручання. Успішне запобігання та боротьба з корупцією має важливе значення як для захисту цінностей ЄС та ефективності політики ЄС, так і для підтримки верховенства права та довіри до тих, хто керує, та державних установ [2].

Корупцію за своєю природою важко визначити кількісно, але навіть консервативні оцінки свідчать про те, що вона коштує економіці ЄС щонайменше 120 мільярдів євро на рік. Негативні наслідки корупції відчуваються у всьому світі, підриваючи зусилля щодо належного управління та процвітання, а також досягнення Цілей сталого розвитку Організації Об'єднаних Націй.

У контексті наведеного варто дослідити адміністративно-правові засади запобігання корупції в процесі діяльності з міжнародними фінансовими організаціями, що й **є метою даної статті.**

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наше дослідження базується на дослідженнях таких вчених, як: В. Б. Авер'янова, В. М. Гаращука, В. К. Колпакова, А. Т. Комзюка, М. В. Корнієнка, О. В. Кузьменко, Є. В. Курінного, Т. О. Коломоєць, О. П. Рябченко, М. І. Хавронюка та ін. У науковій площині питання правового регулювання діяльності міжнародних фінансових організацій, варто згадати праці таких вітчизняних вчених, як І. Лютий, О. Мозговий, М. Савостьяненко, В. Сіденко, Н. Патика, Н. Резнікова, О. Рогач, А. Філіпенко, Г. Терещенко та інші.

Виклад основного матеріалу. Оскільки більшість форм корупції зазвичай включають фіскальну транзакцію між однією особою чи установою та іншою, багато корупційних угод зрештою стосуються банків або інших фінансових установ, у тому числі й міжнародних фінансових організацій.

У 2000 році усвідомлення наведеного стало поштовхом до запуску ініціативи Wolfsberg Group щодо боротьби з відмиванням грошей (AML), саморегулівного проекту, очолюваного одинадцятьма глобальними банками [5].

Однак конкретна роль міжнародний фінансових організацій та їхня здатність протидіяти корупції була меншим предметом досліджень та прийняття політики, ніж в інших секторах бізнесу, і тому вона недостатньо висвітлена.

Громадська думка схильна переоцінювати можливості міжнародних фінансових організацій, особливо їхню здатність виявляти корупційні грошові потоки. У той же час, міжнародні фінансові організації, схоже, мають тенденцію недооцінювати свою схильність до прямої корупції, пов'язані з нею юридичні та репутаційні ризики, а також потенційну можливість непрямого зловживання для сприяння корупційним правопорушенням. Крім того вони також не усвідомлюють повного потенціалу деяких зі своїх добре перевірених інструментів боротьби з відмиванням грошей [6].

У зв'язку з наведеним 18 лютого 2006 року керівники Групи Африканського банку розвитку, Азіатського банку розвитку, Європейського банку реконструкції та розвитку, Групи Європейського інвестиційного банку, Міжнародного валютного фонду, Групи Міжамериканського банку розвитку та Групи Світового банку домовилися про створення Спільної робочої групи з питань боротьби з корупцією міжнародних фінансових установ (далі – IFI) для роботи над послідовним та гармонізованим підходом до боротьби з корупцією в діяльності та діяльності члена установ. Керівники установ-членів визнають, що єдиний і скоординований підхід має вирішальне значення для успіху спільних зусиль з боротьби з корупцією та запобігання підриву ефективності їхньої роботи.

Робоча група МФО погодила рекомендовані елементи гармонізованої стратегії боротьби з корупцією в діяльності установ-членів. Зокрема, вирішального значення для успіху гармонізованого підходу набуло спільне розуміння негативних практик. З цією метою IFI погодила наступні стандартизовані визначення «корупційних практик» у діяльності установ-членів:

– корупційна практика – це пропонування, дарування, отримання або вимагання, прямо чи опосередковано, будь-чого, що має цінність, щоб неналежним чином вплинути на дії іншої сторони;

– шахрайство – це будь-яка дія або бездіяльність, включаючи введення в оману, яка свідомо або з необережності вводить в оману або намагається ввести в оману сторону з метою отримання фінансової чи іншої вигоди або для уникнення зобов'язання;

– примусова практика – це приниження або заподіяння шкоди, або загроза погіршити або завдати шкоди, прямо чи опосередковано, будь-якій стороні або майну сторони з метою неналежного впливу на дії сторони;

– змова – це домовленість між двома або більше сторонами, спрямована на досягнення неналежної мети, включаючи неналежний вплив на дії іншої сторони [7].

Кожна з установ-членів визначає імплементацію в рамках своєї відповідної політики та процедур і відповідно до міжнародних конвенцій.

Робоча група IFI визнала, що обмін відповідною інформацією між установами-членами сприятиме спільному підходу та посиленню співпраці у вирішенні питань доброчесності

в їхній діяльності. Також важливо забезпечувати збереження конфіденційності інформації, щоб викривачі та інші особи залишалися впевненими у своїй захищеності в процесі спілкування з установами-членами. Робоча група IFI погодилася, що установи повинні обмінюватися інформацією, у разі необхідності, у зв'язку з розслідуваннями корупційних дій відповідно до цих принципів.

Установи-члени IFI визнали необхідність просування етичної ділової практики та належного управління, що відповідають міжнародним стандартам. Разом з тим IFI рекомендувала, щоб установи-члени у своїй роботі керувалися такими загальними принципами:

– належні процедури для забезпечення ідентифікації бенефіціарного власника;

– ретельний контроль за сторонами, які були засуджені або перебувають під слідством за тяжкі злочини, розслідуються або потрапили під санкції регулюючого органу або внесені до санкційного списку, визнаного установою-членом;

– ретельний контроль сторін, що беруть участь в адміністративному процесі, пов'язаному зі звинуваченнями у фінансових правопорушеннях;

– ретельний контроль за політично значущими особами відповідно до рекомендацій Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (далі – FATF);

– визначення пом'якшувальних факторів і забезпечення виконання зобов'язань, які усувають ризики доброчесності; та

– постійний моніторинг ризиків доброчесності.

IFI визнала критичну важливість забезпечення доброчесності в установах-членах, а також у діяльності, яку вони фінансують. IFI також підтримала ініціативи країн-членів та інших зацікавлених сторін, включаючи пресу та судову систему, щодо підвищення прозорості та підзвітності, зміцнення врядування в процесі боротьби з корупцією.

З цією метою IFI рекомендувала установам-членам продовжувати розробку аналітичних інструментів, призначених для оцінки ризиків корупції в окремих країнах, секторах і регіонах, а також інституційних можливостей для реагування на ці ризики.

Крім того IFI також рекомендувала установам-членам працювати над посиленням координації з питань врядування, доброчесності та антикорупційної діяльності, а також технічної допомоги з іншими міжнародними фінансовими організаціями, у тому числі в їхній діяльності в окремих країнах, щоб уникнути дублювання та максимізувати синергію.

Варто вказати, що у випадку, коли міжнародні фінансові організації виявляються причетними до корупції, це зазвичай відбувається одним із двох способів: або сама фінансова установа, або працівник безпосередньо вчиняє корупційні дії; або міжнародна фінансова установа неправомірно використовується для приховування коштів корупційного походження.

Важливо розуміти, що міжнародні фінансові організації як юридичні особи, їхні працівники та керівники можуть бути притягнуті до юридичної відповідальності за корупційні правопорушення. Тому важливим є те, що міжнародні фінансові організації мають якнайповніше впроваджувати рекомендовані заходи з реформування.

Група Африканського банку розвитку, Азіатський банк розвитку, Європейський банк реконструкції та розвитку, Група Європейського інвестиційного банку, Група Міжамериканського банку розвитку, Група Світового банку спільно схвалили загальні (керівні) принципи запобігання корупції, на підставі яких було впроваджено такі заходи:

1) у кожній Організації має бути Слідчий офіс, відповідальний за проведення розслідувань;

2) метою розслідування, проведеного Слідчим управлінням, є вивчення корупційних дії, які визначені кожною установою, включаючи проекти, що фінансуються Організацією, але не обмежуючись ними, а також заяви про неправомірну поведінку з боку співробітників Організації;

3) слідчий орган повинен працювати на засадах таких принципів, як об'єктивність, неупередженість та справедливість протягом усього слідчого процесу та проводити свою діяльність компетентно та з найвищим рівнем доброчесності;

4) працівники Слідчого відділу повинні своєчасно повідомляти керівника про будь-які фактичні або потенційні конфлікти інтересів, які він або вона можуть мати під час розслідування, в якому він або вона бере участь, і керівник повинен вжити відповідних заходів для усунення конфлікту;

5) мають бути запроваджені відповідні процедури для розслідування заяв про неправомірну поведінку з боку будь-якого співробітника слідчого управління;

6) кожна Організація повинна публікувати технічне завдання свого Слідчого управління, а також щорічний звіт, що висвітлює доброчесність та діяльність її Слідчого офісу щодо боротьби з корупцією відповідно до його політики щодо доступу до публічної інформації;

7) Слідчий орган вживає розумних заходів для захисту як конфіденційної будь-якої непублічної інформації, пов'язаної з розслідуванням, включаючи особу сторін, які є об'єктом розслідування, та сторін, які надають свідчення або докази.

Спосіб, у який вся інформація зберігається та надається сторонам у кожній Організації за межами Організації, включаючи національні органи влади, регулюється правилами, політикою та процедурами Організації;

8) висновки слідства повинні ґрунтуватися на фактах та пов'язаному з ними аналізі, який може включати обґрунтовані висновки;

9) Слідчий офіс надає керівництву Організації рекомендації, у відповідних випадках, які випливають з його висновків слідства;

10) усі розслідування, що проводяться слідчим управлінням, мають адміністративний характер.

З огляду на потенційні ризики міжнародні фінансові організації зобов'язані забезпечити себе внутрішньою системою дотримання вимог щодо боротьби з корупцією. Щоб запобігти типовим операційним ризикам, міжнародним фінансовим організаціям рекомендувалося приділяти особливу увагу політиці щодо подарунків, а також роботі з посередниками та агентами, як тими, хто діє від імені фінансової установи, так і клієнтами установи.

Що стосується ризику бути використаним для участі у відмиванні грошей та інших злочинних діях, вразливість фінансової галузі є унікальною порівняно з іншими галузями.

Аналогічним чином такі транзакції можуть бути побудовані таким чином, щоб допомогти приховати активи від податкових органів або приховати збитки, ризики або відверте шахрайство на корпоративних рахунках. Зокрема, у звіті підкомітету Сенату США, опублікованому в липні 2008 року, швейцарський банк UBS звинувачується в тому, що він допоміг 19 000 громадянам США приховати 18 мільярдів доларів США на незадекларованих рахунках від податкових органів США.7 J.P. Morgan Chase і Citigroup було зобов'язано виплатити в сукупності 236 мільйонів доларів інвесторам, які втратили гроші в Enron за свою роль у допомозі компанії приховати справжній масштаб свого боргу [8].

У цьому аспекті слід вказати, що загальний транскордонний потік доходів від злочинної діяльності, корупції та ухилення від сплати податків оцінюється в діапазоні від кількох сотень мільярдів доларів до 1,5 трильйонів доларів США [9].

Таким чином, міжнародні фінансові організації відіграють одну з ключових ролей у запобіганні та санкціонуванні відмивання грошей та корупції. Вони також можуть допомогти у боротьбі з податковим та фінансовим корпоративним шахрайством.

Отже, правоохоронні органи та міжнародні органи такі як FATF та Базельський комітет з банківського нагляду, що встановлюють стандарти, чинять значний тиск на країни з метою розробки ефективних стратегій виправлення ситуації для фінансових посередників.

Спочатку міжнародні зусилля були зосереджені на протидії відмиванню грошей, пов'язаному з організованою злочинністю та торгівлею наркотиками, але після того, як у 1999 році набула чинності Конвенція ОЕСР про боротьбу з корупцією, зосередилися на корупції як предикативному злочині для відмивання грошей. Нарешті, у 2003 році FATF наслідувала цей приклад. Скандал в Абачі та інші широко висвітлені справи про відмивання грошей, які, як стверджувалося, були пов'язані з корупційними доходами та пов'язаними

з ними злочинами, привернули увагу як національних законодавців, так і керівників міжнародних фінансових організацій та спонукали до тісних зв'язків між між ними. Зокрема було посилено засоби правового захисту, як-то розширення існуючих механізмів перевірки діяльності міжнародних фінансових організацій. Крім того, Заява Вольфсберзької групи проти корупції 2007 року визначила типові правила для діяльності, пов'язаної з корупцією, а також характеристики клієнтів і транзакцій, які повинні викликати підозри в корупції.

Підхід Групи Світового банку до боротьби з корупцією поєднує проактивну політику передбачення та управління ризиками у власних проектах. Група банку піддає всі потенційні проєкти суворій перевірці та працює з клієнтами, щоб зменшити можливі корупційні ризики, які були виявлені.

Віце-президент з питань доброчесності (INT) є незалежним підрозділом Світового банку, який розслідує та проводить санкції, пов'язані зі звинуваченнями у шахрайстві та корупції в проектах, що фінансуються Світовим банком. INT підтримує основні бізнес-підрозділи Світового банку та зовнішні зацікавлені сторони, пом'якшуючи ризики шахрайства та корупції шляхом обміну висновками розслідувань, порадами, профілактичними та інформаційно-пропагандистськими зусиллями. INT звітує безпосередньо перед президентом установ Світового банку і знаходиться під наглядом Аудиторського комітету Виконавчої ради [10]. Механізми публічних скарг вбудовані в проєкти для заохочення та розширення можливостей нагляду, а проєкти активно контролюються під час реалізації.

Коли звинувачення у корупції обґрунтовані, компаніям, причетним до неправомірних дій, не допускаються до будь-якої нової діяльності, що фінансується Групою Світового банку. Зацікавлені уряди отримують висновки розслідувань Групи Світового банку. На сьогоднішній день Група Світового банку публічно вилучила або іншим чином санкціонувала понад 1000 юридичних та фізичних осіб.

У 2020 фінансовому році Група Світового банку санкціонувала 49 юридичних та фізичних осіб і визнала 72 перехресні дебарменти від інших багатосторонніх банків розвитку. Наприкінці 2020 фінансового року 372 суб'єкти господарювання були піддані санкціям умовного звільнення, процес, за допомогою якого юридичним особам надається можливість вдосконалити свої внутрішні програми відповідності в рамках своєї санкції.

Для правового регулювання міждержавної торгівельної сфери, існує значна кількість міжнародних інструментів, що безпосередньо пов'язують питання спрощення митних процедур з системним подоланням корупційних проявів. Одним з найбільш відомих інструментів є Декларація Аруша про професійну етику (Декларація Ради з митного співробітництва з належного управління і боротьби з корупцією на митниці 1993 р., оновлена 2003 р.) та Кіотська конвенція (Міжнародна конвенція зі спрощення та гармонізації митних процедур 1999 р.).

Світовий банк нещодавно запустив набір антикорупційних ініціатив [11], щоб підтвердити свою прихильність допомозі країнам боротися з корупцією, вирішувати зміни в глобалізації, технологіях, соціальних науках та інших факторах. Антикорупційні ініціативи розширюють фокус Банку за межі країн, що розвиваються, щоб також включити фінансові центри, впроваджувати антикорупційну політику більш відкрито, ніж раніше, використовувати нові технології для розуміння, вирішення та запобігання корупції, а також інтегрувати ідеї поведінкової соціальної науки, що безумовно є основою оптимального адміністративно-правові механізму запобігання корупції в процесі діяльності міжнародних фінансових організацій.

Висновки. Проведений аналіз дає підстави вказати, що підходячи до протидії корупції на рівні країни, важливо в першу чергу запровадити інституційні системи та стимули для запобігання корупції.

Перш ніж запроваджувати певні антикорупційні адміністративні заходи потрібно здійснювати системні дослідження, які б оцінили вплив, в першу чергу, факторів економічних і соціальних.

Економічний ефект від запровадження таких заходів оцінюють за кількістю ресурсів, які витрачаються на підтримання стійкості певної економічної системи, її розвитку та

кількістю ресурсів, які втрачаються (завдана шкода) у разі розбалансування системи протидії корупції й витрачаються на відновлення стійкості системи взагалі.

Соціальний ефект запровадження антикорупційних адміністративних заходів оцінюють станом забезпечення захисту прав і законних інтересів громадян і шкодою, яка завдається їх правам і правосвідомості від неналежного стану системи протидії корупції.

Поєднання реального досвіду та цілеспрямованості суспільних інститутів на усунення підґрунтя для корупції, за допомогою існуючого міжнародного інструментарію, спроможне дати справжній ефект для стійкості світопорядку.

Список використаних джерел:

1. European Union. (2022). *Corruption. Eurobarometer*. URL: https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2658

2. State of the Union 2022 – President von der Leyen's speech URL: https://state-of-the-union.ec.europa.eu/state-union-2022_en

3. Joint communication to the european parliament, the council and the european economic and social committee on the fight against corruption URL: https://commission.europa.eu/publications/joint-communication-fight-against-corruption_en

4. Proposal for a directive of the european parliament and of the council on combating corruption, replacing Council Framework Decision 2003/568/JHA and the Convention on the fight against corruption involving officials of the European Communities or officials of Member States of the European Union and amending Directive (EU) 2017/1371 of the European Parliament and of the Council URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2023%3A234%3AFIN

5. Cornelius P. Foreign Bank Ownership and Corporate Governance in Emerging-Market Economies, in P. Cornelius and B. Kogut (eds.), Corporate Governance and Capital Flows in a Global Economy New York: Oxford University Press, 2003.

6. Pieth M., Aiolfi G. The Private Sector Becomes Active: The Wolfsberg Process, in A. Clark and P. Burrell (eds.), A Practitioner's Guide to International Money Laundering Law and Regulation London: City & Financial Publishing, 2003.

7. Final report on the joint IFI action plan URL: https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/145601468162852641/final-report-on-the-joint-ifi-action-plan

8. US Senate Permanent Subcommittee on Investigations, Tax Haven Banks and U.S. Tax Compliance Washington, DC: Permanent Subcommittee on Investigations, 2008.

9. Baker R., Nordin J. Dirty Money: What the Underworld Understands that Economists Do Not, Economists Voice, vol. 4, no. 1. 2007.

10. Integrity Vice Presidency URL: https://www.worldbank.org/en/about/unit/integrity-vice-presidency

11. Corruption has modernized, so should anticorruption initiatives URL: https://blogs.worldbank.org/en/voices/corruption-has-modernized-so-should-anticorruption-initiatives

РОЗСОХА С. С.,
кандидат юридичних наук,
старший науковій співробітник
(Науково-дослідний інститут публічного права)

УДК 342.9: 347.961
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.38

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті виявлені та узагальнені філософсько-правові аспекти адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності, які ґрунтуються на поєднанні природного права та юридичного позитивізму. Підкреслено важливість гармонійної інтеграції моральних принципів і правових норм у діяльність нотаріусів як інституту позасудового захисту прав. Особлива увага приділена забезпеченню відповідності нотаріальної практики міжнародним стандартам, етичним принципам і сучасним технологічним підходам. Адміністративно-правове забезпечення нотаріальної діяльності розглянуто як комплексну систему, що включає чотири ключові компоненти: адміністративні послуги, розпорядчу діяльність, виконавчу діяльність і концептуально-стратегічні підходи до розвитку нотаріату. Визначено, що адміністративні послуги забезпечують правову підготовку та реєстрацію нотаріальної діяльності, а розпорядча діяльність орієнтована на уточнення та деталізацію нормативно-правових актів. Виконавча діяльність спрямована на контроль за дотриманням законодавства, а концепції та стратегії формують довгострокову перспективу вдосконалення нотаріальної системи. У статті виділено принципи, на яких базується нотаріат: законність, правова визначеність, незалежність, неупередженість, конфіденційність і професійна етика. Принцип законності забезпечує відповідність правочинів чинному законодавству, тоді як правова визначеність гарантує створення документів із високим рівнем доказової сили, спрямованих на зменшення ризиків правових спорів і конфліктів. Незалежність нотаріусів захищає їхню об'єктивність та неупередженість, що дозволяє забезпечувати баланс інтересів усіх сторін. Конфіденційність і професійна етика зобов'язують нотаріусів дотримуватися чесності та відповідальності у взаємодії з клієнтами, створюючи довіру до інституту нотаріату. Значну увагу приділено соціальній відповідальності нотаріусів, яка реалізується через зміцнення правової культури, розвиток демократичного суспільства та сприяння прозорості правових відносин. Впровадження інформаційних технологій розглянуто як важливий інструмент модернізації нотаріальної діяльності, що сприяє підвищенню ефективності, доступності та якості нотаріальних послуг.

Ключові слова: *адміністративно-правові норми, етичні принципи, забезпечення нотаріальної діяльності, захист прав, конфіденційність і професійність, міжнародні стандарти, моральні принципи, правові аспекти, правове забезпечення нотаріальної діяльності, природне право, технологічні підходи, філософія, юридичний позитивізм.*

Rozsokha S. S. Philosophical and legal aspects of administrative and legal support of notarial activities

The article identifies and generalizes the philosophical and legal aspects of the administrative and legal provision of notarial activities, based on the combination of natural law and legal positivism. Emphasis is placed on the importance of the harmonious integration of moral principles and legal norms into the activities of notaries as an institution of extrajudicial protection of rights. Particular attention is given to ensuring compliance of notarial practices with international standards, ethical principles, and modern technological approaches. Administrative and legal provision of notarial activities is considered as a comprehensive system, including four key components: administrative services, regulatory activities, executive activities, and conceptual-strategic approaches to the development of notarial practices. It is defined that administrative services ensure legal preparation and registration of notarial activities, while regulatory activities are aimed at clarifying and detailing normative legal acts. Executive activities are focused on monitoring compliance with legislation, while concepts and strategies form the long-term perspective of improving the notarial system. The article highlights the principles on which notarial activities are based: legality, legal certainty, independence, impartiality, confidentiality, and professional ethics. The principle of legality ensures compliance of transactions with current legislation, while legal certainty guarantees the creation of documents with a high level of evidentiary power, aimed at reducing risks of legal disputes and conflicts. The independence of notaries protects their objectivity and impartiality, allowing them to balance the interests of all parties. Confidentiality and professional ethics oblige notaries to adhere to honesty and responsibility in interaction with clients, creating trust in the notarial institution. Significant attention is given to the social responsibility of notaries, which is implemented through strengthening legal culture, developing a democratic society, and promoting transparency in legal relations. The implementation of information technologies is considered an important tool for modernizing notarial activities, contributing to the improvement of the efficiency, accessibility, and quality of notarial services.

Key words: *administrative and legal norms, administrative provision of notarial activities, confidentiality, ethical principles, international standards, justice, legal certainty, legal provision of notarial activities, legal positivism, moral principles, natural law, professional ethics, protection of rights, regulatory activities, technological approaches.*

Вступ. Філософсько-правові аспекти адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності є надзвичайно актуальними в умовах розвитку сучасного демократичного суспільства, оскільки вони забезпечують фундаментальні підходи до регулювання правовідносин у сфері нотаріату. Відповідно до сучасних вимог, нотаріат виконує ключову роль у забезпеченні правової визначеності, прозорості правочинів і стабільності суспільних відносин. З огляду на глобалізацію, імплементацію міжнародних стандартів у національну правову систему, а також стрімкий розвиток інформаційних технологій, виникає потреба у переосмисленні традиційних підходів до організації нотаріальної діяльності та її адміністративно-правового забезпечення.

Нотаріат в умовах сьогодення слугує інструментом захисту прав фізичних і юридичних осіб, що визначає його важливість як інституту позасудового вирішення спорів. Аналіз філософсько-правових аспектів цієї діяльності дозволяє усвідомити глибший зв'язок між природним правом і юридичним позитивізмом, інтегруючи моральні та етичні принципи в адміністративно-правову практику. Це забезпечує гармонійний баланс між нормами права, соціальними потребами та цінностями суспільства.

Зважаючи на виклики сьогодення, дослідження філософсько-правових аспектів адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності дозволяє сформувати концептуальні засади її розвитку, гармонізувати національне законодавство з міжнародними стандартами, посилити роль нотаріату в захисті прав і свобод громадян. Такий аналіз сприятиме зміцненню правової культури, підвищенню ефективності правового регулювання та забезпеченню суспільного добробуту.

Огляд останніх досліджень. У науковому аналіз адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності значний внесок зробили такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як Х. Аджі, М. Абдурашидова, А. Берлач, Я. Бень, Т. Білоус, Р. Брукс, В. Бусел, О. Буханевич, Д. Кові Браун, В. Галунько, М. Глобінець, Н. Гриців, А. Гуледза, Г. Гулєвська, Л. Данюк, А. Закіа Джамілах, Анита Дауті, А. Денисова, М. Долинська, К. Досінчук, Й. Дрендель, С. Діденко, Е. Женеску, Д. Журавльов, Р. Ігонін, А. Іванищук, Н. Ільєва, А. Іп, У. Кінаш, Н. Карнарук, С. Ковальчук, І. Когутич, О. Коротун, О. Костюченко, О. Косілова, О. Красногор, Т. Курило, Я. Лазур, К. Лізкано Чапета, П. А. Малавет, А. Маржина, О. Мартинюк, Г. Массе, Л. Міранда Чавес, С. Моріна, В. Мустафа, І. Нуроїні, О. Надьон, І. Орловська, У. Палієнко, Є. Пряхін, Л. Піньяс, А. Саптомо, О. Ситников, С. Стеценко, С. Супанджі, В. Тищенко, А. Вілдан Азізі, А. Сяра Нур Сілмі Судраджат, Б. Сіхомбінг, К. Федорова, М. Фролков, Е. Халіті-Мустафа, К. Н. Янг, В. Черниш, К. Чижмарь, О. Чудний, О. Яра та інші Цей перелік підкреслює багатогранність наукових підходів до аналізу філософсько-правових аспектів адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності та важливість подальшого розвитку цієї тематики.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі філософії права, теорії адміністративного права, доктринальних поглядів на цю проблематику вітчизняних та зарубіжних вчених та пам'яток законодавства розкрити філософсько-правові аспекти адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності в Україні.

Результати дослідження. Згідно із британською енциклопедією філософія права досліджує природу права та його зв'язок із людськими цінностями, практиками й політичними спільнотами. Вона відрізняє право від інших нормативних систем, таких як мораль та соціальні конвенції, і зосереджується на універсальних принципах, що застосовуються до всіх правових систем. Одним із ключових питань філософії права є взаємодія між правовими системами та моральними цінностями. Класичні теорії природного права, такі як концепції Цицерона та Фоми Аквінського, стверджують, що чинні закони повинні відповідати об'єктивним моральним принципам. Несправедливі закони, які не відповідають таким принципам, не вважаються правдивим правом. Філософія права аналізує, чому і як закони здобувають авторитет і чи повинні люди їх дотримуватися. Зокрема, Платон і Арістотель доводили, що авторитет законів випливає з їхньої відповідності розуму, загальному благу та вічним принципам. Дисципліна простежує історичний розвиток правових теорій, демонструючи, як ідеї еволюціонували від давньогрецького сприйняття права як божественного наказу до сучасних підходів, що охоплюють юридичний позитивізм, текстуалізм та судове тлумачення [1].

Стефан Маген, дослідник, який спеціалізується на філософії права, на аналізу нормативності позитивного права, зв'язку права із соціальними фактами та методологічних аспектів сучасних правових систем розкриває, що філософія права як галузь філософії аналізує нормативність позитивного права, його зв'язок із мораллю, юридичну дійсність, юридичні зобов'язання, тлумачення та застосування правових норм. Основними підходами до розуміння цієї дисципліни є природне право, юридичний позитивізм, теорія соціальних фактів та інші сучасні концепції. Природне право передбачає, що нормативність права заснована на об'єктивних моральних принципах. Цицерон вважав, що справжнє право – це правильний розум, що відповідає природі. Фома Аквінський стверджував, що позитивне право є дійсним, якщо воно випливає з моральних принципів. Юридичний позитивізм пояснює нормативність права соціальними фактами, такими як норми поведінки, що підтримуються суспільством. Герберт Харт запропонував концепцію внутрішньої точки зору, яка пояснює,

чому учасники правової системи сприймають правові норми як зобов'язуючі. Ганс Кельзен розглядав право як автономний нормативний порядок, незалежний від моралі чи соціальних фактів [2].

Рут Брукс (Великобританія) спеціалізується на дослідженнях у галузі філософії права, а також аналізує вплив права на суспільство та індивідуальну поведінку вона розкриває, що філософія права є галуззю філософії, яка аналізує право, правові інститути, системи та принципи. Вона аналізує природу права, його зв'язок із мораллю, політикою, економікою та іншими сферами людської діяльності. На її погляд філософія права поділяється на аналітичну юриспруденцію та нормативну юриспруденцію. Аналітична юриспруденція зосереджується на визначенні сутності права та його розмежуванні з іншими соціальними системами, такими як мораль і етика. До аналітичної юриспруденції належать такі теорії, як теорія природного права, юридичний позитивізм та правовий реалізм. Теорія природного права базується на ідеї, що право випливає з природи людини і вічних моральних принципів. Юридичний позитивізм розглядає право як соціальну конструкцію, створену державою і незалежну від моралі. Правовий реалізм наголошує на практичному застосуванні права та обґрунтуванні судових рішень. Нормативна юриспруденція досліджує, як право впливає на людську поведінку і формує суспільство [3].

Публічне адміністрування нотаріальної діяльності здійснюється шляхом надання адміністративними органами адміністративних послуг нотаріусам, здійснення розпорядчої та виконавчої діяльності. Наприклад адміністративним органом, яким є Міністерство юстиції України, затверджено порядок надання адміністративної послуги у формі реєстрації приватної нотаріальної діяльності. Ця послуга регулюється Законом України «Про нотаріат» [4] та нормативно-правовими актами, зокрема Положенням про порядок реєстрації приватної нотаріальної діяльності та заміщення приватного нотаріуса, затвердженим Наказом Міністерства юстиції України від 22 березня 2011 року № 871/5, а також іншими документами, які встановлюють порядок реалізації цього процесу. Зміст регламенту передбачає чіткі вимоги до заявника, зокрема надання документів, що підтверджують особу, професійну компетентність і відповідність приміщення вимогам для здійснення нотаріальної діяльності. Подання документів здійснюється особисто, а послуга надається безкоштовно. Строк виконання не перевищує семи днів із моменту подання заяви [5].

Видання підзаконних нормативно-правових актів з метою уточнення та деталізації профільного законодавства. Наприклад, Наказом Міністерства юстиції України від 17 лютого 2014 року № 357/5 затверджено Порядок проведення перевірки організації роботи державних нотаріальних контор, державних нотаріальних архівів, організації нотаріальної діяльності приватних нотаріусів, дотримання державними і приватними нотаріусами порядку вчинення нотаріальних дій та виконання правил нотаріального діловодства. Цей документ виданий на підставі Закону України «Про нотаріат», положення якого визначають повноваження Міністерства юстиції України щодо організації та контролю діяльності нотаріусів, а також Закону України «Про центральні органи виконавчої влади», що регламентує порядок реалізації повноважень органів державної влади. Основною метою перевірок є забезпечення дотримання законодавства державними та приватними нотаріусами, контроль за організацією роботи, порядком вчинення нотаріальних дій, веденням діловодства та якістю надання нотаріальних послуг. Передбачено два види перевірок: планова, яка здійснюється не частіше одного разу на два роки, охоплює весь період з часу попередньої перевірки та проводиться відповідно до затвердженого графіка, і позапланова, яка проводиться за дорученням Міністерства юстиції, його територіальних органів або за зверненням фізичних чи юридичних осіб [6].

Здійснення адміністративними органами виконавчої діяльності. Наприклад, Наказом Міністерства юстиції від 11 січня 2022 року № 56/5 «Про результати камеральної перевірки державного реєстратора – приватного нотаріуса Київського міського нотаріального округу ОСОБА_1» передбачає тимчасове блокування доступу приватного нотаріуса Київського міського нотаріального округу ОСОБА_1 до Державного реєстру речових прав на

нерухоме майно строком на один місяць. Це рішення ухвалено в межах реалізації контролю за дотриманням нотаріусами законодавства, що регулює діяльність державних реєстраторів, із метою забезпечення законності вчинення реєстраційних дій [7].

Крім публічного адміністрування нотаріальної діяльності до складових адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності відноситься концепції, стратегії та інші засади правового регулювання в аналізованій сфері. Наприклад, Концепція реформування органів нотаріату в Україні, яка була затверджена Наказом Міністерства юстиції України від 24 грудня 2010 року, № 3290/5. Метою Концепції є формування цілісного підходу до функціонування нотаріату та створення чіткої структури нотаріальних органів для забезпечення надання правових і нотаріальних послуг відповідно до міжнародних стандартів. Основна мета полягала в поступовому реформуванні нотаріату як інституту позасудового захисту цивільних прав фізичних та юридичних осіб. Очікуваними результатами було створення єдиного нотаріату, запровадження професійного самоврядування нотаріусів, підвищення якості нотаріальних послуг і забезпечення ефективного захисту прав громадян [8].

Отже, філософські та правові засади нотаріальної діяльності ґрунтуються на взаємодії природного права та юридичного позитивізму, що забезпечує баланс між моральними принципами і конкретними правовими нормами. Такий підхід дозволяє інтегрувати нотаріат у правову систему як інститут позасудового захисту прав, забезпечуючи водночас його відповідність етичним стандартам і міжнародним практикам. Нотаріальна діяльність в Україні реалізується через адміністративно-правове забезпечення, яке охоплює адміністративні послуги, розпорядчу та виконавчу діяльність, а також стратегічні концепції розвитку. Цей комплексний підхід сприяє ефективності правового регулювання, підвищує якість надання послуг та забезпечує контроль за дотриманням професійних і законодавчих вимог. Розробка концепцій, стратегій та нормативно-правових актів є основою для формування системи, яка орієнтована на довгострокове вдосконалення нотаріату.

Крім того у зарубіжній та вітчизняній літературі існують певні тенденції до розкриття філософських засад діяльності нотаріату. Так, Генеральна асамблея членів палат нотаріусів Міжнародного союзу нотаріусів (UINL) у редакційній публікації зазначають, що Нотаріальна діяльність базується на поєднанні філософських принципів служіння суспільству та правових норм, які регулюють її функціонування, а основоположні засади діяльності нотаріусів відображають їхню соціальну та юридичну роль як гарантів правової визначеності, нейтральності й незалежності. Нотаріуси зобов'язані виконувати свої професійні обов'язки компетентно та відповідно до високих стандартів, постійно оновлюючи знання у сфері права та нотаріату. Вони повинні створювати умови для ефективного виконання своїх обов'язків, забезпечуючи зручний графік роботи та відповідну технологічну підтримку. У роботі нотаріуси повинні дотримуватися принципів поваги, солідарності та співпраці, сприяти обміну знаннями й досвідом, а також активно брати участь у професійних ініціативах. Нотаріуси зобов'язані дотримуватися принципів чесної конкуренції, утримуючись від знижок на послуги, рекламної діяльності чи використання посередників для залучення клієнтів. Гарантуючи право на вибір нотаріуса, вони повинні залишатися нейтральними й уникати будь-якого впливу на клієнтів у цьому виборі [9].

Інді Нуроіні, Акфа Закія Джамілах, Агунг Вілдан Азізі, Аджунг Сильва Сьяра Нур Силмі Судраджат (Індонезія) доводять, що філософія нотаріату базується на принципах забезпечення правової визначеності, рівності сторін у правовідносинах і захисту їхніх інтересів. Основоположною ідеєю є служіння суспільству через створення юридичних документів, які мають підвищену довіру та підтверджену доказову силу. Нотаріат відіграє роль гаранта законності в угодах та інших юридичних процесах, сприяючи прозорості та стабільності правових відносин. Основна місія нотаріату полягає у формуванні документів, які мають силу юридичного доказу, забезпечуючи дотримання закону та зменшуючи ризик правопорушень. Нотаріуси зобов'язані діяти у межах закону, дотримуючись етичних норм і стандартів професійної поведінки. Незалежність та нейтральність є основними принципами нотаріату. Нотаріус повинен однаково захищати інтереси всіх сторін, що беруть участь

у правочині, не надаючи переваги жодній з них. Нотаріат підтримує довіру суспільства через високий рівень професійних знань, дотримання конфіденційності та точність у виконанні своїх обов'язків. Нотаріус як третя сторона в правочинах виконує превентивну функцію, зменшуючи ймовірність спорів між сторонами у майбутньому [10].

Н. Манойло пише у свій статті, що нотаріат як правовий інститут та професійна діяльність базується на фундаментальних принципах, які визначають його соціальну значущість і роль у побудові демократичного правового суспільства, і ці засади відображають поєднання правової, етичної та філософської складових, які забезпечують надійність, прозорість і стабільність правових відносин у суспільстві. Нотаріуси є незалежними гарантами дотримання закону та забезпечення юридичної визначеності в правовідносинах, а їхня діяльність спрямована на попередження спорів, забезпечення доказової сили документів та створення умов для стабільного функціонування суспільства. Нотаріус повинен виконувати свої обов'язки з високим рівнем професіоналізму, дотримуючись принципів етики, таких як неупередженість, конфіденційність і відповідальність за результати своєї діяльності. Нотаріат сприяє формуванню правосвідомості громадян, їхньої довіри до правових інститутів і розвитку громадянського суспільства, а нотаріуси виконують роль медіаторів між державою та громадянами, забезпечуючи баланс інтересів і дотримання принципів справедливості [11].

Аде Саптомо та Б. Сіхомбінг (Індонезія) вважають, що філософські засади нотаріату базуються на принципах забезпечення правової визначеності, справедливості та соціальної відповідальності. Основними функціями нотаріуса є захист прав громадян, створення документів, які мають доказову силу, і зменшення ризиків правових спорів. У правовій філософії нотаріату підкреслюється його роль як гаранта юридичної стабільності та посередника між державою та суспільством. Нотаріат сприяє побудові правового суспільства через точність, неупередженість та дотримання етичних норм у своїй діяльності. У статті підкреслюється важливість правового підходу до створення документів, таких як свідоцтва про право на землю, які є важливим доказом власності та забезпечують правовий захист громадян [12].

Викладачі університету Università degli Studi di Milano (Італія) розкривають, що філософські засади нотаріату ґрунтуються на концепціях правової теорії, зокрема на принципах законності, легітимності та захисту інтересів сторін у цивільних правовідносинах. Нотаріат функціонує як інститут, що забезпечує публічний інтерес, встановлює юридичну достовірність документів і гарантує безпеку правочинів. Вивчення нотаріату крізь філософську призму включає питання соціальної відповідальності, етики професії та впливу технологій на юридичні процедури. Використання інформаційних технологій у нотаріаті дозволяє поєднувати традиційні принципи з інноваційними підходами, забезпечуючи прозорість та ефективність роботи [13].

Професор юридичного факультету Університету Діпонегоро (Індонезія) Ерлін Індарті доводить, що нотаріат як частина правової системи є інститутом, який функціонує на основі принципів законності, неупередженості, достовірності та професійної етики. Згідно з філософськими засадами, діяльність нотаріусів спрямована на забезпечення правової безпеки громадян і захист суспільних інтересів. Нотаріус виконує роль арбітра в цивільних правовідносинах, гарантуючи дотримання норм права та прозорість правочинів. Впровадження технологій у нотаріальну діяльність, зокрема електронних підписів і реєстрів, відповідає сучасним філософським підходам до правового адміністрування, спрямованим на підвищення ефективності та доступності правосуддя [14].

Висновки. Отже, з урахуванням вище зазначених тенденцій можна зробити узагальнення що, філософсько-правові засади нотаріату формуються на поєднанні принципів законності, правової визначеності, незалежності, неупередженості та етичних норм, що забезпечує баланс між інтересами сторін та суспільства. Вони базуються на служінні суспільству, створенні умов для прозорості й стабільності правовідносин та уникненні правових конфліктів через точність і достовірність нотаріальних документів. Принцип законності спрямований на забезпечення відповідності правочинів чинному законодавству та гарантування правової безпеки громадян. Правова визначеність включає створення документів, які мають

доказову силу, зменшення ризиків спорів і сприяння стабільності правових відносин. Незалежність нотаріусів забезпечує їхню здатність діяти об'єктивно, не піддаючись впливу з боку будь-яких сторін чи організацій. Неупередженість підкреслює необхідність однакового захисту інтересів усіх сторін, дотримання рівноваги та уникнення конфлікту інтересів. Етичні засади нотаріату передбачають дотримання конфіденційності, професійної відповідальності та чесності у взаєминах із клієнтами.

Список використаних джерел:

1. Philosophy of Law. Encyclopedia Britannica. 2024. URL: https://www.britannica.com/topic/philosophy-of-law.

2. Philosophy of Law. Published in the International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition), edited by James D. Wright, Elsevier Ltd, 2015. The encyclopedia is a collaborative effort of scholars and contributors from various countries, overseen by Elsevier, a publishing company headquartered in the Netherlands. 2015. URL: https://www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/philosophy-of-law.

3. Brooks, R. What is Philosophy of Law? University of Lincoln. URL: https://www.lincoln.ac.uk

4. Про нотаріат. Закон України від 2 вересня 1993 року № 3425-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 39. Ст. 383.

5. Реєстрація приватної нотаріальної діяльності. Затверджено Наказом Головного територіального управління юстиції у Запорізькій області від 19 липня 2017 року, № 152/07. Міністерство юстиції України. URL: www.justzp.gov.ua.

6. Поряд проведення перевірки організації роботи державних нотаріальних контор, державних нотаріальних архівів, організації нотаріальної діяльності приватних нотаріусів, дотримання державними і приватними нотаріусами порядку вчинення нотаріальних дій та виконання правил нотаріального діловодства. Затверджений Наказом Міністерства юстиції України, 17 лютого 2014 року, № 357/5. *Офіційний вісник України*. 2014. № 16. ст. 512. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/71596/2014.

7. Ухвала суду № 103429134, 25.01.2022, Окружний адміністративний суд міста Києва. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/103429134/

8. Концепція реформування органів нотаріату в Україні. Затверджена Наказом Міністерства юстиції України від 24 грудня 2010 року, № 3290/5. *Відомості Верховної Ради України*. 2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v3290323-10.

9. Principles of Notarial Ethics. Approved by the General Meeting of Member Chambers of Notaries of the UINL. Mexico City, Mexico – 17th October 2004. International Union of Notaries. 2004. URL: https://www.uinl.org/en/principios-de-deontologia.

10. Nuroini I., Zakiah Jamilah A., Wildan Azizi A., Syara Noor Silmi Sudrajat A. Exploring the Role of Notaries in Common Law and Civil Law Legal Systems: A Comparative Analysis of Authentic Deed Making. Journal of Criminal Law. Vol.1, No. 3, July 2024. Journal of Strafvordering. URL: https://nawalaeducation.com/index.php/JOSI/index. DOI: https://doi.org/10.62872/5rddn156.

11. Manoilo N. Notary as a subject of formation of a postmodern civil-legal society. Postmodern Openings. 2022. Том 13. № 4. P. 531-547. DOI: https://doi.org/10.18662/po/13.4/531.

12. Ade Saptomo, B. F. Sihombing. Certificate of Land Rights in the Legal Philosophy of Notary. International Journal of Scientific Research and Management (IJSRM), Volume 08, Issue 12, December 2020, Pages LLA-2020-297-309. DOI: https://doi.org/10.18535/ijsrm/v8i12.lla02. URL: www.ijsrm.in.

13. Philosophy of Law and Legal Information Technology. Academic Year 2024/2025. University of Milan (Università degli Studi di Milano). URL: https://www.unimi.it/en/education/degree-programme-courses/2025/philosophy-law-and-legal-information-technology.

14. Erlyn Indarti. Bridging the Gaps: A Paradigmatic Insight Into Philosophy of Law. Diponegoro Law Review, October 2016, Volume 01, Number 01, Faculty of Law Diponegoro University Semarang. 2016. URL: https://www.dilrev.fh.undip.ac.id.

САВІЦЬКА В. В.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри адміністративного
права та процесу
*(Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка)*

УДК 342.9:347.77/78
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.39

СУТНІСТЬ МЕХАНІЗМУ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА ПРОТИДІЇ ЗАПОБІГАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ У СФЕРІ ОХОРОНИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Стаття присвячена висвітленню однією із актуальних теоретико-методологічних проблем адміністративного права, а саме механізму попередження та протидії запобігання адміністративним правопорушенням у сфері охорони інтелектуальної власності, яка сучасних умовах розвитку суспільних відносин відіграє надзвичайно важливу роль у розвитку науки та техніки, інноваційної діяльності провідних держава світу та суб'єктів господарювання, правовласників обєктів права інтелектуальної власності та громадян. З метою з'ясування правового механізму попередження та протидії запобігання адміністративним правопорушенням у сфері охорони інтелектуальної власності, проаналізовано низку нормативно-правових актів, зокрема, положення Конституції України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Митний кодекс України, Закони України: «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів господарювання, пов'язаної з виробництвом, експортом, імпортом дисків для лазерних систем зчитування»; «Про громадські об'єднання»; «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону», що дало можливість з'ясувати сутність механізму попередження та протидії запобігання адміністративним правопорушенням у сфері охорони інтелектуальної власності. Здійснено аналіз думок науковців, які у своїх працях здійснювали дослідження функцій, механізму державного управління. На прикладі конкретних законодавчих актів звертається увага на проблемні питання запобігання адміністративним правопорушенням, також звертається увага норми законодавства, які сприяють попередженню та протидії запобігання адміністративним правопорушенням у сфері охорони інтелектуальної власності. Зроблено висновок, що незважаючи на існуючі проблемні питання у сфері охорони інтелектуальної власності, державою та її уповноваженими особами, з метою попередження та протидії запобігання адміністративним правопорушенням, задіяний правовий механізм необхідних заходів, що включає виховні, ідеологічні, інформаційні та правові діє, що здійснюють органи публічної влади та громадкості з метою виявлення і усунення причин, які можуть сприяти порушенню законодавства у сфері охорони інтелектуальної власності.

Ключові слова: *інтелектуальна власність, публічна охорона, попередження, протидія, запобігання, адміністративні правопорушення, відповідальність.*

Savitka V. V. The essence of the mechanism for preventing and counteracting administrative offenses in the field of intellectual property protection

The article is devoted to highlighting one of the topical theoretical and methodological problems of administrative law, namely the mechanism for preventing and counteracting administrative offenses in the field of intellectual property protection, which in modern conditions of development of social relations plays an extremely important role in the development of science and technology, innovative activities of leading states of the world and business entities, rightholders of intellectual property rights and citizens. In order to clarify the legal mechanism for preventing and counteracting administrative offenses in the field of intellectual property protection, a number of regulatory legal acts have been analyzed, in particular, the provisions of the Constitution of Ukraine, the Code of Ukraine on Administrative Offenses, the Customs Code of Ukraine, the Laws of Ukraine: «On the Peculiarities of State Regulation of the Activities of Business Entities Related to the Production, Export, Import of Disks for Laser Reading Systems»; «On Public Associations»; «On the participation of citizens in the protection of public order and the state border», which made it possible to clarify the essence of the mechanism for preventing and counteracting the prevention of administrative offenses in the field of intellectual property protection. An analysis of the opinions of scientists who in their works conducted research on the functions and mechanism of public administration was carried out. Using the example of specific legislative acts, attention is drawn to the problematic issues of preventing administrative offenses, as well as to the norms of legislation that contribute to the prevention and counteraction to the prevention of administrative offenses in the field of intellectual property protection. It was concluded that despite the existing problematic issues in the field of intellectual property protection, the state and its authorized persons, in order to prevent and counteract the prevention of administrative offenses, have involved a legal mechanism of necessary measures, including educational, ideological, informational and legal actions carried out by public authorities and the public in order to identify and eliminate the causes that may contribute to the violation of legislation in the field of intellectual property protection.

Key words: *intellectual property, public protection, warning, countermeasures, prevention, administrative offenses, liability.*

Вступ. Стаття 54 Конституції України гарантує кожному громадянину свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом [1]. В сучасних умовах інтелектуальна власність відіграє надзвичайно важливу роль у розвитку науки та техніки, інноваційної діяльності провідних держава світу та суб'єктів господарювання. Проте держава не лише виступає гарантом, але й бере на себе функцію забезпечити належну охорону та захист права інтелектуальної власності. Одним із важливих правових механізмів є попередження та протидія запобігання адміністративним правопорушенням у сфері охорони інтелектуальної власності, які є одними із найбільш найпоширеніших у цій сфері відносин.

Таким чином, дослідження сутність механізму попередження та протидії запобігання адміністративним правопорушенням у сфері охорони інтелектуальної власності є актуальним, оскільки воно сприяє вирішенню існуючих проблемних питань правової охорони інтелектуальної власності.

Огляд останніх досліджень і публікацій. До окремих питань проблематики адміністративної відповідальності за порушення законодавства у сфері охорони інтелектуальної

власності звертали свою увагу В. В. Галунько, С. С. Ковальова, О. М. Коротун, К. М. Куркова, О. П. Орлюк, О. П. Світличний та ін., однак питання запобігання адміністративним правопорушенням у сфері охорони інтелектуальної власності є малодослідженим, що й обумовлює актуальність цієї статті.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття механізму попередження та протидії запобігання адміністративним правопорушенням у сфері охорони інтелектуальної власності.

Результати дослідження. Специфіка інтелектуальної творчої діяльності зумовила й особливості її правової охорони визначені національним законодавством, оскільки правовій охороні може підлягати лише той творчий результат, який зумовив створення об'єкта права інтелектуальної власності, який підлягає охороні. Важливою особливістю правоохоронної функції є те, що держава та її уповноважені органи повинні бути гарантом не тільки забезпечення належних умов щодо створення інтелектуального продукту, але й реагувати на всі прояви порушених або оспорюваних прав незаконного або недобросовісного використання об'єкта права інтелектуальної власності. Зазначене покладає на уповноважені державні органи виконання поставлених завдань у досліджуваній сфері відносин, відповідно до визначених законом повноважень [2, с. 101].

Одним із таких завдань держави є попередження та протидія запобіганню адміністративним правопорушенням у сфері охорони інтелектуальної власності, оскільки чинним КУпАП, передбачена адміністративна відповідальність за:

«Порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності» (ст. 51-2); «Порушення законодавства про племінну справу у тваринництві» (107-1); «Порушення встановлених законодавством вимог щодо заборони реклами та спонсорства тютюнових виробів» (у частині, що стосується об'єктів інтелектуальної власності) (ст. 156-3); «Недобросовісна конкуренція» (ст. 164-3; «Демонстрування і розповсюдження фільмів без державного посвідчення на право розповсюдження і демонстрування фільмів» (ст. 164-6); «Порушення умов розповсюдження і демонстрування фільмів, передбачених державним посвідченням на право розповсюдження і демонстрування фільмів» (ст. 164-7); «Порушення законодавства, що регулює виробництво, експорт, імпорт дисків для лазерних систем зчитування, експорт, імпорт обладнання чи сировини для їх виробництва» (164-13); «Порушення умов і правил, що визначають порядок припинення порушень авторського права і (або) суміжних прав з використанням мережі Інтернет» (ст. 164-17); «Наведення завідомо недостовірної інформації у заявах про припинення авторського права і (або) суміжних прав, вчинених з використанням мережі Інтернет» (164-18) [3].

Статтею 476 Митного кодексу України також передбачена адміністративна відповідальність за «Переміщення товарів через митний кордон України з порушенням прав інтелектуальної власності» [4].

За своєю сутністю адміністративна відповідальність за порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності – це реакція держави у відповідь на шкоду, заподіяну адміністративним правопорушенням у сфері інтелектуальної власності суспільству та його окремим індивідам, або її можливо визначити як оцінку з боку держави порушення відповідних юридичних норм, що захищаються адміністративно-правовими санкціями. Свій зовнішній прояв така оцінка знаходить в адміністративних правовідносинах, що виникають між суб'єктом владних повноважень, який наділений правом вчиняти дії щодо притягнення до адміністративної відповідальності за порушення прав інтелектуальної власності, та особою, на яку покладається обов'язок зазнати тих чи інших обмежень та негативних наслідків, які визначені нормами адміністративного права за порушення відповідних правил поведінки [5, с. 659].

Вказані обставини антисоціальної спрямованості адміністративних правопорушень у сфері охорони прав інтелектуальної власності потребують дієвих кроків у попередження та протидії вказаного виду проступків.

Одним із методів, який може бути застосований до порушника, це можливість звільнення особи від адміністративної відповідальності при малозначності правопорушення. На

це вказує ст. 22 КУпАП, згідно якого при малозначності вчиненого адміністративного правопорушення орган (посадова особа), уповноважений вирішувати справу, може звільнити порушника від адміністративної відповідальності і обмежитись усним зауваженням [3].

Можливість звільнення від відповідальності може служити певним кроком у протидії вчинення адміністративного правопорушення. Однак, усне зауваження може бути зроблено лише за малозначне правопорушення щодо якого законодавець не містить їх переліку.

Для забезпечення ефективного механізму попередження та протидії запобігання адміністративним правопорушенням у сфері охорони інтелектуальної власності на митному кордоні визначальне значення має встановлений митним кодексом низка правових механізмів, зокрема, передбачений ст. 356 Митного Кодексу України [4], який включає взяття проб (зразків) товарів, що здійснюються посадовими особами митного органу в рамках процедур митного контролю та митного оформлення, а також під час прийняття рішень щодо зобов'язуючої інформації з метою встановлення характеристик, визначальних для встановлення належності товарів до таких, що виготовлені з використанням об'єктів права інтелектуальної власності, що охороняються відповідно до закону.

При цьому охоронна функція покладає на сторони вжиття відповідних заходів щодо збереження доказів у разі порушення права інтелектуальної власності [6, с. 210]. Взяття проб (зразків) товарів проводиться уповноваженими посадовими особами митного органу на підставі вмотивованого письмового рішення керівника цього митного органу або його заступника. На кожну взяту пробу (зразок) накладається окреме митне забезпечення. Важливим аспектом охорони прав правовласників об'єктів права інтелектуальної власності, інших уповноважених ними осіб, є те, що вони мають право бути присутніми під час взяття проб (зразків) товарів посадовими особами митного органу та інших державних органів. З метою встановлення характеристик товару, необхідних для його митного оформлення, митні органи можуть письмово, у тому числі з використанням засобів інформаційних технологій, затребувати з підприємств-виробників, суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та громадян наявну у них техніко-технологічну документацію про склад, фізико-хімічні властивості товарів, інформацію про основні технологічні стадії їх виробництва та призначення.

Підставою такого звернення слугують норми Закону України «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів господарювання, пов'язаної з виробництвом, експортом, імпортом дисків для лазерних систем зчитування» від 17.01. 2002 р. № 2953-III [7]. Норми цього закону уповноважують митні органи здійснювати державний контроль за додержанням вимог щодо експорту/імпорту дисків для лазерних систем зчитування, матриць на митному кордоні. У свою чергу Державні інспектори з питань інтелектуальної власності, які мають право залучати до проведення перевірок суб'єктів господарювання, що здійснюють виробництво, експорт, імпорт вказаних об'єктів авторського права, представників митних органів.

З огляду на викладене стаття 6 Кодексу України про адміністративні правопорушення визначає, що з метою запобігання адміністративним правопорушенням органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, громадські організації, трудові колективи розробляють і здійснюють заходи, спрямовані на запобігання адміністративним правопорушенням, виявлення й усунення причин та умов, які сприяють їх вчиненню, на виховання громадян у дусі високої свідомості і дисципліни, суворого додержання законів України. Органи місцевого самоврядування, місцеві державні адміністрації, забезпечуючи відповідно до Конституції України додержання законів, охорону державного і громадського порядку, прав громадян, координують на своїй території роботу всіх державних і громадських органів по запобіганню адміністративним правопорушенням, керують діяльністю адміністративних комісій та інших підзвітних їм органів, покликаних вести боротьбу з адміністративними правопорушеннями [3].

Прикладом попередження та протидії запобігання адміністративним правопорушенням у сфері охорони прав інтелектуальної власності, є ст. 9 Закону України «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів господарювання, пов'язаної з виробництвом,

експортом, імпортом дисків для лазерних систем зчитування», відповідно до норм якого законодавець вживає

спеціальні заходи стосовно припинення порушень вимог до виробництва, експорту/імпорту дисків для лазерних систем зчитування, матриць, шляхом обмеження, тимчасової заборони діяльності суб'єктів господарювання в разі її невідповідності вимогам Закону та опечатування та/або вилучення дисків для лазерних систем зчитування, матриць, вироблених з порушенням вимог Закону, а також обладнання та сировини для їх виробництва, що не відповідають вимогам Закону [7].

Означені особливості найбільшою мірою характеризують функції механізм державного управління у сфері інтелектуальної власності, який є певним видом управлінського впливу, що пронизує всю структуру державного апарату і є спільним, типовим для певної підсистеми чи кількох підсистем, де зміст функцій управління виражає сенс і характер управлінської дії, тобто це роль, яку виконує державний апарат, для того щоб справити відповідний вплив на суспільну систему для досягнення цілей держави [8, с. 12]. На думку Н. Р. Нижник, О. А. Машкова, механізм державного управління – це складова частина системи управління, що забезпечує вплив на внутрішні (коли йдеться про механізм управління організацією) та зовнішні (коли говорять про механізм взаємодії з іншими організаціями) фактори, від стану яких залежить результат діяльності управлінського об'єкта. Механізм управління – це категорія управління, що включає цілі управління, елементи об'єкта та їх зв'язки, на які здійснюється вплив, дії в інтересах досягнення цілей, методи впливу, матеріальні та фінансові ресурси управління, соціальний та організаційний потенціали [9, с. 37–49].

Наведене свідчить, що запобігання адміністративним правопорушенням у сфері охорони інтелектуальної власності здійснюється уповноваженими особами за допомогою, передбачних законодавством широкого арсеналу різноманітних методів шляхом посилення боротьби з негативним впливом деліктогенних факторів, активітизацією громадської активності, яка неповинна бути осторонь усіх негативних факторів, які є у суспільному житті.

На нашу думку запобігання адміністративним правопорушенням повинні сприяти громадські об'єднання та організації визначені Законом України «Про громадські об'єднання» від 22.03. 2012 р. № 4572-VI [10], проте жодна норма цього закону не вказує, що громадські об'єднання та організації можуть вчиняти дії інформаційного і правового характеру пов'язані із культурним і правовим виховання громадян, залучання їх до участі в забезпеченні громадського порядку. Позитивним кроком у цьому питанні є Закон України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» від 22.06.2000 р. № 1835-III. Основними завданнями громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону є надання допомоги органам Національної поліції у забезпеченні громадського порядку і громадської безпеки, запобіганні адміністративним і кримінальним правопорушенням, а також участь у заходах Державної прикордонної служби України з профілактики порушень або спроб порушення державного кордону і режиму в пунктах пропуску через державний кордон, незаконного переміщення через державний кордон вантажів, предметів, матеріалів та іншого майна [11].

Норми цього нормативного акту свідчать, що запобігання адміністративним правопорушенням може здійснюватися за допомогою визначених нормами закону необхідних заходів, що протидіють і попереджають вчинення адміністративних правопорушень.

Необхідність механізму попередження та протидії запобігання адміністративним правопорушенням пояснюється в першу чергу тим, що задіяний правовий механізм попередження та протидії сприяють формуванню виявлення причин і умов вчинення адміністративних та інших правопорушень.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що незважаючи на існуючі проблемні питання у сфері охорони прав інтелектуальної власності, державою та її уповноваженими особами, з метою попередження та протидії запобігання адміністративним правопорушенням, задіяний правовий механізм необхідних заходів: виховного, ідеологічного, інформаційного та правового характеру, що здійснюють органи публічної влади та

громадкості з метою виявлення і усунення причин, які можуть сприяти порушенню законодавства у сфері охорони інтелектуальної власності.

Список використаних джерел:

1. Конституції України: Закон України від 28.06.1996 р. 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

2. Світличний О.П. Правоохоронна функція держави у сфері охорони інтелектуальної власності. *Law. Human. Environment.* 2024. Vol. 15, No. 1. Pp. 101-114.

3. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8074-10. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. № 51. Ст. 1122.

4. Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012 р. № 4495-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2012. № 44-45, № 46-47, № 48. Ст. 552.

5. Плугатир М.В., Запотоцька О.В., Гуржій А.В. Адміністративна відповідальність за порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №1. С. 658-660.

6. Світличний О.П., Коротун М.В. Охорона прав інтелектуальної власності митними органами України. *Věda perspektivy.* 2022. № 8 (15). С. 203-214.

7. Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів господарювання, пов'язаної з виробництвом, експортом, імпортом дисків для лазерних систем зчитування: Закон України від 17.01.2002 р. № 2953-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2002. № 17. Ст. 121.

8. Надолішній П.І. Теорія та історія державного управ ління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни): навч. посіб. 2016. Одеса: ОРІДУ НАДУ,126 с.

9. Нижник Н. Р. Системний підхід в організації державного управління [навч. посібн.] К.: УАДУ, 1998. 160 с.

10. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 р. № 4572-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. № 1. Ст.1.

11. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону: Закон України від 22.06.2000 р. № 1835-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2000. № 40. Ст. 338.

СТЕПАНОВ Д. М.,
здобувач
(Науково-дослідний інститут публічного права)

УДК 342.75
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.40

КОНТРОЛЬ І НАГЛЯД ЯК ІНСТРУМЕНТИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ОБІГУ ХІМІЧНИХ РЕЧОВИН І ХІМІЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ В УКРАЇНІ

У статті розкрито зміст контролю і нагляду як провідних інструментів публічного адміністрування обігу хімічних речовин і хімічної продукції в Україні. Вони мають цільову спрямованість, що полягають у виявленні порушень конкретного законодавства, оцінці рівня таких порушень і розробці заходів стосовно усунення виявлених недоліків. Основною метою такого контролю є забезпечення безпеки для здоров'я людини, збереження довкілля та підтримання належної якості хімічної продукції. Він спрямовані на захист прав та законних інтересів екологічних інтересів громадян та юридичних осіб, попередження забруднення довкілля, раціонального використання природних ресурсів і збереження природних екосистем. Контроль і нагляд здійснюються на основі законодавчої компетенції, що визначає їх правові основи, обсяг повноважень адміністративних органів, правила перевірок і відповідальність суб'єктів господарювання за виявлені порушення. Нормативно-правові акти встановлюють чіткі вимоги щодо дотримання екологічних, санітарних і технічних стандартів, а також передбачають процедури реагування у разі порушення цих вимог, що забезпечує законність і прозорість процесу. Плановість і оперативність є важливими характеристиками контролю та нагляду, які забезпечують системність і своєчасність перевірок. Планові перевірки проводяться відповідно до затверджених графіків, враховуючи рівень ризику діяльності суб'єктів господарювання. Позапланові перевірки ініціюються у випадках виявлення порушень, скарг або загроз, що дозволяє швидко реагувати на нові виклики та зберігати контроль над ситуацією. Функція моніторингу в рамках контролю і нагляду включає збір та аналіз інформації про загрози хімічній безпеці, оцінку ризиків і перевірку відповідності діяльності суб'єктів господарювання нормативним вимогам. Це дозволяє виявляти відхилення, прогнозувати наслідки та розробляти рекомендації для їх запобігання.

Ключові слова: *адміністративний орган, аналіз, забезпечення безпеки для здоров'я людини, забруднення довкілля, захист прав та законних інтересів, заходи збереження довкілля, зміст, якість хімічної продукції, моніторинг, нормативно-правові акти, обсяг повноважень, оцінка ризиків, план перевірок, правила перевірок, раціональне використання, усунення недоліків, відповідальність суб'єкта господарювання.*

Stepanov D. M. Control and supervision as tools of public administration of the circulation of chemicals and chemical products in Ukraine

The article reveals the essence of control and supervision as leading instruments of public administration in the circulation of chemical substances and chemical products in Ukraine. They have a targeted focus aimed at identifying violations of specific legislation, assessing the degree of such violations, and developing

measures to address identified deficiencies. The primary goal of such control is to ensure the safety of human health, environmental preservation, and maintaining the proper quality of chemical products. It is directed toward the protection of the rights and legitimate interests of citizens and legal entities in environmental matters, preventing environmental pollution, promoting rational use of natural resources, and conserving natural ecosystems. Control and supervision are conducted based on legislative competence, which defines their legal foundations, the scope of authority of administrative bodies, inspection rules, and the responsibility of business entities for identified violations. Normative legal acts establish clear requirements for compliance with environmental, sanitary, and technical standards and provide procedures for responding to violations, ensuring the legality and transparency of the process. Planning and operational efficiency are essential characteristics of control and supervision, ensuring systematic and timely inspections. Scheduled inspections are conducted according to approved timetables, considering the risk level of the activities of business entities. Unscheduled inspections are initiated in cases of violations, complaints, or threats, allowing for rapid responses to emerging challenges and maintaining control over the situation. The monitoring function within control and supervision includes collecting and analyzing information on threats to chemical safety, risk assessment, and verifying compliance with regulatory requirements. This allows for identifying deviations, predicting consequences, and developing recommendations to prevent them.

Key words: *administrative body, analysis, assessment of risks, environmental preservation measures, ensuring human health safety, inspection rules, monitoring, normative legal acts, pollution prevention, preservation of natural ecosystems, protection of rights and legitimate interests, quality of chemical products, rational resource use, remediation measures, responsibility of business entities, scope of authority.*

Вступ. Актуальність наукового аналізу контролю і нагляду як інструментів публічного адміністрування обігу хімічних речовин і хімічної продукції в Україні полягає в ряді критичних чинників, які визначають значення цієї проблематики. По-перше, розвиток хімічної промисловості в Україні супроводжується ризиками для здоров'я людини та довкілля через недотримання екологічних стандартів, недостатній моніторинг діяльності підприємств і низький рівень контролю за використанням небезпечних речовин. Це зумовлює потребу в створенні ефективної системи державного контролю та нагляду, яка забезпечить виконання екологічних та технічних нормативів.

По-друге, євроінтеграційний курс України вимагає адаптації національного законодавства до стандартів Європейського Союзу, що включає впровадження механізмів публічного адміністрування для забезпечення прозорості й ефективності контролю за обігом хімічних речовин. Недостатність існуючих механізмів ускладнює виконання міжнародних зобов'язань, що ставить під загрозу репутацію України як надійного партнера. По-третє, техніко-технологічна модернізація хімічної промисловості, необхідна для підвищення її ресурсоефективності та конкурентоспроможності, потребує посиленого контролю та нагляду з боку держави. Це включає моніторинг використання природних ресурсів, запобігання порушенням під час технологічних процесів і забезпечення впровадження інновацій.

По-четверте, низький рівень прозорості діяльності окремих підприємств, пов'язаний із корупційними ризиками та недосконалістю адміністративних процедур, потребує оновлення підходів до управління. Використання сучасних інформаційних технологій, таких як автоматизовані системи та електронні бази даних, сприятиме підвищенню довіри з боку бізнесу та громадськості. По-п'яте, контроль за дотриманням екологічних стандартів і управління ризиками в умовах глобальних змін клімату набуває дедалі більшого значення. Нагляд за впливом

хімічних підприємств на довкілля є важливим аспектом сталого розвитку, а зниження екологічних ризиків потребує інтегрованих рішень, які базуються на науковому аналізі.

Отже, науковий аналіз контролю і нагляду у сфері обігу хімічних речовин є важливим як для забезпечення екологічної безпеки, так і для сприяння економічному розвитку України в умовах глобалізації та інтеграції до європейського простору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема публічного адміністрування обігу хімічних речовин і хімічної продукції в Україні є малодослідженою однак до суміжних питань з нашої проблематикою зверталися вчені О. Андрєєва, М. Басараб, Р. Денисюк, О. Ю. Дрозд, В. Галунько, О. Галунько, М. Галянтич, А. Іщенко, А. Іщенко, Є. Жадан, Т. Ковеня, О. Маслош, О. Миколенко, Ю. Мороз, Л. Остапенко, Л. Сорока, Т. Таірова, Д. Хомин, Г. Шевцова, М. Шиленко, І. Чеховська, О. Хижнякова та ін. Разом з тим, безпосередньо зазначені вчені аналізованою нами проблематикою не займалися, а зосереджували свої зусилля на більш загальних спеціальних чи суміжних викликах.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі теорія адміністративного права діючого законодавства розкрити розкрито зміст контролю і нагляду як інструментів публічного адміністрування обігу хімічних речовин і хімічної продукції в Україні.

Виклад основних положень. В теорії адміністративного права розкривається, що контроль як інструмент публічного адміністрування є видом діяльності публічної адміністрації, що спрямований на перевірку виконання підконтрольними об'єктами покладених завдань, функцій і нормативних вимог. Основною метою контролю є виявлення порушень, оцінка їх масштабів та розробка заходів щодо усунення. Завданнями контролю виступають отримання об'єктивної інформації про стан підконтрольного об'єкта, усунення порушень, попередження правопорушень та притягнення до відповідальності винних осіб. Контроль здійснюється відповідно до законодавства, включає активні дії публічної адміністрації, передбачає виявлення недоліків у правовому регулюванні та використання приписів для усунення порушень. Його метою є забезпечення прав та інтересів фізичних і юридичних осіб. Контроль здійснюють спеціалізовані органи, такі як інспекції (пожежна, податкова, охорони праці) та служби (санітарна, митна, контрольно-ревізійна), які функціонують у вузьких сферах, забезпечуючи його ефективність [1, с. 378–381].

На думку, Г. Шевцова, О. Маслош стан хімічної промисловості України демонструє потребу в активізації контролю з боку держави для подолання системних дисбалансів та забезпечення стабільного функціонування галузі. Контроль необхідний для відстеження ефективності функціонування підприємств, зокрема тих, що займаються великотоннажним виробництвом базової хімії, яка перебуває у кризовому стані. Роль контролю підсилюється в контексті реіндустріалізації та впровадження нових моделей розвитку галузі. Неефективність контролю за використанням енергетичних і сировинних ресурсів, зокрема природного газу, призвела до значних збитків підприємств азотного сектору. Недостатність контролю за приватизаційними процесами, зокрема щодо Одеського припортового заводу, виявилася деструктивним чинником для галузі. Контроль за зовнішньою торгівлею виявив значні дисбаланси в експорті й імпорті хімічної продукції, що свідчить про недостатнє регулювання торгівельних потоків. Контроль відіграє ключову роль у впровадженні стратегії реіндустріалізації хімічної промисловості, що передбачає техніко-технологічну модернізацію, підвищення ресурсоефективності та енергоефективності. Контроль дозволяє визначати проблемні зони в існуючих виробничих процесах, виявляти відхилення від стандартів і забезпечувати інтеграцію сучасних інноваційних технологій. Контроль за впровадженням малотоннажних інноваційних виробництв, екологічно безпечних технологій і цифрових інновацій у хімічному виробництві дозволяє забезпечити відповідність сучасним світовим стандартам. Активізація контролю у сфері ресурсоефективності та скорочення відходів сприяє раціональному використанню сировини й розвитку стійких виробничих систем. Підвищення ролі контролю в дотриманні екологічних стандартів і забезпеченні стійкого розвитку галузі через моніторинг впливу хімічних підприємств на довкілля є важливим аспектом стабільного розвитку хімічної індустрії [2].

Положення профільного Закону України Закон України від 5 квітня 2007 року № 877-V дають можливість узагальнити, що державний нагляд (контроль) є важливим механізмом забезпечення законності у сфері обігу хімічних речовин і продукції. Його основною метою є виявлення порушень, попередження небезпеки для людей і довкілля, а також забезпечення належної якості продукції. Контроль здійснюється за заздалегідь розробленими річними планами. Пріоритетними напрямами є оцінка ризиків, класифікація продукції за рівнем небезпеки, а також перевірка суб'єктів господарювання відповідно до критеріїв ризику. Для підвищення прозорості й ефективності нагляду створено автоматизовану систему. Вона забезпечує зручний доступ до інформації про перевірки як для органів контролю, так і для суб'єктів господарювання. Нагляд здійснюється у формі планових і позапланових перевірок. Планові перевірки проводяться із врахуванням визначених законодавством періодичностей. Позапланові перевірки ініціюються у випадках конкретних порушень або за зверненням суб'єктів господарювання чи громадян. Суб'єкти господарювання мають широкий спектр прав під час здійснення перевірок. Вони можуть вимагати дотримання законності, оскаржувати дії органів нагляду та забезпечувати конфіденційність інформації. Відбір зразків хімічної продукції проводиться з чітким дотриманням процедур. Цей процес супроводжується складанням відповідних актів, а витрати на проведення експертиз покриваються органами нагляду. У разі порушення законодавства суб'єкти господарювання несуть відповідальність. Застосування штрафних санкцій є пропорційним тяжкості порушень і їхньому впливу на безпеку. Адміністративні органи нагляду, зі свого боку, зобов'язані дотримуватися принципів об'єктивності, прозорості та законності. Вони також несуть відповідальність за незаконні дії чи недоліки в роботі. Громадські організації можуть брати участь у захисті прав суб'єктів господарювання. Це сприяє підвищенню ефективності нагляду та забезпеченню прозорості процесу. Консультативна підтримка суб'єктів господарювання є одним із важливих елементів контролю. Надання роз'яснень і рекомендацій допомагає уникати порушень і сприяє дотриманню законодавства [3].

Наприклад, Головне управління Держпраці здійснювало планову перевірку Рішення ТОВ «Хімічна компанія «Сполука» відповідно до наказу № 131 від 14 січня 2020 року, яка тривала з 20 по 31 січня 2020 і мала на меті встановити відповідність діяльності відповідача вимогам нормативно-правових актів з охорони праці та промислової безпеки. За результатами перевірки складенобуло Акт № 5.4/439/26А від 31 січня 2020 року, у якому зафіксовано численні порушення, серед яких відсутність дозволів на експлуатацію обладнання підвищеної небезпеки, непроведення навчання працівників з питань охорони праці, порушення у зберіганні та експлуатації небезпечних речовин, недостатнє забезпечення вентиляційними системами приміщень та відсутність паспортів безпечності хімічних речовин. У приписі № 5.4/439/26П від 31 січня 2020 року суб'єкта господарювання було зобов'язано усунути виявлені порушення у визначені строки. Адміністративний орган зазначив, що окремі порушення створюють загрозу життю і здоров'ю працівників, тому наполягав на негайному зупиненні діяльності. Крім того Головне управління Держпраці звернулося до адміністративного суду з вимогою заборонити виробництво хімічної продукції, зберігання та використання ЛЗР і посудин під тиском, а також відсторонити працівників, які не пройшли навчання з охорони праці [4].

Закон України від 1 грудня 2022 року «Про забезпечення хімічної безпеки та управління хімічною продукцією» встановлює, що державний нагляд (контроль) у сфері хімічної безпеки спрямований на запобігання порушенням законодавчих вимог, забезпечення умов для охорони здоров'я людини і довкілля, а також на виявлення та усунення потенційних загроз. Органами, які здійснюють державний нагляд, є центральний орган виконавчої влади, відповідальний за реалізацію політики у сфері охорони довкілля, а також органи державного нагляду у сферах санітарного та епідемічного благополуччя, охорони праці, захисту прав споживачів та інші установи, визначені законодавством. Вони здійснюють моніторинг загроз хімічній безпеці, перевіряють діяльність суб'єктів господарювання на предмет дотримання екологічних нормативів, правильності класифікації та реєстрації хімічних речовин,

маркування хімічної продукції. Видають приписи щодо усунення порушень і координують заходи для зниження ризиків. Моніторинг передбачає збір і аналіз інформації про джерела загроз, класифікацію загроз за рівнем ризику, складання звітів про виявлені загрози та розроблення пропозицій щодо їх усунення. Контроль може здійснюватися у формі планових перевірок, які проводяться за встановленим графіком, або позапланових перевірок, що здійснюються за наявності скарг, порушень чи виявлення загроз [5].

В умовах сьогодення утверджена нова система контролю у сфері хімічної безпеки спрямована на виконання положень євроінтеграційного Закону України «Про забезпечення хімічної безпеки та управління хімічною продукцією», що має на меті забезпечення прозорості та публічності взаємодії між державою, бізнесом і громадськістю. Інспектори Держекоінспекції отримали право використовувати портативні відеореєстратори, фото- та відеокамери, безпілотники та інші засоби фіксації для документування процесу перевірок, виявлених порушень і їх наслідків. Відзняті матеріали зберігатимуться протягом 120 діб, а у разі використання їх у провадженнях – до завершення справ, із можливістю продовження терміну зберігання залежно від строків оскарження рішень підприємствами. Введення чіткого порядку фіксації сприяє мінімізації ризиків корупції, викривлення фактів та зловживань під час перевірок, а також підвищує рівень довіри бізнесу та громадськості до органів державного нагляду. Нова система інтегрує європейські стандарти, які відповідають сучасним екологічним і безпековим вимогам, забезпечуючи високий рівень контролю та відповідальності [6].

При цьому органи нагляду мають право перевіряти об'єкти, вилучати небезпечну хімічну продукцію з обігу, застосовувати адміністративні санкції, надавати рекомендації для покращення стану хімічної безпеки, а також координувати дії суб'єктів господарювання у разі ліквідації наслідків хімічних інцидентів. Суб'єкти господарювання зобов'язані забезпечувати безпеку виробництва та обігу хімічної продукції, здійснювати оцінку ризиків для довкілля та здоров'я людини, надавати необхідну інформацію органам нагляду та вживати заходів для усунення виявлених порушень. У разі порушення законодавства можуть бути застосовані штрафи, заборона діяльності, відкликання дозволів. Крім того, суб'єкти господарювання несуть відповідальність за завдану шкоду довкіллю або здоров'ю людей. Інформаційна система забезпечення хімічної безпеки створена для збору та аналізу даних про загрози, інформування суб'єктів господарювання і громадськості, а також для підтримки контролю за обігом небезпечних речовин. Органи нагляду сприяють адаптації національного законодавства до стандартів Європейського Союзу та міжнародних договорів, співпрацюючи з органами місцевого самоврядування, правоохоронними структурами та громадськістю для ефективного реагування на загрози. Контроль здійснюється у формі планових перевірок, що проводяться за затвердженим графіком, та позапланових перевірок, які відбуваються у разі скарг, порушень або виявлення загроз [5].

Висновки. Отже, контроль і нагляд є основними інструментами публічного адміністрування щодо обігу хімічних речовин і хімічної продукції в Україні. Вони мають цільову спрямованість, що полягають у виявленні порушень конкретного законодавства, оцінці рівня таких порушень і розробці заходів стосовно усунення виявлених недоліків. Основною метою такого контролю є забезпечення безпеки для здоров’я людини, збереження довкілля та підтримання належної якості хімічної продукції. Він спрямовані на захист прав та законних інтересів екологічних інтересів громадян та юридичних осіб, попередження забруднення довкілля, раціонального використання природних ресурсів і збереження природних екосистем.

Контроль і нагляд здійснюються на основі законодавчої компетенції, що визначає їх правові основи, обсяг повноважень адміністративних органів, правила перевірок і відповідальність суб’єктів господарювання за виявлені порушення. Нормативно-правові акти встановлюють чіткі вимоги щодо дотримання екологічних, санітарних і технічних стандартів, а також передбачають процедури реагування у разі порушення цих вимог, що забезпечує законність і прозорість процесу. Плановість і оперативність є важливими характеристиками

контролю та нагляду, які забезпечують системність і своєчасність перевірок. Планові перевірки проводяться відповідно до затверджених графіків, враховуючи рівень ризику діяльності суб'єктів господарювання. Позапланові перевірки ініціюються у випадках виявлення порушень, скарг або загроз, що дозволяє швидко реагувати на нові виклики та зберігати контроль над ситуацією.

Функція моніторингу в рамках контролю і нагляду включає збір та аналіз інформації про загрози хімічній безпеці, оцінку ризиків і перевірку відповідності діяльності суб'єктів господарювання нормативним вимогам. Це дозволяє виявляти відхилення, прогнозувати наслідки та розробляти рекомендації для їх запобігання. Моніторинг є важливим етапом для прийняття зважених рішень щодо управління ризиками у сфері обігу хімічних речовин. Інтеграція сучасних технологій значно підвищує ефективність контролю та нагляду. Використання автоматизованих систем, відеореєстраторів, безпілотників і електронних баз даних забезпечує прозорість перевірок, точність фіксації виявлених порушень і зручність доступу до інформації. Це також знижує ризики корупції та помилок, покращує довіру з боку бізнесу та громадськості.

Контроль і нагляд здійснюються спеціалізованими адміністративними органами органами, які мають відповідні повноваження у вузьких сферах. Висока компетенція таких органів, а також контроль адміністративних судів дозволяє забезпечувати законність і ефективність заходів, зокрема через проведення перевірок, моніторинг екологічних ризиків і контроль за використанням небезпечних речовин. Адміністративні акти реагування є невід'ємним елементом контрольної діяльності, що передбачає складання приписів або рішень щодо усунення порушень. У разі необхідності такі акти можуть містити вимоги про обмеження чи зупинення діяльності, яка створює загрози для здоров'я, довкілля або громадської безпеки. Співпраця з громадськістю є важливим аспектом контролю і нагляду, оскільки громадські організації можуть брати участь у моніторингу, надавати експертну підтримку та підвищувати прозорість процесів. Відповідальність суб'єктів господарювання за дотримання законодавства є ключовим принципом контролю і нагляду. У разі порушення вимог вони можуть бути піддані адміністративним санкціям, зокрема штрафних, тимчасовому зупиненню діяльності або відкликанню дозволів.

Список використаних джерел:

1. Адміністративне право та адміністративний процес в умовах воєнного стану в Україні: навчальний посібник: у 2-х томах. Том 1. Загальне адміністративне право. Особливе адміністративне право / В. Галунько, П. Діхтієвський, О. Гулак та ін.; за заг. ред. В. Галунька, В. Фелика. Одеса: Видавництво «Юридика», 2024. 620 с.

2. Шевцова Г.З., Маслош О.В. Хімічна промисловість України: у пошуках нової стратегії розвитку. Глобальні та національні проблеми економіки. 2017. Вип. 16. С. 249–253.

3. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності. Закон України від 5 квітня 2007 року № 877-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 29. ст. 389. Урядовий кур'єр. 2007. № 113 від 27.06.2007.

4. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 10 лютого 2022 року, справа № 640/4237/20. Офіційний вебпортал Судової влади України. 2022. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103537079.

5. Про забезпечення хімічної безпеки та управління хімічною продукцією. Закон України від 1 грудня 2022 року № 2804-IX. *Верховна Рада України*. 2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2804-20#Text

6. Нова європейська система хімічної безпеки в Україні: Уряд затвердив порядок фото- та відеофіксації перевірок на підприємствах хімічної промисловості. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. 11 жовтня 2024 року. URL: https://mepr.gov.ua/nova-yevropejska-systema-himichnoyi-bezpeky-v-ukrayini-uryad-zatverdyv-poryadok-foto-ta-videofiksatsiyi-perevirok-na-pidpryyemstvah-himichnoyi-promyslovosti/.

СУСАК М. С.,
доктор філософії в галузі права,
асистент кафедри адміністративного
права та процесу
*(Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка)*

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.41

УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКОСТІ В ЕФЕКТИВНОМУ ФУНКЦІОНУВАННІ ІНФРАСТРУКТУРИ НАСЕЛЕНОГО ПУНКТУ

Стаття присвячена питанню участі громадськості в ефективному функціонуванні інфраструктури населеного пункту, адже саме ефективне функціонування інфраструктури населеного пункту значною мірою залежить від активної участі громадськості у процесах її планування, розвитку та управління. Розглянуто та проаналізовано основні наукові погляди до визначення змісту поняття «громадськість». На підставі комплексного аналізу нормативно-правових актів, законопроєктів, спеціальної літератури автором запропоновано власну дефініцію поняття «громадськість». Під якою слід розуміти об'єднання широкого кола осіб, зазвичай жителів певного населеного пункту, які поділяють (відстоюють) спільні інтереси, цінності, стурбованість щодо певних питань використовуючи при цьому різні форми спілкування та взаємодії з органами публічної влади задля висловлення своїх поглядів, захисту власних інтересів, протистоянню і запобіганню сваволі державних чиновників об'єднуючись при цьому у громадські організації (об'єднання), асоціації, спілки тощо.

Встановлено, що під поняттям «участь громадськості в ефективному функціонуванні інфраструктури населеного пункту» слід розуміти процес залучення однієї або декількох фізичних чи юридичних осіб, їх об'єднань, організацій або груп, які діють відповідно до національного законодавства України або практики, до процесу підготовки, прийняття, обговорення законів, нормативно-правових актів тощо, що стосуються саме ефективного функціонування інфраструктури населеного пункту.

Проведено аналіз та визначено основні чинники, які сприяють успішній участі громадськості в ефективному функціонуванні інфраструктури населеного пункту відповідно до принципів демократичності, гласності та прозорості, чесності, доступу до інформації та ефективної (налагодженої) комунікації. Зроблено висновок про те, що саме означені принципи створюють необхідний фундамент для якісного діалогу між громадськістю та органами влади.

Автором встановлено, що найбільш ефективною формою участі громадськості в процесі прийняття рішень щодо ефективного функціонування інфраструктури населеного пункту виступають саме консультації з громадськістю, адже саме консультації з громадськістю виступають вагомим механізмом для побудови довіри між органами влади та мешканцями (відвідувачами) населеного пункту щодо ефективного функціонування інфраструктури населеного пункту, зменшення соціальних ризиків і підвищення ефективності прийняття рішень.

Ключові слова: *громадськість, інфраструктура, населений пункт, участь громадськості в ефективному функціонуванні населеного пункту, містобудування, нормативно-правове регулювання.*

Susak M. S. Public participation in the effective functioning of the settlement's infrastructure

The article is devoted to the issue of public participation in the effective functioning of the infrastructure of a settlement, since the effective functioning of the infrastructure of a settlement largely depends on the active participation of the public in the processes of its planning, development and management. The author considers and analyzes the main scientific views on the definition of the concept of "public". Based on a comprehensive analysis of legal acts, draft laws, and special literature, the author proposes her own definition of the concept of "public". The latter should be understood as an association of a wide range of persons, usually residents of a particular locality, who share (defend) common interests, values, and concerns regarding certain issues, and who use various forms of communication and interaction with public authorities to express their views, protect their own interests, oppose and prevent arbitrariness of public officials, and who unite in public organizations (associations), associations, unions, etc.

It is established that the concept of "public participation in the effective functioning of the infrastructure of a settlement" should be understood as the process of involving one or more individuals or legal entities, their associations, organizations or groups acting in accordance with the national legislation of Ukraine or practice, in the process of preparation, adoption, discussion of laws, regulations, etc. relating to the effective functioning of the infrastructure of a settlement.

The author analyzes and identifies the main factors that contribute to successful public participation in the effective functioning of the infrastructure of a settlement in accordance with the principles of democracy, publicity and transparency, honesty, access to information and effective (established) communication. It is concluded that these principles create the necessary foundation for a quality dialogue between the public and the authorities.

The author establishes that the most effective form of public participation in the decision-making process regarding the effective functioning of the infrastructure of a settlement is public consultations, since public consultations are an important mechanism for building trust between the authorities and residents (visitors) of a settlement regarding the effective functioning of the settlement's infrastructure, reducing social risks and increasing the efficiency of decision-making.

Key words: *public, infrastructure, settlement, public participation in the effective functioning of a settlement, urban planning, regulatory and legal regulation.*

Вступ. В умовах сьогодення, коли Україна перебуває у повномасштабній війні з країною агресором більша частина інфраструктури населених пунктів потребує комплексної модернізації та значного вдосконалення, оновлення, оптимізації, а також відновлення. Ситуація, в якій зараз функціонують громади населених пунктів, є абсолютно іншою в порівнянні із ситуацією, яка була до початку повномасштабного вторгнення або в якій вони функціонували в мирний час. У зв'язку із чим органи влади зіштовхнулись з новими викликами, які полягають у пошуках оптимальних механізмів для забезпечення комфортного, сталого та безпечного життя її громадян, внутрішньо переміщених осіб під час воєнного стану у відповідному населеному пункту, а також ефективній повоєнній відбудові інфраструктури населених пунктів.

Роль громадськості на сучасному етапі розвитку нашої держави постійно зростає. Саме тому для досягнення максимального ефекту та врахування різноманітних потреб населення, забезпечення життєдіяльності, стабільності та відновлення територій населених пунктів є важливим забезпечення участі громадськості в ефективному функціонуванні інфраструктури населеного пункту.

Держава в громадянському суспільстві не повинна намагатися вирішувати за людину всі її життєві проблеми, а повинна створювати їй умови, тобто надавати їй такі необхідні засоби та можливості, щоб людина особисто, якщо вона фізично й інтелектуально до цього здатна, творила своє життя та несла за це свою частку соціальної відповідальності [1, с. 123].

Шляхом спільних зусиль, відкритого діалогу та взаємодії громадськості та органів влади можливо створити життєве середовище, яке відповідатиме потребам та очікуванням усіх мешканців (відвідувачів) відповідного населеного пункту. Поєднання ініціативності громадськості з експертними знаннями та можливостями органів влади дозволятиме знаходити належні рішення для ефективного функціонування та розвитку інфраструктури. У зв'язку із необхідністю вирішення низки викликів (завдань), глибокого розуміння участі громадськості в ефективному функціонуванні інфраструктури населеного пункту виникає потреба дослідити, розглянути та виокремити основні форми участі громадськості щодо ефективного функціонування інфраструктури населеного пункту.

Постановка завдання. Метою статті є визначення участі громадськості в ефективному функціонуванні інфраструктури населеного пункту.

Результати дослідження. Ефективне функціонування інфраструктури населеного пункту є ключовим аспектом сталого її розвитку, добробуту, комфорту та підвищенням якості життя її мешканців (відвідувачів) населеного пункту, і в цьому процесі важливу роль відіграє громадськість. Адже, саме активна участь громадськості у формуванні та вдосконаленні інфраструктурних проєктів населеного пункту є важливим чинником для створення ефективних, зручних умов життєдіяльності, які відповідають реальним потребам для всіх мешканців (відвідувачів) населеного пункту.

Також, варто зазначити, що участь громадськості покликана не тільки для вирішення конкретних проєктів (завдань), а й сприяє підвищенню рівня взаєморозуміння між громадськістю та органами влади, що є фундаментом до сталих, успішних подальших ініціатив щодо ефективного функціонування інфраструктури населеного пункту, підвищення її конкурентоспроможності.

Участь громадськості у процесі взаємодії із держаною владою є невід'ємним елементом демократичної держави. Саме конституційні приписи заклали основоположні демократичні засади взаємодії державної влади та громадськості. Як встановлено Конституцією України, «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава», «носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо та через органи державної влади й органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державною, її органами або посадовими особами», «громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації, участі у професійних спілках», «громадяни мають право брати участь в управлінні держаними справами» (ст. ст. 1, 5, 36, 38 Конституції України) [2].

Аналізуючи конституційні приписи, доцільно констатувати, що взаємодія громадськості з органами влади передбачає не просто її інформування про подальші наміри влади, але й передбачає активне залучення громадськості до реалізації ініціатив в межах компетенції громади, із врахуванням всіх побажань мешканців (відвідувачів) населеного пункту для вирішення проблем населеного пункту, зокрема і питань, що стосуються удосконалення інфраструктури тощо.

Розкриваючи зміст поняття «громадськість», варто зазначити, що у нормативно-правових актах та законопроєктах, спеціальній літературі ми можемо зустріти різні словосполучення, зокрема, через обов'язок органів влади «інформувати громадськість», «залучати громадськість», «відкрито для громадськості», «громадський контроль», «ознайомлення громадськості», «участь громадськості» тощо, однак, в жодному із цих словосполучень не розкривається саме механізм реалізації цього обов'язку, а також відсутнє й ґрунтовне загальне визначення тлумачення цього поняття.

Так, відповідно до Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська

Конвенція) зазначено, що «громадськість означає одну або більше фізичну чи юридичну особу, їхнє об'єднання, організації або групи, які діють згідно з національним законодавством або практикою [3].

Загальне юридичне значення «громадськості» наведено в Юридичній енциклопедії, зокрема його теоретичне визначення «громадськості» визначається як соціально активна частина суспільства, яка на добровільних засадах бере участь у суспільно-політичному житті країни. Для громадськості характерні: потреба у спілкуванні; орієнтування на колективну діяльність; пріоритет громадських інтересів перед індивідуальними; активне вираження суспільної позиції тощо [4, с. 640]. Відповідно до словника української мови «громадськість – це передова частина, передові кола суспільства» [5].

Під терміном «громадськість» у юридичних науках розуміють соціально активну частину суспільства (організована сукупність людей), яка за певних обставин так або інакше згуртувалася навколо конкретних спільних інтересів та яка на добровільних засадах бере участь у суспільно-політичному житті країни, визначає основні напрямки його розвитку, користується великим впливом, повагою [6, с. 633].

Громадськість – це сукупність окремих соціально-активних людей і їхніх груп, об'єднаних спільністю становища, інтересів, суспільна діяльність яких базується на ідеях індивідуальної свободи громадян та автономності громад, праві захищати власні інтереси, творити асоціації та спілки, аби протистояти і запобігати сваволі державних чиновників [7, с. 189].

Під громадськістю слід розуміти як окремих осіб, так і їх об'єднання, які: мають високий рівень правосвідомості та правової культури; зацікавленість у вирішенні загальних проблем; участь яких у суспільних справах носить некомерційний, добровільний характер та законний порядок здійснення своєї діяльності; узагальнювальна мета – побудова правової держави й громадянського суспільства в Україні [8, с. 300].

Аналізуючи вищезазначені формулювання, можна зробити висновок, що єдиного підходу до тлумачення поняття «громадськість» не існує. Виходячи з цього, вважаємо за необхідне запропонувати власну дефініцію поняття «громадськість». Так, під громадськістю слід розуміти об'єднання широкого кола осіб, зазвичай жителів певного населеного пункту, які поділяють (відстоюють) спільні інтереси, цінності, стурбованість щодо певних питань використовуючи при цьому різні форми спілкування та взаємодії з органами публічної влади задля висловлення своїх поглядів, захисту власних інтересів, протистоянню і запобіганню сваволі державних чиновників об'єднуючись при цьому у громадські організації (об'єднання), асоціації, спілки тощо.

Під поняттям «участь громадськості в ефективному функціонуванні інфраструктури населеного пункту» слід розуміти процес залучення однієї або декількох фізичних чи юридичних осіб, їх об'єднань, організацій або груп, які діють відповідно до національного законодавства України або практики, до процесу підготовки, прийняття, обговорення законів, нормативно-правових актів тощо, що стосуються саме ефективного функціонування інфраструктури населеного пункту. Така участь громадськості є невід'ємною частиною побудови сучасних, ефективних стосунків між органами публічної влади та громадськістю відповідно до принципів гласності, прозорості, чесності, відкритості та ефективної (налагодженої) комунікації. Співпраця органів публічної влади із громадськістю буде ефективніша, а напрацьовані документи – якіснішими, коли будуть почуті думки, з'ясовані інтереси (бачення), потреби якомога ширшого кола зацікавлених мешканців, відвідувачів населеного пункту.

Право мешканців, відвідувачів населеного пункту брати участь у прийнятті рішень, які безпосередньо стосуються їх власного розвитку та розвитку населеного пункту в якому вони проживають, закріплено:

– на міжнародному рівні (Загальна декларація прав людини (1948 рік) [9]; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) 1950 рік [10]; Європейська хартія міст [11, с. 4]; Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція) 1998 рік [12]);

– так і на національному рівні (Конституція України [2]; Закон України «Про звернення громадян» [13]; Закон України «Про доступ до публічної інформації» [14]; Закон України «Про адміністративну процедуру» [15]; Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» [16]; Постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [17]; Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення громадських слухань щодо проектів містобудівної документації на місцевому рівні» [18]).

Нами запропоновано далеко не вичерпний перелік міжнародних та національних нормативно-правових актів, але на нашу думку наведені основні, які визначають, що кожен громадянин України має право на свободу переконань, поглядів і на вільне їх виявлення (вираження); закріплюють права громадськості на доступ до інформації; участь у прийнятті рішень і доступ до правосуддя; право громадян брати участь в управлінні держаними справами; створюють правовий механізм для активної участі громадськості в процесі розробки та реалізації містобудівних проєктів, що відображає важливість діалогу між громадськістю та органами влади у питаннях розвитку інфраструктури на місцевому рівні; визначають правові та організаційні засади планування, будівництва та розвитку територій на місцевому рівні, а також створюють правову базу для організації діалогу між громадськістю та владою у питаннях розвитку інфраструктури населених пунктів, сприяючи забезпеченню ефективного та збалансованого розвитку міст та сіл тощо.

Незважаючи на те, що Україна вже тривалий час перебуває у повномасштабній війні з країною агресором, проте останні роки демонструють нам прагнення нашої держави до значного покращення правового захисту громадян, до підвищення прозорості і підвищення ефективності функціонування органів публічної адміністрації. Так, 15 грудня 2023 року набрав чинності Закону України «Про адміністративну процедуру» [15], який безпосередньо закріплює механізми взаємодії громадськості і органів публічної адміністрації на ключових принципах прозорості, обґрунтованості та відкритості, зокрема, гарантує громадянам право брати участь у процесах управління місцевою інфраструктурою.

В жовтні 2024 року Президент України підписав Закон України «Про публічні консультації» [19], який є важливим нормативним актом, що регламентує порядок залучення громадськості до обговорення проєктів та рішень органів влади. Це особливо актуально в питаннях, що стосуються інфраструктури населених пунктів, оскільки такі рішення впливають рівень життя його громадян.

Розглянемо більш детально основні чинники, які на наш погляд сприяють успішній участі громадськості в ефективному функціонуванні інфраструктури населеного пункту відповідно до принципів демократичності, гласності та прозорості, чесності, доступу до інформації та ефективної (налагодженої) комунікації. Ці принципи створюють необхідний фундамент для якісного діалогу між громадськістю та органами влади, а саме:

– принцип демократичності передбачає залучення громадськості до прийняття рішень, які впливають на їх життєзабезпечення в населеному пункті, а також він покликаний забезпечувати рівні можливості для висловлювання думок та пропозицій усіх соціальних груп населення, включаючи молодь, людей з обмеженими можливостями та літніх громадян;

– принцип гласності та прозорості є основою відкритої співпраці між громадськістю та органами влади, а також надає можливість для здійснення громадського контролю щодо ефективного функціонування інфраструктури населеного пункту. Механізми прозорості, такі як оприлюднення бюджетів, звітів, проєктів забезпечують підзвітність органів влади перед громадськістю;

– принцип чесності. Довіра громадськості формується саме тоді, коли інформація, яку оприлюднюють (висвітлюють) органи влади є правдивою, а рішення – прозорими та обґрунтованими. Даний принцип у взаємодії із громадськістю полягає на сам перед у виконанні обіцянок, врахуванні пропозицій, а також доведення до громадськості реального стану інфраструктури населеного пункту;

– принцип доступу до інформації та ефективної (налагодженої) комунікації. Кожен мешканець населеного пункту має можливість отримувати актуальну, зрозумілу інформацію

про стан інфраструктури населеного пункту, плани реконструкцій чи будівництва, а також фінансування відповідних проєктів. Між громадськістю та органами влади має бути налагоджений зворотній зв'язок, зокрема через створення ефективних каналів комунікації з використанням цифрових технологій (мобільні додатки, соціальні мережі, чат-боти тощо).

Лише за умови дотримання зазначених принципів (правил поведінки) можливо досягнути гармонійного діалогу між органами влади та громадськістю, зокрема, через ухвалення рішень, які враховуватимуть потреби громадськості та забезпечуватимуть ефективний розвиток інфраструктури населеного пункту, сталу якість життя її мешканців.

Участь громадськості в ефективному функціонуванні інфраструктури населеного пункту здійснюється у різноманітних формах, визначених як законодавством, так і різними нормативно-правовими актами, а також відповідно до складеної практики. Ці форми відрізняються між собою за способами залучення громадськості, обов'язковістю застосування, ефективністю, частотою, зручністю і простотою використання.

На нашу думку найбільш ефективною формою участі громадськості в процесі прийняття рішень щодо ефективного функціонування інфраструктури населеного пункту виступають саме консультації з громадськістю. Оскільки саме консультації із громадськістю забезпечують:

– дієвий діалог між органами влади і мешканцями (відвідувачами) населеного пункту, дозволяючи досягнути компромісу, відкритості та прозорості у питаннях ефективного функціонування інфраструктури населеного пункту. Консультації з громадськістю формують довіру мешканців (відвідувачів) населеного пункту до органів влади, демонструючи відкритість і готовність прислухатись до пропозицій населення;

– залучення різних соціальних груп населення, забезпечуючи інклюзивність і враховуючи різні точки зору всіх мешканців (відвідувачів) населеного пункту;

– обізнаність серед мешканців (відвідувачів) населеного пункту, оскільки саме під час консультацій громадяни дізнаються про інфраструктурні проєкти, розподіл бюджету, плани і перспективи розвитку їхнього населеного пункту, а також інші важливі питання, що формує інформоване суспільство;

– легітимність рішень, адже рішення, які пройшли консультації з громадськістю, отримують ширшу підтримку, відповідають інтересам (потребам) серед мешканців (відвідувачів) населеного пункту та мають більше шансів бути реалізованими без опору населення тощо.

Відповідно до Порядку проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики [17] консультації з громадськістю проводяться з метою залучення громадян до участі в управлінні державними справами, надання можливості для їх вільного доступу до інформації про діяльність органів виконавчої влади, а також забезпечення гласності, відкритості та прозорості діяльності зазначених органів.

Консультації з громадськістю проводяться у формі:

– публічного громадського обговорення – передбачає організацію і проведення публічних заходів (конференцій, форумів, громадських слухань, засідань за круглим столом, зборів, зустрічей (нарад) з громадськістю; інтернет-конференцій, відеоконференцій), а також можуть проводитися засідання громадських рад, інших допоміжних органів, утворених при органах виконавчої влади, що дозволяє залучити різних зацікавлених сторін (експертів) до обговорення важливих питань, проблем чи ініціатив, що стосуються саме функціонування (розвитку) інфраструктури населеного пункту;

– електронних консультацій з громадськістю проводяться у формі електронного опитування через спеціально створені платформи;

– вивчення громадської думки здійснюється шляхом проведення соціологічних досліджень та спостережень (опитування, анкетування (зокрема в електронній формі); створення телефонних «гарячих ліній», проведення моніторингу коментарів, відгуків, інших матеріалів у друкованих та електронних засобах масової інформації тощо.

Яскравим прикладом активної участі мешканців (відвідувачів) населеного пункту, експертів та представників органів влади став 3-й форум відновлення Одещини «Перспективи

розвитку інфраструктури і транспорту» (04 серпня 2023 року). Цей форум сприяв формуванню стратегії відновлення та модернізації транспорту на Одещині в умовах посткризового відновлення і визначенню пріоритетних напрямків для підвищення ефективності транспортної системи. Пропозиції мешканців (відвідувачів) Одещини та області щодо впровадження нових транспортних засобів, створення зручних зупинок, розвиток зелених маршрутів тощо, отримав позитивну оцінку серед експертів. 3-й форум відновлення Одещини продемонстрував, як активна і цілеспрямована консультація із громадськістю може стати рушійною силою у розвитку інфраструктури транспорту.

Висновки. Участь громадськості в ефективному функціонуванні інфраструктури населеного пункту в умовах особливого правового режиму – воєнного стану є важливим елементом забезпечення життєдіяльності, стабільності мешканців (відвідувачів) населеного пункту та ефективного відновлення територій внаслідок їх руйнувань та забезпечується через ефективну форму участі громадськості в процесі прийняття рішень – консультації із громадськістю. Саме консультації з громадськістю виступають вагомим механізмом для побудови довіри між органами влади та мешканцями (відвідувачами) населеного пункту щодо ефективного функціонування інфраструктури населеного пункту, зменшення соціальних ризиків і підвищення ефективності прийняття рішень. За умови дотримання принципів демократичності, гласності та прозорості, чесності, доступу до інформації та ефективної (налагодженої) комунікації консультації з громадськістю стають ключовим механізмом для покращення функціонування інфраструктури населеного пункту. Їх головна перевага полягає в тому, що вони сприяють ухваленню рішень, які зосереджені саме на реальних потребах і очікуваннях мешканців (відвідувачів) населеного пункту.

Лише при об'єднані спільних зусиль органів влади та активної участі громадськості можливе ефективне функціонування інфраструктури населеного пункту і як наслідок поліпшення якості життя мешканців (відвідувачів) населеного пункту.

Список використаних джерел:

1. Заворотченко Т.М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні : дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.02. Київ, 2020. 222 с.
2. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96 ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. 141 с.
3. Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська Конвенція) від 27.05.2005 № 994_015 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text (дата звернення 13.08.2024).
4. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : «Укр. Енцикл.», 1998. Т. 1 : А – Г. 672 с.
5. Словник української мови. Громадськість. URL: https://web.archive.org/web/20180824034851/http://sum.in.ua/p/2/175/1 (дата звернення 16.08.2024).
6. Московець В.І. Поняття «громадськість» у законодавстві та адміністративно-правовій теорії. *Форум права*. 2011. № 2. С. 630-634.
7. Каблак П.І. Деякі міркування щодо визначення поняття «громадськість» у контексті налагодження взаємовідносин із судовою владою. *Наукові* записки Львівського університету бізнесу та права. 2014. № 12. С. 186-189.
8. Христов О. Проблеми визначення поняття «громадськість» у сучасній юриспруденції. *Науковий* вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2020. № 2. С. 294-304.
9. Загальна декларація прав людини (повний текст) URL: https://www.coe.int/uk/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version – (дата звернення 23.08.2024).
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) № 995_004 від 01.08.2021 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 23.08.2024).

11. Карий О.І., Панас Я.В. Місцеві ініціативи та залучення громадськості до здійснення місцевого самоврядування. Навчальний посібник для посадових осіб місцевого самоврядування. Асоціація міст України. К., ТОВ «Підприємство «ВІ ЕН ЕЙ», 2015. 176 с.

12. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосується довкілля №994_015 від 27.05.2005 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення 14.09.2024).

13. Закон України «Про звернення громадян» № 393/96-ВР від 31.12.2023 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення 14.10.2024).

14. Закон України «Про доступ до публічної інформації» № 2939-VI від 13.01.2011 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text (дата звернення 04.01.2025).

15. Закон України «Про адміністративну процедуру» № 2073-IX від 17.02.2022 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text (дата звернення 04.01.2025).

16. Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» № 3038-VI від 04.01.2024 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text (дата звернення 14.01.2025).

17. Постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» № 996-2010-п від 27.06.2023 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text (дата звернення 14.04.2024).

18. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення громадських слухань щодо проектів містобудівної документації на місцевому рівні» № 555-2011-п від 25.10.2022 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-2011-%D0%BF#Text (дата звернення 14.01.2025).

19. Закон України «Про публічні консультації» № 3841-IX від 20.06.2024 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3841-20 (дата звернення 04.01.2025).

ЮРАХ В. М.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри державно-правових
дисциплін та публічного управління
*(Донецький державний університет
внутрішніх справ)*

РЕЗУЄВ Є. В.,
аспірант кафедри адміністративно-
правових дисциплін
*(Донецький державний університет
внутрішніх справ)*

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.42

ПОВНОВАЖЕННЯ РЕГУЛЯТОРНИХ ОРГАНІВ НА РИНКУ НЕБАНКІВСЬКОГО КРЕДИТУВАННЯ

Стаття присвячена загальному аналізу чинного законодавства у сфері повноважень регуляторних органів на ринку небанківського кредитування та стану діяльності цих органів. У статті відзначається еволюція законодавчих норм, які регламентують діяльність небанківських фінансових установ, зокрема, кредитних спілок, лізингових компаній, ломбардів та інших учасників ринку. Особлива увага приділена аналізу повноважень державних органів, таких як Національний банк України, у забезпеченні ефективного регулювання та спостереження за діяльністю цих установ.

Надано оцінку національного законодавства у сфері небанківського кредитування та пояснено, що з моменту запровадження воєнного стану було затверджено низку нормативних положень як на рівні законодавчих актів, так і на рівнях регуляторних актів Національного банку України. Проаналізовано новели законодавства, яке починає статус Національного банку України як головного регулятора у сфері небанківського кредитування. Національний банк отримав розширені повноваження для нагляду за небанківськими установами, включаючи право впровадження ризик-орієнтованого підходу до регулювання, перевірки діяльності установ на предмет дотримання нормативів ліквідності, платоспроможності та фінансової стійкості. Простежено проблеми небанківського сектору економіки, над усуненням яких працюють державні органи.

З'ясовано, що передача повноважень регулювання більшої частини небанківського сектору банку України є позитивною для Національного ринку рішень. Це дозволило забезпечити уніфікований підхід до нагляду за фінансовими установами, підвищити рівень прозорості та посилити відповідальність учасників ринку перед споживачами. Такий крок також сприяв інтеграції українського фінансового сектора до європейських стандартів регулювання та збільшення довіри міжнародних партнерів до економічних реформ у країні.

Акцентовано увагу на ключових змінах у роботі Національного банку України у сфері небанківського кредитування. також, було вдосконалено систему ліцензування небанківських установ, запроваджено нові підходи до управління ризиками, а також розроблено інструменти для моніторингу фінансової стійкості установ у кризових умовах. Окремо висвітлено запровадження

механізмів судового врегулювання спорів між фінансовими установами та їх клієнтами. Висвітлено сучасний воєнний стан правовідносин у відповідній сфері та визначено проблеми функціонування відповідного ринку. Військовий період після значного зростання попиту на фінансові послуги серед населення, водночас зберігаються виклики, пов'язані з економічними наслідками війни.

Ключові слова: *регуляторні органи, небанківське кредитування, фінансові установи, фінансові послуги, Національний банк України.*

Yurakh V. M., Rezuev E. V. Powers of regulatory authorities in the non-bank lending market

The article is devoted to a general analysis of the current legislation in the field of powers of regulatory authorities in the non-bank lending market and the state of activity of these authorities. The article notes the evolution of legislative norms regulating the activities of non-bank financial institutions, in particular, credit unions, leasing companies, pawnshops and other market participants. Particular attention is paid to the analysis of the powers of state authorities, such as the National Bank of Ukraine, in ensuring effective regulation and supervision of these institutions.

The author assesses the national legislation in the field of non-bank lending and explains that since the introduction of martial law, a number of regulations have been approved both at the level of legislative acts and at the level of regulatory acts of the National Bank of Ukraine. The author analyses the novelties of the legislation that establishes the status of the National Bank of Ukraine as the main regulator in the field of non-bank lending. The NBU has received expanded powers to supervise non-bank institutions, including the right to implement a risk-based approach to regulation, to inspect the activities of institutions for compliance with liquidity, solvency and financial stability standards. The author traces the problems of the non-banking sector of the economy, which are being addressed by government agencies.

It is found that the transfer of regulatory powers for most of the non-banking sector to the Bank of Ukraine is positive for the National Solutions Market. This allowed for a unified approach to supervising financial institutions, increased transparency, and strengthened the responsibility of market participants to consumers. This step also contributed to the integration of the Ukrainian financial sector into European regulatory standards and increased the confidence of international partners in the country's economic reforms.

The article also focuses on the key changes in the work of the National Bank of Ukraine in the field of non-bank lending. The system of licensing of non-bank institutions was improved, new approaches to risk management were introduced, and tools were developed to monitor the financial stability of institutions in crisis conditions. The article also highlights the introduction of mechanisms for judicial settlement of disputes between financial institutions and their clients. The current martial law status of legal relations in the relevant area is highlighted and the problems of the relevant market functioning are identified. The wartime period has seen a significant increase in the demand for financial services among the population, while challenges related to the economic consequences of the war remain.

Key words: *regulatory authorities, non-bank lending, financial institutions, financial services, National Bank of Ukraine.*

Вступ. Сучасні реалії фінансової системи вказують на необхідність реформування окремих сегментів в її структурі. Враховуючи роль небанківських фінансових установ, що системно працюють у сфері на ринку небанківського кредитування, особливу увагу варто приділити саме цьому вектору фінансової діяльності в Україні. Етап становлення вказаних

фінансових установ і всієї моделі небанківського кредитування обумовили наявність цілої низки проблем у державному регулюванні та нагляді. Зокрема, мова йде про діяльність регуляторів вказаного фінансового ринку.

Регулятори відіграють важливу роль у забезпеченні стабільності та безпеки на фінансовому ринку, завдяки повноваженням, що вони мають. Однак у сучасній науковій розробці не вистачає аналізу діяльності регулятивних органів у сфері небанківського кредитування.

Постановка завдання. Метою статті – є аналіз чинного законодавства та напрацьованої наукової розробки, що визначає значення регуляторних органів на ринку небанківського кредитування для стійкості та ефективної роботи фінансового ринку.

Результати дослідження. Тривалий час базовим нормативно-правовим актом у сфері надання небанківського кредитування виступав Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» від 12 липня 2021 року. Однак вказаний Закон втратив чинність з 1 січня 2024 року, у зв'язку із прийняттям Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» (далі − Закон).

Згідно із Законом України «Про фінансові послуги та фінансові компанії», ринок фінансових послуг визначається як сукупність учасників, що діють на ньому, та відносин, пов'язаних із наданням та отриманням фінансових та супровідних послуг [6].

Фінансовий ринок є важливою частиною економіки держави, тому потребує особливого нагляду та моніторингу. У цьому аспекті українське законодавство встигло видозмінитись, оскільки ми все ще стоїмо на шляху розвитку та випробувань нових економічних моделей.

Так, важливо відзначити, що до 1 липня 2020 року контроль за діяльністю небанківських фінансових установ здійснювався НКЦПФР, а також частково НБУ у випадках, коли йшлося про небанківські фінансові установи, що мали ліцензії на переказ коштів у національній валюті без відкриття рахунків та здійснення валютних операцій.

Проте, з 1 липня 2020 року Верховна Рада України прийняла закон, який встановив так званий «спліт». Це означає, що частина небанківського сектору тепер перейшла під контроль Національного банку України (НБУ), і до цієї групи включилися страхові, лізингові, фінансові компанії, кредитні спілки, ломбарди та бюро кредитних історій [10].

Таке рішення зустріло більше схвалення, ніж критики у наукових колах. Ми своєю чергою погоджуємось із думкою, що впровадження «спліту» позитивно впливає на діяльність НБУ щодо забезпечення фінансової стабільності повно та ефективно, регулюючи не лише банківський, а й небанківський сектори. Також таке рішення сприяє подальшій євроінтеграції України, враховуючи імплементацію директив та інших документів Європейського Союзу і адаптацію національної нормативної бази до міжнародних стандартів. Така політика може допомогти нашій державі швидше укріпитись на європейському ринку фінансових послуг та мати відповідні результати.

Таким чином, тепер НБУ виконує функцію регулятора для страхових, лізингових, фінансових компаній, кредитних спілок, ломбардів та бюро кредитних історій. Тоді ж як НКЦПФР регулює діяльність недержавних пенсійних фондів. Ми ж зосередимо увагу на Національному банку України, як основного регулятора на ринку небанківського кредитування.

Закон України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» виокремлює у ч. 2 ст. 21 наступні завдання регулятора:

1) формування та реалізація єдиної та ефективної державної політики щодо державного регулювання та нагляду на ринку фінансових послуг;

2) захист прав та законних інтересів учасників ринку фінансових послуг;

3) забезпечення ефективності та цілісності ринку фінансових послуг, створення сприятливих умов для його розвитку та функціонування;

4) створення умов для ефективної мобілізації і розміщення фінансових ресурсів учасниками ринку фінансових послуг;

5) створення належного конкурентного середовища на ринку фінансових послуг та запобігання монополізації…

Цей перелік не є вичерпним, оскільки НБУ має достатню кількість завдань та функцій.Натомість ми зосередимо увагу на найбільш важливих, на нашу думку, функціях.

Вагомий пласт повноважень регуляторних органів пов'язаний з наглядом за здійсненням діяльності з надання фінансових та супровідних послуг. Законодавець характеризує цю функцію, як: «система контролю та активних впорядкованих дій Регулятора, яка передбачає отримання об'єктивної та перевіреної інформації про діяльність та фінансовий стан осіб, стосовно яких Регулятор здійснює державне регулювання згідно із цим Законом і спеціальними законами, та спрямована на забезпечення дотримання такими особами вимог законодавства, що регулює відносини на ринку фінансових послуг».

Головна мета державного регулювання та нагляду на ринках небанківських фінансових послуг, що здійснюються Національним банком − безпека та фінансова стабільність фінансової системи, захист інтересів вкладників і кредиторів та інших споживачів небанківських фінансових послуг та запобігання кризовим явищам. Національний банк розробляє та впроваджує нові регуляції, зважаючи на кращі міжнародні стандарти та практики.

Нам також імпонує підхід НБУ до законодавчої роботи. Національний банк має намір підходити до оновлення нормативного поля для ринків фінансових послуг через діалог з учасниками фінансових ринків. Важливо зазначити, що доцільним вбачається залучення міжнародних та українських експертів для опрацювання концепцій, розробки пропозицій щодо законодавчих і регуляторних змін та підготовки проєктів відповідних актів. Тепер НБУ буде сприяти, аби проєкти законів та нормативно-правових актів були доступні для публічного опрацювання та обговорення зацікавленими сторонами, зокрема, надавачами та споживачами фінансових послуг.

Регуляторні органи здійснюють нагляд відповідно до Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» [6], «Про кредитні спілки» [4], «Про страхування» та інших спеціальних законів, що регулюють сферу небанківського кредитування. НБУ може проводити два види нагляду, визначені законодавством, а саме: пруденційний та нагляд за ринковою поведінкою.

Безпосередньою метою пруденційного нагляду виступає забезпечення фінансової стійкості (забезпечення виконання зобов'язань) окремого надавача фінансових послуг та стабільності фінансової системи України загалом, а також захисту законних інтересів клієнтів надавачів фінансових послуг. Цей вид контролю забезпечуються шляхом оцінки, перевірки, виявлення відповідних фактів тощо. Аналізуючи ст. 24 Закону можемо прослідкувати ризик-орієнтований підхід, яким керується НБУ.

Цей підхід застосовується під час здійснення державного регулювання для створення системи норм, спрямованих на мінімізацію негативних наслідків ризиків, притаманних діяльності надавачів фінансових послуг залежно від видів фінансових послуг, що надаються такими надавачами. І також він беззаперечно працює у сфері нагляду за надавачами фінансових послуг для визначення та виявлення, оцінки та переоцінки, а також розуміння ризиків, притаманних діяльності таких надавачів фінансових послуг.

Такий підхід є важливою частиною діяльності регулятора, особливо у сфері небанківського кредитування. Оскільки однією з головних проблем розвитку небанківських фінансово-кредитних установ є обмежений інтерес до їх фінансових послуг порівняно із банками. Громадяни, на жаль, все ще мають низький рівень до кредитних установ небанківського сектору, що змушує питання їхньої конкурентоспроможності з банками раз у раз поставати перед державою. Однак ми маємо сподівання, що така картина перестане панувати на фінансовому ринку після ряду реформ та імплементації міжнародного законодавства.

Повертаючись до видів державного нагляду, слід також приділити увагу другому типу. Нагляд за ринковою поведінкою охоплює контроль за іншою стороною фінансового ринку – клієнтів. Метою цього заходу є захисту прав і законних інтересів клієнтів (у тому числі споживачів), надавачів фінансових та супровідних послуг, забезпечення ефективності ринку фінансових послуг, прозорості та відкритості його функціонування, а також забезпечення функціонування належного конкурентного середовища на ринку фінансових послуг

та підвищення довіри до нього. Адже саме споживачі допомагають підтримувати розвиток ринку послуг, його модернізацію. Завдяки ним можуть бути виявлені відповідні порушення чинного законодавства або неточності, які мають суттєве значення.

НБУ здійснює нагляд на небанківському ринку кредитування на засадах законності, співмірності (пропорційності), гарантування прав і законних інтересів учасників ринку фінансових послуг тощо. Також слід зазначити, що окремим принципом виокремлено відкритість та прозорість процесу нагляду. Така, на перший погляд, малозначуща деталь багато важить для ефективної роботи фінансового ринку. Адже саме вона гарантує стабільність на рівні регулювання та відновлення довіри з боку клієнтів. Недарма, одним з важливих аспектів прозорості в будь-якому фінансовому обслуговуванні є доступність інформації про справжніх власників. Так, ще у 2021 році були затверджені нормативні акти, спрямовані на забезпечення прозорості та полегшення сприйняття стандартів кредитних продуктів парабанків. Прозорість у сфері кредитування характеризується повним ознайомленням споживачів з вартістю кредитних коштів перед укладенням договором, розрахунок вартості кредитних коштів за умовами, аналогічними до банківських, існування чіткого і зрозумілого кредитного договору [9, с. 22].

Як можемо спостерігати законодавець поділяє думку щодо важливості прозорості та відкритості у роботі небанківських установ, та робить акцент на значущості інформації на ринку небанківського кредитування. Саме тому існує таємниця фінансової послуги. Це будь-яка визначена законом інформація (крім інформації, що становить банківську таємницю і професійну таємницю на ринках капіталу та організованих товарних ринках) щодо діяльності та фінансового стану клієнта, яка стала відома надавачу фінансових або супровідних послуг у процесі його обслуговування (у тому числі при наданні фінансової або супровідної послуги). Також це стосується інформації щодо взаємовідносин надавача фінансових або супровідних послуг з клієнтом чи третіми особами при наданні фінансових або супровідних послуг, інформації про діяльність надавача фінансових або супровідних послуг та/або про клієнта надавача фінансових або супровідних послуг, отримана Регулятором під час здійснення нагляду.

Ще однією важливою функцією НБУ є забезпечення збереження таємниці фінансової послуги. У наш час інформаційна безпека відіграє важливу роль у захисті держави, тому існують відповідні механізми щодо охорони відомостей про фінансові послуги. Порядок розкриття таємниці фінансової послуги міститься у ст. 12 Закону, де регулятор має право отримувати, зберігати та використовувати інформацію, що становить таємницю фінансової послуги, яка стосується клієнта, виключно з метою виконання покладених на нього законом функцій та повноважень. Таємниця фінансової послуги розкривається НБУ у таких випадках: на письмовий запит відповідної особи, якої стосується така інформація, за рішенням суду або в інших випадках, визначених цією статтею Закону.

Ліцензування є ключовою складовою нової системи регулювання небанківських фінансових установ. Так, НБУ має повноваження у видачі та анулюванні ліцензій. Під видачею ліцензії мається на увазі надання права на здійснення діяльності з надання фінансових послуг (певного виду фінансових послуг) на підставі відповідного рішення Регулятора та внесення відповідного запису про надавача фінансових послуг до Реєстру. За допомогою ліцензування НБУ прагне забезпечити ефективний контроль над небанківськими фінансовими установами та забезпечити виконання встановлених законодавчими актами вимог щодо фінансових послуг та компаній в Україні [11, с. 65].

Після нещодавнього оновлення законодавства у сфері небанківського кредитування чинності набрали нові вимоги до ліцензування. Такі зміни спрямовані на підтримання прозорості, забезпечення високого рівня інформованості регулятора та підвищення стандартів управління бізнесом [2, с. 398]. Регулювання у сфері ліцензування пов’язане з такими заходами, як: видача та змін ліцензії, процедура погодження про участь, встановлення вимог щодо ділової репутації та фінансового й майнового стану, припинення діяльності фінансових установ.

Слід зазначити, що НБУ може видавати також додаткові ліцензії на певні додаткові фінансові послуги. Наприклад, кредитні установи можуть суміщати залучення поворотних коштів і надання кредитів (обидва види діяльності становитимуть собою основну діяльність) з: наданням гарантій, переказом коштів, послугами з обміну валют, факторингом, фінансовим лізингом [2, с. 158].

Ліцензування тісно пов'язане з веденням Реєстру. Він являє собою перелік надавачів фінансових або супровідних послуг, який ведеться Регулятором, а інформація з якого оприлюднюється у порядку, встановленому нормативно-правовими актами Регулятора. Державний реєстр фінансових установ є системою, спрямованою на збір, зберігання, захист, використання та поширення адміністративної інформації про небанківські фінансові установи. Його головне завдання полягає у підтримці захисту інтересів споживачів фінансових послуг, забезпечення державного регулювання ринків фінансових послуг та забезпечення прозорості інформації про фінансові установи, які включені до Реєстру.

Найбільш показовим періодом у роботі Реєстру, на наш погляд, є 2021 рік. Тоді введення Реєстру фінансових установ та перевірки Національним банком України призвело до припинення дії та (або) анулювання ліцензій у багатьох страхових компаній, фінансових установ та ломбардів. Звісно учасникам фінансово ринку був наданий певний час на усунення недоліків та порушень виявлених під час перевірки. Однак попри це достатня кількість небанківських установ покинули ринок за відсутності ліцензій на здійснення діяльності щодо надання фінансових послуг [1].

На нашу думку, цей інцидент демонструє, що систематизація даних, їх облік та моніторинг здатні виконувати превентивну функцію у сфері забезпечення стабільності на фінансову ринку. НБУ приділяє достатню увагу введенню Реєстру, оскільки зважає на його цінність, як елементу нагляду за ринком фінансових послуг.

Висновки. Нова модель регулювання діяльності небанківських фінансових установ, які надають послуги з кредитування, що впроваджується наразі, має певний потенціал. Національний банк України відіграє значущу роль у забезпеченні можливостей для сталого та гармонійного розвитку небанківського фінансового ринку в Україні. Забезпечує відповідність діяльності кредитних компаній правилам доброчесної ринкової поведінки, що у майбутньому матиме вплив на довіру громадянам.

Оскільки, як раніше ми зазначали, небанківські установи все ще не мають такої ж популярності в Україні, як за кордоном. На це впливає достатньо факторів, що переслідують нашу державу останні роки. Економічні кризи, епідемія COVID-19, нестабільність у суспільстві, повномасштабне вторгнення рф в Україну тощо. Кожний з цих чинників гальмує розвиток небанківського ринку, особливо сектору кредитування. Однак попри труднощі державні органи, фахівці та небанківські установи продовжують свою роботу, працюючи над усуненням прогалин у законодавстві, реалізації певних положень, розробкою нових моделей та методик тощо.

Список використаних джерел:

1. Бороденко Т. М., Буряченко А. Є., Гапонюк М. А. Діяльність небанківських фінансових установ на ринку фінансових послуг. Економіка та суспільство. Вип. 57, 2023.

2. Буга Г.С. Забезпечення безпеки у сфері діяльності небанківських фінансових установв Україні: адміністративно-правові засади : монографія / Г. С. Буга. Одеса:Видавничий дім «Гельветика», 2022. 404 с.

3. Дребот Н. П., Танчак Я. А., Миколишин М. М. Тенденції розвитку небанківських фінансових установ на ринку фінансових послуг України. *Науковий* вісник НЛТУ України. 2020. No 30(1). С. 109–114.

4. Закон України "Про кредитні спілки" від 1 січня 2024 року № 3254-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3254-20#n139.

5. Закон України "Про Національний банк України" від 19 квітня 2024 року № 679-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#Text.

6. Закон України "Про фінансові послуги та фінансові компанії" від 20 червня грудня 2024 року № 1953-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20#Text.

7. Національний банк прийняв повноваження з регулювання ринків небанківських фінансових послуг. URL.: https://bank.gov.ua/ua/news/all/natsionalniy-bank-priynyav-povnovajennya-z-regulyuvannya-rinkiv-nebankivskih-finansovih-poslug.

8. Постанова Правління Національного банку України «Про затвердження Положення про авторизацію надавачів фінансових послуг та умови здійснення ними діяльності з надання фінансових послуг» від 29 грудня 2023 №199. URL: https://bank.gov.ua/ua/legislation/Resolution_29122023_199

9. Потомська Д.М. Сучасний стан небанківського фінансового сектору: кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступення «магістр». Львівський державний університет внутрішніх справ МВС України, Львів, 2024. 65 с.

10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення функцій із державного регулювання ринків фінансових послуг: Закон України від 12 вересня 2019 року № 79-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79-ix#Text

11. Рудой В.М. Посилення нагляду за небанківськими фінансовими установами в Україні. Матеріали науково-практичного круглого столу: «Правове регулювання фінансових послуг: національний, європейський, глобалізаційний виміри» (м. Суми, 26 січня 2024 р.). С. 64–68.

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

ПЕЧОРА К. В.,
аспірант кафедри економіко-правових дисциплін
(Навчально-науковий інститут права та психології Національної академії внутрішніх справ)

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.43

ВПЛИВ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ТОРГІВЛІ ВАЛЮТНИМИ ЦІННОСТЯМИ НА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВИ

Стаття присвячена питанням здійснення публічного адміністрування торгівлі валютними цінностями, а також впливу діяльності суб'єктів адміністрування на забезпечення захисту національних інтересів держави.

Автор підкреслює, що торгівля валютними цінностями є невід'ємною складовою міжнародних фінансових відносин. Ці відносини охоплюють значний спектр діяльності, починаючи від обміну валют і завершуючи складними інвестиційними трансакціями.

Зазначається, що публічне адміністрування торгівлі валютними цінностями відіграє важливу роль у забезпеченні фінансової стабільності в країні, захисту національних інтересів держави, запобіганні відтоку капіталу та боротьбі з незаконними фінансовими схемами.

Дослідивши думки науковців, автор стверджує, що незважаючи на широке використання терміну «система валютного регулювання», дослідники не дають чіткого його визначення, а розкривають лише зміст через його основні елементи.

У статті розкриваються види та зміст підходів до визначення сутності та механізмів валютного регулювання, зокрема: ліберальний, регулюючий, змішаний та нульовий підходи.

На думку автора, в Україні процес здійснення торгівлі валютними цінностями, регулюється через систему суб'єктів публічного адміністрування, які забезпечують стабільність валютного ринку, правовий захист учасників ринку та контроль за дотриманням законодавства. Основними суб'єктами, залученими до цієї системи, є державні органи, їх підрозділи та інституції, які взаємодіють задля здійснення належного публічного адміністрування торгівлі валютними цінностями.

Узагальнюючи позиції науковців, автор вказує, що до суб'єктів публічного адміністрування торгівлі валютними цінностями загалом відносять: 1) органи державної влади та місцевого самоврядування, які уповноважені здійснювати контроль та регулювання операцій з валютними цінностями; 2) державні та недержавні організації, що здійснюють функції регулювання, моніторингу та контролю; 3) регулятори, контролери та безпосередні виконавці валютного регулювання, а також міжнародні організації, які впливають на політику держави; 4) законодавчі органи, виконавча влада, судові інстанції, а також органи фінансового моніторингу; 5) правоохоронні органи, які забезпечують протидію правопорушенням у сфері торгівлі валютними цінностями.

Запропоноване авторське бачення стосовно визначення переліку суб'єктів публічного адміністрування торгівлі валютними цінностями. Так, автор до них відносить: державні органи, установи, організації та посадові особи, які наділені повноваженнями щодо регулювання, моніторингу, контролю та забезпечення законності операцій з валютними цінностями з метою підтримання стабільності валютного ринку, запобігання фінансовим правопорушенням та захисту національних інтересів держави.

У прикінцевій частні статті розглянуто ознаки суб'єктів публічного адміністрування торгівлі валютними цінностями, зокрема: юридична основа діяльності; компетенція; мета діяльності. Також висвітлено напрямки здійснення публічного адміністрування торгівлі валютними цінностями. До останніх автор відносить: 1) контроль банківської системи; 2) управління державним боргом в умовах бюджетного дефіциту та стрімкого зростання бюджетної заборгованості; 3) регулювання обсягів кредитних операцій та грошової емісії.

Ключові слова: *валютні відносини, фінансова стабільність, грошово-кредитна політика, механізм валютного регулювання, фінансовий моніторинг, контроль, правопорушення.*

Pechora K. V. The impact of the activities of public administration entities in the trade of currency values on ensuring the protection of the national interests of the state

The article is devoted to issues of public administration of trade in currency values, as well as the impact of the activities of administrative entities on ensuring the protection of national interests of the state.

The author emphasizes that trading in foreign exchange is an integral part of international financial relations. These relations cover a significant range of activities, ranging from currency exchange to complex investment transactions.

It is noted that the public administration of trade in currency values plays an important role in ensuring financial stability in the country, protecting the national interests of the state, preventing capital outflow and fighting against illegal financial schemes.

Having examined the opinions of scholars, the author argues that despite the widespread use of the term «currency regulation system», researchers do not provide a clear definition of it, but only reveal its meaning through its main elements.

The article reveals the types and content of approaches to determining the essence and mechanisms of currency regulation, in particular: liberal, regulatory, mixed, and zero approaches.

According to the author, in Ukraine, the process of trading in currency values is regulated through a system of public administration entities that ensure the stability of the currency market, legal protection of market participants and control over compliance with the law. The main entities involved in this system are state bodies, their divisions and institutions that interact to implement proper public administration of trading in currency values.

Summarizing the positions of scientists, the author indicates that the subjects of public administration of trade in foreign exchange generally include: 1) state authorities and local governments authorized to exercise control and regulation of transactions with foreign exchange; 2) state and non-state organizations that perform the functions of regulation, monitoring and control; 3) regulators, controllers and direct executors of foreign exchange regulation, as well as international organizations that influence state policy; 4) legislative bodies, executive authorities, judicial authorities, as well as financial monitoring bodies; 5) law enforcement agencies that ensure the prevention of offenses in the field of trade in foreign exchange.

The author's vision is proposed regarding the definition of the list of subjects of public administration of trade in currency values. Thus, the author includes: state bodies, institutions, organizations and officials who are empowered to regulate, monitor, control and ensure the legality of transactions with currency values in order to maintain the stability of the currency market, prevent financial offenses and protect the national interests of the state.

The final part of the article examines the characteristics of subjects of public administration of trade in currency values, in particular: legal basis of activity; competence; purpose of activity. The directions of public administration of trade in currency values are also highlighted. The author includes the following as the latter: 1) control of the banking system; 2) management of public debt in conditions of budget deficit and rapid growth of budget debt; 3) regulation of the volume of credit transactions and money emission.

Key words: *currency relations, financial stability, monetary policy, currency regulation mechanism, financial monitoring, control, offenses.*

Вступ. В умовах глобалізаційних процесів, що безпосередньо торкаються і України, торгівля валютними цінностями є невід'ємною складовою міжнародних фінансових відносин. Вони охоплюють широкий спектр діяльності, починаючи від обміну валют і завершуючи складними інвестиційними трансакціями. Валютні відносини також є ключовими і в розрізі захисту національних інтересів держави.

Наразі відносини, що мають місце на валютному ринку урегульовуються Конституції України, Законом України «Про валюту і валютні операції» [1], Законом України «Про Національний банк України» [2], Законом України «Про банки і банківську діяльність», а також іншими законодавчими та підзаконними нормативно-правовими актами, прийнятими відповідно до чинного законодавства. Валютні відносини є складовою частиною економіки країни, ефективна організація яких є важливою частиною публічного адміністрування торгівлі валютними цінностями (далі – ТВЦ). Публічне адміністрування ТВЦ, передбачає втілення комплексного механізму регламентованих дій відповідних суб'єктів публічного адміністрування.

Постановка завдання. Висвітлені у статті актуальні питання частково знайшли своє відображення у роботах вітчизняних вчених, зокрема: О. С. Шевчика, М. В. Старинського, А. В. Попової, Л. К. Воронової, Н. В. Воротіної та інших. Наразі ж змістовних та деталізованих досліджень із зазначеної тематики у сьогоднішній науковій літературі немає.

Метою статті є актуалізація питань здійснення публічного адміністрування торгівлі валютними цінностями, а також впливу діяльності суб'єктів адміністрування на забезпечення захисту національних інтересів держави.

Актуальність даної статті обумовлена: 1) необхідністю теоретичного осмислення закономірностей розвитку сучасного механізму публічного адміністрування торгівлі валютними цінностями; 2) формуванням теоретичної концепції дослідження впливу діяльності суб'єктів публічного адміністрування на забезпечення захисту національних інтересів держави.

Результати дослідження. Варто підкреслити, що публічне адміністрування ТВЦ відіграє важливу роль у забезпеченні фінансової стабільності в країні, захисту національних інтересів держави, запобіганні відтоку капіталу та боротьбі з незаконними фінансовими схемами. Належне публічне адміністрування ТВЦ є основою для підтримки курсової стабільності, залучення іноземних інвестицій та забезпечення захисту національних інтересів держави.

Публічне адміністрування ТВЦ включає поняття системи валютного регулювання. Так, незважаючи на широке використання зазначеного терміну, науковці не дають чіткого його визначення, а розкривають лише зміст через його основні елементи. При цьому

систему валютного регулювання пропонується розглядати як сукупність нормативно-правових та організаційно-інструментальних елементів, об'єднаних спільними принципами, цілями та завданнями, спрямованих на забезпечення ефективного функціонування національної валютної системи та стабільного економічного розвитку шляхом регулювання поведінки учасники міжнародних і внутрішніх валютних відносин. Складовою частиною системи валютного регулювання є принципи, цілі і завдання, об'єкти, суб'єкти, нормативно-правова база, умови та порядок здійснення валютних операцій, а також сукупність засобів регулювання.

Цілі валютного регулювання визначаються грошово-кредитною політикою держави та поділяються на стратегічні і тактичні. Реалізація поставлених цілей відбувається в результаті виконання чітко визначених завдань грошово-кредитного регулювання, основним з яких є створення умов для функціонування валютного ринку та діяльності учасників валютних відносин.

У науковій літературі існує декілька підходів до визначення сутності та механізмів валютного регулювання:

1. *Ліберальний підхід*. Прихильники такого бачення вважають, що держава має мінімізувати своє втручання у відносини, що формуються на валютному ринку. Основні положення даного підходу:

- вільний ринок – валютний курс має формуватися на основі взаємодії попиту та пропозиції без втручання центрального банку;
- відсутність контролю за рухом капіталу – забезпечення свободи для інвесторів та підприємницької діяльності у здійсненні транзакцій;
- ризик і гнучкість – лібералізація валютного регулювання дозволяє економіці швидше адаптуватися до зовнішніх викликів.

Прикладом реалізації такого підходу є політика багатьох розвинених країн світу із вільно плаваючими валютними курсами [3, с. 195].

2. *Регулюючий підхід*. На думку прихильників такого підходу, державне втручання у валютні відносини є необхідним з метою запобігання валютним кризам та підтримки стабільності. Основні положення такого підходу:

- фіксовані чи керовані курси – держава визначає курс національної валюти та проводить інтервенції на ринку;
- контроль за рухом капіталу – запобігання раптовим відтокам капіталу, які можуть спричинити кризу;
- пріоритет національної економіки – валютна політика повинна враховувати інтереси експортерів та імпортерів [4, с. 37].

Даний підхід активно використовується в країнах, які знаходяться на стадії економічного зростання та мають потужну економіку.

3. *Змішаний підхід*. Значна кількість сучасних дослідників наголошують на необхідності поєднання елементів як ліберального, так і регулюючого підходів, що включають:

- гнучкі курси з втручанням – валютний курс формується ринковими механізмами, але центральний банк може здійснювати інтервенції у разі значної валютної амплітуди;
- обмеження для нестабільних економік – у країнах з високим рівнем інфляції чи дефіцитом платіжного балансу, можливе тимчасове введення валютного контролю;
- розвиток інституцій – стабільна валютна система можлива лише за умови ефективної роботи банківської системи та дотримання валютного законодавства [5, с. 94].

4. *Нульовий підхід*. Ще одна частина вчених вважають, що будь-яке валютне регулювання є штучним обмеженням ринку, яке, в свою чергу:

- створює створює бюрократію та можливості для корупції;
- перешкоджає природному руху капіталу, що може стримувати інвестиції;
- спричиняє перекоси в економіці через фіксацію курсу чи інші обмеження [6, с. 782].

Підкреслимо, що система валютного регулювання є складним механізмом, який залежить від економічних умов, політичних факторів та глобальних тенденцій.

У різні історичні періоди держави використовували різноманітні підходи до регулювання, і кожен із них має як свої переваги, так і вади. Україна, як країна з ринковою економічною системою, рухається в напрямку лібералізації валютного ринку, водночас зберігаючи контроль за ключовими аспектами для захисту національних інтересів держави.

ТВЦ є важливим елементом функціонування економіки будь-якої держави. В Україні цей процес регулюється через систему суб'єктів публічного адміністрування, які забезпечують стабільність валютного ринку, правовий захист учасників ринку та контроль за дотриманням законодавства. Основними суб'єктами, залученими до цієї системи, є державні органи, їх підрозділи та інституції, які взаємодіють задля здійснення належного публічного адміністрування ТВЦ.

У сучасній науковій літературі існує чимало підходів до визначення суб'єктів публічного адміністрування ТВЦ. Так, О. С. Шевчик визначає суб'єктів публічного адміністрування як органи державної влади та місцевого самоврядування, які уповноважені здійснювати контроль та регулювання операцій з валютними цінностями. Особливу увагу приділено ролі Національного банку України (далі – НБУ) у формуванні монетарної політики [7, с. 767].

Інший науковець, М. В. Старинський наголошує на багаторівневій структурі суб'єктів, яка включає як державні, так і недержавні організації, що здійснюють функції регулювання, моніторингу та контролю. Дослідник акцентує увагу на взаємодії НБУ з комерційними банками [8, с. 74].

В свою чергу, А. В. Попова визначає суб'єктів публічного адміністрування через їх функціональне призначення, зокрема: регулятори, контролери та безпосередні виконавці валютного регулювання. До суб'єктів віднесено також міжнародні організації, які впливають на політику держави [9, с. 69].

Л. К. Воронова пропонує класифікацію суб'єктів на основі їх повноважень, а саме: законодавчі органи, виконавча влада, судові інстанції. Особливу роль відіграють органи фінансового моніторингу [10, с. 215].

Н. В. Воротіна визначає суб'єктів через їх компетенцію у сфері регулювання валютного ринку. Важливим елементом є діяльність правоохоронних органів у запобіганні правопорушенням у цій сфері [11, с. 16].

Проаналізувавши вищенаведені визначення доходимо розуміння, що всі автори визнають ключову роль державних органів у публічному адмініструванні ТВЦ. НБУ є центральним суб'єктом у цій сфері. М. В. Старинський та А. В. Попова додають до переліку суб'єктів міжнародні організації, тоді як О. С. Шевчик акцентує увагу лише на внутрішніх органах. Л. К. Воронова та Н. В. Воротіна розширюють перелік суб'єктів, включаючи правоохоронні органи та судові інстанції. Деякі автори, такі як М. П. Кучерявенко та О. М. Козирін, наголошують на важливості співпраці України з міжнародними організаціями, такими як Міжнародний валютний фонд та Світовий банк, у формуванні політики регулювання ТВЦ [12, с. 148].

Проблематика суб'єктів публічного адміністрування ТВЦ пов'язана з необхідністю адаптації до сучасних викликів, таких як цифровізація фінансових ринків та інтеграція до глобальної економіки. Подальші дослідження можуть зосереджуватися на аналізі ефективності співпраці між суб'єктами та розробці рекомендацій щодо вдосконалення їх діяльності.

Визначення суб'єктів публічного адміністрування ТВЦ є важливим аспектом у розумінні механізмів регулювання валютного ринку. Підходи різних авторів доповнюють одне одного, формуючи комплексне бачення цієї проблематики. Подальший розвиток законодавства та наукових досліджень у сфері ТВЦ, сприятиме підвищенню ефективності публічного адміністрування.

Вважаємо, що поняття суб'єктів публічного адміністрування ТВЦ можна визначити як-то: державні органи, установи, організації та посадові особи, які наділені повноваженнями щодо регулювання, моніторингу, контролю та забезпечення законності операцій з валютними цінностями з метою підтримання стабільності валютного ринку, запобігання фінансовим правопорушенням та захисту національних інтересів держави.

Запропоноване авторське визначення базується на аналізі законодавчих актів України, міжнародного досвіду, а також наукових праць провідних вчених у сфері публічного адміністрування, зокрема О. С. Шевчик, М. В. Старинського, А. В. Попової та інших. З наведеного вище визначення, можемо виділити наступні ознаки суб'єктів публічного адміністрування ТВЦ:

1) *юридична основа діяльності* – суб'єкти діють відповідно до законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів;

2) *компетенція* – включає регулювання валютних операцій, здійснення фінансового моніторингу, застосування заходів впливу до порушників валютного законодавства;

3) *мета діяльності* – забезпечення фінансової стабільності держави, зменшення ризиків у сфері валютних операцій, запобігання легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом.

Варто підкреслити, що ефективність публічного адміністрування безпосередньо залежить від злагодженої взаємодії між усіма учасниками системи. Регулятори, контролюючі органи та правоохоронні структури працюють спільно та системно, щоб забезпечувати дотримання законодавства, запобігати правопорушенням та створювати умови для прозорого функціонування валютного ринку.

Публічне адміністрування ТВЦ має здійснюватися в таких напрямках:

− контроль банківської системи – з метою зміцнення її ліквідності, тобто здатності своєчасно покривати вимоги вкладників;

− управління державним боргом в умовах бюджетного дефіциту та стрімкого зростання бюджетної заборгованості – у разі збільшення впливу державного кредиту на ринок позичкових капіталів;

− регулювання обсягів кредитних операцій та грошової емісії – з метою впливу на господарську діяльність суб'єктів ринку. Лише при визначенні та дотриманні конкретних цілей публічного адміністрування ТВЦ, що встановлені на конкретний проміжок часу, можливий вплив публічного адміністрування на всі зазначені вище сфери.

Отже, в результаті написання даної статті доходимо таких **висновків**: діяльність суб'єктів публічного адміністрування ТВЦ в Україні є взаємопов'язаною та взаємодоповнюючою. Завдяки чітко визначеним функціям та завданням кожного органу публічного адміністрування торгівлі валютними цінностями, а також їх взаємодії, забезпечується стабільність і прозорість валютного ринку, що є ключовим для захисту національних інтересів держави.

Список використаних джерел:

1. Про валюту і валютні операції : Закон України від 21 черв. 2018 р. № 2473-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2473-19#Text (дата звернення: 18.01.2025).

2. Про Національний банк України : Закон України від 20 трав. 1999 р. № 679-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#Text (дата звернення: 18.01.2025).

3. Мельник П. В., Тарангул Л. Л., Гордей О. Д. Банківські системи зарубіжних країн : підручник. Київ, 2010. 586 с.

4. Кривенко А. О. Лібералізація валютного ринку України: сучасні підходи. *Економіка і регіон*. 2020. № 4. С. 37–45.

5. Карлін М. І. Фінанси зарубіжних країн : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2014. 384 с.

6. Карпенко О. В. Валютний нагляд: сучасний стан і напрями вдосконалення. *Економічний дискурс*. 2021. № 67. С. 782–805.

7. Шевчик О. С. Валютні операції, як об'єкт валютного контролю. *Форум права*. 2012. № 2. С. 763–768.

8. Старинський М. В. Щодо поняття «валютні правовідносини». *Цивільно-правове забезпечення розвитку економіки України* : зб. тез веукр. наук.-практ. конф. Донецьк : ТОВ "Цифрова типографія", 2010. С. 74–75.

9. Попова А. В. Державне регулювання ринків небанківських фінансових послуг у повоєнний період. *Право України*. 2023. № 8. С. 68–79.

10. Воронова Л. К. Фінансове право України : підручник. Київ : Прецедент, 2006. 448 с.

11. Григоренко М. В. Регулювання обігу валютних цінностей у контексті євроінтеграційних процесів. *Фінанси України*. 2021. № 5. С. 15–23.

12. Чухно О. С. Міжнародний досвід регулювання валютних ринків. Харків : Фоліо, 2020. 649 с.

ПИЛИП'ЯК В. В.,
аспірант кафедри адміністративного
та інформаційного права
*(Навчально-науковий інститут права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету
«Львівська політехніка»)*

УДК 347.71
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.44

ПРАВОВІДНОСИНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З УПРАВЛІННЯМ МАЙНОМ БЮДЖЕТНИХ УСТАНОВ

У статті здійснено детальний і комплексний аналіз правовідносин, що виникають у процесі управління майном бюджетних установ, яке є одним із ключових елементів державної власності. Це майно виконує важливу роль у забезпеченні реалізації основних функцій держави в таких сферах, як освіта, охорона здоров'я, культура та адміністративне управління. Особлива увага приділена розгляду його значущості для соціально-економічного розвитку країни, а також потреби підвищення ефективності управлінських процесів у цій галузі. У статті докладно досліджено нормативно-правове регулювання управління державним майном, що включає питання його обліку, використання, збереження та відчуження. Автором визначено основні недоліки чинного законодавства, серед яких фрагментарність регулювання, відсутність уніфікованих стандартів, а також слабкий механізм контролю за дотриманням норм. Крім того, вивчено вплив національного законодавства на регулювання управлінських відносин у сфері майнових активів та оцінено його відповідність сучасним вимогам цифрової трансформації й забезпечення прозорості. Аналіз підтвердив, що чинні нормативні акти не в повній мірі відповідають потребам сучасності, особливо в умовах динамічного розвитку цифрових технологій, які могли б значно оптимізувати процеси управління. У статті також представлено низку пропозицій, спрямованих на вдосконалення нормативно-правового забезпечення. Серед них виділено такі напрями, як впровадження автоматизованих систем обліку й моніторингу державного майна, які забезпечать оперативність і точність інформації; розробка уніфікованих стандартів для оцінки ефективності використання ресурсів. Зазначені заходи спрямовані на оптимізацію управлінських процесів, забезпечення раціонального використання державних ресурсів, а також створення умов для зміцнення суспільної довіри до діяльності органів державної влади. Таким чином, реалізація запропонованих реформ не лише сприятиме покращенню управління майновими активами, а й підвищить ефективність державної політики загалом, особливо в частині управління державними ресурсами в умовах цифрової трансформації.

Ключові слова: *бюджетні установи, управління майном, державна власність, правовідносини, нормативно-правове регулювання, ефективність управління, цифрові технології.*

Pylyp`yak V. V. Legal relations related to the management of the property of budgetary institutions

The article provides a detailed and comprehensive analysis of the legal relationships arising in the process of managing the property of budgetary institutions,

which constitutes one of the key elements of state property. This property plays an essential role in ensuring the implementation of the state's primary functions in such areas as education, healthcare, culture, and administrative governance. Particular attention is given to examining its significance for the socio-economic development of the country, as well as the need to improve the efficiency of management processes in this area. The article thoroughly explores the regulatory and legal framework for managing state property, which includes issues related to its accounting, utilization, preservation, and alienation. The author identifies key shortcomings of the current legislation, including fragmented regulation, the absence of unified standards, and weak mechanisms for monitoring compliance with norms. Additionally, the article examines the impact of national legislation on the regulation of management relationships in the sphere of property assets and assesses its compliance with modern requirements for digital transformation and transparency. The analysis confirms that current regulations do not fully meet contemporary needs, particularly in the context of the dynamic development of digital technologies, which could significantly optimize management processes. The article also presents a number of proposals aimed at improving the regulatory and legal framework. These include such areas as the implementation of automated systems for accounting and monitoring state property, which would ensure the timeliness and accuracy of information, and the development of unified standards for assessing the efficiency of resource utilization. The proposed measures aim to optimize management processes, ensure the rational use of state resources, and create conditions for strengthening public trust in the activities of state authorities. Thus, the implementation of these reforms would not only improve the management of property assets but also enhance the overall efficiency of state policy, particularly in managing public resources in the context of digital transformation.

Key words: *budgetary institutions, property manipulate, state property, crook own circle of relatives participants, regulatory framework, manipulate overall performance, digital technologies.*

Актуальність даної теми, а саме правовідносин, пов'язаних з управлінням майном бюджетних установ, залишається актуальною через необхідність ефективного використання державних ресурсів, посилення прозорості, а також боротьбу з корупцією. Управління майном потребує чіткої правової регламентації, особливо в умовах децентралізації та реформ, які змінюють структуру держуправління. Дослідження цієї теми сприяє вдосконаленню законодавства та забезпечує раціональне використання майна в інтересах суспільства.

Управління майном бюджетних установ займає важливе місце у системі правовідносин, пов`язаних із функціонуванням державного сектору економіки. Це обумовлено тим, що бюджетні установи виконують ключові соціальні, освітні, медичні та адміністративні функції, що безпосередньо впливають на якість життя громадян, стабільність суспільного розвитку та забезпечення загального добробуту [5]. Майно, що знаходиться у віданні бюджетних установ, є об`єктом державної власності, який належить усьому суспільству, а тому його ефективне використання є критично важливим для раціонального розподілу ресурсів і реалізації державних програм [11]. Склад майна бюджетних установ включає різноманітні ресурси, серед яких будівлі, обладнання, транспортні засоби, земельні ділянки, а також інші матеріальні цінності, необхідні для виконання їхніх функцій [7].

Наприклад, у закладах освіти майно забезпечує належні умови для навчального процесу, у медичних установах – для надання якісних послуг охорони здоров`я, а в адміністративних органах – для ефективного виконання управлінських функцій. Таким чином, від раціонального управління майном залежить ефективність функціонування бюджетних установ, зокрема якість і доступність послуг, які вони надають. Ефективне використання

та збереження цього майна є передумовою стабільності функціонування публічних послуг і досягнення стратегічних цілей державної політики. Неналежне управління державним майном може призводити до значних втрат, зокрема через його нецільове використання, псування чи навіть корупційні зловживання. Натомість грамотне управління державними активами сприяє зниженню витрат на утримання об`єктів, підвищенню їхньої функціональної цінності та забезпеченню прозорості у їхньому використанні.

Окрім цього, важливим є питання правового забезпечення управління майном бюджетних установ. Національне законодавство встановлює порядок обліку, використання, передачі та відчуження майна, що перебуває у державній власності [1]. Водночас практична реалізація цих норм часто стикається з низкою проблем, зокрема відсутністю єдиного підходу до оцінки ефективності використання майна, недостатнім контролем за його станом та використанням, а також недоліками в процесі передачі майна в оренду або його продажу. Таким чином, питання управління майном бюджетних установ є багатовимірним та вимагає комплексного підходу, що включає вдосконалення нормативно-правової бази, впровадження сучасних методів управління, таких як цифрові технології для обліку та моніторингу, а також підвищення професійної компетентності осіб, відповідальних за використання цього майна [10]. Лише за умови поєднання цих факторів можна забезпечити ефективність управління державними активами та їхній сталий розвиток в інтересах суспільства [11]. На сьогоднішній день управління майном бюджетних установ стикається з низкою викликів, які значно ускладнюють ефективне використання державних ресурсів та забезпечення їх раціонального збереження. Однією з ключових проблем є недостатня прозорість обліку, що проявляється у відсутності єдиної централізованої системи реєстрації та моніторингу майнових активів [6].

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю удосконалення нормативно-правової бази, що регулює відносини у цій сфері, яка наразі є недостатньо структурованою та в деяких аспектах не відповідає сучасним викликам [11]. Регулювання управління майном бюджетних установ має враховувати як економічні, так і соціальні аспекти, забезпечуючи ефективність використання державних ресурсів та збереження суспільного майна. Наявні прогалини у законодавстві призводять до непослідовності у реалізації політики управління, ускладнюють взаємодію між органами державної влади та бюджетними установами, а також створюють умови для можливих зловживань [2].

Особливо важливим є розроблення єдиних стандартів для обліку та використання майна. Стандарти мають враховувати специфіку бюджетних установ різного профілю, забезпечуючи при цьому уніфікований підхід до обліку та аналізу майнових активів. Важливо також визначити чіткі критерії оцінки ефективності використання державного майна, що дозволить більш об`єктивно оцінювати результати діяльності бюджетних установ у цій сфері. Крім того, впровадження автоматизованих систем моніторингу є ключовим кроком до модернізації управління. Цифрові платформи дозволять забезпечити централізований доступ до інформації про майно бюджетних установ, оперативно оновлювати дані про стан та використання ресурсів, а також підвищити прозорість процедур передачі майна в оренду чи його відчуження. Завдяки автоматизації стане можливим уникнути дублювання функцій між різними державними органами та зменшити ризики корупційних проявів [4]. Не менш важливим аспектом є створення умов для залучення громадськості до процесів контролю за управлінням державними ресурсами. Залучення громадських організацій, представників бізнесу та незалежних експертів сприятиме підвищенню довіри до системи управління державним майном та забезпечить більш об`єктивну оцінку ефективності прийнятих рішень. Розробка механізмів громадського моніторингу, таких як онлайн-платформи для повідомлень про зловживання або неефективне використання майна, може стати додатковим інструментом у боротьбі з корупцією [10].

Нормативно-правове регулювання управління майном бюджетних установ в Україні є фундаментальним елементом у забезпеченні ефективного функціонування державного сектору. Це регулювання визначає правові рамки використання, збереження та розпорядження

об`єктами державної власності, які є основою діяльності бюджетних установ. Основним документом, що визначає загальні засади управління державним майном, є Господарський кодекс України. У ньому закріплено принципи, що регулюють володіння, користування та розпорядження майном, яке передається бюджетним установам на праві оперативного управління [1]. Важливу роль у регулюванні управління об`єктами державної власності відіграє Закон України «Про управління об`єктами державної власності». Цей закон розкриває механізми реалізації державної політики у сфері використання державного майна та визначає засади його ефективного використання з урахуванням соціальної, економічної та стратегічної значущості [11]. Закон також закріплює повноваження різних державних органів, які здійснюють управління майновими активами, включаючи Міністерство фінансів України, Фонд державного майна та інші відомства [7]. Окрім цього, нормативно-правове регулювання охоплює положення, які регулюють порядок взаємодії між бюджетними установами та приватними суб`єктами у випадках передачі майна в оренду. Встановлено принципи проведення конкурсних процедур, які мають забезпечувати рівні можливості для всіх учасників та мінімізувати ризики корупційних проявів [3]. Попри наявність нормативної бази, сучасний стан правового регулювання управління майном бюджетних установ потребує вдосконалення. Зокрема, актуальною є розробка єдиних стандартів для обліку та оцінки ефективності використання державного майна. Сьогодні відсутність таких стандартів ускладнює проведення комплексного моніторингу ефективності управління, а також створює прогалини у визначенні обґрунтованих критеріїв для прийняття рішень щодо передачі майна в оренду або відчуження [3].

Також важливим є створення прозорих механізмів управління, які забезпечували б громадськості доступ до інформації про стан та використання державного майна. Залучення громадськості до моніторингу та оцінки ефективності використання майна дозволить не лише підвищити прозорість процесів, але й сприятиме виявленню недоліків у роботі відповідальних органів [10]. Серед необхідних заходів удосконалення можна виділити впровадження автоматизованих систем моніторингу. Такі системи дозволять централізовано зберігати інформацію про всі об`єкти державного майна, вести облік їхнього стану та використання, а також надавати рекомендації щодо покращення управління. Крім того, цифровізація сприятиме спрощенню процедур передачі майна в оренду та мінімізуватиме ризики маніпуляцій і зловживань [7]. З огляду на викладене, вдосконалення нормативно-правового регулювання управління майном бюджетних установ є нагальною необхідністю. Реформа цієї сфери має бути спрямована на створення прозорої, ефективної та підзвітної системи управління, яка відповідатиме сучасним викликам та сприятиме раціональному використанню державних ресурсів у довгостроковій перспективі [11]. Незважаючи на те, що нормативна база, яка визначає основні засади управління державним майном, є достатньо розвиненою, її практична реалізація стикається з низкою критичних викликів, які значно ускладнюють ефективне функціонування бюджетних установ [1].

Однією з найвагоміших проблем є низький рівень прозорості під час передачі державного майна в оренду або його відчуження. Цей аспект супроводжується значними викликами, такими як недостатня відкритість процедур передачі майна, що сприяє поширенню корупційних практик [2]. Зокрема, йдеться про укладення договорів оренди на умовах, які не відповідають ринковим стандартам, або надання необґрунтованих преференцій окремим суб`єктам господарювання [3]. Такі дії не лише порушують принципи справедливості й конкуренції, але й завдають значних збитків державному бюджету [6]. Відсутність публічних реєстрів договорів оренди та відчуження державного майна є ще одним критичним фактором, який ускладнює громадський контроль за використанням державних активів. У багатьох випадках інформація про укладені угоди є закритою або неактуальною, що створює додаткові ризики для корупції та зловживань [10]. Відсутність прозорості у цих процесах також негативно позначається на довірі суспільства до органів державної влади та бюджетних установ, що викликає скептицизм щодо ефективності використання державних ресурсів [2]. Використання непрозорих механізмів передачі державного майна в оренду або його

відчуження значно знижує ефективність використання активів. Відсутність конкуренції під час укладення договорів оренди часто призводить до того, що майно використовується нераціонально, а отримані від цього доходи є нижчими за потенційно можливі.

Відсутність прозорих механізмів і публічного доступу до інформації про передачу або відчуження державного майна значно обмежує можливість громадського контролю. Це особливо актуально в умовах, коли суспільство очікує відкритості та підзвітності у діяльності органів державної влади. Наявність непрозорих процедур створює у громадян враження про корупціогенність цієї сфери, що негативно впливає на імідж державних установ [10]. Громадський контроль, який потенційно міг би виступати стримуючим фактором для зловживань, сьогодні залишається недостатньо реалізованим через відсутність доступних інструментів моніторингу [2]. Недоліки в нормативно-правовому регулюванні також є важливим чинником, який ускладнює вирішення проблем прозорості. Законодавство в цій сфері часто не враховує сучасних викликів і не адаптоване до використання цифрових технологій, які могли б забезпечити відкритий доступ до інформації про державні активи [11].

Відсутність чітких стандартів і критеріїв для оцінки ефективності використання майна, а також недостатньо врегульовані процедури передачі майна, сприяють формуванню нерівних умов для суб`єктів, які претендують на використання цих активів. Для подолання зазначених проблем необхідно впроваджувати комплексні заходи, спрямовані на вдосконалення механізмів управління державним майном. Зокрема, першочерговим завданням є створення єдиної електронної платформи, яка б забезпечувала доступ до актуальної інформації про всі етапи передачі майна, починаючи від оцінки його стану до укладення договорів оренди або продажу. Така система має бути інтегрована з іншими реєстрами, що сприятиме підвищенню прозорості та зменшенню можливостей для корупційних зловживань [4]. Також важливим є посилення ролі громадськості у процесі контролю за використанням державного майна. Розробка механізмів для громадського моніторингу, таких як спеціалізовані веб-портали або мобільні додатки для подання скарг і звернень, дозволить залучити суспільство до управлінських процесів і сприятиме підвищенню довіри до державних установ [7].

Нарешті, необхідно вдосконалити нормативно-правову базу, створивши чіткі та прозорі процедури передачі майна в оренду чи його відчуження, які базуватимуться на принципах справедливості, відкритості та конкуренції. Законодавчі зміни мають передбачати запровадження стандартів оцінки ефективності використання активів, а також адаптацію нормативної бази до умов цифрової трансформації [3]. Отже, розв`язання проблем прозорості в управлінні державним майном є важливим кроком до забезпечення ефективності використання активів і зміцнення довіри суспільства до діяльності органів державної влади. Реалізація зазначених заходів сприятиме не лише підвищенню економічної ефективності, але й забезпеченню соціальної справедливості та сталого розвитку державного сектору [11]. Однією з ключових проблем у сфері управління державним майном бюджетних установ є недостатній рівень обліку та контролю за станом і використанням цього майна. Ця проблема має системний характер і охоплює як технічні, так і організаційні аспекти, що значно ускладнює ефективне управління державними активами. На сьогоднішній день в Україні відсутня єдина централізована система обліку державного майна, що перебуває у користуванні бюджетних установ [2]. Ця проблема зумовлює суттєві труднощі у формуванні повної та достовірної інформації про кількість, стан, вартість і розташування об`єктів, які належать державі [10]. Такі ситуації свідчать про відсутність належного управлінського планування, системного підходу до обліку та аналізу стану активів [11].

Для усунення зазначених проблем і мінімізації їхніх негативних наслідків необхідно впровадити комплекс заходів, спрямованих на вдосконалення обліку та контролю за державним майном бюджетних установ. Одним із першочергових кроків є створення єдиної централізованої системи обліку державного майна. Ця система має містити повну інформацію про всі об`єкти, їхній технічний стан, розташування, вартість та призначення [10]. Інтеграція цієї бази даних із системами фінансової звітності дозволить забезпечити оперативний моніторинг і прийняття обґрунтованих управлінських рішень. Необхідним заходом

є розробка уніфікованих стандартів для обліку та оцінки стану державного майна. Введення таких стандартів дозволить досягти порівнянності даних між різними установами, забезпечить прозорість процесів моніторингу та підвищить якість управлінських рішень. Стандарти мають враховувати специфіку різних видів майна та передбачати чіткі критерії оцінки його ефективності. Автоматизація процесів обліку та контролю є важливим інструментом для підвищення ефективності управління державними активами. Цифрові системи дозволять забезпечити доступ до актуальної інформації у режимі реального часу, мінімізувати ризики людських помилок і спростити процес звітності. Крім того, автоматизовані системи сприятимуть виявленню невикористовуваних об`єктів та їхньому своєчасному включенню в економічний обіг [7]. Для забезпечення ефективного управління необхідно посилити координацію між органами, відповідальними за облік і контроль майна. Спільні дії Міністерства фінансів України, Фонду державного майна та інших уповноважених органів дозволять забезпечити комплексний підхід до управління активами, уникнути дублювання функцій і підвищити прозорість процедур [1].

Недостатнє фінансування, яке обмежує можливості для ефективного утримання, модернізації та розвитку об`єктів державної власності, є однією з найбільш актуальних проблем у сфері управління майном бюджетних установ [6]. Заклади освіти стикаються з проблемами застарілого обладнання, яке не відповідає сучасним стандартам навчального процесу, а також з потребою у проведенні капітальних ремонтів приміщень [5]. У сфері охорони здоров`я обмеження фінансових ресурсів негативно впливають на можливості закупівлі нового медичного обладнання, модернізації лікарень та створення належних умов для надання якісних медичних послуг [10]. Відсутність належного фінансування унеможливлює проведення своєчасних ремонтів, модернізації та впровадження інноваційних технологій, що знижує функціональну та економічну цінність об`єктів [11]. У багатьох випадках бюджетні установи змушені шукати альтернативні джерела фінансування, такі як передача майна в оренду або залучення приватних інвесторів, але без належного регулювання такі підходи можуть створювати додаткові ризики [2]. Окремим бар`єром на шляху до ефективного управління майном бюджетних установ є низький рівень цифровізації процесів [4]. Використання застарілих методів обліку та звітності значно ускладнює управління державними активами. Автоматизовані системи управління майном, такі як інтегровані цифрові платформи, можуть стати потужним інструментом для підвищення прозорості та ефективності управлінських процесів [7].

Ще одним стримуючим фактором є повільне впровадження цифрових технологій. Використання застарілих методів обліку та звітності значно ускладнює процеси моніторингу й аналізу стану майна [4]. Відсутність автоматизованих систем збільшує навантаження на працівників, підвищує ризики людських помилок і обмежує можливості аналітики. Впровадження сучасних цифрових інструментів, таких як інтегровані системи управління майном, дозволило б забезпечити оперативний доступ до інформації, знизити корупційні ризики та підвищити прозорість управління. Для вирішення зазначених проблем необхідно застосувати комплексний підхід, що включає вдосконалення нормативно-правової бази, створення прозорих механізмів управління, впровадження сучасних цифрових технологій, забезпечення належного фінансування та підвищення кваліфікації персоналу.

Вдосконалення нормативно-правової бази має бути спрямоване на адаптацію законодавства до сучасних умов, зокрема цифровізації та прозорості [11]. Розробка чітких стандартів для обліку й оцінки стану майна, а також визначення механізмів контролю за його використанням сприятимуть підвищенню ефективності управління [3]. Створення прозорих механізмів управління передбачає запровадження відкритих конкурсних процедур для передачі майна в оренду, створення публічних реєстрів договорів оренди та відчуження, а також залучення громадськості до моніторингу процесів управління [10]. Впровадження автоматизованих систем обліку та моніторингу забезпечить централізований доступ до даних про майно, підвищить точність звітності та мінімізує людські помилки [7]. Такі системи сприятимуть прискоренню ухвалення управлінських рішень і зниженню корупційних ризиків.

Забезпечення належного фінансування, зокрема через розвиток державно-приватного партнерства, дозволить модернізувати об`єкти, зменшити витрати на їх утримання та підвищити їхню функціональну цінність [6]. Навчання та підвищення кваліфікації персоналу бюджетних установ сприятимуть більш ефективному використанню державного майна. Організація тренінгів і курсів дозволить підготувати працівників до роботи з цифровими системами та підвищить рівень їхньої обізнаності у сфері управління майновими активами [2]. Реалізація цих заходів дозволить не лише усунути основні недоліки в управлінні державним майном, але й створити умови для його сталого розвитку [11]. Прозорі процедури передачі та використання майна підвищать довіру суспільства до органів державної влади [10].

Впровадження цифрових технологій забезпечить оперативність і точність обліку, що дозволить оптимізувати використання ресурсів. Збільшення фінансування та залучення інвестицій сприятимуть модернізації об`єктів і зниженню витрат на їх утримання [6]. Ефективне управління майновими ресурсами є однією з передумов сталого розвитку державного сектору економіки. Раціональне використання державного майна сприятиме зростанню економічної ефективності, підвищенню рівня соціальних послуг і зміцненню фінансової стабільності держави [11]. Отже, досягнення високого рівня ефективності управління майном бюджетних установ можливе лише за умов інтеграції нормативного вдосконалення, технологічних інновацій і належного фінансування. Це створить основу для раціонального використання державних ресурсів та забезпечить їхній сталий розвиток в інтересах суспільства [4].

Список використаних джерел:

1. Бюджетний кодекс України № 2456-VI від 08.07.2010 URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17

2. Клімова С.М. Види нормативних актів управління у сфері публічних фінансів. *Підприємництво, господарство і право*. Київ 2016. – № 11. – С. 126–130.

3. Грабчук О. М. Фінансові інструменти впливу на державний сектор економіки. *Економіка і прогнозування*. Київ, 2013. – № 2. – С. 123–130.

4. Плескач В. Фінансовий контроль у контексті трансформаційних процесів економіки. *Фінанси України*. Київ 2010. – № 6. – С. 85.

5. Конституція України : офіц. текст. Київ : КМ, 2015. 141 с.

6. Махінчук В. М., Данчул О. С. Причини неефективного функціонування підприємств державної форми власності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Львів 2018. – № 1. – С. 72–78.

7. Майно державних підприємств. *Фонд державного майна України*. URL: https://www.spfu.gov.ua/ua/content/spf-management-majno-derzhavnih-pidpriemstv.html.

8. Про затвердження Інструкції щодо застосування економічної класифікації видатків бюджету: наказ Міністерства фінансів України від 12 березня 2012 р. № 333. *Офіційний вісник України*. 2012. № 23. Ст. 884.

9. Про затвердження Порядку складання, розгляду, затвердження та основних вимог до виконання кошторисів бюджетних установ: П останова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2002 р. № 228 *Офіційний вісник України.* 2002. № 9. Ст. 414.

10. Кравчук О. Проблеми правового регулювання організації обліку державного і комунального майна, закріпленого за бюджетними установами *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право : збірник наукових праць*. Київ 2009. № 4. С. 141–146.

11. Про управління об`єктами державної власності: Закон України від 21 вересня 2006 року № 185-V *Відомості Верховної Ради України*. 2006 № 46. Ст. 456.

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

БУГЕРА С. І.,
доктор юридичних наук,
головний науковий співробітник
(Міжвідомчий науково-дослідний центр з проблем боротьби з організованою злочинністю при Раді національної безпеки і оборони України)

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.45

ДО ПИТАННЯ ПРОТИДІЇ НАРКОЗЛОЧИННОСТІ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

У статті розглянуто питання використання зарубіжного досвіду для протидії наркозлочинності. Встановлено, що вирішення проблем протидії наркозлочинності потребує постійного оновлення стратегічних підходів у цій сфері з урахуванням: наявного практичного зарубіжного досвіду з цього питання, особливостей криміногенної ситуації та тенденцій у зміні методів злочинної діяльності. Також, для ефективної протидії наркозлочинності в сучасних умовах важливим є використання інновацій, зокрема, шляхом: розроблення портативних пристроїв – ідентифікаторів наркотиків з можливістю швидкого одержання результату з високим рівнем точності; задіяння штучного інтелекту для здійснення відеоаналітики, пошуку та аналізу інформації в мережі Інтернет, прогнозування наркозлочинності; здійснення відеорозвідки з використанням безпілотних літальних апаратів та ін. Зокрема, технології штучного інтелекту кардинально змінюють можливості моніторингу кримінологічної інформації пов'язаної з наркозлочинністю в так званій «темній» частині мережі Інтернет – даркнеті (Darknet). Удосконалені алгоритми забезпечують складне сканування ключових слів і налаштування користувальницьких параметрів, які ефективно ідентифікують та ізолюють незаконну торгівлю наркотиками. Закцентовано, що для запобігання кримінальним правопорушенням у сфері незаконного обігу наркотиків необхідно реалізувати комплекс соціально-економічних, політичних, організаційно-управлінських, виховних, технічних, правових та інших заходів. Зокрема, загальносоціальне запобігання кримінальним правопорушенням у сфері незаконного обігу наркотиків визначається трьома найважливішими складниками, які породжують саме цей вид антисоціальної поведінки, – це економічний, соціальний і моральний. Тому важливим є забезпечення виконання вимог ст. 9 «Особливості національно-патріотичного виховання» Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» в якій вказується, що громадянсько-патріотичне виховання, зокрема, здійснюється за таким напрямом, як запобігання проявам негативної поведінки, злочинності, наркоманії, алкоголізму, насамперед серед дітей та молоді.

Ключові слова: *наркозлочинність, протидія, інновації, штучний інтелект, зарубіжний досвід.*

Bugera S. I. On the issue of combating drug crime: foreign experience

The article considers the issue of using foreign experience to combat drug crime**.** It has been established that solving the problems of combating drug crime requires constant updating of strategic approaches in this area, taking into account: existing practical foreign experience on this issue, the peculiarities of the criminogenic situation and trends in changing methods of criminal activity. Also, for effective counteraction to drug crime in modern conditions, it is important to use innovations, in particular, by: developing portable devices – drug identifiers with the ability to quickly obtain a result with a high level of accuracy; using artificial intelligence to perform video analytics, search and analysis of information on the Internet, predict drug crime; conducting video reconnaissance using unmanned aerial vehicles, etc. In particular, artificial intelligence technologies also radically change the possibilities of monitoring criminological information related to drug crime in the so-called «dark» part of the Internet – the darknet. Advanced algorithms provide complex scanning of keywords and setting of user parameters that effectively identify and isolate illegal drug trafficking. It is emphasized that in order to prevent crimes in the field of illegal drug trafficking, it is necessary to implement a complex of socio-economic, political, organizational and managerial, educational, technical, legal and other measures. In particular, the general social prevention of crimes in the field of illegal drug trafficking is determined by the three most important components that generate this type of antisocial behavior, namely economic, social and moral. Therefore, it is important to ensure the fulfillment of the requirements of Article 9 «Features of national-patriotic education» of the Law of Ukraine «On the basic principles of state policy in the field of establishing Ukrainian national and civic identity», which indicates that civic-patriotic education, in particular, is carried out in such a direction as preventing manifestations of negative behavior, crime, drug addiction, alcoholism, primarily among children and youth.

Key words: *drug crime, countermeasures, innovations, artificial intelligence, foreign experience.*

Вступ. Інтеграція України до світової та європейської спільноти, виконання визначених Організацією Об'єднаних Націй Цілей сталого розвитку вимагає удосконалення політики у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, відповідно до принципів інтегрованого та збалансованого підходу, що має відповідати як потребам забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю, безпеки громадян, так і неухильного дотримання прав та свобод людини. Відповідно до Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, Україною взято зобов'язання вести боротьбу з організованою злочинністю та легалізацією (відмиванням) коштів, зменшувати постачання та попит на незаконні наркотичні засоби [1]. Необхідно зазначити, що відповідно до звіту Національної поліції України про результати роботи у 2023 році, порівняно з 2022 роком збільшилася на 13% кількість викритих наркозлочинів (з 33,8 тис. до 38,3 тис.), у тому числі щодо збуту наркотичних речовин – на 41% (з 9,9 тис. до 14 тис.), пов'язаних з легалізацією коштів, отриманих від наркоторгівлі, – на 56% (з 34 до 53), організацією нарколабораторій – на 69% (з 61 до 103) та наркопритонів – на 95% (з 231 до 450) [2].

Не зважаючи на системну боротьбу та зусилля кращих команд правоохоронців по всьому світу, наркобізнес не збавляє обертів та зростає часом більше, ніж національні ВВП держав. З роками наркобізнес стає все більш винахідливим – активно залучає канали продажу через Інтернет та популярні месенджери, включає в розрахунки криптовалюту і таке інше [3]. В цих умовах актуальним є питання застосування інноваційних підходів в протидії наркозлочинності, і зокрема, на основі практичного зарубіжного досвіду.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження практичного зарубіжного досвіду з питань використання інноваційних підходів щодо протидії наркозлочинності.

Різні аспекти протидії наркозлочинності досліджували О. М. Брисковська, Є. О. Гладкова, М. А. Грига, А. О. Громовий, В. В. Кузик, О. М. Литвинов, О. О. Малоголова, В. В. Петрик, С. П. Рашевський, С. О. Сорока, Я. В. Ступник, О. М. Шевчук, А. К. Щербакова та ін. Проте формування у світі нових інноваційних підходів щодо вирішення цієї проблеми потребує проведення подальших наукових досліджень, і зокрема, на основі здійснення аналізу практичного зарубіжного досвіду.

Результати дослідження. Необхідно зазначити, що для протидії наркозлочинності в сучасних умовах важливим є врахування багатьох чинників, що впливають на ефективність здійснюваної діяльності у цій сфері, і зокрема, в частині технологічного переоснащення правоохоронних органів, щодо: використання портативних пристроїв – ідентифікаторів наркотиків з можливістю швидкого одержання результату з високим рівнем точності; задіяння штучного інтелекту для здійснення відеоаналітики, пошуку та аналізу інформації в мережі Інтернет (в т.ч в даркнеті), прогнозування наркозлочинності; здійснення відеорозвідки з використанням безпілотних літальних апаратів та ін.

Зокрема, в університеті м. Бата (Великобританія) розроблено портативний пристрій – детектор наркотиків, який миттєво виявляє заборонені наркотики з точністю 95%. Пристрій був розроблений за фінансової підтримки Фонду уряду Великобританії, що займається питаннями удосконалення оборони та безпеки (DASA). Цей ультрапортативний, недорогий пристрій є ефективним у виявленні вуличного наркотику – синтетичного канабіноїду спайсу (Spice), який спочатку був створений для імітації ефектів натурального канабісу, але він виявився набагато «сильнішим» за канабіс, що робить його значно небезпечнішим і непередбачуванішим. Цей наркотик може бути смертельним і часто викликає серйозні побічні ефекти, включаючи психоз, інсульт і судоми. Передбачається, що вказаний пристрій, насамперед, буде сприяти зменшенню потоку спайсу, який контрабандою доставляється до в'язниць. При цьому виявлення спайсу є серйозною проблемою з наявними на даний час технологіями, оскільки цей наркотик, зазвичай, наноситься на поглинаючі фізичні субстанції, зокрема, такі як папір і тканина, або ж він міститься в рідинах для електронних сигарет, що суттєво ускладнює виявлення. Принцип дії пристрою базується на виявленні флуоресцентних властивостей синтетичного канабіноїду. Зокрема, коли пристрій торкається матеріалу, який, ймовірно, містить наркотик, він спочатку ідентифікує матеріал, на якому він знаходиться, а потім безпосередньо перевіряє наявність наркотику. «Сигнал тривоги» для спайсу відображається у вигляді світла світлодіодів, видимого для оператора. Чим більше концентрація спайсу, тим яскравіше світяться світлодіоди. Дослідники працюють над модифікацією пристрою для виявлення всіх синтетичних наркотиків, включаючи бензодіазепіни та опіоїди [4].

Також, компанія Intelligent Fingerprinting, що розташована в м. Кембридж (Великобританія), розробила портативну систему перевірки (скринінгу) на наркотики на основі відбитків пальців [5]. Система базується на неінвазивній портативній технології, яка виявляє метаболіти наркотиків шляхом аналізу найменших слідів поту, зібраних із відбитків пальців. Система скринінгу є двокомпонентною і складається з одноразових картриджів для відбитків пальців (для збору зразків) із захистом від пошкоджень і портативного аналізатора відбитків пальців DSR-Plus. Портативний DSR-Plus – це високочутливий прилад для вимірювання флуоресценції. Процес тестування на наркотики передбачає взяття зразка відбитка пальця шляхом натискання пальцем на невеликий картридж. В подальшому картридж розміщується в портативному аналізаторі відбитків пальців DSR-Plus де зразок аналізується на наявність наркотиків із забезпеченням можливості отримання імовірного позитивного або негативного результату протягом декількох хвилин. Скринінг може здійснюватись за кількома групами наркотиків одночасно (наприклад, опіати, метамфетамін, кокаїн, канабіс та ін.). Однією з головних переваг цієї технології є те, що вона є неінвазивною, оскільки для аналізу потрібен лише зразок відбитка пальця. Крім того, технологія може забезпечити

отримання результату всього за кілька хвилин, що робить її оптимальною для тестування на наркотики безпосередньо на місці проведення слідчих (розшукових) дій [6].

Також, в США використовують високотехнологічні портативні прилади для безпечного та точного тестування невідомих речовин, які поліцейські конфіскують під час рейдів з протидії незаконному обігу наркотичних засобів та психотропних речовин. Використання цих прилади не тільки забезпечує отримання миттєвих результатів, але також удосконалює захист поліцейських від негативного впливу заборонених речовин. При цьому корпорація Thermo Fisher Scientific є одним із провідних постачальників портативних ідентифікаторів наркотиків з використанням лазерного аналізу молекулярних структур, який дозволяє поліцейським сканувати хімічну речовину, не відкриваючи упаковку [7].

Для протидії наркозлочинності також використовується відеоаналітика на основі штучного інтелекту. При цьому одним з напрямків використання відеоаналітики є швидка ідентифікація наркобізнесу. Традиційно камери відеоспостереження використовувалися, насамперед, для забезпечення фізичної безпеки, а також для проведення розслідувань і покращення реагування на ситуації в реальному часі. Проте в останні роки поширилась практика, яка доводить, що від мереж відеоспостереження можна отримати набагато більше інформації, доповнивши їх системами відеоаналітики з використанням штучного інтелекту [8].

Зокрема, компанія BriefCam є лідером інноваційних рішень у сфері відеоаналітики на основі штучного інтелекту. Під час аналізу відеоматеріалів за допомогою технології BriefCam Analytics здійснюється розпізнавання об'єктів за встановленими параметрами (розміром, кольором, швидкістю, траєкторією та напрямком руху, часом перебування та ін.) з використанням комп'ютерного зору, в тому числі, в ситуаціях, що містять малопомітні, закамуфльовані або віддалені об'єкти, при поганому освітленні, за високої активності, наявності фонових відволікаючих факторів тощо [9].

Необхідно зазначити, що використовуючи технологію BriefCam Analytics на практиці, поліцейський відділ м. Хартфорда (США) виявив незаконну торгівлю важкими наркотиками на окремій вулиці менше ніж за 2 хвилини. При цьому встановлена відеокамера здійснювала зйомку вулиці протягом 12 годин. В процесі відеозйомки проводились такі дії: первинний відбір відеоматеріалів; фільтрування за активністю людей; візуалізація загальної активності людей шляхом створення так званої «теплової карти»; визначення на карті місць найбільшої активності людей та спільних траєкторій руху; визначення головної траєкторії руху людей до будинку де відбувалась торгівля наркотиками; виявлення осіб, що становлять оперативний інтерес [10].

Також, в Туреччині розроблено програмне забезпечення з використанням технології штучного інтелекту – ASENA, яке допомогло турецьким правоохоронцям розкрити сотні злочинів менш ніж за два роки. Зокрема, було вилучено понад 1,7 тонни героїну, 2,5 тонни канабісу, майже півтонни метамфетаміну, близько 200 кілограмів синтетичного наркотику «бонзай», близько 22 кілограмів кокаїну, 734 тис. таблеток каптагону і майже 200 тис. таблеток екстазі. При цьому програмне забезпечення із задіянням штучного інтелекту використовує тисячі фрагментів даних із кримінальної бази даних для виявлення підозрілих дій. Важливим компонентом програмного забезпечення – ASENA є можливість введення даних про «тактику», яку розробляють злочинці, щоб уникнути виявлення поліцією. Фактично кожен інцидент пов'язаний з наркозлочинністю є інформаційним ресурсом для розширення можливостей штучного інтелекту щодо вирішення поставлених задач. Загалом, база даних формується з великого інформаційного ресурсу, що включає інформацію з поточних і минулих розслідувань, протоколів судових засідань, свідчень очевидців та ін. [11].

Необхідно зазначити, що технології штучного інтелекту також кардинально змінюють можливості моніторингу кримінологічної інформації пов'язаної з наркозлочинністю в так званій «темній» частині мережі Інтернет – даркнеті (Darknet). Удосконалені алгоритми забезпечують складне сканування ключових слів і налаштування користувальницьких параметрів, які ефективно ідентифікують та ізолюють незаконну торгівлю наркотиками. Ці автоматизовані процеси на основі штучного інтелекту збирають значну кількість інформації

щодо ринкових назв та сленгу пов'язаного з наркотиками, особливостей виробництва, доставки та оплати. Здатність штучного інтелекту аналізувати великі бази даних практично в режимі реального часу має вирішальне значення для протидії наркозлочинності та дозволяє швидше та ефективніше реагувати на нові загрози. При цьому основними напрямами застосування штучного інтелекту для протидії наркозлочинності в Darknet є такі:

– пов'язування даних Darknet і Surface Web: інтеграція систем штучного інтелекту виходить за межі темної мережі, пов'язуючи результати з даними з поверхневої мережі (видимої мережи). Це перехресне посилання підвищує якість результатів розслідування. Наприклад, фотографія чи фраза з дарк-мережі можуть з'явитися в загальнодоступних даних, допомагаючи ідентифікувати особу та її зв'язки;

– моніторинг наркоринків Darknet: наркоринки темної мережі створюють значні проблеми через їх недоступність при використанні звичайних пошукових систем в ході проведення заходів з протидії наркозлочинності. Інструменти Advanced Web Intelligence (WEBINT) на базі штучного інтелекту автоматизують процес відстежування торгівлі наркотиками в темній мережі. Комплексний пошук на основі конкретних ключових слів і обробки природної мови дозволяє швидше виявляти та контролювати незаконні транзакції. При цьому штучний інтелект використовує розширені алгоритми для пошуку конкретних ключових слів і шаблонів, автоматизуючи виявлення незаконної діяльності та надаючи оперативну інформацію в реальному часі. Важливо також, що штучний інтелект не лише здійснює відстежування існуючих загрозу у сфері протидії наркозлочинності, але й передбачає нові. Зокрема, платформа NPS-MS, розроблена в Університеті Альберти, використовує глибоке навчання для прогнозування хімічного складу нових психоактивних речовин або дизайнерських наркотиків, забезпечуючи в подальшому їх швидку ідентифікацію та в разі необхідності внесення відповідних змін до механізму правового регулювання [12].

Для протидії наркозлочинності також використовується відеорозвідка із задіянням безпілотних літальних апаратів (БПЛА) для виявлення незаконних посівів нарковмісних рослин. Зокрема, БПЛА оснащені тепловізійними камерами, можуть виявляти нарковмісні рослини навіть у випадках їх маскування між посівами інших рослин. Також, за допомогою БПЛА можливим є одержання детальних зображень посівів для формування доказової бази [13]. При цьому в Колумбії БПЛА були використанні для знищення насаджень коки шляхом обкурювання листя на низькій висоті за допомогою гербіциду гліфосату [14].

Висновки. Підсумовуючи, необхідно зазначити, що наркоторгівля це незаконний бізнес, який приносить п'яту частину всіх прибутків від організованої злочинності [15]. Наркотизація населення та пов'язана з нею наркозлочинність складають одну із найбільших проблем сучасної правоохоронної діяльності [16]. Вирішення проблем протидії наркозлочинності потребує постійного оновлення стратегічних підходів у цій сфері з урахуванням: наявного практичного зарубіжного досвіду з цього питання, особливостей криміногенної ситуації та тенденцій у зміні методів злочинної діяльності. Зокрема, для запобігання злочинам у сфері незаконного обігу наркотиків необхідно реалізувати комплекс соціально-економічних, політичних, організаційно-управлінських, виховних, технічних, правових та інших заходів. При цьому серед заходів боротьби зі злочинністю важливе значення мають загальносоціальні заходи, спрямовані на подальший розвиток і вдосконалення суспільних відносин та на оздоровлення соціального середовища людини. Загальносоціальне попередження злочинів у сфері незаконного обігу наркотиків визначається трьома найважливішими складниками, які породжують саме цей вид антисоціальної поведінки, – це економічний, соціальний і моральний [17]. Зокрема, важливим є забезпечення виконання вимог ст. 9 «Особливості національно-патріотичного виховання» Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» [18] в якій вказується, що громадянсько-патріотичне виховання, зокрема, здійснюється за таким напрямом, як запобігання проявам негативної поведінки, злочинності, наркоманії, алкоголізму, насамперед серед дітей та молоді.

Список використаних джерел:

1. Стратегія державної наркополітики на період до 2030 року (проєкт). URL: https://moz.gov.ua/uk/proekt-rozporjadzhennja-kabinetu-ministriv-ukraini-pro shvalennja-strategii-derzhavnoi-politiki-schodo-narkotikiv-na-period-do-2030-roku-.

2. Звіт Національної поліції України про результати роботи у 2023 році. URL: https://media-www.npu.gov.ua/ npu-pre-prod /sites/1/ Docs/ Dialnist/Richni_ zvity/zvit_ NPU_2023.pdf

3. Торгало Д. «Двадцятівські» та ще 33 потужні банди: як змінюється боротьба з наркозлочинністю в поліції. URL: https://www.pravda.com.ua/ ukr/colu mns/ 2024/05/6/7453913/ index.amp.

4. Portable device instantly detects illegal drugs with 95% accuracy. URL: https://www.bath.ac.uk/announcements/portable-device-instantly-detects-illegal-drug s-with-95-accuracy/.

5. Intelligent Fingerprinting. URL: https://www.intelligentfin gerprinting. com/about-us-2/.

6. Drug Testing Technology. URL: .

7. Goldmeier L. How Technology is Helping Law Enforcement Combat Rising Drug Abuse. URL: https://www.briefcam.com/resources/blog/how-technology-can-help-law-enforcement-investigate-and-combat-drug-abuse/.

8. The Power of AI for Your Video. URL: https://www.briefcam.com/tech nology/ video-analytics/.

9. Powerful & Easy to Use Video Analytics. URL: https://www.briefcam.com/technology/ overview/.

10. BriefCam Analytics in Action: Identifying a Drug House. URL: https://www.briefcam.com/ resources/videos/briefcam-analytics-in-action-identifying-a-drug-house/.

11. High-tech ai system clamps down on drug crimes in Turkey. URL: https://www.dailysabah.com/turkey/high-tech-ai-system-clamps-down-on-drug-crimes-in-turkey/ news.

12. Stone M. Artificial Intelligence and the Fight Against Illegal Narcotics. URL: https://medium.com/@maxstoneSL/artificial-intelligence-and-the-fight-against-illegal-narcotics-5951ec4f7668.

13. Drones Help Police Bust Illegal Drug Farms. URL: https://geospatialworld.net/prime/ business-and-industry-trends/crop-hunting-drones-help-police-bust-illegal-drug-farms/.

14. Colombia to use drones to fumigate coca leaf with herbicide. URL: https://www.reuters.com/article/us-colombia-drugs/colombia-to-use-drones-to-fumigate-coca-leaf-with-herbicide-idUSKBN1JM368/.

15. Drug Trafficking. URL: https://www.europol.europa.eu/crime-areas/drug-trafficking.

16. Гладкова Є. О., Щербакова А. К. Феномен наркозлочинності в сучасній Україні. *Право.ua.* 2022. № 1. С. 79–85. URL: .

17. Деревянкін С. Л., Ізбаш К. С. Заходи запобігання та протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними: кримінально-правовий аспект. *Південно український правничий часопис.* 2022. № 3. С. 64. С. 61–65. URL: .

18. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13 грудня 2022 року № 2834-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 46. Ст. 116. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text.

ГРАБ А. В.,
аспірант кафедри кримінально-правової політики та кримінального права
(Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

УДК 343.351/.352+343.359.2
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.46

СПІВВІДНОШЕННЯ НЕЗАКОННОГО ЗБАГАЧЕННЯ ЗІ СКЛАДАМИ ІНШИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ: У ПОШУКАХ НОВОГО ПОГЛЯДУ НА СТАРУ ПРОБЛЕМУ

Актуальність пропонованого дослідження зумовлена передусім унікальністю складу кримінального правопорушення «Незаконне збагачення» (ст. 368-5 КК України). За традиційним підходом, співвідношення складів кримінальних правопорушень у науці кримінального права розглядається в межах таких конструкцій, як суміжні склади кримінальних правопорушень і конкуренція кримінально-правових норм. У попередніх доробках науковці розглядали проблематику пропонованого дослідження саме з цих позицій, частіше за все виокремлюючи наявність спільних і розмежувальних ознак із «суміжними» (щодо незаконного збагачення) складами кримінальних правопорушень. Водночас більш ретельний аналіз показує, що деякі з цих складів кримінальних правопорушень, що мали б співвідноситися з незаконним збагаченням в межах згаданих конструкцій, існують, так би мовити, взагалі в окремому кримінально-правовому полі, а деякі – перебувають у новітній конструкції розмежування, яка є притаманною саме незаконному збагаченню та яку автор вважає за доцільне розглядати в контексті дотримання принципу non bis in idem.

Завданням наукової роботи є виявлення і систематизація конструкцій (типів) співвідношення складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368-5 КК України, з іншими складами кримінальних правопорушень.

Наведено аргументи на користь положення про відмінність конструкції складу незаконного збагачення від конструкції «вторинного кримінального правопорушення», прикладами якої можуть слугувати статті 209 і 396 КК України, через що заперечується віднесення незаконного збагачення до «вторинних» кримінальних правопорушень.

Доведено, що проблематику відмежування складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368-5 КК України, від суміжних складів кримінальних правопорушень можна розділити на три складові: 1) концепція співвідношення в межах принципу non bis in idem (приклади − ч. 2 ст. 191, ст. 364, ст. 368 КК України); 2) концепція складів суміжних кримінальних правопорушень за наявності розмежувальної ознаки (приклади − ст. 209 і ст. 212 КК України); 3) концепція, у межах якої склади кримінальних правопорушень не визнаються ні суміжними, ні такими, що мають відношення до принципу non bis in idem, ні такими, що перебувають у стані конкуренції кримінально-правових норм (ст. 366-2 і ст. 366-3 КК України).

Ключові слова: *незаконне збагачення, склад кримінального правопорушення, суміжні склади кримінальних правопорушень, конкуренція кримінально-правових норм, non bis in idem, вторинне кримінальне правопорушення.*

Hrab A. V. Correlation of illicit enrichment with other criminal offenses: in search of a new perspective on an old problem

The relevance of the proposed study is primarily due to the uniqueness of the criminal offense of "Illicit enrichment" (Article 368-5 of the Criminal Code of Ukraine). According to the traditional approach, the correlation of corpus delicti of criminal offenses in the science of criminal law is considered within the framework of such constructs as related corpus delicti of criminal offenses and competition of criminal law provisions. In previous works, scholars have considered the issues of the proposed study from these perspectives, most often highlighting the existence of common and distinguishing features with "related" (to illicit enrichment) corpus delicti of criminal offenses. At the same time, a more thorough analysis shows that some of these corpus delicti of criminal offenses which should be correlated with illicit enrichment within the framework of the above-mentioned constructions exist, so to speak, in a separate criminal law field, and some of them are included in the newest construction of delimitation which is inherent in illicit enrichment and which the author considers appropriate to consider in the context of compliance with the non bis in idem principle.

To identify and systematize the constructions (types) of correlation between the corpus delicti of a criminal offense under Article 368-5 of the Criminal Code of Ukraine and other corpus delicti of criminal offenses, are the purpose of the research.

The author provides arguments in favor of the provision on the difference between the construction of the corpus delicti of illicit enrichment and the construction of a "secondary criminal offense", examples of which are Articles 209 and 396 of the Criminal Code of Ukraine, and thus denies the attribution of illicit enrichment to "secondary" criminal offenses.

It is proved that the issue of distinguishing the criminal offense under Article 368-5 of the Criminal Code of Ukraine from related criminal offenses can be divided into three components 1) the concept of correlation within the framework of the non bis in idem principle (examples are Part 2 of Art. 191, Art. 364, Art. 368 of the Criminal Code of Ukraine); 2) the concept of corpus delicti of related criminal offenses in the presence of a distinguishing feature (examples are Art. 209 and Art. 212 of the Criminal Code of Ukraine); 3) the concept within which corpus delicti of criminal offenses are not recognized as either related or related to the principle of non bis in idem, or as being in a state of competition of criminal law provisions (Art. 366-2 and Art. 366-3 of the Criminal Code of Ukraine).

Key words: *illicit enrichment, composition of a criminal offence, related compositions of criminal offences, competition of criminal law norms, principle of non bis in idem, secondary crime.*

Вступ. Більшість дослідників розглядають проблематику співвідношення складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368-5 КК України «Незаконне збагачення», зі складами інших кримінальних правопорушень, таким чином: співвідношення незаконного збагачення в контексті наявності у ньому спільних і розмежувальних ознак із суміжними складами кримінальних правопорушень та у межах підходу, згідно з яким заборона, присвячена незаконному збагаченню, перебуває у конкуренції з іншими кримінально-правовими нормами (зокрема, про відповідальність за декларування недостовірної інформації (ст. 366-2 КК України), неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (ст. 366-3 КК України), прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 КК України), легалізацію (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом (ст. 209 КК України), привласнення, розтрату або заволодіння чужим майном шляхом

зловживання службовою особою своїм службовим становищем (ч. 2 ст. 191 КК України)). Через це переважна кількість відповідних теоретичних напрацювань стосуються з'ясування того, які є спільні та відмінні ознаки порівнюваних складів кримінальних правопорушень.

Водночас поглиблений аналіз показує, що деякі з відповідних складів кримінальних правопорушень, що мали б співвідноситися з незаконним збагаченням, взагалі не мають «співвідносних» ознак, існуючи, так би мовити, в окремому кримінально-правовому полі, а деякі – перебувають в новітній конструкції розмежування складів кримінальних правопорушень, яка є притаманною саме незаконному збагаченню та яку автор цих рядків вважає за доцільне розглядати в контексті дотримання принципу non bis in idem.

Питання співвідношення складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368-5 КК України «Незаконне збагачення», зі складами інших кримінальних правопорушень висвітлювались передусім у дисертаційних дослідженнях Б. Г. Безгинського, Д. Г. Михайленка, І. В. Панаіда та І. М. Ясінь. Однак ці наукові розвідки, стосуючись різних аспектів кримінально-правової характеристики незаконного збагачення, питання його співвідношення зі складами інших кримінальних правопорушень розкривають фрагментарно.

Постановка завдання. Завданням цієї наукової публікації є виявлення і систематизація конструкцій (типів) співвідношення складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368-5 КК України, з іншими складами кримінальних правопорушень.

Результати дослідження. Перше, на чому варто зосередити увагу, – це з'ясування відповіді на питання, чи є підстави незаконне збагачення відносити до «вторинних кримінальних правопорушень».

А. С. Мікіш характеризує вторинний злочин таким чином: 1) вторинний злочин не є наслідком основного злочину, але залежить від останнього, з'являється лише за його наявності; 2) вторинний злочин завжди слідує за основним діянням; 3) основний злочин за часом має передувати вторинному; 4) вторинне діяння набуває суспільної небезпеки й визнається злочином у зв'язку з попереднім деліктом; 5) вторинне злочинне діяння перебуває у взаємозв'язку саме з початковим кримінально караним діянням, а не з кримінальною відповідальністю особи, яка його вчинила; 6) відповідальність за вторинний злочин настає за наявності основного злочину (виняток – фактична помилка в його наявності) у зв'язку з ним, але незалежно від відповідальності особи, яка його вчинила. Вторинний злочин визначається як передбачене Особливою частиною КК України самостійне, умисне діяння, яке не є співучастю та суспільна небезпека і кримінальна караність якого залежать від наявності до цього основного кримінально караного діяння у поведінці тієї ж або іншої особи [1, с. 146−149, 152−154]. Згаданий дослідник розглядає проблематику вторинного злочину виключно на прикладах ст. 209 і ст. 396 КК України.

О. О. Дудоров і Т. М. Тертиченко, наголошуючи на вторинному характері злочину, передбаченого ст. 209 КК України, вказували на те, що це діяння є кримінально караним через вчинення особою основного (предикатного) злочину, який дозволив отримати доходи, що відмиваються [2, с. 48]. Підтвердженням цієї тези може слугувати законодавче формулювання, вжите у диспозиції ч. 1 ст. 209 КК України, – «майном, щодо якого фактичні обставини свідчать про його одержання злочинним шляхом». Підкреслюючи вторинний характер відмивання «брудних» доходів, науковці писали про те, що обумовленість його криміналізації пов'язана з наявністю певного зв'язку між самою по собі законною діяльністю у вигляді вчинення фінансових операцій, цивільно-правових або господарсько-правових правочинів, з одного боку, та діянням, яке вже визнане кримінально караним, з іншого; причому цей зв'язок не характеризується як причинний [2, с. 43].

Видається, що перелік ознак поняття «вторинного» кримінального правопорушення необхідно доповнити вказівкою на передбачення на рівні диспозиції статті КК України взаємозв'язку одного кримінального правопорушення з іншим. Так, у ст. 209 КК України йдеться про майно, одержане злочинним шляхом, а ст. 396 КК України у самій своїй назві містить згадку про «приховування злочину». Щодо незаконного збагачення, то у цьому разі, по-перше, мова йде про «незаконно отримані активи», а, по-друге, злочин, який «передує»

незаконному збагаченню, міг би кваліфікуватись (за умови його викриття й успішного кримінального переслідування), зокрема, за ч. 2 ст. 191, 364 та 368 КК України (проблематика співвідношення відповідних складів кримінальних правопорушень лежить у площині дотримання принципу non bis in idem, про що йтиметься нижче).

Цікаво, що у диспозиції ст. 368-5 КК України відсутня безпосередня згадка про отримання злочинним шляхом активів, які є предметом аналізованого кримінального правопорушення. Водночас у назві цієї статті є слово «незаконне», але очевидно, що «незаконне» не означає «злочинне». Звісно, можна презюмувати, що відповідні активи отримані не просто незаконно, а саме у злочинний спосіб, проте формальних підстав для такого твердження чинна редакція ст. 368-5 КК України не містить. Крім цього, згідно з п. 3 примітки ст. 368-5 КК України активи охоплюють з-поміж іншого роботи чи послуги. І якщо щодо майна можна змоделювати ситуацію, коли воно отримане злочинним шляхом, то щодо робіт і послуг це зробити проблематично.

Тобто для інкримінування ст. 368-5 КК України «потребується лише відсутність обґрунтування суттєвого збільшення активів, а не вчинення обвинуваченим інших конкретних злочинів чи правопорушень». Таке розуміння незаконного збагачення було висловлене суддею Конституційного Суду України І. Д. Сліденком в окремій думці стосовно Рішення цього Суду у справі що конституційності ст. 368-2 КК України [3].

Таким чином, незаконне збагачення немає підстав відносити до вторинних кримінальних правопорушень, прикладами яких можуть слугувати делікти, карані за статтями 209 та 396 КК України.

Далі звернемось до питання співвідношення незаконного збагачення зі складами кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2 ст. 191, ст. 364, ст. 368 КК України, які більшість дослідників іменували суміжними щодо незаконного збагачення.

За підходом, обстоюваним Л. П. Брич, суміжними складами злочинів є склади, що мають одну або декілька збіжних за змістом (спільних) ознак і характеризуються наявністю розмежувальних ознак. Природа таких ознак викликає необхідність їх розмежовувати, визначати їх суміжність (спільні ознаки), і ті ознаки, що роблять розмежування складів злочинів можливим (розмежувальні ознаки), а також виявляти відмінності цього кримінально-правового поняття від інших. До спільних ознак згадана науковиця відносить пару (групу) ознак різних складів злочинів, кожна з яких є ознакою окремого складу злочину, зміст яких повністю або частково збігається, до розмежувальних − пару (групу) таких, що відрізняються між собою за змістом, однойменних ознак, кожна з яких є ознакою окремого складу злочину, і якісно по різному характеризуючи одну й ту саму властивість, яка визначається відповідними ознаками складу, своєю присутністю виключає можливість наявності в цьому складі цієї іншої ознаки, і навпаки [4, с. 117, 209, 222–224]. Суміжність складів злочинів, яка виникає з моменту поміщення їх у КК України, є статичним явищем [5, с. 279].

Б. Г. Безгинський зробив висновок про те, що склад незаконного збагачення має спільні ознаки зі складами кримінальних правопорушень, передбачених, зокрема, ч. 2 ст. 191 і ст. 368 КК України. Науковець розділяє суміжні до незаконного збагачення склади кримінальних правопорушень за такими ознаками, як об’єкт та об’єктивна сторона, предмет, суб’єкт і суб’єктивна сторона [6, с. 114–115]. Результати дослідження, проведеного О. І. Гузоватим та О. О. Титаренком, засвідчили, що при кваліфікації дій як незаконного збагачення виникають проблемні питання при його відмежуванні від суміжних складів злочинів, передбачених, зокрема, статтями 191, 209, 364, 368 КК України [7, с. 162]. Утім, вчинення цих діянь якраз (передусім) і дає змогу особам незаконно збагачуватись, а тому особливість співвідношення відповідних складів злочинів передбачає звернення до принципу non bis in idem.

О. О. Житний пише, що реалізацію принципу non bis in idem забезпечують положення ч. 3 ст. 2 КК України, згідно з яким особу не може бути притягнено до кримінальної відповідальності за той самий злочин (нараз – те саме кримінальне правопорушення) більше одного разу [8, с. 40]. За підходом Д. Ю. Донцова, значення принципу non bis in idem можна

розглянути в трьох аспектах. По-перше, цей принцип відображає латинську аксіому «nemo debet bis vexari pro una et eadem causa» (ніхто не може піддаватись більше ніж одному обвинуваченню з тієї ж самої причини) і захищає інтереси як окремої особи, так і суспільства загалом. По-друге, якщо кримінальне переслідування щодо особи остаточно завершилося встановленням її вини чи невинуватості, то неприпустимо знову здійснювати переслідування тієї ж особи за ті ж діяння і на підставі тих же самих фактів. Вважається, що обвинувачення щодо особи у вчиненні конкретного кримінального правопорушення може здійснюватися тільки один раз, після чого не може повторюватися. І, по-третє, розглядуваний принцип втілює повагу до судових рішень, які прийняті раніше з того ж питання [9, с. 60].

Проблема кримінальної відповідальності за незаконне збагачення в аспекті застосування принципу non bis in idem вже підіймалася в науці кримінального права. Так, Д. Г. Михайленко з цього приводу відмічав, що встановлення того діяння по службі, яке призвело до незаконного збільшення майнових активів службовця, означатиме зміну кваліфікації зі статті КК України про незаконне збагачення на статтю, яка передбачає інший корупційний злочин. При цьому заборона, присвячена такому (іншому) злочину, у межах концепції багаторубіжного механізму кримінально-правової протидії корупційним злочинам належить до основного рубежу, тоді як норма про незаконне збагачення є елементом завершального рубежу зазначеної протидії [10, с. 179].

І. М. Ясінь стверджує, що норма про незаконне збагачення з кримінально-правовими нормами, передбаченими ст. 191 і ст. 368 КК України, перебуває у конкуренції загальної й спеціальної норми. Водночас співвідношення норми про незаконне збагачення і норми про зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України) є потенційною конкуренцією цілого і частини. Ба більше: зловживання владою або службовим становищем з метою одержання неправомірної вигоди є етапом в розвитку незаконного збагачення, а тому не потребує самостійної кваліфікації, що буде узгоджуватись з принципом повноти кримінально-правової кваліфікації і не суперечитиме принципу non bis in idem [11, с. 161, 170]. Однак вчинення злочину, передбаченого ст. 364 КК України, є хоч і найімовірнішим, проте лише одним із можливих етапів (шляхів) незаконного збагачення, адже достеменно невідомо, внаслідок вчинення яких саме дій в особи з'явилась можливість збагатитись.

Як вдало зауважує А. А. Вознюк, незаконному збагаченню передує в першу чергу зловживання владою або службовим становищем і прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою. Водночас перелік предикатних до незаконного збагачення злочинів не є вичерпним, і саме у результаті їх вчинення особа набуває певних активів. Тому у випадку, коли доведено вчинення таких злочинів, застосування статті КК України про незаконне збагачення є нелогічним і протиправним, оскільки одночасне чи паралельне їх застосування, тобто кваліфікація злочину за сукупністю не буде узгоджуватись з принципом non bis in idem. Як приклад дослідник наводить ситуацію, коли особа несе кримінальну відповідальність за одержання неправомірної вигоди і незаконне збагачення, яке якраз і сталося за результатами одержання такої вигоди [12, с. 87].

Задля дотримання принципу non bis in idem норма про незаконне збагачення має застосовуватись лише тоді, якщо діяння, внаслідок вчинення яких в особи з'явилась можливість збагатитись, так і залишились невиявленими. Саме остання обставина (латентність предикатних до незаконного збагачення діянь) визначатиме, чи підлягає ст. 368-5 КК України застосуванню. Тому правий В. М. Шевчук, коли пише, що коли набуття активів відбувається у спосіб, визначений в КК України як окремий склад злочину, кваліфікувати таку поведінку потрібно не як незаконне збагачення, а як інший корупційний злочин [13, с. 119].

Склади злочинів, що мають спільні (тобто повністю чи частково збіжні за змістом) ознаки можуть співвідноситись як суміжні або як такі, що передбачені конкуруючими нормами [5, с. 263].

Вважаємо, що відмежування незаконного збагачення від інших складів кримінальних правопорушень з урахуванням принципу кримінального права non bis in idem становить собою «специфічну» юридичну конструкцію, яка існує окремо від конструкцій «суміжні

склади кримінальних правопорушень» і «конкуренція кримінально-правових норм». Ситуація з правильним розумінням принципу non bis in idem у контексті відмежування незаконного збагачення від складів суміжних кримінальних правопорушень є особливою конструкцією, пов'язаною з тим, що існують предикатні кримінальні правопорушення, латентність яких, своєю чергою, і стала основним чинником появи окремої заборони, присвяченої кримінальній відповідальності за незаконне збагачення.

Юридична дефініція поняття предикатного кримінального правопорушення в науці кримінального права пов'язується насамперед зі складом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 209 КК України. Так, В. Л. Гончарук пише: «Попередньо отримані результати дослідження дають можливість зазначити, що чинна редакція ст. 209 КК України закріплює саме юридичну конструкцію, сутнісна характеристика якої вказує на те, що вчиненню легалізації (відмиванню) майна мають передувати будь-які кримінально карані дії, котрі прямо або опосередковано призводять на незаконного його надбання. Саме під такою конструкцією ми розуміємо дефініцію «предикатний злочин»» [14, с. 105–106, 112]. Суть предикатного кримінального правопорушення в межах аналізу ст. 368-5 КК України видається іншою. Адже тут наявна ситуація, коли вчинене одночасно містить ознаки двох складів кримінальних правопорушень, перше з яких передбачене, наприклад, ч. 2 ст. 191, ст. 364 або ст. 368 КК України, а друге – ст. 368-5 КК України.

Як зазначає Л.П. Брич, визначення саме того складу, який відповідає вчиненому злочину, і слід вважати метою і результатом розмежування складів злочинів, здійснюваного в межах кримінально-правової кваліфікації. Отриманий результат лежить в основі вибору норми, що передбачає вчинений злочин, а це є кінцевою метою кримінально-правової кваліфікації. Врешті-решт у разі суперечності між принципом повноти кримінально-правової кваліфікації й принципом недопустимості подвійного ставлення у вину, з огляду на те, що всі сумніви повинні тлумачитись на користь особи, дії якої піддаються кваліфікації, перевага має бути надана принципу non bis in idem [4, с. 67, 345].

Водночас не виключається ситуація, коли наявною буде сукупність складів кримінальних правопорушень, передбачених ст. 368-5 і ч. 2 ст. 191, ст. 364 та 368 КК України. Наприклад, майно, яким особа заволоділа унаслідок вчинення предикатного злочину, не збігається з активами як предметом незаконного збагачення. На підтвердження цієї думки О. О. Дудоров наводив позицію М. І. Хавронюка, викладену у відгуку офіційного опонента на кандидатську дисертацію М. В. Кочерова «Відповідальність за незаконне збагачення (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)»: під час обшуку в житлі службової особи, підозрюваної в одержанні неправомірної вигоди в розмірі 10 тис. доларів США, знайдено ще 100 тис. доларів США невідомого походження чи, наприклад, картини відомих художників, стосовно яких службова особа пояснює, що знайшла їх на дорозі. В іншому разі кваліфікація за вказаною сукупністю означатиме порушення принципу non bis in idem і суперечитиме основній ідеї виокремлення досліджуваної кримінально-правової заборони. Дослідник вважає, що сприйняття такого тлумачення кримінального закону дозволяє спростувати висловлювання В. М. Трепака про те, що відповідальність за незаконне збагачення є додатковою (фактично – повторною) відповідальністю за діяння, яке стало джерелом такого збагачення [15, с. 510]. Та важливо розуміти, що у наведеному вище прикладі мова йде про реальну сукупність злочинів. Остання, як пише Л. П. Брич, гіпотетично можлива завжди [4, с. 121].

Тому вважаю, що склади кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2 ст. 191, ст. 364, ст. 368 КК України, немає достатніх підстав визнавати суміжними щодо складу незаконного збагачення. В тій ситуації, коли активи, що є предметом незаконного збагачення, отримані незаконно внаслідок вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2 ст. 191, ст. 364 і ст. 368 КК України, необхідно констатувати два важливих висновки: 1) оскільки вказані склади кримінальних правопорушень, так би мовити, «передують» незаконному збагаченню, вони не перебувають у стані конкуренції кримінально-правових норм, так само вони не є суміжними складами кримінальних правопорушень; 2) кваліфікація

у випадку, коли вчинене одночасно містить ознаки двох складів кримінальних правопорушень, серед яких перше передбачене, наприклад, ч. 2 ст. 191, ст. 364, ст. 368 КК України, а друге – ст. 368-5 КК України, з огляду на необхідність дотримання принципу non bis in idem, має відбуватися виключно за тією статтею КК України, яка передбачає склад предикатного кримінального правопорушення (зокрема, ч. 2 ст. 191, ст. 364, ст. 368 КК України), тобто того правопорушення, внаслідок вчинення якого особа й отримала змогу незаконно збагатитись. Кваліфікація ж за сукупністю можлива лише за наявності реальної сукупності, тобто коли майно, яким особа заволоділа унаслідок вчинення предикатного кримінального правопорушення, не збігається з активами як предметом незаконного збагачення.

Щоб склади кримінальних правопорушень були суміжними, вони повинні мати не лише спільні, а й розмежувальні ознаки, які викликають необхідність їх розмежовувати. Однак у розглядуваних випадках співвідношення складів злочинів спостерігається інша юридична конструкція, яка пов'язана з необхідністю принципу non bis in idem та яка полягає в тому, що існують предикатні до незаконного збагачення склади кримінальних правопорушень. Тому мова не йде про суміжність кримінальних правопорушень. Водночас у КК України все ж містяться суміжні до незаконного збагачення склади кримінальних правопорушень.

На думку Л. П. Брич, суміжними складами злочинів є склади, що утворюють пару (групу), кожний з яких має ознаки, які повністю чи частково збігаються за змістом з ознаками іншого складу злочину, що входить у цю пару (групу) (крім загального об'єкта, причинного зв'язку, загальних ознак суб'єкта складу злочину, вини), одночасно кожний з яких містить хоча б одну ознаку, що відрізняється за змістом з відповідними ознаками інших складів з цієї пари (групи), які взаємно виключають можливість наявності одна одної у складах злочинів, яким вони властиві [4, с. 223].

Проаналізувавши склади кримінальних правопорушень, передбачених статтями 209 і 212 КК України, схиляюсь до думки про те, що саме вони є суміжними щодо складу незаконного збагачення.

О. І. Гузоватий та О. О. Титаренко до розмежувальних ознак у парі цих порівнюваних складів кримінальних правопорушень відносять ознаки об'єктивної та суб'єктивної сторони [7, с. 150]. І. М. Ясінь вважає, що склади відмивання «брудного» майна і незаконного збагачення різняться за об'єктом, а саме: як родовий, так і безпосередній об'єкти вказаних кримінальних правопорушень не володіють спільними ознаками, адже суспільні відносини, які вони регулюють, є різними. Авторка наголошує і на тому, що мета розглядуваних кримінальних правопорушень різниться: за ч. 1 ст. 209 КК України метою є надання правомірного вигляду тим доходам, які були отримані злочинним шляхом [11, с. 165−166]. Метою ж незаконного збагачення є набуття особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, активів, якими вона зможе безпосередньо розпоряджатись або ж вчиняти щодо них дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними. Предмет же розглядуваних складів кримінальних правопорушень є ознакою, що частково збігається.

В контексті співвідношення статей 209 і 368-5 КК України В. І. Осадчий розмірковує: якщо особу притягають до кримінальної відповідальності за те, що вона вчинила предикатне діяння, тобто коли вона отримала в певний спосіб якісь активи, і ці активи є легалізованими або цією особою, або особою, яка не вчиняла предикатне діяння, то така особа підлягає кримінальній відповідальності за ст. 209 КК України. Однак де тут місце для застосування ст. 368-5 КК України? [16, с. 139].

І. В. Панаід також зауважує, що використаний у диспозиції ст. 368-5 КК України термін «набуття», хоч і не є характерним для кримінального закону, зустрічається і в ст. 209 КК України для виокремлення одного зі способів вчинення діяння, яке становить об'єктивну сторону легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом. Тому згаданий автор вбачає за доцільне (задля уникнення колізій) розмежувати обставини, характерні для застосування відповідних норм як за елементами складу, так і за призначенням відповідних норм у системі кримінального закону. При цьому одночасна кваліфікація (ідеальна

сукупність) вчиненого за ст. 209 і ст. 368-5 КК виключаються, хоч одночасна наявність ознак кожної з відповідних кримінально-правових заборон в діях особи не виключена [17, с. 148]. Тобто неможливість застосування вказаних норм в ідеальній сукупності полягає у тому, що дії, передбачені ст. 209 і ст. 368-5 КК України, повністю не охоплюються однією з двох названих кримінально-правових норм, відтак не можуть розцінюватись як одиничне кримінальне правопорушення. Говорити у такому випадку про здатність одного вчинку людини породжувати декілька результатів – некоректно.

Справді, можливою є ситуація, коли дії винної особи підлягатимуть кваліфікації за сукупністю злочинів, передбачених ст. 209 і ст. 368-5 КК України, за умов, коли предикатним до злочину, караного за ст. 209 КК України, є незаконне збагачення. Обґрунтувати таку сукупність можна доказами, які підтверджують, що після того, як особа незаконно набула активи, нею було вчинено дії, спрямовані на їх легалізацію. Наприклад, особа отримала необґрунтовані доходи і використала фінансові операції або уклала угоди для того, аби приховати ту обставину, що джерело походження активів було незаконним. За такої ситуації винною особою було вчинено два суспільно небезпечних діяння, а тому кваліфікація за вказаною сукупністю принцип non bis in idem не порушує.

Отже, до розмежувальних ознак складів злочинів, передбачених статтями 209, 365-8 КК України, належить мета й ознака об'єктивної сторони, а саме діяння, що дає підстави для висновку про те, що відповідні склади кримінальних правопорушень співвідносяться між собою як суміжні.

Далі розглянемо співвідношення складів кримінальних правопорушень, передбачених ст. 212 і ст. 368-5 КК України.

Ми погоджуємося з позицією Л. П. Брич та В. О. Навроцького, на думку яких, якщо з незаконно одержаних доходів чи майна умисно не сплачуються податки, то вчинене не має кваліфікуватися за ст. 212 КК України, а незаконний дохід має бути конфісковано. Кваліфікація за сукупністю норм про ухилення від сплати податків та про злочин, в результаті вчинення якого одержуються незаконні доходи, − це порушення таких принципів кримінально-правової кваліфікації, як недопустимість подвійного інкримінування і законність [18, с. 174−175].

Тому інкримінування особі вчинення відразу двох кримінальних правопорушень, передбачених ст. 368-5 і ст. 212 КК України, за фактично виявлені у її власності активи, що більше ніж на шість тисяч п'ятсот НМДГ громадян перевищують її законні доходи, буде суперечити принципу non bis in idem, не говорячи вже про те, що сторона обвинувачення не зможе довести вину особи за ст. 212 КК України, оскільки відсутні конкретні дії, внаслідок вчинення яких особа намагалася уникнути податкових зобов'язань. Тобто особа, яка обвинувачується у вчиненні незаконного збагачення, не може бути притягнута до відповідальності й за ухилення від сплати податків з незаконно набутих активів, що й становлять предмет кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368-5 КК України.

Головною розмежувальною ознакою кримінального правопорушення, передбаченого ст. 212 КК України, від незаконного збагачення, є об'єктивна сторона. При цьому вказаний делікт, на відміну від незаконного збагачення, може бути вчинений як у формі бездіяльності, так і завдяки вчиненню іншого кримінального правопорушення. До того ж ухилення від сплати податків, зборів є кримінальним правопорушенням з матеріальним складом.

Зісказаногослідує,щоскладикримінальнихправопорушень,передбаченихстаттями212 і 368-5 КК України, є суміжними (вони розмежовуються за об'єктивною стороною).

І наостанок зосередимо увагу на питанні співвідношення складів кримінальних правопорушень, передбачених статтями 366-2, 366-3 і 368-5 КК України. Тут доречно нагадати, що у відгуку офіційного опонента на дисертацію О. І. Гузоватого «Кримінальна відповідальність за незаконне збагачення (порівняльне дослідження)», В. А. Мисливий відзначив, що у зв'язку із запровадженням системи електронного декларування і кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації (ст. 366-1 КК України), актуалізується питання, чи не є достатнім для кримінально-правової протидії незаконному збагаченню

ст. 366-1 КК України (була визнана неконституційною) і чи не варто в такому випадку вважати ст. 368-2 КК України (незаконне збагачення) зайвою або дублюючою нормою?

Попри те, що деякі науковці намагалися розглянути склади кримінальних правопорушень, передбачених статтями 366-2, 366-3 і 368-5 КК України, у площині суміжних, вважаю, що ці склади не є ні суміжними між собою, вони також не пов'язані з проблематикою non bis in idem і не перебувають у стані конкуренції кримінально-правових норм. Адже попри певну «співвідносність» ознак цих складів, зміст їхніх об'єктивних сторін відрізняється: за ст. 366-2 КК України − це умисне невнесення у декларації певних відомостей, за ст. 366-3 КК України – це неподання декларацій, а за ст. 368-5 КК України – набуття активів. Статті 366-2 та 366-3 КК України передбачають відповідальність за порушення порядку декларування в Україні, а ст. 368-5 КК України – за набуття незаконних активів, тому норма про незаконне збагачення не є ані зайвою, ані дублюючою. Та чи можливо розглядати склади кримінальних правопорушень, передбачені статтями 366-2 і 366-3 КК України, як предикатні до 368-5 КК України?

О. І. Гузоватий та О. О. Титаренко вказували на те, що діяння, передбачене ст. 366-1 КК України, є не просто предикатним до незаконного збагачення, але й функціонування ст. 368-2 КК України (теж була визнана неконституційною) забезпечувалось існуванням кримінально-правової норми про декларування недостовірної інформації [7, с. 177]. В. В. Шаблистий також висловлював припущення, що декларування недостовірної інформації є, мабуть, предикатним злочином для незаконного збагачення [19, с. 144].

Втім О. О. Дудоров, не виключаючи кваліфікацію скоєного належним суб'єктом за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених ст. 366-1 і ст. 368-2 КК України, волів би не називати декларування недостовірної інформації предикатним кримінальним правопорушенням щодо незаконного збагачення. На думку автора, зазвичай стається обернена ситуація, коли саме незаконне збагачення передує в часі декларуванню недостовірної інформації. Тобто, предикатними до ст. 368-2 КК України слід би було називати діяння, які стали джерелом безпідставного набуття особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, активів [15, с. 510]. Декларування недостовірної інформації (ст. 366-2 КК України) та неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (ст. 366-2 КК України), − такими діяннями не є.

Висновки. Таким чином, проблематику відмежування складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368-5 КК України, від суміжних складів кримінальних правопорушень можна розділити на три складові: 1) концепція співвідношення в межах принципу non bis in idem (приклади − ч. 2 ст. 191, ст. 364, ст. 368 КК України); 2) концепція складів суміжних кримінальних правопорушень за наявності розмежувальної ознаки (приклади − ст. 209 і ст. 212 КК України); 3) концепція, у межах якої склади кримінальних правопорушень не визнаються ні суміжними, ні такими, що мають відношення до принципу non bis in idem, ні такими, що перебувають у стані конкуренції кримінально-правових норм (ст. 366-2 і ст. 366-3 КК України). Незаконне збагачення немає достатніх підстав відносити до «вторинних» кримінальних правопорушень.

Подальші наукові розвідки мають бути спрямовані на з'ясування того, які кримінальні правопорушення можуть виступати предикатними щодо незаконного збагачення та яким чином можна вибудувати систему їхніх ознак.

Список використаних джерел:

1. Мікіш А. С. Поняття вторинного злочину. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України.* 2020. № 53. С. 145–156.

2. Дудоров О. О., Тертиченко Т. М. Протидія відмиванню «брудного» майна: європейські стандарти та Кримінальний кодекс України : монографія. Київ : Ваіте, 2015. 415 с.

3. Окрема думка судді Конституційного Суду України Сліденка І. Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 59 народних депута-

тів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 Кримінального кодексу України. 2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nf01d710-19#Text (дата звернення: 01.01.2025).

4. Брич Л. П. Теорія розмежування складів злочинів: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 712 с.

5. Брич Л. П. Співвідношення суміжних складів злочинів і складів злочинів, передбачених конкуруючими нормами. *Вісник Львівського університету. Серія юрид.* 2006. Вип. 42. 2006. С. 263–282.

6. Безгинський Б. Г. Кримінальна відповідальність за незаконне збагачення в Україні: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Київ, Національна академія внутрішніх справ, 2022. 195 с.

7. Гузоватий О. І., Титаренко О. О. Кримінальна відповідальність за незаконне збагачення в Україні та деяких зарубіжних країнах: монографія. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 260 с.

8. Житний О. О. Принцип non bis in idem у кримінальному праві України (симбіоз національного й міжнародного рівнів регламентації). *Вісник кримінологічної асоціації України.* 2015. № 1. С. 39–50.

9. Донцов Д. Ю. Принцип non bis in idem у кримінальному праві України. *Протидія злочинності: проблеми практики та науково-методичне забезпечення.* 2023. № 1. С. 59−61.

10. Михайленко Д. Г. Концепція кримінально-правової протидії корупційним злочинам в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2018. 505 с.

11. Ясінь І. М. Кримінально-правова кваліфікація незаконного збагачення за законодавством України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2017. 236 с.

12. Вознюк А. А. Незаконне збагачення: пошук оптимальної кримінально-правової норми. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення: матеріали міжвуз. наук.-практ. круглого столу (Київ, 22 берез. 2019 р.).* Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 84–90.

13. Шевчук В. М. Методика розслідування незаконного збагачення: проблеми побудови та застосування. *Права людини та проблеми організації і функціонування публічної адміністрації в умовах становлення громадянського суспільства в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ. конф*. Запоріжжя, 2018. С. 118–120.

14. Гончарук В. Л. Види предикатних злочинів у вітчизняному кримінальному законодавстві. *Наше право.* 2020. № 3. С. 105−115.

15. Дудоров О. О. Кримінально-правові аспекти незаконного збагачення (погляд теоретика в очікуванні судової практики). Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці). Київ: Ваіте, 2017. 872 с.

16. Осадчий В. І. Незаконне збагачення (ст. 368-5 КК України): короткий огляд. *Dictum factum.* 2020. № 1. С. 133–140.

17. Становлення антикорупційної юстиції в Україні: монографія / під заг. ред. Кравчука О. О., Мойсака С. М. Київ: КПІ імені Ігоря Сікорського, Вищий антикорупційний суд. ВАІТЕ, 2024. 340 с.

18. Брич Л. П., Навроцький В. О. Кримінально-правова кваліфікація ухилення від оподаткування в Україні: монографія. / Автор вступ. стат. М. Я. Азаров. Київ: Атіка, 2000. 288 с.

19. Шаблистий В. В. Про викривачів корупції та кримінальне право. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. − 2020. − № 2 (105). С. 141−146.

ГРИЦАЧЕНКО В. В.,
юрист
(м. Запоріжжя)

УДК 351.745.7
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.47

МАТЕМАТИЧНА МОДЕЛЬ ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИНАМ НАЦІОНАЛЬНОЮ ПОЛІЦІЄЮ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Визначено, що система оцінки ефективності правоохоронної діяльності повинна базуватися на таких основних характеристиках, як: 1) система збору статистичних даних має бути автоматичною та мінімізувати можливості керівника відповідного підрозділу вплинути на ці результати; 2) статистичні дані повинні стати предметом аналізу аналітичних підрозділів правоохоронних органів та науковців; 3) статистичні дані повинні стати підставою для розробки стратегії забезпечення правопорядку або визначення пріоритетів безпеки, а не єдиним засобом оцінки діяльності відповідного підрозділу; 4) статистичні дані, що стосуються правоохоронної діяльності, мають бути доступними та розміщуватися на відповідних офіційних інформаційних ресурсах правоохоронних органів, за винятком інформації конфіденційного або таємного характеру. У той же час основним показником оцінки правоохоронної діяльності є думка громадян.

Зазначено, що до основних завдань системи оцінювання діяльності працівників Національної поліції відносяться: аналіз сприйняття діяльності цих працівників населенням; дослідження проблем, які виникають в діяльності Національної поліції в розрізі експертної оцінки; визначення реальних потреб правоохоронної діяльності в конкретному населеному пункті та їх забезпечення; визначення потреб та проблем в діяльності працівників Національної поліції методами самооцінки; розробка рекомендацій за результатами оцінювання та їх впровадження.

Обґрунтовано, що сутність математичної моделі полягає у вирахуванні кількісних, а на їх основі й якісних показників елементів оперативно-розшукової протидії злочинам оперативними підрозділами Національної поліції, а саме: оперативно-розшукового запобігання, що включає у себе профілактику, попередження та припинення; стану роботи щодо виявлення латентних злочинів та осіб, що їх вчинили; стану роботи щодо розшуку осіб, які переховуються від органів досудового розслідування.

З метою розробки математичної моделі необхідно встановити взаємозв'язок між окремими елементами оперативно-розшукової протидії злочинам, а також їх вплив на загальний рівень злочинності.

Наголошено, що при оцінки ефективності діяльності оперативних підрозділів щодо здійснення ними оперативно-розшукової протидії злочинам слід враховувати умови та критерії ефективності такої діяльності.

У роботі запропоновано математична модель оцінки ефективності оперативно-розшукової протидії злочинам Національною поліцією в сучасних умовах.

За результатами дослідження зроблено висновок, що математична модель оцінки ефективності діяльності оперативних підрозділів Національної поліції – сукупність математичних формул для розрахунку якісних показників окремих елементів оперативно-розшукової протидії злочинам на основі кількісних показників відповідних елементів з урахуванням співвідношення результатів оперативно-розшукової протидії злочинам, які не мають кількісного вираження.

Ключові слова: *злочин, оперативно-розшукова протидія, Національна поліція, оперативний підрозділ, оцінка ефективності, умови ефективності, критерії ефективності, статистика, математична модель.*

Hrytsachenko V. V. Mathematical model for assessing the effectiveness of operational and investigative counteraction to crimes by the National Police in modern conditions

It is determined that the system for assessing the effectiveness of law enforcement activities should be based on the following main characteristics: 1) the statistical data collection system should be automatic and minimize the ability of the head of the relevant unit to influence these results; 2) statistical data should become the subject of analysis by analytical units of law enforcement agencies and scientists; 3) statistical data should become the basis for developing a law enforcement strategy or determining security priorities, and not the only means of assessing the activities of the relevant unit; 4) statistical data related to law enforcement activities should be available and posted on the relevant official information resources of law enforcement agencies, with the exception of information of a confidential or secret nature. At the same time, the main indicator for assessing law enforcement activities is the opinion of citizens.

It is noted that the main tasks of the system for evaluating the activities of National Police employees include: analysis of the perception of these employees by the population; study of problems that arise in the activities of the National Police in the context of expert assessment; determination of real needs for law enforcement activities in a specific settlement and their provision; determination of needs and problems in the activities of National Police employees using self-assessment methods; development of recommendations based on the results of the assessment and their implementation.

It is substantiated that the essence of the mathematical model consists in calculating quantitative indicators, and on their basis qualitative indicators of the elements of operational and investigative counteraction to crimes by operational units of the National Police, namely: operational and investigative prevention, which includes prevention, warning and cessation; the status of work on identifying latent crimes and persons who committed them; the status of work on searching for persons who are hiding from pre-trial investigation bodies.

In order to develop a mathematical model, it is necessary to establish the relationship between individual elements of operational and investigative counteraction to crimes, as well as their impact on the overall level of crime. It is emphasized that when assessing the effectiveness of the activities of operational units in carrying out their operational and investigative counteraction to crimes, the conditions and criteria for the effectiveness of such activities should be taken into account.

The paper proposes a mathematical model for assessing the effectiveness of operational and investigative counteraction to crimes by the National Police in modern conditions.

Based on the results of the study, it was concluded that the mathematical model for assessing the effectiveness of the activities of operational units of the National Police is a set of mathematical formulas for calculating qualitative indicators of individual elements of operational and investigative counteraction to crimes based on quantitative indicators of the corresponding elements, taking into account the ratio of the results of operational and investigative counteraction to crimes that do not have a quantitative expression.

Key words: *crime, operational-search countermeasures, National Police, operational unit, efficiency assessment, efficiency conditions, efficiency criteria, statistics, mathematical model.*

Вступ. На сьогодні, враховуючи воєнний стан в країні та відповідно необхідність збереження української державності й життя людей, які проживають в Україні, значної уваги набуває діяльність правоохоронних органів.

За таких умов актуальності набуває й діяльність Національної поліції як правоохоронного органу з погляду на те, що завдання, які покладені на поліцейські підрозділи, та оцінка ефективності їх виконання є факторами, які визначать місце таких підрозділів у забезпеченні безпеки суспільства та держави. Виконання державою покладених на неї функцій розкриває її форму та зміст, а також формує концепцію подальшого розвитку.

Система оцінки ефективності протидії кримінальним правопорушенням, зокрема злочинам, потребує постійного удосконалення у зв'язку з рухом науково-технічного прогресу в частині появи найновітніших засобів обробки надзвичайних обсягів даних.

Проблеми оцінки ефективності протидії кримінальним правопорушенням залишаються доволі актуальними в умовах сьогодення, що відображається у працях дослідників: О. М. Бандурки, В. І. Василинчука, В. І. Галагана, В. А. Гузя, В. С. Зеленецького, О. В. Кириченка, Я. Ю. Кондратьєва, Є. Д. Лук'янчикова, І. М. Осики, М. А. Погорецького, С. М. Смокова, Р. Б. Тополевського та ін. Але поза увагою авторів залишилося питання щодо математичної моделі оцінки ефективності оперативно-розшукової протидії злочинам Національною поліцією в сучасних умовах.

Постановка завдання. Визначити математичну модель як складової пріоритетних шляхів удосконалення системи оцінювання ефективності оперативно-розшукової протидії злочинам підрозділами Національної поліції та охарактеризувати її сутність.

Результати дослідження. Одна з основних проблем оцінювання правоохоронної діяльності у минулому – це відповідальність правоохоронних органів, у тому числі й органів внутрішніх справ, за ведення статистики щодо злочинності. А зважаючи на те, що від оцінки за допомогою статистичних показників залежала оцінка якості діяльності підрозділу правоохоронного органу, очевидно, що мали місце два суміжні процеси: з одного боку, маніпулювання статистичними даними (аж до корупційних вчинків за підпис в статистичній картці), а з іншого – створення «правильних» відсотків спотворювала цілі правоохоронної діяльності (відмова у порушенні кримінальних справ за очевидними злочинами або припинення розслідування щодо злочинів, що не мали перспективи на їх розкриття. Це давало змогу покращити показники щодо розкритих злочинів взагалі).

Враховуючи такі негативні тенденції у минулому, під час реформування правоохоронної системи зазначені недоліки у більшості випадків були враховані. Але система оцінки ефективності правоохоронної діяльності потребує постійного удосконалення.

На наш погляд, така система оцінки повинна базуватися на таких основних характеристиках, як:

1) система збору статистичних даних має бути автоматичною та мінімізувати можливості керівника відповідного підрозділу вплинути на ці результати;

2) статистичні дані повинні стати предметом аналізу аналітичних підрозділів правоохоронних органів та науковців;

3) статистичні дані повинні стати підставою для розробки стратегії забезпечення правопорядку або визначення пріоритетів безпеки, а не єдиним засобом оцінки діяльності відповідного підрозділу;

4) статистичні дані, що стосуються правоохоронної діяльності, мають бути доступними та розміщуватися на відповідних офіційних інформаційних ресурсах правоохоронних органів, за винятком інформації конфіденційного або таємного характеру.

Статистичні дані виступають лише складовою загальної системи оцінки ефективності поліцейської діяльності. У той же час основним показником оцінки правоохоронної діяльності є думка громадян.

Так, у Законі України від 02.07.2015 р. «Про Національну поліцію» основним критерієм оцінки ефективності діяльності органів і підрозділів Національної поліції України є рівень довіри населення до поліції, крім цього враховується кількість зареєстрованих

злочинів за певний проміжок часу, що, у свою чергу, мінімізує факти приховування кримінальних правопорушень з боку працівників поліції [1]. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 07.02.2018 р. № 58 «Про затвердження Порядку проведення оцінки рівня довіри населення до Національної поліції» об'єктами оцінки є: а) рівень задоволення потреби населення в поліцейських послугах; б) процеси, що відбуваються в системі Національної поліції, та характеристики і результати її діяльності [2].

Крім того, загальні засади оцінки діяльності правоохоронних органів визначені в Указі Президента України від 10.07.2005 р. «Про заходи щодо забезпечення особистої безпеки громадян та протидії злочинності», де зазначено, що оцінка діяльності органів прокуратури України, органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів проводиться на підставі показників, які характеризують рівень довіри населення до правоохоронних органів, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, відображають результати їх службової діяльності, реальний стан злочинності в державі та її окремих регіонах і спираються на об'єктивні статистичні дані [3].

У сучасних умовах Єдиний реєстр досудових розслідувань, який веде прокуратура, забезпечує можливість загального ведення електронного обліку з самого моменту надходження повідомлення про вчинене правопорушення. У той же час досвід діяльності працівників поліції свідчить про обмежений характер функціональності збору узагальненої (деперсоналізованої) інформації. Тому досить логічною виявляється необхідність побудови системи збору статистичних даних на основі Єдиного реєстру досудових розслідувань.

У той же час за умов науково-технічного прогресу в частині появи інструментів штучного інтелекту, кримінальна статистика не тільки підвищує своє значення для вироблення заходів щодо протидії злочинності, у тому числі й її запобігання, а також виступає чи найважливішим фундаментом забезпечення роботи новітніх інструментів її обробки.

На наш погляд, для цього потрібно: а) відновити попит на достовірну інформацію про злочинність, як основу здійснення кримінально-правової політики держави; б) використовувати статистику не для оцінки роботи підрозділів правоохоронних органів, а для розширення знань про злочинність; в) забезпечувати співвіднесення статистичних даних із результатами зовнішнього оцінювання правоохоронної діяльності, з необхідністю з'ясовуючи причини позитивної та негативної динаміки кримінальної статистики; г) мінімізувати паперову роботу низових підрозділів щодо подачі статистичних даних, забезпечивши подачу даних в електронній формі; д) забезпечити можливість доступу та математичної обробки даних кримінальної статистики з метою моделювання, пояснення та прогнозування стану кримінальної ситуації в країні.

Тому одним із шляхів переходу від наявної системи статистичних показників, які використовуються для оцінки, в систему для інформації ми бачимо таким чином:

1) показники підрозділів вищого рівня не мають складатися як сума показників підрозділів нижчого рівня, а залежати як від спеціалізації підрозділу, так й від його рівня в ієрархії;

2) забезпечення системи оцінок потребує поступового наближення до бажаного результату, можливо, з урахуванням технологій управління якістю;

3) статистичні показники повинні інтегруватися з показниками зовнішньої оцінки (наприклад, показник «довіри до поліції»), описаними в блоці зовнішнього оцінювання. При цьому варто зазначити, що вага кожного окремого показника може бути підібрана емпірично і може використовуватися як засіб поступової зміни цілеспрямованості поліцейської діяльності певного підрозділу.

У якості орієнтирів, що впливають на оцінку ефективності поліцейської діяльності, недоцільно запроваджувати «негативні» показники за категоріями справ (наприклад, злочинність серед неповнолітніх), що призведе до фальсифікації статистичних даних [4].

До основних завдань системи оцінювання діяльності працівників Національної поліції слід віднести: аналіз сприйняття діяльності цих працівників населенням; дослідження проблем, які виникають в діяльності Національної поліції в розрізі експертної оцінки; визначення реальних потреб правоохоронної діяльності в конкретному населеному пункті

та їх забезпечення; визначення потреб та проблем в діяльності працівників Національної поліції методами самооцінки; розробка рекомендацій за результатами оцінювання та їх впровадження.

У тих випадках, коли визначення ефективності засобів протидії злочинності щодо окремих цілей не піддається конкретизації на рівні кількісно вимірювальних явищ, їх дослідження можливе лише на підставі експертних оцінок та вивчення громадської думки населення.

З урахуванням воєнного стану в країні особливої актуальності набуває система оцінювання роботи оперативних підрозділів Національної поліції. На сьогодні система оцінки ефективності роботи оперативних підрозділів Національної поліції зорієнтована не на оперативно-розшукову протидію кримінальним правопорушенням взагалі, а насамперед на встановлення осіб, що вчинили кримінально протиправні дії. Такий стан речей призводить до штучного викривлення оцінки ефективності діяльності оперативних підрозділів Національної поліції й невиправданого та не ефективного перенесення акцентів в діяльності вказаних підрозділів, що у свою чергу має істотний влив на оцінку діяльності Національної поліції в цілому.

Одним із пріоритетних напрямів оперативно-розшукової протидії кримінальним правопорушенням взагалі та злочинам зокрема є оперативно-розшукове запобігання кримінально протиправної діяльності. Як зазначив І. І. Пазиніч та О. В. Кириченко, однією із найважливіших складових механізму регулювання запобіжної діяльності є його організаційно-аналітичне забезпечення, яке має бути пов'язано з отриманням, обробкою, аналізом, використанням та збереженням інформації, що відображає реальні явища та процеси, факти та обставини, що відбуваються у сфері протидії злочинності. Зміст такої інформації складає: інформація про криміногенну обстановку в країні; інформація про злочинність як соціально-правове явище, види злочинності та окремі кримінальні правопорушення, їх кількісні та якісні показники; інформація про причини та умови злочинності, її видів та окремих кримінальних правопорушень; інформація про особу злочинця та інші категорії правопорушників, які можуть стати на кримінально протиправний шлях; інформація про жертв кримінальних правопорушень (потерпілих осіб); інформація про стан та засоби підвищення ефективності запобігання злочинності, її окремим видам та окремим кримінально протиправним проявам [5, с. 162–163].

У зв'язку з цим ми вважаємо, що необхідно обліковувати статистичні дані щодо результатів проведених запобіжних заходів (які фактично виконані й мають певні вагомі результати). А це у свою чергу вимагає наявність математичної моделі оцінки ефективності діяльності оперативних підрозділів щодо здійснення ними оперативно-розшукової протидії злочинам як взагалі, так й запобігання їм зокрема.

Сутність математичної моделі полягає у вирахуванні кількісних, а на їх основі й якісних показників елементів оперативно-розшукової протидії злочинам оперативними підрозділами Національної поліції, а саме: оперативно-розшукового запобігання, що включає у себе профілактику, попередження та припинення; стану роботи щодо виявлення латентних злочинів та осіб, що їх вчинили; стану роботи щодо розшуку осіб, які переховуються від органів досудового розслідування.

При оцінки ефективності діяльності оперативних підрозділів щодо здійснення ними оперативно-розшукової протидії злочинам слід враховувати умови та критерії ефективності такої діяльності.

До умов ефективності оперативно-розшукової протидії злочинам відносять: 1) правові (правове забезпечення діяльності суб'єктів оперативно-розшукової протидії злочинам); 2) організаційні (наявність сил та засобів оперативно-розшукової діяльності, що використовуються під час запобігання злочинам; організація виявлення латентних злочинів та осіб, що їх вчинили; наявність методики протидії окремим видам злочинів оперативно-розшуковим шляхом); 3) інформаційні (наявність оперативно-значущої інформації, що сприяє отриманню нових знань стратегічного, організаційного, тактичного та прогностичного характеру, які

мають значення для вирішення завдань протидії злочинності); 4) кадрові (кадрове забезпечення оперативних підрозділів правоохоронних органів, у тому числі їх підготовка та підвищення кваліфікації за напрямом роботи) [6, с. 69–70].

А до основних критеріїв оцінки діяльності оперативних підрозділів щодо протидії кримінально протиправним діям віднесено наступні кількісні та якісні показники: 1) кількість зареєстрованих злочинів на території обслуговування та стан правопорядку на території обслуговування; 2) думка громадськості щодо роботи оперативних підрозділів (на підставі аналізу матеріалів соціологічного опитування, засобів масової інформації, правозахисних організацій та інших недержавних установ тощо); 3) кількість виявлених оперативними підрозділами осіб, від яких у зв'язку з їх кримінально протиправною діяльністю в минулому, антигромадським способом життя або поведінкою можна очікувати вчинення злочинів та стан профілактичної роботи з ними; 4) кількість фактів попередження оперативними підрозділами злочинів відносно осіб, які мали намір вчинити злочини; 5) кількість злочинів, припинених працівниками оперативних підрозділів на стадії готування чи замаху; 6) кількість виявлених оперативними підрозділами осіб, що вчинили злочини, «по гарячим слідам» та злочинів минулих років; 7) кількість виявлених латентних злочинів; 8) кількість виявлених організованих груп і злочинних організацій та осіб, що діяли у їх складі; 9) кількість розшуканих оперативними підрозділами осіб, які ухилялися від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду та відбування покарання [7, с. 142–143].

З метою розробки математичної моделі необхідно встановити взаємозв'язок між окремими елементами оперативно-розшукової протидії злочинам, а також їх вплив на загальний рівень злочинності. Вважаємо, що чим ефективніше буде здійснено оперативно-розшукове запобігання, тим повинен бути меншим зафіксований рівень злочинності на обслуговуваній території за обліковий період. Таким чином, співвідношення кількісного вираження оперативно-розшукового запобігання до рівня злочинності буде виступати якісним показником оперативно-розшукового запобігання.

Для того, щоб вирахувати якісний показник оперативно-розшукового запобігання пропонується наступна формула:

$$Z = \frac{P1+P2}{V-P2} \times 100\% \ ,$$

де P1 – кількість попереджених злочинів; P2 – кількість припинених кримінально протиправних дій; V – кількість виявлених злочинів (за обліковий період на обслуговуваній території).

Однак для об'єктивної оцінки рівня оперативно-розшукового запобігання злочинам до зазначених кількісних показників та якісного розрахунку необхідно додавати аналітичну довідку щодо здійснених оперативними підрозділами профілактичних заходів за той же період на обслуговуваній території, та з урахуванням комплексу зазначених показників планувати напрямки роботи на наступний звітний період.

Ефективність оперативно-розшукової протидії перешкоджанню кримінальному судочинству також пропонується вираховувати за формулою, яка показуватиме коефіцієнт співвідношення кількості попереджених та припинених кримінально протиправних дій до кількості виявлених у цій сфері протидії злочинів:

$$Z = \frac{P1+P2}{V-P2} \times 100\% \ ,$$

де P1 – кількість попереджених злочинів; P2 – кількість припинених кримінально протиправних дій; V – кількість виявлених злочинів.

До зазначених кількісних показників та якісного розрахунку необхідно додавати аналітичну довідку щодо проведених оперативними підрозділами профілактичних заходів, здійснених в рамках протидії перешкоджанню кримінальному судочинству, та з урахуванням комплексу зазначених показників планувати напрямки роботи на наступний звітний період.

В аналітичних довідках щодо оперативно-розшукового запобігання пропонується зазначати характер та обсяг проведених заходів з оперативно-розшукової профілактики із

зазначенням, на чому ґрунтувався вибір вказаних застосованих заходів, пояснення щодо кількості обсягу проведених профілактичних заходів, пропозиції щодо поліпшення результатів профілактики через підвищення ефективності застосовуваних заходів або через підвищення їх кількості в залежності від обставин.

Крім того, пропонуємо формулу розрахунку якісного показника такого елементу оперативно-розшукової протидії злочинам, як розшук осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, суду, слідчого судді та відбування покарання, таким чином:

$$Z = \frac{N}{S} \times 100\% ,$$

де N – кількість розшуканих осіб до кількості оголошених у розшук за звітній період.

Також до зазначених кількісних показників та якісного розрахунку необхідно додавати аналітичну довідку щодо заходів, здійснених в рамках розшуку осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, суду, слідчого судді та відбування покарання, та з урахуванням комплексу зазначених показників планувати напрями роботи на наступний звітний період.

В аналітичних довідках щодо розшуку осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, суду, слідчого судді та відбування покарання, пропонується зазначати характер та обсяг проведених заходів із зазначенням, на чому ґрунтувався вибір вказаних застосованих заходів, пояснення щодо кількості обсягу проведених заходів та пропозиції щодо поліпшення результатів розшуку зазначених категорій осіб через підвищення ефективності застосовуваних заходів або через підвищення їх кількості в залежності від обставин, із зазначенням інших чинників, які впливають на результативність розшуку.

Оцінку ефективності таких напрямів оперативно-розшукової протидії злочинам як виявлення латентних злочинів та осіб, що їх вчинили, а також виявлення осіб, які займаються активною кримінально протиправною діяльністю, можливо відобразити в якості кількісних показників. Проте вирахувати якісний показник такої діяльності не виявляється можливим, оскільки неможливо встановити реальний рівень латентної злочинності на тій чи іншій території за певний період, а його розрахунки можуть бути лише обґрунтованими припущеннями. Також неможливо реально оцінити кількість осіб, які займаються кримінально протиправною діяльністю, та яких необхідно встановлювати. Тому оцінювати ефективність зазначених напрямів оперативно-розшукової протидії злочинам пропонується за результатами діяльності, тобто суб'єктивну оцінку ефективності, тобто коли за допомогою суб'єктивних суджень визначається розходження між результатами ефективності та визначенням того, наскільки вкладені зусилля досягають цілей поліцейської діяльності.

Така оцінка може здійснюватися на основі аналітичних довідок оперативних підрозділів щодо виявлення латентних злочинів та осіб, що їх вчинили, а також виявлення осіб, які займаються активною кримінально протиправною діяльністю, де повинні зазначатися такі відомості, як: 1) кількість та результативність проведених заходів; 2) кількість ресурсів, затрачених на проведення зазначених заходів; 3) чим обумовлено проведення тих чи інших заходів; 4) чинники, які впливали на результативність діяльності; 5) планування на наступний звітній період роботи за зазначеними напрямами.

Висновки. Таким чином, сутність математичної моделі оцінки ефективності діяльності оперативних підрозділів Національної поліції полягає у сукупності математичних формул для розрахунку якісних показників окремих елементів оперативно-розшукової протидії злочинам на основі кількісних показників відповідних елементів з урахуванням співвідношення результатів оперативно-розшукової протидії злочинам, які не мають кількісного вираження.

Список використаних джерел:

1. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text (дата звернення: 17.01.2025).

2. Про затвердження Порядку проведення оцінки рівня довіри населення до Національної поліції : постанова Кабінету Міністрів України від 07.02.2018 № 58. URL:

https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-poryadku-provedennya-ocinki-rivnya-doviri-naselennya-do-nacionalnoyi-policiyi (дата звернення: 17.01.2025).

3. Про заходи щодо забезпечення особистої безпеки громадян та протидії злочинності : Указ Президента України від 10.07.2005 № 1119/2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1119/2005#Text (дата звернення: 17.01.2025).

4. Тополевський Р. Б. Система оцінки ефективності роботи Національної поліції. URL: http://khpg.org/index.php?id=1455530110 (дата звернення : 21.12.2024).

5. Пазиніч І. І., Кириченко О. В. Актуальні проблеми запобіжної діяльності оперативних підрозділів органів внутрішніх справ України. *Сторіччя розшуку: історія, сучасність, перспективи* : матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Одеса, 24 жовт. 2008 р.). Одеса : Одес. держ. ун-т внутр. справ, 2008. С. 162-163.

6. Кириченко О. В. Умови ефективності оперативно-розшукової протидії злочинам проти громадської безпеки. *Оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ : проблеми теорії та практики* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 27 верес. 2013 р.). Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2013. С. 68-70.

7. Кириченко О. В. Критерії ефективності діяльності оперативних підрозділів органів внутрішніх справ щодо протидії злочинам проти громадської безпеки. *Актуальні проблеми публічного та приватного права* : тези допов. IV Міжн. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 25 жовт. 2013 р.). Запоріжжя : КПУ, 2013. С. 141-143.

КОПОТУН І. М.,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
головний науковий співробітник
науково дослідної лабораторії
з проблем запобігання кримінальним
правопорушенням
*(Донецький державний університет
внутрішніх справ)*

СОКОЛОВ Д. С.,
здобувач
*(Науково-дослідний інститут
публічного права)*

УДК 343.9.024:336.14
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.48

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ В УКРАЇНІ

У статті здійснена спроба розкрити окремі елементи кримінологічної характеристика кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель в Україні.

Відмічено, що в умовах сьогодення злочинність у цій сфері зазначається високим рівнем латентності та безкарності винних у вчиненні кримінальних правопорушень, що обумовлено як об'єктивними тенденціями суспільного розвитку, так і прорахунками в організації та здійсненні запобіжної діяльності контролюючих і правоохоронних органів.

Автором виокремлені основні причини та умови, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель в Україні. Встановлено, що в загальному комплексі детермінанти злочинності можна поділити на економічні, соціальні, політичні, ідеологічні, організаційні та управлінські.

Звернута увага, що в останнє десятиліття спостерігається зростання професіоналізму злочинців, підвищення їх технічного оснащення та використання легальних установ для прикриття. Залежно від регіонального поширення та масштабу впливу, детермінанти класифікуються на загальнодержавні, регіональні, місцеві, макросоціальні, мікросоціальні та індивідуальні. Проаналізовано соціальні, професійні, матеріальні, сімейні та інші характеристики, які в комплексі визначають особистість злочинця, що здійснює кримінальні правопорушення у сфері публічних закупівель в Україні.

Наголошено, що створення ефективної системи запобігання злочинності в Україні неможливе без аналізу сучасного стану злочинності та її тенденцій. Доведено, що загальна проблема детермінації злочинності, а також окремих її видів, є взаємопов'язаною і водночас становить одну з ключових тем у кримінології, що має значний вплив на ефективність запобіжних заходів, які вживають правоохоронні органи.

Ключовою причиною, що впливають на ефективність використання бюджету як основного елемента фінансової системи держави, є нецільове використання бюджетних коштів, це включає витрати з бюджету або надання кредитів без визначених бюджетних призначень або з їх перевищенням (ст. 210 КК України).

Ключові слова: *публічні закупівлі, бюджетна сфера, кримінальні правопорушення, злочинність, кримінологічна характеристика, детермінанти, запобігання.*

Kopotun I. M., Sokolov D. S. Criminological characteristics of criminal offenses in the field of public procurement in Ukraine

The article attempts to reveal some elements of the criminological characteristics of criminal offenses in the field of public procurement in Ukraine.

It is noted that in today's conditions, crime in this area is marked by a high level of latency and impunity for those guilty of criminal offenses, which is due to both objective trends of social development and miscalculations in the organization and implementation of preventive activities of controlling and law enforcement agencies.

The scientific article deals with the issue of prevention of criminal offenses in the field of public procurement in Ukraine. It is noted that public procurement is the purchase of goods, works and services by the customer in accordance with the procedure established by law.

The subject of procurement is goods, works or services procured by the customer within the framework of a single procurement procedure or within the scope of simplified procurement, for which participants are allowed to submit tenders or proposals at negotiations.

The main principles on which public procurement should be based include: fairness and equality of participants, transparency, efficiency and economy of the use of public funds, stimulating national production and the labor market, ensuring national security, social justice, regional development, supporting small and medium-sized businesses, environmental protection, etc.

Public procurement procedures are highly complex, which increases the risks of offenses in this field, including corruption and fraud. This, in turn, can lead to negative consequences, such as inappropriate and inefficient use of budget funds, which, in turn, causes a lack of income to the state budget.

Criminal actions encroaching on the budget sphere pose a serious threat to the criminological security of the state. They not only contribute to the development of the shadow economy, but also complicate the performance of the state's social functions.

One of the most vulnerable spheres in Ukraine is public procurement, which suffers from criminal manifestations and corruption. Criminal offenses in the field of public procurement should be considered socially dangerous actions that involve the misuse of public (budget) funds during public procurement.

At the same time, such diversity complicates the control and detection of these criminal offenses by law enforcement and control bodies. Therefore, the main task of these bodies is the eradication of abuses in the process of public procurement, tender procedures and the elimination of schemes that allow to minimize the payment of payments.

As a result of the irrational and inefficient use of budget funds, as well as the failure of the state to fulfill its budget obligations, social problems are worsening. This leads to an increase in the gap between the majority of the population, which is forced to fight for survival, and those who get rich quickly by misappropriating public resources.

The impunity of officials involved in embezzlement of budget funds undermines the authority of the law, and in the public consciousness a sense of defenselessness of citizens is formed both before crime and before the authorities.

In this regard, the sphere of public procurement is increasingly becoming the object of attention of criminals, who have begun to use it as a means of quick and usually impunity for unjust enrichment. This leads to the weakening of socio-legal control over the situation in the country, the growth of ties between state and local self-government bodies and criminal structures, as well as their penetration into the administrative sphere.

Key words: *public procurement, budget, funds, corruption, criminal offenses, prevention.*

Вступ. Аналізуючи виокремлені автором основні причини та умови, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель в Україні. Встановлено, що в загальному комплексі детермінанти злочинності можна поділити на економічні, соціальні, політичні, ідеологічні, організаційні та управлінські. Звернута увага, що в останнє десятиліття спостерігається зростання професіоналізму злочинців, підвищення їх технічного оснащення та використання легальних установ для прикриття. Залежно від регіонального поширення та масштабу впливу, детермінанти класифікуються на загальнодержавні, регіональні, місцеві, макросоціальні, мікросоціальні та індивідуальні. Проаналізовано соціальні, професійні, матеріальні, сімейні та інші характеристики, які в комплексі визначають особистість злочинця, що здійснює кримінальні правопорушення у сфері публічних закупівель в Україні.

Наголошено, що створення ефективної системи запобігання злочинності в Україні неможливе без аналізу сучасного стану злочинності та її тенденцій. Доведено, що загальна проблема детермінації злочинності, а також окремих її видів, є взаємопов'язаною і водночас становить одну з ключових тем у кримінології, що має значний вплив на ефективність запобіжних заходів, які вживають правоохоронні органи.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку України бюджетна система відіграє важливу роль. Відповідно до ч. 1 ст. 95 Конституції України, вона базується на принципах справедливого та неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами та територіальними громадами. Основною метою цієї системи є забезпечення нової якості економічного, соціального та гуманітарного розвитку, а також інтеграція України до Європейського Союзу. Однією з ключових причин, що впливають на ефективність використання бюджету як основного елемента фінансової системи держави, є нецільове використання бюджетних коштів. Це включає витрати з бюджету або надання кредитів без визначених бюджетних призначень або з їх перевищенням (ст. 210 КК України).

Зареєстрований обсяг кримінальних правопорушень, пов'язаних з публічними закупівлями, хоча й демонструє незначне зменшення, все ще залишається на високому рівні. Це свідчить про ступінь суспільної небезпеки, що потребує впровадження системних заходів для запобігання.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Окремі аспекти кримінологічної характеристики та запобігання злочинності в бюджетній сфері досліджували такі вчені, як: Н. О. Антонюк, Я. В. Василевич, В. І. Василинчук, А. А. Вознюк, Н. О. Гуторова, О. Г. Кальман, Д. Ю. Нікітін, М. В. Одуха, О. В. Тихонова, В. П. Хоменко, А. М. Чередарчук, С. С. Чернявський, О. Ю. Шиян, О. Ю. Шостка та інші.

Результати дослідження. Сьогодні економіка розглядається як спосіб життєдіяльності людей і суспільства, що включає відносини між ними, які регулюються правовими нормами. Ці норми сприяють раціональному використанню ресурсів для виробництва різноманітних благ і послуг, а також задоволенню життєвих потреб учасників соціально-економічних відносин. Структура економіки охоплює: державу як регулятора економічних взаємовідносин у суспільстві; людей у ролі виробників, споживачів і управлінців; природу; засоби виробництва; інфраструктуру; предмети споживання; інтелектуальну діяльність та інформацію. З кримінологічної точки зору, всі структурні елементи економіки мають велике значення для дослідження та вирішення завдань запобігання економічній злочинності. Проте основним фактором і структурним елементом економіки є люди, які взаємодіють у різних Тому головною метою будь-якої економічної діяльності є отримання максимальної кількості ресурсів для задоволення потреб суспільства та його учасників [1, с. 125–126].

Сьогодні однією з ключових проблем української влади є виведення економіки з тіні та подолання криміналізації суспільного життя. Вирішення цих питань безпосередньо впливає на формування громадянського суспільства, створення правової держави, розвиток соціально орієнтованої економіки, а також на досягнення сталого економічного розвитку та сучасних європейських соціальних стандартів для всіх громадян. Одним із пріоритетних напрямків дослідження економічної злочинності в Україні є кримінальні правопорушення

у сфері публічних закупівель, оскільки більшість економічних правопорушень прямо або опосередковано пов'язані з державними бюджетними коштами [2, с. 169–170].

Розглядаючи генезу становлення та розвитку кримінально-правової відповідальності за злочинність у сфері нецільового використання бюджетних коштів на теренах України, можна виокремити такі періоди: перший період – княжа доба IX–XIII ст. – діяло звичаєве право, що сприяло появі данини, казни та відповідальності за казнокрадство; другий період – Литовсько-Польський XIV–XVII ст. – діяло як звичаєве право, так і закон, почало формуватися правове регулювання наповнення, використання та розкрадання казни; третій період – Гетьмансько-імперський XVIII–XIX ст. – діяв закон, визначено кримінальну відповідальність за розкрадання казни; четвертий період – сучасна доба XX ст. – донині – діє закон, прийнято законодавство, яке встановлює кримінальну відповідальність за нецільове використання бюджетних коштів [3, с. 153–154].

Створення ефективної системи запобігання злочинності в Україні неможливе без аналізу сучасного стану злочинності та її тенденцій. Актуальність і масштабність цього завдання зумовлені, принаймні, двома групами взаємопов'язаних причин. По-перше, в Україні спостерігається високий рівень злочинності, а також постійні реорганізації правоохоронної системи, що негативно впливають на її ефективність. Це зумовлено як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками, зокрема, безперервними реформами правоохоронних органів і судової системи, які призводять до недостатньої ефективності їхньої діяльності. Як наслідок, спостерігається високий рівень латентності злочинності та безкарності осіб, винних у вчиненні кримінальних правопорушень. Друга група причин полягає в потребі розробки нової концепції запобігання злочинності, яка враховує високий рівень криміналізації, а також можливості держави і суспільства для спільної ефективної та системної протидії кримінальним проявам. Це також передбачає усунення помилок і недоліків попередніх концептуальних підходів до організації запобігання злочинності, її забезпечення та практичної реалізації. Таким чином, «вивчення та кримінологічний аналіз детермінант злочинності, її кількісних та якісних показників» на сучасному етапі розвитку українського суспільства є необхідною умовою для реалізації кримінологічного забезпечення запобігання злочинності в Україні [4, с. 225–226].

У рамках аналізу кількісних показників слід окремо звернути увагу на високу латентність цього типу кримінальних правопорушень. Вивчаючи експертні оцінки, можна стверджувати, що найбільш поширеною є так звана природна латентність. Її причинами є високий рівень професіоналізму злочинців, а також відсутність конкретного потерпілого, який був би зацікавлений у притягненні винного до кримінальної відповідальності. Окрім того, досить поширеною є штучна латентність, зокрема в діяльності спеціалізованих суб'єктів, які протидіють злочинності, тобто правоохоронних органів. Причини цього можуть бути різноманітними: корупція, демонстрація вдавано високого рівня ефективності запобіжних заходів тощо. Серед наведених причин особливо значущою є корупція в правоохоронних органах. Позитивна динаміка корупційних правопорушень серед їхнього персоналу побічно свідчить про зростання штучної латентності у сфері службового підроблення в їхній діяльності. Корупція в Україні має свої специфічні риси і суттєво відрізняється від корупційних явищ у розвинених країнах. Без розуміння цих особливостей неможливо розробити ефективні та системні заходи для її запобігання та протидії. Сучасна корупція характеризується кризовим типом, оскільки вона зумовлена кризою в українському суспільстві, а не лише недоліками кримінальної юстиції. Це явище здатне поглиблювати кризу, нівелюючи будь-які політичні, економічні, правові та соціальні реформи в Україні. Корупція – неправомірна вигода в органах державної влади, зрощення бізнесу з політикою й організованою злочинною діяльністю на державному рівні визнано однією із загроз національним інтересам і національній безпеці України [5, с. 70–71].

Висока латентність кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівль, а також здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без визначених бюджетних призначень або з їх перевищенням, пояснюється тим, що такі кримінальні правопорушення

залишаються непоміченими до моменту, поки уповноважені контролюючі органи не розпочнуть перевірку офіційних документів на їх достовірність. У цьому контексті важливо підкреслити кримінологічно значущі аспекти мораторію на проведення перевірок суб'єктів-розпорядників коштів контролюючими органами.

Як відомо, одним із складових кримінологічної характеристики злочинності є визначення її детермінуючих факторів. Важливо зазначити, що кримінологи підкреслюють, що питання детермінації злочинності в цілому, а також окремих її видів і конкретних кримінальних правопорушень, є однією з ключових проблем кримінології. На нашу думку, значущість цієї проблеми полягає в тому, що без її вирішення практично неможливо забезпечити ефективне запобігання злочинності. У системі суспільних відносин криміногенні та антикриміногенні явища і процеси взаємопов'язані та співвідносяться як діалектичні протилежності. Вони одночасно впливають на суспільну свідомість, але відображаються, сприймаються та оцінюються колективним розумом по-різному. Внаслідок цього криміногенні явища і процеси закономірно визначають вибір протиправного шляху досягнення цілей лише певної частини людей, насамперед тих, хто має антисуспільну спрямованість свідомості [6, с. 77–78].

Отже, загальна проблема детермінації злочинності, а також окремих її видів, є взаємопов'язаною і водночас становить одну з ключових тем у кримінології, що має значний вплив на ефективність запобіжних заходів, які вживають правоохоронні органи. При аналізі поняття причин злочинності через призму філософського вчення про причинність, поряд із терміном «причина», що викликає певний наслідок, важливо враховувати також поняття «умова». Умова не є безпосередньою причиною наслідку, але вона сприяє реалізації причини, так би мовити, відкриває можливості для вчинення кримінального правопорушення. Окрім термінів «причина» та «умова», у кримінології використовується поняття «детермінанти», яке охоплює обидва зазначені аспекти. Як зазначає В. П. Хоменко, «причини і умови є складовими елементами процесу детермінації, який, окрім них, включає ще й наслідок» [7, с. 125–126]. Загальнофілософське поняття детермінізму відображає залежність певних явищ у їхньому існуванні, а також їхню трансформацію під впливом різних чинників, тобто інших явищ. Це відношення детермінації пов'язане з уявленням про закономірний характер існування та змін у дійсності, адже саме поняття закономірності підтверджує думку, що «все, що існує і все, що виникає у світі, зумовлено певними стійкими та активними чинниками» [8, с. 40–41].

Проблема причинності в кримінології є важливою не лише для теоретичних досліджень, а й для практичних заходів. Вона дозволяє реалізовувати комплексні системні заходи щодо запобігання злочинності, залучаючи не тільки правоохоронні органи, а й економічні, соціальні та інші ресурси, якими може розпоряджатися суспільство і держава. Водночас, спираючись на філософське осмислення цих понять, слід зазначити, що в кримінології важко провести чітке розмежування між причинами та умовами. Причини можна визначити як «процеси і явища, які безпосередньо призводять до злочинності». Умови ж не є безпосередніми причинами злочинності, але «створюють умови» для їх дії, полегшуючи виникнення суспільно небезпечних наслідків. Умовами можуть бути різноманітні «недоліки в управлінні та організації» в діяльності різних секторів економіки та державного апарату [9, с. 171–172].

Детермінанти злочинності можна класифікувати на кілька категорій: загальнодержавні, регіональні, місцеві, макросоціальні та мікросоціальні. Водночас, з огляду на механізм їхнього впливу на злочинність, їх можна розділити на загальні, що впливають на криміногенну ситуацію в цілому, та спеціальні, які мають специфічні сфери впливу. Зазначене дозволяє визначити соціально-економічні, нормативно-правові та організаційно-управлінські чинники впливу детермінант на злочинність [10, с. 163–164].

Соціально-економічні детермінанти. Соціально-економічні фактори в системі кримінологічних детермінант економічної злочинності є ключовими, оскільки вони впливають на злочинну поведінку не лише окремих осіб, а й на криміногенну ситуацію в суспільстві загалом. Ці чинники представляють собою комплекс історично змінних негативних явищ

в економічному житті, які, з одного боку, формують певний рівень економіко-правової свідомості населення, а з іншого – створюють умови в сфері виробництва, розподілу та обміну матеріальних благ, що сприяють задоволенню життєвих потреб людей через злочинні дії.

Нормативно-правові детермінанти. Правові норми, які регулюють економічні відносини, можуть негативно впливати на криміногенну ситуацію, якщо вони не відповідають цілям соціально-економічного розвитку суспільства та вимогам об'єктивних економічних законів. З кримінологічної перспективи це є ключовим аспектом для розуміння правових факторів, що детермінують економічну злочинність.

Організаційно-управлінські детермінанти. До організаційно-управлінських факторів, які сприяють виникненню економічних злочинів, відносяться недоліки в роботі механізму державного управління економічними процесами та формуванні його апарату. Це також включає виконання контрольно-розпорядчих функцій без врахування їх економічної доцільності та завдань, спрямованих на запобігання економічній злочинності. Наявність цієї групи детермінант, насамперед, пов'язана з недоліками в діяльності правоохоронних і контролюючих органів, зокрема в аспектах їх структурної організації, виконання основних і додаткових функцій, підготовки та розстановки кадрів тощо. На сьогоднішній день не існує чіткого механізму взаємодії між правоохоронними органами, контролюючими установами та елементами економічної системи [11, с. 274–275].

До кримінологічної характеристики кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель, можна віднести і характеристику осіб, які вчинили нецільове використання бюджетних коштів, яка дає змогу визначити соціально-демографічну структуру осіб, їх освітній та віковий ценз, індивідуалізувати мотив вчинення кримінального правопорушення. Аналізуючи статистику та дослідження науковців, можна зробити висновок, що зазвичай це службова особа, віком від 27 років до 55 років, має вищу освіту, наділена правом розпоряджатися бюджетними коштами з безперервним трудовим стажем вище 5 років. Більшість із них не були раніше засудженими, що свідчить про відсутність глибокого кримінального ураження та стійкої антисоціальної спрямованості цих осіб. Вчинення кримінального правопорушення здійснюється групою осіб з рольовими функціями та професійними навичками. Переважна більшість злочинців є одруженими, з невеликими легальними доходами. Здебільшого такі особи діють з корисливим мотивом. Характерним є підвищене відчуття незалежності від правової системи, орієнтація на задоволення своїх власних потреб за допомогою будь-яких засобів та з чітким усвідомленням протиправності своїх дій [12, с. 195–196].

Висновки. Таким чином, слід зазначити, що сьогодні однією з основних проблем, з якими стикається українська влада, є виведення економіки з тіні та подолання криміналізації суспільного життя. Розв'язання цих питань має безпосередній вплив на формування громадянського суспільства, створення правової держави, розвиток соціально орієнтованої економіки, а також на досягнення сталого економічного розвитку та сучасних європейських соціальних стандартів для всіх громадян. Одним із пріоритетних напрямків дослідження економічної злочинності в Україні є кримінальні правопорушення у сфері публічних закупівель, оскільки більшість економічних злочинів прямо або опосередковано пов'язані з державними бюджетними коштами.

Наголошено, що розробка ефективної системи запобігання злочинності в Україні неможлива без детального аналізу сучасного стану злочинності та її тенденцій. Актуальність і масштабність цього завдання обумовлені, принаймні, двома групами взаємопов'язаних причин. По-перше, в Україні спостерігається високий рівень злочинності, а також постійні реорганізації правоохоронної системи, які негативно впливають на її ефективність. Це викликано як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами, зокрема, безперервними реформами правоохоронних органів і судової системи, що призводять до недостатньої результативності їхньої роботи. Як наслідок, спостерігається високий рівень латентності злочинності та безкарності осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Друга група причин полягає в необхідності створення нової концепції запобігання злочинності, яка враховує високий рівень криміналізації, а також можливості держави і суспільства для спільної

та ефективної системної протидії кримінальним проявам. Це також передбачає виправлення помилок і недоліків попередніх концептуальних підходів до організації запобігання злочинності, її забезпечення та практичної реалізації. Отже, «дослідження та кримінологічний аналіз детермінант злочинності, її кількісних і якісних показників» на сучасному етапі розвитку українського суспільства є необхідною умовою для реалізації кримінологічного забезпечення запобігання злочинності в Україні.

Відомо, що одним із елементів кримінологічної характеристики злочинності є визначення її детермінуючих факторів. Кримінологи підкреслюють, що питання детермінації злочинності в цілому, а також окремих її видів і конкретних правопорушень, є однією з основних проблем кримінології. На нашу думку, важливість цієї проблеми полягає в тому, що без її вирішення практично неможливо забезпечити ефективне запобігання злочинності. До кримінологічної характеристики кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель також слід включити також характеристику осіб, які вчинили нецільове використання бюджетних коштів. Це дозволяє визначити соціально-демографічну структуру таких осіб, їхній освітній рівень та вікову категорію, а також індивідуалізувати мотиви вчинення кримінального правопорушення.

Список використаних джерел:

1. Нікітін Д. Ю. Кримінологічна характеристика та запобігання нецільовому використанню бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням: дис. канд. юрид. наук : 12.00.08. Ірпінь, 2021. 289 с.

2. Шиян О. Ю. Проблема нецільового використання бюджетних коштів з корисливих мотивів. *Юридична наука*. 2017. № 5 (71). С. 168–177.

3. Чередарчук А.М. Кримінально-правове забезпечення охорони публічних закувель: дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. Івано-Франківськ, 2021. 206 с.

4. Кримінологія: підручник / за заг. ред. І.Г. Богатирьова, В.В. Топчія. Київ: ВД Дакор. 2018. 352 с.

5. Шостко О. Ю. Кримінологічна характеристика корупційної злочинності в Україні. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Вип. 28. С. 69–78.

6. Чернявський С. С., Василинчук В. І., Вознюк А. А. Розслідування нецільового використання бюджетних коштів : метод. реком. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 89 с.

7. Хоменко В. П. Кримінальна відповідальність за нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджети чи надання кредитів із бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 1 (98). С. 120–131.

8. Антонюк Н. О. Кримінальна відповідальність за заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою : монографія. Львів, 2008. 216 с.

9. Тихонова О. В. Кримінальна відповідальність за порушення законодавства про бюджетну систему України: дис. канд. юрид. наук : 12.00.08. К., 2009. 220 с.

10. Одуха М. В. Поняття та зміст публічного адміністрування публічних закупівель в Україні. *Юридичний бюлетень*. 2022. Вип. 26. С. 162–171.

11. Кальман О. Г. Злочинність у сфері економіки України: теоретичні та прикладні проблеми попередження: дис. д-ра юрид. наук: 12.00.08. Х., 2004. 431 с.

12. Гуторова Н. О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України: монографія. Х., 2001. 384 с.

КУРАНДА Д. М.,
здобувач
(Науково-дослідний інститут публічного права)

УДК 343.985.7
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.49

ДЕЯКІ ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ «ФОНОВИХ ЯВИЩ» У СФЕРІ ВИКОНАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ І ПРОБАЦІЇ УКРАЇНИ

У даній науковій статті здійснено аналіз історико-правових джерел, пов'язаних з розвитком «фонових явищ» у кримінально-виконавчій діяльності України впродовж 1991–2024 років, визначено їх вплив на детермінаційний комплекс причин і умов, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень у процесі виконання – відбування покарань у виді позбавлення волі на певний строк, а також констатовано у зв'язку з цим те, що без комплексного та постійного реагування відповідних суб'єктів запобігання злочинам на зазначені суспільно шкідливі явища досить складно ефективно реалізовувати визначені у кримінально-виконавчому законодавстві завдання та досягати його мети (ст. 1 Кримінально-виконавчого кодексу (КВК)).

Зокрема, встановлено, що впродовж досліджуваного у даній роботі періоду це питання до прийняття у 2003 році нового КВК регулювалось відомчими нормативно-правовими актами центрального органу виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань і пробації України (ч. 1 ст. 11 зазначеного вище Кодексу). А це, у свою чергу, призвело до розвитку негативних тенденцій, що стосувались впливу «фонових явищ» на пенітенціарну злочинність, позаяк закритість (непублічність) вказаних правових джерел не дозволяла активно залучати до запобіжної діяльності інших, крім спеціально-кримінологічних, суб'єктів запобігання злочинам та, одночасно, знижувалась ефективність їх впливу на процес нейтралізації, блокування, усунення тощо детермінант, які сприяють розвитку «фонових явищ» у сфері виконання кримінальних покарань і пробації України впродовж тривалого історичного періоду її функціонування (1991–2024 рр.).

Доведено вплив зазначених соціально шкідливих явищ на формування та реалізацію індивідуальної злочинної поведінки засуджених у місцях позбавлення волі (кримінально-виконавчих установах закритого типу та в слідчих ізоляторах (СІЗО)), а також обґрунтована необхідність активізації наукових досліджень з означеної проблематики в умовах сьогоденних реформ у галузі кримінально-виконавчої діяльності.

Ключові слова: *тенденція, розвиток, формування, реалізація, «фонові явища», сфера виконання кримінальних покарань і пробації; запобігання кримінальним правопорушенням, історико-правовий метод.*

Kuranda D. N. Some historical and legal trends in the development of "background phenomena" in the field of execution of criminal sentences and probation in Ukraine

This scientific article analyzes historical and legal sources related to the development of "background phenomena" in the criminal enforcement activity of Ukraine during 1991–2024, determines their influence on the determinant complex of causes and conditions that contribute to the commission of criminal offenses in

the process of execution – serving sentences in the form of imprisonment for a certain period, and also states in this regard that without a comprehensive and constant response of the relevant crime prevention subjects to the aforementioned socially harmful phenomena, it is quite difficult to effectively implement the tasks defined in the criminal enforcement legislation and achieve its goal (Article 1 of the Criminal Enforcement Code (CEC)).

In particular, it was established that during the period studied in this work, before the adoption of the new Code of Criminal Procedure in 2003, this issue was regulated by departmental regulatory legal acts of the central executive body that implements state policy in the field of execution of criminal sentences and probation of Ukraine (Part 1, Article 11 of the above-mentioned Code). And this, in turn, led to the development of negative trends related to the influence of "background phenomena" on penitentiary crime, since the secrecy (non-publicity) of the indicated legal sources did not allow to actively involve other, except for specially criminological, subjects of crime prevention in preventive activities and, at the same time, the effectiveness of their influence on the process of neutralization, blocking, elimination, etc. of determinants that contribute to the development of "background phenomena" in the field of execution of criminal sentences and probation of Ukraine during the long historical period of its functioning (1991–2024).

The influence of the above-mentioned socially harmful phenomena on the formation and implementation of individual criminal behavior of convicts in places of deprivation of liberty (closed-type penal institutions and pre-trial detention centers (SIZO)) is proven, and the need to intensify scientific research on the above-mentioned issues in the context of current reforms in the field of penal enforcement is substantiated.

Key words: *trend, development, formation, implementation, "background phenomena"; sphere of execution of criminal sentences and probation, prevention of criminal offenses, historical and legal method.*

Постановка проблеми. Результати вивчення кримінально-виконавчої практики [1] та наукової літератури [2, с. 103–104] свідчить про те, що у структурі детермінант, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, включаючи й у сфері виконання кримінальних покарань і пробації України, чільне місце займають так звані «фонові явища» у силу їх негативного впливу на формування та реалізацію протиправної поведінки суб'єктів злочинів [3, с. 520–523].

З огляду на це та з використанням, у першу чергу, історико-правового методу дослідження зазначених суспільно шкідливих явищ, досить важливо визначити як у часи незалежності функціонування кримінально-виконавчої системи України (1991–2024 рр.) набули свого розвитку «фонові явища» та яким чином на них реагували відповідні суб'єкти запобіжної діяльності.

Крім цього, активізація наукових досліджень з означеної проблематики зумовлена необхідністю більш ефективного реагування на існуючий у сфері виконання кримінальних покарань і пробації детермінаційний комплекс причин і умов, що сприяють пенітенціарній та рецидивній злочинності в Україні, які здійснюються у межах сьогоднішніх державних реформ у цій галузі суспільних відносин (зокрема, у Концепції (2017 р.) [4] та у Стратегії (2022 р.) реформування пенітенціарної системи України [5]).

Враховуючи зазначені обставини, *метою* цієї наукової статті є обґрунтування за результатами історико-правового аналізу необхідності підвищення ефективності запобіжної діяльності, спрямованої на нейтралізацію, блокування, усунення тощо впливу «фонових явищ» на формування і реалізацію детермінаційного комплексу причин і умов, які сприяють пенітенціарній та рецидивній злочинності.

У свою чергу, *основним завданням* даної роботи є визначення тих негативних тенденцій, що склались впродовж 1991–2024 рр. та пов'язані з розвитком «фонових явищ» у сфері виконання кримінальних покарань і пробації України та їх впливом на соціально-правову природу індивідуальної протиправної поведінки у місцях позбавлення волі.

Стан досліджень. Результати вивчення наукової літератури свідчать про те, що розробкою проблем, пов'язаних зі з'ясуванням соціально-правової природи «фонових явищ», їх ролі та місця у змісті злочинності, включаючи й пенітенціарну, досить предметно займаються наступні учені, а саме: О. М. Бандурка, В. С. Батиргареєва, І. Г. Богатирьов, В. І. Борисов, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, Л. М. Давиденко, О. М. Джужа, В. М. Дрьомін, О. О. Книженко, О. Г. Колб, В. Я. Конопельський, І. М. Копотун, О. Є. Користін, О. М. Костенко, О. М. Литвак, В. А. Мисливий, А. А. Музика, А. Х. Степанюк, Є. Л. Стрєльцов В. О. Туляков, В. І. Шакун, О. О. Юхно, О. Н. Ярмиш та інші.

Проте, ні зазначені науковці, ні інші дослідники (Ю. В. Александров, С. М. Алфьоров, Л. В. Багрій-Шахматов, В. О. Глушков, Т. А. Денисова, А. П. Закалюк, О. Г. Кальман, ін.) комплексних розробок, що стосуються особливостей соціально-правової природи, ролі та місця «фонових явищ» в механізмі злочинної поведінки осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі на певний строк, досі не здійснили, що виступає додатковим аргументом щодо необхідності активізації доктринальних пошуків з означеної проблематики.

Поряд з цим, варто зазначити, що досі у контексті історико-правового генезису розвитку «фонових явищ» та їх впливу на процес виконання – відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк, на науковому рівні розроблені не в повній мірі, що й стало вирішальним при виборі теми цієї наукової статті та визначення її актуальності, теоретичної і практичної значущості.

Виклад основних положень. Результати застосування у ході даного дослідження історико-правового методу пізнання змісту предмета цієї статті, а також методу аналізу документів [6, с. 44–51] дозволили визначити наступні негативні тенденції, що сформувались у період 1991–2024 рр. та впливають на ефективність запобіжної діяльності у сфері виконання – відбування кримінальних покарань і пробації України та пов'язані з впливом «фонових явищ» на кримінологічно значущі показники пенітенціарної злочинності, а саме:

1. 1991–1998 роки, коли органи та установи виконання покарань функціонували у складі системи МВС України.

У цей період рівень злочинності у розрахунку на 1 тис. засуджених склав 3,9 випадки [7, с. 1], а рецидивної злочинності – 24,6% у загальній структурі всіх зареєстрованих зазначених суспільно небезпечних і карних діянь [8, с. 67].

Цікавим у сенсі предмета даного дослідження є такий факт: спроби центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання покарань (а, ці функції до 1998 року виконувало МВС України, коли у квітні того ж року був створений Державний департамент України з питань виконання покарань (ДДУ ПВП) [9]), знизити рівень впливу «фонових явищ» (наркотичних речовин, спиртних напоїв, грошей і цінностей, т. ін.) на формування протиправної поведінки засуджених до позбавлення волі призвели до низки надзвичайних подій у виправних колоніях, серед яких необхідно виокремити наступні із них:

а) групові (масові та багаточисельні за кількістю) відмови засуджених від роботи та прийому їжі (у 13 УВП у цілому в Україні);

б) кількість вилучених у цих осіб наркотичних засобів (як елементів «фонових явищ») збільшилась у 6,9 разів (з 436,9 грамів у 1990 році до 2 кг 964 г – у 1991 році); спиртних напоїв – у 3,4 рази (відповідно, з 117,3 до 398,9 літрів); грошей – на 64,2% [7, с. 2];

в) у виховних колонія злочинність у розрахунку на 1 тис. засуджених зросла на 58,8% (з 17 до 27 злочинів у порівнянні 1990–1991 рр.), ін. [7, с. 2].

Аналогічні випадки періодично мали місце й у 1992–1998 рр., що свідчить про неналежне реагування на «фонові явища» з боку МВС України у сфері виконання покарань при тому, що у її структурі були створені та функціонували на той час підрозділи по боротьбі

з організованою злочинністю (закон України «Про організаційно-правові засади боротьби з організованою злочинністю»), з незаконним обігом наркотичних речовин (Закон України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними»), а також щодо забезпечення адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі [10], які мали б з оперативними підрозділами органів та УВП (ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність») здійснювати системні та комплексні заходи щодо нейтралізації, блокування, усунення тощо негативного впливу «фонових явищ» на пенітенціарну злочинність.

Показовим у цьому сенсі можна назвати 1998 рік (останній період перебування кримінально-виконавчої системи у складі МВС України [9]), впродовж якого було зафіксовано таку «роль» зазначених суспільно шкідливих явищ у СІЗО та виправних колоніях, як:

1) рівень злочинності у цих УВП у розрахунку на 1 тис. осіб склав 2,6 випадки;

2) в охороняємих зонах зазначених установ було вилучено 1139,7 літрів спиртних напоїв; 58 тис. 853 гривні; 17 тис. 869 доларів США; 12 кг 031 г наркотичних речовин; т. ін.;

3) з 1991 по 1998 рр. у низці УВП дерев'яні огорожі охорони не були замінені на бетонні, а інші інженерно-технічні засоби охорони і нагляду (ІТЗО) потребували негайного ремонту та заміни;

4) персонал тільки служб нагляду і безпеки УВП допустив 1285 порушень службової дисципліни, у тому числі – 217 випадків недозволених зв'язків із засудженими та 16 – пов'язаних з порушенням кримінальних справ;

5) у звітному періоді 10 осіб з числа персоналу колоній були об'єктами фізичного нападу з боку засуджених, 4 з яких отримали при цьому тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості [11, с. 20–24];

6) у 1998 році закінчилась публікація у відкритих джерелах інформаційних бюлетенів з питань оперативно-службової діяльності органів і УВП [11].

Таким чином, у першому періоді функціонування органів і УВП у системі МВС України (1991–1998 рр.) основні негативні тенденції, що були пов'язані з впливом «фонових явищ» на пенітенціарну злочинність, знайшли своє відображення та відтворились у кількісно-якісних кримінологічно значущих показниках.

2. 1999–2010 рр., коли після повного виведення органів і УВП з підпорядкування МВС України у 1999 році [12], у 2010 році ДДУПВП фактично втратив свою функцію, як центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання покарань України [13].

І, навіть при тому, що у 2003 році був прийнятий новий КВК та Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» та низка державних програм щодо реформування органів і УВП [14], суттєвим чином запобіжна діяльність з питань ліквідації, нейтралізації, блокування тощо детермінант злочинності, пов'язаних з впливом на неї «фонових явищ» не знизилась. Так, у 1999 році (першому звітному періоді після набуття «самостійності» ДДУПВП у системі органів державної виконавчої влади) були зареєстровані наступні прояви «фонових явищ» у місцях позбавлення волі:

а) персоналом ДКВС України було вчинено 14 злочинів;

б) протягом звітного періоду в колоніях було вчинено злочинів з участю засуджених на 5,93% більше, ніж у 1998 році;

в) у місцях позбавлення волі було вилучено 60 тис. грн.; 9 тис. 235 доларів США; 738,4 літри спиртних напоїв; 8 кг 244 грами наркотичних речовин; т. ін. [14, с. 11, 19].

Як встановлено в ході даного дослідження за вказаний історичний період суттєвих змін, що стосувалися б зменшення впливу на формування та реалізацію протиправної поведінки у процесі виконання – відбування покарань засудженими до позбавлення волі, не відбулось. Так, у 2010 році (останньому звітному періоді самостійного функціонування ДДУПВП, як центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання покарань [13]), мали місце наступні результати детермінації «фоновими явищами» пенітенціарної злочинності:

а) рівень даного виду злочинності у розрахунку на 1 тис. осіб склав 2,75 випадки (у 1998 році (початку управління органами і УВП з боку ДДУПВП) – 2,6 випадки [11]);

б) в охороняємих зонах було вилучено 37 тис. 192 грн. (у 1998 р. – більше 58 тис.); 10,05 літрів спиртних напоїв (у 1998 р. – майже 399 літрів); наркотичних засобів – 682 грами (у 1998 р. – 2694 грами); т. ін.;

в) у структурі пенітенціарної злочинності, як і в попередні роки, більше 33% склали злочини, що пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів, та майже 40% – за злочини, які стосуються злісної непокори адміністрації УВП (ст. 391 КК); ін. [15, с. 3–7].

Отже, і в ІІ період «фонові явища» у сфері виконання покарань України й надалі продовжували набувати свого розвитку та впливати на кримінологічно значущі показники пенітенціарної злочинності (стан, рівень, структура, динаміка, т. ін.) [16, с. 65–78].

3. 2011–2012 рр., коли у сфері виконання покарань України створилось своєрідне «двовладдя» з питань діяльності органів виконавчої влади, що реалізують державну політику у зазначеній галузі суспільних відносин, а саме – з одного боку, згідно відповідного Положення це здійснювала Державна пенітенціарна служба (ДПтС) України [17], а з іншого, Міністерство юстиції України [13], що, звичайно, не могло не позначитись на ефективності запобігання та протидії впливу «фонових явищ» на пенітенціарну злочинність, у зв'язку з чим основні кримінологічно значущі показники з означених питань значно погіршились [18, с. 5–9].

У 2012 році на законодавчому рівні Міністерство юстиції України стало центральним органом виконавчої влади у зазначеній галузі суспільної діяльності [19], хоча паралельно (на підставі Положення [17]) виконання цих повноважень здійснювало й ДПтС України, що теж знижувало ефективність запобіжної діяльності, спрямованої на нейтралізацію негативного впливу «фонових явищ» на пенітенціарну злочинність [18].

4. 2013–2016 рр. – період остаточного оформлення Міністерства юстиції України як центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері кримінальних покарань і пробації [20]. При цьому слід зазначити, що така «управлінська» модифікація майже нічого не змінила, позаяк у 2016 році вплив «фонових явищ» у сфері виконання кримінальних покарань і пробації України та на формування пенітенціарної злочинності мав наступний вигляд:

а) рівень злочинності засуджених на 1 тис. осіб склав 4,9 випадки (при 3,9 – у 1991 році та 2,75 – у 2010 році);

б) в охороняємих зонах УВП було вилучено майже 10 тис. грн.; 55 літрів спиртних напоїв; 164 грами наркотичних засобів;

в) у більше 10% СІЗО і УВП фактичне управління здійснювала не адміністрація цих установ, а злочинні авторитети (ч. 4 ст. 255 КК);

г) кількість кримінальних правопорушень, вчинених персоналом ДКВС України перевершила більше 100 випадків (у 1991 р. – 19; у 2010 р. – 54 [21]);

г) інші кримінологічно значущі показники.

Таким чином, слід констатувати, що і в даному досліджуваному періоді вплив «фонових явищ» на пенітенціарну злочинність не зменшився.

5. 2017 рік – по теперішній час.

Цей період характеризується активними реформами, що стосуються процесу виконання покарань, до яких слід віднести:

а) ліквідацію територіальних органів управління ДПтС України та утворення у зв'язку з цим територіальних органів Міністерства юстиції України [22], а також відміна відповідного Положення про ДПтС України [23];

б) Концепцію реформування цієї системи 2017 року [4];

в) Стратегія реформування пенітенціарної системи України [5]; ін.

При цьому варто зазначити, що у ході спеціальних наукових пошуків, предметом яких була пенітенціарна злочинність [24] та кримінальні правопорушення, які в процесі виконання – відбування покарань вчиняються персоналом ДКВС України [25], встановлено, що

практично незмінними залишились кримінологічно значущі показники негативного впливу на «фонові явища» у сфері виконання кримінальних покарань і пробації.

Висновок. Таким чином, проведений аналіз та результати періодизації, що пов'язані з детермінацією «фоновими явищами» вчинення кримінальних правопорушень у галузі кримінально-виконавчої діяльності, з одного боку, свідчать про вкрай низький рівень запобіжної діяльності, яка стосується їх впливу на формування і реалізацію злочинної поведінки відповідних суб'єктів, а з іншого боку, обумовлює необхідність активізації комплексних зусиль на всіх рівнях, включаючи й науковий, що спрямовані на нейтралізацію, блокування, усунення тощо детермінаційного комплексу причин і умов з означеної проблематики.

Список використаних джерел:

1. Про стан правопорядку, ізоляції та нагляду, діяльність підрозділів охорони, пожежної безпеки та воєнізованих формувань Державної кримінально-виконавчої служби України у 2016 році. Інформ. бюл. Київ: Департамент ДКВС Міністерства юстиції України, 2017. 34 с.

2. Фіалко М. І. Фонові явища та детермінанти злочинності: співвідношення та взаємозалежність термінів. *Фонові для злочинності явища: запобігання та протидія:* зб. тез. доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 27 квітня 2018 року). Харків: ХНУВС, 2018. С. 103-104.

3. Кримінологія: підручник / за заг. ред. д.ю.н., проф. В. В. Чернєя; за наук. ред. д.ю.н., проф. О. М. Джужи. Київ: «Освіта України», 2020. 611 с.

4. Концепція реформування (розвитку) пенітенціарної системи України: схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 № 6543-р. *URL:https://zakon.rada.gov.ua*.

5. Про Схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022-2024 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 № 1153-р. *URL:https://zakon.rada.gov.ua*.

6. Основи методології наукових досліджень: навч. посіб. для студ. і курсантів / за ред. П. С. Прибутька. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. 156 с.

7. Деякі показники діяльності установ кримінально-виконавчої системи МВС України у 1991 році : інформ. бюлетень. Київ : ГУВП МВС України, 1992. 28 с.

8. Кулик О. Г. Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 288 с.

9. Про утворення Державного департаменту України з питань виконання покарань: Указ Президента України від 22.04.1998 № 344/98. *Урядовий кур'єр.* № 82-83. С. 3.

10. Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі: Закон України від 01.12.1994 № 264-ВР. *URL:https://zakon.rada.gov.ua*.

11. Оперативно-службова і виробничо-господарська діяльність органів і установ виконання покарань України у 1998 році: Інформ. бюл. Київ: ДДУПВП, 199. № 4. 83 с.

12. Про виведення Державного департаменту України з питань виконання покарань з підпорядкування МВС України: Указ Президента України від 12.03.1999. *Офіційний вісник України.* 1999. № 11. Ст. 415.

13. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України від 09.12.2010. *Офіційний вісник України.* 2010. № 94. Ст. 3334.

14. Оперативно-службова та виробничо-господарська діяльність органів і установ виконання покарань України у 1999 році: Інформ. бюл. Київ: ДДУПВП, 2000. № 4. 84 с.

15. Про діяльність підрозділів охорони, нагляду і безпеки кримінально-виконавчих установ у 2011 році: : Інформ. бюл. Київ: ДПтС України, 2011. 48 с.

16. Кримінологія: підручник / за заг. ред. Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2020. 384 с.

17. Про затвердження Положення про Державну пенітенціарну службу України: Указ Президента України від 06.04.2011 № 394/2011. *URL:https://zakon.rada.gov.ua*.

18. Про діяльність підрозділів охорони, нагляду і безпеки кримінально-виконавчих установ у 2013 році: : Інформ. бюл. Київ: ДПтС України, 2014. 56 с.

19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства юстиції України, Міністерства культури України, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через відповідних міністрів, а також Державного космічного агентства України: Закон України від 16.10.2012 № 5461-VI. *URL:https://zakon.rada.gov.ua*.

20. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених: Закон України від 07.09.2016 № 1492-VII. *URL:https://zakon.rada.gov.ua*.

21. Кримінологічні та оперативно-розшукові засади запобігання злочинам і правопорушенням, що вчиняються персоналом виправних колоній: монографія / за заг. ред. д.ю.н., проф. В. В. Коваленка. Київ: Атіка-Н, 2011. 367 с.

22. Про ліквідацію територіальних органів управління Державної пенітенціарної служби та утворення територіальних органів Міністерства юстиції: постанова Кабінету Міністрів України від 18.05.2016. № 348. *URL:https://zakon.rada.gov.ua*.

23. Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2017 № 294. *URL:https://zakon.rada.gov.ua*.

24. Богатирьов А. І. Антикриміногенний вплив на злочинність у місцях несвободи України: монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 432 с.

25. Кримінологічна характеристика злочинів, що вчиняються персоналом Державної кримінально-виконавчої служби України: монографія. Вид. 3-є, доповн. і випр. / за заг. ред. д.ю.н., проф., заслуженого юриста України В. В. Топчія. Луцьк: Вид-во «Терен», 2023. 418 с.

ТКАЧЕНКО А. О.,
членкиня Асоціації правників України,
викладач кафедри права
(Дніпровський гуманітарний університет)

ТКАЧЕНКО П. І.,
аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін
(Дніпровський державний університет внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України)

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.50

ЗЛОЧИННІСТЬ МОЛОДІЖНИХ ФУТБОЛЬНИХ УГРУПОВАНЬ: КРИМІНОЛОГІЧНІ НАРИСИ

Футбольні матчі в усьому світі нерідко супроводжуються інцидентами, пов'язаними з протиправною поведінкою окремих груп вболівальників. Об'єктами таких дій можуть ставати не лише глядачі, а й футбольні клуби, команди, окремі гравці, судді та тренери. Внаслідок цього відбуваються масові заворушення, групові порушення громадського порядку, акти вандалізму та інші протиправні дії, які здійснюють футбольні хулігани. Подібні прояви агресії нерідко виходять за межі простого порушення дисципліни та набувають злочинні форми, спрямовані проти громадського порядку та безпеки. Такі діяння можуть завдавати значної матеріальної шкоди, створювати небезпеку для життя та здоров'я людей, а також сприяти загальному зростанню рівня злочинності серед молоді, у тому числі серед неповнолітніх.

Окрему загрозу становить те, що акти футбольного хуліганства часто відзначаються організованістю та високим рівнем згуртованості учасників. Деякі групи футбольних фанатів мають ієрархічну структуру, чітку систему взаємодії та спільні правила поведінки, що робить їх схожими на організовані злочинні угруповання. Такі групи можуть використовувати футбольні матчі як привід для прояву агресії, а в деяких випадках навіть для досягнення певних злочинних цілей.

Зростання рівня протиправної активності футбольних хуліганів суттєво впливає на стан правопорядку, сприяє поширенню почуття страху серед населення та може створювати реальні загрози громадській безпеці. Крім того, безконтрольні масові заворушення, що виникають під час та після футбольних матчів, стають серйозним викликом для правоохоронного блоку, оскільки їхнє припинення вимагає залучення значних ресурсів та координації дій.

Важливим аспектом проблеми є недостатня ефективність існуючих методів боротьби з проявами футбольного хуліганства. Попри численні заходи з боку правоохоронних органів, наявність законодавчих норм та встановлених правил поведінки під час спортивних заходів, не завжди вдається запобігти вказаному виду протиправної діяльності. Це свідчить про необхідність більш детального вивчення цього явища із використанням сучасних надбань кримінологічної науки.

Загалом, зростаюча активність футбольних хуліганів вимагає комплексного підходу з боку держави, правоохоронних органів та громадськості. Необхідно

не лише вдосконалювати правові механізми покарання за подібні злочини, а й працювати над профілактикою та запобіганням їхньому виникненню. Водночас, з метою виокремлення ефективних заходів запобігання злочинам, що вчиняються представниками молодіжних футбольних угруповань варто дослідити дану проблему із використанням сучасного кримінологічного інструментарію.

Ключові слова: *молодіжні футбольні угруповання, футбольне хуліганство, масові заворушення, громадська безпека, кримінологічна характеристика.*

Tkachenko A. O., Tkachenko P. I. Criminality of youth football gangs: criminological essays

Football matches around the world are often accompanied by incidents related to the illegal behavior of certain groups of fans. Not only spectators, but also football clubs, teams, individual players, referees and coaches can become the objects of such actions. As a result, mass riots, group violations of public order, acts of vandalism and other illegal actions committed by football hooligans occur. Such manifestations of aggression often go beyond simple violations of discipline and take on criminal forms directed against public order and security. Such actions can cause significant material damage, create a danger to the life and health of people, and also contribute to the general increase in the level of crime among young people, including minors.

A separate threat is that acts of football hooliganism are often characterized by organization and a high level of cohesion of the participants. Some groups of football fans have a hierarchical structure, a clear system of interaction and common rules of conduct, which makes them similar to organized criminal groups. Such groups can use football matches as a pretext for aggression, and in some cases even to achieve certain criminal goals.

The increase in the level of illegal activity of football hooligans significantly affects the state of law and order, contributes to the spread of a sense of fear among the population and can create real threats to public safety. In addition, uncontrolled mass riots that occur during and after football matches are becoming a serious challenge for the law enforcement bloc, since their cessation requires the involvement of significant resources and coordination of actions.

An important aspect of the problem is the insufficient effectiveness of existing methods of combating football hooliganism. Despite numerous measures taken by law enforcement agencies, the presence of legislative norms and established rules of conduct during sporting events, it is not always possible to prevent acts of aggression and violence. This indicates the need for a more detailed study of this phenomenon using modern criminological science.

In general, the growing activity of football hooligans requires a comprehensive approach from the state, law enforcement agencies and the public. It is necessary not only to improve the legal mechanisms for punishing such crimes, but also to work on prevention and prevention of their occurrence. At the same time, in order to identify effective measures to prevent crimes committed by representatives of youth football groups, it is worth investigating this problem using criminological tools.

Key words: *youth football groups, football hooliganism, mass riots, public safety, criminological characteristics.*

Вступ. На початку XXI століття спостерігається активізація молодіжних рухів. Соціально-економічні та політичні зміни в країні, а також інтеграція в глобальну спільноту спричинили трансформацію усталених моральних цінностей, норм і традицій. Безперервні суспільні зміни, поряд із недостатньою увагою державних органів до організації дозвілля, зайнятості та відпочинку молоді, сприяли зростанню радикальних течій. Це, у свою чергу,

почало знаходити свій вияв у протиправній діяльності неформальних угруповань, зокрема в сфері спортивного фанатизму. Пік радикальних футбольних угруповань припадає на 2015 рік, де на профілактичному обліку перебуває понад 900 активних учасників таких угруповань, які неодноразово вчиняли правопорушення. Відзначається тенденція до зростання масштабів протиправної діяльності футбольних фанатів, їх об'єднання в неформальні групи кримінального характеру, а також формування специфічної кримінальної субкультури, що стає одним із ключових криміногенних чинників злочинності [10, с. 1].

Нині, ситуація на загальнодержавному рівні перебуває в межах норми, однак, варто враховувати запроваджений правовий режим – воєнного стану, який в більшості випадків унеможливлює проведення широкомасштабних футбольних матчів, а разом з тим й обмежує виїзд представників молодіжних футбольних угруповань за кордон. Однак, з огляду на тенденції минулих років варто підкреслити, що на разі, проблематика потребує своєчасного, комплексного, кримінологічного дослідження з метою систематизації даних для подальшої розробки ефективних заходів протидії та запобігання, а також профілактики злочинності, що вчиняється членами молодіжних футбольних угруповань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню актуальних проблем злочинності, що вчиняється представниками молодіжних футбольних угруповань з точки зору кримінально-правової науки приділили увагу такі видатні, вітчизняні вчені, як М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, Н. В. Верлос, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, І. М. Даньшин, С. Ф. Денисов, О. М. Джужа, А. П. Закалюк, О. В. Кириченко, О. В. Мельковський, Ю. В. Пирожкова, М. М. Рудик, В. В. Сташис, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк, В. І. Шакун, та ін.

Водночас, кримінологічні дослідження, присвячені актуальним проблемам кримінальних правопорушень, що скоєні членами молодіжних футбольних угруповань практично відсутні. Це зумовлює необхідність проведення аналізу кримінологічних аспектів цього явища, дослідження особистості футбольних хуліганів, виявлення факторів, що сприяють їхній протиправній поведінці, що в подальшому може бути використано задля розробки ефективних заходів запобігання таким протиправним, кримінально-караним діянням.

Постановка завдання. Метою статті є кримінологічне дослідження злочинності, що вчиняється членами молодіжних футбольних угруповань, визначення наслідків, наведення прикладів, окреслення криміногенних чинників, що продукують вказаний вид злочинності. Дослідження злочинності молодіжних футбольних угруповань як загрози національній та міжнародній безпеці.

Результати дослідження. Футбольна підтримка або «вболівання» за улюблену команду зародилася разом із появою самого футболу. Так само давнім є і явище футбольного фанатизму, яке проявляється як «активне вболівання» або навіть «хуліганство». Уже в середині XIX століття, ще до створення офіційних правил гри, бійки між вболівальниками та футболістами були звичайним явищем. Відсутність чітких норм поведінки на полі часто ставала причиною конфліктів під час гри. Після того як футбол відокремився від регбі, усі грубі прийоми залишилися в останньому.

До 2022 року в Україні простежувались певні ознаки збільшення інтенсивності протиправних дій вчинених учасниками молодіжних футбольних угруповань. Такі угруповання набули характеру організованості, поєднувалися кримінальною спрямованістю, набутими антисоціальними установками, створюючи особливе різноманіття кримінальної субкультури, що посідає провідне місце в детермінації. Збільшення молодіжних футбольних угруповань відбувалось за рахунок напливу неповнолітніх учасників, яких поєднували вище окреслені криміногенні чинники та кримінальна мотивація.

Щодо кримінологічної складової, варто зауважити, що до найпоширеніших проявів протиправної поведінки футбольних фанатів належать жорстокі напади на вболівальників команди-суперника, хуліганські дії на стадіонах, а також групові акти вандалізму після завершення матчів. Водночас, на відміну від учасників кримінальних угруповань, поведінка спортивних фанатів має іншу психологічну основу. Спочатку вона обумовлена потребою виразити емоції, викликані захопленням від спортивного видовища. Проте згодом фанатизм

може трансформуватися в агресію та виходити з-під контролю. У таких випадках починають діяти механізми, пов'язані з феноменом психології натовпу. Дослідники стверджують, що в багатьох країнах, певна частка вболівальників відвідує стадіони з метою учинення психологічного тиску на перебіг матчу, провокування конфліктів між групами фанатів протилежних команд або спрямування агресії на правоохоронців, які забезпечують охорону громадського порядку [1, с. 196].

Так, дії представників молодіжних футбольних угруповань часто переходять за межі дозволеного та набувають характер хуліганського загострення, порушуючи кримінально-правові приписи. Протиправні дії фанатів виражаються у вчиненні окремих кримінальних правопорушень, зокрема умисному нанесенні тяжких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень, групове порушення громадського порядку, масові заворушення, заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку, хуліганство, носіння, зберігання, передача вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв без передбаченого законом дозволу, тощо.

Злочини, скоєні футбольними вболівальниками, мають як очевидні, так і приховані наслідки. До очевидних належать демонстративні та зухвалі порушення громадського порядку, акти вандалізму в громадських місцях (зазвичай на стадіонах і прилеглих територіях), значні матеріальні, фізичні та моральні збитки, завдані громадянам, а також інші дії, що викликають обґрунтований страх перед неконтрольованою поведінкою агресивного натовпу. Водночас, приховані наслідки включають прояви організованої єдності, ієрархічної структури, згуртованості та стійкості серед учасників таких злочинів. Це може стати основою для формування організованих злочинних угруповань. Крім того, така рухома маса вболівальників може бути використана в інтересах організованої злочинності але зовсім за іншим напрямком протиправності [1, с. 196; 2, с. 189].

Злочинність молодіжних футбольних угруповань – це різновид організованої, радикально налаштованої, насильницької злочинності неповнолітніх та молоді, яка вчиняється із урахуванням специфічної футбольної мотивації [1, с. 196].

Способи організації футбольного хуліганства характерні для організованих фанатських угруповань, таких як українські «хулз» та «ультрас». Вони активно беруть участь у сутичках як між собою, так і з представниками правоохоронних органів. У процесі підготовки до таких зіткнень можуть виготовляти запальні суміші, використовувати піротехнічні засоби, озброюватися холодною або вогнепальною зброєю, а також створювати спеціальні предмети, призначені для нанесення тілесних ушкоджень [11, с. 436].

Специфічними рисами, які вирізняють злочинність молодіжних футбольних угруповань, як різновиду організованої, радикально налаштованої злочинності від інших є насамперед:

– безпосередній взаємозв'язок злочинів із часом та місцем проведення футбольних матчів;

– безпосередній взаємозв'язок злочинів із видатними датами, які пов'язані із історичним перебігом становлення та розвитку футболу;

– антисоціальні установки, спрямовані на порушення громадського порядку;

– груповий і насильницький характер;

– характерною рисою є умисна форма вини – злочини вчиняються з чітким наміром та усвідомленням суспільно небезпечного характеру діяння, передбачаючи їх суспільно небезпечні наслідки і бажаючи їх настання.

Варто звернути увагу на той факт, що проведення тою чи іншою футбольною командою та/або клубом матчу «вдома» обумовлює вболівальників, зокрема представників молодіжного футбольного угруповання перебувати на території окремо взятого міста чи області, де так би мовити походять витоки команди. У разі заїзду групи так званих вболівальників команди-суперника, в більшості випадків, мають місце ознаки порушення громадського порядку, вчинення насильницьких злочинів, хуліганський дій, тощо. При цьому, варто підкреслити, що не завжди ініціаторами масових заворушень є місцеві представники

молодіжного футбольного угруповання. Ініціаторами можуть стати «гості», які за попередньою змовою, заздалегідь спланували злочинні дії.

Організація футбольного матчу на території інших обласних центрів України де збираються різні за регіональним походженням молодіжні футбольні угруповання, провокуючи сутички, влаштовуючи криваві бійки, скоюючи злочини проти життя та здоров'я особи, проти громадського порядку та моральності, створюють загрозу національній безпеці.

Серед прикладів злочинності молодіжних футбольних угруповань можливо навести наступні, а саме 11 грудня 2014 року у Києві, на розі вулиць Хрещатик і Прорізна сталася масова бійка футбольних фанатів Дніпропетровського футбольного клубу «Дніпра» і французького «Сент-Етьєна». За даними правоохоронців на місці події знайшли гільзи від травматичної зброї, а також повідомлено про постраждалих із ножовими пораненнями [5].

20 серпня 2015 року у Києві за день до матчу кваліфікаційного раунду Ліги Європи між луганською «Зорею» і польською «Легією» сталася бійка між українськими фанатами київського «Динамо» та польськими футбольними фанатами. З обох сторін у бійці брало участь приблизно по 50 чоловік. За даними слідства в результаті сутички присутні постраждалі із ножовими пораненнями [6].

6 листопада 2019 року пізно ввечері у центрі Львова на Галицькій площі сталася масова бійка футбольних фанатів, у результаті чого травмовано двох поліцейських. За даними правоохоронців в бійці брали участь близько 100 осіб – футбольних фанатів з України, Франції та Німеччини. У відділ поліції було доставлено 12 осіб, з яких четверо львів'ян віком від 20–22 років, усі інші особи – іноземці [7].

9 травня 2018 року, перед фінальним матчем Кубка України Динамо – Шахтар під час спільного маршу українських фанатів, серед яких були як мінімум вболівальники Динамо, Шахтаря та Дніпра, відбулася їхня бійка зі співробітниками поліції. Марш був присвячений протесту вболівальників проти паспортного контролю на стадіонах. За інформацією із відкритих джерел, бійка сталася через те, що на підході до Дніпро-Арени один із правоохоронців намагався затримати учасника маршу, а саме одного з лідерів фан-руху Динамо, за використання піротехніки. Фанати спробували відбити одного зі своїх, після чого почалися масові зіткнення. За інформацією засобів масової інформації, у ході зіткнень фанати використовували підручні засоби, а також петарди, димові шашки та навіть коктейлі Молотова. Серед правоохоронців є постраждалі, одному із поліцейських за бронежилет закинули невідомий піротехнічний засіб. Правоохоронець отримав опіки передпліччя та шиї, через що порушено кримінальне провадження [12].

Водночас, український футбол не обмежується проведенням матчів на теренах Батьківщини, а має місце й серед учасників міжнародних футбольних змагань, турнірів де разом із улюбленою командою виїжджають й фанати, зокрема такі, що мають приналежність до молодіжного футбольного угрупування. З огляду на вищенаведені результати кримінологічних досліджень, маючи на меті створення безладу, провокування сутичок, учинення психологічного тиску на перебіг матчу, провокування конфліктів між групами фанатів протилежних, іноземних команд, тощо. Варто зауважити, що поширення протиправних дій, що вчиняються представниками молодіжних футбольних угруповань за межами країни становить загрозу міжнародній безпеці.

Саме так, 12 червня 2016 року напередодні матчу Євро-2016 в центрі французького міста Лілля група агресивних німецьких вболівальників у кількості близько 25 осіб здійснила напад на українських футбольних уболівальників [8].

На цьому сутички між футбольними хуліганами не зупинилися та вже 21 червня 2016 року у Марселі відбулась масована сутичка між вболівальниками збірних Польщі та України напередодні матчу команд на Євро-2016 [9].

Кримінологічна характеристика молодіжних футбольних угрупувань побудована на результатах попередніх наукових досліджень, соціологічних опитувань, вивчення матеріалів кримінальних справ минулих років. Так, членами радикально налаштованих молодіжних футбольних угрупувань переважно є особи чоловічої статі, віком від 18 до 25 років, із

середнім або середньо-спеціальним освітнім рівнем, в більшості випадків студенти технікумів та коледжів. Однак, варто зауважити, що серед учасників молодіжних футбольних угрупувань також присутні особи, вікова категорія яких коливається від 16 до 20 років, звичайно в більшості переважають молодики, однак подекуди фіксується присутність осіб жіночої статі, які активно приймають участь в радикально налаштованому угрупованні.

Щодо детермінації злочинності молодіжних футбольних угруповань. Так, результати раніше проведених кримінологічних та соціологічних досліджень дають можливість стверджувати, що відверта ворожнеча та протистояння правоохоронцям є бодай ключовою причиною вчинення представниками вищевказаного угруповання кримінальних правопорушень. Також, варто звернути увагу на заздалегідь обдуманий умисел вчинення футбольними хуліганами масових заворушень, кривавих бійок, сутичок та інших кримінально-караних діянь. Основною кваліфікуючою ознакою заздалегідь обдуманого умисле є те, що умисел вчинити злочин і конкретна його реалізація відокремлені певним проміжком часу, протягом якого суб'єкт кримінального правопорушення обмірковує план вчинення злочину, спосіб і засоби його скоєння, місце, час, обстановку, тощо [3, с. 57].

Наприклад, один із учасників відволікатиме увагу стюардів та правоохоронців, які забезпечують охорону громадського порядку під час проведення матчу, а інший буде кидати запальні, піротехнічні засоби на футбольне поле, що здебільшого користується популярністю серед представників українських футбольних вболівальників. В даному, конкретному випадку має місце чітка розробка плану злочину, підбір учасників та розподіл між ними ролей. Що також може кваліфікуватись, як заздалегідь обдуманий умисел. Крім того, членами молодіжних футбольних угруповань можуть здійснюватися інші заходи щодо підготовки до вчинення протиправних дій під час проведення футбольного матчу. Зокрема, представник окремо взятого молодіжного футбольного угруповання, із заздалегідь обдуманим умислом, здійснює придбання білету поближче до гостьових трибун з метою вчинення хуліганський дій та провокування масових заворушень під час матчу. При цьому, не виключенням є той факт, що вказаний «вболівальник» виконує заздалегідь визначену організатором та/або організаторами йому роль під час попереднього планування протиправної діяльності.

Саме так, окрема частка членів молодіжних футбольних угрупувань, які мають радикальне налаштування та тверді антисоціальні установки заздалегідь планують масові заворушення під час та після футбольних матчів, а також провокують інших учасників цього ж угруповання до вчинення протиправних дій. Такі криміногенні чинники продукують формування негативних психологічних установок особистості, при цьому створюючи так би мовити загальний фон поширення злочинності неповнолітніх [4, с. 74].

Висновки. Отже, зважаючи на вищевикладене можливо стверджувати, що злочинність молодіжних футбольних угруповань – це певний різновид організованої, радикально налаштованої, насильницької злочинності неповнолітніх та молоді, яка вчиняється із урахуванням специфічної футбольної мотивації. З огляду на вищенаведені приклади злочинних, хуліганських дій представників молодіжних футбольних угруповань як на території України так і за її межами можливо стверджувати, що протиправна діяльність членів таких угруповань створює загрозу національній та міжнародній безпеці.

Кримінологічна характеристика злочинності, що вчиняється членами молодіжних футбольних угруповань становить підґрунтя для подальших наукових досліджень з метою виокремлення причин та умов, що продукують злочинність, а також розроблення заходів профілактики і запобігання.

Список використаних джерел:

1. Гусак Т.П. Кримінологічна характеристика злочинів, скоєних футбольними уболівальниками, та їх попередження. *Науковий* вісник Ужгородського національного університету. – 2014. – № 25. С. 195–198.

2. Рудик М.М. Запобігання злочинам, що вчиняються молодіжними футбольними угрупованнями в Україні: монографія. Київ, 2019. 288 с.

3. Ткаченко, П. Кримінально-правова характеристика заздалегідь обдуманого умислу самовільного залишення військової частини або місця служби. *Collection of scientific papers «ΛΟΓΟΣ»*, (December 9, 2022; Cambridge, UK), 56–58.

4. Олійничук Р.П. Кримінально-правова характеристика групового порушення громадського порядку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Олійничук Роман Петрович ; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2011. – 251 с.

5. У Києві сталася масова бійка футбольних фанатів. Український тиждень. URL: https://tyzhden.ua/u-kyievi-stalasia-masova-bijka-futbolnykh-fanativ. (Дата звернення: 30.01.2025 року).

6. У Києві між фанатами «Дніпра» і «Сент-Етьєна» сталася жорстока масова бійка. TCH.ua. URL: https://tsn.ua/prosport/u-kiyevi-mizh-fanatami-dnipra-i-sent-etyena-stalasya-zhorstoka-masova-biyka-396978.html. (Дата звернення: 30.01.2025 року).

7. У центрі Львова сталася масова бійка футбольних фанатів, постраждало двоє поліцейських (відео). LB.ua. URL: https://lb.ua/society/2019/11/07/441601_tsentre_lvova_proizoshla_massovaya.html. (Дата звернення: 30.01.2025 року).

8. Німецькі фанати напали на українських вболівальників у Франції. Футбол 24. URL: https://football24.ua/n321587. (Дата звернення: 01.02.2025 року).

9. З'явилось нове шокуюче відео бійки між польськими й українськими фанатами. Футбол 24. URL: https://football24.ua/n323262. (Дата звернення: 01.02.2025 року).

10. Рудик М.М. Запобігання злочинам, що вчиняються молодіжними футбольними угрупованнями в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Микола Миколайович Рудик ; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2016. – 18 с.

11. Верлос Н.В., Пирожкова Ю.В., Мельковський О.В. Способи вчинення хуліганства футбольними вболівальниками як елемент криміналістичної характеристики злочину. *Юридичний науковий електронний журнал*. – 2023. – № 1. С. 434–437.

12. Динамо – Шахтар: стали відомі причина та подробиці бійки фанатів із поліцією. Футбол 24. URL: https://football24.ua/n461007. (Дата звернення: 01.02.2025 року).

ХИЛЬЧЕНКО (МАКАРЕНКО) А. С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 343.24.001.11
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.51

ЩОДО ДЕЯКИХ ОСНОВНИХ ПРИНЦИПІВ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ

Стаття присвячена вивченню основних принципів у кримінальному правозастосуванні. Досліджується зміст цих принципів, їхня конкретизація, співвідношення та прояв щодо інституту призначення покарання. Виділені такі основні принципи призначення покарання: законності, справедливості, пропорційності та індивідуалізації. Аналізується взаємозв'язок принципу пропорційності з принципом індивідуалізації та справедливості у призначенні покарання. Виділяється статична та динамічна компонента кожного із названих принципів. Доведено, що принципи призначення покарання спрацьовують не самі по собі, а лише у тісному взаємозв'язку одне з одним. При цьому, будучи елементами теоретико правової парадигми призначення покарання, чітке дотримання одного з принципів є запорукою виконання всіх інших. Принцип пропорційності призначення кримінально-правової міри необхідно віднести до самостійного принципу кримінального правозастосування. Принцип індивідуалізації покарання забезпечується через врахування критеріїв пропорційного та справедливого покарання. Справедливе покарання базується на врахуванні принципу гуманізму у пенологічній практиці. Зміст принципу пропорційності на правозастосовному рівні кримінального права розкривається через врахування таких вимог: необхідності покарання, його достатності, мети покарання чи іншого заходу кримінально-правового впливу. Зміст принципу справедливості складається з двох компонентів: 1) призначення покарання, відповідного тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та особи діяча (пропорційність у покаранні); 2) гуманне ставлення до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (принцип гуманізму). При визначенні правової природи індивідуалізації покарання необхідно керуватися плюралістичним методом та розуміти, що індивідуалізація є багатоаспектним явищем.

Ключові слова: *призначення покарання, пропорційність покарання, справедливість покарання, індивідуалізація покарання, принципи кримінального права.*

Khylchenko (Makarenko) A. S. Some basic principles of sentencing

The article is devoted to the study of the basic principles in criminal law sentencing process. The author investigates the content of these principles, their specification, correlation and application to specific institution of sentencing. The following basic principles of punishment are defined: legality, justice, proportionality and individualization. It is analized the correlation of proportionality with the principle of individualization and justice of punishment. The static and dynamic component of each of the principles is highlighted in the article. It is proved that the principles of sentencing do not work on their own, but only in close relationship with each other. At the same time, being elements of the theoretical model of sentencing, strict adherence to one of the principles is the key to the fulfillment of all others. It has been proved that the principle of proportionality of the criminal law measures should be

attributed to an independent principle of the enforcement of criminal law. The principle of individualization of punishment is ensured by taking into account the criteria of proportional and fair punishment. Fair punishment is based on consideration of the principle of humanism in penological practice. The content of the principle of proportionality at the law enforcement level of criminal law is revealed by taking into account the following requirements: the necessity of punishment, its sufficiency, the aim of punishment or other criminal law measures. The content of the principle of justice consists of two components: 1) the imposition of punishment corresponding to the severity of the criminal offense and the guilty person (proportionality in punishment); 2) humane attitude to the person who committed a criminal offense (the principle of humanism). It is necessary to be guided by a pluralistic method in determining the legal nature of the individualization of punishment. Obviously to understand that individualization is a multidimensional phenomenon.

Key words: *sentencing process, proportionality of punishment, justice of punishment, individualization of punishment, principles of criminal law.*

Вступ. Сучасні реалії воєнних викликів зумовлюють необхідність переосмислення принципів кримінального правозастосування. Їхня проблематика, виділення таких принципів, конкретизація змісту, співвідношення із суміжними категоріями (правила/критерії/вказівки щодо призначення покарання, методи кримінально-правової політики) є однією із дискусійних тем у доктрині кримінального права. Принципи призначення покарання – це основні керівні ідеї, які визначають усю діяльність суду із застосування покарання. Можливо саме таке розуміння даних принципів дає змогу точно визначити їхнє коло, зміст та співвідношення між собою.

Постановка завдання. Для досягнення законодавчо визначеної мети покарання/інших заходів кримінально-правового впливу, підвищення ефективності протидії кримінальним правопорушенням у суддівській діяльності є необхідним точне дотримання конкретних принципів. Звідси визначення системи принципів призначення покарання, розкриття їхнього актуального змісту, з'ясування ступеня їхнього впливу на формування внутрішнього переконання як важливого прояву правосвідомості суддів і як основи для прийняття того чи іншого рішення є завжди необхідним. Метою цього дослідження є сформування нового бачення змісту принципів індивідуалізації та справедливості призначення покарання, освітлення їхнього співвідношення з принципом пропорційності. У рамках цієї статті не розглядається система всіх принципів (загально-правових та спеціально-правових), які пронизують «пеналізаційне право».

Виклад основного матеріалу та результати дослідження. Кажучи про принципи призначення покарання, на нашу думку, необхідно вести мову про принцип законності, справедливості, пропорційності та індивідуалізації покарання. Це ті основні принципи, які є керівними ідеями у суддівський діяльності та які зумовлюють зміст правил призначення покарання, побудову системи покарань та формування кримінально-правових санкцій. Хоча Кримінальний кодекс України (далі – КК України) не містить прямої вказівки на застосування конкретних принципів, не розкриває їхнього змісту, але робити про них висновки є можливим, виходячи із тлумачення загальних засад та інших правил призначення покарання. Цьому й слугує традиційно активна наукова розробка, а також безпосередня апробація судовою практикою.

Кримінально-правовий аналіз покарання та його призначення дає змогу розробки теоретико-методологічних засад застосування покарання. Такі засади (основи) повинні стати парадигмою призначення покарання та інших заходів кримінально-правового впливу. Видається, структурними елементами такої парадигми у першу чергу є принципи та критерії призначення покарання. Критерії призначення покарання вимагають значної доктринальної розробки та практичної апробації. Вони не є самими нормативними правилами призначення

покарання, а є конкретною «розшифровкою» змісту таких правил. Принципи призначення покарання – це динамічне явище, тому освітлення актуального бачення змісту того або іншого принципу є раціональним та значимим для практики кримінального правозастосування.

Усталеним стало визначення індивідуалізації покарання як конкретизації судом виду і розміру міри державного примусу, який призначається особі, яка вчинила кримінальне правопорушення, в залежності від особливостей даного правопорушення і його суб'єкту. А зміст цього принципу зводиться до врахування вимог, закріплених у п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України. Але принцип індивідуалізації покарання закріплений у ряді норм КК. Так, індивідуалізацію покарання передбачають норми про відповідальність і покарання співучасників у вчиненні кримінального правопорушення (ст. ст. 29, 30 КК, ч. 5 ст. 68 КК). Для індивідуалізації важливим являється з'ясування питання про стадію вчинення кримінального правопорушення (ст. ст. 16, 68 КК). Інститут обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання (ст. 66 та 67 КК), також являються засобом індивідуалізації покарання. Велике значення для індивідуалізації покарання має конструкція санкцій норм Особливої частини КК як альтернативних та відносно – визначених.

З'ясування принципу індивідуалізації покарання прямо ув'язане з існуванням суддівського розсуду у праві. Нами у кандидатському дослідження [1] було розроблене поняття суддівського розсуду, його підстав та причин існування. При цьому, неодноразово ці висновки були прийняті судовою практикою та наведені у відповідних рішеннях [2].

Індивідуалізація покарання – це принцип інституту призначення покарання, відповідно до якого суд, на основі оцінки ряду загальних і спеціальних критеріїв, зазначених у законі, визначає особі, яка вчинила злочин, справедливу міру покарання, спрямовану на досягнення цілей виправлення засудженого і приватної превенції, а також сприяє досягненню інших цілей, поставлених перед покаранням [3, с. 127]. На нашу думку, при визначенні правової природи індивідуалізації покарання необхідно керуватися плюралістичним методом та розуміти, що індивідуалізація є багатоаспектним явищем: це не суто індивідуалістичний підхід до обрання міри покарання, це є метод кримінально-правової політики, на якому базується побудова кримінально-правових санкцій, це керівна ідея, (принцип), що пронизує кримінальний закон та практику його застосування. У методології та методиці визначення покарання це є базисом, на якому формуються конкретні правила (норми) та критерії призначення покарання. Безсумнівно, повне вивчення поняття принципу індивідуалізації покарання є неможливим без розкриття співвідношення з іншими основними принципами призначення покарання, вірніше, без визнання факту їхнього (принципів) тісного взаємозв'язку та взаємовпливу.

Так, принцип індивідуалізації покарання забезпечується через врахування критеріїв пропорційного та справедливого покарання. Справедливе покарання базується на врахуванні принципу гуманізму у пенологічній практиці. Зміст принципу пропорційності на правозастосовному рівні кримінального права розкривається через врахування таких вимог: необхідності покарання, його достатності, мети покарання чи іншого заходу кримінально-правового впливу. З одного боку, взаємна реалізація принципів (законного, пропорційного та справедливого покарання) на етапі індивідуалізації покарання передбачає застосування такої міри кримінально-правового впливу, яке є співрозмірною тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та особі діяча, а також з врахуванням системи покарань і конструкції санкцій кримінального закону. А з іншого, ці принципи повинні сприяти досягненню цілей покарання чи цілей іншого заходу кримінально-правового впливу.

Розробники проєкту нового КК України пропонують нормативно закріпити принципи кримінального права, передбачивши наступні: законності, юридичної визначеності, рівності, пропорційності, індивідуальності, гуманізму, однократності застосування кримінально-правових засобів та принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань. Пропорційність визначається, у тому числі, через позицію, що кримінально-правові засоби встановлюються відповідно до ступеня тяжкості кримінального правопорушення та застосовуються з урахуванням ступеня тяжкості вчиненого кримінального правопорушення й особи винного [4]. Звідси принципи пропорційності та індивідуалізації покарання ототожнюються.

Ми не ототожнюємо принцип пропорційності та індивідуалізації покарання. Вони тісно взаємопов'язані, але їхній зміст не зовсім ідентичний. Принцип пропорційності є вихідним від принципу індивідуалізації. Детальний зміст принципу пропорційності та його співвідношення з принципом індивідуалізації покарання нами наведено у попередніх статтях [5]. Добавимо тільки, що ці два принципи у методології призначення покарання реалізуються за допомогою різних інструментів. Підтвердження самостійності цих принципів проявляється і в судовій практиці [6]. Зменшення цінності індивідуалізації покарання саме як принципу є необґрунтованим та дисонує з результатами багаторічної судової практики, у тому числі і Європейського суду з прав людини [до прикладу, справа «Murray v. the Netherlands» 26.04.2016].

Як нами було зазначено, необхідним є вивчення принципу індивідуалізації призначення покарання, як і будь-якого іншого принципу, не лише у статичному, але і в динамічному аспекті. З метою унормування правозастосовної практики видається доцільним сформування чітких критеріїв врахування принципу індивідуалізації. Такі критерії можуть бути і повинні бути розроблені крізь призму засад (правил) призначення покарання як більш конкретні вказівки/«інструкції» щодо того що потрібно розуміти під конкретним положенням закону. Крім цього, такі критерії, що можуть бути стандартизовані, є доцільним закріпити у самому кримінальному законі. Є вчені, які розуміння критеріїв індивідуалізації покарання зводять до врахування положень, закріплених у п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України [7]. Ми вважаємо, що критеріями індивідуалізації призначення покарання повинні бути конкретніші обставини, багато з яких вироблені казуїстично.

Так, судова практика також напрацювала значну базу, яка дає змогу простежити особливості врахування принципу індивідуалізації покарання в динамічному аспекті. Наприклад, постанова ВС від 30 жовтня 2018 року у справі № 559/1037/16-к, провадження № 51-3612км18 щодо особливостей врахування обставин, що пом'якшують покарання [8], постанова ВС від 20 листопада 2018 року, справа № 234/10174/16-к щодо тривалої неправомірної поведінки потерпілого [9], постанова ВС від 20 червня 2018 року у справі № 566/606/15-к, (провадження № 51-1272зпв18) про визнання як обставини, що обтяжує покарання «настання тяжких наслідків» [10], постанова ККС ВС від 24.01.2024 у справі № 346/1286/23 (провадження № 51-6449км23) щодо вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій [11], постанова ККС ВС від 27.04.2023 у справі № 725/2953/22 щодо вчинення крадіжки в умовах воєнного стану в населеному пункті, в якому фактично не велися активні бойові дії як обставини, яка обтяжує покарання (ст. 67 КК) [12], ККС ВС від 29 січня 2024 року у справі № 183/184/23 – щодо критеріїв караності колабораційної діяльності, яка полягала в обійманні посади, що передбачає впровадження стандартів освіти держави-агресора в закладах освіти у період воєнного стану [13] тощо. Саме динамізм принципу індивідуалізації покарання повинен проявитися у розробці та апробації додаткових критеріїв, що відповідатиме концепту кримінально-правової політики на певний час. Такими, наприклад, нині можуть бути визнані поширеність кримінального правопорушення, його вид та значна суспільна небезпека, зокрема, у зв'язку зі збройною агресією рф проти України; врахування судом досудової доповіді служби пробації; позиції потерпілого та у цілому особи потерпілого. Статична компонента індивідуалізації саме як принципу призначення покарання проявляється у врахуванні критеріїв пропорційного покарання (необхідності та достатності). Мета покарання як складова принципу пропорційності, зміст якого нами був розроблений, відноситься до динамічної компоненти.

Хоча КК України не містить прямої вказівки на необхідність призначення саме справедливого покарання, однак такий висновок витікає із кримінально-правового змісту покарання та його мети, загальних засад та спеціальних правил призначення покарання, форм диференціації кримінальної відповідальності та видів індивідуалізації покарання. Як мінімум, відповідно до ч. 2 ст. 65 КК України особі, яка вчинила кримінальне правопорушення, має бути призначене покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження вчинення нових кримінальних правопорушень. Більш суворий вид покарання з числа

передбачених за вчинене кримінальне правопорушення призначається лише у разі, якщо менш суворий вид покарання буде недостатній для виправлення особи та попередження вчинення нею нових кримінальних правопорушень. Як видається, у цьому законодавчому положенні сформульований та конкретизований принцип саме справедливості покарання. Обов'язково, справедливість призначення покарання повинна у визначатися з точки зору врахування інтересів усіх суб'єктів кримінально – правових відносин (особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, держави, потерпілого, третіх осіб) і, таким чином, бути врахованою серед принципів призначення покарання [14; 15]. Ми вважаємо, зміст принципу справедливості складається з двох компонентів: 1) призначення покарання, відповідного тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та особі діяча (пропорційність у покаранні); 2) гуманне ставлення до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (принцип гуманізму). Лише таке розуміння принципу справедливості забезпечить мінімізацію абсолютизації пропорційності як відповідності між діянням та відплатою у кримінальному праві. При цьому, як і щодо принципу індивідуалізації, тлумачення принципу справедливості повинно розглядатися через статичну компоненту у частині необхідності та достатності як критеріїв пропорційності у покаранні; та динамічну – через врахування принципу гуманізму. Розуміння та розкриття останнього можливе лише крізь призму мети покарання.

Висновки. При визначенні правової природи індивідуалізації покарання необхідно керуватися плюралістичним методом та розуміти, що індивідуалізація є багатоаспектним явищем. Зміст принципу індивідуалізації, як і принципу справедливості та пропорційності, повинен розглядатися як у статичному, так і динамічному аспектах. Спостерігається тісна взаємодія та взаємовплив основних принципів призначення покарання (індивідуалізації, пропорційності, справедливості, законності). Будучи основними принципами, вони спрацьовують не самі по собі, а лише у тісному взаємозв'язку одне з одним. При цьому, будучи елементами теоретико правової парадигми призначення покарання, чітке дотримання одного з принципів є запорукою виконання всіх інших. Принцип пропорційності призначення кримінально-правової міри необхідно віднести до самостійного принципу кримінального правозастосування. Принцип індивідуалізації покарання забезпечується через врахування критеріїв пропорційного та справедливого покарання. Передумовою призначення справедливої міри кримінально-правового впливу є побудова кримінально-правових санкцій на засадах індивідуалізації. Зміст принципу справедливості складається з двох компонентів: 1) призначення покарання, відповідного тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та особі діяча (пропорційність у покаранні); 2) гуманне ставлення до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (принцип гуманізму). Динамізм принципу індивідуалізації покарання повинен проявитися у розробці та апробації додаткових критеріїв, що відповідатиме концепту кримінально-правової політики на певний час. Статична компонента індивідуалізпції саме як принципу призначення покарання проявляється у врахуванні критеріїв пропорційного покарання (необхідності та достатності).

Список використаних джерел:

1. Макаренко А. С. Суддівський розсуд при призначенні покарання в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. С. Макаренко; кер. роботи В. О. Туляков; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2012. 20 с.

2. Постанова Верховного Суду від 22 березня 2018 року у справі № 207/5011/14-к, провадження № 51-1985 км 18. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/73001386 (дата звернення: 08.01.2025).

3. Іскендеров Ф. Дуалізм правового визначення ознак індивідуалізації покарання: компаративний аналіз. *Підприємництво, господарство і право.* № 7. 2017. С. 126-129.

4. Текст проєкту нового Кримінального кодексу України/Draft of the new Criminal Code of Ukraine. URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/08/02/kontrolnyj-tekst-proyektu-kk-stanom-na-01-08-2024.pdf (дата звернення: 08.01.2025).

5. Хильченко (Макаренко) А.С. Принцип пропорційності при призначенні покарання та звільненні від його відбування в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 7/2024. с. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/90

6. Постанова ККС ВС від 08.04.2021, справа № 748/963/20, провадження № 51-134км21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96281953 (дата звернення: 08.01.2025)

7. Бережнюк В. М. Поняття та загальні критерії індивідуалізації покарання при призначенні покарання за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / В. М. Бережнюк. Львів, 2021. 225 с.

8. Постанова Верховного Суду від 30 жовтня 2018 року у справі № 559/1037/16-к, провадження № 51-3612км18. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/77654034 (дата звернення: 08.01.2025).

9. Постанова ККС ВС від 20 листопада 2018 року у справі № 234/10174/16-к, провадження № 51-1345км18. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/78044732 (дата звернення: 08.01.2025).

10. Постанова ККС ВС від 20.06.2018 у справі № 566/606/15-к, провадження № 51-1272зпв18. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/74842734 (дата звернення: 08.01.2025).

11. Постанова ККС ВС від 24.01.2024 у справі № 346/1286/23, провадження № 51-6449км23. URL: https://reestr.court.gov.ua/Review/116607237 (дата звернення: 08.01.2025).

12. Постанова ККС ВС від 27.04.2023 у справі. URL: № 725/2953/22 https://reyestr.court.gov.ua/Review/110569387 (дата звернення: 08.01.2025)

13. Постанова ККС ВС від 29 січня 2024 року у справі № 183/184/23. провадження № 51-5942км23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116705036 (дата звернення: 08.01.2025).

14. Пеналізаційна практика у європейському кримінальному дискурсі: навчальний посібник/ Туляков Вячеслав Олексійович, Іскендеров Фірдовсі Шошан-огли, Хильченко Анастасія Сергіївна. Одеса: Гельветика, 2020. 116 с.

15. Кримінальна політика у сфері покарань = Criminal Policy in the Sphere of Sentencing / Б. М. Головкін, В. О.Туляков, В. М. Бурдін, М. В. Романов, І. З. Сень, А. С. Хільченко (Макаренко); тех. ред. Ю. Д. Батан ; за ред. Б. Головкіна, Г. Шмельцер. Одеса: Гельветика, 2022. 209 с. URL: https://doi.org/10.32837/11300.24889 (дата звернення: 08.01.2025).

ЩИРСЬКА В. С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права
та кримінології
*(Одеський державний університет
внутрішніх справ)*

ЯРОШ В. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права
та кримінології
*(Одеський державний університет
внутрішніх справ)*

УДК 343.51/53:343.2/.7(477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.52

ПІДРОБЛЕННЯ ЯК СПОСІБ ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Стаття присвячена дослідженню підроблення як способу вчинення кримінального правопорушення, його суб'єктивних та об'єктивних ознак має важливе теоретичне та практичне значення. Зокрема, воно дозволить глибше та повніше з'ясувати окремі аспекти загального вчення про склад кримінального правопорушення, передусім, про об'єктивну сторону складу кримінального правопорушення. Це є важливим для правозастосовної практики, де виникає багато питань, пов'язаних з кваліфікацією підроблень, вирішення конкуренції кримінально-правових норм, відмежування суміжних кримінальних правопорушень та кримінально протиправних діянь від некримінальних правопорушень. Відсутність науково обґрунтованих рекомендацій щодо кваліфікації кримінального правопорушення, способом вчинення яких є підроблення, призводить до складнощів у правозастосувальній діяльності, а іноді – і до помилок. В даному випадку загальне вчення про спосіб вчинення кримінального правопорушення буде «загальним», підроблення як спосіб вчинення кримінального правопорушення – «особливим», а підроблення як спосіб вчинення конкретного кримінального правопорушення – «одиничним». Викладене свідчить про актуальність та проведення комплексного теоретичного дослідження підроблення як способу вчинення кримінального правопорушення на рівні його родового поняття і визначення на цій основі пропозицій щодо удосконалення кримінального законодавства та рекомендацій щодо застосування положень КК при кваліфікації кримінальних правопорушень, способом вчинення яких є підроблення. Підроблення детермінується певними обставинами об'єктивного та суб'єктивного характеру. Але, якими б не були детермінанти, вони створюють не неминучість, а лише сприятливі умови вчинення підроблення. Вони виступають лише сукупністю обставин об'єктивного та суб'єктивного характеру, що роблять можливим вчинити кримінальне протиправне діяння у спосіб підроблення.

Ключові слова: *спосіб вчинення кримінального правопорушення, суб'єктивних та об'єктивних ознак, обґрунтованих рекомендацій щодо кваліфікації кримінального правопорушення, предмет кримінального правопорушення.*

Shchyrska V. S., Yarosh V. V. Forgery as a method of committing a criminal offense

The article is devoted to the study of forgery as a way of committing a criminal offense, its subjective and objective features have important theoretical and practical significance. In particular, it will allow a deeper and more complete elucidation of certain aspects of the general doctrine on the composition of a criminal offense, first of all, on the objective side of the composition of a criminal offense. This is important for law enforcement practice, where many questions arise related to the qualification of forgeries, the resolution of competing criminal law norms, the demarcation of related criminal offenses and criminally illegal acts from non-criminal offenses. The lack of scientifically based recommendations on the qualification of a criminal offense, the method of committing of which is forgery, leads to difficulties in law enforcement activities, and sometimes to mistakes. In this case, the general doctrine of the method of committing a criminal offense will be "general", forgery as a method of committing a criminal offense will be "special", and forgery as a method of committing a specific criminal offense will be "single". The above testifies to the relevance and conduct of a comprehensive theoretical study of forgery as a method of committing a criminal offense at the level of its generic concept and the definition on this basis of proposals for the improvement of criminal legislation and recommendations for the application of the provisions of the Criminal Code in the qualification of criminal offenses, the method of commission of which is forgery. Counterfeiting is determined by certain circumstances of an objective and subjective nature. But, no matter what the determinants are, they do not create inevitability, but only favorable conditions for committing counterfeiting. They act only as a set of circumstances of an objective and subjective nature, which make it possible to commit a criminal offense in the form of forgery.

Key words: *method of committing a criminal offense, subjective and objective signs, substantiated recommendations regarding the qualification of a criminal offense, subject of a criminal offense.*

Спосіб кримінального правопорушення підлягає встановленню при розслідуванні не тільки підроблення документів та їх використання, але й будь-якого вчиненого кримінального правопорушення, оскільки це стосується об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення і входить до предмету доказування. Саме спосіб кримінального правопорушення має суттєве значення для аналізування кримінально-правової норми, які розміщенні у різних розділах Особливої частини Кримінального кодексу України. Дослідження підроблення як способу вчинення кримінального правопорушення, його суб'єктивних та об'єктивних ознак має важливе теоретичне та практичне значення.

Підроблення розглядалось лише як спосіб вчинення конкретних кримінальних правопорушень при досліджень окремих складів, а також в контексті дослідження способу як ознаки об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Водночас за межами цих досліджень залишилися розгляд підроблення на рівні родового поняття, визначення його правової сутності, характеристика об'єктивних та суб'єктивних ознак підроблення. Викладене свідчить про актуальність та проведення комплексного теоретичного дослідження підроблення як способу вчинення кримінального правопорушення на рівні його родового поняття і визначення на цій основі пропозицій щодо удосконалення кримінального законодавства та рекомендацій щодо застосування положень КК при кваліфікації кримінальних правопорушень, способом вчинення яких є підроблення.

В даному випадку загальне вчення про спосіб вчинення кримінального правопорушення буде «загальним», підроблення як спосіб вчинення кримінального правопорушення – «особливим», а підроблення як спосіб вчинення конкретного кримінального

правопорушення – «одиничним». Підроблення являє собою поширений спосіб вчинення суспільно небезпечних діянь, який має свої індивідуальні ознаки, що відрізняють його від інших способів вчинення кримінальних правопорушень. У КК передбачено чимало кримінальних правопорушень, що можуть вчинятися шляхом підроблення. Підроблення документів, які подаються для реєстрації випуску цінних паперів (ст. 223-1); виготовлення, збут та використання підроблених недержавних цінних паперів (крім державних цінних паперів) (ст. 224); умисне введення в обіг на ринку України (випуск на ринок України) небезпечної продукції (ст. 227); знищення, підробка або заміна номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу (ст. 290); незаконне виготовлення, підроблення, використання чи збут підроблених документів на отримання наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів (ст. 318); підроблення документів, печаток, штампів та бланків, їх збут, використання підроблених документів (ст. 358); службове підроблення (ст. 366); ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом (ст. 409) [1].

Визнання підроблення «наскрізним» способом тягне за собою певні наслідки. Так, з'ясування обсягу та змісту вказаних способів, їх об'єктивних та суб'єктивних ознак має важливе значення як для правильного застосування кримінального закону (кваліфікації кримінального правопорушення, розмежування суміжних кримінальних правопорушень і т. п.), так і для призначення покарання, адекватного вчиненому [6, с. 27]. У літературі при дослідженні окремих «наскрізних» способів зазначається, що на практиці нерідко зустрічаються ускладнення при застосуванні окремих норм Особливої частини КК, які передбачають даний спосіб як одну з обов'язкових ознак складу кримінального правопорушення [5, с. 1]. Не є винятком з цього і підроблення. Варто лише згадати складнощі, які виникають на практиці при кваліфікації підроблення, в якому підроблений документ використовується самим підроблювачем (частини 1, 2 та 3 ст. 358 КК) [1], при розв'язані конкуренції загальної норми (ст. 358 КК) та спеціальних норм (ст. 220-1 ст. 220-2 КК), коли підроблення у спеціальних нормах вчиняється повторно або за попередньою змовою групою осіб (кваліфікувати такі дії за ч. 2 ст.358 КК або за спеціальними нормами) [4, с. 907], при відмежуванні загального підроблення документів (ст. 358 КК) від підроблення, вчиненого службовою особою (ст. 366 КК) [8, 12].

Зокрема підроблення, як самостійних кримінальних правопорушень є неприйнятним. По-перше, це може призвести до ототожнення способу з об'єктивною стороною кримінального правопорушення. Але спосіб вчинення кримінального правопорушення з нею цілком не співпадає. Об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення – це сукупність ознак, що характеризують зовнішню сторону кримінального правопорушення і діяння, поряд з наслідками, способами, засобами та іншими ознаками є складовою частиною об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення [9, с. 78-79]. Спосіб же вчинення кримінального правопорушення – це сукупність окремих рис самої дії (бездіяльності), за допомогою якого досягається кримінально протиправних результатів. Спосіб вчинення кримінального правопорушення є основною та важливою характеристикою кримінально протиправного діяння [9].

У диспозиціях статей Особливої частини передбачаються ознаки, які індивідуалізують конкретний склад кримінального правопорушення та відрізняють цей склад від інших складів кримінального правопорушення. У складі кримінального правопорушення, передбаченому у ст. 366 КК, вказівка на такий спосіб вчинення як підроблення, відрізняє його від складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 364 КК. Не слід забувати, що склад кримінального правопорушення – це більш широке та розгорнуте поняття, ніж диспозиція статті Особливої частини КК. І, по-друге, визнаючи підроблення кримінально караним, законодавець має за мету саме захист тих об'єктів кримінально-правової охорони, шкода яким завдається кримінально протиправним посяганнями, способом вчинення яких є підроблення.

Підроблення може виступати у якості внутрішнього змісту кримінально протиправної дії, засвідчувати операційну своєрідність виконання дії. Наприклад, дії по постановленню

суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали, постанови (ст. 375 КК) співпадають за змістом зі способом вчинення кримінального правопорушення – підроблення. Така ж сама ситуація спостерігається із підробленням грошей, державних цінних паперів чи білетів державної лотереї (ст. 199 КК); виготовлення, збут та використання підроблених цінних паперів (крім державних цінних паперів) (ст. 224 КК); підробкою номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу (ст. 290 КК); підробленням документів, печаток, штампів та бланків (ст. 358 КК); службовим підробленням (ст. 366 КК) та ін. Причому, у даних випадках взаємозв'язок способу вчинення кримінального правопорушення та дії настільки тісний, що спосіб за суттю співпадає з дією. Однак, це не означає, що дія тотожна способу, поглинає його, або, навпаки, спосіб виключає дію. Дія є самостійним соціально-правовим явищем, яке завжди характеризується відповідним способом його вчинення. А спосіб завжди зберігає своє функціональне призначення, характеризує дію з точки зору порядку, послідовності прийомів і рухів, які застосовуються при вчиненні кримінального правопорушення, і виступає у якості однієї з найважливішої ознаки, яка утворює зміст дії [6, с. 34].

У деяких складах кримінального правопорушення підроблення виступає у якості дії «допоміжного» характеру, що забезпечує вчинення «основної» дії. Наприклад, підроблення при ухиленні від військової служби (ст. 409 КК). В свою чергу спосіб виступає невід'ємною умовою вчинення основної дії. За таких умов спосіб та основна дія знаходяться в нерозривному зв'язку, і їх сполучення утворює, так би мовити, сукупну дію як ознаку об'єктивної сторони відповідного конкретного складу кримінального правопорушення. Невчинення будь-якої з них свідчить про відсутність складеної дії, а, отже, і об'єктивної сторони відповідного складу кримінального правопорушення. Отже, не може бути вчинене ухилення від військової служби (ч. 1 ст. 409 КК) окрім, як шляхом самокалічення, симуляції хвороби, підроблення документів чи іншого обману. По-перше, вона враховує найбільш імовірні та найбільш поширені варіанти певної кримінально протиправної поведінки, і, по-друге, істотно впливає на кваліфікацію. З наведеного вище прикладів, законодавець у диспозиції врахував поширеність ухилення від військової служби саме шляхом підроблення документів, не забувши при цьому переглянути покарання за дане правопорушення у бік посилення. І якщо при ухиленні від військової служби шляхом підроблення документів дії винної особи слід кваліфікувати за ст. 409 КК (сукупність кримінальних правопорушень, передбачених статтями 409 та 358 КК, в такому випадку відсутня), то, наприклад, при ухиленні від сплати податків вчиненого шляхом службового підроблення або підроблення документів, дії винного повинні кваліфікуватися за сукупністю, а саме за ст. 212 та ст. 366 або 358 КК відповідно.

Отже, для правильного зрозуміння сутності конкретного підроблення, а, в кінцевому рахунку, і для правильної кваліфікації, необхідно визначити як спосіб вчинення кримінального правопорушення – підроблення співвідноситься зі кримінально протиправною дією. Виступає він у якості внутрішнього змісту злочинної дії або у якості дії «допоміжного» характеру, що забезпечує вчинення «основної» дії. Підроблення може бути прямо зазначений у диспозиції статті Особливої частини КК (статті 199, 290, 318, 358, 366, 409 КК тощо), або однозначно випливати з їх змісту і бути встановленим шляхом тлумачення тексту закону (ч. 2 ст. 223-1, ст. 176 КК тощо).

При прямому зазначені у тексті диспозиції статті може окремо вказуватися на караності певного підроблення. Наприклад, «підробка документів на переказ, платіжних карток чи інших засобів доступу до банківських рахунків ...» (ч. 1 ст. 200 КК), «... підроблення ... документів, які дають право на отримання наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів ...» (ч. 1 ст. 318 КК) тощо. За таких обставин, в нормі йдеться про той випадок, коли підроблення як спосіб вчинення кримінального правопорушення виступає у якості внутрішнього змісту кримінально протиправної дії, засвідчує операційну своєрідність виконання дії. Якщо ж підроблення виступає у якості способу вчинення іншої «основної» дії, у якості дії «допоміжного» характеру, в диспозиції вказівка на підроблення як спосіб вчинення кримінального правопорушення робиться, зокрема, через слово «шляхом». Так,

у ч. 1 ст. 409 КК передбачена відповідальність за ухилення військовослужбовця від несення обов'язків військової служби «шляхом ... підроблення документів ...».

Пряме зазначення на підроблення як спосіб вчинення кримінального правопорушення робиться за допомогою синонімічних термінів «підлог» (виборчих документів – ч. 2 ст. 158 КК), «підроблення» (документів референдуму – ч. 3 ст. 160 КК), «фальсифікація» (документів, які відображають господарську чи фінансову діяльність – ст. 220-2 КК), «підробка» (ідентифікаційного номера, номерів двигуна, шасі або кузова – ст. 290 КК).

Можливість вчинення певних кримінальних правопорушень у спосіб підроблення може однозначно випливати зі змісту статті. У деяких нормах Особливої частини загалом не вміщуються вказівки на спосіб дії злочинця або вони даються в загальній формі, але, не дивлячись на це, у багатьох з цих випадків конкретний зміст способу може бути розкритий шляхом теоретичного аналізу відповідного складу [11, с. 62]. Як приклад, можна навести ст. 176 КК, яка передбачає відповідальність за порушення авторського і суміжних прав. Основним нормативно-правовим актом, де знаходять свій опис можливі види порушень авторських і суміжних прав, є Закон України «Про авторське право і суміжні права». Серед зазначених у ньому порушень є і підроблення інформації, зокрема в електронній формі, про управління правами без дозволу суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав чи особи, яка здійснює таке управління. Отже, такі дії і будуть складати один з можливих шляхів вчинення дій статті 176 КК.

Об'єкт, що охороняється кримінальним законом, може бути заподіяна не будь-якими, а тільки певними діями, характер яких визначається особливостями самого об'єкту. Визначаючи дії, об'єкт тим самим визначає і можливий спосіб вчинення цих дій. Найбільш поширеною точкою зору є визнання суспільних відносин загальним об'єктом усіх кримінальних правопорушень. Дані відносини являють собою цілісну систему, елементами якої є суб'єкти суспільних відносин, предмет суспільних відносин та соціальні зв'язки між учасниками суспільних відносин. Особливості елементів суспільних відносин, що піддаються впливу, певною мірою обумовлюють і особливості способу вчинення кримінального правопорушення. Суб'єкт обирає і відповідний спосіб вчинення кримінального правопорушення, адже відмінність елементів суспільних відносин не може не обумовлювати і відмінний характер злочинної дії та способів їх вчинення [7, с. 60].

Однією з характеристик підроблення є те, що при будь-якому підробленні здійснюється вплив на матеріальні речі. Неможливо здійснити підроблення без впливу на речі матеріального світу за допомогою певних засобів. Кожний засіб вміщує у собі певну програму дій, що можна з ним робити та чого можна досягти використовуючи його. І підроблення передбачає використання не будь-яких засобів, а лише тих, які можуть завдати видозмінюючий вплив на предмет підроблення. Тобто, тих засобів, у програмі яких закладена можливість вчинити за їх допомогою підроблення. Причому, можливість вчинити підроблення може вміщуватися у програмі як простих засобів (наприклад, кульова ручка), так і більш складних (наприклад, копіювально-розмножувальна техніка).

Напевно, найбільш небезпечною буде підробка за умови використання засобів, які використовувались і при виготовленні речі, що підроблюється. Це випливає з того, що підроблені речі завжди підробляються заради використання або збуту. А така мета, в свою чергу, вимагає, щоб підроблена річ сприймалася потерпілим за справжню. За таких умов дана річ повинна мати певну схожість з оригіналом, річчю, що імітується. В іншому випадку, у разі неякісної або недовершеної підробки, такі дії, за певних обставин, можуть бути визнані шахрайськими, але ніяк не підробленням. Останнє особливо стосується часткового підроблення. Це пояснюється тим, що при частковому підробленні впливу піддається вже вироблена справжня річ. Таке виготовлення було зроблено за допомогою певних засобів. І при повторному впливі на річ, при її частковому підробленні, виготовлення підробки у розумінні предмета підроблення (а не шахрайських дій) буде більш небезпечним при користуванні підроблювачем саме тими ж засобами виробництва, що використовувались і при первинному виготовленні, або ж приблизно такими. Адже за таких обставин сліди «вторгнення» у первинну форму речі, що підроблюється, виявити більш складніше.

Об'єктивна обстановка вчинення кримінального правопорушення. Вибір підроблення як можливого способу вчинення того чи іншого кримінального правопорушення відбувається не довільно, а залежить від об'єктивної обстановки вчинення кримінального правопорушення. По-перше, як загальні об'єктивні умови, що існують у певному соціумі (наприклад, у державі), і роблять більш імовірним вчинення певних кримінально протиправних діянь. Так, умовами, які провокують вчинення різного роду підроблень, можуть бути бюрократичні перепони, зарегульованість певних суспільних відносин тощо. І, по-друге, як об'єктивні умови вчинення конкретного підроблення. Так, можливість доступу до засобів вчинення підроблення робить можливим вчинити кримінальне правопорушення у спосіб підроблення. Проілюструвати вплив обстановки вчинення кримінального правопорушення на вибір способу вчинення кримінального правопорушення можна на такому прикладі. Особа, що страждає на наркотичну залежність, з метою отримання наркотичного засобу здійснює їх викрадення з медичної установи (ст. 308 КК). Але, за наявності певних засобів, особа мала б змогу отримати наркотичні засоби шляхом підроблення документів, які дають право на отримання цих засобів, та подальшого їх використання (ст. 318 КК) [1].

До обставин суб'єктивного характеру, що детермінують такий спосіб вчинення як підроблення, можна віднести мотиви, мету його вчинення та особливості суб'єкта підроблення. Вибір особою прийомів та методів, які будуть нею застосовуватися при підробленні, може бути зумовлений мотивом та метою. Відомо, що будь-якій активній поведінці людини передують потреби. На підставі потреби у особи формується мотив. Мотив, у свою чергу, призводить до усвідомлення мети – того бажаного результату, до якого прагне особа при вчиненні злочинного діяння.

Суб'єкт підроблення, можна виокремити два аспекти: по-перше, вчинення окремих різновидів кримінально караних підроблень можливе лише за умови наявності на стороні підроблювача певних додаткових ознак, у порівняні з тими загальними, що висуваються до суб'єкта злочину у Загальній частині КК України (ч. 1 ст. 18, статті 19 та 22). Так, суб'єктом вчинення у спосіб підроблення кримінальног правопорушення, передбаченого ст. 409 КК, може бути лише військовослужбовець. І, по-друге, детермінантами будуть виступати також морально-вольові, психологічні характеристики особи. Нехтування особою соціальними та моральними цінностями, психологічна готовність особи вчинити протиправне діяння при зустрічі життєвих складнощів, життя за принципом «для досягнення мети усі засобі гарні» обумовлюють внутрішню готовність вчинити злочин, і обрати для цього будь-який засіб, у тому числі і підроблення.

Таким чином, підроблення детермінується певними обставинами об'єктивного та суб'єктивного характеру. Але, якими б не були детермінанти, вони створюють не неминучість, а лише сприятливі умови вчинення підроблення. Вони виступають лише сукупністю обставин об'єктивного та суб'єктивного характеру, що роблять можливим вчинити кримінальне протиправне діяння у спосіб підроблення. Сукупність цих обставин обумовлює лише можливість вибору правопорушником саме підроблення як способу вчинення кримінального правопорушення. Але цей вибір може бути і не таким, і може навіть йти у розріз зі сприятливими обставинами об'єктивного та суб'єктивного характеру.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітн. 2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/ed20010405 (дата звернення: 04.04.2024). Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітн. 2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/ed20010405 (дата звернення: 04.04.2024).

2. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Сайт Офісу генерального прокурора. URL : https://gp.gov.ua/ua/posts/prozareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення 28.03.2024).

3. Новітні кримінально-правові дослідження – 2024 : Альманах наукових праць / за ред. д.ю.н., професора О. Козаченка, доктора філософії (PhD) в галузі права, доцента О. Мусиченко. – Миколаїв : МННІП НУ «ОЮА», 2024. – 183 с.

4. Воловик В.І. Введення в філософію. Посібник. – Запоріжжя: Просвіта, 1999. – 176 с.

5. Анісімов Г.М. Зловживання довірою як спосіб вчинення злочину: поняття та кримінально-правове значення: Автореф. дис. … канд. юрид. наук / 12.00.08 / Нац. юрид. акад. України. – Харків, 2003. – 21 с.

6. Панов Н.І. Спосіб вчинення злочину і кримінальна відповідальність. – Харків: «Вища школа», 1982. – 162 с.

7. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., допов. – Х. : Право, 2013. ISBN 978-966-458-427-9 Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. – 2013. – 1040 с.

8. Тучков С.С. Урахування особливостей суб'єкта при кваліфікації злочинів, способом вчинення яких є підроблення. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми взаємодії судових та правоохоронних органів у процесі реалізації завдань кримінального судочинства». 28–29 травня 2004 року м. Запоріжжя: У 2 ч. – Запоріжжя: Юридичний ін-т МВС України, 2004. – Ч. 1. – С. 162–165.

9. Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник. – К.: Юринком Інтер, 2000. – 272 с.

10. Словник іншомовних слів / Укладачі С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. – К.: Наукова думка, 2000. – 664 с.

11. Тацій В.Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України: Навч. посібник. – Харків, УкрЮА, 1994. – 76 с.

12. Котковський В.С., Дробчак А.Л. Юридичний аналіз підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб-підприємців. Правове життя сучасної України: у 3 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) Одеса: Гельветика, 2020. Т. 3. С. 164–166.

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

БІГУНЕЦЬ І. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права
(Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»)

УДК 343.121.4:343.131.5:343.132
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.53

ПОВНОВАЖЕННЯ ЗАХИСНИКА ЯК СУБ'ЄКТА ДОКАЗУВАННЯ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Незважаючи на значний обсяг наукових напрацювань з проблем діяльності захисника під час досудового розслідування, більшість актуальних питань залишаються предметом гострих дискусій, а окремі з них, зокрема, пов'язані з участю захисника у процедурах проведення слідчих (розшукових) дій, не дістали належного висвітлення у науковій літературі. Викладене підтверджує актуальність, теоретичну і практичну цінність обраної тематики дослідження, у якому здійснено спробу визначення проблеми нормативного регулювання та реалізації повноважень захисника на досудовому розслідуванні, що потребують першочергового вирішення. Здійснено юридичний аналіз процедур, пов'язаних зі збиранням та перевіркою доказів за участю захисника на стадії досудового розслідування. Надано пропозиції щодо внесення змін до чинного законодавства України, спрямованих на вдосконалення процесуального порядку проведення окремих слідчих (розшукових) дій та на можливість реалізації захисником й іншими учасниками кримінального провадження своїх прав і законних інтересів. Зроблено висновок, що процесуальний порядок проведення слідчих (розшукових) дій має певну специфіку, обумовлену обмеженням прав і свобод учасників кримінального провадження. Неабияке значення в дотриманні таких прав, як і в доказовій діяльності, має діяльність захисника. Аналіз положень КПК України, які регулюють процесуальний порядок проведення окремих слідчих (розшукових) дій, засвідчує, що вони часто мають нечітку термінологічну визначеність, спричиняють недоліки правозастосування в діяльності слідчих, прокурорів й оперативних працівників, обмежують процесуальні можливості адвоката, який захищає (представляє) інтереси учасників кримінального провадження. Використання захисниками відповідних систематизованих й узагальнених знань під час проведення слідчих (розшукових) дій, а також внесення відповідних законодавчих змін до чинного законодавства України сприятиме досягненню завдань кримінального провадження, а також завдань, які покладено на захисника у зв'язку з реалізацією функції захисту під час досудового розслідування.

Ключові слова: *кримінальне провадження, процесуальні дії, кримінальне судочинство, докази.*

Bihunets I. M. Powers of the defender as a subject of proof during investigative (search) actions

Despite the significant volume of scientific work on the problems of the defense attorney's activities during the pre-trial investigation, most of the current issues remain

the subject of heated discussions, and some of them, in particular, those related to the defense attorney's participation in the procedures for conducting investigative (search) actions, have not received proper coverage in the scientific literature. The above confirms the relevance, theoretical and practical value of the chosen research topic, in which an attempt is made to determine the problems of regulatory regulation and the exercise of the defense attorney's powers during the pre-trial investigation, which require a priority solution. A legal analysis of the procedures related to the collection and verification of evidence with the participation of the defense attorney at the stage of the pre-trial investigation has been carried out. Proposals are made to amend the current legislation of Ukraine aimed at improving the procedural order for conducting certain investigative (search) actions and at enabling the defense attorney and other participants in criminal proceedings to exercise their rights and legitimate interests. It is concluded that the procedural procedure for conducting investigative (search) actions has a certain specificity, due to the restriction of the rights and freedoms of the participants in criminal proceedings. The activities of the defense attorney are of great importance in observing such rights, as well as in evidentiary activities. An analysis of the provisions of the Code of Criminal Procedure of Ukraine, which regulate the procedural procedure for conducting individual investigative (search) actions, shows that they often have vague terminological definitions, cause shortcomings in law enforcement in the activities of investigators, prosecutors and operational officers, and limit the procedural capabilities of the lawyer who protects (represents) the interests of the participants in criminal proceedings. The use by defense attorneys of relevant systematized and generalized knowledge during the conduct of investigative (search) actions, as well as the introduction of relevant legislative amendments to the current legislation of Ukraine, will contribute to the achievement of the tasks of criminal proceedings, as well as the tasks assigned to the defense attorney in connection with the implementation of the protection function during the pre-trial investigation.

Key words: *criminal proceedings, procedural actions, criminal justice, evidence.*

Постановка проблеми. Надання кваліфікованої юридичної допомоги є однією з основних гарантій особи в кримінальному провадженні. Водночас слід ураховувати, що рівень належного виконання захисником покладених на нього законодавцем обов'язків буде безпосередньо залежати від позиції його клієнта, а також його знань, умінь і навичок під час здійснення окремих процедур, спрямованих на збирання та перевірку доказів у кримінальному провадженні.

Попри стрімкий розвиток наукової думки й законодавства в напрямі нормативного врегулювання питань забезпечення прав і законних інтересів учасників кримінального провадження під час ініціювання та проведення окремих слідчих (розшукових) дій, серед практиків і науковців тривають дискусії щодо гарантій їх реалізації.

Науковці та практики часто акцентують увагу на забезпеченні рівноправності в збиранні й дослідженні доказів у змагальному кримінальному провадженні, оскільки лише через рівні можливості сторін забезпечується реалізація принципу змагальності. Проте, на відміну від суб'єктів, що належать до сторони обвинувачення, діяльність захисника щодо збирання доказів у кримінальному провадженні та процесуальне оформлення її результатів законом майже не регламентовані.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як стверджує В.Т. Нор, під час досудового розслідування захисник перебуває в нерівному становищі, порівняно зі стороною обвинувачення, оскільки позбавлений права здійснювати слідчі (розшукові) дії [1, с. 631]. Також у доктрині обстоюють позицію щодо розширення засад змагальності в досудовому провадженні шляхом законодавчого закріплення права безпосереднього звернення сторони

захисту до слідчого судді з клопотанням про дачу дозволу на проведення слідчих дій та порядку його реалізації [2, с. 42]. Такий порядок вирішення клопотань сторони захисту вважаємо контраверсійним, оскільки слідчі судді не мають доступу до всіх матеріалів кримінального провадження, що знаходяться в розпорядженні слідчого, прокурора, і це не дає змоги об'єктивно оцінити необхідність проведення процесуальної дії, про яку клопоче сторона захисту. Раціональною видається позиція щодо встановлення обов'язку слідчого, прокурора задовольняти клопотання підозрюваного, захисника про проведення процесуальних дій з метою находження матеріалу захисту [3, с. 82; 4, с. 12].

Зазначимо, що на законодавчому рівні дотримання прав сторони захисту гарантоване: 1) правом подавати клопотання про проведення слідчих (розшукових) дій, НСРД та інших процесуальних дій, брати участь у їх проведенні (п. 1 ч. 6 ст. 223 КПК України), що забезпечується можливістю оскарження до слідчого судді відмови слідчого або прокурора в задоволенні клопотання; 2) безпосередністю дослідження доказів судом.

Аналізуючи проблему розширення доказових можливостей сторони захисту й забезпечення належної процесуальної регламентації порядку їх реалізації під час проведення слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій, науковці висловлюють різні пропозиції з цього приводу. Зокрема, пропонують визначений у ч. 1 ст. 220 КПК України строк розгляду клопотань сторони захисту, потерпілого та його представника чи законного представника про виконання будь-яких процесуальних дій обмежити 24 годинами з метою забезпечення оперативності отримання відомостей, речей та документів, що можуть бути використані як докази, й запобігання можливості їх знищення [5, с. 163].

Мета статті. Проведення слідчих (розшукових) дій та НСРД є основним способом збирання, дослідження і використання доказів у кримінальному провадженні. Належне проведення зазначених процесуальних дій та оформлення/фіксація отриманих даних є надзвичайно важливою складовою кримінального провадження. Постає об'єктивна необхідність напрацювати практичні рекомендації щодо підвищення ефективності діяльності захисника зі збирання та перевірки доказів, що допоможе уникати помилок як під час розроблення стратегії захисту, так і під час проведення слідчих (розшукових) дій. Доцільно визначити роль захисника судді в процесі пізнання обставин кримінального провадження під час проведення слідчих (розшукових) дій шляхом здійснення регламентованого кримінальним процесуальним законом комплексу пізнавально-засвідчувальних і перевірочних операцій.

Виклад основного матеріалу. В умовах сформованої вітчизняної системи кримінального процесуального доказування слід визнати об'єктивну неможливість наділення сторони захисту, зокрема захисника, правом самостійного проведення повного комплексу процесуальних дій, спрямованих на формування доказів у кримінальному провадженні. Процес збирання та перевірки доказів захисником під час досудового розслідування шляхом ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій є формою його участі як представника сторони захисту в кримінальному провадженні за допомогою відповідних процедур звернення до уповноважених суб'єктів досудового розслідування чи слідчого судді з офіційним проханням (клопотанням), унаслідок яких можливо отримати важливі докази, необхідні для виправдання підозрюваного, зменшення обсягу та/або характеру підозри, зміни кваліфікації статті. Будь-яка інформація, отримана під час проведення слідчих процесуальних дій, може виявитися для слідчих ключовим елементом для отримання більш серйозних доказів [6, с. 194].

Досліджуючи проблемні питання участі захисника як суб'єкта доказування в досудовому розслідуванні кримінальних проваджень під час проведення слідчих (розшукових) дій, необхідно розглянути загальні питання залучення захисника до участі в слідчих (розшукових) діях.

Сторона захисту, а також потерпілий під час збирання доказів не наділені правом проводити слідчі (розшукові) дії, НСРД та інші процесуальні дії, оскільки це виключна компетенція слідчого та прокурора, проте закон надає їм право ініціювати проведення таких дій шляхом подання слідчому, прокурору відповідних клопотань, які мають бути розглянуті в строк не більше ніж три дні з моменту подання (ч. 3 ст. 93 КПК України) [7].

Під час досудового розслідування сторона захисту бере участь у доказуванні шляхом звернення з клопотаннями про проведення слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій та участі в таких діях, під час яких має право ставити питання, висловлювати свої пропозиції, зауваження та заперечення щодо порядку проведення відповідної слідчої (розшукової) дії, які заносять до протоколу (ч. 6 ст. 223 КПК України) [7].

Окремо слід наголосити на тому, що під час проведення досудового розслідування діє як слідчий, так і захисник, що породжує змагальний кримінальний процес (ст. 22 КПК України), адже захисник теж уповноважений збирати докази (ч. 3 ст. 93 КПК України). Незважаючи на те, що їх основна діяльність спрямована на вирішення завдань кримінального провадження, що передбачені у ст. 2 КПК України, їх повноваження у кримінальному провадженні відрізняються. У слідчого – встановити всі ті обставини у кримінальному провадженні, що підлягають доказуванню, а у захисника – забезпечити захист прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, особи, щодо якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні, особи, щодо якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію), а також особи, яка притягується до адміністративної відповідальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення [8]. Так, методико-криміналістичне забезпечення збирання доказів у кримінальному провадженні слідчого та захисника має як спільні, так і відмінні ознаки та способи реалізації поставлених завдань [9, с. 194, 197]. Ключовими відмінностями є: власне суб'єкти; коло повноважень суб'єктів під час збирання доказів; зміст відповідних знань, умінь та навичок та ін. Натомість, спільною є загальна мета – забезпечення досягнення завдань кримінального провадження [9, с. 194, 197].

Поділяємо позицію О.В. Бауліна та В.І. Лебедя, згідно з якою сторона захисту завжди має співпрацювати зі слідчим з метою визначення питань, які потрібно з'ясувати під час проведення слідчої (розшукової) дії, послідовності їх з'ясування, вибору засобів і прийомів, які будуть для цього використані. Головне, щоб це максимально сприяло захисту особи, яка має в цьому потребу [10, с. 383–384].

Насамперед йдеться про слідчі (розшукові) дії, у яких бере участь підозрюваний (його допит, одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб, слідчий експеримент, пред'явлення для впізнання тощо), а також інші дії, під час проведення яких права та законні інтереси підозрюваного можуть бути обмежені або порушені (ч. 3 ст. 223 КПК України). Щодо проведення інших слідчих (розшукових) дій КПК визначає, що слідчий, прокурор уживає належних заходів для забезпечення присутності під час проведення обшуку осіб, чиї права та законні інтереси можуть бути обмежені або порушені; для участі в проведенні обшуку може бути запрошений підозрюваний, захисник, представник та інші учасники кримінального провадження (ч. 1 ст. 236 КПК України), особи, у присутності яких здійснюється обшук, під час проведення цієї слідчої (розшукової) дії мають право робити заяви, що підлягають занесенню до протоколу обшуку (ч. 8 ст. 236 КПК України). За такими самими правилами повинен бути проведений і огляд (ч. 2 ст. 237 цього Кодексу) [7].

Захисник також має право самостійно заявити клопотання про проведення відповідних слідчих (розшукових) дій. У цьому випадку слідчий, який проводитиме відповідну слідчу (розшукову) дію, зобов'язаний забезпечити присутність захисника, крім випадків, коли через специфіку слідчої (розшукової) дії це неможливо або така особа письмово відмовилася від участі в ній (ч. 6 ст. 223 КПК України). Захисник, у свою чергу, зобов'язаний своєчасно з'явитися для участі в проведенні відповідних слідчих (розшукових) дій [7].

Слідчу (розшукову) дію може бути відкладено, якщо захисник з об'єктивних причин не може з'явитися у визначений слідчим, прокурором день і час. Слід зауважити, що КПК України не встановлює строк, на який може бути відкладено проведення відповідної слідчої (розшукової) дії внаслідок неявки захисника. У кожному конкретному випадку це питання вирішує слідчий, прокурор відповідно до результатів з'ясування причин неявки захисника, а також можливості його заміни іншим.

Участь захисника в провадженні відповідних слідчих (розшукових) дій має вкрай важливе значення, оскільки, з одного боку, він надає під час проведення таких дій правову допомогу підзахисному, а з іншого – забезпечує дотримання вимог КПК України щодо порядку проведення відповідних слідчих (розшукових) дій та підвищує ефективність отримання допустимих і належних доказів.

Зокрема, захисник має право брати участь у проведенні допиту й інших процесуальних дій, які здійснюють за участю підозрюваного, обвинуваченого, до першого допиту підозрюваного мати з ним конфіденційне побачення без дозволу слідчого, прокурора, суду, а після першого допиту – такі самі побачення без обмеження кількості й тривалості. Встановлено лише одне обмеження щодо конфіденційності під час допиту підозрюваного, обвинуваченого із захисником: згідно з ч. 5 ст. 46 КПК України, «такі зустрічі можуть відбуватися під візуальним контролем уповноваженої службової особи, але в умовах, що виключають можливість прослуховування та підслуховування» [7]. Вважаємо, що з тактичних міркувань захисник повинен обговорити з підзахисним можливість відмови від участі в допиті. Надзвичайно важливим є знання та вміле застосування адвокатом тактичних прийомів, спрямованих на встановлення належного контакту не тільки з підзахисним, а й з уповноваженою особою, яка проводить таку слідчу (розшукову) дію [11, с. 178]. Слід враховувати думку Ю.М. Чорноус, що тактичний прийом є носієм психологічного впливу, знати відповідні засади. Реалізація психологічного впливу в кримінальному провадженні полягає в застосовувані тактичних прийомів чи їх комплексів (тактичних комбінацій). Тобто психологічний вплив, за умови дотримання критеріїв допустимості, характеризує діяльність з розслідування, запобігання кримінальним правопорушенням і судовому розгляду кримінальних проваджень (справ) [12, с. 18].

Окрім того, згідно зі ст. 239 КПК України, огляд трупа, пов'язаний з ексгумацією, здійснюють за постановою прокурора. Під час ексгумації судово-медичний експерт може вилучити зразки тканини органів або частини трупа, необхідні для проведення експертних досліджень. Також у разі необхідності труп може бути доставлений до експертного закладу для проведення експертизи, а із поховання можуть вилучатися речі, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення [7]. З огляду на те, що проведення огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією, не є обов'язком уповноважених осіб, марними щодо оскарження під час досудового розслідування виявляться й намагання адвоката, який представляє інтереси близьких родичів або родичів покійного. На наше переконання, регламентування в ст. 239 КПК України права близьких і родичів покійного, їхнього представника бути присутніми під час ексгумації за рішенням слідчого, прокурора не лише розширить процесуальні можливості цих осіб, а й стане додатковою гарантією приватного й сімейного життя.

З огляду на вищезазначене, адвокату слід використовувати весь наданий КПК України «арсенал» на захист законних прав й інтересів клієнта. Наразі він частково усічений, однак може бути реалізований цілком після направлення обвинувального акта з матеріалами кримінального провадження до суду.

Висновки. Таким чином, процесуальний порядок проведення слідчих (розшукових) дій має певну специфіку, обумовлену обмеженням прав і свобод учасників кримінального провадження. Неабияке значення в дотриманні таких прав, як і в доказовій діяльності, має діяльність захисника. Аналіз положень КПК України, які регулюють процесуальний порядок проведення окремих слідчих (розшукових) дій, засвідчує, що вони часто мають нечітку термінологічну визначеність, спричиняють недоліки правозастосування в діяльності слідчих, прокурорів й оперативних працівників, обмежують процесуальні можливості адвоката, який захищає (представляє) інтереси учасників кримінального провадження. Використання захисниками відповідних систематизованих й узагальнених знань під час проведення слідчих (розшукових) дій, а також внесення відповідних законодавчих змін до чинного законодавства України сприятиме досягненню завдань кримінального провадження, а також завдань, які покладено на захисника у зв'язку з реалізацією функції захисту під час досудового розслідування.

Список використаних джерел:

1. Гончаренко С. Професійні права адвоката і гарантії адвокатської діяльності у контексті прецедентного права Європейського суду з прав людини. *Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст*, за ред. О. Л. Жуковської. Київ: ВІПОЛ, 2004. 960 с.
2. Костюченко О.Ю. Окремі питання вдосконалення змагальної процедури доказування під час досудового розслідування кримінального правопорушення. *Вісник кримінального судочинства.* 2015. № 2. С. 37-43.
3. Ковальчук С.О. Здійснення захисту у кримінальних справах на засадах змагальності та диспозитивності: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Івано-Франківськ, 2007. 226 с.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України: наук.-практ. комент. за заг. ред. С. В. Ківалова, С. М. Міщенка, В. Ю. Захарченка. Харків: Одісей, 2013. 1104 с.
5. Стоянов М.М., Чіпєра О.В. Деякі аспекти участі адвоката в доказуванні у кримінальному провадженні за новим КПК України. Митна справа. 2013. № 2. Ч. 2. Кн. 2. С. 160-167.
6. Васюта Ю.В. Міжнародний кримінальний суд: аспекти взаємодії зі

спільними слідчими групами під час розслідування міжнародних злочинів. *Кримінальне процесуальне право на сучасному етапі розвитку України*: матеріали круглого столу, присвяч. 40-річчю кафедри кримінального процесу (Київ, 27 жовт. 2023 р.) [редкол.: В.В. Чернєй, С.Д. Гусарєв, С.С. Чернявський та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 193-196.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text
8. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05 липня 2012 р. № 5076-VI. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text
9. Чорноус Ю.М., Дульський О.Л. Методико-криміналістичне забезпечення збирання доказів у кримінальному провадженні. *Нове українське право*, Вип. 4, 2023. С. 191-198. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2023.4.25.
10. Адвокатський іспит: підготовчий курс: навч. посіб. / за заг. ред. О.В. Бауліна, В.І. Лебедя, П.С. Матвєєва, М.А. Пожидаєвої. Київ: Правова єдність, 2013. 736 с.
11. Дудко О.В. Помилки адвоката під час проведення допиту на досудовому розслідуванні. *Підприємництво, господарство і право.* 2019. № 10. С. 173-178.
12. Чорноус Ю.М. Психологічні основи реалізації тактичних прийомів. *Юридична психологія.* 2020. № 1 (26). С. 13-22.

БОРОВИК А. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
віце-президент з наукової роботи
(Науково-дослідний інститут публічного права)

УДК 343.2
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.54

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА САМОВІЛЬНЕ ЗАЛИШЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ АБО МІСЦЯ СЛУЖБИ (СЗЧ): ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

У статті здійснено узагальнення проблем законодавчого регулювання та судової практики кримінальна відповідальність за СЗЧ. Кримінальна відповідальність за СЗЧ відіграє важливу роль у забезпеченні дисципліни, боєздатності і належного функціонування Збройних Сил України та виконує охоронну, превентивну, каральну, відновлювальну, регулятивну та ресоціалізаційну функцію в системі забезпечення правопорядку. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини та дезертирство має глибоку історію, що бере початок із давніх цивілізацій, де такі дії сприймалися як зрада правителя та каралися смертю, вигнанням або каторжними роботами. У подальші історичні періоди, особливо в часи світових воєн, заходи відповідальності були не менш жорсткими, включаючи публічні страти, штрафні батальйони, репресії проти родин дезертирів та позбавлення волі, що свідчить про прагнення держав зберігати дисципліну та боєздатність армії будь-якими методами. Правова відповідальність за СЗЧ в Україні регулюється Кримінальним кодексом та Кодексом про адміністративні правопорушення, які зазнали змін після початку повномасштабного вторгнення рф у 2022 році, зокрема, нові законодавчі акти посилили покарання за СЗЧ, обмежили можливість умовних строків та угод зі слідством, але водночас передбачили механізми звільнення від кримінальної відповідальності для військовослужбовців, які добровільно повертаються до служби. Верховний Суд, враховуючи недоліки судової практики у сфері притягнення до кримінальної відповідальності за СЗЧ, у постановах від 21.08.2024 р. (справа № 126/1813/23) та 19.09.2023 р. (справа № 688/2893/22) наголосив на відсутності прямої заборони на звільнення засудженого від відбування покарання з випробуванням та важливості врахування особи обвинуваченого й співмірності діяння під час ухвалення рішень. Ст. 407 КК України передбачає покарання у формі тримання у дисциплінарному батальйоні на строк до 2 р., позбавлення волі від 2 р. до 3 р., від 2 р. до 5 р., від 3 р. до 7 р., від 5 р. до 10 р., штрафу від 1 тис. до 4 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, службового обмеження на строк до 2 р. Основними недоліками притягнення до кримінальної відповідальності за СЗЧ в Україні є недосконаліть законодавчого регулювання, формальний підхід до оцінки обставин правопорушення, суворість санкцій без розмежування мотивів вчинення СЗЧ, складнощі у доказуванні через бойові дії, перевантаженість судових і слідчих органів, відсутність ефективних механізмів реабілітації, корупційний фактор, недосконаліть військової юстиції через відсутність військових судів, а також соціальний резонанс і політичний вплив на правосуддя.

Ключові слова: *судова практика, самовільне залишення військової частини або місця служби, військові злочини, злочинність в армії, військова злочинність, злочинність в умовах воєнного стану, злочинність у військовій сфері, запобігання злочинності.*

Borovyk A. V. Criminal liability for authorized leaving of a unit or place of service (SZCH): problems of legislative regulation and judicial practice

The article summarizes the problems of legislative regulation and judicial practice of criminal liability for SZCH. Criminal liability for SZCH plays an important role in ensuring discipline, combat readiness and proper functioning of the Armed Forces of Ukraine and performs a protective, preventive, punitive, restorative, regulatory and resocialization function in the law enforcement system. Criminal liability for unauthorized abandonment of a unit and desertion has a deep history, originating from ancient civilizations, where such actions were perceived as treason to the ruler and were punished by death, exile or hard labor. In subsequent historical periods, especially during the world wars, the measures of responsibility were no less harsh, including public executions, penalty battalions, repressions against the families of deserters and imprisonment, which indicates the desire of states to maintain discipline and combat readiness of the army by any means. Legal responsibility for SZCH in Ukraine is regulated by the Criminal Code and the Code of Administrative Offenses, which underwent changes after the start of the full-scale invasion of the Russian Federation in 2022, in particular, new legislative acts strengthened the punishment for SZCH, limited the possibility of conditional terms and agreements with the investigation, but at the same time provided for mechanisms for exemption from criminal liability for servicemen who voluntarily return to service.The Supreme Court, taking into account the shortcomings of judicial practice in the field of criminal prosecution for SZCH, in its resolutions of 08/21/2024 (case No. 126/1813/23) and 09/19/2023 (case No. 688/2893/22) emphasized the absence of a direct ban on the release of a convicted person from serving a sentence with probation and the importance of taking into account the identity of the accused and the proportionality of the act when making decisions. Article 407 of the Criminal Code of Ukraine provides for punishment in the form of detention in a disciplinary battalion for a term of up to 2 years, imprisonment from 2 to 3 years, from 2 to 5 years, from 3 to 7 years, from 5 to 10 years, a fine from 1 thousand to 4 thousand. tax-free minimum incomes of citizens, service restriction for a term of up to 2 years. The main shortcomings of criminal liability for desertion in Ukraine are the imperfection of legislative regulation, the formal approach to assessing the circumstances of the offense, the severity of sanctions without distinguishing the motives for committing desertion, the difficulties in proving due to hostilities, the overload of judicial and investigative bodies, the lack of effective rehabilitation mechanisms, the corruption factor, the imperfection of military justice due to the lack of military courts, as well as social resonance and political influence on justice.

Key words: *State Bureau of Investigation, war crimes, crime in the army, military crime, crime under martial law, crime in the military sphere, crime prevention.*

Постановка проблеми. Кримінальна відповідальність, як найбільш суворий вид правової відповідальності «передбачає державний осуд особи, котра здійснила протиправний проступок, оскільки вирок виноситься від імені держави, вона покладається лише судом і лише звинувачувальним вироком, що вступив у законну дію» [1, с. 192]. Кримінальна відповідальність відіграє важливу роль у функціонуванні правової системи та забезпеченні правопорядку виконуючи охоронну, превентивну, каральну, відновлювальну, регулятивну та ресоціалізаційну функцію. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби (далі – СЗЧ), яка передбачена ст. 407 КК України, відіграє важливу роль у забезпеченні дисципліни, боєздатності та належного функціонування Збройних Сил України, адже караність самовільного залишення військової частини або місця служби забезпечує правовий механізм реагування на порушення військових обов'язків та підтримує

законність у діяльності Збройних Сил, сприяє усвідомленню військовослужбовцями їхньої відповідальності перед державою, підрозділом і колегами. У відповідності до показників судової статистики в Україні у 2021 р. у судах першої інстанції було винесено обвинувальних вироків за вчинення СЗЧ по відношенню до 1816 осіб, виправдовувальних – по відношенню до 2 осіб, у 2022 р – до 1398 осіб, виправдовувальних вироків – до 3 осіб, у 2023 р. – до 2014 осіб, виправдовувальних вироків – до жодної особи [2].

Аналіз останніх досліджень. Дослідження здійснювалося на основі дослідження наукових та публіцистичних публікацій щодо кримінальної відповідальності за СЗЧ, судових рішень, постанов Верховного суду, дайджестів судової практики, положень нормативно-правових актів.

Мета статті полягає в узагальнені проблем законодавчого регулювання та судової практики кримінальна відповідальність за СЗЧ.

Виклад основного матеріалу. Кримінальної відповідальності за самовільне залишення військової частини та місце служби і дезертирство має тривалу історію. Зокрема, у наступі історичні періоди формами відповідальності за СЗЧ та дезертирство були:

1. Стародавній світ (у період від появи перших цивілізацій (близько 3000 р. до н.е.) до падіння Західної Римської імперії у 476 р. н.е.): у Стародавньому Єгипті військовослужбовці вважалися особистими слугами фараона, тому самовільне залишення служби або втеча з бою вважалися зрадою фараону та каралися смертю, вигнанням або каторжними роботами у каменоломних; у Стародавньому Китаю військова дисципліна була жорсткою та вважалася ключовим фактором перемоги, тому втеча з армії сприймалася як зрада імператора і каралася смертю або вигнанням родини дезертира; у Стародавній Греції у спартанському війську самовільне залишення військової частини вважалося найбільшою ганьбою, дезертири втрачали громадянські права і могли бути засудженні до рабства, вважалося, що загинути в бою було почесніше, ніж втекти; у Давньому Римі дезертирство у воєнний час суворо каралося, наприклад, шляхом застосування децимації (страта кожного 10 воїна за жеребкуванням), розп'яттям або побиттям палицями, в мирний час – публічним биттям, вигнанням з армії, тавруванням [19, с. 189].

2. У Середньовіччі (у період від падіння Західної Римської імперії (476 р. н.е.) до кінець XV ст. – початок XVI ст.) військові традиції різнилися залежно від регіону, політичного устрою та типу армії, проте самовільне залишення місця служби вважалося тяжким злочином і часто прирівнювалося до дезертирства або зради, а покарання варіювалися від соціальної ізоляції до смертної кари. Наприклад, у Візантійській імперії (V–XV ст.) покарання за самовільне залишення війська полягало у конфіскації майна, відсічення правої руки або осліпленні, у воєнний час застосовувалася страта через розп'яття або повішення; у Франкській державі та Священній Римській імперії (V–XV ст.) самовільне залишення війська лицарем означало втрату всіх земель і привілеїв, простолюдином – каралося тюремним ув'язненням або смертю [3].

3. У період Нового часу (від кінця XV – початку XVI ст. до кінця XVIII – початку XIX ст.) військові структури стали більш централізованими, а армії професійнішими, тому, наприклад, в країнах Західної Європи дезертирство вважалося тяжким злочином та каралося публічним бичування, тавруванням, побиття різками або шомполами, засиланням на каторгу, а у воєнний час – стратою без суду перед строєм [18, с. 44].

4. Під час Першої світової війни (1914–1918 рр.) самовільне залишення військової частини чи місця служби було серйозним злочином у всіх воюючих арміях, через окопну війну, важкі умови та масові втрати дезертирство стало поширеним явищем, що змусило командування впроваджувати жорсткі заходи для підтримання дисципліни. Видами відповідальності за СЗЧ та дезертирство у цей період стали: у Франції тривалі тюремні ув'язнення, штрафні батальйони, «Les Fusillés pour l'exemple» (розстріляні для прикладу); в Британській імперії застосовувалося Field General Court Martial, заміна розстрілу на каторжні роботи; в Німеччині – направлення до штрафних підрозділів ув'язнення у військових таборах [3].

5. Під час Другої світової війни самовільне залишення військової частини або дезертирство вважалося одним із найтяжчих військових злочинів, проте, носило масовий характер

в силу психологічного та фізичного виснаження, жахливих умов боїв та воєнних поразок. Зокрема, в СРСР 1,5 млн. випадків, Німеччина – 100 тис., США – 40 тис. Видами відповідальності за СЗЧ у цей період стали: у нацистській Німеччині публічні розстріли, відправка у штрафні батальйони та табори для військових злочинців, репресії проти родин дезертирів; в СРСР застосувалися загороджувальні загони НКВС, штрафні батальйони, масові розстріли, відправлення до ГУЛАГу (до 10 р. каторги), репресії проти родин дезертирів; у США – позбавлення волі, військових пільг та громадських прав; у Великобританії – дисциплінарні покарання, позбавлення волі до 10 р. [3].

На сучасному етапі СЗЧ залишається серйозним військовим злочином, проте, підходи до кримінальної відповідальності за вчинення даного кримінального правопорушення значно змінилися у порівнянні із попередніми історичними етапами, зокрема, найпоширенішим видом відповідальності за СВЧ в демократичних країнах стало звільнення зі служби без права поновлення або позбавлення волі [22, с. 18].

Правова відповідальність за СЗЧ в Україні застосовується у відповідності до ст. 407 Кримінального кодексу України «Самовільне залишення військової частини або місця служби» та ст. 172-11 Кодексу про адміністративні правопорушення «Самовільне залишення військової частини або місця служби», які зазнали наступних змін з початку повномасштабного вторгнення рф на територію України 24.02.2022:

1. Проєкт Закону України від 08.12.2022 №8271: підвищення розміру адміністративних штрафів за СЗЧ, скасування угоди зі слідством, заборона винесення вироків не пов'язаних з позбавленням волі та призначення умовних строків військовослужбовцям, при цьому не передбачалося обмежень щодо застосування у визначених випадках амністії або помилування [4; 21, с. 114]. Положення даного закону негативно було сприйнято рядовим складом військовослужбовців, правозахисниками та активістами. Наприклад, у відповідності до його норм відсутність військовослужбовця у військовій частині понад 2 години є підставою для притягнення його до кримінальної відповідальності. Дана норма порушує конституційні норми щодо рівності усіх громадян перед законом, оскільки обтяжує кримінальну відповідальність для військовослужбовців рядового складу, а для командування залишає можливість притягнення до адміністративної відповідальності за схожі діяння [5]. Такий підхід до кримінальної відповідальності за СЗЧ в т.ч. фактично створив умови в яких цивільні кримінальні справи стали «менш загрозливі», ніж військові злочини.

2. Проект Закону про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу України (щодо усунення суперечностей у караності кримінальних правопорушень) від 28.11.2022 № 8235 вніс корективи до ч. 5 ст. 407 КК України у відповідності до якої кримінальним правопорушенням визнається «самовільне залишення військової частини або місця служби військовослужбовцем, а також нез'явлення його вчасно на службу без поважних причин, вчинені в бойовій обстановці, а так само ті самі дії тривалістю понад три доби, вчинені в умовах воєнного стану» [6], тобто СЗЧ терміном до 3-х діб, не тягне за собою настання кримінальної відповідальності [16, с. 114].

3. Закон № 3902-IX «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за злочини проти встановленого порядку несення або проходження військової служби під час дії воєнного стану» (законопроєкт № 11322) у відповідності до якого було внесено зміни до ч. 5 ст. 401 КК України «особа, яка під час дії воєнного стану вперше вчинила кримінальне правопорушення, передбачене статтями 407, 408 цього Кодексу, може бути звільнена від кримінальної відповідальності в порядку, передбаченому кримінальним процесуальним законодавством України, якщо вона добровільно звернулася із клопотанням до слідчого, прокурора, суду про намір повернутися до цієї або іншої військової частини або до місця служби для продовження проходження військової служби та за наявності письмової згоди командира (начальника) військової частини (установи) на продовження проходження такою особою військової служби» [7]. При цьому у відповідності до змін внесених до Кримінального процесуального кодексу України «у разі наявності

підстави для звільнення від кримінальної відповідальності, передбаченої частиною п'ятою статті 401 Кримінального кодексу України, прокурор або суд повинен також отримати письмову згоду командира (начальника) військової частини (установи) про можливість продовження проходження військової служби таким підозрюваним або обвинуваченим» [8] (ч. 2 ст. 286 КПК України, ст.ст. 287, 288, 616 КПК України). У випадку прийняття рішення про закриття кримінального провадження суд зобов'язує військову частину (установу) поновити військовослужбовця на посаді, а його – з'явитися у 72-годинний термін за місцем служби. Також, відповідні зміни було внесено до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» та унормовано порядок призупинення військової служби у випадку СЗЧ, продовження військової служби та дії контракту військовослужбовців, яким призначено такі види кримінальної відповідальності, як тримання у дисциплінарному батальйоні, службове обмеження і застосування штрафу [9].

На даний момент ст. 407 КК України передбачає покарання у формі тримання у дисциплінарному батальйоні на строк до 2 р., позбавлення волі від 2 р. до 3 р., від 2 р. до 5 р., від 3 р. до 7 р., від 5 р. до 10 р., штрафу від 1 тис. до 4 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, службового обмеження на строк до 2 р. [10].

На нашу думку, в сфері притягнення до кримінальної відповідальності за СЗЧ можна виділити такі основні недоліки:

– недосконаліть законодавчого регулювання, що зумовлює проблеми кваліфікації протиправного діяння;

– формальний підхід до оцінки обставин вчинення кримінального правопорушення;

– «суворість» санкцій та відсутність розмежування вчинення СЗЧ з легковажних причин та умисних мотивів;

– складнощі у доказуванні, оскільки існує обмежений доступ до доказової бази через ведення бойових дій, неможливість допиту очевидців і т.д.;

– недостатня ефективність слідства та судової практики в силу перевантаженості судових і слідчих органів;

– відсутність ефективних механізмів реабілітації осіб, які вчинили СЗЧ;

– корупційний фактор щодо уникнення відповідальності за СЧЗ та вибірковість правосуддя;

– недосконаліть військової юстиції, оскільки військовій суди в Україні відсутні, а цивільні суди часто розглядають справи без урахування всіх військових реалій, що може призвести до необґрунтованих вироків;

– соціальний резонанс, використання політичних мотивів при розгляді справ по СЗЧ, що може впливати на об'єктивність правосуддя, низький рівень довіри до судової системи та безкарності за протизаконні діяння, тощо [17, с. 135].

Наприклад, формальне застосування кримінальної відповідальності за СЗЧ може призводити до несправедливих вироків та порушення прав військовослужбовців, особливо якщо вони вчинили правопорушення під впливом обставин, що не залежать від їхньої волі (наприклад, наказ командира зайняти позицію без належного забезпечення та підготовки, що фактично прирікало солдатів на знищення) [20, с. 75]. Тому, при призначенні кримінальної відповідальності за СВЧ судам необхідно враховувати обставини, що призвели до вчинення даного правопорушення, зокрема: психологічний стан військовослужбовця – наявність посттравматичного стресового розладу (ПТСР), емоційного або фізичного виснаження, депресивних розладів; умови проходження служби – тривала відсутність ротації, неналежне матеріальне чи медичне забезпечення; сімейні обставини – хвороба чи смерть близьких родичів, необхідність догляду за членами сім'ї; незаконні дії командування – порушення статутних вимог, зловживання владою, відмови у наданні законної відпустки; наявність загрози життю чи здоров'ю – випадки невиправданого ризику або відсутності належного командування в бойових умовах; мотиви дій – чи мала особа намір ухилитися від виконання військових обов'язків, чи діяла під впливом страху або паніки; попередня характеристика особи – дисциплінованість, сумлінність у службі, наявність нагород або дисциплінарних стягнень та ін. [15, с. 142].

Слід зауважити, що під час воєнного стану у 2022–2023 рр. часто судова практика не враховувала дані обставини, чим порушувала принцип індивідуалізації покарання та справедливості судового розгляду. Зокрема, ігнорування психологічного стану військовослужбовця, умов проходження служби та сімейних обставин при визначенні виду відповідальності за СЗЧ суперечить положенням Конституції України (ст. 61 «юридична відповідальність особи має індивідуальний характер» [12]), ч. 1 ст. 65 КК України (суд призначає покарання «враховуючи ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання» [10]) та ст. 6 Європейської конвенції з прав людини, яка гарантує право на справедливий судовий розгляд [13]. Серед реальних кейсів порушення принципів індивідуалізації покарання та справедливості судового розгляду у судовій практиці по СЗЧ можна відмітити наприклад, наступну судову справу: за відсутності військовослужбовця у лютому 2023 року три доби, 1 годину і 15 хв. суд першої інстанції виніс вирок у відповідності до якого до засудженої особи було застосовано кримінальне покарання у формі позбавлення волі терміном на 5 р., в касаційному провадженні Верховним Судом залишено в силі вирок суду першої інстанції у цій справі [3].

Враховуючи зауважені недоліки судової практики в сфері притягнення до кримінальної відповідальності за СЗЧ Верховний Суд у відповідних постановах закріпив наступні пояснення: Постанова ВС від 21.08.2024 у справі № 126/1813/23 визначає «на час учинення правопорушення редакція вказаної норми не містила прямої заборони на звільнення засудженої особи від відбування покарання з випробуванням за діяння, передбачені ч. 5 ст. 407 КК України»; Постанова ВС від 19.09.2023 у справі № 688/2893/22 визначає, що «під час ухвалення рішення судом важливо враховувати особу обвинуваченого та співмірність діяння в кожній конкретній справі» [14].

Висновки. Кримінальна відповідальність за СЗЧ відіграє важливу роль у забезпеченні дисципліни, боєздатності і належного функціонування Збройних Сил України та виконує охоронну, превентивну, каральну, відновлювальну, регулятивну та ресоціалізаційну функцію в системі забезпечення правопорядку. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини та дезертирство має глибоку історію, що бере початок із давніх цивілізацій, де такі дії сприймалися як зрада правителя та каралися смертю, вигнанням або каторжними роботами. У подальші історичні періоди, особливо в часи світових воєн, заходи відповідальності були не менш жорсткими, включаючи публічні страти, штрафні батальйони, репресії проти родин дезертирів та позбавлення волі, що свідчить про прагнення держав зберігати дисципліну та боєздатність армії будь-якими методами. Правова відповідальність за СЗЧ в Україні регулюється Кримінальним кодексом та Кодексом України про адміністративні правопорушення, які зазнали змін після початку повномасштабного вторгнення рф у 2022 році, зокрема, нові законодавчі акти посилили покарання за СЗЧ, обмежили можливість умовних строків та угод зі слідством, але водночас передбачили механізми звільнення від кримінальної відповідальності для військовослужбовців, які добровільно повертаються до служби. Верховний Суд, враховуючи недоліки судової практики у сфері притягнення до кримінальної відповідальності за СЗЧ, у постановах від 21.08.2024 (справа № 126/1813/23) та 19.09.2023 (справа № 688/2893/22) наголосив на відсутності прямої заборони на звільнення засудженого від відбування покарання з випробуванням та важливості врахування особи обвинуваченого й співмірності діяння під час ухвалення рішень. Ст. 407 КК України передбачає покарання у формі тримання у дисциплінарному батальйоні на строк до 2 р., позбавлення волі від 2 р. до 3 р., від 2 р. до 5 р., від 3 р. до 7 р., від 5 р. до 10 р., штрафу від 1 тис. до 4 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, службового обмеження на строк до 2 р. Основними недоліками притягнення до кримінальної відповідальності за СЗЧ в Україні є недосконалість законодавчого регулювання, формальний підхід до оцінки обставин правопорушення, суворість санкцій без розмежування мотивів вчинення СЗЧ, складнощі у доказуванні через бойові дії, перевантаженість судових і слідчих органів, відсутність ефективних механізмів реабілітації, корупційний фактор, недосконалість військової юстиції через відсутність військових судів, а також соціальний резонанс і політичний вплив на правосуддя.

Список використаних джерел:

1. Павліченко Є.В., Бобошко О.М. Сутність кримінальної відповідальності та її специфічні ознаки. *Нове українське право*, Вип.1, 2023. С. 188-193. URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/443/396 (дата звернення: 11.112.2024)

2. Судова статистика. Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/ (дата звернення: 11.112.2024) 13

3. Що таке сзч? Яке покарання? Яка стаття? АКТУМ. URL: https://www.actum.com.ua/blog-3-1/shcho-take-szch-yake-pokarannia-yaka-stattia (дата звернення: 11.112.2024)

4. Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці: проєкт Закону України від 08.12.2022 р. №8271. URL: https://itd.rada.gov.ua/2450dd84-f7b5-4f52-afbf-f382c02aea64 (дата звернення: 11.112.2024)

5. Оприщенко А. Військові проти, Залужний – за. Розбираємося, чому критикують новий закон про покарання військових під час вторгнення. ЗАБОРОНА. URL: https://zaborona.com/vijskovi-proty-zaluzhnyj-za-rozbyrayemosya-chomu-krytykuyut-novyj-zakon-pro-pokarannya-vijskovyh-pid-chas-vtorgnennya/ (дата звернення: 11.112.2024)

6. Проект Закону про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу України (щодо усунення суперечностей у караності кримінальних правопорушень) від 28.11.2022 р. № 8235. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40895 (дата звернення: 11.112.2024)

7. Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за злочини проти встановленого порядку несення або проходження військової служби під час дії воєнного стану: Закон № 3902-IX (законопроєкт № 11322). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3902-20#Text (дата звернення: 11.112.2024)

8. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n2565 (дата звернення: 11.112.2024)

9. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text (дата звернення: 11.112.2024)

10. Кримінальний кодекс України 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n2875 (дата звернення: 11.112.2024)

11. Кодекс України про адміністративні правопорушення 07.12.1984 р. № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text (дата звернення: 11.112.2024)

12. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 11.112.2024)

13. Європейська конвенція з прав людини: Рада Європи від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Texthttps://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 11.112.2024)

14. База правових позицій. Верховний Суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/postanovi_plenumu/ (дата звернення: 11.112.2024)

15. Дмитренко Н.А., Шкута О.О. Злочинність у Збройних Силах України: кримінологічна характеристика та запобігання: монографія. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2022. – 186 с. https://dspace.oduvs.edu.ua/bitstreams/db467388-632a-4f75-9874-753c9a465f31/download

16. Дезертирство в Україні: кримінально-правовий та кримінологічний аспект : монографія / А.О. Кавунська, М.В. Корнієнко, О. О. Шкута. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2023. – 212 с. https://dspace.oduvs.edu.ua/bitstreams/709dee25-1201-4e68-ab35-9a1a07514d1e/download

17. Свинаренко Ю.П. Шкута О.О. Нормативно-правове регулювання взаємодії оперативних підрозділів з органами дізнання та досудового слідства. Правові новели № 22 Т. 3/2024 С. 131-136. http://legalnovels.in.ua/journal/22-3_2024/23.pdf

18. Свинаренко Ю.П. Шкута О.О. Особливості взаємодії оперативних підрозділів з органами дізнання та досудового слідства. *Держава та регіони*. Серія: Право, 2024 р., № 1 (83) том 2 С. 42-46. http://law.stateandregions.zp.ua/archive/1-2_2024/9.pdf

19. Oleh Shkuta, Maksym Korniienko, Mykola Yankovyi (2022) Foreign experience of preventing military and economic crimes. Baltic Journal of Economic Studies. Vol. 8 № 4. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», (2022). P. 185-190 http://baltijapublishing.lv/index.php/issue/article/view/1937/1946

20. Shkuta O.O. Crimes in the Military Sphere: Reasons and Conditions *European Reforms Bulletin № 2, 2020. c. 74-77.* http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream/123456789/1845/1/74-77.pdf

21. Shkuta, O., Leheza, Y., Telelym, I., Anosienkov, A., & Yaroshak, O. (2024). National Security in the Conditions of the Russia-Ukraine War: Legal Regulation and Islamic Law Perspectives. Al-Ahkam, 34(1), 99-120 https://doi.org/10.21580/ahkam.2024.34.1.20413

22. Shkuta, Oleh, Tarasenko, Oleksandr, Shvets, Dmytro. Legal Regulation of Access to Justice in Cases Related to the Protection of the Rights of Military Officers and Conscript During the Conditions of Martial State in Ukraine. Law of Justice Journal. 38 (2). 2024. 6-21. DOI: 10.5335/rjd.v38i2.15920

ГАРКОТ Д. Ю.,
аспірантка кафедри
кримінального процесу
*(Національний університет
«Одеська юридична академія»)*

УДК 343.14
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.55

ОТРИМАННЯ ПОКАЗАНЬ ІЗ ЧУЖИХ СЛІВ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Актуальність теми статті зумовлена тим, що механізм одержання слідчим, прокурором показань із чужих слів та їх дослідження слідчим суддею, судом залишається дослідженим недостатньо повно та підлягає подальшій теоретико-правовій характеристиці. Це зумовило постановку як мети статті розкриття, на основі аналізу норм КПК України, сформованої на їх основі слідчої та судової практики і доктринальних підходів, механізму отримання показань із чужих слів під час кримінального провадження.

Встановлено особливості отримання показань із чужих слів під час досудового розслідування та з'ясовано, що єдиним способом їх одержання є допит. Доведено, що в цій стадії кримінального провадження показання з чужих слів отримуються від свідка, потерпілого та підозрюваного, а також розкрито предмет таких показань.

Вказано на обов'язковість дотримання в ході одержання показань із чужих слів вимог норм кримінального процесуального закону, в тому числі з урахуванням диференціації залежно від суб'єктів надання, суб'єктів отримання й особливостей одержання.

Доведено, що під час судового розгляду показання з чужих слів отримуються судом за участю сторін кримінального провадження в ході допиту свідка, потерпілого, обвинуваченого, який розглянуто як єдиний спосіб одержання таких показань. Розкрито зміст засади безпосередності дослідження доказів, вказано на обов'язковість її дотримання в ході одержання показань із чужих слів та конкретизовано вимоги цієї засади стосовно таких показань.

Відзначено обов'язковість дотримання в ході одержання показань із чужих слів вимог норм КПК України з урахуванням диференціації залежно від суб'єктів їх надання та особливостей одержання.

Виокремлено особливості отримання показань із чужих слів під час апеляційного провадження.

За результатами проведеного дослідження узагальнено засновані на вимогах норм кримінального процесуального закону особливості, сукупність яких дозволяє охарактеризувати отримання показань із чужих слів. Зокрема, до числа таких особливостей запропоновано віднести такі: спосіб одержання; суб'єкти надання; предмет показань; суб'єкти отримання; процесуальна форма отримання.

Ключові слова: *докази, процесуальні джерела доказів, показання з чужих слів, отримання доказів, дослідження доказів.*

Harkot D. Yu. Obtaining hearsay evidence in criminal proceedings

The relevance of the topic of the article stems from the fact that the mechanism of obtaining hearsay evidence by an investigator, prosecutor and its examination by an investigating judge or a court remains insufficiently studied and is subject to

further theoretical and legal characterization. This has led to the aim of the article to reveal, based on the analysis of the provisions of the CPC of Ukraine, the investigative and judicial practice and doctrinal approaches formed on their basis, the mechanism for obtaining hearsay evidence in criminal proceedings.

The author identifies the peculiarities of obtaining hearsay evidence during pre-trial investigation and finds out that the only way to obtain it is through interrogation. It is proved that at this stage of criminal proceedings, hearsay evidence is obtained from a witness, a victim and a suspect, and the subject matter of such evidence is also disclosed.

The author emphasizes the obligation to comply with the requirements of the criminal procedure law in the course of obtaining hearsay evidence, including differentiation depending on the subjects of giving, receiving and peculiarities of obtaining.

The author proves that during the trial, hearsay evidence is obtained by the court with the participation of the parties to criminal proceedings during the interrogation of a witness, a victim, or an accused person, which is considered to be the only way to obtain such evidence. The author reveals the content of the principle of direct examination of evidence, points out that it is mandatory to comply with it in the course of obtaining hearsay evidence and specifies the requirements of this principle with regard to such evidence.

The author emphasizes the obligation to comply with the requirements of the CPC of Ukraine in the course of obtaining hearsay evidence, taking into account the differentiation depending on the subjects of its provision and the specifics of obtaining it.

The author emphasizes the peculiarities of obtaining hearsay evidence in the course of appeal proceedings.

Based on the results of the study, the author summarizes the features based on the requirements of the criminal procedure law, the totality of which allows characterizing hearsay evidence. In particular, the following features are proposed to be included in the list of such features: method of obtaining; subjects of providing; subject of testimony; subjects of obtaining; procedural form of obtaining.

Key words: *evidence, procedural sources of evidence, hearsay evidence, obtaining evidence, examination of evidence.*

Вступ. Отримання показань із чужих слів як під час досудового розслідування, так і в ході судового розгляду здійснюється за допомогою допиту свідків, потерпілих (хоча не виключається можливість їх надання підозрюваними та обвинуваченими відповідно), яким іншою особою були надані первинні пояснення про обставини, які мають значення для кримінального провадження. Відповідно до нормативно закріпленої моделі кримінального процесуального доказування, допит зазначених учасників кримінального провадження охоплюється початковим етапом цього процесу, для позначення якого під час досудового розслідування законодавцем використовується термін «збирання доказів», а в ході судового розгляду та виконання слідчим суддею в досудовому розслідуванні покладеної на нього кримінальної процесуальної функції судового контролю – термін «дослідження доказів».

Теоретико-правові та практичні аспекти отримання доказів під час досудового розслідування і судового розгляду досліджували В. В. Вапнярчук, І. В. Гловюк, О. В. Капліна, С. О. Ковальчук, Г. Р. Крет, Ю. І. Лозинська, Т. О. Лоскутов, М. А. Погорецький, Д. Б. Сергєєва, М. М. Стоянов, С. Б. Фомін, Р. М. Шехавцов, О. Г. Шило, М. Є. Шумило та інші вітчизняні вчені. Водночас, механізм одержання слідчим, прокурором показань із чужих слів та їх дослідження слідчим суддею, судом залишається дослідженим недостатньо повно та підлягає подальшій теоретико-правовій характеристиці.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття, на основі аналізу норм КПК України, сформованої на їх основі слідчої та судової практики і доктринальних підходів, механізму отримання показань із чужих слів під час кримінального провадження.

Результати дослідження. Під час досудового розслідування показання з чужих слів отримуються в ході допиту свідка, потерпілого, підозрюваного. У доктрині кримінального процесу зазначена слідча (розшукова) дія розглядається як єдиний процесуальний спосіб отримання показань [1, с. 208; 2, с. 544], у тому числі й показань із чужих слів. Аналогічна позиція висловлена ОП ККС ВС, який наголошує, що виходячи із сутнісних ознак показань, визначених в частині 1 статті 95 КПК України, у системному зв'язку з частиною 2 статті 84 цього Кодексу, показання є самостійним процесуальним джерелом доказів лише в тому випадку, коли вони надаються під час допиту (постанова від 24.09.2020 р. у справі № 740/3597/17) [3].

Предмет показань із чужих слів складають відомості про будь-які факти та обставини кримінального провадження, про які свідку, потерпілому, підозрюваному стало відомо з пояснень інших осіб та які мають значення для цього кримінального провадження. Зазвичай, його становлять відомості про подію кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення), винуватість конкретної особи у вчиненні кримінального правопорушення, форму вини, мотив і мету вчинення кримінального правопорушення (абзаци 1, 2 частини 1 статті 91 КПК України) [4]. Поряд із цим, як вказують В. М. Лушпієнко та М. Р. Мазур, особливостями предмета показань свідка є те, що інформація повинна ґрунтуватися на його власному сприйнятті, а в разі її сприйняття свідком з інших джерел, він в обов'язковому порядку має вказати на джерело, з якого йому відомі факти та обставини, стосовно яких він надає показання [1, с. 49; 5, с. 142].

У ході допиту слідчим, прокурором підлягають дотриманню як загальні вимоги до проведення слідчих (розшукових) дій, встановлені статтею 223 КПК України, так і вимоги до проведення допиту, передбачені статтею 224 КПК України. У разі отримання показань із чужих слів від малолітньої чи неповнолітньої особи, її допит проводиться з урахуванням як процесуальних особливостей, визначених статтею 226 КПК України, так і особливостей психологічних, що зумовлені притаманними такій особі індивідуальними властивостями. У виняткових випадках, передбачених частиною 1 статті 225 КПК України, допит свідка, потерпілого в ході досудового розслідування проводиться слідчим суддею в судовому засіданні. У випадках, передбачених частиною 1 статті 232 КПК України, допит осіб може проводитися в режимі відеоконференції шляхом забезпечення трансляції з іншого приміщення.

Певні особливості притаманні отриманню показань із чужих слів під час допиту, який проводиться в умовах воєнного стану. Так, відповідно до частини 11 статті 615 КПК України, показання, отримані під час допиту свідка, потерпілого у кримінальному провадженні, що здійснюється в умовах воєнного стану, можуть бути використані як докази в суді виключно у випадку, якщо хід і результати такого допиту фіксувалися за допомогою доступних технічних засобів відеофіксації. Показання, отримані під час допиту підозрюваного у кримінальному провадженні, що здійснюється в умовах воєнного стану, можуть бути використані як докази в суді виключно у випадку, якщо у такому допиті брав участь захисник, а хід і результати проведення допиту фіксувалися за допомогою доступних технічних засобів відеофіксації [4].

У ході досудового розслідування показання з чужих слів можуть бути предметом дослідження слідчим суддею під час розгляду клопотань про застосування низки заходів забезпечення кримінального провадження та надання дозволу на проведення окремих слідчих (розшукових) дій. Законодавець не поширює вимоги засади безпосередності дослідження доказів як однієї із загальних засад кримінального провадження (пункт 16 частини 1 статті 7, стаття 23 КПК України) на стадію досудового розслідування в повному обсязі, внаслідок чого показання з чужих слів можуть безпосередньо сприйматися слідчим суддею в разі, коли він у ході розгляду відповідного клопотання за власною ініціативою чи за клопотанням сторін кримінального провадження прийме рішення заслухати будь-якого свідка, показання якого покладені в обґрунтування цього клопотання (частина 4 статті 151, частина 3 статті 156, частина 4 статті 172, частина 4 статті 193, частина 5 статті 244 КПК України).

У разі, якщо свідки ним не викликаються, слідчий суддя особисто не сприймає їх показання, а здійснює дослідження протоколів їх допиту, проведеного слідчим, прокурором,

які містять показання цих свідків, у тому числі надані ними із чужих слів, та обґрунтовують подане клопотання. Наприклад, з копії протоколу допиту свідка, доданої до клопотання слідчого, погодженого з прокурором, про надання дозволу на проведення обшуку, слідчий суддя встановив, що цьому свідку наглядно знайомий громадянин, який раніше судимий та може впливати на криміногенну обстановку в місті та районі, а також відомо від знайомих про постійне носіння ним вогнепальної зброї, яка може бути незареєстрованою, наявність у його володінні зареєстрованої та незареєстрованої зброї, місця його проживання та автомобілі, якими він користується протягом останніх декількох місяців (ухвала Ніжинського міськрайонного суду Чернігівської області від 28.09.2021 р. у справі № 740/5410/21) [6].

Дослідження протоколів допиту свідків, які містять показання з чужих слів, у сукупності з іншими наданими доказами дозволяють слідчому судді встановити наявність або відсутність підстав для задоволення відповідного клопотання. І, навпаки, за відсутності таких протоколів слідчий суддя, внаслідок відсутності можливості безпосереднього їх дослідження, не може дослідити показання з чужих слів, що призводить до відмови у задоволенні ним відповідного клопотання. Так, обґрунтовуючи погоджене з прокурором клопотання про надання тимчасового доступу до документів, які містять охоронювану законом таємницю, слідчий послався на інформацію, отриману під час допиту двох свідків, які вказали про можливу причетність до вчинення злочину підозрюваного, про що вони дізналися зі слів останнього, але протоколи допитів слідчому судді не надано, внаслідок чого він відмовив у задоволенні вказаного клопотання (ухвала Конотопського міськрайонного суду Сумської області від 27.10.2021 р. у справі № 577/3847/21) [7].

Під час судового розгляду показання з чужих слів отримуються судом за участю сторін кримінального провадження в ході допиту свідка, потерпілого, обвинуваченого. Як і в стадії досудового розслідування, допит зазначених учасників кримінального провадження під час судового розгляду є єдиним способом отримання показань із чужих слів. У ході судового розгляду допит свідка, потерпілого, обвинуваченого входить до системи процесуальних дій суду з дослідження доказів, що у процесуальному аспекті становить розумово-практичну діяльність, спрямовану на безпосереднє пізнання їх змісту [8, с. 231].

Дотримання під час одержання показань із чужих слів вимог засади безпосередності дослідження доказів як однієї із загальних засад кримінального провадження є необхідною умовою їх подальшого використання в доказуванні. Наводячи визначення поняття цієї засади і розкриваючи її значення для кримінального провадження, ККС ВС відзначає, що безпосередність дослідження доказів означає звернену до суду вимогу закону про дослідження ним всіх зібраних у конкретному кримінальному провадженні доказів шляхом допиту обвинувачених, потерпілих, свідків, експерта, огляду речових доказів, оголошення документів, відтворення звукозапису і відеозапису тощо. Ця засада кримінального судочинства має значення для повного з'ясування обставин кримінального провадження та його об'єктивного вирішення. Безпосередність сприйняття доказів дає змогу суду належним чином дослідити і перевірити їх – як кожний доказ окремо, так і у взаємозв'язку з іншими доказами, здійснити їх оцінку за критеріями, визначеними у частині 1 статті 94 КПК України (постанова від 24.11.2020 р. у справі № 481/227/18) [9].

Вимоги до безпосереднього дослідження доказів у цілому визначені законодавцем у статті 23 КПК України і конкретизовані ним у низці норм кримінального процесуального закону стосовно показань із чужих слів. По-перше, показання з чужих слів підлягають безпосередньому дослідженню судом шляхом їх усного отримання (частина 1 статті 23 КПК України), хоча не виключається їх отримання в письмовій або іншій формі (частина 1 статті 97 КПК України). Із цією метою сторона обвинувачення, з огляду на вимоги частини 3 статті 23 КПК України, зобов'язана забезпечити присутність під час судового розгляду свідків обвинувачення з метою реалізації права сторони захисту на допит перед незалежним та неупередженим судом [4]. По-друге, виключається можливість визнання доказами і, відповідно, подальшого використання в доказуванні, в тому числі й для обґрунтування судових рішень, тих показань із чужих слів, безпосереднє дослідження яких не здійснювалося

судом, за винятком випадків, прямо передбачених нормами кримінального процесуального закону (частина 2 статті 23 КПК України). Зокрема, винятки із правила про безпосереднє дослідження показань у цілому визначені законодавцем у частині 4 статті 95 КПК України, відповідно до якої може використати для обґрунтування своїх висновків показання, які не досліджувалися ним безпосередньо в ході судового розгляду, у двох випадках: 1) отримання показань у порядку, передбаченому статтею 225 КПК України, яка передбачає їх одержання шляхом допиту свідка, потерпілого, особи, щодо якої уповноваженим на те органом було прийнято рішення про її обмін як військовополоненого, за наявності встановлених цією статтею виняткових випадків, у судовому засіданні в ході досудового розслідування; 2) отримання показань у порядку, передбаченому статтею 615 КПК України, частина 11 якої закріплює можливість використання як доказів у суді показань, отриманих під час допиту у кримінальному провадженні, що здійснюється в умовах воєнного стану, в тому числі й одночасного допиту двох або більше вже допитаних осіб: а) свідка, потерпілого – виключно за умови здійснення фіксації ходу та результатів проведення допиту за допомогою використання доступних технічних засобів відеофіксації; б) підозрюваного – виключно за умови участі в допиті захисника та здійснення фіксації ходу та результатів проведення допиту за допомогою використання доступних технічних засобів відеофіксації [4]. Натомість, стосовно показань із чужих слів законодавець надає суду право визнати їх допустимим доказом незалежно від наявності можливості безпосередньо допитати особу, якою було надано первинні пояснення, за наявності виняткових випадків та за умови, що такі показання, відповідно до інших правил допустимості, є допустимим доказом (частина 2 статті 97 КПК України), а також визначає коло обставин, які підлягають врахуванню судом під час прийняття такого рішення, та встановлює перелік обставин, за наявності яких суд вправі визнати неможливим допит особи, котрою було надано первинні пояснення (частини 2, 3 статті 97 КПК України).

У ході судового розгляду допит обвинуваченого підлягає проведенню з дотриманням правил статті 351 КПК України, допит свідка – вимог статті 352 цього Кодексу, а допит потерпілого – правил, передбачених частинами 2, 3, 5 – 14 статті 352 КПК України та з урахуванням особливостей, визначених частиною 1 статті 353 КПК України. Допит малолітнього чи неповнолітнього свідка або потерпілого проводиться з урахуванням особливостей, передбачених статтею 354 КПК України. У випадках, визначених частиною 1 статті 336 КПК України, допит свідка, потерпілого, обвинуваченого може бути проведений у режимі відеоконференції під час трансляції з іншого приміщення, у тому числі того, яке знаходиться поза межами приміщення суду.

Під час апеляційного провадження показання з чужих слів можуть бути одержані судом апеляційної інстанції в разі проведення ним повторного дослідження обставин, встановлених у кримінальному провадженні, за наявності передбачених нормами кримінального процесуального закону підстав. Так, частина 3 статті 404 КПК України закріплює, що за клопотанням учасників судового провадження суд апеляційної інстанції зобов'язаний повторно дослідити обставини, встановлені під час кримінального провадження, за умови, що вони досліджені судом першої інстанції не повністю або з порушеннями, та може дослідити докази, які не досліджувалися судом першої інстанції, виключно якщо про дослідження таких доказів учасники судового провадження заявляли клопотання під час розгляду в суді першої інстанції або якщо вони стали відомі після ухвалення судового рішення, що оскаржується [4].

Проведення судом апеляційної інстанції повторного дослідження обставин, встановлених у кримінальному провадженні, забезпечує безпосереднє сприйняття ним доказів, у тому числі й показань із чужих слів, та їх подальше використання для обґрунтування судового рішення. Безпосереднє дослідження показань із чужих слів у сукупності з іншими доказами дозволяє суду апеляційної інстанції підтвердити або спростувати доводи апеляційної скарги, що є особливо важливим у випадках, коли настала смерть особи, якою свідку чи потерпілому були надані первинні пояснення про обставини, які мають значення для кримінального провадження. Наприклад, допитаний судом апеляційної інстанції свідок, котрий працює лікарем швидкої допомоги, повідомив, що після приїзду виявив на місці виклику

потерпілого (який у подальшому помер у медичному закладі від отриманих тілесних ушкоджень) зі слідами термічного опіку грудної клітини, тулубу та верхніх кінцівок, вказані опіки були обширними і глибокими, отримані травми у потерпілого були досить важкими, а потерпілий розповів свідку, що його облив та підпалив його рідний брат. Дослідивши показання свідка, надані ним зі слів померлого потерпілого, в сукупності з іншими доказами, суд апеляційної інстанції погодився з висновком суду першої інстанції про доведеність винуватості обвинуваченого у вчиненні злочину, а показання обвинуваченого, в яких він заперечував свою вину, розцінив як прагнення уникнути відповідальності (вирок Апеляційного суду Херсонської області від 16.01.2018 р. у справі № 766/13786/16-к) [10].

Висновки. Отримання показань із чужих слів може бути охарактеризовано за допомогою виокремлення таких особливостей, заснованих на вимогах норм кримінального процесуального закону: 1) способу одержання – єдиним способом їх отримання незалежно від стадії кримінального провадження є допит; 2) суб'єктів надання – показання з чужих слів можуть бути надані свідками, потерпілими, а в окремих випадках – також підозрюваними, обвинуваченими; 3) предмету показань, яким є відомості про будь-які факти та обставини кримінального провадження, про які зазначеним учасникам кримінального провадження стало відомо з пояснень інших осіб та які мають значення для цього кримінального провадження, а також відомості про осіб, які надали первинні пояснення; 4) суб'єктів отримання – під час досудового розслідування суб'єктами одержання показань із чужих слів є слідчий, прокурор, а також слідчий суддя в ході виконання покладеної на нього кримінальної процесуальної функції судового контролю, а під час судового розгляду – суд; 5) процесуальної форми отримання – нормативно закріпленого порядку одержання показань із чужих слів з урахуванням його диференціації залежно від суб'єктів надання (зокрема, їх надання малолітніми і неповнолітніми), суб'єктів отримання (зокрема, отримання слідчим суддею та судом) та особливостей одержання (зокрема, отримання в режимі відеоконференції або в умовах воєнного стану).

Список використаних джерел:

1. Лушпієнко В.М. Показання свідка як процесуальне джерело доказів у кримінальному процесі України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. Київ, 2018. 255 с.
2. Мирошниченко Ю.М. Допит владних суб'єктів досудового розслідування під час судового провадження. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 5. С. 543-546.
3. Постанова ОП ККС ВС від 20.09.2020 р. у справі № 740/3597/17 (провадження № 51-6070кмо19). URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/91702552.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.
5. Мазур М.Р. Особливості формування показань свідка в кримінальному провадженні. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.* Право. 2015. № 12. С. 141-147.
6. Ухвала Ніжинського міськрайонного суду Чернігівської області від 28.09.2021 р. у справі № 740/5410/21 (провадження № 1-кс/740/1228/21). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99939235.
7. Ухвала Конотопського міськрайонного суду Сумської області від 27.10.2021 р. у справі № 577/3847/21 (провадження № 1-кс/577/1736/21). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100608227.
8. Ковальчук С.О. Вчення про речові докази у кримінальному процесі: теоретико-правові та практичні основи: монографія. Івано-Франківськ: Супрун В.П., 2017. 618 с.
9. Постанова ККС ВС від 24.11.2020 р. у справі № 481/227/18 (провадження № 51-2539км20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93119786.
10. Вирок Апеляційного суду Херсонської області від 16.01.2018 р. у справі № 766/13786/16-к (провадження № 11-кп/791/61/18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/71618108.

ЖМУР А. М.,
аспірантка кафедри кримінального процесу
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.13
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.56

ОСОБЛИВОСТІ ПОЧАТКУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У ВИПАДКАХ НАСТАННЯ СМЕРТІ ОСОБИ

У статті виокремлено та охарактеризовано низку особливостей початку досудового розслідування щодо злочинів, які спричинили смерть потерпілої особи. Йдеться про необхідні процесуальні дії, що мають бути вчинені на цьому етапі, їх найбільш доцільну послідовність та ефективне поєднання, зокрема, з огляду на підходи, сформульовані в практиці Верховного Суду. Зокрема, визначено такі основні особливості: (1) проведення невідкладного огляду місця події, який нерозривно пов'язаний із оглядом трупу; (2) обов'язковою спеціальною умовою проведення огляду трупа є участь у цій слідчій (розшуковій) дії судово-медичного експерта (крім випадків, коли його неможливо залучити вчасно – тоді обов'язковим учасником має бути лікар); (3) наступною процесуальною дією після огляду трупа має бути залучення експерта та проведення судово-медичної експертизи трупа для встановлення причин смерті. Крім того, співставлення змісту підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють порядок взаємодії уповноважених суб'єктів при встановленні факту смерті людини в звичайний період та в умовах воєнного стану, дозволило виявити низку відмінностей, пов'язаних із фіксацією цих юридичних фактів в сучасних реаліях, а саме: передбачення можливості проведення огляду трупа працівниками закладів охорони здоров'я лише за умови відсутності загроз їх життю та здоров'ю; правило щодо можливого здійснення огляду трупа слідчим в бюро судово-медичної експертизи або іншому спеціально визначеному та облаштованому безпечному місці, із залученням судово-медичного експерта або лікаря з можливим подальшим направленням трупа для проведення судово-медичної експертизи (розтину) трупа (йдеться про випадки неможливості огляду трупа на місці його виявлення – наприклад, через обстріли, проведення бойових дій тощо) та деякі інші.

Ключові слова: *досудове розслідування, початок досудового розслідування, огляд місця події, огляд трупа, смерть особи.*

Zhmur A. M. Features of initiating criminal proceedings in cases of death of a person

The article identifies and characterises a set of peculiarities of initiating a pre-trial investigation into crimes which caused the death of a victim. The article focuses on the necessary procedural actions to be taken at this stage, their most appropriate sequence and effective combination, in particular, with regard to the approaches formulated in the Supreme Court case law. Specifically, the author defines the following main features: (1) an urgent inspection of the scene of the incident, which is inextricably linked to the examination of the corpse; (2) a mandatory special condition for the examination of the corpse is the participation of a forensic expert in this investigative (search) action (unless it is impossible to involve him/her in time

– in which case a doctor should be a mandatory participant); (3) the next procedural action after the examination of the corpse shall be the involvement of an expert and a forensic medical examination of the corpse to determine the cause of death. Furthermore, a comparison of the content of by-laws and regulations governing the procedure for interaction between authorised entities in establishing the fact of a person's death in normal times and under martial law has revealed a number of differences related to the recording of these legal facts in modern realities, namely: providing for the possibility of examination of the corpse by staff of healthcare facilities only in the absence of threats to their life and health; a rule on the possibility of examination of the corpse by an investigator in a forensic examination bureau or other specially designated and equipped safe place, with the involvement of a forensic expert or doctor, with the possible subsequent referral of the corpse for a forensic examination (autopsy) of the corpse (this refers to cases where it is impossible to examine the corpse at the place of its discovery – for example, due to shelling, hostilities) etc.

Key words: *pre-trial investigation, initiation of pre-trial investigation, examination of the scene, examination of the corpse, death of a person.*

Вступ. Феномен смерті є перманентно цікавим для багатьох наук, зокрема не є винятком і юриспруденція, оскільки саме з цією подією норми одночасно декількох галузей права пов'язують настання цілої низки правових наслідків, що можуть мати значення не лише для близьких та рідних померлої особи, але й для держави загалом або для інших суб'єктів. Отже, для правозастосування смерть є одним із досить поширених юридичних фактів, який має місце у повсякденному житті – настання смерті не проходить безслідно у юридичному сенсі, спричиняючи у ряді ситуацій суттєвий вплив на трансформацію суспільних відносин, зокрема і на етапі початку кримінального провадження.

Постановка завдання. У статті ставиться за мету з'ясування особливостей здійснення кримінального провадження на етапі початку досудового розслідування у разі настання смерті особи внаслідок злочинних дій, зокрема, визначення специфіки комплексу тих процесуальних дій, що мають бути вчинені у такому випадку, а також розкриття тих аспектів, що пов'язані з новелізацією кримінального процесуального законодавства в умовах повномасштабної збройної агресії.

Результати дослідження. У вітчизняному законодавстві питання щодо визначення смерті регламентовано, зокрема, у Основах законодавства України про охорону здоров'я, що затверджені Законом України від 19 листопада 1992 р. № 2801-XII. Так, зокрема, згідно з ч. 2 ст. 52 цього Закону, «моментом незворотної смерті людини є момент смерті її головного мозку або її біологічна смерть». При цьому у ч. 3 цієї статті уточнюється, що «смерть мозку визначається при повному і незворотному припиненні всіх його функцій, що реєструється при працюючому серці і штучній вентиляції легень» та визначається порядок такої констатації. Так само із змісту ч. 4 ст. 52 випливає, що біологічна смерть людини полягає у незворотному припиненні кровообігу та дихальних функцій, появі ранніх та/або пізніх трупних змін, що має бути встановлено медичним працівником на підставі діагностичних критеріїв та внесено до медичної документації пацієнта [1].

Особливості початку досудового розслідування в цьому випадку пов'язані із тим комплексом процесуальних дій, шо мають бути проведені з метою забезпечення оперативності та належності розслідування. Насамперед, йдеться про проведення невідкладного огляду місця події, який нерозривно пов'язаний із оглядом трупу. Про це, зокрема, наголошено в постанові ККС ВС від 5 вересня 2019 р. (справа № 518/203/17), а саме колегією суддів встановлено законність проведення огляду місця події, яким є житло без ухвали слідчого судді до початку досудового розслідування на підставі повідомлення про смерть. Судді підкреслили, що «місце виявлення трупа завжди вважається місцем події незалежно від того, де настала

смерть певної людини». З огляду на це констатовано невідкладний характер відповідної слідчої (розшукової) дії з метою перевірки отриманої інформації без попереднього судового контролю. А отже й виявлення та вилучення трупа під час проведення огляду місця події було здійснено з дотриманням вимог КПК [2].

Цей підхід знаходить свою підтримку у науковій літературі – зокрема, у своїй дисертації В. Г Клепіковський вказує на те, що виходячи з положень кримінального процесуального законодавства, термін «місце події» має тлумачитися найбільш широко, тобто яке охоплює і місце, де були виявлені лише докази, і місце, де відбулося саме кримінальне правопорушення; при цьому поняття «місце злочину» може виділятися лише як додатковий критерій, оскільки воно не є релевантним по відношенню до категорії «місце події» [3, с. 42].

У світлі цього слід звернути також увагу на положення ст. 238 КПК, якими регламентовано низку особливостей процесуального порядку проведення огляду трупа в кримінальному провадженні. До таких особливостей (правил і умов) може бути віднесено таке:

– можливість комбінації огляду трупа з іншими видами огляду, а саме оглядом місця події та оглядом житла чи іншого володіння особи. При цьому повинні бути дотримані правила проведення цих слідчих (розшукових) дій, визначені у інших нормах КПК. Так, зокрема, ч. 2 ст. 237 КПК встановлює, що огляд житла чи іншого володіння особи має бути здійсненим з дотриманням тих процесуальних вимог, що передбачені для обшуку житла чи іншого володіння особи. Відповідні правила закріплюються ст. ст. 234-236 КПК, а також ст. ст. 107 та 223 КПК, і включають, зокрема, вимоги щодо участі понятих, здійснення відеофіксації ходу та результатів проведення обшуку, допуску адвоката на місце проведення обшуку. До того ж, як зазначено в постанові ККС ВС від 23 травня 2018 року (справа № 159/451/16-к), за загальним правилом, встановленим у ч. 2 ст. 234 та ч. 2 ст. 237 КПК, огляд та обшук житла чи іншого володіння особи здійснюється на підставі ухвали слідчого судді. Винятком може бути випадок, який передбачений у ч. 3 ст. 233 КПК [4]

Утім, як випливає із наведеної вище постанови ВС від 5 вересня 2019 р. (справа № 518/203/17), якщо труп перебуває у житлі або іншому володінні особи, однак насамперед проводиться саме огляд місця події на підставі повідомлення про вчинення кримінального правопорушення, ухвала слідчого судді непотрібна. Вочевидь, це пов'язано з невідкладним, нагальним характером огляду місця події, коли несвоєчасність дій може призвести до заподіяння шкоди, зокрема через втрату нагоди фіксування важливих для кримінального провадження слідів злочину. На цьому, зокрема, наголошено в постанові ККС ВС від 13 березня 2018 року (справа № 541/655/15-к), де колегія суддів, взявши до уваги нагальність проведеного огляду місця події та факт запрошення самою особою слідчо-оперативної групи до свого житла, констатувала відсутність потреби в такому разі ухвали слідчого судді [5].

Також важливо взяти до уваги те, що найчастіше у разі виявлення трупа в певному житлі чи іншому приміщенні особи, які є його власниками або орендарями, самостійно викликають поліцію та добровільно впускають слідчо-оперативну групу в своє житло чи інше володіння для проведення всередині огляду такого трупа, що буде поєднаний з оглядом місця події. З огляду на це можемо звернутися до висновків, сформульованих у постанові ККС ВС від від 30 жовтня 2018 року (справа № 671/1486/17), де колегія суддів ВС наголосила на існуванні передбаченої ч. 2 ст. 30 Конституції України, ст. 13 та ч. 1 ст. 233 КПК альтернативи ухвалі слідчого судді для проникнення до житла або іншого володіння особи, а саме – добровільної згоди такої особи. Проте важливо, щоб така згода була надана за наявності всіх процесуальних гарантій, які захищали б здатність висловлювати свою справжню думку [6]. При цьому слід враховувати й сформульований ВС підхід, згідно з яким певні дії особи (наприклад, повідомлення про кримінальне правопорушення та виклик поліції або швидкої допомоги) можуть розглядатися як надання такою особою добровільної згоди на проникнення до її домоволодіння, навіть якщо така згода не була письмово зафіксована безпосередньо в тексті протоколу огляду місця події [7].

Насамкінець, взявши до уваги позицію ККС ВС, наведену у вказаній вище постанові від 5 вересня 2019 р. (справа № 518/203/17), можемо резюмувати що огляд трупа, поєднаний

з оглядом місця події може бути проведений до внесення відомостей в ЄРДР. І хоча такий висновок логічно випливає із системного аналізу ч. 3 ст. 214, ч. 2 ст. 238 КПК та релевантної практики ВС, все ж формально це прямо не передбачено положеннями кримінального процесуального законодавства. Зважаючи на це, пропонуємо викласти друге речення частини 3 статті 214 КПК у оновленій редакції: «У невідкладних випадках до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань може бути проведений огляд місця події*, зокрема, у разі його одночасного проведення з оглядом трупа* (відомості вносяться невідкладно після завершення огляду або отримання довідки, висновку спеціаліста)».

У спеціальній юридичній літературі також звертається увага на те, що у випадку поєднання огляду трупа та огляду місця події не буде йтися про проведення двох окремих слідчих дій, оскільки, як резюмує В.Г. Клепіковський на підставі аналізу матеріалів практики, основною дією, яка по суті поглинатиме іншу, буде саме огляд місця події. До такого висновку науковець доходить на підставі того, що труп буде лише одним з об'єктів, який має бути оглянуто під час дослідження місця виявлення тіла людини, а не навпаки. Як вказує В. Г. Клепіковський, і з чим можна цілком погодитися, саме місце події має не менше значення, адже там можуть лишитися сліди, які вказують на причини смерті, осіб, які причетні до потенційного кримінального правопорушення тощо. [3, с. 117–118].

Обов'язковою спеціальною умовою проведення огляду трупа є участь у цій слідчій (розшуковій) дії судово-медичного експерта (крім випадків, коли його неможливо залучити вчасно – тоді обов'язковим учасником має бути лікар).

У деяких літературних джерелах конкретизуються ті завдання, які стоять перед судово-медичним експертом або лікарем під час проведення огляду трупа. Зокрема, йдеться про таке: «констатація факту смерті та часу її наступу у випадках наявності достовірних ознак смерті, за відсутності таких ознак – надання невідкладної допомоги потерпілому; встановлення первинного положення трупа та його можливих змін; відповідність місця виявлення трупа місцю злочину; встановлення характеру та особливостей ушкоджень; допомога слідчому у правильності та послідовності огляду трупа у протоколі; допомога у виявленні та вилученні слідів біологічного походження та інших об'єктів, необхідних для проведення судово-медичної експертизи. При цьому інші завдання, які виходять за межі його компетенції і не потребують спеціальних знать, не можуть бути покладені на цього учасника кримінального провадження [8, с. 292–293]. Так само загальні завдання, які можуть бути покладені на судово-медичного експерта при огляді трупа, передбачені в пункті 2.15 Інструкції про проведення судово-медичної експертизи, затвердженої наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 р. № 6 – йдеться про сприяння слідчому у виявленні, закріпленні та вилученні доказів, надання за можливістю пояснень, участь разом з іншими особами в складанні та підписанні протоколу огляду [9].

Доцільно підкреслити, що участь конкретного судово-медичного експерта при проведенні огляду трупа не є перешкодою для його подальшого залучення для проведення судово-медичної експертизи трупа, адже це не може розглядатися як підстава для його відводу чи самовідводу. Це передбачено як ч. 1 ст. 79 КПК, так і абзацом 3 підпункту 2.21.2 вказаної вище Інструкції про проведення судово-медичної експертизи, згідно з яким «попередня участь експерта у справі як фахівця з судової медицини при огляді трупа на місці події не є підставою для відводу» [9]. Навпаки, як випливає з аналізу ч. 3 ст. 101 КПК, висновок експерта може ґрунтуватися на тій інформації, яку відповідний експерт сприймав безпосередньо – зокрема, може йтися якраз про ті випадки, коли цей самий експерт був залучений стороною обвинувачення відповідно до положень ч. 1 ст. 238 КПК для участі в огляді трупа.

Наступною процесуальною дією після огляду трупа має бути залучення експерта та проведення судово-медичної експертизи трупа для встановлення причин смерті. Наведене правило випливає як безпосередньо з тексті ч. 3 ст. 238 КПК, так і з ч. 2 ст. 242 КПК, у якій закріплено випадки обов'язкового призначення експертизи в кримінальному провадженні стороною обвинувачення.

Відмітимо, що виходячи з положень ч. 3 ст. 7 Закону України «Про судову експертизу», судово-медична експертиза може проводитися лише державними спеціалізованими

установами, що означає необхідність дотримання певних кваліфікаційних вимог особою, якій може бути доручено проведення судово-медичної експертизи трупа (зокрема, наявність відповідної вищої освіти, освітньо-кваліфікаційного рівня не нижче спеціаліста, проходження відповідної підготовки та отримання кваліфікації судового експерта з медичної спеціальності – ч. 2 ст. 10 цього Закону) [10].

Слід зауважити, що ч. 3 ст. 238 КПК не уточнює, в яких саме випадках виявлення трупа має бути призначено та проведено судово-медичну експертизу. Однак це питання є надзвичайно важливим з погляду встановленої у ч. 4 цієї статті вимоги про можливість видачі трупа виключно після проведення судово-медичної експертизи та встановлення причин смерті. Водночас, це питання деталізується в низці відомчих і підзаконних нормативно-правових актів, а саме: згідно з пунктом 1.7 Правил проведення судово-медичної експертизи (досліджень) трупів у бюро судово-медичної експертизи (затв. Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 р. № 6) об'єктами експертизи у судово-медичному відділі трупів є трупи (частини трупа) осіб, що вмерли насильницькою смертю, раптово або при нез'ясованих обставинах, а також трупи невстановлених осіб [11].

При цьому, поняття насильницької смерті наведено в Порядку взаємодії між органами та підрозділами Національної поліції України, закладами охорони здоров’я та органами прокуратури України при встановленні факту смерті людини під час воєнного стану на території України, що затверджений наказом Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров’я України, Офісу Генерального прокурора 09 березня 2022 року № 177/450/46. Так, згідно із наданою в тезаурусі цього документа дефініцією, під насильницькою смертю слід розуміти «смерть від механічних ушкоджень (дія тупих предметів, у тому числі транспортна травма, падіння з висоти, дія гострих предметів, вогнепальної зброї), асфіксії, дії крайніх температур, електричного струму, променевої енергії, низького та високого атмосферного тиску, отруєнь тощо». Цей порядок також містить уточнення щодо випадків, коли працівникам закладів охорони здоров’я дозволяється видавати лікарські свідоцтва про смерть та проводити видачу/захоронення тіл без направлення на судово-медичну експертизу. Йдеться про ситуації, коли в результаті огляду трупа працівником закладу охорони здоров’я на місці перебування трупа було встановлено факт відсутності ознак насильницької смерті або коли наявна медична документація із закладів охорони здоров’я (без уточнення) [12].

На продовження розгляду тематики, пов’язаної із початком кримінального провадження у разі смерті особи внаслідок кримінального правопорушення в умовах воєнного стану, пропонуємо звернути увагу на певні відмінності у підзаконному врегулюванні цього аспекту, що були запроваджені на початку березня 2022 р. та зумовлені повномасштабним російським вторгненням. Так, на заміну Порядку взаємодії між органами та підрозділами Національної поліції, закладами охорони здоров’я та органами прокуратури України при встановленні факту смерті людини, затв. спільним наказом Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров'я України та Генеральної прокуратури України від 29 вересня 2017 р. № 807/1193/279 [13], дію якого було зупинено до завершення воєнного стану в України, було тимчасово запроваджено Порядок взаємодії між органами та підрозділами Національної поліції України, закладами охорони здоров’я та органами прокуратури України при встановленні факту смерті людини під час воєнного стану на території України, затверджений Наказом Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров’я України, Офісу Генерального прокурора від 09 березня 2022 р. № 177/450/46 [12], що було пов’язано із початком збройної агресії росії проти України, а також спричиненим цим запровадженням воєнного стану 24 лютого 2022 р.

Співставлення змісту цих двох підзаконних нормативно-правових актів, дозволяє виявити низку відмінностей, пов'язаних із фіксацією фактів смерті особи в умовах воєнного стану. До таких відмінностей та нововведень може бути віднесено таке:

– передбачення можливості проведення огляду трупа працівниками закладів охорони здоров’я лише за умови відсутності загроз їх життю та здоров’ю;

– правило щодо можливого здійснення огляду трупа слідчим в бюро судово-медичної експертизи або іншому спеціально визначеному та облаштованому безпечному місці, із залученням судово-медичного експерта або лікаря з можливим подальшим направленням трупа для проведення судово-медичної експертизи (розтину) трупа (йдеться про випадки неможливості огляду трупа на місці його виявлення – наприклад, через обстріли, проведення бойових дій тощо);

– пряма письмова вказівка з боку органів військової адміністрації, Служби безпеки України та інших уповноважених органів як підстава для невидачі лікарського свідоцтва про смерть;

– відсутність потреби проведення розтину трупа та судово-медичної експертизи у разі настання смерті в приймальному відділенні закладу охорони здоров'я за умов явних ознак вогнепальної, вибухової, опікової, хімічної, радіаційної або іншої травми, як результату бойових дій, незалежно від того, чи є постраждалий військовим або цивільним. За таких обставин лікарське свідоцтво про смерть видається лікарем закладу охорони здоров'я на підставі зовнішнього огляду;

– виключення із переліку підстав для обов'язкового направлення трупа або його частин для проведення судово-медичної експертизи випадків, коли «смерть настала раптово або при нез'ясованих обставин» та коли «смерть настала поза місцем проживання особи».

Вочевидь, наведені зміни пов'язані з деякими із окреслених нами вище проблем (зокрема, неможливість проведення невідкладних слідчих дій через безпекові умови), а також тим, що велика кількість випадків смерті осіб наразі мають очевидні причини, пов'язані із веденням бойових дій та діями держави-агресора, водночас ці події призводять до зростання кількості фактів настання смерті осіб, що актуалізує проблеми огляду місця події.

Висновки. Отже, проведене у статті дослідження дало можливість виокремити та охарактеризувати низку особливостей початку досудового розслідування щодо злочинів, які спричинили смерть потерпілої особи. Йдеться про необхідні процесуальні дії, що мають бути вчинені на цьому етапі, їх найбільш доцільну послідовність та ефективне поєднання, зокрема, з огляду на підходи, сформульовані в практиці Верховного Суду. Крім того, співставлення змісту підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють порядок взаємодії уповноважених суб'єктів при встановленні факту смерті людини в звичайний період та в умовах воєнного стану, дозволило виявити низку відмінностей, пов'язаних із фіксацією цих юридичних фактів в сучасних реаліях.

Список використаних джерел:

1. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19 листопада 1992 р. № 2801-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text

2. Постанова ККС ВС від 5 вересня 2019 р. (справа № 518/203/17). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/84152931

3. Клепіковський В.Г. Кримінальний процесуальний аналіз огляду місця події як слідчої (розшукової) дії: дис. докт. філософ. за спеціальністю 081 Право. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2023. 192 с.

4. Постанова ККС ВС від 23 травня 2018 року (справа № 159/451/16-к). URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/74342648

5. Постанова ККС ВС від 13 березня 2018 року (справа № 541/655/15-к). URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/72850659

6. Постанова ККС ВС від від 30 жовтня 2018 року (справа № 671/1486/17). URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/77590154

7. Постанова ККС ВС від 31 жовтня 2018 року (справа № 399/273/16-к). URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/77654133

8. Плетенецька А. О., Соколовська-Уксусова Н.В., Лихова С. Я. Аналіз проблеми проведення огляду трупа на місці події в сучасних умовах. Modern problems on science, 2020. С. 292-294. URL: http://ir.librarynmu.com/bitstream/123456789/5113/1/%D0%90%D0%

BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%B8%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F.pdf

9. Інструкція про проведення судово-медичної експертизи: затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 р. № 6. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0254-95#Text

10. Про судову експертизу: Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text

11. Правила проведення судово-медичної експертизи (досліджень) трупів у бюро судово-медичної експертизи: затв. Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 р. № 6). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0257-95#Text

12. Порядок взаємодії між органами та підрозділами Національної поліції України, закладами охорони здоров’я та органами прокуратури України при встановленні факту смерті людини під час воєнного стану на території України: затв. наказом Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров’я України, Офісу Генерального прокурора 09 березня 2022 року № 177/450/46.

13. Порядок взаємодії між органами та підрозділами Національної поліції, закладами охорони здоров’я та органами прокуратури України при встановленні факту смерті людини: затв. спільним наказом Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров'я України та Генеральної прокуратури України від 29 вересня 2017 р. № 807/1193/279. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1299-17#Text

КОЛОДІНА А. С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри криміналістики,
детективної та оперативно-розшукової
діяльності
*(Національний університет
«Одеська юридична академія»)*

ЧІПКО Н. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри криміналістики,
детективної та оперативно-розшукової
діяльності
*(Національний університет
«Одеська юридична академія»)*

УДК 343.98.06:159.955.4
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.57

КРИМІНАЛІСТИЧНА РЕФЛЕКСІЯ: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ТА ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

У статті досліджується феномен криміналістичної рефлексії як теоретико-методологічного інструменту сучасної криміналістичної науки, для осмислення криміналістичних знань та застосування їх в практичній діяльності з розслідування злочинів. Розглянуто поняття, структуру та механізми криміналістичної рефлексії, її місце та роль у вирішенні завдань в практичній діяльності з розслідування злочинів. Проведено концептуальний аналіз поняття, визначено його місце в системі криміналістики. Визначено значення криміналістичної рефлексії та рефлексивного мислення у діяльності суб'єктів розслідування для вдосконалення методів криміналістичної діяльності, а також формування нових підходів щодо збору, аналізу та оцінки доказів за допомогою таких когнітивних процесів.

Аналізується їхній вплив на ефективність ухвалення рішень, застосування тактичних засобів розслідування та комунікацію з учасниками кримінального провадження. Особливу увагу приділено ролі криміналістичної рефлексії у вдосконаленні слідчої діяльності та формуванні професійної компетентності.

В рамках наукового дослідження, здійснюється порівняльний аналіз криміналістичної рефлексії та суміжних понять таких як: юридична рефлексія; критичне мислення; аналітичне мислення. Проаналізовано співвідношення понять «криміналістична рефлексія » та «рефлексивне мислення». Досліджено взаємозв'язок криміналістичної рефлексії з логічними, евристичними та спеціальними методами криміналістики. Обґрунтовано ефективність методу рефлексії на всіх стадіях розслідування.

Практичне значення дослідження полягає в розкритті механізмів застосування рефлексивного аналізу під час розслідування злочинів, оцінки доказової інформації та прогнозування поведінки злочинця.

Ключові слова: *розслідування, криміналістична рефлексія, слідча діяльність, методи криміналістичної діяльності, рефлексивний підхід, криміналістика, концептуальний аналіз, критичне мислення, юридична рефлексія, аналітичне мислення, рефлексивне мислення, суб'єкт розслідування, ухвалення рішень.*

Kolodina A. S., Chipko N. V. Forensic reflection: conceptual analysis and practical significance

The article examines the phenomenon of forensic reflection as a theoretical-methodological tool of modern forensic science, for understanding forensic knowledge and its application in the practical activity of investigating crimes. The concept, structure and mechanisms of forensic reflection, its place and role in solving tasks in the practical activity of crime investigation are considered. The importance of reflection for the improvement of methods of forensic activity and the formation of new approaches to the collection, analysis and evaluation of evidence is determined. Special attention is paid to the role of forensic reflection in the improvement of investigative activity and the formation of professional competence.

A comparative analysis of forensic reflection and related concepts such as: legal reflection; critical thinking; analytical thinking. The relationship between the concepts of "forensic reflection" and "reflexive thinking" is analyzed.

A comparative analysis of forensic reflection and related concepts such as: legal reflection; critical thinking; analytical thinking. The relationship between forensic reflection and logical, heuristic and special methods of forensics is studied. The effectiveness of the reflection method at all stages of the investigation is substantiated.

The practical significance of the study lies in revealing the mechanisms of applying reflexive analysis during the investigation of crimes, evaluating evidentiary information and predicting the criminal's behavior.

Key words: *investigation, forensic reflection, investigative activity, methods of forensic activity, reflective approach, forensics, conceptual analysis, critical thinking, legal reflection, analytical thinking, reflective thinking, the subject of the investigation, decision-making.*

Вступ. (Постановка проблеми). Криміналістика, як наука, що займається вивченням та розробкою засобів, методів та прийомів виявлення, розкриття й розслідування злочинів, постійно шукає способи підвищення ефективності та вдосконалення своєї діяльності. У цьому контексті феномен рефлексії набуває особливої актуальності, оскільки він дозволяє аналізувати й переосмислювати існуючі підходи, виявляти їхні сильні та слабкі сторони.

У кримінальному провадженні важливу роль відіграє здатність суб'єкта розслідування до рефлексії, що дозволяє адекватно оцінювати ситуацію, прогнозувати поведінку учасників процесу та застосовувати ефективні тактичні прийоми.

Використання рефлексивного мислення є одним із ключових елементів сучасної криміналістики, яка зосереджена на критичному осмислені отриманої інформації та побудові гіпотез для вирішення питань, які виникають в процесі практичної діяльності з розслідування злочинів. Вона сприяє підвищенню якості слідчої діяльності. Базується на ідеях когнітивної науки, психології та філософії, які досліджують здатність суб'єкта до саморефлексії та осмислення власної діяльності.

У контексті вивчення цього явища у криміналістиці, рефлексія передбачає: аналіз ефективності застосовуваних методів і прийомів розслідування; критичне осмислення професійних дій у процесі пошуку істини; побудову гіпотез на основі попередніх результатів і сучасних наукових досягнень; процес розуміння іншого (наприклад, підозрюваного в ході проведення допиту, обшуку), шляхом міркування замість нього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У криміналістичній науці концептуальному аналізу вивчення такої категорії як криміналістична рефлексія, не приділялось багато уваги, зокрема були спроби дослідження рефлексивного мислення у ході застосування такої слідчої дії як допит та обшук. Розкриттю сутності поняття криміналістична рефлексія приділяли увагу у своїх роботах такі вчені як: А. М. Гурова, В. О. Коновалова, В. М. Шевчук, В. Ю., М. В. Костицький, Г. А. Зорін, В. Негребецький, І. І. Сенчак, О. М. Цильмак, Ю. О. Гресь, В. Ю. Шепітько та інші.

Метою статті є аналіз концептуальної природи криміналістичної рефлексії та рефлексивного мислення, визначити її місце в риміналістичній діяльності та з'ясувати її практичне значення у криміналістичній діяльності. Обґрунтування власних ідей щодо ефективності методу рефлексії на всіх стадіях розслідування.

Виклад основного матеріалу. У сучасних реаліях сьогодення першочерговими напрямками досліджень у криміналістичній науці є – розробка і застосування інноваційних засобів, прийомів та методів розслідування, що потребують необхідність підвищення ролі практичного спрямування наукових розробок цієї проблематики та впровадження їх у практичну діяльність.

Рефлексія (від лат. reflexio – «звернення назад») у загальному сенсі означає здатність людини до самоспостереження та аналізу власної діяльності [1]. У криміналістиці цей термін не набув широкої популярності, але використовується для позначення процесу осмислення методів, прийомів і рішень, що застосовуються суб'єктом розслідування під час здійснення практичної діяльності.

Криміналістичну рефлексію можна визначати по-різному: і як специфічний процес критичного мислення, спрямований на аналіз криміналістичної діяльності, прийняття рішень та оцінку їхніх наслідків з метою підвищення ефективності протидії злочинності; і як процес аналізу та критичного переосмислення фактів, доказів і слідчих версій у кримінальному провадженні. Вона базується на міждисциплінарному підході, інтегруючи досягнення криміналістики, психології та логіки. У сучасній криміналістичній теорії термін «рефлексія» розглядається як процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів. Він являє собою процес подвоєного, дзеркального взаємовідбиття суб'єктами один одного, змістом якого є відтворення особливостей один одного [2, с. 838]. Складність та дискусії стосовно цього феномену, як інструменту сучасної криміналістики, обумовлюється різними підходами до: визначення цього поняття, його значення та сфери застосування, туму є актуальним та становить предмет наукового дослідження.

І. І. Сенчак досліджує правову рефлексію як невід'ємний компонент у механізмі формування правосвідомості, де визначає структуру правової рефлексії наступним чином, а саме: правова рефлексія на думку автора поділяється на повсякденну та професійну рефлексію, де остання включає в собі – науково-правову рефлексію та професійно-правову рефлексію. В свою чергу, нас цікавить професійно-правова рефлексія, яка поділяється: за сферою практичної діяльності (судова, криміналістична і т.п.) та за суб'єктом правозастосовчої діяльності (рефлексія судді, слідчого, прокурора, адвоката, державного виконавця, нотаріуса і т.д.) [3, с. 7].

Зокрема, криміналістична рефлексія досліджувалася Г. А. Зоріним [3], який вважає, що технологія застосування методу рефлексії полягає у тому, що криміналіст ніби займає позицію учасника слідчої дії і з цієї позиції розглядає самого себе, увесь процес спілкування, аналізує минуле і прогнозує перспективу розвитку дій. Г. А. Зорін зазначає, що це мислення про мислення з приводу розслідуваної справи [3, с. 7]. Така думка теж заслуговує на увагу, адже метод рефлексії є ефективним на всіх стадіях процесу розслідування. Суб'єктом розслідування у процесі практичної діяльності аналізуються норми права, що регулюють порядок проведення слідчих дій. Тому, джерелами рефлексії насамперед можна вважати наукові положення різних наук, а саме: психології, філософії, логіки, теорії держави та права, психіатрії та ін.

А. М. Гурова розглядає рефлексивне мислення як – динамічний ситуаційно обумовлений мисленнєвий процес, що спрямований на проникнення у свідомість особи шляхом імітації суджень тактичного партнера з метою з'ясування закономірностей його мислення та обрання способів найбільш ефективної поведінки, який виражається у формі самоаналізу з приводу певної ситуації у поєднанні із припущенням вірогідних результатів аналізу цієї ж ситуації тактичним партнером, має взаємний характер, що може виражатись як у безпосередній, так і в опосередкованій формах взаємодії [4, с. 160].

Якщо говорити про роль криміналістичної рефлексії у криміналістиці то вона забезпечує: адаптацію до нових методів вчинення злочинів; вдосконалення криміналістичних

методик; формування нових підходів до оцінки доказів. У криміналістиці рефлексія набуває особливого значення, оскільки вона сприяє:

– критичному аналізу доказів – оцінці їхньої достовірності, належності та допустимості;

– визначенню напрямів розслідування – прогнозуванню подальших дій;

– коригуванню слідчих дій – перегляду гіпотез у зв'язку з новими обставинами справи. Таким чином, ми бачимо, що криміналістична рефлексія є невід'ємною частиною професійного мислення слідчого.

Можна виділити основні компоненти рефлексії та етапи в криміналістиці: 1) *аналітичний аспект* – аналіз і переосмислення застосованих методик та ін.; 2) *евристичний аспект* – генерування нових ідей і стратегій розслідування; 3) *практичний аспект* – адаптація рефлексивних висновків до практики.

Криміналістична рефлексія складається з наступних етапів:

1) оцінка ситуації: аналіз зібраної інформації, встановлення відповідності між поставленими завданнями та отриманими результатами;

2) пошук недоліків: виявлення прогалин у методах розслідування чи експертизі;

3) розробка алгоритмів дій, рекомендацій: формулювання висновків і пропозицій для вдосконалення криміналістичної практики.

Також, потрібно відмітити безпосередній взаємозв'язок криміналістичної рефлексії з методами криміналістики. Вона ґрунтується на використанні основних методів криміналістики, які допомагають слідчому встановити об'єктивну істину кримінально-релевантної події. Розглянемо співвідношення та взаємозв'язок логічних, евристичних та спеціальних методів з рефлексією.

Логічні методи та криміналістична рефлексія. У криміналістиці широко застосовуються логічні методи аналізу, такі як дедукція, індукція та аналогія. Рефлексія дозволяє слідчому не лише механічно використовувати ці методи, а й оцінювати їхню ефективність в кожному конкретному випадку. Наприклад, *дедуктивний метод* допомагає формулювати загальні гіпотези на основі відомих фактів, а рефлексія дає змогу перевірити, чи не є такі висновки поспішними або необґрунтованими. *Метод індукції* дозволяє будувати загальні висновки на основі окремих доказів, де саме завдяки рефлексії слідчий аналізує, на скільки повною є інформація і чи можна зробити достовірний висновок. *Метод аналогії* використовується для порівняння схожих ситуацій, де криміналістична рефлексія допомагає уникнути хибних узагальнень, коли ситуації здаються схожими , а насправді мають суттєві відмінності.

Евристичні методи та роль рефлексії. До евристичних методів належать методи, які сприяють пошуку нестандартних рішень у розслідуванні, це *метод мозкового штурму* або *метод постановки проблемних питань,* де рефлексія допомагає слідчому усвідомити: чи не обмежує він себе шаблонним (стереотипним) мисленням? Чи розглядає всі можливі версії, а не лише ту, яка здається найімовірнішою? Чи не впливає його особиста думка або емоції на хід розслідування?

Спеціальні методи криміналістики та рефлексія. Власне криміналістичні методи, тобто методи, розроблені наукою криміналістикою і використовуються тільки нею [6, с. 58] серед них: *трасологічні методи,* де рефлексія допомагає суб'єкту розслідування оцінити, чи правильно він інтерпретує результати аналізу, чи не ігнорує важливі деталі; *методи судової балістики,* де аналіз слідів пострілу потребує врахування багатьох чинників і рефлексія допомагає уникати суб'єктивних висновків; *методи судової психології,* де при оцінці свідчень підозрюваних і потерпілих рефлексія допомагає слідчому відрізняти правдиву інформацію від маніпуляцій або когнітивних спотворень.

Виходячи з завдань, які ставились на початку дослідження, маємо необхідність проаналізувати співвідношення понять «криміналістична рефлексія» та «рефлексивне мислення». Ці поняття є взаємопов'язаними, однак вони мають різний зміст та застосування. Рефлексивне мислення – це загальна когнітивна здатність людини усвідомлювати, аналізувати та корегувати свої думки, дії, переконання та підходи до розв'язання завдань в будь-якій

сфері. Ключовими характеристиками (ознаками) рефлексивного мислення можна вважати такі: критичний аналіз власних рішень; усвідомлення власних когнітивних упереджень; гнучкість у прийнятті нової інформації; вміння адаптувати свої стратегії до нових умов. Рефлексивне мислення є універсальним і застосовується в різних сферах, таких як наука, педагогіка, медицина, криміналістика та ін.

Аналізуючи різні підходи до визначення та значення криміналістичної рефлексії в практичній діяльності з розслідування злочинів, можемо дійти висновку, що *криміналістична рефлексія* це – процес осмислення та самоаналіз особистих суджень, переконань, роздумів, теоретичних знань і практичного досвіду у сфері криміналістики. Таке поняття відображає можливість та здатність суб'єкта розслідування та інших фахівців (експертів, адвокатів, тощо) до самокритики, рефлексії власних рішень та дій в межах своєї діяльності, що значно підвищить їх професійну компетентність.

Таким чином, криміналістична рефлексія є конкретним проявом рефлексивного мислення у сфері практичної діяльності з розслідування злочинів. Але, процес розслідування злочинів є складним когнітивним процесом на всіх стадіях практичної діяльності, що вимагає високого рівня аналізу, логічного мислення та вміння оцінювати інформацію з різних джерел. Для цього і використовують такі ключові (суміжні) поняття, як: криміналістична рефлексія, юридична рефлексія, критичне мислення, аналітичне мислення та ін. Вони мають спільні риси, але виконують різні функції у діяльності слідчого, експерта (Таблиця 1). З поняттям криміналістичної рефлексії зрозуміло воно є більш вузьким по відношенню до поняття *юридичної рефлексії*, де останнє є більш ширшим та включає аналіз усіх правових аспектів, пов'язаним з кримінальним провадженням. Вона допомагає оцінювати правові наслідки слідчих дій, їх відповідність законодавству та судовій практиці; важлива для прийняття процесуальних рішень; від криміналістичної рефлексії відрізняється тим, що фокусується не лише на доказах та слідчих діях, а й на юридичній оцінці їх правомірності.

В свою чергу, *критичне мислення* – це здатність об'єктивно оцінювати інформацію, виявляти суперечності, логічні помилки та упередження. Є універсальним когнітивним навиком, що використовується як у криміналістиці так і в юриспруденції загалом.

Коли, *аналітичне мислення* – це здатність розбивати складну проблему на частини, знаходити причинно-наслідкові зв'язки та робити обґрунтовані висновки. В криміналістиці може використовуватись для структуризації слідчої інформації,, встановлення логічних зав'язків між доказами та реконструкцією події. Відрізняється, на наш погляд, від критичного мислення тим, зосереджується не лише на оцінці інформації, а й на її логічному впорядкуванні та її систематизації.

З вищевикладеного випливає, що криміналістична рефлексія, юридична рефлексія, критичне та аналітичне мислення є взаємопов'язаними поняттями, які відіграють ключову роль у розслідуванні. Вважаємо, що використання цих когнітивних здібностей у сукупності покращило б компетентність та професіоналізм суб'єкта розслідування. Криміналістичну рефлексію та взаємозв'язок з суміжними поняттями розглянуто більш детально у *Таблиці 1*.

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Тому, можна дійти висновку, що криміналістична рефлексія орієнтується на аналітичне мислення, яке передбачає не лише збір даних, але й їх структуроване осмислення, пошук причинно-наслідкових зв'язків між подіями, що є важливим на будь-якій стадії розслідування.

Щодо ефективності методу рефлексії на всіх стадіях розслідування, то з проведеного аналізу такого феномену як рефлексія маємо підстави стверджувати, що її ефективність простежується від порушення кримінального провадження до судового розгляду. Так як на початковій стадії розслідування слідчий стикається з великим обсягом інформації, яка часто є фрагментарною та суперечливою, тому саме рефлексія допомагає: об'єктивно оцінити ситуацію, критично поставитись до первинних суджень, висновків, оцінити достовірність свідчень очевидців, сформувати робочі версії і т.д. На стадії збору та аналізу доказової інформації рефлексія дозволяє: перевіряти достовірність доказів, оцінювати суперечності, коригувати застосування тактичних засобі в процесі розслідування і т.д.

Таблиця 1

Криміналістична рефлексія та суміжні поняття (порівняльна таблиця)

Параметр	Криміналістична рефлексія	Юридична рефлексія	Критичне мислення	Аналітичне мислення
Сутність	Процес аналізу доказів, подій, ситуацій у криміналістиці з метою формування гіпотез і висновків	Осмислення правових норм, явищ та їх впливу на правосвідомість	Спрямованість на оцінку аргументів і пошук логічних зв'язків	Структурований аналіз інформації для виявлення закономірностей
Галузь застосування	Криміналістика (теоретичний аспект); Діяльність з розслідування злочинів (практичний аспект)	Юриспруденція, правова культура	Універсальна: освіта, наука, управління, діяльність з розслідування і тд.	Універсальна: бізнес, наука, розробка стратегій, діяльність з розслідування і тд.
Мета	Покращення якості розслідування та доказування	Формування правових концепцій та свідомості	Прийняття обґрунтованих рішень	Оптимізація процесів ухвалення рішень
Методи	Аналіз слідчих версій, моделювання ситуацій, оцінка доказів	Розуміння норм права, рефлексія на правові події	Дедукція, перевірка аргументі, постановка запитань	Систематизація даних, пошук патернів
Особливості	Інтеграція знань із криміналістики, логіки, психології, філософії	Орієнтація на нормативно-правову базу	Потребує нейтральності та відкритості до нових ідей	Зосередженість на деталях і причинно-наслідкових зв'язках
Практичне значення	Вирішення складних задач в процесі розслідування, зниження ризику помилок	Підвищення ефективності правозастосування	Підвищення якості аргументації	Підвищення ефективності стратегічного планування

Криміналістична рефлексія є потужним інструментом для підвищення ефективності слідчої діяльності. Її використання дозволяє адаптувати методики розслідування до сучасних викликів, підвищувати якість доказової бази та забезпечувати об'єктивність у кримінальному провадженні. Подальше дослідження цього явища сприятиме розвитку криміналістичної науки та практики.

Список використаних джерел:

1. Тлумачний словник української мови: у 4 т. / за ред. В.М. Русанівського. К.: Наукова думка, 2006. Т. 1. 752 с.
2. Велика українська юридична енциклопедія: У 20 т. Харків : Право, 2018. Т. 20: Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія / редкол. В.Ю. Шепітько та ін. 952 с.
3. Зорін Г.А. Криміналістична методологія. Мн. : Амалфея, 2000. 608 с. (Фундаментальна криміналістика XXI століття)
4. Гурова А. М. Поняття та ознаки рефлексивного мислення при допиті. *Форум права.* 2013. No 3. С. 157–161 URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_3_28.pdf
5. І.І. Сенчак Правова рефлексія як невід'ємний компонент у механізмі правосвідомості. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право».* 2001. № 1 (3). С. 1–15.
6. Маковецька Н.Є., Француз-Яковець Т.А., Колодіна А.С., Кіряков В.В., Бараняк В.М. Криміналістика: навчальний підручник. Київ: Університет «КРОК», 2021. 512 с.

ПРОВОТОРОВ О. П.,
кандидат юридичних наук

КОЗАКОВА І. В.,
кандидат юридичних наук, доцент

УДК 343.13/.14(477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.58

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРЕДМЕТУ ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Питання про застосування кримінально-правових заходів до юридичних осіб є досить обговорюваним і спричинює різні точки зору серед фахівців. Думки вчених щодо цього питання розділені на два полярні напрямки. Проте, бажання України набути статус повноцінного члена європейського співтовариства спонукало до перегляду правовідносин у різних сферах суспільного життя, включаючи запобігання корупції та боротьбу з нею та організованою злочинністю. У результаті таких змін 23 травня 2013 року був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб». Цей закон встановив порядок застосування кримінально-правових заходів до юридичних осіб та впровадив відповідну процедуру кримінального провадження. Метою статті є з'ясування місця предмету доказування у кримінальному провадженні щодо юридичної особи дозволить визначитися з його структурою та змістом, послідовністю встановлення обставин, що підлягають доказуванню у даному виді проваджень та їх характеристикою. В статті зроблено висновок, що ця юридична категорія відрізняється від інших видів предмету доказування, визначених на теоретичному рівні. З одного боку, предмет доказування у кримінальному провадженні щодо юридичної особи має похідний характер, оскільки обставини, що складають його зміст, визначаються лише у разі наявності складу певного кримінального правопорушення в діях уповноваженої особи юридичної особи, і подальше доказування цих обставин автоматично стає непотрібним у випадку закриття кримінального провадження щодо фізичної особи. З іншого боку, існування підстав для притягнення до кримінальної відповідальності уповноваженої особи юридичної особи є необхідною умовою для доказування додаткових обставин, які виходять за межі тих, які передбачені статтею 91 Кримінального процесуального кодексу України.

Ключові слова: *заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, кримінальне провадження щодо юридичних осіб, предмет доказування, обставини, що підлягають доказуванню.*

Provotorov O. P., Kozakova I. V. Theoretical aspects of the subject of proof in criminal proceedings against legal entities under the legislation of Ukraine

The issue of applying criminal law measures to legal entities is quite debatable and causes different points of view among specialists. The opinions of scientists on this issue are divided into two polar directions. However, Ukraine's desire to acquire the status of a full member of the European Community prompted a review of legal

relations in various spheres of public life, including the prevention and fight against corruption and organized crime. As a result of such changes, on May 23, 2013, the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on the Implementation of the Action Plan for the Liberalization of the Visa Regime for Ukraine by the European Union with regard to the Liability of Legal Entities" was adopted. This law established the procedure for applying criminal law measures to legal entities and introduced the corresponding procedure for criminal proceedings. The purpose of the article is to clarify the place of the subject of evidence in criminal proceedings against a legal entity, which will allow us to determine its structure and content, the sequence of establishing the circumstances subject to proof in this type of proceedings and their characteristics. The article concludes that this legal category differs from other types of subject of proof defined at the theoretical level. On the one hand, the subject of evidence in criminal proceedings against a legal entity is of a derivative nature, since the circumstances that make up its content are determined only in the event of the presence of a certain criminal offense in the actions of an authorized person of a legal entity, and further proof of these circumstances automatically becomes unnecessary in the event of the closure of criminal proceedings against an individual. On the other hand, the existence of grounds for bringing an authorized person of a legal entity to criminal liability is a necessary condition for proving additional circumstances that go beyond those provided for in Article 91 of the Criminal Procedure Code of Ukraine.

Key words: *measures of a criminal legal nature against legal entities, criminal proceedings against legal entities, subject of proof, circumstances subject to proof.*

Постановка проблеми. Питання про застосування кримінально-правових заходів до юридичних осіб є досить обговорюваним і спричинює різні точки зору серед фахівців. Думки вчених щодо цього питання розділені на два полярні напрямки. Проте, бажання України набути статус повноцінного члена європейського співтовариства спонукало до перегляду правовідносин у різних сферах суспільного життя, включаючи запобігання корупції та боротьбу з нею та організованою злочинністю. У результаті таких змін 23 травня 2013 року був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб». Цей закон встановив порядок застосування кримінально-правових заходів до юридичних осіб та впровадив відповідну процедуру кримінального провадження.

Теоретичні та практичні аспекти інституту відповідальності юридичних осіб за злочини, вчинені їх уповноваженими особами, були предметом дослідження численних вчених, таких як Л. О. Абашина, П. П. Андрушко, М. І. Бажанов, В. О. Богдановська, В. І. Борисов, Б. В. Волженкін, В. К. Грищук, С. Г. Дьомін, К. П. Задоя, П. П. Іванцов, С. Г. Келіна, Н. Є. Крилова, Р. В. Мінін, А. С. Нерсесян, О. С. Нікіфоров, М. І. Панов, О. Ф. Пасєка, Ф. М. Решетников, І. В. Сітковський, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін, С. О. Харитонов, А. М. Ященко та інших.

Проте, незважаючи на суттєві наукові досягнення, ці дослідження здійснювалися в основному на теоретичному рівні і передбачали прогнозування. Прийняття Закону внесло нові положення щодо відповідальності юридичних осіб за кримінальні правопорушення, вчинені їх уповноваженими особами, у зв'язку з чим виникла необхідність розглянути деякі процесуальні аспекти цього інституту, зокрема пов'язані з визначенням предмету доказування.

Мета статті. З'ясування місця предмету доказування у кримінальному провадженні щодо юридичної особи дозволить визначитися з його структурою та змістом, послідовністю встановлення обставин, що підлягають доказуванню у даному виді проваджень та їх характеристикою.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до класичного підходу в науці кримінального процесу, запропонованого В. С. Зеленецьким, М. М. Михеєнком, В. Т. Нором та В. П. Шибіком, в основі класифікації предмету доказування покладено критерій змісту обставин, що підлягають доказуванню в кримінальних провадженнях. Науковці розрізняють: загальний (на сьогодні ст. 91 КПК України); родовий (стосовно окремих видів кримінальних правопорушень); спеціальний (у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх та щодо застосування примусових заходів виховного характеру) та індивідуальний (у конкретному кримінальному провадженні) предмет доказування

Згідно з класичним підходом в науці кримінального процесу, предмет доказування класифікується на базі критерію змісту наявності таких складових, як подія та обставини кримінального правопорушення, які у законний спосіб потрібно довести на стадії досудового розслідування у кримінальних провадженнях. Так, вчені В. С. Зеленецький, М. М. Михеєнко та інші розрізняють такі види предмету доказування:

1) загальний предмет доказування: зокрема, частина перша статті 91 Кримінального процесуального кодексу України, – це подія та обставини, які повинні бути доведені у всіх кримінальних провадженнях;

2) родовий предмет доказування: він стосується окремих видів кримінальних правопорушень і передбачає доказування специфічних обставин, характерних конкретних видів кримінальних правопорушень;

3) спеціальний предмет доказування: цей вид предмету доказування виникає у кримінальних провадженнях, які стосуються неповнолітніх або застосування примусових заходів виховного характеру;

4) індивідуальний предмет доказування: це конкретні обставини, які потрібно довести у певному кримінальному провадженні і можуть відрізнятися від інших справ [1, с. 85; 2, с. 135].

Таким чином, наведена класифікація допомагає систематизувати і розуміти, які саме події та обставини стають предметом доказування в конкретних кримінальних провадженнях.

Розвиваючи даний підхід, вчений В. В. Вапнярчук пропонує розглядати класифікацію предмета доказування на основі ступеня спільності характеру суспільних відносин, що стосуються певних обставин кримінального правопорушення, а також в залежності від матеріально-правової основи, яка включає положення Загальної або Особливої частини кримінального закону. Згідно з цим запропонованим підходом, види предмета доказування поділяються наступним чином: а) загальний предмет доказування – це сукупність суспільних відносин, які стосуються обставин, визначених у законі і на які має бути спрямоване кримінальне процесуальне доказування. Структура і зміст цих обставин регламентовані статтею 91 Кримінального процесуального кодексу України та нормами Загальної частини кримінального закону; б) родовий предмет доказування – це певна частина суспільних відносин, які стосуються обставин, що стосуються однакових кримінальних правопорушень. Цей вид предмету доказування визначається на рівні норм Особливої частини кримінального закону, де сформульовані конкретні юридичні ознаки вчинених кримінальних правопорушень, такі як об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона і суб’єкт; в) спеціальний предмет доказування – це частина суспільних відносин, пов'язаних з обставинами скоєння кримінальних правопорушень, яка залежить від конкретного провадження. Цей вид предмету доказування визначається на рівні норм Особливої частини кримінального закону і включає правила, які регулюють порядок проведення особливих проваджень, таких як провадження стосовно неповнолітніх або вжиття примусових заходів медичного характеру; г) безпосередній (індивідуальний) предмет доказування – це сукупність суспільних відносин, які стосуються обставин, які повинні бути встановлені в конкретному кримінальному провадженні в залежності від фактичних обставин, характерних для певного правопорушення [3, с. 241–243].

Таким чином, рухаючись до визначення місця предмета доказування у кримінальному провадженні щодо юридичної особи в системі обставин, що підлягають встановленню, зокрема під час досудового розслідування, доцільно звернутися до окремих положень чинного законодавства, які дозволять з’ясувати сутність цього наукового явища.

Відповідно до положень частини 1 статті 96-3 КК України підставами для застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру є: 1) вчинення її уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи будь-якого із злочинів, передбачених у статтях 209, 306, частини 1 та 2 статті 368-3, частини 1, 2 статті 368-4, статті 369, 369-2 КК України; 2) незабезпечення виконання покладених на її уповноважену особу законом або установчими документами юридичної особи обов'язків щодо вжиття заходів із запобігання корупції, що призвело до вчинення будь-якого із злочинів, передбачених у ст. 209, 306, частини 1, 2 статті 368-3, частини 1, 2 статті 368-4, статтях 369, 369-2 КК України; 3) вчинення її уповноваженою особою від імені юридичної особи будь-якого із злочинів, передбачених у статтях 258–258-5 КК України; 4) вчинення її уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи будь-якого із злочинів, передбачених статтями 109, 110, 113, 146, 147, частинами 2–4 статті 159-1, статтями 160, 260, 262, 436, 437, 438, 442, 444, 447 КК України [4].

Положеннями частини 1 статті 96-4 КК України визначено види юридичних осіб за організаційно-правовою формою, до яких судом не можуть бути застосовано заходи кримінально-правового характеру, це – підприємства, установи чи організації, крім державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, організацій, створених ними у встановленому порядку, що повністю утримуються за рахунок відповідно державного чи місцевого бюджетів, фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, а також міжнародних організацій [4].

Нормами частини 2 статті 96-4 КК України встановлено можливість застосування судом заходів кримінально-правового характеру, в залежності від складу злочину, який вчинила його уповноважена особа [3], до яких в тому числі віднесено суб'єкти приватного та публічного права резидентів та нерезидентів України, включаючи підприємства, установи чи організації, державні органи, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, організації, створені ними у встановленому порядку, фонди, а також міжнародні організації, інші юридичні особи, що створені у відповідності до вимог національного чи міжнародного права [4].

Відповідно до норм статті 96-10 КК України, при застосуванні до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру судом враховуються ступінь тяжкості вчиненого її уповноваженою особою злочину, ступінь здійснення злочинного наміру, розмір завданої шкоди, характер та розмір неправомірної вигоди, яка отримана або могла бути отримана юридичною особою, вжиті юридичною особою заходи для запобігання злочину [4].

Частина 8 статті 214 КПК України, яка містить положення про те, що відомості про юридичну особу, щодо якої можуть застосовуватися заходи кримінально– правового характеру, вносяться слідчим або прокурором до ЄРДР негайно після вручення особі повідомлення про підозру у вчиненні від імені та в інтересах такої юридичної особи будь-якого із злочинів, передбачених статтями 109, 110, 113, 146, 147, 160, 209, 260, 262, 306, частини 1, 2 статті 368-3, частини 1, 2 статті 368-4, статтями 369, 369-2, 436, 437, 438, 442, 444, 447 КК України, або від імені такої юридичної особи будь-якого із злочинів, передбачених статтями 258–258-5 КК України. Про внесення відомостей слідчий або прокурор не пізніше наступного робочого дня письмово повідомляє юридичну особу. Провадження щодо юридичної особи здійснюється одночасно з відповідним кримінальним провадженням, у якому особі повідомлено про підозру [5].

Відповідно до частини 3 статті 284 КПК України провадження щодо юридичної особи підлягає закриттю у разі встановлення відсутності підстав для застосування до неї заходів кримінально-правового характеру, закриття кримінального провадження чи ухвалення виправдувального вироку щодо уповноваженої особи юридичної особи [5].

Пунктом 7 частини 1 статті 91 КПК України встановлено, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні обставини, що є підставою для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру [5].

З системного аналізу підходів в теорії науки кримінального процесу щодо розуміння предмета доказування, а також наведених положень кримінального та кримінального процесуального законів України вбчаються наступні висновки.

1. Для застосування кримінально-правових заходів до юридичної особи обов'язково має існувати конкретний склад кримінального правопорушення, який закон визначає, вчинений уповноваженою фізичною особою цієї юридичної особи. Іншими словами, потрібно довести вчинення такого кримінального правопорушення (або кількох кримінальних правопорушень), що чітко визначено в статті 96-3 Кримінального кодексу України, щоб обґрунтувати необхідність встановлення всієї сукупності обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, яке стосується юридичної особи.

2. Процесуальним моментом, з якого починається вивчення обставин, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні щодо юридичної особи, є подання слідчим або прокурором інформації до Єдиного реєстру досудових розслідувань після того, як фізичній особі було оголошено підозру у вчиненні від імені та на користь такої юридичної особи будь-якого із злочинів, зазначених в статтях 109, 110, 113, 146, 147, 160, 209, 260, 262, 306, п. 1 та 2 статті 368-3, п. 1 та 2 статті 368-4, статті 369, 369-2, 436, 437, 438, 442, 444, 447 Кримінального кодексу України або будь-якого із злочинів, визначених в статтях 258–258-5 Кримінального кодексу України.

Важливо зазначити, що припинення вивчення цих обставин може статися лише після ухвалення судом рішення про закриття кримінального провадження чи прийняття виправдувального вироку щодо уповноваженої особи юридичної особи.

3. У зв'язку з тим, що провадження, яке стосується юридичної особи, та провадження, пов'язане з її уповноваженою особою, відбуваються в рамках єдиного кримінального провадження (з використанням єдиного унікального номера), додатково до вивчення обставин, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні щодо фізичної особи, ретельно розглядаються і ті, які становлять підставу для визначення юридичної відповідальності юридичної особи і дозволяють суду визначити характер та обсяг її відповідальності. Серед цих обставин, на нашу думку, варто враховувати: 1) вчинення юридичною особою через її уповноважену особу певного кримінального правопорушення від імені та/або в інтересах юридичної особи; 2) ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення; 3) розмір завданої шкоди; 4) характер та розмір неправомірної вигоди, отриманої або можливої до отримання юридичною особою; 5) заходи, які були вжиті юридичною особою для запобігання вчиненню кримінального правопорушення та інші суттєві обставини. Така ретельна перевірка обставин зможе дозволити суду визначити ступінь відповідальності юридичної особи та об'єм «санкцій», які можуть бути застосовані.

4. Потрібно розуміти, що доведення в кримінальному провадженні того, що уповноважена фізична особа вчинила одне із кримінальних правопорушень, визначених положеннями статті 96-3 Кримінального кодексу України, не є єдиним чинником, що обов'язково приводить до притягнення юридичної особи до відповідальності відповідно до кримінального закону. Доказуванню також підлягає саме вчинення уповноваженою фізичною особою кримінального правопорушення від імені та в інтересах певної юридичної особи, **тобто отримання саме юридичною особою незаконної вигоди.**

5. Перелік обставин, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні, яке стосується юридичної особи, може варіюватися в залежності від юридичної кваліфікації кримінального правопорушення, вчиненого уповноваженою особою, організаційно-правової форми юридичної особи та мети дій уповноваженої особи [6, с. 137–138].

Висновки. Зазначені вище висловлення свідчать про те, що предмет доказування у кримінальному провадженні, що стосується юридичної особи, має дещо відмінну правову природу порівняно з іншими видами предмету доказування, визначеними на теоретичному рівні. З одного боку, він є похідним, оскільки обставини, що складають його зміст, починають вивчатися лише в разі наявності ознак певного кримінального правопорушення вчинених уповноваженою особою юридичної особи, і подальше їх доказування втрачає сенс у разі

закриття кримінального провадження щодо неї. З іншого боку, існування підстав для притягнення до кримінальної відповідальності уповноваженої особи юридичної особи є передумовою для встановлення додаткових обставин, порівняно зі статтею 91 Кримінального процесуального кодексу України.

Список використаних джерел:

1. Зеленецький В.С. Порушення кримінальної справи. Харків: КримАрт. 1998. 340 с.
2. Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П. Кримінальний процес України : підручник. Київ : Либідь, 1992. 431 с.
3. Вапнярчук В. В. Загальна характеристика предмета кримінально-процесуального доказування. *Вісник Національної академії правових наук України*. Харків, 2013. No 3. С. 238–248.
4. Кримінальний кодекс України : [від 05.04.2001 No 2341-III] : станом на 01 січ. 2023 р. : відповідає офіц. тексту. Харків : Право, 2018. 270 с.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України : [від 13.04.2012 р. No 4651-VI] : станом на 01 січ. 2023 р. : відповідає офіц. тексту. Харків : Право, 2018. 375 с.
6. Панченко О. В. Предмет доказування в кримінальному провадженні щодо юридичних осіб. *Национальный юридический журнал: теория и практика = Jurnalul juridic national: teorie şi practică*. 2017. No 6, т. 1. С. 136–139.

СТЕПАНЮК Р. Л.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри оперативно-розшукової діяльності та розкриття злочинів
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

КІКІНЧУК В. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
директор
(Навчально-науковий інститут № 2 Харківського національного університету внутрішніх справ)

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.59

ЗАСОБИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТА ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ТАКТИКИ

Стаття присвячена вдосконаленню теоретичних засад криміналістичної та оперативно-розшукової тактики в умовах, коли негласні слідчі (розшукові) дії є процесуальними засобами доказування у кримінальному провадженні. Автори визначили співвідношення криміналістичної та оперативно-розшукової тактики, здійснили узагальнення і порівняльний аналіз наукових підходів криміналістів і фахівців з оперативно-розшукової діяльності щодо розуміння засобів криміналістичної тактики та запропонували удосконалити відповідні теоретичні конструкції.

Наголошено, що назріла потреба інтегрувати досягнення оперативно-розшукової тактики до криміналістики з метою формування дієвих рекомендацій щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Засоби криміналістичної тактики необхідно адаптувати до нових реалій з використанням досягнень теорії оперативно-розшукової діяльності. Підкреслено, що криміналістична тактика по відношенню до оперативно-розшукової є загальною. Вона вміщує наукові положення і практичні рекомендації щодо практичних прийомів розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, які застосовують різні суб'єкти. Засоби криміналістичної тактики мають бути універсальними інструментами, за допомогою яких слідчі вирішують поставлені завдання. Ці засоби повинні передбачати як гласні, так і негласні прийоми розслідування. Тому в криміналістичній та оперативно-розшуковій тактиці варто використовувати єдині поняття тактичного прийому, тактичної комбінації, тактичної операції, тактичної рекомендації, тактики взаємодії, тактики процесуальної дії. Водночас зміст тактики негласної слідчої (розшукової) дії має відрізнятись від змісту тактики гласної слідчої дії. Негласні процесуальні дії є комплексними і проводяться послідовно у взаємному зв'язку. Вони також передбачають використання тактичних прийомів і засобів, що забезпечують конспірацію. Тому тактика негласної (слідчої) дії одночасно має ознаки, що властиві тактиці проведення окремої процесуальної дії, оперативно-розшукового заходу і тактичної операції. Її зміст повинен включати адаптовані положення криміналістичної й оперативно-розшукової тактики.

Ключові слова: *криміналістична тактика, оперативно-розшукова тактика, негласні слідчі (розшукові) дії, тактична рекомендація, тактичний прийом, тактична комбінація, тактична операція, тактика взаємодії.*

Stepaniuk R. L., Kikinchuk V. V. Means of criminalistics and operational search tactics

The article is devoted to improving the theoretical foundations of criminalistics and operational search tactics in the context when covert investigative (detective) actions are procedural means of proof in criminal proceedings. The authors determine the correlation between forensic and operational search tactics, generalise and compare the scientific approaches of criminalists and operational search specialists to understanding the means of criminalistic tactics, and propose to improve the relevant theoretical constructs.

It is emphasised that there is a need to integrate the achievements of operational and investigative tactics into criminalistics in order to formulate effective recommendations for conducting covert investigative (detective) actions. The means of criminalistic tactics should be adapted to the new realities using the achievements of the theory of operational and investigative activities. It is emphasised that criminalistic tactics in relation to operational and investigative tactics are general. It contains scientific provisions and practical recommendations on the practical methods of investigation and trial of criminal offences used by various actors. Criminalistics tactics should be universal tools that investigators use to solve their tasks. These means should include overt and covert investigative techniques. Therefore, in criminalistics and operational and investigative tactics, it is necessary to use the same concepts of tactical device, tactical combination, tactical operation, tactical recommendation, interaction tactics, procedural action tactics. At the same time, the content of the tactics of covert investigative (detective) action should differ from the content of the tactics of public investigative action. Covert procedural actions are complex and are carried out consistently in mutual connection. They also involve the use of tactical devices and tools to ensure secrecy. Therefore, the tactics of covert (investigative) action simultaneously has features inherent in the tactics of a separate procedural action, operational and search measures and tactical operation. Its content should include adapted provisions of criminalistics and operational and investigative tactics.

Key words: *criminalistic tactics, operational and investigative tactics, covert investigative (detective) actions, tactical recommendation, tactical device, tactical combination, tactical operation, interaction tactics.*

Вступ. Реформування кримінального процесу України з метою його наближення до передових демократичних стандартів зумовлює потребу переосмислення багатьох теоретичних і прикладних проблем, які стосуються методів розкриття та розслідування кримінальних правопорушень. Однією з таких проблем є співвідношення гласних і негласних прийомів і засобів розслідування, адже останні, на відміну від недавнього минулого, є процесуальними і реалізуються шляхом проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Впровадження інституту негласних слідчих (розшукових) дій до КПК України свого часу стало революційним кроком законодавця, що змінило багаторічну парадигму повного розмежування процесуальних і оперативно-розшукових засобів розслідування. У зв'язку з цим вітчизняна теорія криміналістики й оперативно-розшукової діяльності потребує вдосконалення, одним із напрямів якого є перегляд теоретичних понять зі сфери тактики проведення гласних і негласних слідчих (розшукових) дій і оперативно-розшукових заходів.

Видається, що період диференційованого розвитку криміналістичної й оперативно-розшукової тактики, розквіт якого прийшовся на радянські часи, коли оперативні підрозділи поза межами кримінального процесу фактично здійснювали повноцінні негласні розслідування не задля збирання допустимих у суді доказів, а переважно з метою одержання орієнтуючої інформації, закінчується. Відповідні тактичні засоби мають бути уніфіковані, а засоби криміналістичної тактики адаптовані до нових реалій з використанням досягнень оперативно-розшукової тактики.

Зазначені обставини засвідчують актуальність наукового дослідження теоретичних проблем щодо співвідношення засобів криміналістичної та оперативно-розшукової тактики в нинішніх реаліях правової регламентації негласних розслідувань.

Стан дослідження. Теорія криміналістичної тактики розглянута у працях В. П. Бахіна, А. Ф. Волобуєва, В. А. Журавля, Н. С. Карпова, В. О. Коновалової, В. С. Кузьмічова, Ю. М. Мирошниченко, К. О. Чаплинського, В. М. Шевчука, В. Ю. Шепітька та інших вітчизняних науковців. У свою чергу проблеми оперативно-розшукової тактики досліджували С. В. Албул, Г. М. Бірюков, М. П. Євтушок, О. А. Михайличенко, С. О. Павленко, Н. Ю. Пономаренко, В. М. Ценов, В. Д. Пчолкін, В. В. Шендрик, І. Р. Шинкаренко та інших фахівці. Водночас сутність і співвідношення засобів криміналістичної та оперативно-розшукової тактики висвітлювали М. Л. Грібов, С. О. Павленко, І. І. Когутич, В. М. Шевчук, у працях яких закладено ідеї щодо подальших напрямів їх удосконалення в контексті інтеграції прийомів оперативно-розшукової діяльності до криміналістичної тактики. Разом із цим ці складні теоретичні проблеми потребують подальших досліджень з метою додаткової аргументації та конкретизації.

Постановка завдання. Метою статті є визначення шляхів уніфікації теоретичних положень щодо засобів криміналістичної та оперативно-розшукової тактики в умовах, коли негласні слідчі (розшукові) дії є процесуальними засобами доказування у кримінальному провадженні. Для досягнення цієї мети необхідно визначити співвідношення криміналістичної та оперативно-розшукової тактики, здійснити узагальнення і порівняльний аналіз наукових підходів криміналістів і фахівців з оперативно-розшукової діяльності щодо розуміння засобів криміналістичної тактики та удосконалити відповідні теоретичні конструкції.

Результати дослідження. Криміналістична тактика є категорією, якою прийнято позначати розділ науки криміналістики та систему практичних рекомендацій з розслідування та судового розгляду кримінальних справ. У свою чергу, оперативно-розшуковою тактикою називають розділ теорії та практичні прийоми здійснення оперативно-розшукової діяльності. Науковцями представлено різні точки зору на сутність, зміст і співвідношення криміналістичної й оперативно розшукової тактики [1, с. 5–27; 2, с. 193–204; 3, с. 293–294; 4, с. 79–127]. Проте не заперечується, що вони мають спільні витоки і схожі засоби реалізації завдань практичної діяльності.

Як наукова категорія оперативно-розшукова тактика виокремилась з криміналістики разом із теорією оперативно-розшукової діяльності у 1970-х роках. Це було зумовлено запровадженням в СРСР відомчих інструкцій, які вміщували правові засади оперативно-розшукової діяльності, й теоретичним обґрунтуванням нового напряму розвитку розшукової науки. Надалі в період незалежності України було прийнято профільний закон «Про оперативно-розшукову діяльність» і укорінено думку щодо диференціації криміналістики й оперативно-розшукової діяльності як тісно пов'язаних, але різних наук кримінально-правового циклу.

Відповідним чином розвивалися і наукові уявлення про сутність і зміст криміналістичної та оперативно-розшукової тактики. При цьому простежуються явні аналогії у більшості ключових понять, а відмінності стосуються мети, суб'єктів і сфери застосування тактичних прийомів і рекомендацій. У криміналістичній тактиці метою є досудове розслідування та судовий розгляд кримінальних справ, суб'єктами – особи, які ведуть кримінальний процес, а сферою застосування – кримінальне провадження. У свою чергу в оперативно-розшуковій тактиці метою є розкриття злочину, суб'єктом – працівник оперативного підрозділу, а сферою реалізації рекомендацій – оперативно-розшукова діяльність.

Після введення негласних засобів розслідування до кримінального процесу України ситуація змінилась докорінно, а вищенаведені відмінності майже знівельовані. Якщо раніше засоби оперативно-розшукової тактики застосовували поза межами кримінального процесу, то зараз навпаки, більшість із них можна використовувати виключно за правилами, встановленими КПК України. Слідчий став суб'єктом, який може безпосередньо проводити негласні слідчі (розшукові) дії у кримінальному провадженні. Сфера реалізації оперативно-розшукової діяльності поза межами кримінального провадження значно звузилась.

Ситуація, яка склалась за нинішніх умов правового регулювання кримінального провадження, призвела до закономірного висновку, сформульованого М. Л. Грібовим, що в частині тактики НС(Р)Д криміналістична тактика має бути сформована на основі оперативно-розшукової тактики [5, с. 199]. Проте, як нам видається, проблема є більш широкою. Недостатньо обмежуватись тільки адаптацією досягнень оперативно-розшукової тактики до криміналістичної тактики. Доречно поставити питання щодо інтеграції до останньої всієї оперативно-розшукової тактики. Тобто варто повернутись до витоків відповідних галузей і надалі розвивати їх разом.

Для такого висновку є передумови. Оперативно-розшукова тактика свого часу сформувалась як позапроцесуальна аналогія слідчої тактики, яка відрізнялась насамперед специфікою негласних тактичних прийомів. В умовах чіткого розділення досудового розслідування й оперативно-розшукової діяльності до цього були певні підстави. Проте зараз ця грань стирається.

Водночас слідча тактика з плином часу трансформувалась у криміналістичну, набувши при цьому більш широкого змісту. В криміналістичній тактиці виникли нові напрями, як наприклад, тактика суду і тактика професійного захисту від кримінального обвинувачення. В цю систему цілком логічним буде включити і тактику негласного розслідування або тактику проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Варто визнати, що теорія ОРД, як і теорія судової експертизи (судова експертологія), за великим рахунком є складовими частинами науки криміналістики [6, с. 199].

Інтеграція досягнень оперативно-розшукової тактики до криміналістики потребує уніфікації теоретичних підходів щодо розуміння основних тактичних засобів, що дозволить повноцінно й узгоджено використовувати наукову термінологію, і, що важливо, уникати плутанини безпосередньо в науково-практичних рекомендаціях.

У науковій літературі з криміналістики й теорії оперативно-розшукової тактики представлено різні точки зору щодо переліку та змісту їхніх засобів.

До засобів криміналістичної тактики науковці практично без заперечень відносять тактичний прийом, тактичну комбінацію, тактичну операцію, тактичну рекомендацію і тактику процесуальної дії. Визначають і інші засоби, щодо яких є певні дискусії, наприклад, тактичне рішення, тактику взаємодії тощо [2, с. 197–198; 7, с. 176].

Не вдаючись до детального аналізу дискусійних моментів зауважимо, що наведені вище поняття криміналістичної тактики є ключовими. Усі вони мають «аналоги» серед засобів оперативно-розшукової тактики. При цьому науковці у галузі ОРД застосовують різні підходи щодо їх розуміння, від визнання пріоритету категорій криміналістичної тактики до формування власних понять за аналогією, але з урахуванням завдань і специфіки оперативно-розшукової діяльності. Такими суміжними поняттями є «оперативно-тактичний прийом», «оперативна комбінація», оперативно-тактична рекомендація», «тактика негласної слідчої (розшукової) дії».

В умовах інтеграції негласних засобів розслідування до кримінальної процесуальної діяльності вбачається доцільним застосувати більш чіткий ієрархічний підхід до розуміння основних категорій криміналістичної та оперативно-розшукової тактики. Засоби криміналістичної тактики в цій ієрархії є основними, оскільки зазначений розділ науки криміналістики повинен вміщувати в себе такі галузі, як слідча й оперативно-розшукова тактика. А отже, їх визначення мають бути універсальними як засобів досягнення завдань розслідування гласними і негласними способами. В такому контексті розглянемо основні теоретичні конструкції.

Основним засобом криміналістичної тактики є тактичний прийом. У криміналістиці його переважно визначають як спосіб здійснення процесуальної дії, спрямований на досягнення її конкретної мети, заснований на психологічному механізмі його реалізації, і найбільш раціональний та ефективний у певних ситуаціях [8, с. 220]. В оперативно-розшуковій тактиці здебільшого використовують аналогічне до криміналістики поняття тактичного прийому, що є в цілому виправданим, але тільки за умови, якщо в криміналістиці сферою

застосування тактичного прийому вважають не тільки процесуальні дії, а й оперативно-розшукові заходи, що має місце зовсім не завжди. Тому, як видається, криміналістичне поняття тактичного прийому потрібно адаптувати, розуміючи під останнім спосіб здійснення не тільки процесуальної дії, а і оперативно-розшукового заходу, принаймні доти, доки такі заходи залишаються допустимим способом дій працівників оперативних підрозділів.

Тактичною комбінацією в криміналістиці прийнято позначати сукупність тактичних прийомів, які застосовують під час проведення однієї слідчої (розшукової) дії, а тактичною операцією – комплекс слідчих (розшукових) дій та організаційних заходів, спрямованих на виконання проміжного завдання розслідування у певній слідчій ситуації [9, с. 204]. У свою чергу в теорії ОРД використовують поняття тактичної комбінації як «певного поєднання тактичних прийомів, СРД, НСРД, ОРЗ та інших заходів для вирішення конкретного завдання, що зумовлене слідчою ситуацією на певному етапі досудового розслідування» [10, с. 4–5]. Під оперативною комбінацією розуміють «комплекс поєднаних єдиним задумом оперативно-розшукових, оперативно-технічних та інших тактичних дій оперативних підрозділів щодо виявлення, попередження і розкриття злочинів, що полягає у штучному створенні сприятливих умов для вирішення оперативно-тактичних завдань з приводу конкретної оперативно-розшукової ситуації» [11, с. 238–239]. Таким чином в оперативно-розшуковій діяльності термін «комбінація» розуміють ширше, ніж у криміналістиці, і за сутністю він відповідає уявленням криміналістів про тактичну операцію.

Загалом співвідношення понять «комбінація» й «операція» в криміналістичній тактиці неодноразово було предметом жвавих обговорень, внаслідок чого вищенаведений підхід до їх диференціації є наслідком певного компромісу і даниною традиціям. Проте є доцільним узгодити ці категорії і щодо оперативно-розшукової тактики. Як видається, немає підстав переглядати усталені в криміналістиці підходи. Тому тактичну комбінацію варто розуміти саме як категорію криміналістичної тактики, в тому числі й в оперативно-розшуковій тактиці. Водночас термін «оперативна комбінація» є специфічним саме для теорії оперативно-розшукової діяльності, де він має власне значення, яке не стосується проведення процесуальних дій і досудового розслідування як стадії кримінального процесу.

Тактична операція, яка в практичній діяльності включає проведення не тільки процесуальних дій, а й інших заходів, у тому числі тих, що виконують працівники оперативного підрозділу, є універсальною категорією теорії криміналістичної тактики. Її доречно так само трактувати й у оперативно-розшуковій тактиці.

Тактична рекомендація теж, на нашу думку, на відміну від комбінацій, за змістом є аналогічною для теорії криміналістики й оперативно-розшукової діяльності. Цей універсальний засіб криміналістичної тактики, що означає науково обґрунтовану та практично апробовану пораду щодо обрання і застосування засобів, прийомів та форм поведінки [7, с. 176], не потребує специфічної адаптації до потреб оперативно-розшукової тактики.

Це стосується й інших засобів криміналістичної тактики, зокрема тактики взаємодії і тактики процесуальної дії.

Взаємодія являє собою узгоджену спільну діяльність уповноважених суб'єктів (органів і посадових осіб), яка полягає у застосуванні засобів, прийомів і методів збирання, дослідження, оцінки та використання доказів з метою виявлення, розслідування, судового розгляду кримінальних правопорушень, запобігання їм [12, с. 461]. Як засіб криміналістичної тактики взаємодія завжди здійснюється при керівній ролі прокурора і слідчого. В оперативно-розшуковій тактиці її розглядають через призму діяльності працівника оперативного-підрозділу, який у більшості ситуацій в контексті збирання орієнтуючої інформації та доказів також є підпорядкованим вищевказаним суб'єктам.

Тактику процесуальної дії традиційно вважають засобом криміналістичної тактики. Разом з цим її зміст в плані теоретичного обґрунтування є недостатньо вивченим, незважаючи на велику кількість досліджень щодо проведення окремих слідчих (розшукових) дій. Проте з аналізу наукових публікацій, присвячених тактиці проведення окремих слідчих дій, чітко простежується її поділ на етапи і стадії, визначення загального тактичного порядку

проведення слідчої дії, конкретних тактичних прийомів і комбінацій, які застосовують для вирішення певних тактичних завдань, використання спеціальних знань тощо.

Тактика негласних слідчих (розшукових) дій вочевидь також має бути віднесена до числа засобів криміналістичної тактики, що науковцями в цілому підтримується. При цьому дослідники слушно наголошують на важливості її формування на основі досягнень оперативно-розшукової тактики [13, с. 17], що стосується насамперед тактичного порядку, тактичних прийомів і комбінацій. Негласні слідчі (розшукові) дії суттєво відрізняються від гласних у першу чергу таємністю (негласністю) та комплексним характером. Ці ознаки мають істотне значення у формуванні змісту тактики їх проведення.

Негласність потребує застосування специфічних тактичних прийомів і технічних засобів, що забезпечують досягнення цілей процесуальної дії з дотриманням конспірації. Комплексність полягає у взаємопов'язаному послідовному проведенні кількох негласних (слідчих) розшукових дій. Наприклад, проведенню аудіо-, відеоконтролю особи (ст. 260 КПК України) передує обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (п. 5 ч. 1 ст. 267 КПК України), накладення арешту на кореспонденцію, її огляд і виїмка (ст. 261, 262 КПК України) фактично є єдиною комплексною процесуальною дією тощо. Таким чином тактика негласної (слідчої) дії може вміщувати рекомендації, які властиві прийомам проведення окремої процесуальної дії, оперативно-розшукового заходу і тактичної операції, а отже, її зміст повинен базуватись на загальних підходах криміналістичної тактики, але включати адаптовані положення оперативно-розшукової тактики.

Висновки. В нинішніх умовах, коли негласні методи розслідування передбачені кримінальним процесуальним законодавством, виникла потреба інтегрувати досягнення оперативно-розшукової тактики до криміналістики з метою формування дієвих рекомендацій щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні. У свою чергу засоби криміналістичної тактики необхідно адаптувати до нових реалій з використанням досягнень теорії оперативно-розшукової діяльності. Інтеграція досягнень оперативно-розшукової тактики до криміналістики потребує уніфікації теоретичних підходів щодо розуміння основних тактичних засобів, що дозволить узгоджено використовувати наукову термінологію.

Криміналістична тактика по відношенню до оперативно-розшукової є загальною. Вона вміщує наукові положення і практичні рекомендації щодо практичних прийомів розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, які застосовують різні суб'єкти. Засоби криміналістичної тактики мають бути універсальними інструментами, за допомогою яких слідчі вирішують поставлені завдання. Ці засоби повинні передбачати як гласні, так і негласні прийоми розслідування. Тому потрібно вдосконалити їх наукове розуміння, узгодивши положення криміналістичної й оперативно-розшукової тактики. У цих галузях варто використовувати єдині поняття тактичного прийому, тактичної комбінації, тактичної операції, тактичної рекомендації, тактики взаємодії, тактики процесуальної дії. При цьому зміст тактики негласної слідчої (розшукової) дії має відрізнятись від змісту гласної слідчої дії. Негласні процесуальні дії є комплексними і проводяться послідовно у взаємному зв'язку. Вони також передбачають використання тактичних прийомів і засобів, що забезпечують конспірацію. Тому тактика негласної (слідчої) дії одночасно має ознаки, що властиві тактиці проведення окремої процесуальної дії, оперативно-розшукового заходу і тактичної операції, а отже її зміст повинен включати адаптовані положення криміналістичної й оперативно-розшукової тактики.

Список використаних джерел:

1. Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монографія. Х. : Харків юридичний, 2007. 432 с.

2. Когутич І. І. Тактика у криміналістиці та окремі її предметно-методологічні суперечності (Частина ІІ. Продовження). *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія» : збірник наукових статей*. Чернівці, 2018. № 2. С. 192-205.

3. Албул С. В. Оперативно-розшукова тактика: поняття та структура. Innovations and prospects of world science : Proceedings of XIII International Scientific and Practical Conference Vancouver, Canada, 17-19 August 2022. С. 292-295.

4. Павленко С. О. Основи оперативно-розшукової тактики: монографія. Київ : «Видавництво Людмила», 2022. 624 с.

5. Грібов М. Л. Співвідношення криміналістичної та оперативно-розшукової тактики. *Криміналістичний вісник*. 2015. № 1 (23). С. 6-13.

6. Степанюк Р. Л. Розвідка у криміналістиці й оперативно-розшуковій діяльності. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту ім. Е.О. Дідоренка. 2024. Вип. 2(106) Ч.1.* С. 191-203. DOI:10.33766/2786-9156.106.1.191-203

7. Шевчук В. Засоби криміналістичної тактики: поняття та система. Актуальні проблеми правознавства. 2020. Вип. 2. С. 166-180.

8. Криміналістика : підручник : у 2 т. Т. 1 / В. Ю. Шепітько, В. А. Журавель, В. О. Коновалова та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 2019. 456 с.

9. Степанюк Р.Л. Типові тактичні операції в методиці розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері. *Право і Безпека*. 2012. № 1. С. 204-208.

10. Обшалов С. В. Поняття та сутність тактичної комбінації (оперативно-розшуковий аспект). Матеріали науково-практичного семінару (ДДУВС, 13.05.2016). Дніпропетровськ : ДДУВС, 2016. С. 3-5.

11. Меживой О. В. Законність проведення оперативних комбінацій та експериментів. *Форум права*. 2010. Вип. 1. С. 237-242.

12. Степанюк Р. Л., Заяць Д. Д. Взаємодія під час досудового розслідування економічних злочинів. *Форум права*. 2014. № 1. С. 460-465.

13. Павленко С. О. Сутність і зміст поняття «оперативно-розшукова тактика». *Теорія і практика правознавства*. 2018. Вип. 2 (14). С. 1-25.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

БЄСЄДІН І. О.,
аспірант кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права
*(Хмельницький університет управління
та права імені Леоніда Юзькова)*

УДК 341; 327
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.60

ГУМАНІТАРНА ДОПОМОГА ЄС У СВІТІ: СУЧАСНІ ПРАКТИКИ ТА ВИКЛИКИ

У статті досліджуються питання гуманітарної допомоги, яку отримують від ЄС різні держави. Визначено, що ЄС надає гуманітарну допомогу на основі потреб людям, які постраждали від техногенних катастроф і стихійних лих, приділяючи особливу увагу найбільш уразливим жертвам. Гуманітарна допомога ЄС базується на міжнародних гуманітарних принципах (схвалені 2 резолюціями Генеральної Асамблеї ООН – 46/182 і 58/114) і відповідно до Європейського консенсусу щодо гуманітарної допомоги (підписаний Радою, Європейським парламентом та Європейською комісією у 2007 р.).

Зроблено висновок про те, що гуманітарна допомога від ЄС може бути грошовою (у готівковій і безготівковій формі) та негрошовою. Вибір відповідних переказів (у натуральній формі, готівкою чи ваучерами) або їх комбінації має ґрунтуватися на ретельній оцінці та аналізі конкретного контексту, включаючи економічну ефективність, вплив на вторинний ринок, гнучкість переказу, місцеву доступність товарів і послуг, пріоритезацію та цільову орієнтацію, гендерні аспекти, міркування щодо захисту, а також ризики незахищеності та корупції.

Аналізується Багаторічна фінансова програма (Multi-annual Financial Framework, MFF) ЄС на 2021-2027 роки, у якій запланований Початковий бюджет Європейських операцій із цивільного захисту та гуманітарної допомоги (ECHO). Розглядаються два види спеціальних інструментів: «Тематичні спеціальні інструменти» (Резерв солідарності та екстреної допомоги (Solidarity and Emergency Aid Reserve, SEAR), Європейський фонд адаптації до глобалізації (European Globalisation Adjustment Fund, EGF), Резерв адаптації до (Brexit Brexit Adjustment Reserve)), які забезпечують гнучкість і додаткові засоби для конкретних подій або бюджетних статей; «Нетематичний спеціальний інструмент» (Інструмент гнучкості (Flexibility Instrument), Інструмент єдиної маржі (Single Margin Instrument, SMI)), який надає можливість розглядати більш загальні непередбачені обставини або нові/виникаючі пріоритети протягом усього терміну дії Багаторічної фінансової програми.

Пропонується розмежовувати гуманітарну допомогу (фінансування гуманітарної допомоги за рахунок різних фондів ЄС) та фінансову підтримку держав-членів ЄС (переважно через фінансові інструменти гнучкості в ЄС).

У контексті гуманітарної діяльності ЄС важливе значення мають гуманітарні партнери ЄС, оскільки діяльність, пов'язана із гуманітарною допомогою на міжнародному рівні. Наприклад, Генеральний директорат Європейської комісії з питань цивільного захисту та гуманітарної допомоги (DG ECHO) співпрацює із близько 200 партнерськими організаціями для надання гуманітарної допомоги

по всьому світу. До таких партнерів належать: європейські гуманітарні неурядові організації, міжнародні організації (включаючи агентства ООН), а також спеціалізовані установи держав-членів.

Ключові слова: *гуманітарна допомога, кошти, фінансування, фінансові інструменти, ЄС, ООН, війна, ECHO, MFF, IFRC, посадові особи, корупція, корупційне правопорушення, податки, оподаткування, бюджет, соціальний захист, внутрішньо переміщені особи, соціальні ризики.*

Besedin I. O. EU humanitarian aid in the world: current practices and challenges

The article examines the issues of humanitarian aid received from the EU by various states. It is determined that the EU provides humanitarian aid based on needs to people affected by man-made and natural disasters, paying special attention to the most vulnerable victims. EU humanitarian aid is based on international humanitarian principles (approved by 2 UN General Assembly resolutions – 46/182 and 58/114) and in accordance with the European Consensus on Humanitarian Aid (signed by the Council, the European Parliament and the European Commission in 2007).

It is concluded that EU humanitarian assistance can be cash and non-cash (non-monetary). The choice of appropriate transfers (in-kind, cash or vouchers) or a combination thereof should be based on a careful assessment and analysis of the specific context, including cost-effectiveness, secondary market impact, flexibility of the transfer, local availability of goods and services, prioritization and targeting, gender aspects, protection considerations, and risks of insecurity and corruption.

The EU Multi-annual Financial Framework (MFF) for 2021-2027, which includes the Initial Budget of the European Civil Protection and Humanitarian Aid Operations (ECHO), is analysed. Two types of special instruments are considered: «Thematic special instruments» (Solidarity and Emergency Aid Reserve, SEAR), European Globalization Adjustment Fund (EGF), Brexit Adjustment Reserve) which provide flexibility and additional resources for specific events or budget lines; «Non-thematic special instruments» (Flexibility Instrument, Single Margin Instrument, SMI) which provide the opportunity to address more general unforeseen circumstances or new/emerging priorities throughout the duration of the Multiannual Financial Framework.

It is proposed to distinguish between humanitarian aid (financing of humanitarian aid through various EU funds) and financial support to EU Member States (mainly through EU flexibility instruments).

In the context of EU humanitarian action, the EU's humanitarian partners are important, as activities related to humanitarian aid at the international level. For example, the DG ECHO works with around 200 partner organizations to provide humanitarian aid around the world. These partners include: European humanitarian NGOs, international organizations (including UN agencies), as well as specialized agencies of the Member States.

Key words: *humanitarian aid, funds, funding, financial instruments, EU, UN, war, ECHO, MFF, IFRC, officials, corruption, corruption offence, taxes, taxation, budget, social protection, internally displaced persons, social risks.*

Постановка проблеми. ЄС надає гуманітарну допомогу на основі потреб людям, які постраждали від техногенних катастроф і стихійних лих, приділяючи особливу увагу найбільш уразливим жертвам. В умовах війни додаткового правового та соціального захисту потребують вимушено внутрішньо переміщені особи, біженці.

Гуманітарна допомога ЄС базується на міжнародних гуманітарних принципах (схвалені 2 резолюціями Генеральної Асамблеї ООН – 46/182 і 58/114) і відповідно до

Європейського консенсусу щодо гуманітарної допомоги (підписаний Радою, Європейським парламентом та Європейською комісією у 2007 р., спрямований на підвищення узгодженості, ефективності та якості гуманітарної допомоги ЄС; окреслює рамки політики для ЄС під час дій у відповідь на гуманітарні кризи. Консенсус визначає, чому, як і коли діє ЄС). Європейська Комісія надає гуманітарну допомогу з 1992 р. у понад 110 країнах, щороку охоплюючи мільйони людей по всьому світу. Гуманітарна допомога, що фінансується ЄС, надається в надзвичайних і кризових ситуаціях у партнерстві з агентствами ООН, міжнародними організаціями та неурядовими організаціями та охоплює такі сфери: їжа та харчування, житло, охорона здоров'я, водопостачання та санітарія, освіта. Фінансування операцій з гуманітарної допомоги призначене для держав за межами ЄС, у виняткових випадках – для держав-членів ЄС [1].

Метою статті є дослідження сучасного стану та викликів, що стоять перед процесами, які пов'язані із наданням і отриманням гуманітарної допомоги від ЄС.

Аналіз наукових публікацій. Питання гуманітарної допомоги, яка надається від ЄС, розглядаються, зокрема, у контексті допомоги біженцям, вимушено внутрішньо переміщеним особам, соціально вразливим верствам населення. У цьому контексті варто згадати праці таких учених, як Л. Малюга, Н. Карпчук, Т. Кульчицький, О. Сухобокова та інші. Водночас поглиблення гуманітарних криз у світі потребує подальшого опрацювання таких питань. Ці обставини обумовлюють актуальність дослідження особливостей гуманітарної діяльності ЄС у світі та в Україні.

Виклад основного матеріалу. Гуманітарна допомога від ЄС може бути грошовою (у готівковій і безготівковій формі) та негрошовою. Вибір відповідних переказів (у натуральній формі, готівкою чи ваучерами) або їх комбінації має ґрунтуватися на ретельній оцінці та аналізі конкретного контексту, включаючи економічну ефективність, вплив на вторинний ринок, гнучкість переказу, місцеву доступність товарів і послуг, пріоритезацію та цільову орієнтацію, гендерні аспекти, міркування щодо захисту, а також ризики незахищеності та корупції. У минулому гуманітарна допомога доставлялася у вигляді продуктових наборів, ковдр, ліків тощо, а нині все частіше надається у грошовому вигляді (цільова грошова допомога), або у комбінованій формі [2].

Початковий бюджет Європейських операцій із цивільного захисту та гуманітарної допомоги (ECHO), запланований у Багаторічній фінансовій програмі (Multi-annual Financial Framework, MFF) ЄС на 2021–2027 роки [3], становить приблизно 1,65 млрд євро на рік (загалом 11,57 млрд євро, у цінах 2021 р. прийнято на всі 7 років MFF). Слід зауважити, що щороку сума коштів, що виділяється, переглядається і чітко визначається Бюджетним органом ЄС (Європейським парламентом і Радою) відповідно до річної бюджетної процедури. На додаток до початкового бюджету, резерв ЄС для солідарності та екстреної допомоги (Solidarity and Emergency Aid Reserve, SEAR) може бути використаний для реагування на непередбачені події та значні кризи, фінансуючи, зокрема, гуманітарні операції, операції з управління кризою цивільного населення та операції захисту в державах, що не входять до ЄС. Крім того, невикористані суми з інших програм фінансування ЄС можуть бути перераховані на гуманітарну допомогу протягом року.

У цьому напрямі Європейська комісія співпрацює близько із 200 партнерськими організаціями для надання гуманітарної допомоги по всьому світу. До них належать гуманітарні неурядові організації (НУО, NGO), міжнародні організації (такі як агентства ООН) і спеціалізовані установи держав-членів.

Отже, бюджет ЄС на 2021–2027 роки реагує на непередбачені обставини за допомогою інструментів гнучкості. Такі інструменти використовуються у випадках конкретних непередбачуваних подій (стихійні лиха, надзвичайні ситуації тощо). За їх допомоги можна акумулювати додаткову фінансову підтримку. Спеціальні інструменти перевищують межі видатків довгострокового бюджету як для зобов'язань, так і для асигнувань на платежі. Однак суми, зарезервовані для інструментів гнучкості, ніколи не можуть перевищувати межу власних ресурсів. Максимальна загальна сума, яка може бути використана для спеціальних

інструментів у 2021–2027 роках, становитиме близько 21 млрд євро (у цінах 2018 р.). Існує два види спеціальних інструментів:

– «Тематичні спеціальні інструменти» (Резерв солідарності та екстреної допомоги (Solidarity and Emergency Aid Reserve, SEAR), Європейський фонд адаптації до глобалізації (European Globalisation Adjustment Fund, EGF), Резерв адаптації до (Brexit Brexit Adjustment Reserve)), які забезпечують гнучкість і додаткові засоби для конкретних подій або бюджетних статей;

– «Нетематичний спеціальний інструмент» (Інструмент гнучкості (Flexibility Instrument), Інструмент єдиної маржі (Single Margin Instrument, SMI)), який надає можливість розглядати більш загальні непередбачені обставини або нові/виникаючі пріоритети протягом усього терміну дії Багаторічної фінансової програми [4].

Очевидно, що фінансові інструменти гнучкості в ЄС частково пов'язані із наданням гуманітарної допомоги. Кошти можуть спрямовуватися на покриття непередбачуваних витрат, у зв'язку із виникненням рівного роду проблем у державах-членах ЄС і не членах ЄС, коли такі проблеми впливають на ринки послуг у ЄС. Інструмент гнучкості застосовували, зокрема, для реагування на виклики міграції та загрози безпеці в ЄС. Резерв коригування Brexit спрямовувався, зокрема, на: підтримку економічних секторів, підприємств і громад, які залежали від рибальської діяльності у водах Великобританії; підтримку працевлаштування, перекваліфікації та навчання; забезпечення функціонування прикордонного, митного, санітарного та фітосанітарного контролю та контролю безпеки, контролю рибальства, інформування та підвищення обізнаності громадян та бізнесу з цих питань тощо. Через Європейський фонд адаптації до глобалізації фінансуються проекти, які допомагають людям, які втратили роботу, знайти іншу роботу чи відкрити власний бізнес. **У цьому контексті слід розмежовувати гуманітарну допомогу (фінансування гуманітарної допомоги за рахунок різних фондів ЄС) та фінансову підтримку держав-членів ЄС (переважно через фінансові інструменти гнучкості в ЄС).**

У контексті гуманітарної діяльності ЄС важливе значення мають гуманітарні партнери ЄС, оскільки діяльність, пов'язана із гуманітарною допомогою на міжнародному рівні, передбачає наявність певного кола суб'єктів. Наприклад, Генеральний директорат Європейської комісії з питань цивільного захисту та гуманітарної допомоги (DG ECHO) співпрацює із близько 200 партнерськими організаціями для надання гуманітарної допомоги по всьому світу. До таких партнерів належать: європейські гуманітарні неурядові організації, міжнародні організації (включаючи агентства ООН), а також спеціалізовані установи держав-членів. Наявність такого широкого кола партнерів дозволяє комплексно задовольнити потреби, що постійно зростають, у складних ситуаціях у всьому світі. Задля цього ЄС й надалі розвиває робочі відносини зі своїми партнерами на рівні як питань політики, так й управління гуманітарними операціями [5].

Відносини між DG ECHO та його неурядовими партнерами регулюються Сертифікатом гуманітарного партнерства ЄС 2021 р. Для того, аби отримувати фінансування від ЄС для реалізації заходів гуманітарної допомоги, неурядова організація повинна відповідати певним вимогам.

Сертифікат гуманітарного партнерства ЄС надається організаціям, які в результаті позитивної оцінки їхньої заявки на партнерство вважаються придатними для подання заявки на фінансування ЄС для реалізації акцій гуманітарної допомоги. Такий сертифікат визначає основні принципи та зобов'язання, які бере на себе сертифікована організація (наприклад, повага відповідного законодавства ЄС, міжнародного та національного права, відданість гуманітарним принципам тощо); встановлює мінімальні стандарти підготовки та реалізації гуманітарних акцій. Лише після отримання сертифікату неурядова організація може подати запит на фінансування DG ECHO. У разі схвалення запиту неурядова організація підписує типову грантову угоду, де визначено всі відповідні аспекти гуманітарної діяльності.

Є декілька видів сертифікатів, які залежать від типу поданої заявки та типу очікуваного партнерства:

– Сертифікат про гуманітарне партнерство ЄС 2021 р. (надається всім прийнятим некомерційним неурядовим організаціям, які подали заявку на стандартне партнерство);

– Сертифікат партнерства у гуманітарній ніші ЄС (надається таким неурядовим організаціям, які мають спеціалізовані напрями реалізації проектів для підтримки операцій з гуманітарної допомоги (наприклад, створення мап, розмінування, телекомунікації, організації, що пропонують спеціалізовані гуманітарні транспортні послуги);

– Сертифікат програмного гуманітарного партнерства ЄС (надається неурядовими організаціями, з якими DG ECHO потенційно може налагодити програмне партнерство (для підтримки та впровадження інноваційних способів роботи).

Строк дії сертифікату сім років – з 1 січня 2021 р. до 31 грудня 2027 р. При цьому організації можуть подати заявку на сертифікат у будь-який час. Також сертифікат може бути виданий на менший термін (один рік) – тимчасовий сертифікат (це залежить він рівня відповідності неурядової організації встановленим критеріям) [6].

З метою врегулювання *відносини між DG ECHO та міжнародними організаціями (включаючи агентства ООН)* укладаються спеціальні угоди, які окреслюють загальні цілі та умови співпраці щодо надання фінансування партнерським організаціям. На практиці вони реалізуються через угоди про фінансування конкретних заходів.

Так, DG ECHO підписав рамкові угоди про партнерство з Міжнародним комітетом Червоного Хреста (МКЧХ) і Міжнародною федерацією національних товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця (МФЧХ). Про це детальніше йдеться нижче.

Також є Рамкова фінансова та адміністративна угода (FAFA), прийнята у 2003 р. і переглянута у 2014 р. [7], яка встановлює загальну правову основу для всіх угод між ЄС та ООН. У FAFA визначаються цілі, принципи та особливості співпраці між двома сторонами тощо.

У преамбулі до угоди можна знайти перелік агентств ООН, яких стосується даний документ: WFP (Всесвітня продовольча програма); UNHCR (Верховний комісар ООН у справах біженців); UNICEF (Дитячий фонд ООН); FAO (Продовольча та сільськогосподарська організація ООН); UNRWA (Агентство ООН з питань допомоги та організації робіт); OCHA (Управління з координації гуманітарних справ); WHO (Всесвітня організація охорони здоров'я); UNOPS (Офіс ООН з обслуговування проектів); PAHO (Панамериканська організація охорони здоров'я); ПРООН (Програма розвитку ООН); UNISDR (Міжнародна стратегія ООН щодо зменшення катастроф); UNFPA (Фонд народонаселення ООН); HABITAT (Центр ООН з населених пунктів); UNESCO (ООН з питань освіти, науки та культури); UNMAS (Служба ООН з протимінної діяльності); UNWOMEN (Організація ООН з гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок); IOM (Міжнародна організація з міграції).

Під час виконання гуманітарних дій, які повністю або частково фінансуються ECHO, агентства ООН повинні посилатися на такі юридичні документи:

– Угода про непряме делегування управління (Indirect Management Delegation Agreement, IMDA) – це угода, укладена між ECHO та агентствами ООН для кожної схваленої гуманітарної дії;

– Загальні умови (General Conditions) – правила, які застосовуються до IMDA щодо гуманітарних дій, що фінансуються ЄС, і регулюють виконання дій від пропозиції до стадії остаточного звіту [8].

Відносини між ЄС та спеціалізованими установами держав-членів ЄС (Mmember states' specialized agencies, MSSA) [9]. Почнемо із того, що Регламент Ради (ЄС) № 1257/96 від 20 червня 1996 р. щодо гуманітарної допомоги [10] не містить визначення того, що таке «спеціалізована установа держави-члена ЄС (MSSA). Проте є вимога заснування такої організації в ЄС та є вказівки щодо критеріїв, яким повинен відповідати будь-який потенційний партнер DG ECHO, який бажає здійснювати гуманітарні дії за рахунок фінансування ЄС.

Слід позитивно відмітити той факт, що DG ECHO організовує навчання, наприклад, щодо гуманітарної продовольчої допомоги [11; 12].

Наприклад, DG ECHO Humanitarian Aid Learning – це онлайн-навчальна платформа DG ECHO, на якій пропонується низка курсів і матеріалів, пов'язаних з управлінням

проектами гуманітарної допомоги, що фінансуються DG ECHO. Ці курси охоплюють різні адміністративні, правові, фінансові та процедурні аспекти управління діями, що фінансуються DG ECHO, і політикою DG ECHO. Курси, розміщені на платформі, навчальні та освітні ресурси призначені для осіб й організацій, які займаються гуманітарною допомогою та інших зацікавлених осіб [13].

Для розуміння масштабності гуманітарних потреб, для пошуку донорів допомоги з 2022 р. щорічно проводиться Європейський гуманітарний форум (European Humanitarian Forum, EHF).

Окремої уваги заслуговує питання програмного партнерства ЄС з Міжнародною федерацією товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця (IFRC), національними товариствами Червоного Хреста ЄС та національними товариствами в країнах, куди надходить гуманітарна допомога. Партнерство розпочато у 2022 р. Передбачається, що це партнерство має забезпечувати ефективну та адаптовану місцеву реакцію на потреби вразливих громадян шляхом надання грошової допомоги для задоволення їхніх основних потреб і доступу до медичної допомоги [14]. Водночас в умовах повномасштабної війни гуманітарні місії IFRC в Україні є проблемними.

Передусім зауважимо, що IFRC є міжнародною організацією, представники якої мають право, наприклад, відвідувати військовополонених, а національні товариства, зокрема, Товариство Червоного Хреста України (Український Червоний Хрест, що працює лише на території України [15]) такого права не має. Також, на жаль, непоодинокими є випадки продажу гуманітарної допомоги через працівників національних організацій Червоного хреста, що тягне за собою відкриття кримінальних проваджень (зокрема, за ст. 191 КК України «Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем») [16]. Також за інформацією від Українського Червоного Хреста станом на листопад 2024 р. загинули шість волонтерів цієї організації, допомагаючи та рятуючи громадян у різних областях України [17].

Політико-правові та історичні питання діяльності IFRC та Українського Червоного Хреста розглядають у своїх наукових працях, зокрема, О. Олійник, О. Грибан, С. Кармалюк та В. Ореховський, Т. Короткий та Д. Кібець, В. Лисик.

Не зовсім зрозумілою є позиція IFRC щодо співпраці з національними організаціями. Так, у грудні 2023 р. було призупинено членство Білоруського Червоного Хреста, зокрема, через його сприяння депортації українських дітей та невиконання вимоги про зняття з посади генерального секретаря організації Дмитра Шевцова, який публічно підтримував викрадення українських дітей. Водночас, станом на вересень 2024 р. членство Російського Товариства Червоного Хреста не призупинено, хоча його представники регулярно відвідують тимчасово окуповані українські території, не маючи права проводити там будь-яку діяльність, і підтримують політику держави-агресора. Рішення РНБО України від 26.02.2023 р. «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)», введеного в дію Указом Президента України від 26.02.2023 р. № 115/2023, запроваджено санкції проти Російського Червоного Хреста, зокрема й проти його очільника Павла Савчука.

Розглядаючи питання надання/отримання/використання гуманітарної допомоги від ЄС, слід акцентувати увагу на деяких Регламентах ЄС, що стосуються правила запобігання використанню фінансової системи для відмивання коштів або фінансування тероризму: Регламент (ЄС) 2024/1620 від 31.05.2024 р. про заснування Управління з питань боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму та внесення змін до Регламентів (ЄС) № 1093/2010, (ЄС) № 1094/ 2010 та (ЄС) № 1095/2010 [18] (у Регламенті йдеться про створення органу для боротьби з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму – AMLA. Регламент набирає чинності з 01.07.2025 р., а окремі положення – з 26.06.2024 р. та 31.12.2025 р.); Регламент ЄС 2024/1624 від 31.05.2024 р. [19] (вступає в силу 10.07.2027 р., за винятком нових зобов'язаних суб'єктів, для яких набирає чинності 10.07.2029 р.). Також є Директива ЄС 2024/1640 від 31.05.2024 р. та Директива ЄС 2024/1654 від 31.05.2024 р.,

що стосуються впровадження механізмів запобігання відмиванню коштів та фінансуванню тероризму у фінансовій системі на національному рівні. Ці документи, як зазначається, спрямовані на протидію легалізації (відмиванню) коштів, отриманих злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та розповсюдженню зброї масового знищення.

На практиці трапляються випадки несумлінного використання гуманітарної та іншої допомоги, наданої за рахунок коштів фондів ЄС. З огляду на це і виникла необхідність у розробленні, прийняття та впровадженні оновлених правил для використання коштів ЄС передусім державами, що не є членами ЄС. Безпосередньо ці документи не впливають на правовий режим гуманітарної допомоги, водночас вони стосуються різних суб'єктів, через які здійснюється її перерахування (банківські установи), які здійснюють контроль за витрачанням бюджетних коштів тощо. Адже, якщо ми говоримо про грошову гуманітарну допомогу, то вона відображається у бюджетах і кошторисах бюджетних установ і на неї поширюються норми бюджетного законодавства, контроль за дотриманням якого здійснюють, зокрема, органи державної виконавчої влади. Не виключаємо того, що через деякий час діяльність національних організацій IFRC розглядатиметься з урахуванням названих Регламентів і Директив ЄС.

Висновки. Гуманітарна допомога, яку надає ЄС третім країнам, доволі часто є саме життєво необхідною цільовою адресною безоплатною допомогою. Така допомога може надаватися у грошовій або натуральній формі, у вигляді безповоротної фінансової допомоги або добровільних пожертвувань, у вигляді виконання робіт, надання послуг. Надавачами такої допомоги є широке коло донорів, а отримувачі – це переважно держави, органи публічної влади, юридичні та фізичні особи, які потребують допомоги у зв'язку із соціальною незахищеністю, матеріальною незабезпеченістю, скрутним фінансовим становищем, введенням воєнного або надзвичайного стану, виникненням надзвичайної ситуації або тяжкою хворобою конкретної фізичної особи, а також для підготовки до збройного захисту держави та її захисту у разі збройної агресії або збройного конфлікту. Такий висновок ґрунтується, зокрема, на положеннях Закону України «Про гуманітарну допомогу», на міжнародних документах.

Маємо констатувати, що Україна за останні декілька років стала значним бенефіціаром гуманітарної допомоги від ЄС і це не випадково. Зрозуміло, що європейська держава, яка не є членом ЄС, стала своєрідною буферною зоною між ЄС та рф. Тому надання значної гуманітарної допомоги Україні від ЄС є максимально виправданим. При цьому лишається відкритою проблема партнерства ЄС із Міжнародним комітетом Червоного Хреста (МКЧХ) і Міжнародною федерацією національних товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця (МФЧХ). Дві ці організації виявилися максимально неефективними партнерами у гуманітарних місіях ЄС, що пов'язані із підтримкою громадян України.

Список використаних джерел:

1. Humanitarian aid. URL: https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/what/humanitarian-aid_en.

2. 10 Common Principles for MultiPurpose Cash-based Assistance to respond to Humanitarian Needs. URL: https://ec.europa.eu/echo/files/policies/sectoral/concept_paper_common_top_line_principles_en.pdf.

3. Multi-annual Financial Framework (MFF) 2021-2027. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/eu-budget/long-term-eu-budget/2021-2027/documents_en.

4. Flexibility and special instruments. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/eu-budget/long-term-eu-budget/2021-2027/spending/flexibility-and-special-instruments_en#:~:text=Solidarity%20and%20Emergency%20Aid%20Reserve%20(SEAR),-Maximum%20%E2%82%AC1.2&text=The%20aid%20from%20this%20instrument,or%20counter%2-0immediate%20health%20risks.

5. Humanitarian partners. URL: https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/partnerships/humanitarian-partners_en.

6. EU humanitarian partnership certificate 2021 – 2027. URL: https://www.dgecho-partners-helpdesk.eu/ngo/humanitarian-partnership-2021-2027/eu-humanitarian-partnership-certificate-2021-2027.

7. Financial and Administrative Framework Agreement between the UN and the Commission (FAFA). URL: https://ec.europa.eu/health/ph_international/documents/un_ec_fafa_en.pdf.

8. Working with DG ECHO as a UN agency (2014 – 2020). URL: https://2014-2020.dgecho-partners-helpdesk.eu/unfafa/partnership-agreements/the-fafa.

9. Working with DG ECHO as member states' specialized agencies (2021 – 2027). URL: https://www.dgecho-partners-helpdesk.eu/mssa/partnership.

10. Council Regulation (EC) No 1257/96 of 20 June 1996 concerning humanitarian aid. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31996R1257:EN:HTML.

11. DG ECHO e-learning on Humanitarian Food Assistance URL: https://echo-elearninghfa.eu/.

12. DG ECHO Partners website: Learning and training. URL: https://2014-2020.dgecho-partners-helpdesk.eu/learning-and-trainings.

13. DG ECHO Humanitarian Aid Learning. URL: https://academy.europa.eu/local/euacademy/pages/course/community-overview.php?title=dg-echo-humanitarian-aid-learning.

14. Cash transfers. URL: https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/what/humanitarian-aid/cash-transfers_en.

15. Про Товариство Червоного Хреста України: Закон України від 28.11.2002 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 5. Ст. 47.

16. Зловживання з гумдопомогою і посвідченнями волонтерів: під підозрою подружжя експівробітників Червоного Хреста з Києва. URL: https://suspilne.media/kyiv/783361-zlovzivanna-z-gumdopomogou-i-posvidcennami-volonteriv-pid-pidozrou-podruzza-eksspivrobitnikiv-cervonogo-hresta-z-kieva/.

17. Шість волонтерів Українського Червоного Хреста віддали життя, рятуючи інших. URL: https://redcross.org.ua/news/2024/12/99451/.

18. Regulation (EU) 2024/1620 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2024 establishing the Authority for Anti-Money Laundering and Countering the Financing of Terrorism and amending Regulations (EU) No 1093/2010, (EU) No 1094/2010 and (EU) No 1095/2010 (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R1620&qid=1725236389703.

19. Regulation (EU) 2024/792 of the European Parliament and the Council of 29 February 2024, establishing the Ukraine Facility. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R0792.

СМОЛІЙ А. В.,
асистент кафедри міжнародного
приватного права
(Навчально-науковий Інститут
міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка)

УДК 341.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.61

МІЖНАРОДНІ СІМЕЙНІ ПРАВОВІДНОСИНИ: ДОГОВОРИ ТА КОНВЕНЦІЇ

У статті проаналізований основний комплекс питань пов'язаних із міжнародно-правовими актами у сфері сімейного права. Зокрема, розглянуті міжнародні договори та конвенції, які імплементуються в національні законодавства держав. Доводиться важливість таких документів, які регулюються широкий спектр сімейних правовідносин між резидентами різних держав. Серед важливих документів розглянуті такі, що регулюють питання укладення та розірвання шлюбу, майнові правовідносини у міжнародних договорах. Також аналізуються – Конвенція ООН про права дитини в контексті міжнародних сімейних правовідносин, механізми закладені в ній, Конвенція про згоду на взяття шлюбу, шлюбний вік та реєстрацію шлюбів, Гаазька конвенція про укладення та визнання шлюбів, укладених в інших державах. Окремо розглянуті міжнародно-правові акти, котрі регулюють питання усиновлення в міжнародному праві. Загалом, джерела міжнародно-правових норм сімейного права було розділено на декілька підвидів, перший серед яких це конвенції та угоди, що стосується питання шлюбу, його утворення та розірвання. Другий підвид це міжнародно-правові документи, котрі відповідають за питання розподілу майне, відповідно мова йде про розлучення та всі подальші дії щодо цього. Третє – це питання дітей: усиновлення, спадщина, розподіл відповідальності щодо дітей між батьками тощо. Всі ці три підвиди найважливіших норм розглядаються також з точки зору національного законодавства. Було визначено, що значною рушійною силою розвитку міжнародного сімейного права, і зокрема міжнародно-правового режиму сімейних правовідносин є максимальна імплементація відповідних норм до національного законодавства. Було розглянуто як Україна імплементує такі норми в своє національне законодавство, і головне – наскільки ефективно вони працюють, зокрема виділений Сімейний кодекс України, як головне джерело сімейного права. Особливо актуальним це є в сучасному світі, котрий максимально глобалізується і відповідно, де збільшується кількість сімейних правовідносин між громадянами різних держав. В статті вказується, що державам різних частин світу, зокрема і Україні, потрібно активізувати подальші напрацювання та удосконалювати як двосторонні, так і багатосторонні міжнародно-правові акти стосовно сімейних правовідносин задля того, щоб вони відповідали викликам часу та тим процесам, які відбуваються в світі.

Ключові слова: *міжнародні договори, міжнародно-правові акти, міжнародні сімейні правовідносини, імплементація законодавства, міжнародні конвенції.*

Smolii. A. V. International family law: treaties and conventions

The article analyzes the main set of issues related to international legal acts in the field of family law. In particular, international treaties and conventions that are

implemented in the national legislation of states are considered. The importance of such documents that regulate a wide range of family legal relations between residents of different states is proven. Among the important documents considered are those that regulate the issues of marriage and dissolution, property legal relations in international treaties. Also analyzed are the UN Convention on the Rights of the Child in the Context of International Family Legal Relations, the mechanisms laid down in it, the Convention on Consent to Marriage, Marriageable Age and Registration of Marriages, the Hague Convention on the Conclusion and Recognition of Marriages Concluded in Other States. International legal acts that regulate the issue of adoption in international law are separately considered.

In general, the sources of international legal norms of family law were divided into several subspecies, the first of which are conventions and agreements concerning the issue of marriage, its formation and dissolution. The second subspecies is international legal documents that are responsible for the issue of property distribution, respectively, we are talking about divorce and all subsequent actions in this regard. The third is the issue of children: adoption, inheritance, division of responsibility for children between parents, etc. All these three subspecies of the most important norms are also considered from the point of view of national legislation. It was determined that a significant driving force for the development of international family law, and in particular the international legal regime of family relations, is the maximum implementation of relevant norms into national legislation. It was considered how Ukraine implements such norms into its national legislation, and most importantly – how effectively they work, in particular, the Family Code of Ukraine was highlighted as the main source of family law. This is especially relevant in the modern world, which is becoming increasingly globalized and, accordingly, where the number of family legal relations between citizens of different states is increasing. The article indicates that states in different parts of the world, including Ukraine, need to intensify further developments and improve both bilateral and multilateral international legal acts regarding family legal relations in order for them to meet the challenges of the time and the processes taking place in the world.

Key words: *international treaties, international legal acts, international family legal relations, implementation of legislation, international conventions.*

Вступ. Зростаючі глобалізаційні процеси, постійна міграція населення, війни в України та різних частинах світу – призводять до зростаючої ролі шлюбів між громадянами різних країн. Не менш важливим аспектом в цій ситуації є міграція дітей, важливість їх усиновлення, а отже, розуміння того, як це має відбуватись у міжнародно-правовій площині. Саме тому зростає роль міжнародного сімейного права, міжнародно-правових норм та документів, котрі регулюють цю сферу відносин, а також питання імплементації відповідних норм у національні законодавства держав світу, включаючи Україну. Міжнародні договори, двосторонні угоди, національні законодавства формують багаторівневу систему норм міжнародного сімейного права, і відповідно регулювання питань шлюбів, усиновлення, прав дітей та регулювання майнових відносин подружжя.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз системи міжнародно-правових норм в сфері сімейних правовідносин, з розглядом відповідного законодавства України та інших країн світу. Систематизація відомостей про найважливіші норми та Конвенції, які забезпечують регулювання питань усиновлення, шлюбів з іноземним елементом, прав дітей тощо.

Результати дослідження. Міжнародні договори, конвенції та національні законодавства країн в сфері міжнародного сімейного права є глибокою системою норм з яких складається пазл того, як виглядають норми регулювання шлюбів з іноземним елементом та прав дітей в контексті сімейних правовідносин. Перш за все в цій системі грають роль

міжнародні договори ООН та в рамках інших міжнародних організацій. Як приклад, можна навести фундаментальний документ – Конвенцію ООН про права дитини [1]. Серед інших конвенцій та договорів визначну роль грають регіональні документи, в основному в рамках Європейського Союзу, основною з них є Європейська конвенція про здійснення прав дітей 1996 року [2, с. 156]. В Україні, до прикладу, основою для імплементації вищезгаданих норм є Закон України «Про міжнародні договори України» і звісно ж Конституція України [3; 4].

Важливою складовою міжнародного сімейного права також є двосторонні договори між державами, котрі стосуються питання визнання шлюбів, прав дітей, питання спадщини, усиновлення та інших аспектів. До прикладу, Україною укладені десятки таких договорів з державами Європейського Союзу та державами інших континентів світу. Як правило, саме двосторонні договори найбільш детально регулюють різного роду аспекти таких відносин.

Не менш важливою є ще одна складова – процес імплементації. Для того, щоб міжнародно-правові норми сімейного права запрацювали його потрібно імплементувати в національне законодавство держави, прописати як це буде працювати. Особливо це стосується міждержавних договорів та регіональних конвенцій (як до прикладу, конвенції в рамках Європейського Союзу).

До прикладу України, відповідно до статті 9 Конституції, має бути згода Верховної Ради на відповідний міжнародний договір [3]. Вже після ратифікації договору, парламент України, як і парламенти більшості держав, вносять необхідні зміни до національного законодавства, або приймають нові законодавчі акти, котрі забезпечать виконання того чи іншого договору. Це можуть бути зміни до відповідних кодексів, наприклад Сімейного Кодексу України та інших.

Ще один аспект гармонізації питань виконання міжнародно-правових норм є застосування судової практики в державах. Верховний Суд України у своїх рішеннях застосовує єдині підходи до застосування міжнародних норм у сімейно-правових відносинах. Це важливо, оскільки часто виникають колізії між національним правом, міжнародними та регіональними конвенціями, а також питанням двосторонніх договорів [6, ст. 13].

Пропонуємо розглянути також так звані «профільні» конвенції в сфері сімейних відносин з іноземними елементом. До таких відноситься Конвенція про згоду на взяття шлюбу, шлюбний вік та реєстрацію шлюбів 1962 року. Зокрема, вона регулює питання базових принципів щодо укладення шлюбу, таких як: вік, реєстрація, згода сторін тощо. Ще одним документом виділяється Гаазька конвенція про укладення та визнання шлюбів, укладених в інших державах 1978 року [7]. Основні питання цієї конвенції це уточнення принципів укладення шлюбу, підстави для визнання шлюбу недійсним, визначення порядку реєстрації та розірвання, і звісно посилання на національне право держав. Третьою конвенцією, яка регулює питання міжнародно-правових сімейних відносин є Гаазька конвенція про визнання розлучень і рішень про роздільне проживання, 1970 року. Сутність конвенції в тому, що вона регулює питання розірвання шлюбів для громадян різних держав. Тобто, де-юре встановлює юрисдикцію держави на можливість розірвання шлюбу, якщо одна особа з подружжя має громадянство відповідної держави-учасниці конвенції [6].

Іншим аспектом сімейних правовідносин з іноземним елементом є питання майнового розподілу, аліментів, режимів власності подружжя тощо. Серед міжнародно-правових документів варто виділити такі:

– Гаазька конвенція про право, що застосовується до режимів власності подружжя, 1978 року.

– Нью-Йоркська конвенція про стягнення аліментів за кордоном, 1956 року [7].

– Регламент Ради Європейського Союзу 2016/1103 про співробітництво в сфері режимів власності подружжя [6, с. 245].

– Гаазька конвенція про визнання та виконання рішень стосовно зобов'язань про утримання, 1973 року.

Ми вже згадували про поняття двосторонніх договорів, які є не менш важливими у формування системи міжнародно-правових документів, котрі регулюють сімейні

правовідносини. Це стосується практично всіх аспектів, зокрема і розірвання шлюбів, регулювання питань спільних боргів, режимів власності подружжі, опіки над дітьми, усиновлення тощо. Це можуть бути і регламенти Євросоюзу, на основі яких укладаються двосторонні угоди. Одним з прикладів, є договори між Україною та країнами ЄС щодо процедур отримання інформації про майно резидентів України або одна зі сторін подружжя є громадянином України.

Особливої уваги заслуговують питання захисту прав дітей у міжнародному праві, а саме у сімейних відносинах. Основоположною тут є Конвенція ООН про права дитини 1989 року, котра була ратифікованою більшість держав. В Україні вищезгадана Конвенція також є складовою національного права ще з 1991 року [8]. Конвенція вводить у національні законодавства держав головні принципи захисту дітей, а механізмами реалізації документа є відповідний моніторинг ситуації в тих чи інших державах. Встановлено чіткі вимоги до процедури усиновлення: необхідність отримання згоди біологічних батьків або законних представників дитини; перевірка придатності майбутніх усиновлювачів; забезпечення права дитини висловити свою думку щодо усиновлення [10, с. 160]. В регіональному праві певні стандарти застосовані у Європейській конвенції про усиновлення дітей 2008 року [11].

В Україні питання усиновлення прописане в національних документах, а саме Сімейному кодексі України та Порядком провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей [5].

Сімейні спори – чи не найпроблемніший аспект міжнародно-правових відносин. Загалом поняття «сімейні спори» є складним і в національному законодавстві, що вже говорити про міжнародні норми. Проте, починаючи з 80х рр. ХХ століття і тут є значні зрушення. Розглянемо ці норми, які базуються на ключових конвенціях, а саме:

1) Гаазька конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей 1980 р. Мова у ній йде про повернення дітей, якщо такі були переміщені в інші країни. Мета конвенції – координувати дії органів влади держав-учасниць задля швидкого та ефективного реагування на викрадення та переміщення дітей [12].

2) Гаазька конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей 1996 року. Аналогічно попередній конвенції, головна мета – максимально об'єднати можливість держав обмінюватись інформацією і відповідно швидко реагувати на ті чи інші ризики для дітей. Ще однією нормою встановлюється, що держави повинні співпрацювати між собою, для того, щоб знайти оптимальне рішення для дитини.

Ми вже неодноразово згадували про норми регіонального права Європейського Союзу. В рамках ЄС розроблені відповідні документи, зокрема регламент Брюссель IIbis, який покликаний забезпечувати виконання судових рішень в різних країнах-членах [6]. Не забуваємо і про двосторонні угоди, які є поширеними серед країн-членів Європейського Союзу, а отже забезпечують більш ефективне вирішення питань в спорах між резидентами країн, так і у забезпечення виконання конкретних рішень на користь дітей.

Висновки. Система норм сімейних правовідносин є чіткою та сформованою протягом останніх декількох десятиліть. До неї варто віднести норми міжнародного, регіонального та національного права. Фактично мова йде про три основні рівні регулювання сімейних правовідносин з іноземним елементом. Важливу роль відіграють і двосторонні договори, котрі закріплюють зобов'язання між державами щодо питань визнання шлюбів, розірвання сімейних відносин, процесів усиновлення та захисту прав дітей. Україна також є частиною міжнародного цивілізованого простору, тому згідно міжнародного права інтегрувала важливі норми до свого законодавства та уклала численні двосторонні угоди щодо сімейних правовідносин з іноземним елементом. Наразі, у 20-х рр. XXI століття варто працювати над подальшим осучасненням та доповненням норм міжнародного сімейного права, оскільки глобалізаційні процеси набирають обертів, відповідно чинні конвенції та угоди мають відповідати духу часу та сучасним вимогам.

Список використаних джерел:

1. Конвенція про права дитини: Міжнародний документ ООН від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021
2. Дяківський Г. М. Міжнародне сімейне право: навч. посіб. Київ: Алерта, 2020. 378 с.
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. No 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. No 30. Ст. 141.
4. Про міжнародні договори України: Закон України від 29.06.2004 р. No 1906-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. No 50. Ст. 540.
5. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. No 2947-III. Відомості Верховної Ради України. 2002. No 21-22. Ст. 135.
6. Калакура В. Я. Міжнародне сімейне право: теорія та практика: монографія. Київ: Істина, 2019. 420 с.
7. Конвенція простягнення аліментів закордоном : Міжнародний документ ООН від 20.06.1956 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_425
8. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. No 2402-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. No 30. Ст. 142.
9. Гаазька конвенція про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення: Міжнародний документ від 29.05.1993 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_365
10. Розгон О. В. Міжнародне усиновлення в Україні: проблеми та перспективи. Приватне право і підприємництво. 2020. No 20. С. 159-163.
11. Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута): Міжнародний документ від 27.11.2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a17
12. Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей: Міжнародний документ від 25.10.1980 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_188

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

БАРАБАШ О. О.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач науково-дослідної лабораторії
актуальних проблем правозастосовної
та правоохоронної діяльності
*(Навчально-науковий інститут права
та правоохоронної діяльності
Львівського державного університету
внутрішніх справ)*

УДК 347.95:004(477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.62

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ: НОВІ ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПРИМУСОВОГО ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ

У статті досліджено особливості. Зазначено, що виконавче провадження неможливо уявити без інформаційних технологій, а подальші орієнтири його розвитку варто визначати у контексті все зростаючої ролі електронних технологій у процесі примусового виконання судових рішень і рішень інших органів як у національних практиках виконавчого процесу, так і у глобальному вимірі. Актуальність у визначенні ролі штучного інтелекту у сфері виконавчого провадження зросла із застосуванням таких технологій у цілях примусового виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів. У цій галузі передбачено виконання низки заходів, спрямованих на підвищення ефективності звернення стягнення на майно боржника державним або приватним виконавцем. Зокрема, цифровізація виконавчого провадження має слугувати покращенню примусового виконання судових рішень і рішень інших органів та підвищенню ефективності діяльності державних та приватних виконавців з метою максимального усунення людського фактору у виконавчому процесі, переходу на безконтактність у комунікації між органами та особами, які здійснюють виконання судових рішень і рішень інших органів, та сторонами виконавчого провадження. Наголошено, що зміст права на виконання судових рішень у справах публічно-правового характеру та приватно-правового характеру різний. Право на виконання судових актів у справах публічно-правового характеру включається до складу визнаного на міжнародному рівні права на справедливий судовий розгляд, а право на виконання судових рішень у справах приватно-правового характеру розвивається в рамках національної моделі правового захисту, має інший зміст та суб'єктний склад, відрізняючись також автономністю гарантій здійснення, виходячи із встановлених фактичних обставин у виконавчому провадженні. Показано, що застосування електронних технологій та автоматизація процесів корінним чином змінює стандарти виконання, наглядно показуючи на практиці зменшення обсягу часу на спілкування виконавця зі сторонами виконавчого процесу, в тому числі й вчинення відповідних виконавчих дій з участю сторін офлайн та переходу до більш прогресивних технологій, коли виконавчий процес може відбутися, не виходячи з кабінета виконавця протягом кількох

годин після прийняття виконавчого документа до виконання в електронному режимі. Вказано на проблеми ролі штучного інтелекту у виконавчому провадженні, зокрема, прискорення документообігу, у тому числі шляхом створення можливості винесення рішень в автоматичному режимі, переходу на електронний документообіг не вирішують проблему ефективності виконавчого провадження. Адже вказані дії лише створюють передумови для своєчасного реагування на акти компетентних органів державної влади, як правило, на рішення судів і дозволяють теоретично розраховувати на своєчасне інформування сторін виконавчого провадження про те, на якій стадії знаходиться виконання. Зроблено висновок, що застосування ШІ у виконавчому провадженні поступово входить у практику органів державної влади. Використання такої технології сприятиме ефективній цифровій трансформації виконавчого провадження та більш ефективній та оперативній реалізації не тільки цієї сфери правозастосовної діяльності, а й права стягувача виконувати судові рішення.

Ключові слова: *права людини, виконавче провадження, стягувач, боржник, виконання рішень судів, державний виконавець, приватний виконавець, заходи примусового виконання, виконуваність рішення, виконавчі документи, суд, цифровізація, штучний інтелект, воєнний стан.*

Barabash O. O. Digitalization of enforcement proceedings: new challenges for Ukraine in the context of forced execution of court decisions

The article examines the peculiarities of enforcement proceedings in Ukraine. It is emphasized that enforcement proceedings cannot be imagined without information technologies, and further development directions should be determined in the context of the growing role of electronic technologies in the process of forced execution of court decisions and decisions of other authorities–both in national enforcement practices and on a global scale. The relevance of defining the role of artificial intelligence in the field of enforcement proceedings has increased with the use of such technologies to enforce decisions of courts and other jurisdictional bodies. This area includes a series of measures aimed at increasing the effectiveness of enforcement against a debtor's property by state or private bailiffs. In particular, the digitalization of enforcement proceedings should contribute to improving the enforcement of court decisions and decisions of other authorities, as well as enhancing the efficiency of state and private bailiffs in order to minimize the human factor in the enforcement process. It also aims to promote contactless communication between enforcement bodies and individuals executing court decisions and the parties to the proceedings. It is highlighted that the content of the right to enforce court decisions differs depending on whether the case is of a public-law or private-law nature. The right to enforcement in public-law cases is part of the internationally recognized right to a fair trial, while in private-law cases, this right is developed within the national legal protection model, with different content and subjects, and it features autonomous guarantees depending on the established factual circumstances of enforcement proceedings. It is shown that the use of electronic technologies and process automation is fundamentally changing enforcement standards. In practice, this reduces the time spent on communication between the bailiff and the parties to the enforcement process, including the performance of relevant enforcement actions offline, and facilitates a transition to more advanced technologies. This can allow enforcement proceedings to take place within a few hours from the moment an enforcement document is received in electronic form without leaving the bailiff's office. The article points to the problematic aspects of AI in enforcement proceedings. While artificial intelligence may accelerate document flow and enable automatic decision-making

and a shift to electronic document exchange, these measures alone do not resolve the issue of effective enforcement. Rather, they create preconditions for timely responses to acts of competent state authorities, usually court decisions, and allow for theoretical expectations of timely informing the parties of the current enforcement stage.The article concludes that the use of AI in enforcement proceedings is gradually becoming part of public authority practice. The implementation of such technology will contribute to an effective digital transformation of enforcement proceedings and ensure more efficient and prompt implementation not only in this area of law enforcement but also in the creditor's right to enforce court decisions.

Key words: *human rights, enforcement proceedings, creditor, debtor, execution of court decisions, state bailiff, private bailiff, enforcement measures, enforceability of decisions, enforcement documents, court, digitalization, artificial intelligence, martial law.*

Актуальність проблеми дослідження. Значення виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів посилюється в умовах воєнного стану в Україні. Особливості такого стану в Україні зумовлюють нові виклики перед системою виконавчого провадження. У цьому процесі важливе місце займає процес цифровізації та штучний інтелект (далі – ШІ). Стратегія НАТО щодо штучного інтелекту, прийнята в жовтні 2021 року, трактує ШІ як можливість досягнення технологічної переваги, але водночас і як джерело загроз, і ставить такі цілі: прискорення й активне просування впровадження ШІ; захист і моніторинг технологій ШІ та інноваційних можливостей з урахуванням міркувань політики безпеки, таких як практичне застосування принципів відповідального використання; виявлення й захист від загроз зловмисного використання ШІ. Сформульовано такі принципи відповідального використання ШІ: законність; відповідальність і підзвітність; пояснюваність і відстежуваність; надійність; керованість; зниження упередженості [1].

2 грудня 2020 року розпорядженням Кабінету Міністрів України було схвалено Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні, положення якої визначають мету, принципи і завдання розвитку технологій штучного інтелекту в Україні як одного з пріоритетних напрямів у сфері науково-технологічних досліджень [2]. Штучний інтелект – функція штучної свідомості, яка представлена створеною і контрольованою нею системою алгоритмів, забезпечує самонавчання згідно з наявною інформацією, набутими знаннями, правилами, законами суспільства і своїм досвідом, створення на цій основі нових знань для виконання доручень людини, а також здатність проводити самодіагностику й обґрунтовувати прийняті нею рішення [3].

У міжнародних актах, що мають суто рекомендаційний характер щодо характеристики штучного інтелекту, можемо побачити принципи роботи зі штучним інтелектом у судових системах – Європейська етична хартія Ради Європи щодо використання штучного інтелекту в судових системах [4]. Зокрема, було створено Технічний комітет зі штучного інтелекту в рамках Міжнародної організації зі стандартизації, яка розробляє практики, проєкти й доповіді [5]. Інноваційні технології поступово впроваджуються у всі аспекти життя людини. Навіть у судовому провадженні вже застосовуються технології відеозв'язку, електронний оборот тощо.

Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні враховує результати Генеральної конференції ЮНЕСКО від 21 листопада 2021 року. Також стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні узгоджується з ключовими положеннями Відповідальної стратегії штучного інтелекту Департаменту оборони США і шляхів її впровадження, прийнятої в червні 2022 року, зокрема враховує етичні принципи характеристик ШІ: відповідальність (англ. responsibility); справедливість (англ. equitability); зрозумілість (англ. tractability); надійність (англ. reliability); керованість (англ. governability). Ці стандарти сприятимуть ефективному використанню переваг машинних алгоритмів і водночас допоможуть знизити ризики, пов'язані з прозорістю та конфіденційністю [3].

Автоматизована система виконавчого провадження – це реєстрація виконавчих документів та в подальшому фіксування дій, вчинених державними та приватними виконавцями, та інші, які вже виходять за межі цифровізації. Саме вони перераховані у «Плані пріоритетних дій Уряду на 2023 рік», як очікування від реалізації законопроєкту, втім є скоріше процесами автоматизації виконавчого провадження (електронна взаємодія органів та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів та реалізація ідеї щодо отримання інформації про боржників, їх майно та кошти, задум якої не здійсненний у виконавчому провадженні десятками років) не у паперовому, а у електронному режимі) [6].

Як переконують вчені, виконавче провадження сьогодення вже неможливо уявити без інформаційних технологій, а подальші орієнтири його розвитку варто визначати у контексті все зростаючої ролі електронних технологій у процесі примусового виконання судових рішень і рішень інших органів як у національних практиках виконавчого процесу, так і у глобальному вимірі [7, с. 102]. Актуальність у визначенні ролі штучного інтелекту у сфері виконавчого провадження зросла із застосуванням таких технологій у цілях примусового виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів. У цій галузі передбачено виконання низки заходів, спрямованих на підвищення ефективності звернення стягнення на майно боржника державним або приватним виконавцем. Зокрема, цифровізація виконавчого провадження має слугувати покращенню примусового виконання судових рішень і рішень інших органів та підвищенню ефективності діяльності державних та приватних виконавців з метою максимального усунення людського фактору у виконавчому процесі, переходу на безконтактність у комунікації між органами та особами, які здійснюють виконання судових рішень і рішень інших органів, та сторонами виконавчого провадження [7, с. 104].

Варто зазначити, що далеко не в усіх країнах прийнято комплекс нормативно-правових актів, які б регулювали цифрове виконавче провадження. Зокрема, на сьогоднішній день зберігається значна частка паперового документообігу, наприклад, обмін з банками та судами, а також паперові повідомлення сторін та виконавчі документи. З метою виключення паперового документообігу взаємодія між учасниками процесу має здійснюватись в електронному вигляді. У зв'язку з невирішеністю цього питання, на наш погляд, означена у статті проблема заслуговує на увагу.

Ступінь наукової розробки проблеми дослідження. У галузі виконавчого провадження проблематика примусового виконання судових рішень ґрунтовно досліджувалась у працях Ю. Білоусова, Ю. Бисаги, Д. Бєлова, О. Верби, К. Каращук, А. Кожевнікової, О. Овчаренко, С. Стеценка, О. Соломко, С. Щербак. Авторами багатьох наукових розвідок щодо використання штучного інтелекту в сфері виконавчого провадження є зарубіжні вчені, серед яких особливо варто відзначити праці M. Andenas, H. Batiffol, V. Berger, C. Brenner, O. Bulow, L. Cadiet, H. Capitant, J. Carbonnier, N. Cayrol, G. Couchez, H. Croze, G. Cuniberty, Ph. Delebecque, M. Donnier, M. Douchy-Oudot, F. Ferrand та ін. Проте досі належно не обґрунтовано з наукового погляду ролі і значення штучного інтелекту у сфері примусового виконання судових рішень, зокрема примусового стягнення майна, відстрочення та розстрочення виконання судового рішення, виконуваності судових рішень тощо.

Метою статті є дослідження особливостей цифровізації процесу примусового виконання рішень суду та інших юрисдикційних органів, окреслення застосування штучного інтелекту у сфері виконавчого провадження в Україні.

Виклад матеріалу. Україна продовжує осучаснювати та переводити в електронний вигляд безліч процесів у різних сферах життя суспільства та держави, зокрема й здійснює цифровізацію системи судочинства. У свій час Кабінет Міністрів України акцентував увагу громадськості на забезпеченні розгляду судових спорів онлайн, а також звернув увагу на систему виконання судових рішень. На цій підставі у Верховній Раді було зареєстровано урядовий законопроєкт щодо цифровізації виконавчого провадження № 9363. Згідно з поясненням авторів законопроєкту зазначена цифровізація покликана забезпечити виконання судових рішень через осучаснення та цифровізацію деяких етапів виконавчого провадження.

Можливості впровадженого такого так би мовити «суперсервісу» у сфері виконавчого провадження дозволяють учасникам виконавчого провадження в онлайн-режимі отримувати

розширені відомості про хід виконавчого провадження, сповіщення та рішення органів примусового виконання. Усім учасникам необхідна інформація надається в автоматичному режимі протягом кількох секунд без потреби особистої взаємодії з уповноваженими службами. Крім того, учасники виконавчого провадження можуть подавати заяви, клопотання, скарги, звернення у межах виконавчого провадження у електронному вигляді, вести електронний документообіг з юридичними особами, підприємцями та громадянами України, відстежувати стадії процесу зняття обмеження виїзду за межі України (Єдиний портал державних послуг – Дія), взаємодіяти з відомством з різних питань віддалено, у режимі онлайн. Також за допомогою сервісів порталу стане доступне погашення заборгованості до порушення виконавчого провадження.

Безумовно, такі можливості «суперсервісу» у сфері примусового виконання судових рішень покликані вирішувати частину нагальних проблем як держави та і сторін виконавчого провадження, наприклад щодо інформування останніх про хід виконавчого провадження. Крім того, застосування ШІ у виконавчому провадженні має дозволяти своєчасно та дистанційно здійснювати комунікацію між органами примусового виконання та сторонами, вирішувати актуальні питання, що виникають у процесі примусового виконання, використовуючи насамперед державні інформаційні системи. Отримувати доступ до «суперсервісу» сторони повинні у будь-якому зручному для них місці знаходження, використовуючи свій комп'ютер чи смартфон. При цьому, навантаження на виконавця, тимчасові та фінансові витрати сторін виконавчого провадження у такому разі мають значно скоротитися. Взагалі, електронний сервіс робить роботу виконавця більш прозорою для сторін виконавчого провадження та спрощує останнім механізм подання заяв, скарг, клопотань.

Поступова цифровізація процесу примусового виконання рішень наразі дозволяє направляти та отримувати документи виконавчого провадження дистанційно. Так, завдяки взаємодії автоматизованої системи виконавчого провадження (АСВП) та Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС), зареєструвавши електронний кабінет в підсистемі ЄСІТС «Електронний суд», громадяни мають можливість здійснювати обмін (надсилання та отримання) документами (в тому числі процесуальними документами, письмовими та електронними доказами тощо) з судом, а також отримувати документи виконавчого провадження одразу після підписання їх виконавцем кваліфікованим електронним підписом [8].

Так, О. Соломко, під автоматизацією виконавчого провадження потрібно розуміти здійснення процесуальних дій певним апаратним комплексом самостійно, тобто без втручання людського фактору або із мінімальним його втручанням. Найпоширенішою уявою про це, до прикладу, може бути автоматизація всього виконавчого процесу щодо стягнення боргів в цілому крок за кроком – автоматичне формування системою постанови про накладення арешту на грошові кошти боржника, автоматичне направлення її до банку, автоматичне списання коштів та їх розподіл, автоматичне перерахування їх на рахунок стягувача та автоматичне формування і направлення постанови про зняття арешту із коштів боржника [9].

Як наголошують експерти, наявність у виконавчого процесу власних електронних технологій, які використовуються лише при примусовому виконанні судових рішень і рішень інших органів є додатковим підгрунтям виокремлення виконавчого процесу у самостійну науку із поступовим формуванням відповідної галузі права, про що наразі йдеться у наукознавчих дослідженнях з виконавчого процесу [10]. Окрім того, дослідники вказують на все більшу складність та різноманітність технологій, швидкість їх розвитку, що вимагає від законодавця активізації зусиль з оновлення законодавчої бази у сфері цифровізації виконавчого процесу, а також сприяння удосконаленню цифрової грамотності державних та приватних виконавців» [11].

Підкреслимо, що застосування електронних технологій та автоматизація процесів коріннім чином змінює стандарти виконання, наглядно показуючи на практиці зменшення обсягу часу на спілкування виконавця зі сторонами виконавчого процесу, в тому числі й вчинення відповідних виконавчих дій з участю сторін офлайн та переходу до більш прогресивних технологій, коли виконавчий процес може відбутися, не виходячи з кабінета виконавця протягом кількох годин після прийняття виконавчого документа до виконання в електронному режимі [12].

Утім, варто вказати на проблеми ролі штучного інтелекту у виконавчому провадженні. Так, прискорення документообігу, у тому числі шляхом створення можливості винесення рішень в автоматичному режимі, переходу на електронний документообіг не вирішують проблему ефективності виконавчого провадження. Адже вказані дії лише створюють передумови для своєчасного реагування на акти компетентних органів державної влади, як правило, на рішення судів і дозволяють теоретично розраховувати на своєчасне інформування сторін виконавчого провадження про те, на якій стадії знаходиться виконання. Проте, на будь-які звернення та скарги сторін виконавчого провадження через застосування електронної комунікації, як і раніше, реагує той чи інший співробітник, у зв'язку з чим повнота та своєчасність відповіді, перспективи виконавчого провадження, правильність і результативність дій і вживаних заходів залежать скоріше від компетенції самого виконавця та технічного оснащення його робочого місця. Крім того, об'єктивною обставиною, що перешкоджає ефективності примусового виконання, є незадовільне майнове становище боржника, тобто засобами лише цифровізації це питання вирішити неможливо, особливо у сучасних інфляційних умовах та умовах ведення війни в Україні.

На додаток до проблеми правового позначення ролі штучного інтелекту у виконавчому провадженні виникає невирішеність питання про право на виконання судових актів, яке виступає як елемент системи забезпечення балансу прав та інтересів учасників виконавчого провадження стосовно стягувача, реалізуючись у межах принципу переважного захисту прав та інтересів стягувача. Для стягувача даний баланс полягає у здійсненні, насамперед, права виконання судових актів та інших прав, передбачених чинним законодавством про виконавче провадження. Для боржника забезпечення балансу інтересів сторін виконавчого провадження полягає у реалізації мінімальних стандартів правового захисту, які гарантують застосування заходів виключно правового примусу до боржника, а також використання імунітетів від стягнення.

Зауважимо, що зміст права на виконання судових рішень у справах публічно-правового характеру та приватно-правового характеру різний. Право на виконання судових рішень у справах публічно-правового характеру включається до складу визнаного на міжнародному рівні права на справедливий судовий розгляд, а право на виконання судових рішень у справах приватно-правового характеру розвивається в рамках національної моделі правового захисту, має інший зміст та суб'єктний склад, відрізняючись також автономністю гарантій здійснення, виходячи із встановлених фактичних обставин у виконавчому провадженні. З огляду на це, порядок реалізації права на виконання судових рішень не має залежати від того, чи здійснюється виконання за публічним або приватним стягненням, незважаючи на те, що ступінь правових гарантій у виконавчому провадженні вище за суспільні інтереси.

Окрім того, при реалізації права на виконання судових рішень реалізується лише право на примусове виконання судового рішення через уповноважені органи, які діють у межах своєї компетенції. При цьому варто вказати на можливість реалізації права на добровільне виконання судових рішень, винесених з метою захисту публічних інтересів.

Цифровізація виконавчого провадження та підвищення таким чином його ефективності видається недостатньо результативним без вирішення більш нагальних проблем в Україні. Саме тому ці проблеми мають вирішуватися комплексно.

Висновки. Застосування ШІ у виконавчому провадженні поступово входить у практику органів державної влади. Використання такої технології сприятиме ефективній цифровій трансформації виконавчого провадження та більш ефективній та оперативній реалізації не тільки цієї сфери правозастосовної діяльності, а й права стягувача виконувати судові акти. Низка пропозицій щодо реалізації права на виконання судових актів у цифровому форматі (наприклад імплементація у вітчизняне виконавче провадження принципу вислуховування учасників виконавчого провадження, у тому числі за допомогою сучасних засобів телекомунікації; розширення ідей про предикативне правосуддя на виконавче провадження; необхідність розробки та впровадження електронних інструментів у сфері виконавчого провадження забезпечити їх прозорість і розуміння для користувачів тощо) здатні

як забезпечити більш високий рівень правових гарантій для учасників виконавчого провадження, так і обмежити негативні наслідки впливу цифровізації, знизити її ризики, зокрема дегуманізація, збільшення нерівності, надмірне розкриття персональних даних.

На наш погляд, законодавцеві варто звернути увагу на цілеспрямований розвиток інституту інноваційних технологій у сфері примусового виконання рішень суду та необхідність правового регулювання цих технологій. Передусім це стосується мети застосування ШІ та можливості використання механізмів державного управління для ефективного врегулювання спорів між стягувачом та боржником. Зокрема, пропонуємо взяти до уваги (з метою імплементації в чинне законодавство України) положення Глобального кодексу цифрового виконання, ухваленого у 2021 р. на XXIV Всесвітньому конгресі Міжнародної спілки судових виконавців, який визначає модель звернення на цифрові активи.

Список використаних джерел:

1. Стратегія щодо штучного розуму для НАТО (жовтень 2021 р.). URL: https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2021/10/25/strategya-shchodo-shtuchnogo-rozumu-dlya-nato/index.html (дата звернення: 25.03.2025).

2. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні : схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02.12.2020. *Урядовий портал*. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-shvalennya-koncepciyi-rozvitku-shtuchnogo-intelektu-v-ukrayini-s21220 (дата звернення: 25.03.2025).

3. Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні: монографія / [за заг. ред. А. І. Шевченка]. Київ: ІПШІ, 2023. 305 с. URL: https://jai.in.ua/archive/2023/ai_mono.pdf (дата звернення: 25.03.2025).

4. European Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and their environment / Adopted at the 31st plenary meeting of the CEPEJ (Strasbourg, 3–4 December 2018). URL: https://rm.coe.int/ethical-charter-en-for-publication-4-december-2018/16808f699c (viewed on 25.03.2025).

5. Artificial intelligence ISO/IEC JTC 1/SC 42. URL: https://www.iso.org/committee/6794475.html (viewed on 25.03.2025).

6. Про затвердження плану пріоритетних дій Уряду на 2023 рік. Розпорядження Кабінету Міністрів України; План від 14.03.2023 № 221-р. *Урядовий портал*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/221-2023-%D1%80#Text (дата звернення: 25.03.2025).

7. Лук'янченко Д.В. Цифровізація виконавчого провадження: новели законопроекту № 9363. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 102–105. URL: http://lsej.org.ua/9_2023/23.pdf (дата звернення: 25.03.2025).

8. Цифровізація спрощує процес примусового виконання рішень. *Південне міжрегіональне управління Міністерства юстиції.* 6 серпн. 2024 р. URL: https://ki.court.gov.ua/tu11/pres-centr/news/1647106/ (дата звернення: 25.03.2025).

9. Соломко О.В. Цифровізація виконавчого провадження: що пропонує законопроєкт № 9363. *Юридична практика*. URL: https://pravo.ua/ tsyfrovizatsiia-vykonavchoho-provadzhennia-shcho-proponuie-zakonoproiekt-9363/ (дата звернення: 25.03.2025).

10. Shcherbak S.V. Executive process: establishment and prospects of development Law in the postmodern epoch: general characteristics and manifestation particularities in separate law branches: Scientific monograph. Riga, Latvia: Baltija Publishing", 2023. 776 p.

11. Кожевнікова А.В. Новітні електронні технології у виконавчому процесі. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2022. № 2 (46). С. 236–241.

12. Щербак С.В., Кожевнікова А.В. Діджиталізація виконавчого процесу. *Захист прав людини у цивільному судочинстві*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції ім. Ю.С. Червоного (м. Одеса, 17 грудня 2021 р.) / за заг. ред. д.ю.н., професора Н.Ю. Голубєво; уклад.: І.С. Апалькова, О.В. Сатановська. Одеса: «Фенікс», 2021. 122 с. URL: https://hdl.handle.net/11300/16015 (дата звернення: 25.03.2025).

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.63

ГАЛАЙ А. Ю.,
аспірант
(Одеський державний університет внутрішніх справ)

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП РОЗСЛІДУВАННЯ ОРГАНІЗОВАНОЇ НАРКОЗЛОЧИННОСТІ

У статті визначено особливості початкового етапу розслідування та надано характеристику таким його складовим як відкриття кримінального провадження, планування розслідування, визначення обставин, що підлягають доказуванню та формування типових слідчих ситуацій і версій.

Під час розслідування організованої наркозлочинності, на початковому етапі розслідування важливим є зібрати і зафіксувати дані, що вказують на організований характер вчинення злочинів та обрати правильний напрямок розслідування відповідно до слідчої ситуації, яка сформувалась.

Встановлено, що планування розслідування здійснюється в декількох варіантах, а саме: початкового етапу, наступного етапу, окремих слідчих (розшукових) дій або розслідування в цілому. Здебільшого під час планування розслідування визначається перелік, послідовність, мета і строки проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів. В свою чергу, організаційні заходи на початковому етапі забезпечують оптимальні умови для проведення розслідування, створення слідчо-оперативної групи, а також залучення фахівців (спеціалістів) з різних галузей або використання технічних засобів.

Зазначено, що типові слідчі ситуації надають інформацію про стан розслідування, фактичні дані про особу злочинця, а також необхідність встановлення окремих обставин вчинення злочину і вирішення завдань розслідування шляхом проведення оперативно-розшукових заходів та слідчих (розшукових) дій.

За результатами дослідження визначено, що на початковому етапі розслідування організованої наркозлочинності можуть виникати такі типові слідчі ситуації: 1) перша слідча ситуація – виявлення факту збуту наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів; 2) друга слідча ситуація – виявлення факту виготовлення або виробництва наркотичних засобів або психотропних речовин за результатами проведення оперативно-розшукових заходів; 3) третя слідча ситуація – виявлено місце культивування нарковмісних рослин; 4) четверта слідча ситуація – виявлено канал постачання наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів.

Ключові слова: *початок досудового розслідування, організована наркозлочинність, організована група, злочинна організація, типові слідчі ситуації, слідчі версії*

Halai A. Yu. Initial stage of the investigation of organized drug crime

The article identifies the features of the initial stage of the investigation and provides a description of such components as the opening of criminal proceedings, planning the investigation, determining the circumstances subject to proof, and forming typical investigative situations and versions.

During the investigation of organized drug crime, at the initial stage of the investigation it is important to collect and record data indicating the organized nature of the crimes and to choose the correct direction of the investigation in accordance with the investigative situation that has formed.

It has been established that the planning of the investigation is carried out in several variants, namely: the initial stage, the next stage, individual investigative (search) actions or the investigation as a whole. Most often, during the planning of the investigation, the list, sequence, purpose and terms of conducting investigative (search) actions, covert investigative (search) actions and operational-search measures are determined. In turn, organizational measures at the initial stage provide optimal conditions for conducting an investigation, creating an investigative and operational group, as well as involving specialists (specialists) from various fields or using technical means.

It is noted that typical investigative situations provide information about the status of the investigation, factual data about the identity of the criminal, as well as the need to establish individual circumstances of the commission of a crime and solve investigation tasks by conducting operational and investigative measures and investigative (search) actions.

According to the results of the study, the following typical investigative situations may arise at the initial stage of an investigation into organized drug crime: 1) the first investigative situation – detection of the fact of sale of narcotic drugs, psychotropic substances and their analogues; 2) the second investigative situation – detection of the fact of manufacture or production of narcotic drugs or psychotropic substances based on the results of operational and investigative measures; 3) the third investigative situation – the place of cultivation of drug-containing plants is detected; 4) the fourth investigative situation – the supply channel of narcotic drugs, psychotropic substances and their analogues is detected.

Key words: *beginning of pre-trial investigation, organized drug crime, organized group, criminal organization, typical investigative situations, investigative versions*

Постановка проблеми. Розслідування кримінальних правопорушень є складним пізнавальним процесом, що передбачає використання науково-технічних можливостей та практичного досвіду з метою проведення оперативно-розшукових заходів та слідчих (розшукових) дій для отримання об'єктивних і достовірних доказів, з'ясування обставин вчинення кримінальних правопорушень і прийняття процесуальних рішень. В криміналістичній методиці особливу увагу викликає початковий етап розслідування, який полягає у отриманні інформації про вчинене кримінальне правопорушення, проведення невідкладних (першочергових) слідчих (розшукових) дій з метою підтвердження факту вчинення протиправних дій та відкриття кримінального провадження, організації та планування досудового розслідування, а також формування слідчих ситуацій і версій. Під час розслідування організованої наркозлочинності, на початковому етапі розслідування важливим є зібрати і зафіксувати дані, що вказують на організований характер вчинення злочинів та обрати правильний напрямок розслідування відповідно до слідчої ситуації, яка сформувалась.

Метою статті є визначити особливості початкового етапу розслідування та надати характеристику його складовим; розглянути типові слідчі ситуації і версії початкового етапу розслідування організованої наркозлочинності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості початкового етапу розслідування, зокрема відкриття кримінального провадження, планування розслідування, визначення обставин, що підлягають доказуванню та формування типових слідчих ситуацій і версій висвітлені у наукових працях Волобуєва А. Ф., Журавля В. А., Коновалової В.О., Мітякіна В. А., Подобного О. О., Прокопова С. О., Пчеліної О. В., Салтевського М. В., Тіщенка В. В., Шевчука В. М., Шепітька В. Ю., Юхна О. О. та ін.

Під час написання статті використовувались загальні та спеціальні методи наукового пізнання, зокрема емпіричні методи (опис), теоретичні методи (аналіз і синтез, індукція і дедукція).

Виклад основного матеріалу. Початком досудового розслідування прийнято вважати внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань за результатами вивчення матеріалів та кваліфікації кримінального правопорушення. Приводом для початку розслідування є отримання повідомлення або заяви про вчинення кримінального правопорушення.

Джерелом інформації про кримінальні правопорушення та інші події є: 1) заяви (повідомлення) осіб, які надходять до органу (підрозділу) поліції, особи, уповноваженої на здійснення досудового розслідування, або службової особи, уповноваженої на прийняття та реєстрацію заяв (повідомлень); 2) самостійно виявлені слідчим (дізнавачем) або іншою посадовою особою органу (підрозділу) поліції з будь-якого джерела обставини кримінального правопорушення; 3) повідомлення осіб, які затримали підозрювану особу під час учинення або замаху на вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення, чи під час безперервного переслідування особи, яка підозрюється в його вчиненні; 4) інше [11].

Слід зазначити, що організована злочинна діяльність у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів ретельно приховується, а тому виявлення і фіксація даних про незаконний обіг наркотичних засобів є можливим під час проведення оперативно-розшукових заходів та у разі отримання фактичних даних про здійснення організованої наркозлочинності під час розслідування іншого кримінального правопорушення.

Кримінальне провадження за фактом незаконного обігу наркотичних засобів або психотропних речовин може бути розпочате у випадку виявлення і вилучення в конкретної особи речовини, що після проведення кількісного і якісного дослідження буде в попередньому порядку визнана наркотиком. Кримінальні провадження про злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів розпочинаються в основному за результатами оперативно-розшукової діяльності (понад 90%). Найчастіше вихідна інформація про злочини, пов'язані із незаконним обігом наркотиків, міститься в повідомленнях або заявах громадян щодо відомих їм випадків вживання наркотиків, в оперативних даних про факти незаконного обігу наркотичних засобів або психотропних речовин, у повідомленнях службових осіб про їх розкрадання або вимагання, повідомленнях співробітників аптек про спроби одержати названі об'єкти за підробленими рецептами та ін. [14, с. 494].

Таким чином, інформація про злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, вчинені організованою групою або злочинною організацією може бути отримана:

1) під час здійснення оперативно-розшукових заходів (згідно з ч. 2, 3 ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» у разі виявлення ознак кримінального правопорушення оперативний підрозділ, який здійснює оперативно-розшукову діяльність, зобов'язаний невідкладно направити зібрані матеріали, в яких зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, до відповідного органу досудового розслідування для початку та здійснення досудового розслідування в порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом України [12];

2) за результатами розслідування або проведення негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні щодо іншого кримінального правопорушення;

3) від громадян (свідки, потерпілі), засобів масової інформації тощо.

Початковий етап розслідування включає вивчення і перевірку інформації про вчинення злочину шляхом збирання доказів під час проведення першочергових слідчих (розшукових) дій, внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, формування слідчих ситуацій і версій, обрання напрямку розслідування і його планування.

Важливе місце на цьому етапі займають організаційні заходи та планування розслідування. Розслідування злочинів вимагає високої організації слідчої роботи, у здійсненні якої

значення набуває планування досудового розслідування. Необхідність планування випливає з усієї суті діяльності слідчого в розслідуванні злочинів, яка потребує організованості, швидкості. Завданням кожного слідчого є вивчення наукових основ планування та впровадження їх у слідчу практику. Під плануванням досудового розслідування розуміють визначення шляхів розкриття злочинів, окреслення обставин, які підлягають з'ясуванню, а також встановлення найдоцільніших строків проведення необхідних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій та організаційно-технічних заходів. Значення планування розслідування визначається важливістю завдань, які можуть бути вирішені з його допомогою. До завдань планування досудового розслідування належать: 1) визначення правильних шляхів розкриття злочину; 2) забезпечення об'єктивності, повноти та всебічності розслідування; 3) своєчасне застосування науково-технічних і тактичних прийомів криміналістики з урахуванням особливостей кожного провадження; 4) забезпечення найбільш ефективного поєднання слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій та організаційно-технічних заходів при розслідуванні; 5) сприяння економії сил і засобів слідчого апарату, швидкість розслідування [5, с. 261–262].

Планування розслідування здійснюється в декількох варіантах, а саме: початкового етапу, наступного етапу, окремих слідчих (розшукових) дій або розслідування в цілому. Здебільшого під час планування розслідування визначається перелік, послідовність, мета і строки проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів. В свою чергу, організаційні заходи на початковому етапі забезпечують оптимальні умови для проведення розслідування, створення слідчо-оперативної групи, а також залучення фахівців (спеціалістів) з різних галузей або використання технічних засобів.

Завданням початкового етапу розслідування є фіксація фактичних даних про вчинене кримінальне правопорушення та встановлення обставин, що підлягають доказуванню, в чому відіграє роль знання предмету доказування. Як зауважує Шепітько В. Ю., правильне визначення предмета доказування під час розслідування злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами, має важливе значення. Існує дві групи обставин, що підлягають встановленню: 1) обставини, які свідчать про організований характер злочину; 2) обставини, які сприяють доказуванню кожного окремого злочину, вчиненого організованою групою (місце і час учинення злочину, спосіб злочину, обставини, які пом'якшують чи обтяжують відповідальність, обставини, які сприяли вчиненню даного злочину, тощо) [7, с. 290].

Загалом у справах щодо незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів потрібно встановити такі обставини: 1) чи віднесено вид вилученої речовини до Переліку відповідних таблиць наркотичних засобів, психотропних речовин або їх прекурсорів; 2) розмір наркотичного засобу (визначається в Україні відповідно до наказу Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження таблиць невеликих, великих та особливо великих розмірів наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, які знаходяться у незаконному обігу», зареєстрованого Міністерством юстиції України від 16.08.2000 № 512/4733); 3) що саме мало місце (незаконне виготовлення, зберігання, збут, перевезення тощо) та яким способом це було виявлено (наприклад, рецепт, за яким наркотичний засіб було виготовлено; збут шляхом продажу або дарування; зберігалося у кармані верхнього одягу тощо); 4) яке джерело придбання наркотичного засобу (наприклад, хто саме продав наркотик, де саме було зібрано наркотик тощо); 5) час, місце та інші обставини вчинення злочину (наприклад, адреса квартири, де відповідно до рецептури здійснювалося виготовлення наркотику; маршрут транспортного засобу, в якому здійснювалася перевозка наркотику тощо); 6) вік осіб, яким збували наркотичні засоби (цікавить із точки зору збуту наркотиків неповнолітнім особам); 7) чи не вчинено цей злочин групою осіб (організованою злочинною групою); 8) роль кожного учасника злочинної групи; 9) винність кожного злочинця; 10) наявність прямого умислу, ціль та мотиви (особливо для збуту); 11) вартість наркотичного засобу у разі продажу або покупки наркотичного засобу; 12) чи притягувався злочинець раніше до адміністративної чи кримінальної відповідальності за

вчинення аналогічних злочинів; чи страждає злочинець на наркоманію; 13) причини та умови, що сприяли вчиненню злочину [4, с. 503–504].

Мітякін В. А. визначає, що у провадженнях даної категорії підлягають з'ясуванню такі обставини: 1) ким вчинено злочин, чи притягалась раніше ця особа до кримінальної (адміністративної) відповідальності за аналогічні діяння; 2) чи був факт незаконних дій з наркотичними засобами, психотропними речовинами, їх аналогами або прекурсорами за допомогою мережі Інтернет; 3) де, коли і за яких обставин вчинено злочин, пов'язаний з психотропними речовинами, їх аналогами або прекурсорами; 4) злочин вчинено однією особою чи групою осіб, функції кожного (хто займався вирощуванням, збутом, заготівлею і т.п.); 5) яка кількість наркотичних засобів вилучена і до якого виду наркотиків вони належать; 6) хто організатор злочину; 7) яким способом виготовлено наркотичні засоби і яке обладнання при цьому використовувалось; 8) чи залучалися неповнолітні і дорослі особи до немедичного вживання наркотиків та інші [8, с. 92].

Традиційно, на початку досудового розслідування важливим є проведення першочергових слідчих (розшукових) дій з метою фіксації інформації про спосіб вчинення кримінального правопорушення, особу злочинця, організовану групу або злочинну організацію, знаряддя і засоби. Отримана інформація є підґрунтям для формування слідчих ситуацій та версій на початковому етапі розслідування.

Особливістю кримінальних проваджень щодо цієї категорії є те, що вони мають судову перспективу лише у разі виявлення речовини, яка за своїми ознаками є предметом злочинів, передбачених ст. 305–322 КК України. З огляду на це та виходячи з положень ст. 214 КПК, перевірка достовірності заяв і повідомлень за часом є вкрай обмеженою й допускається тільки протягом 24 годин, під час яких фактично можна лише провести огляд місця події й опитування, після чого треба внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Отже, зазначений період надається не стільки для перевірки, скільки для внесення до Єдиного реєстру досудових розслідувань, а тому в усіх інших випадках, коли потрібні, наприклад, дослідження вилучених речовин чи аналіз документів, усі ці процедури доводиться здійснювати вже в процесі досудового розслідування шляхом проведення відповідних процесуальних дій [6, с. 235–236].

Таким чином, після отримання інформації про вчинення злочину, пов'язаного із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, обов'язковим є проведення огляду місця події, що передбачає його протоколювання, фіксацію слідів злочину та вилучення наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, а також предметів, які використовувались для їх виготовлення або збуту. Усі першочергові слідчі (розшукові) дії направлені на збирання та закріплення доказів, які свідчать про причетність певної особи або осіб до протиправних дій, а також здійснення незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів організованою групою або злочинною організацією. Для цього відбираються пояснення очевидців та учасників злочину та у разі вилучення речовин, що за своїми ознаками подібні до наркотичних призначається експертиза наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів з метою дослідження та встановлення їх приналежності до наркотичних.

Матеріали, отримані під час проведення першочергових слідчих (розшукових) дій складають доказову базу і визначають обставини вчинення злочину, проте вони можуть містити неповні відомості про механізм злочину, місце і спосіб виготовлення наркотичних засобів або психотропних речовин, надавати тільки орієнтуючу інформацію про учасників організованої групи або злочинної організації та бути недостатніми для підтвердження участі певних осіб у організації або вчиненні злочину. На цьому етапі можуть виникати труднощі у зборі додаткових доказів або конфліктні ситуації із учасниками злочину, крім того, первинні матеріали про вчинення злочину потребують перевірки і уточнення. Усі ці фактори є підґрунтям для формування слідчих ситуацій та визначення подальшого напряму розслідування.

Пчеліна О. В. говорить, що розслідування будь-якого кримінального правопорушення завжди обумовлюється низкою факторів, які у сукупності формують конкретні слідчі ситуації. Останні з певною періодичністю повторюються під час розкриття та розслідування

кримінальних правопорушень окремого виду (групи). Тому розроблено та активно використовується ситуаційних підхід до процесу розслідування [13, с. 356–357], який дозволяє конкретизувати теоретичні та практичні узагальнення, дає можливість використовувати в слідчій діяльності інформацію, яка є оптимальною для вибору й адаптації типових рішень і засобів їх вирішення, які спрямовані на подолання складних ситуацій, що виникають по конкретному кримінальному провадженню [1, с. 306]. Метою слідчого під час розслідування є вивчення наявної інформації на початковому етапі розслідування та вжиття заходів з метою покращення слідчої ситуації шляхом постановки тактичних завдань і їх рішень за допомогою організаційно-тактичних заходів та слідчих (розшукових) дій.

Розробка проблеми слідчої ситуації має теоретичне значення (вдосконалювання окремих методик розслідування) і практичне (вірне визначення в кожній ситуації завдань чергового етапу розслідування й оптимальне їхнє вирішення шляхом чіткого на цій основі планування дій слідчого). Важливу роль грають типові слідчі ситуації – об'єктивні положення, які виникають, в першу чергу, на початковому етапі розслідування на базі незначного обсягу інформації і часто повторюються в практиці розслідування. Слідча ситуація розслідування конкретного злочину завжди індивідуальна. Вона містить багато елементів, деталей, які відображають своєрідність та специфіку обстановки, що склалася на певний момент розслідування злочину. В той же час така індивідуальна ситуація містить ознаки, які роблять її схожою з іншими ситуаціями, тобто типовою [2, с. 215].

Основне призначення типових слідчих ситуацій полягає у сприянні правоохоронним органам в організації процесу розслідування на відповідному етапі. Висвітлення цих ситуацій за певним злочином дозволяє здійснювати розслідування на якісно новому рівні. Передбачення настання певної ситуації та її аналіз сприяють визначенню напрямів вжиття відповідних заходів організаційного характеру з метою здійснення впливу на неї [10, с. 159]. Крім того, значення слідчої ситуації полягає в тому, що фактичні дані в їх сукупності становлять повну й об'єктивну картину події, що розслідується, на будь-який конкретний момент і дозволяють слідчому дати їм належну оцінку та ухвалити рішення про свої подальші дії, що випливають з цієї оцінки [3, с. 143]. Визначаючи слідчу ситуацію слідчий також розглядає можливі версії злочину, конкретизує тактичні завдання та можливості їх вирішення.

Зауважимо, що слідчу ситуацію доцільно вважати категорією, яка належить одночасно й до криміналістичної тактики, й до методики. Проте першочергове значення надається криміналістичній методиці, оскільки будь-яка слідча ситуація виникає на початку досудового розслідування, а слідчі дії є лише засобом розслідування. Слідчі ситуації є обов'язковим компонентом процесу розслідування різних кримінальних правопорушень, а типова слідча ситуація – їх окремий вид [15, с. 275]. У широкому розумінні слідча ситуація – це певний стан розслідування, що характеризується наявною інформаційно-доказовою базою, та його обстановка – організаційні й психологічні умови, в яких здійснюється процес збирання й дослідження доказів. У криміналістичній тактиці слідча ситуація та її особливості (проблемність, недостатність і недостовірність інформації, стан конфліктності, психологічних стосунків, протидія розслідуванню тощо) визначають характер і спрямованість тактичних завдань і запровадження відповідних тактичних засобів для їх вирішення [4, с. 243].

Типова ситуація, виконуючи орієнтовно-методологічну функцію, зумовлює відповідну програму розслідування, зокрема визначає відповідні у цій ситуації типові версії, тактичні завдання розслідування та засоби їх вирішення (слідчі дії, оперативно-розшукові та організаційні заходи) [4, с. 504]. В методиці розслідування окремих видів кримінальних правопорушень розглядають типові слідчі ситуації, які надають інформацію про стан розслідування, фактичні дані про особу злочинця, а також необхідність встановлення окремих обставин вчинення злочину і вирішення завдань розслідування шляхом проведення оперативно-розшукових заходів та слідчих (розшукових) дій.

На час відкриття кримінального провадження за фактом незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів Волобуєв А. Ф. виділяє такі слідчі ситуації:

1. Ситуація 1. Орган досудового розслідування (прокурор) отримує повідомлення від оперативного підрозділу про виявлені ним ознаки злочину (ст. 305–322 КК), але оперативно-розшукові заходи ще тривають, і їх припинення може негативно вплинути на результати кримінального провадження (ст. 7 п. 7 закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»).

2. Ситуація 2. Орган досудового розслідування отримує відомості про ознаки злочину (заяву, повідомлення), але не було затримання й, відповідно, відсутній предмет злочину.

3. Ситуація 3. Орган досудового розслідування (прокурор) або безпосередньо працівник правоохоронного органу самостійно виявили відомості про ознаки злочину, зловмисника затримали з предметом злочину [6, с. 236–238].

Тіщенко В. В., Подобний О. О. зазначають, що для початкового етапу розслідування у кримінальних провадженнях щодо незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, незалежно від конкретного виду злочину, можна виділити такі ситуації:

1. Особа затримана на місці злочину за один із злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів або психотропних речовин, і визнає свою провину у вчиненому правопорушенні.

2. Є очевидні ознаки злочину, пов'язаного з незаконним обігом наркотиків, але запідозрена особа зникла, ухиляється від відповідальності.

3. Є очевидні ознаки злочину даної категорії, але конкретна особа, запідозрена в здійсненні злочину, не встановлена [3, с. 182–183].

На думку науковців Шевчука В. М., Панова М.П., Шепітько В. М., Коновалової В. О. на початку кримінального провадження аналізованої категорії кримінальних правопорушень слідчі зіштовхуються з двома найбільш типовими слідчими ситуаціями: 1) факт незаконного обігу наркотичних засобів виявлено, підозрюваного затримано з речовими доказами «на гарячому» або незабаром після вчинення злочину. У таких ситуаціях головним напрямом діяльності слідчого є збір і процесуальне закріплення доказів причетності особи до вчиненого злочину – встановлення конкретних обставин події, їх дослідження, оцінка і використання з метою одержання нових даних. Крім того, необхідно виявити усі обставини злочину, а якщо він вчинений групою – встановити всіх співучасників і викрити їх; 2) факт незаконного обігу наркотичних засобів виявлено, але конкретна особа, запідозрена у вчиненні злочину, не встановлена. Такі ситуації найчастіше виникають під час встановлення фактів порушення на підприємствах і в медичних установах встановлених правил виробництва, придбання, зберігання, обліку, відпуску, перевезення або пересилання наркотичних засобів чи психотропних речовин, або при виявленні полів і ділянок, засіяних рослинами, що містять наркотичну речовину, або при викраданнях наркотичних засобів [14, с. 496–497].

У дослідженнях Тіщенка В. В. розглянуто три слідчі ситуації на початковому етапі розслідування злочинів, що полягають у незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів:

1. Перша слідча ситуація характеризується наявністю обґрунтованої інформації про обставини вчинення особами збуту, перевезення, виготовлення наркотичних засобів (епізодів злочинної діяльності), даних про осіб, що цим займались, які, у свою чергу, не обізнані про проведення розслідування за фактами їхньої діяльності. Типовими версіями є: а) загальна версія – мали місце відповідні операції з наркотичними засобами; б) окремі версії – висуваються щодо осіб, що вчинили злочин, епізоди злочину, про джерело походження наркотичних засобів, якщо є збут.

2. Друга слідча ситуація характеризується наявністю особи, затриманої працівниками поліції в момент здійснення операцій із наркотичними засобами (перевезення, збут, пересилання тощо). Типовими версіями є: а) загальна версія – має місце вчинення злочину у сфері обігу наркотичних засобів; б) окремі версії – висуваються щодо припустимості одиночного епізоду чи декількох епізодів, щодо особи, що перевозить наркотичні засоби (можливо вона є їх виробником), щодо джерела походження наркотичних засобів тощо.

3. Третя слідча ситуація характеризується наявністю факту збуту або збереження наркотичного засобу чи психотропної речовини, але особа, що скоїла цей злочин, не встановлена (така слідча ситуація складається дуже рідко та, як правило, стосується збуту наркотичних засобів неповнолітнім особам у місцях їх навчання або дозвілля, звернення заявника про вчинення відповідного злочину невідомою особою). Типовими версіями є: а) загальна версія – мала місце незаконна операція з наркотичними засобами; б) окремі версії висуваються щодо осіб, що могли вчинити злочин (узагальнені дані про типового злочинця) [4, с. 504–505].

Слід розглянути і запропоновані науковцями типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування злочинів, пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів із використанням сучасних телекомунікаційних та інших технологій:

1. Перша слідча ситуація. Незаконний обіг наркотиків з використанням мережі Інтернет відбувся, відомі певні відомості про особу збувальника. Зазначена ситуація виникає, як правило, при встановленні слідчим ознак незаконного розповсюдження наркотиків з використанням мережі Інтернет при розслідуванні іншого злочину у межах іншого кримінального провадження. Також ця ситуація формується при затриманні особи, яка незаконно переміщувала наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги чи прекурсори, або особи, яка організувала та утримувала місце для вживання, виготовлення, виробництва наркотиків, коли зазначені затримані в якості джерела походження вилучених наркотиків посилаються на їх придбання через мережу Інтернет.

2. Друга слідча ситуація. Має місце систематичний збут наркотиків з використанням мережі Інтернет, інформація про збувальника незначна або відсутня. Зазначена слідча ситуація характерна для самостійного виявлення слідчим, детективом чи оперативними працівниками ознак збуту наркотиків через мережу Інтернет або перевірки отриманого повідомлення про виявлення певною особою ознак розповсюдження наркотиків даним способом [9, с. 18–20].

Пропонуємо зосередити увагу на слідчих ситуаціях, які відображають початковий етап розслідування організованої наркозлочинності, а саме:

1) перша слідча ситуація – виявлення факту збуту наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів. Вказана слідча ситуація виникає в результаті отримання повідомлення про збут наркотичних засобів або встановлення факту збуту наркотичних засобів працівниками поліції. В даній ситуації версії можуть ставитись щодо участі збувальника в організованій групі або злочинній організацій, джерела походження наркотичного засобу або психотропної речовини, місця їх виготовлення, виробництва та масштабів збуту. З метою встановлення обставин збуту наркотиків, а також учасників організованої групи або злочинної організації необхідним є проведення: 1) огляду місця події з метою процесуального закріплення доказів і слідів злочину; 2) вилучення наркотичних засобів; 3) огляд та освідування особи, що здійснювала збут наркотиків; 4) допит особи, що здійснювала збут наркотиків; 5) встановлення і допит очевидців злочину; 6) направлення вилучених речовин на експертизу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів; 7) проведення оперативно-розшукових заходів та негласних слідчих (розшукових) дій з метою встановлення учасників організованої групи або злочинної організації, механізму злочинної діяльності.

2) друга слідча ситуація – виявлення факту виготовлення або виробництва наркотичних засобів або психотропних речовин за результатами проведення оперативно-розшукових заходів. Вказана слідча ситуація характеризується наявністю матеріалів, отриманих в результаті оперативно-розшукових заходів щодо організації виготовлення наркотичних засобів або психотропних речовин та осіб, причетних до вчинення злочину і потребує проведення комплексу слідчих (розшукових) дій з метою припинення організованої злочинної діяльності і притягнення учасників організованої групи або злочинної організації до кримінальної відповідальності. В даній слідчій ситуації висуваються версії щодо організаторів

та учасників організованої групи або злочинної організації, що здійснювали виготовлення наркотичних засобів або психотропних речовин, обсягу та мети виготовлення наркотиків, джерел походження сировини для їх виготовлення, а також можливих каналів збуту. З метою вирішення завдань розслідування у вказаній слідчій ситуації необхідним є: 1) проведення огляду місця виготовлення наркотичних засобів або психотропних речовин; 2) вилучення наркотиків та призначення судових експертиз; 3) допит осіб, що займались виготовленням наркотиків; 4) огляд та освідування осіб, що займались виготовленням наркотиків; 5) проведення обшуків за місцем мешкання або роботи затриманих осіб; 6) встановлення та допит очевидців або інших учасників злочину; 7) проведення негласних слідчих (розшукових) дій з метою встановлення організаторів та інших учасників злочинної діяльності.

3) третя слідча ситуація – виявлено місце культивування нарковмісних рослин. Вказана слідча ситуація характеризується тим, що факт культивування нарковмісних рослин може бути встановлений як працівниками поліції (під час проведення оперативно-розшукових заходів або розслідування інших кримінальних правопорушень), так і за результатами перевірки заяв або повідомлень громадян. В даній слідчій ситуації висуваються версії щодо мети та обсягів вирощування нарковмісних рослин, організаторів та учасників організованої групи або злочинної організації, постачальників насіння або саджанців рослин, виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів з метою збуту. Перевірка вказаних версій здійснюється за допомогою таких заходів: 1) огляд місця події; 2) вилучення нарковмісних рослин та призначення судових експертиз (судово-агротехнічна експертиза, судово-ботанічна); 3) допит осіб, що займались культивуванням нарковмісних рослин; 4) огляд та освідування вказаних осіб; 5) встановлення та допит очевидців або інших учасників злочину; 6) встановлення власника земельної ділянки; 7) проведення обшуків за місцем мешкання або роботи затриманих осіб; 6) проведення оперативно-розшукових заходів та негласних слідчих (розшукових) дій з метою встановлення учасників організованої групи або злочинної організації, механізму злочинної діяльності.

4) четверта слідча ситуація – виявлено канал постачання наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів. В даній слідчій ситуації необхідним є встановлення організаторів злочинної діяльності, джерела походження наркотичних засобів або психотропних речовин, способу їх перевезення, місця виготовлення і зберігання, а також можливості набуття злочинною діяльністю транснаціонального характеру. Доцільним є проведення таких слідчих (розшукових) дій: 1) огляд місця події і вилучення наркотичних засобів або психотропних речовин; 2) допит осіб, які займались перевезенням наркотиків; 3) освідування вказаних осіб; 4) проведення обшуків у затриманих осіб; 5) встановлення і допит очевидців; 6) встановлення і допит осіб, які мали отримати наркотичні засоби або психотропні речовини, їх освідування та обшук; 7) огляд транспортних засобів за допомогою яких здійснювалось перевезення наркотиків; 8) проведення оперативно-розшукових заходів та негласних слідчих (розшукових) дій з метою встановлення учасників організованої групи або злочинної організації, механізму злочинної діяльності; 9) призначення судових експертиз.

Висновки. На початковому етапі розслідування організованої наркозлочинності можуть виникати такі типові слідчі ситуації: 1) перша слідча ситуація – виявлення факту збуту наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів; 2) друга слідча ситуація – виявлення факту виготовлення або виробництва наркотичних засобів або психотропних речовин за результатами проведення оперативно-розшукових заходів; 3) третя слідча ситуація – виявлено місце культивування нарковмісних рослин; 4) четверта слідча ситуація – виявлено канал постачання наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів.

Список використаних джерел:

1. Журавель В.А. Загальна теорія криміналістики : генеза та сучасний стан : монографія. Харків : Право, 2021. 448 с.

2. Калініна І. В. Ситуаційна обумовленість розслідування господарських злочинів, пов’язаних із підробленням документів // Вчені записки Таврійського націо-

нального університету імені В.І. Вернадського. 2013. № 26 (65). С. 212–217. URL: https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2013/1_2013/34.pdf (дата звернення: 02.03.2025 року).

3. Криміналістика : навчально-методичний посібник / Тіщенко В. В., Подобний О. О. Одеса : Видавництво «Юридика», 2022. 236 с.

4. Криміналістика: підручник / за ред. В.В. Тіщенка. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 556 с.

5. Криміналістика : підручник : у 2 т. Т. 1 / В. Ю. Шепітько, В. А. Журавель, В. О. Коновалова та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 2019. 456 с.

6. Криміналістика : підручник : у 2 т. Т. 2 / А.Ф. Волобуєв, О.В. Одерій, Р.Л. Степанюк та ін.; за заг. ред. А.Ф. Волобуєва. Харків, 2018. 312 с. URL:http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/6442/Kryminalistyka_Pidruchnyk_Tom%202_Kharkiv_2018.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 04.03.2025 року).

7. Криміналістика : підручник : у 2 т. Т. 2 / В. Ю. Шепітько, В. А. Журавель, В. О. Коновалова та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 2019. 328 с.

8. Мітякін В.А. Обставини, що підлягають доказуванню у кримінальних провадженнях щодо незаконного збуту наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів за допомогою мережі Інтернет // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених. Харків, 2021. С. 90-92. URL: https://dspace.univd.edu.ua/items/fe87211a-d46d-4736-9914-eef97faba1a5 (дата звернення: 13.03.2025 року)

9. Особливості розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним .обігом наркотичних засобів чи психотропних речовин із використанням сучасних телекомунікаційних та інших технологій : науково-методичні рекомендації / О. О. Юхно та ін. Харків : ХНУВС. 2019. 48 с. URL: https://univd.edu.ua/science-issue/issue/3169 (дата звернення: 02.03.2025 року).

10. Пиріг І.В., Прокопов С.О. Комплекси слідчих (розшукових) дій при виявленні наркотичних засобів, що перевозяться залізничним транспортом. *Науковий* вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2019. № 3. с. 158-162 URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/3900/1/8.pdf (дата звернення: 08.03.2025 року).

11. Про затвердження Порядку ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події : наказ МВС України від 08.02.2019 № 100. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0223-19#n14 (дата звернення: 13.03.2025 року).

12. Про оперативно-розшукову діяльність : закон України від 18.02.1992 № 2135-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text (дата звернення 07.03.2025 року).

13. Пчеліна О.В. Ситуаційна зумовленність розслідування окремих видів злочинів. *Науковий* вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2012. № 2 (2). с. 349-358. URL: file:///C:/Users/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C/Downloads/2v1rtXhZ885HGuQ8IRPmsZXM9AzcqS33%20(1).pdf (дата звернення: 02.03.2025 року)

14. Розслідування незаконного обігу наркотичних засобів : настільна книга слідчого / В.М. Шевчук та ін. 3-ге вид., перероб. і доп. Київ : Вид. дім «Ін юре», 2011. 736 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/17496/1/Shevchuk_R-39.pdf (дата звернення: 07.03.2025 року).

15. Романенко Т.В. Типові слідчі ситуації та програми дій слідчого на початковому етапі розслідування шахрайств, учинених із використанням електронно-обчислювальної техніки. Південноукраїнський правничий часопис. 2020. № 4. С. 273-278. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2020/4/48.pdf (дата звернення: 05.03.2025 року).

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.64

АБАКІНА-ПІЛЯВСЬКА Л. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
адвокат, доцент кафедри
кримінального права
*(Національний університет
«Одеська юридична академія»)*

ПРОДАНЕЦЬ Н. М.,
кандидат юридичних наук,
інспектор факультету підготовки
фахівців для органів досудового
розслідування
(Національна поліція України)

САІНЧИН С. О.,
кандидат юридичних наук, адвокат

ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНІ ПРИГОДИ ЗА УЧАСТЮ ПІШОХОДІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА КРИМІНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

У статті розглядаються питання кримінально-правової та кримінологічної характеристик дорожньо-транспортних пригод за участю пішоходів. Досліджуються природа та ознаки суспільно небезпечного діяння, пов'язаного з порушенням правил безпечної роботи транспорту. Забезпечення безпеки дорожнього руху входить до числа пріоритетних завдань, що стоять перед керівництвом нашої країни. Останніми роками підвищений інтерес викликає питання про запобігання дорожньо-транспортним пригодам за участю пішоходів. Однак, незважаючи на всі вжиті заходи: посилення відповідальності за керування автотранспортним засобом у стані алкогольного сп'яніння, збільшення штрафних санкцій за порушення правил дорожнього руху, встановлення камер відеоспостереження тощо скоротити кількість дорожньо-транспортних пригод за участю пішоходів поки що не вдається.

Зауважується, що внаслідок дорожньо-транспортної пригоди з настанням кримінально караних наслідків кваліфікація події відбувається на підставі ст. 286 КК України, але якщо подія мала місце з вини пішохода – кримінальна відповідальність настає за ст. 291 КК України. Акцентується увага на важливості людського фактору як визначального детермінанту дорожньо-транспортних пригод.

Актуальність цієї проблеми полягає також у тому, що значний відсоток дорожньо-транспортних пригод пов'язаний з наїздом на пішоходів; майже половина наїздів відбувається через порушення правил дорожнього руху

самими пішоходами, при цьому значна кількість ДТП закінчується смертельними наслідками.

На основі дослідження пропонується висновок про необхідність удосконалення норм чинного законодавства в частині кримінальної та адміністративної відповідальності за порушення правил безпеки дорожнього руху пішоходами, а також пропонується розроблення комплексу заходів, застосування яких сприятиме запобіганню дорожньо-транспортним пригодам за участю пішоходів.

Ключові слова: *дорожньо-транспортна пригода, правила дорожнього руху, водій, пішохід, кримінальна відповідальність, кримінально-правова кваліфікація, кримінальне правопорушення проти безпеки руху та експлуатації транспорту, дорожній рух, детермінанти, запобігання, запобіжні заходи.*

Abakina-Piliavska L. M., Prodanets N. M., Sainchyn S. O. Road accidents involving pedestrians under martial law: criminal legal and criminological aspects

The article deals with the issues of criminal law and criminological characteristics of road traffic accidents involving pedestrians. The nature and signs of a socially dangerous act related to violation of the rules of safe operation of transport are investigated. Ensuring road safety is one of the priority tasks facing the leadership of our country. In recent years, the issue of preventing road accidents involving pedestrians has attracted increased interest. However, despite all the measures taken, such as increased liability for driving under the influence of alcohol, increased penalties for traffic violations, installation of video surveillance cameras, etc., it has not yet been possible to reduce the number of road accidents involving pedestrians.

It is noted that as a result of a road traffic accident with criminal consequences, the event is qualified under Article 286 of the Criminal Code of Ukraine, but if the event occurred through the fault of a pedestrian, criminal liability arises under Article 291 of the Criminal Code of Ukraine. The author emphasizes the importance of the human factor as a determinant of road traffic accidents.

The relevance of this problem also lies in the fact that a significant percentage of road traffic accidents involve pedestrian collisions; almost half of the collisions occur due to violations of traffic rules by pedestrians themselves, and a significant number of accidents end in death.

On the basis of the study, the author makes a conclusion that it is necessary to improve the provisions of current legislation in terms of criminal and administrative liability for violation of traffic safety rules by pedestrians, and also proposes to develop a set of measures which will help prevent road traffic accidents involving pedestrians.

Key words: *road traffic accident, traffic rules, driver, pedestrian, criminal liability, criminal law qualification, criminal offense against traffic safety and operation of transport, traffic, determinants, prevention, preventive measures.*

Постановка проблеми. Дорожньо-транспортні пригоди (далі – ДТП) є однією з найгостріших соціально-економічних проблем, які стоять не тільки перед Україною, а й перед більшістю країн. Щорічно у світі від ДТП гинуть або отримують травми понад 10 млн осіб. Згідно з офіційною статистикою в Україні знизилися основні показники аварійності, однак, незважаючи на певні позитивні зміни, рівень ДТП, як і раніше, залишається високим. При цьому, значна частина ДТП відбувається за участю пішоходів.

Висока автомобілізація громадян України вимагає підвищеної уваги та застосування додаткових заходів з метою підвищення рівня безпеки учасників дорожнього руху, особливо їхньої незахищеної частини – пішоходів. Успішне розв’язання цієї проблеми як частини

загальнодержавної системи можливе тільки за комплексного підходу з використанням сучасних технічних можливостей та розробок, в чому й полягає актуальність обраної тематики.

Стан дослідження. Питаннями безпеки дорожнього руху займалося чимало вітчизняних науковців, як то А. М. Бабенко, В. Батиргареєва, В. Борисов, С. Гізімчук, Б. Головкін, С. Гусаров, А. Калініна, М. Колодяжний, В. Колпаков, О. Костенко, В. Мисливий, К. Полтава, В. Приходько, С. Шрамко та багато інших. Попри таку значну увагу до вказаної проблематики, дослідження особливостей ролі пішохода в дорожньо-транспортній пригоді наврядчи можна назвати задовільною.

Метою даної статті є кримінально-правовий та кримінологічний аналіз ролі пішохода в дорожньо-транспортній пригоді.

Виклад основного матеріалу. Причин ДТП багато, але якими б різноманітними вони не були, у більшості випадків вина лежить саме на людині. Найбільшу небезпеку становить свідоме порушення Правил дорожнього руху (надалі – ПДР), яке набуло сьогодні, на жаль, значного поширення, ДТП трапляються не тому, що правила переходу через дорогу є складними та складноздійснюваними, а тому, що порушники, діючи за принципом «пішохід завжди правий», свідомо нехтують ними.

Якщо ДТП сталося по вині водія, то кримінально-правова кваліфікація події відбувається на підставі ст. 286 КК України, але якщо подія мала місце з вини пішохода – кримінальна відповідальність настає за ст. 291 КК України.

Незважаючи на те, що відповідальність пішоходів за порушення ПДР передбачена ст. 291 КК України, притягуються вони до неї рідко (за 2024 рік було виявлено 138 кримінальних правопорушень [1]). У більшості випадків винним визнається водій. Це пояснюється тим, що в останнього є технічна можливість зупинитися, щоб уникнути зіткнення.

Кримінальна відповідальність, передбачена ст. 291 КК України, має велике значення в запобіганні порушенням правил транспортної безпеки, водночас, законодавча конструкція складу посягання істотно ускладнює правильну кваліфікацію кримінально караних порушень правил безпеки на транспорті. При цьому цю проблему зазвичай пов'язують з особливістю суб'єкта. Незважаючи на те що кримінальне правопорушення, передбачене ст. 291 КК України, має певну специфіку, його безпосереднім об'єктом так само, як і всіх інших кримінальних правопорушень у сфері транспорту, виступають відносини щодо забезпечення безпеки руху та експлуатації транспорту. Об'єктивна сторона досліджуваного посягання має матеріальний характер та полягає в порушенні встановлених правил безпеки руху або експлуатації транспорту, настанні наслідків у вигляді шкоди здоров'ю людини (тілесні ушкодження відповідного рівня тяжкості або смерть), а також причинного зв'язку між діянням та такими наслідками.

Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення передбачає тільки необережність. Суб'єктом є пасажир, пішохід або інший учасник руху, який досяг 16 років.

Звертаючись до офіційної статистики Патрульної поліції можемо відмітити, що однією із частих причин ДТП є перехід пішохода у невстановленому місці: у 2024 році таких ДТП було 728, з яких загинуло 167 осіб; неочікуваний вихід пішохода на проїздну частину став причиною 296 випадків ДТП, де 54 було з загиблим потерпілим; невиконання пішоходом вимог сигналів регулювання стало причиною 65 ДТП, внаслідок 11 з яких мало місце загибель потерпілого; порушення ПДР пішоходами у стані алкогольного сп'яніння у вказаному звітному періоді стало причиною 30 ДТП, серед яких у 8 випадках мала місце смерть потерпілої особи [2; 8; 9; 10; 11; 12].

Із аналізу наукових джерел вбачається, що більшість вчених людський фактор визнають за визначальний детермінант дорожньо-транспортних пригод. Так, наприклад, В. А. Мисливий, підтримуючи таку позицію, людський фактор вважає за свідоме та грубе порушення правил дорожнього руху, а також «результат недбалості, неуважності та неналежних психофізіологічних якостей при керуванні транспортними засобами, що призводить до трагедій на дорогах» [3, с. 244-247].

У свою чергу, В. В. Голіна, С. С. Шрамко, людський фактор трактують як «соціально-демографічні, психофізичні особливості особистості основних учасників дорожнього

руху, рівня їх правосвідомості, культури, ступеня ризикованості їх дій у конкретних дорожніх ситуаціях, мотивів порушення правил дорожнього руху, оцінки й сприйняття інформації про ситуацію та ін.» [4, с. 113-121]. М. Г. Колодяжний слушно зауважує, що «саме від людського фактору, тобто поведінки водіїв, пішоходів, пасажирів у конкретних умовах місця і часу залежить настання ДТП і фатальних наслідків» [5, с. 25].

Підтримуючи вищевказаний підхід, хочемо доповнити, що поведінка пішоходів є не менш значимим чинником порушень у сфері безпеки дорожнього руху, що доводить як офіційна статистична інформація, так і судова практика останніх років.

Показовою була Постанова Верховного Суду від 20.11.2019 року у справі № 296/2509/16-ц [6], де було вирішене питання щодо стягнення майнової шкоди з учасника ДТП – пішохода на користь водія, який вчинив наїзд на нього. З аналізу тексту судового рішення вбачається, що водій допустив наїзд на пішохода, який, порушуючи Правила дорожнього руху, раптово вибіг на проїзну частину, не впевнившись у відсутності небезпеки для себе та інших учасників дорожнього руху, чим створив небезпеку для руху водію автомобіля, який, у свою чергу, не мав технічної можливості уникнути наїзду в даній дорожній обстановці.

Поділяємо думку Ю. Б. Данильченко щодо того, що людський фактор дійсно є головною причиною адміністративних та кримінально караних порушень правил, встановлених у сфері дорожнього руху, що, безперечно, має враховуватися при розробці заходів, рекомендацій та пропозицій щодо підвищення рівня безпеки дорожнього руху та запобігання правопорушенням даного спрямування [7, с. 276].

Звертаючись до питання запобігання порушенням правил безпеки дорожнього руху, як водіями, так і пішоходами, й іншими учасниками дорожнього руху, вважається за необхідне впровадження інноваційних технологій, а також форм і методів протидії порушенню ПДР пішоходами. Щоб досягти зазначеної мети, потрібно встановити причини скоєння ДТП за участю пішоходів і на їх основі розробити відповідний комплекс заходів.

Причини скоєння ДТП за участю пішоходів ми умовно ділимо на три групи. До першої відносимо ті з них, які пов'язані з переходом проїжджої частини в недозволеному місці; поганою освітленістю та видимістю ліній розмітки, знаків пішохідних переходів; знаходженням пішохода під час переходу проїжджої частини у стані сп'яніння; використанням пішоходом під час переходу проїжджої частини мобільного телефону, навушників.

Крім тих заходів, які вже застосовуються для усунення перелічених причин, пропонуємо віднести сюди й інформаційні кампанії для населення про безпеку дорожнього руху, наслідки та відповідальність на прикладах уже скоєних ДТП.

Працівникам патрульної поліції необхідно регулярно (наприклад, щокварталу) проводити профілактичну роботу не тільки з державними і приватними підприємствами, що здійснюють перевезення пасажирів, вантажоперевезення, а й з тими, хто не задіяний у цьому процесі. У своїх виступах поліцейські повинні говорити про найчастіші порушення ПДР, що здійснюються як водіями, так і пішоходами, про кримінальну та адміністративну відповідальність і тих, і інших; звертати особливу увагу на недопущення перебування на проїжджій частині в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння; роз'яснювати правила переходу як регульованих світлофорами пішохідних переходів, так і нерегульованих.

Як правило, відсутність дорожніх знаків або їхнє невірне тлумачення призводять до того, що водій не може вчасно зорієнтуватися в ситуації, а пішохід – правильно вибрати місце для переходу дороги, що призводить до трагедії, особливо в темну пору доби, дощову та туманну погоду тощо.

Найпоширенішими причинами наїздів на пішоходів є недостатня освітленість (за подібних умов гострота зору значно знижується) та перебування пішохода у стані сп'яніння.

Вважаємо, що розв'язанням цієї проблеми може стати співпраця підрозділів поліції з організаціями, що займаються розробленням інноваційних технологій у сфері безпеки дорожнього руху. Насамперед потрібно оснастити всі пішохідні переходи магістральними світлодіодними світильниками або лампами вуличного освітлення (з боків або безпосередньо

над проїжджою частиною), використовувати шумові смуги (за 10-15 м до пішохідного переходу) зі світлоповертальною плівкою. Можна застосовувати автономні системи освітлення пішохідного переходу з датчиком руху. Водії за десятки метрів таким чином отримають змогу ідентифікувати пішохідний перехід і завчасно забезпечити безпечний режим руху.

Ефективним вважається встановлення пішохідних огорож в місцях активного руху транспортних засобів і пішоходів: на перехрестях, автомобільних парковках біля супермаркетів, великих підприємств, торгових складів тощо.

Частими причинами ДТП є використання пішоходом мобільного телефону під час переходу проїжджої частини та прослуховування музики в навушниках: увага пішохода розсіюється, він не може правильно визначити відстань і швидкість об'єктів, що рухаються, не встигає зреагувати на транспортний засіб, який наближається, не помічає його, не чує сигналу і в результаті потрапляє під колеса. На жаль, такі випадки не рідкість. На нашу думку, з метою виховання навичок безпечної поведінки на дорозі потрібно впровадити в освіту, починаючи з дошкільної, федеральні державні освітні стандарти щодо запобігання дитячому травматизму, а також обов'язкову дисципліну «Безпека дорожнього руху».

Вважаємо необхідними розробку і подальше встановлення в автомобілях нових електронних систем, які запобігатимуть ДТП за участю пішоходів. У деяких зарубіжних автомобілях уже є спеціальні радари розширеного спектра дії, здатні визначати крім великих об'єктів також мотоциклістів, велосипедистів і пішоходів. Подібні системи самостійно виявляють дрібні об'єкти на дорозі і попереджатимуть водія про небезпеку наїзду, а в разі потреби – знижуватимуть швидкість або зупинятимуть автомобіль.

Таке обладнання пропонує концерн «Вольво» (система попередження про ризик наїзду на пішохода з функцією автоматичного гальмування). Компанія «Honda» розробляє комунікацію смартфона з автомобілем, в основі якої лежить технологія передачі даних на невеликі відстані за спеціальним радіоканалом (DSRC), який у разі виявлення пішохода, який перетинає, наприклад, дорогу впоперек, негайно попереджає водія звуковим і візуальним сигналом про небезпеку наїзду. Компанія «Тойота» активно працює в напрямку широкого використання подібних систем. Автомобілі «Тесла» взагалі оснащенні системою безпілотного керування.

До другої групи причин скоєння ДТП ми відносимо відсутність на одязі пішохода світловідбивних елементів під час переходу проїжджої частини або руху вздовж неї. Вважаємо, що необхідно врегулювати на законодавчому рівні низку аспектів, пов'язаних із застосуванням світлоповідбивних, в тому числі, вивчити і впровадити досвід їх використання в інших країна, адже сьогодні в ряді Європейських країн людина без світловідбивного елементу на рюкзаку або одязі – рідкість. Носіння таких елементів вважається обов'язковим, а його відсутність на пішоході слугує вагомим аргументом на захист водія в разі наїзду на пішохода в темний час доби.

До третьої групи причин скоєння ДПТ віднесемо низький рівень культури учасників дорожнього руху (водія і пішохода). Незважаючи на те що багато хто з них хоча б раз виступав і в одній, і в іншій ролі, порозуміння вони досягають вкрай рідко. Як показує практика, водій автотранспортного засобу посідає головну позицію в дорожньому русі та є основним суб'єктом взаємодії як з водіями інших автотранспортних засобів, так і з пішоходами. Від моделі поведінки водія та пішохода (небезпечної чи безпечної) у більшості випадків залежить безпека дорожнього руху. Неповага, незнання навіть елементарних ПДР, агресивність водіння, принцип «пішохід завжди правий» часто призводять до трагедії. Крім того, причинами аварійності на дорогах є відсутність комфортного пересування, обмежені міські умови, обмеженість паркувального простору, нехтування інтересами інших учасників руху.

Висновки. Для того щоб підвищити рівень культури водіїв і пішоходів, зобов'язати їх дотримуватися ПДР, необхідно популяризувати в засобах масової інформації, Інтернеті основні принципи поведінки на дорозі; регулярно проводити відповідні профілактичні заходи в освітніх установах; залучати волонтерські організації, учнів поліцейських класів до акцій, пов'язаних із забезпеченням безпеки дорожнього руху. Отже, для зниження рівня

смертності та аварійності на дорогах потрібно розробити і впровадити комплекс правових і технічних заходів, з урахуванням причин та умов, які спряють порушенню правил безпеки дорожнього руху не лише водіїв, але й пішоходів.

Список використаних джерел:

1. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Офіс Генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2

2. Статистика. Патрульна поліція України. URL: https://patrolpolice.gov.ua/statystyka/

3. Мисливий В. А. Запобігання дорожньо-транспортним деліктам на безпілотному автотранспорті. *Наукові читання, присвячені пам'яті професора Т. А. Денисової*: зб. мат. (Запоріжжя, 10 бер. 2022 р.) / Класич. приват. ун-т. Запоріжжя: КПУ, 2022. С. 244–247.

4. Голіна В. В., Шрамко С. С. Концептуальні основи культурологічного напряму підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні. *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. пр. / редкол.: В. С. Батиргареєва (голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2021. Вип. 42. С. 113–121.

5. Колодяжний М. Г. Стратегія Vision Zero: уроки для України: *монографія*. Харків: Право, 2022. 300 с.

6. Постанова Верховного Суду від 20.11.2019 року у справі № 296/2509/16-ц (провадження № 61-34163св18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85836172

7. Данильченко Ю.Б. «Людський» фактор у системі детермінації правопорушень у сфері безпеки дорожнього руху. *Наукові дослідження у сфері протидії злочинності* : матеріали наук. конф. за підсумками роботи фахівців НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса Нац. акад. прав. наук України за фундаментал. темами у 2022 р. (м. Харків, 6 груд. 2022 р.) / НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України. Харків : Право, 2023. 304 с. С. 274-277.

8. Бабенко А.М. Особливості запобігання кримінальним правопорушенням проти безпеки руху та експлуатації транспорту в Україні. *Правові новели.* 2023. № 19. С. 251-258.

9. Andriy Babenko, Oleksandr Mazurenko, Anastasiia Mernyk. Chronic Alcoholism Treatment in Custodial Facilities: Ukraine's Experience During Independence. *Wiadomości Lekarskie.* 2019. № 12. P. 2451-2457.

10. Бабенко А.М. Тактико-психологічні, кримінально-процесуальні, адміністративно-правові та оперативно-розшукові заходи профілактики і запобігання кримінальним правопорушенням. *Південноукраїнський правничий часопис* № 1. 2021 С. 14-22.

11. Бабенко А.М. Кримінологічна характеристика кримінальних правопорушень проти безпеки руху та експлуатації транспорту в Україні. *Держава та регіони. Серія: Право.* 2023. № 1 (79). С. 275-281.

12. Бабенко А. М. Запобігання злочинності в регіонах України: концептуально-методологічний та праксеологічний вимір: монографія. Одеса: ОДУВС, 2014. 416 с.

УДК 347.447.5:347.457]:[330.341.1:334.722]
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.65

САМОЙЛЕНКО Г. В.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри цивільного права
(Запорізький національний університет)

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА КРЕДИТНИМИ ДОГОВОРАМИ СТАРТАПІВ

Стаття присвячена осмисленню та науково-теоретичному аналізу особливостей цивільно-правової відповідальності суб'єктів, які започаткували стартап, використавши позичковий капітал, сформований за рахунок коштів, одержаних за кредитним договором комерційного банку. Визначено, що попри активізацію пошуків бізнес ідей та способів фінансування їх втілення у реальне життя, започаткування челенжів, конкурсів та програм, включно інвестиційних, ця сфера суспільних відносин ще не набула свого необхідного ступеня нормативно-правового регулювання, попри потребу в регулюванні питань створення та використання об'єктів права інтелектуальної власності, розподілу прибутків та активів між засновниками стартапів та їх інвесторами, державної підтримки окремих напрямків підприємницької діяльності, включно малого та середнього бізнесу, особливо в умовах воєнного стану, встановленого внаслідок збройної агресії РФ проти України, пільги та обмеження відповідальності позичальників за кредитними договорами комерційних банків для розвитку та просування стартапів та ін.

Встановлено полісемічність категорії «стартап» в залежності від контексту: як суб'єкта інноваційної діяльності, венчурного підприємництва та як об'єкта (об'єкта права промислової власності). Доведено, що зведення категорії «стартап» в Постанові КМУ від № 28 від 24.01.2020 р. до розуміння «новоствореного суб'єкта підприємницької діяльності» безпідставно усуває властиву йому ознаку, – впровадження інноваційних продуктів, під якими варто розуміти роботи, товари та послуги, у зв'язку з чим обґрунтовується критика положень ст. 1 Закону України «Про інноваційну діяльність», якою закріплено дефініцію інноваційного продукту. Обґрунтовано, що категорія «стартап» є комплексною категорією, яка включає венчурне підприємництво та комерціалізацію (виведення на ринок) результатів такої діяльності. Визначено, що цивільно-правова відповідальність засновників стартапів, в тому числі за кредитними договорами комерційних банків нормативно не врегульована, що визначає застосовність загальних положень про цивільно-правову відповідальність (договірну та позадоговірну), яка виконує як правозахисну, так і правоохоронну функції в умовах підвищеного ризику стартапів. Визначено, що така відповідальність є нормативно обмеженою положеннями ч. 5 ст. 18 Закону України «Про споживче кредитування», а в умовах дії воєнного стану, зокрема, п. 18 Розділу «Прикінцеві та перехідні положення» ЦК України.

Ключові слова: *відповідальність, цивільно-правова відповідальність, правові наслідки порушення зобов'язання, кредитний договір, стартап, обмеження відповідальності, звільнення від відповідальності, грошові зобов'язання, об'єкти права інтелектуальної власності, промислова власність, авторські права, організаційно-правова форма, просте товариство, юридична особа, сумісна діяльність, захист цивільних прав, склад цивільного правопорушення, збитки, банкрутство, відновлення платоспроможності боржника, форс-мажор, дія обставин непереборної сили, ризик підприємницької діяльності.*

Samoylenko G. V. Liability under startup credit agreements

The article is devoted to the comprehension and scientific-theoretical analysis of the features of civil liability of subjects who launched a startup using loan capital formed at the expense of funds received under a commercial bank loan agreement. It is determined that despite the intensification of the search for business ideas and ways to finance their implementation in real life, the launch of challenges, competitions and programs, including investment ones, this sphere of public relations has not yet acquired its necessary degree of regulatory and legal regulation, despite the need to regulate the issues of creation and use of intellectual property rights, distribution of profits and assets between startup founders and their investors, state support for certain areas of entrepreneurial activity, including small and medium-sized businesses, especially in the conditions of martial law established as a result of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, privileges and limitations of liability of borrowers under commercial bank loan agreements for the development and promotion of startups, etc.

The polysemy of the category "startup" has been established depending on the context: as a subject of innovative activity, venture entrepreneurship and as an object (object of industrial property rights). It has been proven that the reduction of the category "startup" in the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 28 of 01.24.2020 to the understanding of a "newly created entity of entrepreneurial activity" unreasonably eliminates its inherent feature – the introduction of innovative products, which should be understood as works, goods and services, in connection with which the criticism of the provisions of Article 1 of the Law of Ukraine "On Innovative Activity", which enshrines the definition of an innovative product, is justified. It has been substantiated that the category "startup" is a complex category that includes venture entrepreneurship and commercialization (market launch) of the results of such activity. It was determined that the civil liability of startup founders, including under credit agreements of commercial banks, is not regulated by law, which determines the applicability of general provisions on civil liability (contractual and non-contractual), which performs both human rights protection and law enforcement functions in conditions of increased risk of startups. It was determined that such liability is normatively limited by the provisions of Part 5, Article 18 of the Law of Ukraine "On Consumer Lending", and in conditions of martial law, in particular, by Clause 18 of the Section "Final and Transitional Provisions" of the Civil Code of Ukraine.

Key words: *liability, civil liability, legal consequences of breach of obligation, credit agreement, startup, limitation of liability, exemption from liability, monetary obligations, objects of intellectual property law, industrial property, copyright, organizational and legal form, simple partnership, legal entity, joint activity, protection of civil rights, civil offense, losses, bankruptcy, restoration of the debtor's solvency, force majeure, force majeure, entrepreneurial risk.*

Постановка проблеми. Стартап як явище, з яким пов'язують втілення ідей створення чи розширення бізнесу на основі поєднання бізнес ідей, створення та запровадження інновацій, інноваційних технологій відоме давно. Здебільшого, воно полягає у об'єднанні сил, ідей та капіталів кількох осіб, серед яких присутня особа, яка має ідею або готову інновацію чи технологію, а інша виступає інвестором в фінансуванні досліджень, виробництва, організації надання послуг чи виконання робіт, тощо. Стартап часто пов'язують з пошуком інвестора, або ж, навпаки, з пошуком осіб, які мають ідеї чи технології, але не мають або ж фінансів, або досвіду реалізації певних ідей, тощо. З погляду на достатньо абстрактний характер самої ідеї стартапу, в Україні наразі відсутній єдиний нормативно-правовий акт,

спрямований на регулювання відносин, пов'язаних зі стартапом. Закономірно, що в залежності від аспектів створення та розвитку стартапу, відносини щодо нього врегульовано різними актами цивільного законодавства, що ускладнює механізм їхнього правового регулювання. Оскільки стартап є доволі ризикованою сферою підприємницької діяльності, для розвитку якої залучається власний, позичковий капітал інвесторів чи кредитні активи комерційних банків за кредитними договорами, існує потреба у врегулюванні і відповідальності засновників стартапів за кредитними договорами комерційних банків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню інституту цивільно-правової відповідальності взагалі, та відповідальності сторін за окремими договорами присвячено праці багатьох науковців, серед них: Н. С. Кузнецової, Р. Б. Шишки, Р. А. Майданика, В. Л. Яроцького, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. І. Борисової, А. Б. Гриняка, С. О. Сліпченка, Є. О. Мічуріна, В. А. Кройтора та ін. Правовому регулюванню стартапів, венчурного підприємництва, інноваційної та інвестиційної діяльності, венчурних інвестицій, стартапів як форми підприємницької діяльності присвячено наукові дослідження Ю. М. Жорнокуя, О. А. Явор, Є. О. Тупицької, К. О. Маслової-Юрченко, О. Р. Шишки, І. В. Лисенко, Н. І. Ситник, О.В . Кузьменко, О. В. Гаєвая та ін. Достатньо велика увага в роботах науковців була присвячена аспектам підприємницької діяльності; інвестиційної діяльності; діяльності, спрямованої на створення об'єкта права інтелектуальної власності та ін. Відповідальність стартапів за кредитними договорами комерційних банків не була предметом глибоких наукових досліджень попри те, що вагомою складовою етапів стартапів є їх фінансування. Захист прав та інтересів як засновників стартапів, так і кредитних установ на пропорційній справедливій основі є запорукою урегульованості, стабільності суспільних відносин та забезпечення прав та інтересів їх учасників.

Виклад основного матеріалу. Стрімкий розвиток економічних відносин зумовив розвиток науки, техніки та технологій. Отримання прибутків все більшою мірою залежить від рішень, ідей, новітній технологій та інновацій. Взаємопов'язані явища, – розвиток економіки та економічне (фінансове) зростання держави є запорукою вирішення соціальних питань, фінансування яких знаходиться в прямій залежності від дохідної частини бюджету країни, сформованої, переважно, від надходжень податків, зборів, доходів державних підприємств. Саме тому держава має приділяти значну увагу розвитку стартапів, які здатні акумулювати ресурс створення нового ефективного, оптимального. В умовах збройної агресії РФ проти України достатньо велика кількість стартапів виявили достатньо високу ефективність вирішення поставлених завдань в військовій сфері, що зберігає людські життя, сприяє захисту прав і свобод громадян, мінімізує витрати в умовах обмежених ресурсів протистояння ворогу.

Нажаль, попри загальне розуміння стартапу, відсутнє нормативне визначення дефініції «стартап» та регулювання відносин в цій сфері. Науковцями було запропоновано різні визначення стартапів, що породжує дискусії щодо їх правової природи, правового статусу та притаманних ознак. Закономірно, що це є необхідним для застосування науково обґрунтованих підходів до правового регулювання відносин, де стартап виступає чи то суб'єктом, чи то об'єктом відповідних правовідносин, щодо чого в науці цивільного права також тривають дискусії. Так, Ю. М. Жорнокуй, який один з перших в Україні досліджував відносини у сфері венчурного підприємництва, визначив його поліаспектність: як підприємницької діяльності; як інвестиційної діяльності; як діяльності, спрямованої на створення об'єкта права інтелектуальної власності. Він також обґрунтував, що венчурне підприємство має двояку юридичну природу, оскільки воно може виступати юридичною особою, що здійснює венчурне підприємництво, так і об'єктом цивільно-правових відносин [1, с. 6]. Ним було також обґрунтоване розуміння венчурного підприємництва як спеціального виду підприємництва, заснованого на у здатності підприємця акумулювати з різних джерел кошти, орієнтований на практичне використання технічних і технологічних високорентабельних нововведень, завершення науково-технічних проектів, які не було випробувано чи вдосконалення вже існуючих, що має на меті реалізацію прав інтелектуальної власності, отримання прибутку та (або) іншого ефекту

чи переваг [1, с. 16]. В свою чергу Г. М. Сітченко доводить, що стартап є реципієнтом венчурних інвестицій, суб'єктом інвестиційної діяльності, власником або володільцем об'єкту венчурного інвестування, який одержав від інвестора майно, майнові права й інші цінності у власність чи у користування в обмін на частки (акції) у статутному капіталі, і використовує їх у своїй підприємницькій діяльності або в спільній підприємницькій діяльності з інвестором. Науковцем визначено також ознаки, які, на її думку характеризують стартап як учасника відносин венчурного інвестування інноваційної діяльності: 1) новостворене товариство; 2) інноваційна спрямованість діяльності; 3) значний ринковий потенціал; 4) високий ризик діяльності у сфері інновацій [2, с. 3]. Дискусійним у такому визначенні є саме така ознака, як «новостворене товариство». Адже відсутня нормативна вимога створення нового товариства, що визначає допустимість застосування учасниками будь-яких організаційно-правових форм співпраці інвестора та ініціатора стартапу як бізнес ідеї, технології, інновації, нового об'єкту права інтелектуальної власності (як вже створеного, так і такого, створення якого чи яких можливе в майбутньому внаслідок реалізації ідеї стартапу як діяльності): створення нового товариства, включення до складу учасників існуючого товариства, створення простого товариства на основі договору простого товариства чи навіть договору про спільну діяльність, в якому можуть закріплюватися умови участі в діяльності та розподілу прибутків, доходів та капіталу. За визначенням О. Р. Шишки певна проблема існує в частині полісемічного розуміння підприємства у сфері венчурного інвестування (питання суб'єкта та об'єкта правовідносин), оскільки, на його переконання, в ЦК України закладено ідею, що суб'єкт не може одночасно бути об'єктом цивільних правовідносин і навпаки, що призводить до колізії наукових підходів та нормативно-правового регулювання. Науковцю належить влучний вислів «підприємство як організація (юридична особа, суб'єкт цивільних прав) – це не майно. Так само і підприємство як єдиний майновий комплекс (майно, об'єкт цивільних прав) – це не організація». [3, с. 148, 149]. Варто погодитися з критикою науковцем позиції Р. Тарнавського, який визначив, що єдиним об'єктом венчурного інвестування є підприємство-реципієнт як єдиний майновий комплекс [4, с. 60]. Така ситуація пояснюється тим, що і сам термін «підприємство» має різний контекст в ЦК України, – як суб'єкта цивільних прав в контексті організації та об'єкта в контексті визначення єдиного майнового комплексу, який характеризується оборотоздатністю.

Загалом, не варто зводити розуміння стартапу виключно до венчурного підприємництва. Так, Ю. М. Жорнокуй визначає, що об'єктом венчурного інвестування інноваційної діяльності є майнові права на втілений у матеріальний носій інтелектуальний продукт, який створено в результаті наукових досліджень, результати яких є практично придатними (одна з ознак об'єкта права промислової власності). Ним також зроблено висновок, що основною метою інноваційної діяльності є створення позитивного результату проведених науково-технічних та конструкторських робіт у формі об'єкта права інтелектуальної власності, створеного в результаті творчої діяльності, втіленого у певну об'єктивовану форму (патент, свідоцтво, тощо) [5, с. 31]. Зважаючи на мету, яку переслідують суб'єкти стартапу, таке венчурне підприємництво, інвестиційна та інноваційна діяльність є його складовими, сукупність яких і можна описати за загальною назвою «стартап». Так, ст. 1 Закону України «Про інноваційну діяльність» визначає інноваційний продукт як результат науково-дослідної і (або) дослідно-конструкторської розробки, що відповідає вимогам, встановленим цим Законом. Відповідно, інноваційна діяльність визначено як діяльність, спрямовану на використання і комерціалізацію такого продукту шляхом випуску на ринок нових конкурентоздатних товарів і послуг [6]. Тобто, закон визначає складовою інноваційної діяльності не лише створення об'єкту права інтелектуальної власності, що властиве чи є метою венчурного підприємництва, а й його використання створенням нової продукції (товарів, послуг) та просування його на ринку (продажу екземплярів такої продукції). Звертає увагу і інше, – чому закон говорить лише про товари та послуги? Здається, такий підхід законодавця не є послідовним, адже і окремі види робіт (як діяльність, що має наслідком матеріалізований результат) можуть характеризуватися використанням об'єктів права інтелектуальної власності як

наслідку проведених наукових досліджень чи пошуку технологічних, інженерних рішень, тощо. І якщо звернутися до розуміння того, що саме об'єкти права промислової власності, здебільшого, є об'єктами венчурного підприємництва, зрозуміло, і більшості стартапів, то закономірним було б включити в зазначеному законі до категорії продукції і роботи. Тим більше, що такий підхід було застосовано і в Законі України «Про захист прав споживачів» [7], пунктом 19 ч. 1 ст. 1 якого прямо закріплена дефініція «продукції» як будь-якого виробу (товару), роботи чи послуги, що виготовляються, виконуються чи надаються для задоволення суспільних потреб. Пропонуємо викласти абзац 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про інноваційну діяльність» в наступній редакції: «інноваційна діяльність – діяльність, що спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоздатних товарів, робіт, послуг;», відповідно абзац 4 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про інноваційну діяльність» в наступній редакції: «інноваційна продукція – нові конкурентоздатні товари, роботи чи послуги, що відповідають вимогам, встановленим цим Законом». Критиці піддаємо і формулювання абз. 1 ч. 1 ст. 1 зазначеного закону, який взагалі змішує категорії, розуміючи під інноваціями новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології, продукцію або послуги (а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери). Тобто, в одному випадку законодавець визначає послугу одним із видів продукції, а в іншому випадку ставить кому між ними, визначаючи їх різнопорядковими категоріями (а не загальне і окреме). Здається, в першому випадку, застосовуючи категорію продукція, законодавець розумів саме матеріалізований об'єкт, який можна було б назвати «товар». Але і в такому випадку залишається проблема з віднесення робіт, що характеризуються новизною, інноваційністю та комерційною застосовністю до категорії об'єктів «інноваційної продукції». Звичайно, що в науці цивільного права зустрічаються дискусії щодо розмежування категорій «робіт» та «послуг», але видається, що більшість науковців схиляється, все ж таки, до їхньої відмінності за певними ознаками. Серед них, визначених А. Б. Гриняком варто назвати притаманні послугам: нематеріальний, неуречевлений результат діяльності виконавця, невіддільність від особи виконавця, неможливість зберігання, споживання в процесі надання, задоволення нематерільних потреб [8, с. 117-118]. Виходимо з тих позицій, що не лише товари та послуги можуть бути предметом створення стартапів, але й нові види робіт чи інноваційні підходи та технологічні рішення до виконання певних видів робіт, тим більше, що і абз. 1 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про інноваційну діяльність» до інновацій відносить новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології. Зрозуміло, що йдеться про технології виконання певних робіт (наприклад, з виробництва тих же товарів).

Наразі в Україні широко вживаним стало розуміння стартапу саме як інноваційного стартап проекту. Загалом, міжнародний досвід свідчить як про високу ризиковість таких проектів, так і про можливість їхньої високої прибутковості за певних умов. Наочним прикладом слугує досвід компанії Philips, яка майже століття зберігала лідерство в галузі виробництва ламп розжарювання, створення радіо, телеапаратури, комп'ютерних технологій саме завдяки поєднанню науково-дослідного підходу з ефективним менеджментом та маркетингом просування продуктів на ринку. Показовим стало продаж активів компанії, яка перебувала на межі банкрутства на початку 1980 х років, зокрема, проектів ASML і TSMC. ASML, заснована Philips у 1984 році, є найбільшою технологічною компанією Європи з капіталізацією в 266 млрд. доларів, а частка в інвестованому в 1986 р. компанією Philips тайванському стартапі TSMC оцінюється наразі близько 121 млрд. доларів [9]. Звичайно, що на першому етапі створення стартапу фінанси відсутні або ж вони обмежені, що змушує їх засновників шукати зовнішні джерела фінансування, звертаючись до венчурних інвесторів, подаючи заявки на конкурси та гранти (приміром є відома широкому загалу платформа Sikorsky Challenge та інші). В наукових працях, здебільшого упускається, що в Україні більшість стартапів не потребують залучення занадто великих коштів. Тому окремі особи вдаються

до споживчого кредитування, запозичуючи в банків позичкові кошти на підставі кредитних ліній за кредитними картками на підставі кредитного договору з сумою кредиту орієнтовно до 125.тис. грн. Вочевидь, варто нагадати і про Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні», ч. 2 ст. 16 якого визначено основні види фінансової державної підтримки: 1) часткову компенсацію відсоткових ставок за кредитами, що надаються на реалізацію проектів суб'єктів малого і середнього підприємництва; 2) часткову компенсацію лізингових, факторингових платежів та платежів за користування гарантіями; 3) надання гарантії та поруки за кредитами суб'єктів малого і середнього підприємництва; 4) надання кредитів, у тому числі мікрокредитів, для започаткування і ведення власної справи; 5) надання позик на придбання і впровадження нових технологій; 6) компенсацію видатків на розвиток кооперації між суб'єктами малого і середнього підприємництва та великими підприємствами; 7) фінансову підтримку впровадження енергозберігаючих та екологічно чистих технологій; 8) інші види не забороненої законодавством фінансової державної підтримки [10]. Постановою КМУ «Про надання фінансової державної підтримки» від 24.01.2020 р. № 28 було запроваджено часткову компенсацію Фондом процентних ставок за кредитами суб'єктів підприємництва компенсації за кредитами 46 комерційних банків з тим, щоб процентна ставка (без урахування компенсації відсотків) визначалася: для суб'єкта підприємництва, що належить до новоствореного бізнесу (стартап), – не більше Індексу UIRD (три місяці) плюс сім процентних пунктів (пп. 7 п. 14 Постанови) [11]. Постанова передбачає максимальний розмір сум кредитів до 150 млн. грн. для пов'язаних осіб. Закономірно, що відповідальність позичальників за кредитними договорами комерційних банків зазначеною постановою не визначена, що є закономірним з погляду на приватність відносин між позичальником і засновником стартапу на основі дії принципу свободи договору. Чи не єдиним згадуванням про відповідальність є п. 30 Постанови КМУ № 28 від 24.01.2020 р., якою визначено, що відповідальність за недостовірність інформації, поданої до уповноваженого банку або уповноваженого лізингодавця для отримання державної підтримки, несе суб'єкт підприємництва. Нажаль, а ні її форма, а ні її межі, підстави та умови не визначені. Дискусійним є визначення основної і чи не єдиної ознаки стартапу, – новостворюваність бізнесу, що відкидає у визначенні ознаку інноваційності та переводить знову ж таки, об'єкт чи діяльність в розряд суб'єкта. Вважаємо, що «новостворюваність» входить до складу поняття «стартап», проте, не може вважатися єдиною його ознакою. Серед провідних ознак варто визнавати все ж таки, інноваційність в певній сфері діяльності. Іншою його ознакою варто визнавати ризиковість, зважаючи на невизначеність перспективності окупності та прибутковості того чи іншого стартапу. Як відомо, лише близько 1 з 10 заснованих стартапів є реалізованими з показниками прибутковості. За визначенням М. М. Великанової цивільно-правова відповідальність поряд із компенсаційною функцією має виконувати й функцію забезпечення належних стимулів щодо мінімізації ризиків [12, с. 19]. В ситуації залучення позичкового капіталу комерційного банку на підставі кредитного договору банки вдаються до оцінки ризиків та кратного перекриття позичкового капіталу правами на наявний капітал позичальника.

В умовах воєнного стану, коли було запроваджено обмеження відповідальності за кредитними договорами. Так, Розділ «Прикінцеві та перехідні положення» ЦК України було доповнено п. 18, згідно якого у період дії в Україні воєнного, надзвичайного стану та у тридцятиденний строк після його припинення або скасування у разі прострочення позичальником виконання грошового зобов'язання за договором, відповідно до якого позичальнику було надано кредит (позику), позичальник звільняється від відповідальності за ст. 625 ЦК України, а також від обов'язку сплати на користь кредитодавця (позикодавця) неустойки (штрафу, пені) за таке прострочення. Списанню також підлягають неустойка (штраф, пеня) та інші платежі, сплата яких передбачена відповідними договорами, нараховані включно з 24.02.2022 р. за прострочення виконання (невиконання, часткове виконання) за такими договорами [13]. Окремі банки спробували змінити умови договорів, замінивши відповідальність оплатою нарахувань за щомісячне обслуговування кредиту, тощо. Проте, судова

практика, здебільшого, віддавала перевагу позичальникам на підставі принципів рівності, розумності, справедливості. Наочним прикладом слугують справи: № 536/1724/23, в якій суд постановив рішення, яким частково задовольнив позовні вимоги АТ «ПриватБанк» до позичальника за кредитним договором про стягнення на користь позивача заборгованості по кредиту в сумі 58 033,00 грн., відмовивши у стягненні заборгованості за простроченими відсотками в сумі 9.604 грн. 66 коп. Суд встановив, що з Анкети-заяви позичальника від 06 грудня 2012 року вбачається, що процентна ставка та строк дії договору в ній не зазначені, позивач не надав договору про споживчий кредит, укладеного після підписання паспорту споживчого кредиту 20.09.2022 р., а додана позивачем до позову Анкета-заява про приєднання до банківських послуг, підписана відповідачем до підписання вказаного паспорту споживчого кредиту – 06.12.2012 року. З цього судом було зроблено висновок, що заява про приєднання до банківських послуг від 20.09.2022 року та Витяг з Тарифів обслуговування кредитних карт «Універсальна» та Умови та правила надання банківських послуг, не є договором про споживчий кредит у розумінні Закону України «Про споживче кредитування» [14]. Рішенням у справі ЄУН: 336/1026/24 від 14.05.2024 р. Шевченківський районний суд м. Запоріжжя частково задовольнив вимоги позивача про стягнення з відповідача заборгованості в сумі 65247,07 грн., де: заборгованість за кредитом 31501,24 грн.; заборгованість за процентами 15,47 грн; заборгованість за комісією 33730,36 грн., а також судові витрати, відмовивши у стягненні заборгованості за комісією. Судом зроблено висновок, що дії банку вносять істотний дисбаланс договірних прав та обов`язків на шкоду споживачу, що визначає несправедливість умов кредитного договору (розмір сукупної вартості споживчого кредиту та плати комісії за обслуговування кредитної заборгованості (38304) наближений до розміру кредиту, отриманого ОСОБА_1 для власних потреб (40000 грн.), що вочевидь не можна визнати справедливим та розумним). Суд послався на аналогічні висновки Верховного Суду у постанові від 01.02.2023 р. у справі № 199/7014/20 (провадження № 61-17825св21). Відмову суд обґрунтував положеннями ч. 5 ст.18 Закону України «Про споживче кредитування», згідно якої умови договору про споживчий кредит, які обмежують права споживача порівняно з правами, встановленими цим законом, є нікчемними [15]. В аналогічній справі суд встановив, що в кредитному договорі було закріплено умови про щомісячну комісію за обслуговування кредитної заборгованості в сумі 1546,67 грн. (послуги банку щодо списання та зарахування коштів з метою повернення споживчого кредиту, розрахункове-касове обслуговування щодо споживчого кредиту, надання консультаційних та інформаційних послуг щодо споживчого кредиту). Суд обґрунтував відмову у стягненні заборгованості за комісію, звернувшись до абз. 3 ч. 4 ст. 11 Закону України «Про захист прав споживачів» за яким кредитодавцю забороняється встановлювати у договорі про надання споживчого кредиту будь-які збори, відсотки, комісії, платежі тощо за дії, які не є послугою у визначенні цього Закону. Відповідно, умова договору про надання споживчого кредиту, яка передбачає здійснення будь-яких платежів за дії, які не є послугою у визначенні Закону, є нікчемною. Суд також, посилаючись на цей закон обґрунтував, що умови договору, якими закріплено істотний дисбаланс договірних прав та обов`язків на шкоду споживача всупереч принципу добросовісності, є несправедливими. Відповідно, у випадку визнання її судом несправедливою, вона може бути змінена або визнана недійсною. Суд послався на висновки, зазначені у постанові Великої палати Верховного Суду від 13.07.2022 р. у справі № 496/3134/19 (провадження № 14-44цс21) та від 13.07.2022 року у справі 363/1834/17 (провадження № 14-53цс21), за якими умова про оплатність інформації про стан кредитної заборгованості, яку споживач вимагає один раз на місяць, є нікчемною відповідно до ч. 1,2 ст. 11 ,ч. 5 ст. 12 Закону України «Про споживче кредитування». Суд визнав нікчемність умов договору про комісію за кредитним договором, оскільки відсутнє обґрунтування факту надання консультаційних та інформаційних послуг та їхній зміст [16].

Висновки. Визначення «стартапу», закріплене Постанові КМУ від № 28 від 24.01.2020 р. (в розумінні його як «новоствореного суб'єкта підприємницької діяльності») безпідставно усуває властиву йому ознаку, – впровадження інноваційних продуктів, під

якими варто розуміти роботи, товари та послуги, у зв'язку з чим обґрунтовується доповнити визначення дефініції «інноваційного продукту», закріплене ст. 1 Закону України «Про інноваційну діяльність», роботами.

Цивільно-правова відповідальність засновників стартапів, в тому числі за кредитними договорами комерційних банків нормативно не врегульована, що визначає застосовність загальних положень про цивільно-правову відповідальність (договірну та позадоговірну), яка виконує як правозахисну, так і правоохоронну функції в умовах підвищеного ризику стартапів. Така відповідальність є нормативно обмеженою положеннями ч. 5 ст.18 Закону України «Про споживче кредитування», а в умовах дії воєнного стану, зокрема, п. 18 Розділу «Прикінцеві та перехідні положення» ЦК України.

Список використаних джерел:

1. Жорнокуй Ю.М. Правове регулювання венчурного підприємництва (цивільно-правовий аспект): автореф. …дис.. к.ю.н. : 12.00.03. Харків, 2003. 21 с.

2. Сітченко Г.М. Венчурне інвестування інноваційної діяльності: цивільноправовий аспект. Дис. …PHD : 081 «Право». Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2024. 226 с.

3. Шишка О.Р. Підприємство як суб'єкт та об'єкт цивільних правовідносин у сфері венчурного інвестування: огляд теоретичних точок зору. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 148-151.

4. Тарнавський Р. Щодо подвійної правової природи господарських відносин між венчурними інвесторами та реципієнтами венчурних інвестицій. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 58-62.

5. Жорнокуй Ю.М., Подрез-Ряполова І.В. Обєкт правовідносин у сфері венчурного інвестування інноваційної діяльності. Право та інновації. 2022. № 1 (37). С. 31-37.

6. Про інноваційну діяльність : Закон України від 04.07.2002 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 36. Ст. 266.

7. Історія компанії : що сталося з легендарним брендом Philips. URL: https://ukr.media/business/465775/

8. Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 30. Ст. 379.

9. Гриняк А.Б. Особливості правового регулювання відносин за договорами підряду: монографія. Київ : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2011. 300 с.

10. Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні : Закон України від 22.03.2012 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 3. Ст. 23.

11. Про надання фінансової державної підтримки : Постанова КМУ від 24 січня 2020 р. № 28. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/28-2020-%D0%BF#Text

12. Великанова М.М. Ризик та цивільно-правова відповідальність з позицій економічного аналізу права. Модернізація цивільно-правової відповідальності. Матвєєвські цивілістичні читання. Матеріали міжн. наук.-практ. конф. Київ, 18 жовт. 2019 р. / Р.А. Майданик, Цюра та ін.; відп.ред. Р. А. Майданик. К., 2019. 352 с.

13. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/-show-/2120-20#n148

14. Рішення Кременчуцького районного суду Полтавської області від 15.02.2024 р. у справі № 536/1724/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117059193

15. Рішення Шевченківського районного суду м. Запоріжжя ЄУН: 336/1026/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119277177

16. Рішення Шевченківського районного суду м. Запоріжжя у справі № 336/4118/24 від 26.11.2024 р. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123351602

УДК 343.133
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.66

НИЖНИК Г.П.,
аспірант
(Навчально-науковий інститут права імені І. Малиновського Національного університету «Острозька академія»)

ДОСВІД ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КРАЇН ЩОДО ФУНКЦІЙ ПРОКУРОРА НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

У сучасних європейських правових системах прокурор виступає не лише стороною обвинувачення, але й ключовим гарантом справедливості на завершальному етапі досудового розслідування. Цей етап є вирішальним для визначення подальшої процесуальної долі кримінальної справи: її передача до суду чи припинення. Саме на цій стадії прокурор здійснює остаточну оцінку зібраних доказів, приймає рішення про їх достатність для обвинувачення та визначає доцільність застосування альтернативних форм завершення провадження. Роль прокурора в цей період визначається не лише внутрішніми правовими нормами, але й європейськими стандартами дотримання прав людини, принципами верховенства права, права на справедливий суд та ефективного правосуддя. У зв'язку з цим, вивчення європейського досвіду є надзвичайно актуальним для реформування української кримінальної юстиції, де питання балансу між автономією прокурора та судовим контролем потребують додаткового вдосконалення.

Стаття присвячена аналізу функцій прокурора на завершальному етапі досудового розслідування в контексті порівняльного вивчення правових систем держав Європейського Союзу. Визначено, що на цій стадії прокурор відіграє ключову роль у прийнятті рішення про передачу справи до суду або її закриття, що безпосередньо впливає на реалізацію принципів верховенства права, справедливого судового розгляду та ефективності кримінального переслідування.

У межах дослідження розглянуто моделі Франції, Німеччини, Польщі, Італії та загальноєвропейські підходи до організації прокурорського нагляду, ролі захисту, застосування угод про визнання вини (plea bargaining), а також механізмів судового контролю за рішеннями прокурора. Особливу увагу приділено дискреційним повноваженням прокурора, процедурі ухвалення остаточних рішень, ролі потерпілого та рівню процесуального захисту в різних юрисдикціях.

Показано, що сучасна європейська тенденція полягає у поєднанні інквізиційних і змагальних елементів з метою досягнення оптимального балансу між оперативністю правосуддя та дотриманням фундаментальних прав учасників процесу. На основі порівняльного аналізу сформульовано висновки щодо актуальності впровадження в Україні окремих процедурних елементів, зокрема розширення судового контролю при закритті справ, посилення ролі потерпілого, ширшого використання угод про визнання вини та забезпечення реальної змагальності в межах досудового розслідування. Аргументовано, що ефективність кримінальної юстиції залежить від здатності прокурора діяти автономно, проте під контролем суду і з дотриманням усіх процесуальних гарантій.

Ключові слова: *прокурор, досудове розслідування, кримінальне провадження, судовий контроль, дискреція, pleabargaining, правова система ЄС, міжнародний досвід, права людини, право на захист, право на справедливий суд, практика ЄСПЛ.*

Nyzhnyk G.P. Experience of European countries regarding the functions of the prosecutor at the final stage of pre-trial investigation

In contemporary European legal systems, the prosecutor serves not only as a party to the prosecution but also as a key guarantor of justice at the final stage of the pre-trial investigation. This phase is decisive for determining the procedural fate of a criminal case: whether it will be referred to court or terminated. It is at this stage that the prosecutor conducts a final assessment of the collected evidence, decides on its sufficiency for prosecution, and evaluates the appropriateness of applying alternative forms of case resolution. The prosecutor's role during this period is defined not only by domestic legal norms but also by European standards of human rights protection, the principles of the rule of law, the right to a fair trial, and effective justice. Accordingly, the study of European experience is highly relevant for the reform of the Ukrainian criminal justice system, where the issue of balancing prosecutorial autonomy and judicial oversight requires further refinement.

The article is devoted to the analysis of the prosecutor's functions at the final stage of pre-trial investigation within the context of a comparative study of the legal systems of the European Union member states. It is established that at this stage the prosecutor plays a key role in deciding whether to refer a case to court or to terminate the proceedings, which directly affects the implementation of the principles of the rule of law, fair trial, and the efficiency of criminal prosecution.

The study examines the models of France, Germany, Poland, Italy, as well as general European approaches to the organization of prosecutorial oversight, the role of the defense, the use of plea bargaining, and the mechanisms of judicial control over prosecutorial decisions. Special attention is given to the scope of prosecutorial discretion, the procedures for adopting final decisions, the role of the victim, and the level of procedural safeguards in various jurisdictions.

The analysis demonstrates that the current European trend involves combining inquisitorial and adversarial elements to achieve an optimal balance between the efficiency of justice and the protection of fundamental rights of the parties involved. Based on comparative analysis, the article formulates conclusions regarding the relevance of introducing certain procedural elements in Ukraine, particularly the expansion of judicial control over case closures, strengthening the role of the victim, broader application of plea agreements, and ensuring real adversariality within the pre-trial stage. It is argued that the effectiveness of criminal justice depends on the prosecutor's ability to act autonomously, yet under judicial oversight and in full compliance with procedural guarantees.

Key words: *prosecutor, pre-trial investigation, criminal proceedings, judicial control, discretion, plea bargaining, EU legal system, international experience, human rights, right to defense, the right to a fair trial, ECHR practice.*

Вступ. Завершальний етап досудового розслідування є критично важливою складовою кримінального провадження, оскільки саме на цьому етапі приймається рішення, яке впливає на подальшу процесуальну долю справи: скерування її до суду або закриття. Відповідальність за ухвалення такого рішення в більшості правових систем покладена на прокурора, що зумовлює його центральну роль у забезпеченні справедливості та ефективності правосуддя. Проте способи реалізації цієї функції суттєво різняться залежно від моделі кримінального процесу, традицій правозастосування, рівня судового контролю та обсягу дискреції, якою наділений прокурор.

Постановка завдання. Метою статті є проаналізувати підходи європейських країн до реалізації функцій прокурора на завершальному етапі досудового розслідування, визначити спільні риси та відмінності моделей, а також окреслити можливості адаптації зарубіжного

досвіду до українського контексту. Для України, яка перебуває у процесі трансформації кримінальної юстиції та прагне імплементувати європейські стандарти, питання ролі прокурора на завершальному етапі досудового розслідування є особливо актуальним. Незважаючи на закріплення відповідних механізмів, на практиці виникає низка проблем, пов'язаних із недостатньою визначеністю правових процедур, обмеженим судовим контролем і нерівномірним застосуванням інститутів альтернативного вирішення кримінальних справ. У цьому контексті аналіз досвіду країн Європи, які використовують різні моделі організації прокурорського нагляду і судової перевірки, може стати корисним орієнтиром для вдосконалення вітчизняної правозастосовної практики.

Результати дослідження. Проблематика функцій прокурора на завершальному етапі досудового розслідування активно розглядається в сучасній науці. У колективному дослідженні «Порівняльний аналіз досудового провадження в Європі: пошук ідеальної моделі» (2020) підкреслюється, що саме досудова стадія є найбільш вразливою з точки зору дотримання прав людини [1]. Особливої уваги надано ролі прокурора в системах з інквізиційною традицією, де він одночасно здійснює процесуальне керівництво і контролює доказову базу, що може зменшувати роль захисника та посилювати ризики порушення презумпції невинуватості. Автори аналізують практики різних країн Європи, звертаючи увагу на дискретність прокурора та межі судового контролю.

В українському контексті актуальні аспекти досудового провадження проаналізовано у публікації Налуцишина В. В. «Основні моделі побудови досудового розслідування як стадії кримінального провадження в зарубіжних державах» (2024) [2]. Автор звертає увагу на сучасні тенденції реформування кримінального процесуального законодавства, спрямовані на оптимізацію розслідування та скорочення його тривалості, а також на поступову рецепцію іноземних правових інститутів. У роботі розглянуто моделі англосаксонського (Англія, США) та романо-германського (Франція, Німеччина, Швейцарія) типу з акцентом на два ключові критерії вдосконалення – кримінально-правовий та кримінально-процесуальний. Автор доходить висновку про необхідність глибшої модернізації української моделі досудового розслідування із залученням найкращих практик європейських країн.

Прокурор на завершальному етапі досудового розслідування ухвалює одне з ключових процесуальних рішень – у якій формі буде закінчено досудове розслідування. Ця функція суттєво впливає на подальшу долю кримінального переслідування, оскільки визначає, чи буде справа розглядатися по суті, чи залишиться на стадії досудового слідства. У європейських країнах реалізація такої функції має значні відмінності, зумовлені правовою традицією (інквізиційною або змагальною), підходом до кримінального переслідування (принцип обов'язковості чи доцільності) й обсягом судового контролю на заключній стадії розслідування.

Консультативна рада європейських прокурорів (КРЄП) наголошує на тенденції до зближення інквізиційних та змагальних елементів задля досягнення оптимального балансу між ефективністю слідства і захистом прав людини [3]. При цьому на міжнародному рівні важливим орієнтиром для країн-членів Ради Європи слугує Рекомендація Rec (2000)19, яка підкреслює роль прокуратури у забезпеченні законності кримінального переслідування, дотриманні прав людини й належному функціонуванні системи правосуддя [4]. Згідно з цим документом, на завершальному етапі досудового провадження прокурор зобов'язаний перевірити повноту та достовірність зібраних доказів, водночас уникаючи введення суду в оману та спираючись на реальні фактичні обставини.

В Україні питання функцій прокурора в межах завершення досудового слідства набуває особливої актуальності через триваючу реформу кримінальної юстиції та прагнення імплементувати європейські підходи. Водночас низка положень Кримінального процесуального кодексу України (КПК) [5] щодо цієї стадії потребує додаткового тлумачення. Як зауважують Гловюк І. В. та Торбас О. О. у своїй роботі «Прокурор у системі суб'єктів, уповноважених на закінчення досудового розслідування» (2020), неоднозначність формулювань КПК України створює труднощі у практичному застосуванні, що може негативно впливати на

ефективність правосуддя [6]. Відтак, дослідження ролі прокурора на завершальному етапі досудового розслідування є вкрай важливим як у теоретичній, так і в прикладній площинах.

Принцип справедливого судового розгляду, закріплений у статті 6 Європейської конвенції з прав людини [7], охоплює також підготовчу стадію кримінального процесу. Згідно із цим принципом, обвинувачений має право на ознайомлення з матеріалами справи ще до початку судового розгляду. Директива 2012/13/ЄС про право на інформацію в кримінальних провадженнях (зокрема статті 6–7) [8] передбачає, що підозрюваному необхідно надати ключові докази по закінченні досудового розслідування. Організація такого доступу переважно покладається на прокурора як керівника процесуального розслідування.

Сучасною загальноєвропейською тенденцією є поширення механізмів, які дають змогу завершити кримінальне провадження без проведення повноцінного судового розгляду, за умови що це відповідає інтересам правосуддя. Передусім ідеться про впровадження угод про визнання винуватості (plea bargaining), притаманних англо-американській правовій системі, проте дедалі частіше запозичуваних і в країнах континентального права. Як зазначає Бозбейіндир А. Е. у статті «Роль судді в європейських процедурах укладання угод про визнання вини: Порівняння трьох моделей» (2023) [9], європейські юрисдикції поступово адаптують моделі визнання вини, формуючи власні підходи до ролі судді в цьому процесі, що свідчить про глибину інтеграції таких процедур у традиції континентального права. Станом на початок 2020-х років такі процедури закріплені в національному законодавстві 27 європейських держав, хоча їх конкретна реалізація суттєво різниться залежно від кола злочинів, процесуальної ролі захисника та розміру потенційного пом'якшення покарання [10].

Спільною ознакою залишається те, що особа визнає вину, натомість отримує м'якше покарання, а прокуратура уникає тривалого судового процесу. Прикладом успішного функціонування угоди про визнання винуватості можуть слугувати Італія, Іспанія, Польща та Болгарія. Хоча частка справ, розв'язаних через такі угоди, у більшості європейських держав поступається показникам США (де цей показник перевищує 90%), загальний тренд свідчить про стабільне зростання їх застосування.

Водночас міжнародні експерти наголошують на важливості дотримання процесуальних гарантій: добровільний характер укладення угоди, належне представництво обвинуваченого адвокатом і судовий контроль за справедливістю домовленостей. У цьому контексті, з одного боку, досягається розвантаження судової системи, а з іншого – забезпечується захист прав усіх учасників кримінального провадження, передусім обвинуваченого та потерпілого.

Французька правова система, що належить до романо-германської (континентальної) традиції, передбачає два різні порядки завершення досудового розслідування залежно від тяжкості кримінального правопорушення. У більшості проваджень, пов'язаних із проступками та менш серйозними злочинами, розслідування здійснюється поліцією під процесуальним керівництвом прокурора Республіки (Articles 75–78 Code de procédure pénale) [11]. Прокурор має широкі повноваження: він видає обов'язкові вказівки, контролює строки досудових дій та приймає остаточне рішення щодо подальшої долі справи. Залежно від встановлених обставин і доказів прокурор може закрити провадження (classement sans suite) або напряму направити його до суду за процедурою citation directe, що фактично замінює обвинувальний акт.

Крім того, в межах механізмів процесуальної економії діє процедура comparution sur reconnaissance préalable de culpabilité (своєрідна «угода про визнання вини»), за якою прокурор і обвинувачений домовляються про розмір покарання. Суд лише затверджує таку домовленість без повного розгляду. Ці можливості свідчать про широкі дискреційні повноваження прокурора, які сприяють оперативності й гнучкості кримінального провадження.

Натомість у справах про тяжкі злочини (crime), за які передбачено понад десять років позбавлення волі, слідство веде juge d'instruction – незалежний магістрат. Хоча прокурор ініціює розслідування, подальші слідчі дії та контроль за їх проведенням належать до компетенції слідчого судді (Code de procédure pénale). На завершальному етапі прокурор формулює свої письмові висновки (réquisitoire définitif) щодо необхідності передачі справи до суду

або її закриття (non-lieu). Утім, остаточне рішення залишається за суддею: він може винести постанову про передачу справи до суду (ordonnance de renvoi) чи закрити провадження через нестачу доказів (ordonnance de non-lieu).

Прокурор виступає стороною обвинувачення: подає клопотання, пропонує слідчі дії, однак не визначає момент завершення розслідування, оскільки це робить слідчий суддя. Водночас, якщо прокурор не погоджується з ухваленим рішенням, він може оскаржити його у вищій інстанції, що забезпечує змагальність процесу та процесуальний баланс. Окрім цього, прокурор відповідальний за моніторинг дотримання прав усіх учасників та за повноту слідчого досьє.

Французька модель кримінального процесу поєднує значний обсяг прокурорських повноважень із суддівським контролем, особливо у найтяжчих справах. Завдяки цьому вдається з одного боку забезпечити оперативне та гнучке вирішення менш складних справ, а з іншого – гарантувати додатковий рівень перевірки обґрунтованості обвинувачення у випадках тяжких злочинів. Такий підхід, будучи характерним для романо-германської правової сім'ї, водночас демонструє намагання узгодити принцип ефективності правосуддя із принципом змагальності й гарантією прав обвинуваченого та потерпілого.

Німецький кримінальний процес ґрунтується на принципі обов'язкового кримінального переслідування: якщо є підстави, прокурор зобов'язаний ініціювати провадження. Водночас цей формальний обов'язок поєднується з гнучкими механізмами припинення справи, коли це виправдано інтересами правосуддя. На досудовому етапі прокурор виступає як Herrin des Verfahrens – повноправний керівник слідства, який визначає обсяг розслідування, оцінює доказову базу та ухвалює остаточне рішення щодо подальшого руху справи.

Після завершення розслідування прокурор або складає обвинувальний висновок (Anklageschrift), або закриває провадження. Суд, перш ніж відкрити провадження (Eröffnungsbeschluss), у порядку Zwischenverfahren перевіряє перспективу обвинувального вироку. За §170(2) StPO справа підлягає закриттю [12], якщо докази вини відсутні чи недостатні. Крім того, можливе нереабілітуюче припинення: за малозначністю діяння (§153 StPO) або за §153a StPO – умовне закриття з покладанням на підозрюваного обов'язків (сплата штрафу, відшкодування шкоди тощо). Виконання таких вимог остаточно знімає обвинувачення й не тягне судимості.

На практиці саме закриття – безумовне чи умовне – переважає у справах середньої тяжкості, зокрема економічних або корупційних. Мьоллер У. в роботі «Досудова процедура в Німеччині» відзначає, що більшість проваджень у цій країні завершується рішенням прокурора без передачі справи до суду, навіть за високої ймовірності обвинувального вироку [13]. Такий підхід оптимізує навантаження на суди, однак викликає дискусії про захист прав потерпілих. Попри це, Федеральний конституційний суд у 2013 році визнав конституційними процедури угод і широкі повноваження прокурора за умови наявності чітких правових критеріїв та можливості судового контролю.

Формально прокурори підпорядковуються виконавчій владі (на рівні земель – відповідним міністерствам юстиції), проте фактичного політичного втручання в окремі провадження не простежується: рішення ухвалюються автономно під контролем старших прокурорів. Це сприяє збереженню високого рівня довіри до органів прокуратури.

Отже, німецька модель поєднує принцип обов'язковості кримінального переслідування із широкою дискрецією прокурора. Формальна вимога висунення обвинувачення тут збалансована правовими інструментами, що дозволяють припиняти кримінальне переслідування з мотивів доцільності, за умови судового чи вищого прокурорського контролю. Досвід Німеччини вплинув і на реформу кримінального процесу в Україні 2012 року, зокрема на запровадження угод про визнання винуватості та нереабілітуючих підстав закриття провадження. Однак масштаби їх застосування в Україні поки що обмежені, що підтверджує актуальність подальшої імплементації елементів німецької моделі.

Незважаючи на історичну спорідненість із радянською моделлю, польська система досудового розслідування нині орієнтована на континентальний підхід, наближений до

європейських стандартів. Принцип легальності зобов'язує прокуратуру ухвалити рішення про обвинувачення або припинення провадження, зафіксоване у Кодексі кримінального провадження (KPK) [14]. Обвинувальний акт слугує підставою для передачі справи до суду, а спрощені процедури (зокрема dobrowolne poddanie się karze) сприяють процесуальній економії та дозволяють сторонам узгодити покарання ще до судового розгляду.

Як зазначає Велець М. у статті «Форми обвинувачення в польському кримінальному процесі» (2023) [15], вибір форми переслідування у польському кримінальному процесі – публічного, приватного чи допоміжного – залежить від характеру правопорушення та визначає процесуальні повноваження сторін на різних етапах провадження. Важливий механізм польської моделі – subsidiary indictment (додаткове обвинувачення), що гарантує право потерпілого ініціювати кримінальне переслідування у разі дворазової відмови прокурора від пред'явлення обвинувачення. У такому разі потерпілий може сам подати обвинувальний акт до суду. Цей підхід розширює його процесуальні права та спонукає прокурора ретельно оцінювати матеріали справи на завершальному етапі.

Інституційний статус прокуратури зазнав змін у 2016 році, коли посади Міністра юстиції та Генерального прокурора були об'єднані. Це викликало побоювання щодо політичного впливу: за 2016–2022 рр. відзначено випадки можливого вибіркового закриття проваджень [16]. У 2023 році Верховний суд Польщі поставив під сумнів низку кадрових рішень, наголошуючи на важливості відновлення незалежності прокуратури [17]. Такі виклики підкреслюють, що автономність прокурора – необхідна умова об'єктивності ухвалюваних рішень.

Загалом, польська модель надає прокуророві формальний обов'язок обвинувачення або припинення провадження, одночасно пропонуючи гнучкі процедури (зокрема угоди) та додаткові механізми захисту прав потерпілих. Для України досвід subsidiary indictment може бути корисним, оскільки надає потерпілому реальну процесуальну ініціативу та стимулює ефективнішу діяльність прокурора на завершальному етапі розслідування.

Як зазначають Піцці В. Т. та Марафіоті Л. у статті «Новий Кримінально-процесуальний кодекс Італії: Труднощі побудови змагальної судової системи на основі цивільного права» (1992), реформа італійського кримінального процесу 1988 року була спрямована на впровадження елементів змагальності в систему, що історично базувалася на інквізиційній моделі, однак адаптація цих механізмів у межах континентального права виявилася складним і суперечливим процесом [18]. Прокуратура (Pubblico Ministero) в Італії є незалежною від виконавчої влади й керується принципом легальності: вона зобов'язана реагувати на кожне повідомлення про злочин. Проте фінальні рішення про передачу справи до суду (rinvio a giudizio) або її закриття (archiviazione) ніколи не приймаються одноосібно: їх обов'язково перевіряє суддя попереднього розслідування (GIP) або спеціальний суддя попереднього слухання (GUP). Така процедура забезпечує баланс між процесуальною автономією прокуратури та судовим контролем, а також дає потерпілим реальний інструмент впливу на результат.

Після chiusura delle indagini preliminari (завершення досудового розслідування) прокурор зобов'язаний надати захисту доступ до матеріалів і вибрати подальший процесуальний шлях: клопотати про rinvio a giudizio або ж ініціювати закриття справи. Суддя на udienza preliminare оцінює обґрунтованість обвинувачення. Якщо прокурор прагне припинити провадження, GIP перевіряє підстави для archiviazione з урахуванням позиції потерпілого (civile parte). У разі незгоди з клопотанням потерпілий може домогтися судового слухання: тоді GIP може відмовити у закритті й зобов'язати прокурора продовжити розслідування чи висунути обвинувачення. Цей механізм запобігає свавільному припиненню справ і забезпечує додатковий рівень правового захисту.

Суттєвою рисою італійської системи є широка практика альтернативних процедур. Поширеною є угода про визнання провини (patteggiamento), коли прокурор і обвинувачений узгоджують міру покарання, а суд лише затверджує домовленість. Для незначних правопорушень існує decreto penale – спрощений судовий наказ про покарання, що набирає сили вироку без розгляду справи в суді, якщо обвинувачений не заперечує. Реформа "Нового

пакту про правосуддя" (2021) спрямована на прискорення досудових процедур [19], упроваджуючи контрольні строки для розслідування та додаткові способи оскарження бездіяльності прокурора. Італійський досвід засвідчує, що ретельний судовий контроль на фінальному етапі підвищує якість ухвалюваних рішень і посилює гарантії для потерпілих. Для України, де суд обмежено залучений до процесу припинення проваджень, ця модель може стати орієнтиром у вдосконаленні процедур судового контролю та захисту прав учасників процесу.

Висновки. Досвід європейських країн підтверджує: прокурор відіграє вирішальну роль на завершальному етапі досудового розслідування. Його завдання – неупереджено оцінити докази, врахувати виправдувальні обставини та, за відсутності достатніх підстав, ініціювати закриття справи. Такий підхід підвищує ефективність кримінальної юстиції та зменшує навантаження на суди.

Моделі судового контролю відрізняються: у Франції та Італії прокурорські рішення обов'язково перевіряє суд, у Німеччині – на стадії відкриття провадження. Водночас всюди діє принцип – жодна справа не має потрапити до суду без належної перевірки її обґрунтованості.

Україна вже має правові механізми для закриття справ (ст. 284 КПК), однак потребує посилення гарантій захисту прав потерпілих і ширшого використання альтернативних процедур. Досвід ЄС свідчить: ефективність системи залежить від балансу між автономією прокурора, судовим контролем і процесуальними правами сторін.

Список використаних джерел:

1. A comparative analysis of pre-trial procedure in europe: the search for an ideal model / ed. by E. Джонстон, P. Ербаш, Д. Ясінскі. Стамбул : Istanbul University Press, 2020. 233 p. URL: https://doi.org/10.26650/B/SS26.2020.014 (дата звернення – 05.03.2025).

2. Налуцишин В. В. Основні моделі побудови досудового розслідування як стадії кримінального провадження в зарубіжних країнах. Аналітичне та порівняльне правознавство. 2024. № 1. С. 604–610. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.106 (дата звернення – 05.03.2025).

3. Avis n°10 (2015). *CONSEIL CONSULTATIF DE PROCUREURS EUROPÉENS*. URL: https://rm.coe.int/16807481b6 (дата звернення – 07.03.2025).

4. Рекомендація Rec (2000) 19 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо ролі прокуратури в системі кримінального правосуддя від 6 жовтня 2000 року https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2000_19_2000_10_6.pdf (дата звернення – 07.03.2025).

5. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 13.04.2012 №4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення – 15.03.2025).

6. Гловюк І.В., Торбас О.О. Прокурор у системі суб'єктів, уповноважених на закінчення досудового розслідування. *Право України*. 2020. № 2020/03. С. 270. URL: https://www.researchgate.net/publication/340973239_Prokuror_u_sistemi_sub'ektiv_upovnovazenih_na_zakincenna_dosudovogo_rozsliduvanna (дата звернення -15.03.2025).

7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 : станом на 1 серпня 2021 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення -15.03.2025).

8. Directive 2012/13/EU of the European Parliament and of the Council of 22 May 2012 on the right to information in criminal proceedings. Official Journal of the European Union. 2012. Vol. 55, L 142. P. 1–10. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2012:142:FULL:EN:PDF (дата звернення – 15.03.2025)

9. Bozbayındır A. E. The role of the judge in the European plea bargaining procedures: three models compared. *The international journal of evidence & proof*. 2023. URL: https://doi.org/10.1177/13657127231217773 (дата звереннння – 13.03.2025).

10. Plea bargaining: a new trend in European criminal proceedings. *Schoenherr Attorneys at Law*. URL: https://www.schoenherr.eu/content/plea-bargaining-a-new-trend-in-european-criminal-proceedings (дата звернення – 13.03.2025).

11. Code de procédure pénale: version consolidée au 26 janv. 2022. *Legifrance*. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGIARTI000045072400/2022-01-26 (дата звернення – 12.03.2025).

12. StPO – nichtamtliches Inhaltsverzeichnis. *Gesetze im Internet*. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/stpo/ (дата звернення – 13.03.2025).

13. Moeller U. Pre-trial procedure in germany. *A comparative analysis of pre-trial procedure in europe: the search for an ideal model* / ed. by E. Johnston, R. Erbaş, D. Jasinski. Istanbul, 2020. P. 87–107. URL: https://iupress.istanbul.edu.tr/en/book/a-comparative-analysis-of-pre-trial-procedure-in-europe-the-search-for-an-ideal-model/chapter/pre-trial-procedure-in-germany (дата звернення – 13.03.2025).

14. Kodeks postępowania karnego – KPK. *System informacji prawnej LexLege: akty prawne, orzecznictwo, wzory dokumentów*. URL: https://lexlege.pl/kodeks-postepowania-karnego/ (дата звернення – 14.03.2025).

15. Wielec M. Forms of prosecuting in the Polish criminal trial. *Central European Academy Law Review*. 2023. Vol. 1, no. 1. P. 25–38. URL: https://doi.org/10.62733/2023.1.25-38 (дата звернення – 10.03.2025).

16. A state of accusation. polish prosecution service 2016-2022 – a new report of the helsinki foundation helsinki foundation for human rights. *Helsinki Foundation For Human Rights*. URL: https://hfhr.pl/en/news/a-state-of-accusation-polish-prosecution-service-2016-2022--a-new-report-of-the-helsinki (дата звернення – 13.03.2025).

17. Supreme Court issues ruling contradicting Polish government's decision to replace national prosecutor. *Notes From Poland*. URL: https://notesfrompoland.com/2024/09/27/supreme-court-issues-ruling-contradicting-polish-governments-decision-to-replace-national-prosecutor/ (дата звернення – 13.03.2025).

18. Pizzi W. T., Marafioti L. The New Italian Code of Criminal Procedure: The Difficulties of Building an Adversarial Trial System on a Civil Law Foundation. Yale Journal of International Law. 1992. Vol. 17. P. 1.

19. Ministero della giustizia | XVIII LEG. – Schema di D.Lgs. – recante attuazione della legge 26 novembre 2021, n. 206, recante delega al governo per l'efficienza del processo civile e per la revisione della disciplina degli strumenti di risoluzione alternativa delle controversie e misure urgenti di razionalizzazione dei procedimenti in materia di diritti delle persone e delle famiglie nonché in materia di esecuzione forzata. *Ministero della giustizia*. URL: https://www.giustizia.it/giustizia/it/mg_1_2_1.page?contentId=SAN412227 (дата звернення – 10.03.2025).

УДК 347.15
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.67

МІНКА Т.П.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри публічного
та приватного права
*(Університет митної справи
та фінансів)*

ГЕРАСИМЧУК С.С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри публічного
та приватного права
*(Університет митної справи
та фінансів)*

ЗМІСТ ПОНЯТТЯ ПРИМУШУВАННЯ ДО ШЛЮБУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ТА СУТНІСТЬ ОЗНАК

Стаття присвячена теоретичному аналізу поняття примушування до шлюбу як складного соціально-правового явища, що порушує права людини, зокрема право на вільний вибір партнера. Дослідження актуалізується в контексті євроінтеграції, ратифікації Стамбульської конвенції та криміналізації примушування до шлюбу в Україні (ст. 151-2 КК України). Проаналізовано останні дослідження українських вчених, які зосереджуються на кримінально-правовій характеристиці поняття «примушування до шлюбу». У статті розглянуто визначення примушування до шлюбу, запропоновані у юридичній науці, виокремлено його ключові ознаки: протиправність, відсутність вільної згоди, різноманітність форм тиску (фізичного, психологічного, економічного), спрямованість на шлюб чи співжиття. Акцентовано на принципі добровільності шлюбу, закріпленому в міжнародних актах (ст. 16 Загальної декларації прав людини, ст. 23 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права) та ст. 51 Конституції України. На основі справи «Buckland v. Buckland» (1967) проаналізовано критерії примусового шлюбу. Розкрито відмінності примушування до шлюбу від домашнього насильства та торгівлі людьми, наголошено на необхідності їх розмежування для правозастосування. Запропоновано авторське визначення поняття примушування до шлюбу, зміст якого включає маніпулятивні практики, та описано їх властивості: протиправність, обмеження волевиявлення, багатогранність тиску, суб'єктивний страх.

Ключові слова: *примушування до шлюбу, добровільність шлюбу, права людини, гендерно зумовлене насильство, Стамбульська конвенція, криміналізація, домашнє насильство, правозастосування.*

Minka T.P., Gerasimchuk S.S. The content of the concept of forced marriage: theoretical analysis and the essence of the signs

The article is devoted to the theoretical analysis of the concept of forced marriage as a complex socio-legal phenomenon that violates human rights, particularly

the right to freely choose a partner. The study is relevant in the context of Ukraine's European integration, the ratification of the Istanbul Convention, and the criminalization of forced marriage under Article 151-2 of the Criminal Code of Ukraine. The latest research by Ukrainian scholars (P. V. Kaminsky, Sh. B. Davlatov, I. V. Basysta, S. B. Buletsa, M. V. Mendzhul) is analyzed, focusing on the criminal-legal characteristics and the link to gender-based violence, while noting the lack of attention to the essence of the concept. Definitions of forced marriage proposed by P. V. Kaminsky, O. V. Kharytonova, and Sh. B. Davlatov are examined, identifying key features: illegality, lack of free consent, diverse forms of coercion (physical, psychological, economic), and intent to establish marriage or cohabitation. Emphasis is placed on the principle of voluntary marriage, enshrined in international acts (Article 16 of the Universal Declaration of Human Rights, Article 23 of the International Covenant on Civil and Political Rights) and Article 51 of the Constitution of Ukraine. Based on the case *Buckland v. Buckland* (1967), criteria for forced marriage are analyzed. The article distinguishes forced marriage from domestic violence and human trafficking, highlighting the need for clear delineation in legal practice. An original definition of forced marriage, incorporating manipulative practices, is proposed, and its characteristics are described: illegality, restriction of free will, multifaceted coercion, and subjective fear. The conclusions underscore the need for legislative improvement and preventive measures.

Key words: *forced marriage, voluntary marriage, human rights, gender-based violence, Istanbul Convention, criminalization, domestic violence, legal application.*

Вступ. Примушування до шлюбу є складним соціально-правовим явищем, яке має глибокі історичні, культурні та правові корені. У сучасному світі, де права людини та свобода вибору визнаються фундаментальними цінностями, примушування до шлюбу розглядається як порушення основоположних прав особи. В Україні це явище набуло особливої актуальності в контексті євроінтеграційних процесів, ратифікації Стамбульської конвенції та вдосконалення кримінального законодавства.

По-перше, примушування до шлюбу є формою порушення прав людини, зокрема права на вільний вибір партнера та свободу від насильства. Згідно зі Стамбульською конвенцією, примушування до шлюбу визнається однією з форм гендерно зумовленого насильства, що вимагає від держав-учасниць вживання заходів для його запобігання та криміналізації. По-друге, у 2017 року КК України доповнено статтею 151-2 [1], яка встановлює відповідальність за примушування до шлюбу. Вживання у диспозиції статті цього терміну, свідчить про необхідність чіткого правового визначення цього поняття для належного правозастосування. По-третє, зростання кількості випадків домашнього насильства та примусових шлюбів, особливо в умовах воєнного стану, актуалізує потребу в науковому осмисленні цього явища з метою розроблення шляхів удосконалення цього негативного явища.

Постановка завдання. Питання дослідження такого соціального явища, як примушування до шлюбу привертали увагу багатьох вчених. Останні дослідження з цієї проблеми зосереджені на його кримінально-правовій характеристиці та зв'язку з гендерно зумовленим насильством (П. В. Камінський, Ш. Б. Давлатов, І. В. Басиста) або стосуються вивчення ознак шлюбу (С. Б. Булеціа, М. В. Менджул). Поряд з цим в науковій літературі бракує досліджень, присвячених вивченню теоретичної сутності змісту поняття «примушування до шлюбу). Метою статті є здійснення науково-теоретичного дослідження змісту сутністю поняття примушування до шлюбу та пропонування його удосконалення.

Результати дослідження. Поняття «примушування до шлюбу» є відносно новим для українського вітчизняного законодавства, що зумовлено як історичними особливостями розвитку шлюбно-сімейних відносин, так і сучасними викликами, пов'язаними з імплементацією міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини. У науковій літературі це поняття

досліджується переважно в контексті кримінально-правової характеристики та протидії домашньому насильству.

Українські вчені пропонують різні підходи до визначення примушування до шлюбу, звертаючи увагу на його правових, соціальних та психологічних складових.

Камінський П. В. у своїй дисертації «Кримінально-правова характеристика за примушування до шлюбу: порівняльно-правове дослідження» (2022) визначає примушування до шлюбу як «незаконний, цілеспрямований вплив на особу, який може супроводжуватися насильством, з метою змусити її вступити в шлюб або до продовження примусово укладеного шлюбу, або до вступу у співжиття без укладання шлюбу, або до продовження такого співжиття всупереч її волі, або примушування цією метою особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає». Це визначення є комплексним і враховує як фізичний, так і психологічний тиск, а також вказує на те, що цей злочин може вчинятися й за межами держави, підкреслюючи його транскордонний характер [2].

Давлатов Ш. Б. у статті «Примушування до шлюбу в аспекті протидії домашньому насильству: криміналізація» (2020) трактує примушування до шлюбу як «дії, спрямовані на примус особи до вступу в шлюб або продовження примусово укладеного шлюбу, або до співжиття без шлюбу, які можуть включати фізичний або психологічний тиск, обмеження свободи пересування чи спонукання до переміщення в іншу державу». Автор акцентує увагу на зв'язку примушування до шлюбу з домашнім насильством і підкреслює необхідність його криміналізації [3].

О. В. Харитонова зазначає, що «примусовий шлюб порушує право людини вільно вирішувати, чи брати шлюб, коли це робити і з ким» [4, с. 65].

Порівняльний аналіз наведених визначень дозволяє виокремити кілька ключових елементів примушування до шлюбу: 1) протиправність дій; 2) відсутність вільної згоди особи; 3) використання різних форм тиску (фізичного, психологічного, економічного); 4) спрямованість на укладення шлюбу або продовження шлюбних відносин.

Добровільність укладення шлюбу є фундаментальною ознакою цього правового інституту, що забезпечує реалізацію права особи на вільний вибір партнера та захист від примусу. Примушування до шлюбу, яке суперечить принципу добровільності, розглядається як порушення основоположних прав людини, зокрема права на свободу волевиявленя.

Принцип добровільності шлюбу має глибокі історичні корені, сягаючи права Давнього Риму, де шлюб розглядався як добровільне рішення наречених поєднати свої життя, що супроводжувалося взаємним обов'язком поваги.

У сучасному праві добровільність шлюбу закріплена у міжнародних та національних нормативно-правових актах. Зокрема, стаття 16 Загальної декларації прав людини (1948) та стаття 23 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966) гарантують право на укладення шлюбу за вільною згодою сторін. В Україні цей принцип відображений у статті 51 Конституції України, яка встановлює, що шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Таким чином, добровільність є не лише моральною, а й юридичною передумовою шлюбу, порушення якої тягне за собою недійсність шлюбу або кримінальну відповідальність.

Для розуміння правової природи примушування до шлюбу доцільно звернутися до міжнародної судової практики, зокрема до прецеденту справи «Buckland v. Buckland» (1967). У цій справі суд сформулював ключові критерії для визначення примусового шлюбу, які залишаються актуальними для сучасного правозастосування: 1) що особа повинна достатньо боятися усунути джерело страху (тиску); 2) страх повинен бути розумним у світлі обставин; 3) страх виникає внаслідок зовнішніх обставин, за які сторона не відповідає сама [5, с. 5].

Для правозастосування важливим є чітке розмежування примушування до шлюбу із суміжними складами злочинів, такими як домашнє насильство (ст. 126-1 КК України), торгівля людьми (ст. 149 КК України) чи примушування до вступу в статевий зв'язок (ст. 154 КК України). Наприклад, П.В. Камінський зазначає, що примушування до шлюбу відрізняється від торгівлі людьми відсутністю мети експлуатації, а від примушування до статевого

зв'язку – спрямованістю на укладення шлюбу або співжиття. Це розмежування є важливим для уникнення колізій у судовій практиці.

Насильство в сім'ї та примушування до шлюбу є серйозними порушеннями прав людини, які мають спільні риси, але відрізняються за своєю природою, об'єктом і механізмами впливу. Водночас примушування розглядається як поняття, що частково перетинається з насильством, але має власні особливості. У літературі виділяють кілька підходів до співвідношення цих категорій. Деякі автори вважають примушування одним із виявів психічного насильства поряд із погрозами [6, с. 67]. Інші стверджують, що примушування є більш загальним явищем, ніж насильство. Насильство виступає лише одним із способів примушування поряд із ненасильницькими методами, такими як економічний чи соціальний тиск. Основна мета примушування полягає у спонуканні особи до певних дій, тоді як насильство спрямоване на завдання шкоди життю, здоров'ю чи тілесній недоторканності [7, с. 15]. Третій підхід заперечує існування фізичного примушування як окремої категорії, стверджуючи, що так зване «фізичне примушування» є насильством, яке слугує додатковим засобом впливу на психіку особи. Таким чином, примушування розглядається як психічне насильство, яке може підкріплюватися фізичним впливом [8, с. 68; 2].

Ці підходи демонструють неоднозначність у тлумаченні співвідношення насильства та примушування, що вимагає детального аналізу їх проявів у відносинах, пов'язаних з примушуванням до шлюбу.

Насильство в сім'ї, відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», охоплює фізичне, психологічне, сексуальне та економічне насильство, спрямоване на членів сім'ї або осіб, які перебувають у сімейних чи близьких відносинах [9]. Об'єктом насильства в сім'ї є життя, здоров'я, гідність або майнові інтереси особи, а також сімейні відносини як соціальний інститут.

Примушування до шлюбу, визначене у ст. 151-2 КК України, передбачає дії, спрямовані на примус особи до вступу в шлюб або продовження примусово укладеного шлюбу, або до співжиття без шлюбу, що супроводжуються фізичним чи психологічним тиском. Об'єктом примушування до шлюбу є свобода волевиявлення особи щодо укладення шлюбу або встановлення сімейних відносин. Таким чином, якщо насильство в сім'ї зазвичай зазіхає на фізичну чи психічну недоторканність, примушування до шлюбу насамперед обмежує свободу вибору партнера.

Обидва явища є формами порушення прав людини, які можуть включати фізичний і психологічний вплив. Вони часто перетинаються, оскільки примушування до шлюбу може бути проявом домашнього насильства. Насильство в сім'ї має ширший об'єкт посягання (життя, здоров'я, гідність, сімейні відносини), тоді як примушування до шлюбу спрямоване на обмеження свободи волевиявлення щодо укладення шлюбу. Механізм впливу також різниться: насильство може виключати свободу волі, тоді як примушування передбачає її обмеження з метою спонукання до дії. Для ефективного правозастосування необхідно чітко розмежовувати ці явища. Наприклад, насильство в сім'ї кваліфікується за ст. 126-1 КК України, тоді як примушування до шлюбу – за ст. 151-2 КК України. У випадках, коли примушування до шлюбу супроводжується насильством, можлива кваліфікація за сукупністю злочинів.

Висновки. Підсумовуючи вищенаведене ми можемо зробити наступні висновки. Примушування до шлюбу, як соціально-правове явище, слід визначати як протиправний, умисний вплив на особу з метою примушення її до вступу в шлюб, продовження примусово укладеного шлюбу, співжиття без шлюбу або переміщення в іншу державу з цією метою, що характеризується обмеженням свободи волевиявлення через фізичний, психологічний, економічний чи соціальний тиск, включаючи маніпулятивні практики, які враховують етнічні, міграційні чи гендерні особливості особи.

Поняття примушування до шлюбу характеризується низкою властивостей, які відображають його правову, соціальну та психологічну природу. По-перше, це протиправність, оскільки дії порушують конституційні права особи на свободу шлюбного вибору (ст. 51 Конституції України) та міжнародні стандарти (ст. 16 Загальної декларації прав людини).

По-друге, обмеження свободи волевиявлення є ключовою ознакою, що відрізняє примушування до шлюбу від добровільного, але вимушеного рішення, спричиненого економічними чи соціальними обставинами. По-третє, багатогранність форм тиску охоплює фізичний, психологічний, економічний і соціальний вплив, що дозволяє кваліфікувати як примушування не лише насильницькі дії, а й маніпуляції чи обман. По-четверте, суб'єктивний аспект страху, підкріплений критеріями справи «Buckland v. Buckland», вказує на необхідність оцінки розумності страху та його зовнішнього походження. Ці властивості підкреслюють складність змісту такого поняття, як примушування до шлюбу саме як явища, що вимагає комплексного підходу до запобігання цим протиправним діям, включаючи вдосконалення законодавства, судової практики та здійсненням превентивних заходів, спрямованих на захист прав людини.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України. Закон України від 5 квітня 2001 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

2. Камінський П. В. Кримінально-правова характеристика за примушування до шлюбу: порівняльно-правове дослідження: дис… доктора філос.; Національний університет «Одеська юридична академія». – Одеса, 2022. – 184 с.

3. Давлатов Ш. Б. Примушування до шлюбу в аспекті протидії домашньому насильству: криміналізація. *Правова позиція*. 2020. № 4(29). С. 22–30.

4. Харитонова О.В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. Харків : *Права людини*, 2018. 344 с.

5. Dostrovsky Nadine, Cook Rebecca J., Gagnon Michaël. Annotated Bibliography on Comparative and International Law relating to Forced Marriage : Research report. August 2007. 65 p. URL: https://www.justice.gc.ca/eng/rp-pr/fl-lf/famil/mar/pdf/mar.pdf

6. Дітріх О.І. Насильство у складах корисливих посягань на власність та кримінальним правом України : дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. К., 2009. 207 с.

7. Жданова І.Є. Фізичний або психічний примус як обставина, що виключає кримінальність діяння: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. 19 с.

8. Ярмиш Н.М. Дія як ознака об'єктивної сторони злочину (проблеми психологічної характеристики). Харків : Основа, 1999. 84 с

9. Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017р. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text.

ЗМІСТ

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ

БИКОВ І. О. КОНСУЛЬТАЦІЙНА АДВОКАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ: ФОРМУВАННЯ ІННОВАЦІЙНОЇ ПАРАДИГМИ ПРАВНИЧОЇ АРГУМЕНТАЦІЇ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ ДИНАМІКИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ..... 3

БОЙКО Н. І. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЗДІЙСНЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СУЧАСНІЙ ДЕРЖАВІ..... 9

ГРЕКУЛ-КОВАЛИК Т. А., ГОРДАШ А. С. ЗАХИСТ ПРАВ ДІТЕЙ В УМОВАХ ВІЙНИ: ВІД ДЕКЛАРАЦІЙ ДО РЕАЛЬНОСТІ..... 15

ІРХА Ю. Б. ГУМАНІТАРНА СКЛАДОВА АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: БАЛАНС МІЖ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯМ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ЗАХИСТОМ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ..... 21

КОЗАЧЕНКО А. І. НАЦІОНАЛЬНА КОНСТИТУЦІЙНА ТРАДИЦІЯ ОБМЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТ..... 32

МАНЬКО Д. Г. ЩОДО МОДЕРНІЗАЦІЇ МЕТОДОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ..... 39

МІМА І. В. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ МЕДІАЦІЇ ЯК ПРАВОВОГО ІНСТИТУТУ..... 46

УСТИНОВ Д. М. ПРИНЦИПИ ТА ПІДХОДИ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ОКРЕМИХ ЦІННОСТЕЙ ЦИФРОВОГО СЕРЕДОВИЩА..... 53

ЧУВАКОВА Г. М. ВАЖЛИВІСТЬ ПОДОЛАННЯ АНОМАЛІЙ ПРАВА..... 61

ЯВОРСЬКА Н. О. ОЗНАКИ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ..... 67

ЦИВІЛІСТИКА

БОДНАР Т. В. ОСОБЛИВОСТІ ДОГОВОРІВ У СФЕРІ ДЕРЖАВНИХ РЕЗЕРВІВ..... 73

БОРИСЕНКО С. І. ЗАХИСТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ У СВІТЛІ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ..... 79

ДІДЕНКО Л. В. ДОКТРИНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЯК ОБОВ'ЯЗКОВА УМОВА ПІДГОТОВЧОЇ СТАДІЇ ЮРИДИЧНОЇ АРГУМЕНТАЦІЇ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ..... 85

КОРОБЦОВА Н. В. ЕТИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ПРИ ВИКОРИСТАННІ ДОПОМІЖНИХ РЕПРОДУКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ..... 91

КРУШЕЛЬНИЦЬКА Г. Л. СУБ'ЄКТИ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЕМБРІОНИ ЛЮДИНИ IN VITRO..... 97

МОРОЗ В. П. РЕФОРМУВАННЯ ПОДАТКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ: РОЛЬ ПРИНЦИПУ НАЛЕЖНОЇ ОБАЧНОСТІ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СПРАВЕДЛИВОГО ОПОДАТКУВАННЯ..... 103

МОРОЗ О. В. ВИМОГИ, ЯКИМ МАЄ ВІДПОВІДАТИ СУДОВЕ РІШЕННЯ У ЦИВІЛЬНІЙ СПРАВІ..... 109

ПАНАІД Я. І. (НЕ)ВИКОНАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ В КОНТЕКСТІ ПРИНЦИПУ ДОБРОСОВІСНОСТІ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ..... 116

САФОНЧИК О. І. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ ПРИ ІНДИВІДУАЛЬНОМУ БУДІВНИЦТВІ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....127

СВЕРДЛІЧЕНКО В. П. ЦИФРОВИЙ ШЛЮБ У МЕТАВСЕСВІТІ: ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ.....133

ФІСУН В. В. ОКРЕМІ ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ, ЗАВДАНИХ СУБ'ЄКТАМ ГОСПОДАРЮВАННЯ ВНАСЛІДОК АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ.....139

ХОДЄЄВА Н. В. ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ ЯК СІМЕЙНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ.....145

ЯВТУШЕНКО О. В. ОЗНАКИ БЕЗПІЛОТНИХ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ ЯК ОБ'ЄКТІВ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ.....153

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

ІВАНЧЕНКО Е. П. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕКЛАРУВАННЯ ТОВАРІВ: ПОРЯДОК ЗАПОВНЕННЯ, ВІДКЛИКАННЯ ТА ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО МИТНОЇ ДЕКЛАРАЦІЇ 159

ЛЕВКІВСЬКА В. М. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА МОЖЛИВОСТІ ЙОГО ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ....169

СОШНИКОВ А. О. ЕТИЧНЕ СПОЖИВАННЯ: НОВІ ВИМОГИ ДО БІЗНЕСУ ТА ДЕРЖАВИ.....177

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ЛАКТІОНОВ І. В. ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ГАРАНТІЙ ЗАХИСТУ ПРАЦІВНИКА НА ГІДНЕ СТАВЛЕННЯ ЗІ СТОРОНИ РОБОТОДАВЦЯ...186

ЛУЦЕНКО О. Є. НЕДІЙСНІСТЬ ТРУДОВИХ ДОГОВОРІВ ТА ЇХ УМОВ: СФЕРА ДІЇ ТРУДОВОГО ПРАВА ЧИ ЦИВІЛЬНОГО?.....192

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

МАЛОХЛІБ О. С., ШУЛЬГА М. В., ІГНАТЕНКО І. В. НОВАЦІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ЗЕМЕЛЬ ЛІСОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ.....200

НОВОКШОНОВ Д. В. ОСНОВНІ ПРАВОВІ ФОРМИ ПІДВИЩЕННЯ ЛІСИСТОСТІ В УКРАЇНІ.....207

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

БЕХТЕР Л. В. ФОРМИ ТА МЕТОДИ ВЗАЄМОДІЇ МІЖНАРОДНИХ БЛАГОДІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ ЩОДО РЕАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ПРОЕКТІВ.....212

БОЛДАРЬ Г. Є., КОРЖ Ю. В., ГАВРИШ Н. Б. ПРАВОВІ, ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СЛУЖБИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ ТА АПТЕЧНИХ ЗАКЛАДІВ.....219

ВОЛКОВА Ю. А. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ В ПРОЦЕСІ ВЗАЄМОДІЇ З МІЖНАРОДНИМИ ФІНАНСОВИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ.....226

КОРНУТА Л. М. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ОСВІТУ: МІСЦЕ ТА РОЛЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ.....232

КОТЕРЛІН І. Б., НИЖНИК Д. Д. ВПРОВАДЖЕННЯ ШІ В СУДОВУ СИСТЕМУ: РИЗИКИ ТА ПОТЕНЦІАЛ.....238

КРАЙНІЙ П. І., ТОРОНЧУК І. Ж. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВИ ІЗРАЇЛЬ: ЗАГАЛЬНІ НАРИСИ.....245

КУНЄВ Ю. Д. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ В ПРОЦЕСІ ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНИХ ФІНАНСОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ.....252

РОЗСОХА С. С. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....260

САВІЦЬКА В. В. СУТНІСТЬ МЕХАНІЗМУ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА ПРОТИДІЇ ЗАПОБІГАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ У СФЕРІ ОХОРОНИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ.....267

СТЕПАНОВ Д. М. КОНТРОЛЬ І НАГЛЯД ЯК ІНСТРУМЕНТИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ОБІГУ ХІМІЧНИХ РЕЧОВИН І ХІМІЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ В УКРАЇНІ.....273

СУСАК М. С. УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКОСТІ В ЕФЕКТИВНОМУ ФУНКЦІОНУВАННІ ІНФРАСТРУКТУРИ НАСЕЛЕНОГО ПУНКТУ.....279

ЮРАХ В. М., РЕЗУЄВ Є. В. ПОВНОВАЖЕННЯ РЕГУЛЯТОРНИХ ОРГАНІВ НА РИНКУ НЕБАНКІВСЬКОГО КРЕДИТУВАННЯ.....287

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

ПЕЧОРА К. В. ВПЛИВ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ТОРГІВЛІ ВАЛЮТНИМИ ЦІННОСТЯМИ НА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВИ.....294

ПИЛИП'ЯК В. В. ПРАВОВІДНОСИНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З УПРАВЛІННЯМ МАЙНОМ БЮДЖЕТНИХ УСТАНОВ.....300

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

БУГЕРА С. І. ДО ПИТАННЯ ПРОТИДІЇ НАРКОЗЛОЧИННОСТІ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД.....307

ГРАБ А. В. СПІВВІДНОШЕННЯ НЕЗАКОННОГО ЗБАГАЧЕННЯ ЗІ СКЛАДАМИ ІНШИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ: У ПОШУКАХ НОВОГО ПОГЛЯДУ НА СТАРУ ПРОБЛЕМУ.....313

ГРИЦАЧЕНКО В. В. МАТЕМАТИЧНА МОДЕЛЬ ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИНАМ НАЦІОНАЛЬНОЮ ПОЛІЦІЄЮ В СУЧАСНИХ УМОВАХ.....323

КОПОТУН І. М., СОКОЛОВ Д. С. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ В УКРАЇНІ.....331

КУРАНДА Д. М. ДЕЯКІ ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ «ФОНОВИХ ЯВИЩ» У СФЕРІ ВИКОНАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ І ПРОБАЦІЇ УКРАЇНИ.....338

ТКАЧЕНКО А. О., ТКАЧЕНКО П. І. ЗЛОЧИННІСТЬ МОЛОДІЖНИХ ФУТБОЛЬНИХ УГРУПОВАНЬ: КРИМІНОЛОГІЧНІ НАРИСИ.....345

ХИЛЬЧЕНКО (МАКАРЕНКО) А. С. ЩОДО ДЕЯКИХ ОСНОВНИХ ПРИНЦИПІВ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ.....352

ЩИРСЬКА В. С., ЯРОШ В. В. ПІДРОБЛЕННЯ ЯК СПОСІБ ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ.....358

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

БІГУНЕЦЬ І. М. ПОВНОВАЖЕННЯ ЗАХИСНИКА ЯК СУБ'ЄКТА ДОКАЗУВАННЯ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ.....365

БОРОВИК А. В. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА САМОВІЛЬНЕ ЗАЛИШЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ АБО МІСЦЯ СЛУЖБИ (СЗЧ): ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА СУДОВОЇ ПРАКТИКИ.....371

ГАРКОТ Д. Ю. ОТРИМАННЯ ПОКАЗАНЬ ІЗ ЧУЖИХ СЛІВ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....379

ЖМУР А. М. ОСОБЛИВОСТІ ПОЧАТКУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У ВИПАДКАХ НАСТАННЯ СМЕРТІ ОСОБИ.....385

КОЛОДІНА А. С., ЧІПКО Н. В. КРИМІНАЛІСТИЧНА РЕФЛЕКСІЯ: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ТА ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ.....392

ПРОВОТОРОВ О. П., КОЗАКОВА І. В. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРЕДМЕТУ ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....398

СТЕПАНЮК Р. Л., КІКІНЧУК В. В. ЗАСОБИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТА ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ТАКТИКИ 404

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

БЄСЄДІН І. О. ГУМАНІТАРНА ДОПОМОГА ЄС У СВІТІ: СУЧАСНІ ПРАКТИКИ ТА ВИКЛИКИ.....411

СМОЛІЙ А. В. МІЖНАРОДНІ СІМЕЙНІ ПРАВОВІДНОСИНИ: ДОГОВОРИ ТА КОНВЕНЦІЇ.....419

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

БАРАБАШ О. О. ЦИФРОВІЗАЦІЯ ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ: НОВІ ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПРИМУСОВОГО ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ.....424

ГАЛАЙ А. Ю. ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП РОЗСЛІДУВАННЯ ОРГАНІЗОВАНОЇ НАРКОЗЛОЧИННОСТІ.....431

АБАКІНА-ПІЛЯВСЬКА Л. М., ПРОДАНЕЦЬ Н. М., САІНЧИН С. О. ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНІ ПРИГОДИ ЗА УЧАСТЮ ПІШОХОДІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА КРИМІНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ.....441

САМОЙЛЕНКО Г. В. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА КРЕДИТНИМИ ДОГОВОРАМИ СТАРТАПІВ.....447

НИЖНИК Г.П. ДОСВІД ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КРАЇН ЩОДО ФУНКЦІЙ ПРОКУРОРА НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ.....455

МІНКА Т.П., ГЕРАСИМЧУК С.С. ДОСВІД ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КРАЇН ЩОДО ЗМІСТ ПОНЯТТЯ ПРИМУШУВАННЯ ДО ШЛЮБУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ТА СУТНІСТЬ ОЗНАК.....463

CONTENTS

DEVELOPMENT OF STATE AND LAW: ISSUES OF THEORY AND CONSTITUTIONAL PRACTICE

BYKOV I. O. CONSULTATIVE ADVOCACY PRACTICE: FORMING AN INNOVATIVE PARADIGM OF LEGAL ARGUMENTATION IN THE CONTEXT OF MODERN DYNAMICS OF LAW APPLICATION..... 3

BOYKO N. I. CERTAIN ASPECTS OF LEGAL ACTIVITY IN THE MODERN STATE....9

IRKHA YU. B. HUMANITARIAN COMPONENT OF ANTI-TERRORIST ACTIVITIES: BALANCE BETWEEN ENSURING NATIONAL SECURITY AND PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS.....15

HREKUL-KOVALYK T. A., HORDASH A. S. PROTECTION OF CHILDREN'S RIGHTS IN TIMES OF WAR: FROM DECLARATIONS TO REALITY..... 21

KOZACHENKO A. I. NATIONAL CONSTITUTIONAL TRADITION OF LIMITATION ON STATE POWER IN THE SECOND HALF OF THE 17TH – EARLY 18TH CENTURY 32

MANKO D. G. REGARDING THE MODERNIZATION OF METHODOLOGICAL SUPPORT FOR APPLICANTS OF HIGHER LEGAL EDUCATION IN UKRAINE.....39

MIMA I. V. SOME ASPECTS OF DEFINING MEDIATION AS A LEGAL INSTITUTION 46

USTINOV D. M. PRINCIPLES AND APPROACHES OF THE GENERAL THEORETICAL STUDY OF THE LEGALIZATION OF INDIVIDUAL VALUES OF THE DIGITAL ENVIRONMENT.....53

CHUVAKOVA H. M. THE IMPORTANCE OF OVERCOMING LEGAL ANOMALIES.....61

YAVORSKA N. O. SIGNS OF THE MECHANISM OF LEGAL REGULATION OF THE IMPLEMENTATION OF THE SOCIAL FUNCTION OF THE STATE.....67

CIVILISTICS

BODNAR T. V. FEATURES OF CONTRACTS IN THE SPHERE OF STATE RESERVES 73

BORYSENKO S. I. PROTECTION OF PROPERTY RIGHTS IN THE LIGHT OF THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS..... 79

DIDENKO L. V. DOCTRINAL ANALYSIS AS A PREREQUISITE FOR THE PREPARATORY STAGE OF LEGAL ARGUMENTATION IN CIVIL PROCEEDINGS.....85

KOROBTSOVA N. V. ETHICAL AND LEGAL ISSUES OF PROTECTING RIGHTS WHEN USING ASSISTED REPRODUCTIVE TECHNOLOGIES.....91

KRUSHELNYTSKA H. L. SUBJECTS OF PROPERTY RIGHTS OF HUMAN EMBRYOS IN VITRO.....97

MOROZ V. P. REFORMING THE TAX LEGISLATION OF UKRAINE: THE ROLE OF THE PRINCIPLE OF DUE DILIGENCE IN ENSURING FAIR TAXATION.....103

MOROZ O. V. REQUIREMENTS FOR A COURT DECISION IN A CIVIL CASE.....109

PANAID YA. I. (NON)COMPLIANCE WITH PROCEDURAL OBLIGATIONS IN THE CONTEXT OF PROCEDURAL GOOD FAITH PRINCIPLE.....116

SAFONCHYK O. I. TOPICAL ISSUES OF CIVIL LAW PROTECTION OF INDIVIDUALS' RIGHTS AMIDST INDIVIDUAL CONSTRUCTION UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE.....127

SVERDLICHENKO V. P. DIGITAL MARRIAGE IN THE METAVERSE: LEGAL NATURE AND DEVELOPMENT PROSPECTS.....133

FISUN V. V. CERTAIN LEGAL ASPECTS OF COMPENSATION FOR DAMAGES INCURRED TO BUSINESS ENTITIES AS A RESULT OF THE RUSSIAN FEDERATION'S AGGRESSION AGAINST UKRAINE.....139

KHODIEIEVA N. V. DEPRIVATION OF PARENTAL RIGHTS AS FAMILY LIABILITY...145

YAVTUSHENKO O. V. FEATURES OF UNMANNED VEHICLES AS OBJECTS OF CIVIL RIGHTS.....153

ECONOMIC LAW AND PROCEDURE

IVANCHENKO E. P. CERTAIN ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF GOODS DECLARATION: PROCEDURE FOR FILLING IN, WITHDRAWING AND AMENDING CUSTOMS DECLARATIONS.....159

LEVKIVSKA V. M. LEGAL REGULATION OF ECONOMIC SECURITY: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND POSSIBILITIES OF ITS IMPLEMENTATION IN UKRAINE.....169

SOSHNYKOV A. O. ETHICAL CONSUMPTION: NEW REQUIREMENTS FOR BUSINESS AND THE STATE.....177

EMPLOYMENT LAW, SOCIAL SECURITY LAW

LAKTIONOV I. V. SOME ISSUES OF LEGAL REGULATION OF EMPLOYEE PROTECTION GUARANTEES FOR DECENT TREATMENT BY THE EMPLOYER....186

LUTSENKO O. YE. INVALIDITY OF EMPLOYMENT AGREEMENTS AND THEIR TERMS: SCOPE OF LABOR OR CIVIL LAW?.....192

ENVIRONMENTAL LAW

MALOKHLIB O. S., SHULGA M. V., IGNATENKO I. V. INNOVATIONS IN THE LEGAL REGIME OF FORESTRY LANDS.....200

NOVOKSHONOV D. V. MAIN LEGAL FORMS OF INCREASING FOREST COVER IN UKRAINE.....207

ADMINISTRATIVE LAW AND ADMINISTRATIVE PROCEDURE, INFORMATION LAW

BEKHTER L. V. FORMS AND METHODS OF INTERACTION BETWEEN INTERNATIONAL CHARITABLE ORGANIZATIONS AND STATE AUTHORITIES AT THE REGIONAL LEVEL REGARDING THE IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL PROJECTS.....212

BOLDAR G. YE., KORZH I. V., HAVRYSH N. B. LEGAL, ORGANISATIONAL AND INFORMATIONAL BASIS FOR INTERACTION BETWEEN THE NATIONAL HEALTH SERVICE OF UKRAINE AND PHARMACIES.....219

VOLKOVA YU. A. ADMINISTRATIVE AND LEGAL PRINCIPLES OF THE IMPLEMENTATION OF HUMAN RIGHTS IN THE PROCESS OF INTERACTION WITH INTERNATIONAL FINANCIAL ORGANIZATIONS.....226

KORNUTA L. M. ENSURING THE RIGHT TO EDUCATION: THE PLACE AND ROLE OF LOCAL GOVERNMENTS.....232

KOTERLIN I. B., NYZHNYK D. D. IMPLEMENTATION OF AI IN THE JUDICIAL SYSTEM: RISKS AND POTENTIAL....238

KRAINII P. I., TORONCHUCK I. ZH. ADMINISTRATIVE AND LEGAL FOUNDATIONS OF PUBLIC GOVERNANCE IN ISRAEL: GENERAL OVERVIEW....245

KUNIEV YU. D. ADMINISTRATIVE AND LEGAL PRINCIPLES FOR PREVENTING CORRUPTION IN THE ACTIVITIES OF INTERNATIONAL FINANCIAL ORGANIZATIONS....252

ROZSOKHA S. S. PHILOSOPHICAL AND LEGAL ASPECTS OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT OF NOTARIAL ACTIVITIES....260

SAVITKA V. V. THE ESSENCE OF THE MECHANISM FOR PREVENTING AND COUNTERACTING ADMINISTRATIVE OFFENSES IN THE FIELD OF INTELLECTUAL PROPERTY PROTECTION....267

STEPANOV D. M. CONTROL AND SUPERVISION AS TOOLS OF PUBLIC ADMINISTRATION OF THE CIRCULATION OF CHEMICALS AND CHEMICAL PRODUCTS IN UKRAINE....273

SUSAK M. S. PUBLIC PARTICIPATION IN THE EFFECTIVE FUNCTIONING OF THE SETTLEMENT'S INFRASTRUCTURE....279

YURAKH V. M., REZUEV E. V. POWERS OF REGULATORY AUTHORITIES IN THE NON-BANK LENDING MARKET....287

FINANCIAL LAW

PECHORA K. V. THE IMPACT OF THE ACTIVITIES OF PUBLIC ADMINISTRATION ENTITIES IN THE TRADE OF CURRENCY VALUES ON ENSURING THE PROTECTION OF THE NATIONAL INTERESTS OF THE STATE....294

PYLYP`YAK V. V. LEGAL RELATIONS RELATED TO THE MANAGEMENT OF THE PROPERTY OF BUDGETARY INSTITUTIONS....300

ISSUES OF CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY, AND EXECUTIVE LAW

BUGERA S. I. ON THE ISSUE OF COMBATING DRUG CRIME: FOREIGN EXPERIENCE....307

HRAB A. V. CORRELATION OF ILLICIT ENRICHMENT WITH OTHER CRIMINAL OFFENSES: IN SEARCH OF A NEW PERSPECTIVE ON AN OLD PROBLEM....313

HRYTSACHENKO V. V. MATHEMATICAL MODEL FOR ASSESSING THE EFFECTIVENESS OF OPERATIONAL AND INVESTIGATIVE COUNTERACTION TO CRIMES BY THE NATIONAL POLICE IN MODERN CONDITIONS....323

KOPOTUN I. M., SOKOLOV D. S. CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF CRIMINAL OFFENSES IN THE FIELD OF PUBLIC PROCUREMENT IN UKRAINE....331

KURANDA D. N. SOME HISTORICAL AND LEGAL TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF “BACKGROUND PHENOMENA” IN THE FIELD OF EXECUTION OF CRIMINAL SENTENCES AND PROBATION IN UKRAINE....338

TKACHENKO A. O., TKACHENKO P. I. CRIMINALITY OF YOUTH FOOTBALL GANGS: CRIMINOLOGICAL ESSAYS....345

KHYLCHENKO (MAKARENKO) A. S. SOME BASIC PRINCIPLES OF SENTENCING.....352

SHCHYRSKA V. S., YAROSH V. V. FORGERY AS A METHOD OF COMMITTING A CRIMINAL OFFENSE.....358

CRIMINAL PROCEDURAL LAW AND FORENSIC SCIENCE

BIHUNETS I. M. POWERS OF THE DEFENDER AS A SUBJECT OF PROOF DURING INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS.....365

BOROVYK A. V. CRIMINAL LIABILITY FOR AUTHORIZED LEAVING OF A UNIT OR PLACE OF SERVICE (SZCH): PROBLEMS OF LEGISLATIVE REGULATION AND JUDICIAL PRACTICE.....371

HARKOT D. YU. OBTAINING HEARSAY EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....379

ZHMUR A. M. FEATURES OF INITIATING CRIMINAL PROCEEDINGS IN CASES OF DEATH OF A PERSON.....385

KOLODINA A. S., CHIPKO N. V. FORENSIC REFLECTION: CONCEPTUAL ANALYSIS AND PRACTICAL SIGNIFICANCE.....392

PROVOTOROV O. P., KOZAKOVA I. V. THEORETICAL ASPECTS OF THE SUBJECT OF PROOF IN CRIMINAL PROCEEDINGS AGAINST LEGAL ENTITIES UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE.....398

STEPANIUK R. L., KIKINCHUK V. V. MEANS OF CRIMINALISTICS AND OPERATIONAL SEARCH TACTICS.....404

INTERNATIONAL LAW

BESEDIN I. O. EU HUMANITARIAN AID IN THE WORLD: CURRENT PRACTICES AND CHALLENGES.....411

SMOLII. A. V. INTERNATIONAL FAMILY LAW: TREATIES AND CONVENTIONS.....419

TOPICAL ISSUES OF JURIDICAL SCIENCE

BARABASH O. O. DIGITALIZATION OF ENFORCEMENT PROCEEDINGS: NEW CHALLENGES FOR UKRAINE IN THE CONTEXT OF FORCED EXECUTION OF COURT DECISIONS.....424

HALAI A. YU. INITIAL STAGE OF THE INVESTIGATION OF ORGANIZED DRUG CRIME.....431

ABAKINA-PILIAVSKA L. M., PRODANETS N. M., SAINCHYN S. O. ROAD ACCIDENTS INVOLVING PEDESTRIANS UNDER MARTIAL LAW: CRIMINAL LEGAL AND CRIMINOLOGICAL ASPECTS.....441

SAMOYLENKO G. V. LIABILITY UNDER STARTUP CREDIT AGREEMENTS.....447

NYZHNYK G. P. EXPERIENCE OF EUROPEAN COUNTRIES REGARDING THE FUNCTIONS OF THE PROSECUTOR AT THE FINAL STAGE OF PRE-TRIAL INVESTIGATION.....455

MINKA T.P., GERASIMCHUK S.S. THE CONTENT OF THE CONCEPT OF FORCED MARRIAGE: THEORETICAL ANALYSIS AND THE ESSENCE OF THE SIGNS.....463

ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО **1 • 2025**

Науковий журнал

Науковий журнал Виходить шість разів на рік

Українською та англійською мовами

Підписано до друку 28.03.2025 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний. Замовлення 0225/176.
Обл.-вид. арк. 37,57. Ум. друк. арк. 50,22. Наклад 300 прим. Ціна договірна.

ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет»
49046, м. Дніпро, вул. Орловська, 1-Б, т. (056) 371-51-42

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
С відоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.